تارىخىي خاتىرىلەر

تارىخىي خاتىرىلەر

1

سىماچيەن

تارىخىي خاتىرىلەر

24 تارىختىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى

شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي تەتقىقات باشقارمىسىنىڭ
«24 تارىختىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر
ماتېرىياللارنى تاللاپ تەرجىمە قىلىش
گۇرۇپپىسى» تەييارلىغان

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

تارىخىي خاتىرىلەر 28-جىلد نەزىرنامە 176-178
تارىخىي خاتىرىلەر 30-جىلد بازارنامە توغرىسىدا 179-185
تارىخىي خاتىرىلەر 31-جىلد ۋۇ بەگلىكى بېگى يۈجى تەزكىرىسى 186-187
تارىخىي خاتىرىلەر 32-جىلد چى تەيگۈڭ بەگلەر تەزكىرىسى 188-193
تارىخىي خاتىرىلەر 33-جىلد لۇ بېگى جوۋگۈڭ خاندانى تەزكىرىسى 194-196
تارىخىي خاتىرىلەر 34-جىلد يەن بېگى جاۋگۈڭ خاندانى تەزكىرىسى 197
تارىخىي خاتىرىلەر 37-جىلد ۋېي بېگى كاڭشۇ خاندانى تەزكىرىسى 198-201
تارىخىي خاتىرىلەر 38-جىلد سۇڭ بېگى خاندانى تەزكىرىسى 202
تارىخىي خاتىرىلەر 39-جىلد جىن بېگى خاندانى تەزكىرىسى 203-214
تارىخىي خاتىرىلەر 40-جىلد چۇ بېگى خاندانى تەزكىرىسى 215-216
تارىخىي خاتىرىلەر 42-جىلد جېڭ بەگلىرى خاندانى تەزكىرىسى 217-220
تارىخىي خاتىرىلەر 43-جىلد جاۋ بېگى خاندانى تەزكىرىسى 221-240
تارىخىي خاتىرىلەر 44-جىلد ۋېي بەگلىكى خاندانى تەزكىرىسى 241-243
تارىخىي خاتىرىلەر 48-جىلد چېن شې تەزكىرىسى 244-245
تارىخىي خاتىرىلەر 49-جىلد شىرەم تۇققانلار تەزكىرىسى 246-247
تارىخىي خاتىرىلەر 50-جىلد چۇ بېگى يۈەنۋاڭ تەزكىرىسى 248-249
تارىخىي خاتىرىلەر 52-جىلد چى بېگى داۋخۇيۋاڭ تەزكىرىسى 250-251
تارىخىي خاتىرىلەر 55-جىلد لىيۇ خۇ تۆرىسى تەزكىرىسى 252-255
تارىخىي خاتىرىلەر 56-جىلد باش ۋەزىر چېن پىڭ تەزكىرىسى 256

تارىخىي خاتىرىلەر 57-جىلد جياڭ تۆرىسى جوۋبو خاندانى تەزكىرىسى 257-258
تارىخىي خاتىرىلەر 60-جىلد ئۈچ بەگ تەزكىرىسى 259-262
تارىخىي خاتىرىلەر 62-جىلد گۋەن، يەن تەزكىرىسى 263
تارىخىي خاتىرىلەر 68-جىلد شاڭجۈن تەزكىرىسى 264-266
تارىخىي خاتىرىلەر 69-جىلد سۇچىن تەزكىرىسى 267-270
تارىخىي خاتىرىلەر 70-جىلد جاڭ يى تەزكىرىسى 271-272
تارىخىي خاتىرىلەر 71-جىلد چۇلىزى، گەن ماۋ تەزكىرىلىرى 273-276
تارىخىي خاتىرىلەر 80-جىلد يۆ يى تەزكىرىسى 277-279
تارىخىي خاتىرىلەر 81-جىلد لىيەن پو، لىن شياڭرۇ تەزكىرىلىرى 280-283
تارىخىي خاتىرىلەر 83-جىلد لۇ جۇڭلىيەن، زوۋياڭ تەزكىرىلىرى 284-290
تارىخىي خاتىرىلەر 86-جىلد پىدائىلار تەزكىرىسى 291-292
تارىخىي خاتىرىلەر 87-جىلد لى سى تەزكىرىسى 293-297
تارىخىي خاتىرىلەر 88-جىلد مېڭ تيەن تەزكىرىسى 298-301
تارىخىي خاتىرىلەر 93-جىلد خەن شىن، لۇۋەن تەزكىرىلىرى 302-322
تارىخىي خاتىرىلەر 94-جىلد تيەن دەن تەزكىرىسى 323-324
تارىخىي خاتىرىلەر 95-جىلد فەن كۋەي، لىبېي شياڭ، شاخوۋيىڭ، گۋەن يىن تەزكىرىلىرى 325-328
تارىخىي خاتىرىلەر 97-جىلد ئالىم لى يىجى، لۇجىيالار تەزكىرىلىرى 329
تارىخىي خاتىرىلەر 99-جىلد لىيۇ جىڭ، شۇ سۈن تۇڭ تەزكىرىلىرى 330-340
تارىخىي خاتىرىلەر 100-جىلد جى بۇ، لۋەن بۇ تەزكىرىلىرى 341-342
تارىخىي خاتىرىلەر 102-جىلد جاڭ شىجى، فېڭ تاڭ تەزكىرىلىرى 343-347

تارىخىي خاتىرىلەر 103 ـ جىلد ۋەن شى، جاڭ شۇلار تەزكىرىسى
.... 348
تارىخىي خاتىرىلەر 104 ـ جىلد تيەن شۇ تەزكىرىسى.......... 349 ـ 351
تارىخىي خاتىرىلەر 106 ـ جىلد ۋۇ بەگلىگى بېگى ليۇبى تەزكىرىسى
.... 352 ـ 353
تارىخىي خاتىرىلەر 108 ـ جىلد خەن چاڭرۇ تەزكىرىسى.......... 354 ـ 368
تارىخىي خاتىرىلەر 109 ـ جىلد لى سەنگۇن تەزكىرىسى.......... 369 ـ 390
تارىخىي خاتىرىلەر 110 ـ جىلد هۇنلار تەزكىرىسى.......... 391 ـ 447
تارىخىي خاتىرىلەر 111 ـ جىلد ۋېي چىڭ ۋە قىران چەۋەنداز
سەنگۇن تەزكىرىسى.......... 448 ـ 480
تارىخىي خاتىرىلەر 112 ـ جىلد پىڭ ـ جىن تۆرىسى تەزكىرىسى
.... 481 ـ 482
تارىخىي خاتىرىلەر 118 ـ جىلد خۇەينەن، خېڭشەن ئەللىرى
تەزكىرىسى.......... 483 ـ 486
تارىخىي خاتىرىلەر 123 ـ جىلد پەرغانە تەزكىرىسى.......... 487 ـ 529
تارىخىي خاتىرىلەر 125 ـ جىلد خۇشامەتگۇيلار تەزكىرىسى.......... 530 ـ 531
تارىخىي خاتىرىلەر 128 ـ جىلد پالچىلار تەزكىرىسى.......... 532
تارىخىي خاتىرىلەر 129 ـ جىلد سودا ـ تىجارەت تەزكىرىسى.......... 533 ـ 535
خانىدانلىقلار يىلنامىسى.......... 536 ـ 592
ئىندېكس.......... 593 ـ 672

RAN KİTAPLIĞI

كىرىش سۆز

خەنزۇچە قەدىمكى كىتابلاردىن 24 تارىخ ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتىدا ئاساسلىق، سىستېمىلىق ۋە ھۆججەت خاراكتېرلىك ماتېرىياللاردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. جۇڭگو ۋە چەتئەل ئالىملىرى بۇ ماتېرىياللارغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ كەلمەكتە. روسىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەشھۇر تارىخچىسى بارتولد (1869 — 1930 ـ يىللار) مۇشۇ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرى يازغان «تۈركىستاننىڭ قىسقىچە تارىخى»دا: «مىلادىدىن بۇرۇنقى 2 ـ ئەسىردىن مىلادىدىن كېيىنكى 7 ـ ئەسىرگىچە بولغان دەۋر ئىچىدىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر بىز بىلەلەيدىغان ھەممە مەلۇمات پۈتۈنلەي دېگۈدەك جۇڭگو تارىخ ماتېرىياللىرىدىن ئېلىنغان» دەيدۇ. فرانسىيىنىڭ ھازىرقى زامان داڭلىق جۇڭگوشۇناسى لۇئىس ھامبىس (1906 — 1978 ـ يىللار) ئۆزىنىڭ 1966 ـ يىلى نەشردىن چىققان «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى ۋە مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىش ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچىلەر» دېگەن ئەسىرىدە: «ئەگەر جۇڭگوشۇناسلىق تەتقىقاتى بولمىسا، ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخ تەتقىقاتى ئاساسىنى يوقىتىپ قويغان بولاتتى»، «2000 يىلدىن بۇيانقى خەنزۇچە ۋەسىقىلەر بىزنىڭ تەتقىقاتىمىز ئۈچۈن كەم بولسا بولمايدىغان ئىنتايىن قىممەتلىك ھۆججەت بولۇپ كەلدى. چۈنكى، بىز خەنزۇچە تارىخ ماتېرىياللىرى ئارقىلىقلا ئېنىقراق چۈشەنچىگە ئىگە بولالايمىز» دەپ تەكىتلىگەنىدى. ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتىنىڭ ئىلگىرىلىشىگە ئەگىشىپ، ئەرەبچە، پارسچە ھەمدە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى مىللەتلەرنىڭ يېزىقى

(مۇلۇك يېزىقلىرىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە)دىكى ماتېرىياللار، بولۇپمۇ ئارخېئولوگىيە ماتېرىياللىرىمۇ ئۆزىنىڭ مۇھىم رولىنى كۆنساناپ كۆرسىتىدۇ، ئەلۋەتتە. لېكىن ھازىرغىچە ھەرقايسى ئەل ئالىملىرىنىڭ خەنزۇچە ۋە سىقسلەرنى ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتىدا يەنىلا ئەڭ ئاساسىي ماتېرىيال دەپ قاراپ كەلگەنلىكى شەكسىز.

17-ئەسىردىن بېرى، غەرب ئەللىرىدىن جوڭگوغا كەلگەن خىرىستىيان جەمىيىتىنىڭ بىر قىسىم ئەزالىرى خەنزۇچە قەدىمكى كىتابلاردىن بەزىلىرىنى جۈملىدىن كۆپرەكى تارىختا دائىر ماتېرىياللارنى تەرجىمە قىلىشتى. بۇ غەرب ئىلىم ئەھلىلىرىنىڭ دىققەت-نەزىرىنى قوزغىدى. روسىيە ئورتودوكس چېركوسىنىڭ ھەر قېتىملىق بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق مىسسىيونېرلار ئۆمىكىنىڭ ئەزالىرىدىن بەزىلەر خەنزۇچە قەدىمكى كىتابلارنى تەرجىمە قىلىش ئىشى بىلەن شۇغۇللانغانىدى. بولۇپمۇ بىچۇرىن 24 تارىخنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللىرىدىن بىر قىسمىنى رۇس تىلىغا تەرجىمە قىلىپ، «قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرمىللەت خەلقلىرىنىڭ تارىخ ماتېرىياللىرى توپلىمى» دېگەن نام بىلەن 1851-يىلى سانت-پېتېر-بۇرگدا نەشىرقىلدۇردى. غەرب ئالىملىرى بۇكىتابتىن ھازىرغىچە پايدىلىنىپ كەلدى. بۇ كىتاب 1951 — 1953-يىللىرى قايتا نەشر قىلىندى. فرانسۇز ئالىمى ئې. ئې. شاۋان (1865 — 1918-يىللار) 1880-يىلدىلا «تارىخىي خاتىرىلەر»نى تەرجىمە قىلىشقا باشلىغانىدى. 1895 — 1905-يىللىرى ئارىسىدا 130 جىلدلىق «تارىخىي خاتىرىلەر»نىڭ 47 جىلدىنى ئارقا-ئارقىدىن تەرجىمە قىلىپ چىقتى. 1903-يىلى پېتېربۇرگدا خەنزۇچە «تارىخىي خاتىرىلەر»دىن تەرجىمە قىلىپ چىققان «غەربىي تۈركلەر تارىخى»نى ئېلان قىلدى ھەم تۈرك مەڭگۇ تاش تېكىستلىرىغا سېلىشتۇرۇپ چىقتى. 1907-يىلى «كېيىنكى خەننامە»نىڭ «غەربىي ئەل تەزكىرىسى»نى تەرجىمە قىلدى.

بىلىشىمىزچە، بۇ كۆنگچىلىك 24 تارىخنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللىرىنى ھېچكىم سىستېمىلىق ۋە مۇكەممەل ھالدا باشقا تىل-يېزىقلارغا جۈملىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ باقمىدى.

ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدىكى كەڭ رايونلار ئوتتۇرا ئاسىياغا جايلاشقان. تارىختا بۇ يەرلەردە پائالىيەت ئېلىپ بارغان مىللەتلەردىن بەزىلىرى ھېلىمۇ ئېلىمىز مىللەتلەر چوڭ ئائىلىسىنىڭ بىر ئەزاسى. بۇلاردىن بەزىلىرى ئۆز مىللىيەتلىرىنى يوقىتىپ تارىختىن ئۆچكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ شۇ دەۋردىكى پائالىيەتلىرى ئېلىمىزنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا زور تەسىر كۆرسەتكەنىدى. ئېلىمىزدە ھازىر ياشاۋاتقان مىللەتلەردىمۇ ئۇلارنىڭ تەركىبى بار. بەزىلىرى يىراق جايلارغا مۇھىمى غەربكە كۆچكەن. كۆچتىن بۇرۇن ۋە كۆچ جەريانىدا بولسۇن، ئۇلار ئېلىمىزنىڭ تارىخى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ ماتېرىياللارنى تەدرىجى، پىلانلىق تاللاپ ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ نەشرقىلىش — ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدىكى قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ تارىخىنى بىر قەدەم ئىلگىرىلەپ تەتقىق قىلىشقا ۋە ئۇلارنىڭ ئېلىمىزنىڭ بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك دۆلىتىنىڭ شەكىللىنىشى، تەرەققى قىلىشى ۋە مۇستەھكەملىنىشى جەريانىدىكى رولىنى تولۇق بايان قىلىپ بېرىشكە، ۋەتەن بىرلىكى، مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا چۈشىنىشىگە ۋە ئىتتىپاق بولۇشىغا، مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسىنى كۈچەيتىشتە ئەجايىپ رولى ۋە ئەھمىيىتى زور. بۇنىڭ سوتسىيالىستىك مەنىۋىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى ئىكەنلىكى شەكسىز، شۇنداقلا ھەرقايسى ئەل ئالىملىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى تەتقىق قىلىشى ئۈچۈنمۇ ئىلمىي قىممىتى زور.

مۇشۇ مەقسەتتە، 1981-يىلى ئىيۇندا، شىنجاڭ داشۆدە 24 تارىختىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللارنى تاللاپ تۈزۈش تەرجىمە قىلىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى ۋە تۆۋەندىكى قەدەم، باسقۇچلار بويىچە رەسمىي خىزمەت باشلىۋەتتى.

بىرىنچى قەدەمدە، جۇڭخۇا كىتابخانىسى بەلگە قويۇپ نەشر قىلغان 24 تارىخ ئاساس نۇسخا قىلىنىپ، ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللار تاللىنىپ، «24 تارىختىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر تارىخىي ماتېرىياللار توپلىمى» تۈزۈپ چىقىلدى.

ئىككىنچى قەدەمدە، توپلاپ چىقىلغان ماتېرىياللار قەدىمكى خەنزۇ تىلىدىن ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلىغا ئايلاندۇرۇلدى ۋە زۆرۈر ئىزاھلار بېرىلدى.

ئۈچىنچى قەدەمدە، ئەسلى تېكىستكە ئاساسلىنىپ ۋە ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلىغا ئايلاندۇرۇلغان تېكىستتىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىندى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا زۆرۈر ئىزاھلار بېرىلدى.

ھازىر 24 تارىخنىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر» قىسمىنىڭ ئۇيغۇرچە ۋە پىلنامىلىرى تەرجىمىسى ئىزاھلىرى، ئىندېكسلىرى بىلەن نەشردىن چىقىپ، كەڭ كىتابخانلار بىلەن يۈزكۆرۈشتى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن بەزى ئالاقىدار مەسىلىلەر ئۈستىدە تېگىشلىك ئىزاھاتلارنى بېرىپ ئۆتمەكچىمىز.

ئوتتۇرا ئاسىيا چۈشەنچىسى ھەققىدە، ئۇزاقتىن بېرى ئالىملار ھەرخىل قاراشتا بولۇپ كەلدى. بىز ئاساسىي جەھەتتە، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى مائارىپ، پەن-مەدەنىيەت تەشكىلاتىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن يېزىلغان «ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تارىخى» ئىنىسلىرىدا كۆزدە تۇتۇلغان دائىرە بويىچە، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى —

موڭغۇلىيە ئېگىزلىكى، خېشى كورىدورى، چىڭخەي (كۆككۆل)، شىنجاڭ، ئامۇدەريا، سىر دەريا ۋادىسى، قازاقىستان دالىسىنىڭ جەنۇبىي قىسمى، ئىراننىڭ شەرقىي قىسمى، ئافغانىستاننىڭ شىمالىي قىسمى ۋە پاكىستاننىڭ غەربىي شىمال قىسىملىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، دەپ قارايمىز. شۇڭا، ئومۇمەن يۇقىرىدا بايان قىلىنغان مۇشۇ رايونلار ھەمدە بۇ رايونلاردا پائالىيەت ئېلىپ بارغان قەبىلىلەر، مىللەتلەر ۋە بۇ مىللەتلەرنىڭ پائالىيەتلىرى جەريانىغا چېتىشلىق بولغان دۆلەتلەر، رايونلار، مىللەتلەر، شەخسلەر، مۇھىم تارىخىي ۋەقە-ھادىسە قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى توپلامغا كىرگۈزۈلىدۇ، دەپ بەلگىلەنگىنىمىز ئۈچۈن، توپلامنىڭ دائىرىسى كەڭرەك بولدى.

24 تارىخ ئېلىمىز تارىخىدىكى 24 قىسىملىق تارىخنىڭ ئومۇمىي نامى بولۇپ، ئۇلار: «تارىخىي خاتىرىلەر»، «خەننامە»، «كېيىنكى خەننامە»، «ئۈچ خانلىق خاتىرىلىرى»، «جىننامە»، «سۇڭنامە»، «چىنامە»، «لياڭنامە»، «چېننامە»، «ۋېينامە»، «جوۋنامە»، «شىمالىي چىنامە»، «شىمالىي خانلىقلار تارىخى»، «جەنۇبىي خانلىقلار تارىخى»، «سۈينامە»، «كونا تاڭنامە»، «يېڭى تاڭنامە»، «كونا بەش دەۋر تارىخى»، «يېڭى بەش دەۋر تارىخى»، «لياۋ (قىتانلار) خانلىقى تارىخى»، «جىن خانلىقى تارىخى»، «سۇڭ خاندانلىقى تارىخى»، «يۈەن خاندانلىقى تارىخى»، «مىڭ خاندانلىقى تارىخى»دىن ئىبارەت بولۇپ، جەمئىي 3,259 جىلد، 79,841 بەت، تەخمىنەن 47904600 خەت (ھېروگلىف) تۇر. بۇ تارىخلاردا رىۋايەتلەر بويىچە، قەدىمكى زاماندىكى بەش چوڭ ئاقساقال دەۋرىدىن يېقىنقى زاماندىكى مىڭ خاندانلىقىنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان ئېلىمىزنىڭ بىرقانچە مىڭ يىللىق تارىخى بىر قەدەر ئومۇميۈزلۈك، سىستېمىلىق بايان قىلىپ بېرىلگەن. ھەر قايسى

دەۋرلەردە ياشىغان خانىدانلىقلار بولسا بۇ تارىخنامىلەرنى «رەسمىي تارىخ» (ئەنئەنىۋىي خانىدانلىقلار تارىخى) دەپ ئېلان قىلىشقان. ئەمەلىيەتتە، 24 تارىخ ئېلىمىزدىكى مىللەتلەرنىڭ ئورتاق ياراتقان تارىخى بولۇپ، ئۇ مەزمۇن جەھەتتە مىللەتلەرنىڭ تارىخ ئەھۋاللىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان، شۇنىڭدەك 24 تارىخ خەنزۇ ھۆكۈمرانلىرى قۇرغان خانىدانلىقلارنىڭ تارىخىلا بولۇپ قالماي، يەنە «ۋېينامە»، «جوۋنامە»، «شىمالىي چىنامە»، «بەش دەۋر تارىخى» ئىچىدىكى كېيىنكى تاڭ، كېيىنكى جىن، كېيىنكى خەن، «قىتانلار تارىخى»، «جىن خانىدانلىقى تارىخى»، «يۈەن (موڭغۇل) خانىدانلىقى تارىخى» قاتارلىق قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىرى تەرىپىدىن قۇرۇلغان خانىدانلىقلار تارىخىدىنمۇ ئىبارەت. 24 تارىخنىڭ كۆپلىگەن ئاپتورلىرى ئىچىدە خەنزۇ ئالىملىرى بولغىنىدەك، قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ ئالىملىرىمۇ خېلى بولغان. بۇ ئالىملارنىڭ ئىدىيىۋىي قاراشلىرى ۋە تارىخ ئىلمىدىكى سەۋىيىسى ئوخشاشمىغاچقا، يېزىلغان تارىخلارنىڭ مۇۋەپپەقىيىتىمۇ ئوخشاشمايدۇ. ئۇلار فېئوداللىق دەۋرنىڭ تارىخچىلىرى بولغاچقا، دەۋرنىڭ ۋە سىنىپنىڭ قاتتىق چەكلىمىسىگە ئۇچرىغان. لېكىن بىز بۇ تارىخىي ماتېرىياللارنى ماركسىزملىق مەيدان، نۇقتىئىنەزەر، ئۇسۇل بىلەن تەھلىل قىلىپ پەرق ئېتىشىمىز، شاكىلىنى چىقىرىپ تاشلاپ، مېغىزىنى قالدۇرۇشىمىز، يالغىنىنى چىقىرىۋېتىپ راستىنى ئېلىپ قېلىشىمىز لازىم. مۇشۇنداق قىلغاندىلا، تارىخنىڭ ھەقىقىي قىياپىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرەلەيمىز.

«تارىخىي خاتىرىلەر» 24 تارىخنىڭ بىرىنچى قىسمى. شۇنىڭدەك، ئېلىمىزدە بىرىنچى بولۇپ تەزكىرە شەكلىدە يېزىلغان ئومۇمىي تارىختىن ئىبارەت. «تارىخىي خاتىرىلەر» ياراتقان مۇنداق شەكىل كېيىنكى 23 تارىخقا ئاساس بولۇپ بەردى. بۇ يەردە چۈشىنىشكە

ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، مۇشۇ شەكىل (فورما)نىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز:

«خاقانلار (ئاقساقاللار) تەزكىرىسى» (本记) مەخسۇس خاقانلارنىڭ پائالىيەت خاتىرىسىدۇر. ئۇ ئاساسىي جەھەتتە ۋاقىت تەرتىۋى بويىچە يېزىلغاچقا، مەلۇم بىر خانىدانلىقنىڭ خرونولوگىيىسى دەپ قارىلىدۇ.

«تۆرىلەر تەزكىرىسى» (列传) ۋەزىر-بەگلەر تەزكىرىسى (ئەنئەنىۋى بولمىغان خانىدانلىقلار تەزكىرىسى قاتارلىقلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) بولۇپ، ئۇ شەخسلەر (بەزىدە دۆلەتلەر ‹بەگلىكلەر›، مىللەتلەر، رايونلار)نىڭ پائالىيەتلىرىنى ئاساس قىلىپ يېزىلغان. خاقانلار (ئاقساقاللار) تەزكىرىسى يىلنى مېرىدىئان قىلغان بولسا، تۆرىلەر تەزكىرىسى شەخسلەر ۋەقەلىرىنى پاراللېل قىلىدۇ. ئىككىسى بىرىكىپ، بىر پۈتۈن تارىخىي كۆرۈنۈشنى تەشكىل قىلىدۇ.

«يىلنامە» (年表) مۇرەككەپ تارىخىي ۋەقەلەرنى مۇئەييەن قانۇنىيەتلەر (يىل، شەخس، ئەمەل-ئۇنۋان قاتارلىقلار)گە ئاساسەن، تەكشۈرۈپ ئوقۇشقا قولاي بولۇش ئۈچۈن جەدۋەللەشتۈرۈلگەن ئىسخېمىلاردىن ئىبارەتتۇر.

«نامە» (书) بۇ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي، مەدەنىيەت، جازا قانۇنى، ئەمەللەر، دىپلوماتىيە، ئاسترونومىيە، جۇغراپىيە، دەريا-ئۆستەڭلەر، سۇ ئىنشائاتلىرى ساھەلىرىنىڭ تۈزۈم تارىخى ياكى خاس تارىخىدۇر. كېيىنكى تارىخلاردا «تەزكىرە» ۋە «خاتىرە» دەپمۇ ئېلىنغان.

«تارىخىي خاتىرىلەر» كېيىنكى 23 تارىخقا ئوخشىمايدۇ، ئۇ بىرلا خانىدانلىقنىڭ دەۋر تارىخى بولماستىن، بەلكى بەش چوڭ ئاقساقال (五帝)، شيا (夏)، شاڭ (商)، جوۋ (周)، چىن (秦) خانىدانلىقلىرىدىن خەن خانىدانلىقىنىڭ خاقانى ۋۇدىغىچە بولغان بىر نەچچە

مىڭ يىلنىڭ ئومۇمىي تارىخىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭدا ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ناھايىتى مول ماتېرىياللار بار. مەسىلەن: «ھۇنلار تەزكىرىسى»نى ئالىدىغان بولساق، بۇ تەزكىرىدە ھۇنلارنىڭ قەدىمكى زامانىدىن تارتىپ، خەن خاقانى ۋۇدى دەۋرىگىچە بولغان تارىخى بايان قىلىپ بېرىلگەن. «پەرغانە تەزكىرىسى»دە پەرغانە، ئۇيسۇن قاتارلىق غەربىي ئەل (قورغار) دىكى خانلىقلارنىڭ ئەھۋاللىرى بايان قىلىنغان بولۇپ، يۈكسەك ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

«تارىخىي خاتىرىلەر»نىڭ ئاپتورى سىماچيەن، يەنە بىر نامى زىچاڭ. خەن دەۋرىنىڭ پايتەختى ئەتراپىدىكى شىياياڭ (بۈگۈنكى شەنشى خەنچېڭ ناھىيىسى) دىن بولۇپ، خەن خاقانلىقى خاقانى جىڭدى دەۋرىدە (يەنى م. ب. 145①-يىلدا) تۇغۇلغان، ۋاپات بولغان يىلى ئېنىق ئەمەس. بەزى ئالىملار م. ب. 86-يىلى يەنى خەن خاقانى جاۋدى سەلتەنەت دەۋرى شىيۋەنىنىڭ تۇنجى يىلى ئۆلگەن دېيىشىدۇ. ئۇنىڭ ئاتىسى سىمايەن بىلىملىك ئالىم بولۇپ، تارىخ، ئاسترونومىيە، جۇغراپىيە قاتارلىق ئىلىملەرنى ياخشى بىلەتتى. جۇڭچيۇ، يىخلىق دەۋرىدىن بۇيانقى تۈرلۈك ئىلىم ئېقىملىرىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنلىرىنى ناھايىتى ئوبدان چۈشىنەتتى. سىماچيەن بالىلىق ۋاقتىدىلا ئاتىسىنىڭ تەربىيىسىنى ئېلىپ، 10 ياش چېغىدىلا قەدىمكى كىتابلارنى ئوقۇشقا باشلىغانىدى. 20 ياش ۋاقتىدىن باشلاپ جايلارغا ساياھەت قىلىپ، ئۇستاز-پىر ئىزدەپ، دوست تۇتۇپ، ئەمىلىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، «ئەلنىڭ ھەممە يەرلىرىدىن مەلۇمات توپلىدى»، ئۇنىڭ كېيىنكى ئەسەر يېزىشىغا بۇ مەلۇماتلارنىڭ زور ياردىمى تەگدى. م. ب. 108-يىلى (خەن

① مىلادىدىن بۇرۇن ۋە مىلادىدىن كېيىن دېگەن سۆزلەر م. ب. ۋە م. ك. دەپ ئېلىندى.

خاقانى ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنفېڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ئاتىسىنى ئورنىغا دۆلەت تارىخچىسى بولۇش مۇناسىۋىتى بىلەن تارىخ ماتېر ياللىرى توپلاشقا جىددى كىرىشىدۇ. م. ب. 104-يىلى (خە خاقانى ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تەيچۇنىڭ تۇنجى يىلى) سىماچيە «تارىخىي خاتىرىلەر»نى رەسمىي يېزىشقا باشلىدى. بەش يىلدى كېيىن، ئۇ ھۇنلارغا تەسلىم بولغان لى لىڭ (لى گۋاڭنىڭ نەۋر سى) نى ئاقلاپ سۆز قىلغانلىقى ئۈچۈن، خاقان ۋۇدى تەرىپىدىر زىندانغا تاشلىنىپ، ئاختىلاش جازاسى بېرىلگەنىدى. جىسمانىي ۋ روھىي جەھەتتىن قاتتىق ئازاپلانغان سىماچيەن قەتئىي غەيرەتك كېلىپ، زىنداندا كىتاب يېزىشنى داۋاملاشتۇرىدۇ. م. ب. 96- يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تەيشىنىڭ تۇنجى يىلى ئازات قىلىنىپ، پەرمانچى (中书令) بولىدى. تەخمىنەن م. ب 91-يىلى (خەن خاقانى ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى جېڭخېنىڭ ئىككىنچى يىلى) «تارىخىي خاتىرىلەر» ئاساسىي جەھەتتىن يېزىلىپ بولىنىدۇ بىراق، بەن گۇ «خەننامە. سىماچيەن تەزكىرىسى»نى يازىدىغا ۋاقتىدا، ئون قىسمى (بابى) يوقالغان بولۇپ، ھازىر بىز ئوقۇۋاتقا «تارىخىي خاتىرىلەر»نىڭ ئازغىنا قىسىم-بابلىرىنى چۇ شاۋسۇ (褚少孙) نامىلىق بىرزات ھەم كېيىن ئۆتكەن بەزى كىشىلە تولۇقلىغان.

24 تارىختىكى مەسىلىلەرگە ھەرقايسى دەۋر ئالىملىرىنىڭ قارىشى ئوخشاشمايدۇ، بۇ ھەقتە يېزىلغان ئەسەرلەرمۇ كۆپ. بۇنداق ئوخ شاشمىغان ئىلمىي قاراشلار ۋە ئۆتمۈشتىكىلەرنىڭ تەتقىقات نەتىجە لىرىگە نىسبەتەن بىز قانداق مۇئامىلە قىلىشىمىز كېرەك؟ تاللاپ- توپلاش ۋاقتىدا، يەنىلا 24 تارىخنىڭ ئەسلى تېكىستىگە ئاساسلى نىشنى ئويلىدۇق. ئۇنداق بولمىغاندا، ھېچقانداق ئاساسىي ئۆلچەم بولمىغان بولاتتى. لېكىن ئىزاھلار تەرجىمىسىدە، ئۆتمۈشتىكىلەرنىڭ

تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن پايدىلىنىشقا ئەھمىيەت بېرىلدى. ئەينى ۋاقىتتا ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە قاراشلار ئىزاھاتتا قىسقىچە بايان قىلىندى.

ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىش ۋاقتىدا، بىز مۇنۇ پرىنسىپلارغا رىئايە قىلدۇق: ئەسلى تېكستتە قېرىنداش مىللەتلەرگە ھەم چېگرا رايونلارغا قارىتا ئىشلىتىلگەن ھاقارەتلىك ئاتالمىلارنىڭ ھەممىسى ھازىر ئىشلىتىلىۋاتقان سۆز-ئىبارىلەر بىلەن ئېلىندى. ئەسلى تېكستتىكى بەزى كىشى، ئەمەل، يەر، دۆلەت (خانلىق، بەگلىك)، مىللەت ئىسىملىرى، قانۇن-نىزام، تۈزۈم قاتارلىقلارنىڭ ئەگەر ئۇيغۇرچىدا تەڭدىشى بولمىسا، توغرىدىن-توغرا ئەينى ئاھاڭى بويىچە ترانسكرىپسىيىسى بېرىلىپ، تىرناق ئىچىدە شۇ سۆزنىڭ خەنزۇچىسى يېزىلىش بىلەن بىللە، ئىزاھ ئارقىلىق بايان قىلىپ بېرىلدى.

24 تارىختا ئەمەل ئىسىملىرى بەك كۆپ. مەسىلەن: باش مىرزا (尚书) دېگەن بىر ئەمەل ئىسمىنى ئالىدىغان بولساق، ھەر-قايسى خاندانلىقلاردىكى خىزمەت مەسئۇلىيىتى ئوخشاشمايدۇ؛ شۇنىڭدەك پۈتۈن مەملىكەت بويىچە، ئەڭ ئالىي ھەربىي باشلىقنىڭ خاندانلىقلاردىكى ئاتىلىشىمۇ ئوخشاش ئەمەس، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئەمەل تۈزۈملىرى ئۆزگىرىپ بەك مۇرەككەپلىشىپ كەتكەنىدى. يالغۇز غەربىي خەن خاقانلىقىنى ئالىدىغان بولساق، خاقان جىڭدىنىڭ سەلتەنەت دەۋرى جۇڭيۈەن (中元) يىلى ۋە خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تەيچۇ (太初) يىللىرىدا ئىككى قېتىم زورراق ئۆزگىرىشلەر قىلىنغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەينى بىر ئەمەلنى ئالىدىغان بولساق، غەربىي خەن خاقانلىقىنىڭ ئوخشاشمىغان دەۋرىدە، ئەمەللەرنىڭ ئىسمىمۇ ئوخشاشمىغان بولۇشى ئېھتىمال. خەن خاقانلىقى چىن خاقانلىقىنىڭ تۈزۈملىرىگە ۋارىسلىق قىلغاچقا، خەن دەۋرىنىڭ ئەمەل تۈزۈملىرى چىن دەۋرىدىكى ئەمەل تۈزۈملىرىنىڭ تەرەققى

قىلىپ ئۆزگىرىشى بىلەن مەيدانغا كەلگەن، چىن خاقانلىقى جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرۈشنىڭ ئالدى-كەينىدە، ئەمەل بىلەن ئۇنۋانلار ئايرىلدى. غەربىي خەن دەۋرىدىمۇ، ئەمەل-ئۇنۋانلار ئايرىلغانىدى. ئەمەلىي ھوقۇقى بار، ئەمەلىي مەسئۇلىيىتى بار ئەمەلدارلار، مەسىلەن، باش ۋەزىر، ھەربىي ئىشلار ۋەزىرى، باش تەپتىش بېگى قاتارلىقلار؛ دەرىجىسىنىڭ يۇقىرى-تۆۋەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان ئۇنۋانلار غەربىي خەن دەۋرىدە 20 دەرىجىلىكىدى. مەسىلەن، چوڭ تۆرە، قوۋۇق ئىچى تۆرىسى قاتارلىقلار؛ يەنە بىر خىلى يۇقىرىدىكى ئىككى خىل ئەھۋالغا ئوخشىمايدىغان بەزى نام-ئاتاقلار، مەسىلەن، قىران چەۋەنداز سەنگۈن، ئوقياچىلار سەنگۈنى، ھەرىكەتچان سەنگۈن، شۇڭقار لەشكەر بېشى قاتارلىقلار مۇئەييەن خىزمىتى بار ئەمەل نامى ياكى ئۇنۋان بولماستىن، مەلۇم بىر سەنگۈنگە خاقان ۋاقىتلىق بەرگەن بىر خىل ئاتاقتىنلا ئىبارەت. بىز يۇقىرىدىكى ھەر خىل ئەھۋاللارنى پەرقلىق تەرجىمە قىلدۇق ۋە ئىزاھ ئارقىلىق بايان قىلىپ بەردۇق.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يەر ئىسىملىرى ئىنتايىن مۇرەككەپ بولۇپ، قەدىمدىن ھازىرغىچە كۆپ ئۆزگىرىپ كەلگەن. 24 تارىختا ئوتتۇرا ئاسىيا يەر ئىسىملىرىنىڭ بەزىلىرىگە خەنزۇچە ئىسىم بېرىلگەن بولسا، بەزىلىرى ئۆز دەۋرىدە مەلۇم بىر مىللەتنىڭ تىلىدىن خەنزۇچىغا قىلىنغان تەرجىمە ئىسىملىرىدىن ئىبارەت. بۇ يەر ئىسىملىرىنىڭ سانى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، كۆپ قىسمىنى تېخى كىشىلەر تەتقىق قىلمىغان، تەكشۈرۈپ بېكىتمىگەن. بىز مۇمكىن قەدەر ئۆتمۈشتىكى ئىسمى بىلەن بۈگۈنكى ئىسمىنى ئېنىقلاشقا تىرىشتۇق. زادىلا ئېنىقلىيالمىغانلىرىمىزنى ترانسكرىپسىيە بىلەن بەردۇق. يەر ئىسىملىرىنىڭ خېلىلا بىر قىسمىنى ئۆتمۈشتىكى ئىلىم ئەھلىلىرى تەتقىق قىلغاچقا، بۇ تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئەكس

ئەتتۇرۇپ بىرنىشكە ئۇزۇنغان بولساقمۇ، سەۋىيىمىزنىڭ ۋە ماتېرىيالىنىڭ چەكلىكلىكى تۈپەيلى، بۇ تەلەپنى دېگەندەك ئورۇنلىيالمىدۇق. بەزى يەر ئىسىملىرى (دۆلەت، رايون ئىسىملىرى) كىشىلەرگە تونۇش بولسىمۇ، ئەمما بۇ ھەقتە ئۇزۇندىن بېرى مۇنازىرە بولۇپ تولۇق ھەل بولمىغاچقا، ئۆزىمىز توغرا تاپقان بىرقاراشنى تاللىۋېلىپ، ئاندىن ئىزاھ ئارقىلىق بايان قىلىپ بەردۇق.

24 تارىخنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللىرىدىكى خېلىلا بىر قىسىم سۆز-ئىبارىلەر ئۆز دەۋرىدىكى مەلۇم بىر مىللەتنىڭ تىلىدىن خەنزۇچىغا ئاساسەن (ترانسكرىپسىيىسى) تەرجىمە قىلىنغان. بۇ سۆز-ئىباردلەرنىڭ مەنىلىرىنى شۇ دەۋردىكى كىشىلەر بىلەتتى. لېكىن زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن كېيىنكى دەۋرلەردە ئۆتكەن تەتقىقاتچىلارنىڭ كۆپچىلىكى بۇ مىللەتلەرنىڭ تىلىنى بىلمىگەچكە، بۇ سۆز-ئىبارىلەرنىڭ مەنىلىرىنى بارغانسېرى كىشىلەر بىلمەس بولۇپ قالغاندى. ئۇيغۇرچە تەرجىمىدە مۇمكىن قەدەر بۇ سۆز-ئىبارىلەرنىڭ قەدىمكى ئوقۇلۇشى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ھەمدە مۇشۇ ئاساستا سۆزنىڭ مەنىسى بېكىتىلدى.

بۇ باسقۇچتىكى خىزمىتىمىزدە ئۇچرىغان ھونچە سۆز-ئىبارىلەرنى ئالىدىغان بولساق، جۇڭگو ۋە چەتئەل ئالىملىرىنىڭ بىرلىككە كەلگەنىرەك قارىشى بويىچە ئېيتقاندا، ھونچە تىل ئالتاي تىلى سىستېمىسىغا كىرىدۇ.

بىز ھونلارنىڭ 左右谷蠡王 (زويۇگۇلىۋاڭ)لىرىنى ئالىدىغان بولساق، «谷» ھەرپىنى شەرقىي خەن خاقانلىقىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە ياشىغان فۇچيەن (服虔) دېگەن كىشى «鹿» (لۇ) دەپ ئوقۇغان. شۇڭا، ھەرقايسى دەۋرلەردىكى ئالىملارنىڭ ھەممىسى بۇ ئەنئەنىگە ئىشىنىپ داۋاملاشتۇرۇپ كەلدى. 谷蠡 (گۇلى) ھازىرغىچە 鹿蠡 ئوقۇلۇپ كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما مەنىسىنى

چۈشەنگىلى بولمايدۇ. ئەگەر «谷» ھەرپى ئۆز ئاھاڭى بويىچە (گۇ) 鹿蠡 (گۇلى) ئوقۇلسا، بۇ تۈركى تىلدا 手 (قول) دېگەن مەنىدە بولىدۇ. ئۇنىڭدا ئۇڭ قول قان (خان)، سول قول قان (خان) بولىدۇ-دە، تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى تىل ئادەتلىرىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىز فۇچيەننىڭ ترانسكرىپسىيىسىنى ئىشلەتمەستىن، «قول» دەپ تەرجىمە قىلدۇق.

يەنە بىر مىسال، ئۇيسۇنلارنىڭ باشلىقى كۈنبەك خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغاندا، «昆弥» (كۈنمى) ياكى «昆莫» (كۈنمو) دەپ ئېلىنغان. تۈركى تىلدىن خەنزۇچىغا قىلىنغان قەدىمكى تەرجىمىلەردە دائىم دېگۈدەك «ب» ھەرپى «م» ھەرپى بىلەن ئېلىنغان. ھالبۇكى، تۈركى تىلنىڭ ئۆزىدىمۇ «ب» تاۋۇشىنىڭ «م» تاۋۇشىغا ئۆزگىرىش ھادىسىسى مەۋجۇت. مەسىلەن: قەدىمكى تۈركچىدە «بەن» (ھازىرقى زامان غەرب تۈركچىسىدىمۇ بەن)، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «مەن» دېيىلىدۇ. شۇڭا، خەنزۇ تىلىغا ترانسكرىپسىيە قىلىنغان تۈركى سۆزلەرنى ئەسلىگە قايتۇرۇشتا «م» ھەرپى «ب» ئوقۇلدى. بەزى تۈركىيە ئالىملىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىمۇ: «مىلادىدىن بۇرۇن تەڭرى تاغلىرىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا ياشىغان ئۇيسۇنلارنىڭ باشلىقى چىنچە ماتېرىياللارغا ئاساسەن، ‹كۈنبەك› (ياكى كۈنبېي) دېيىلەتتى. ئۇ قۇن (ھون)لار تەرىپىدىن تەيىنلەنگەن بىر بەگ (بېي) بولۇشى مۇمكىن» دېيىلىدۇ. دېمەك، بۇ يەردە تۈركىيە ئالىملىرىمۇ «م» تاۋۇشىنى «ب» قىلىپ ئالغان. شۇڭا، بىز 昆莫، 昆弥نى كۈنبەك، كۈنبېي دەپ ئالدۇق.

«تارىخىي خاتىرىلەر»دىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللارنى يولداش جىيايىكېي تاللاپ توپلىدى، يولداش فېڭ شىشى تەكشۈرۈپ بېكىتتى.

يولداش ئۇۋياڭ كېيى قەدىمكى خەنزۇچىنى ۋە ئىزاھلىرىنى ھازىرقى

زامان خەنزۇچىسىغا ئايلاندۇرۇپ چىقتى. يولداش ئۆۋياك ۋېيلىن قىسمەن تەرجىمە ۋە ئىزاھلارنى ھازىرقى زامان خەنزۇچىسىغا ئايلاندۇرۇشقا قاتناشتى.

ھازىرقى زامان خەنزۇچىسىغا ئايلاندۇرۇلغان تېكىست-ئىزاھلارنى يولداش جاڭ شىجۇڭ كۆرۈپ چىقتى. يولداش فېڭ شىشى قىسمەن باپلىرىنى كۆرۈپ بەردى.

بۇ خىزمەتنىڭ مۇناسىۋەت دائىرىسى كەڭ، خىزمەتنىڭ سالمىقىمۇ ئېغىر بولغاچقا، مەكتەپ ئىچى-سىرتىدىكى نۇرغۇن يولداشلارنى بۇ ئىشقا تەكلىپ قىلدۇق. ئۇلار ئۆز ئۈستىگە ئالغان خىزمەتلىرىدە تەجرىبىدىكى يېتەرسىزلىك، ماتېرىيال قىسلىقى، ۋاقىتنىڭ جىددىيلىكى قاتارلىق قاتمۇ-قات قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، ۋەتىنىمىز مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن نۇرغۇن ئىجادىي خىزمەتلەرنى قىلىپ بەردى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۇ يولداشلىرىمىزغا سەمىمىي تەشەككۈرلىرىمىزنى بىلدۈرىمىز.

24-تارىخنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللىرىنى توپلاپ تەرجىمە قىلىش خىزمىتى جۇڭگو ۋە چەتئەل تارىخلىرىنىڭ نۇرغۇن تەرەپلىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا، بۇ خىزمەتكە قاتناشقۇچىلارنىڭ ھەممە ساھەدە پۇختا بىلىمى بولۇشى، قەدىمكى خەنزۇچە بىلەن ئۇيغۇر تىلىنى ياخشى بىلىشى تەلەپ قىلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، يالغۇز تەرجىمىدىكى ئىسىملارنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈنمۇ زور كۆلەمدە ئىنچىكە خىزمەت ئىشلەشكە توغرا كەلدى ۋە ئىلمىي چىگىش مەسىلىلەر ئۇچراپ تۇردى. لېكىن بۇ خىزمەتكە قاتناشقان شەخسلەرنىڭ سەۋىيىسى ياكى پۈتۈن گۇرۇپپىمىزنىڭ كۈچىنى ئېلىپ ئېيتقاندا، يۇقۇرىدىكى تەلەپكە لايىق ئەمەسلىكىمىزنى چوڭقۇر ھېس قىلدۇق. شۇنداق بولسىمۇ، قاراپ تۇرغاندىن كۆرە، قول تىقىپ ئىشلەشنى ئەۋزەل كۆردۇق. بۇنىڭدىن مەقسەت، سەۋىيىمىز چەكلىك

بولسىمۇ، ۋەتىنىمىز تارىخىي مەدەنىيىتىنىڭ گۈللەپ ياشنىشى ئۈچۈن بىر كىشىلىك ھەسسە قوشۇشتىن ئىبارەت.

ئاخىرىدا، كەلگۈسى خىزمىتىمىزنىڭ ئوڭۇشلۇق بولۇشى ئۈچۈن كەڭ كىتابخانلىرىمىزنىڭ ۋە ئىلمىي تەتقىقات خادىملىرىمىزنىڭ تەنقىدىي پىكىر بېرىشلىرىنى سورايمىز.

شىنجاڭ داشۆ 24 تارىختىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللارنى تاللاپ
تۈزۈش، تەرجىمە قىلىش گۇرۇپپىسى

بەش چوڭ ئاقساقال(五帝)تەزكىرىسى[2]

(ئۆزۈندە)

خۇاڭدى شاۋدىيەنىڭ ئوغلى[3] ئۇنىڭ فامىلىسى گوڭسۇن، ئىسمى شۈەنيۈەن. باشقىلاردىن ئۆزگىچىرەك تۇغۇلۇپ، ئۇزۇن ئۆتمەي تىلى چىقىپ، ئىنتايىن ئەقىللىق بالا بولغان. سەل چوڭ بولغاندا، مۇئامىلىدە سەمىمى، ئىشتا چاققان، ئەپچىل، ياش قۇرامىغا يەتكەندە، ئېغىر-بېسىق، دانا بولغانىدى.

شۈەنيۈەن دەۋرىدە، شىن نۇڭشى[4] ئەۋلاتلىرى زەئىپلەشتى. ئاقساقاللار ئۆز ئارا ھۇجۇم قىلىشىپ، ئاھالىگە شەپقەتسىز زۇلۇم سالدى. لېكىن شىن نۇڭشى ئەۋلاتلىرى ئۇلارغا جازا يۈرۈشى قىلالمايتتى. شۇ تۈپەيلى، شۈەنيۈەن زىيارەتكە كەلمەي، باج-خىراج تاپشۇرمىغان ئاقساقاللار ئۈستىگە جازا يۈرۈشى قىلىش ئۈچۈن، ھەربى مەشىق ئېلىپ بېرىشقا باشلىدى. ئاقساقاللارنىڭ ھەممىسى كېلىپ ئىتائەت قىلدى. لېكىن. چى يوۋ بەگ[5] ياۋۇز بولغاچقا، شۈەنيۈەن ئۇنى جازالىيالمىدى. يەندىنىڭ[6] ئەۋلاتلىرى ئاقسا قاللارغا تاجاۋۇز قىلىپ، بوزەك قىلماقچى بولغاندا، ئاقساقاللار شۈەنيۈەنگە بېقىندى. شۇنىڭ بىلەن شۈەنيۈەن قائىدە-يوسۇننى يولغا قويۇپ، قوشۇنلارنى تەرتىپكە سالدى. بەش ئەناسىرنىڭ[7] تەبىئىتى بويىچە بەش خىل زىرائەت ئۆستۈردى. ئاھالىلەرگە غەمخورلۇق قىلىپ، ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە، ئۇلارنىڭ باش-كۆزىنى

سىلىدى. ئېيىق، يىلپىز، پى (貔)، شيۇ (貅)، چۇ(貙)، يولۋاسلاردەك[8] باتۇر جەڭچىلەرنى تەربىيىلەپ، بەنچۈەن[9] دالاسىدا يەندى بىلەن ئۇرۇشتى، ئۈچ قېتىم جەڭ قىلىپ ئۇنى يەڭدى. ئەمما خۇاڭدىنىڭ ئەمر-پەرمانلىرىغا چى يوۋ قولاق سالماي، پاراكەندىچىلىك تۇغدۇردى. خۇاڭدى ئاقسا قاللاردىن قوشۇن توپلاپ، جولۇ[10] ئېتىكىدە چى يوۋ بىلەن ئۇرۇشۇپ، چى يوۋنى تۇتۇپ ئۆلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن ئاقساقاللار شىن-نۇڭشى ھاكىمىيىتىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۇرنىغا شۈەنيۈەننى تەگرىخان قىلىپ كۆتەردى ۋە خۇاڭدى دەپ ئاتىدى. ئەلدە بويسۇنمىغان ئاقساقاللار چىقسا خۇاڭدى لەشكەر تارتىپ جازا يۈرۈشى قىلاتتى ۋە تىنچىتقاندىن كېيىن لەشكەرلىرىنى قايتۇرۇپ كېتەتتى. ئۇ تاغلارنى يېرىپ، يوللارنى ياسىدى، تىنچ-خاتىرجەم ياشىمىدى.

خۇاڭدى شەرقتە دېڭىز بويىغىچە بېرىپ، ۋەنشەن[11] تېغىغا چىقتى، تەيشەن[12] تېغىغا باردى؛ غەربتە، كوڭتۇڭ[13] تېغىغىچە بېرىپ، جىتوۋ تېغىغا چىقتى؛ جەنۇبتا، چوڭ دەرياغىچە بېرىپ، شيۇڭشەن ۋە شياڭشەن[14] تاغلىرىغا چىقتى. شۈنيۈلەرنى[15] شىمالغا سۈردى. فۇشەن[16] تېغىدا ئاقساقاللارنى يىغىپ، جولۇشەن تېغى ئېتىكىدىكى تۈزلەڭلىككە شەھەر سالدى. خۇاڭدى ھەر تەرەپكە قاتناپ، كۆچۈپ يۈرگەچكە، مۇقىم تۇرار جايى يوق ئىدى. ئەتراپىقا چېدىر-بارگاھ قۇرۇپ ئۆزىنى قوغداتتى. سىپاھ-بەگلەرگە بۇلۇتلارنىڭ رەڭگىگە قاراپ نام بېرەتتى. ئوڭ-سول چوڭ مۇپەتتىشلەرنى قويۇپ، بارلىق قەبىلىلەر ئۈستىدىن نازارەت قىلاتتى. بۇ مەزگىلدە ھەممە يۇرت تىنچ-ئاسايىشلىقتا ياشىغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، خۇاڭدى ئاسمان-زېمىن، تاغ-دەريا، جىن-ئەرۋاھلارغا ئاتاپ نەزىر-چىراق ئۆتكۈزدى. بۇ جەھەتتە، خۇاڭدى قەدىمدىن بۇيان كېلىۋاتقان ئاقساقاللار ئىچىدە ھەممىدىن كۆپ ئىش قىلدى.

خاسىيەتلىك ئىسرىقدانىغا[17] مۇيەسسەر بولدى. داناۋ، رۇڭ چىلىڭ[18] قاتارلىق ئىككى ئەمەلدارنى كالىندار تۈزۈشكە بەلگىلىدى. فېڭ خوۋ، لى مۇ، چاڭ شيەن، داخۇڭ[19] قاتارلىق تۆت كىشى ئارقىلىق خەلق ئاممىسىنى ئىدارە قىلدى. ئۇ ئاسمان-زېمىن، ئاي-كۈن، تۆت پەسىل ھەرىكىتىنىڭ تەبىئىي قانۇنىيىتىگە قاراپ، ئاي-كۈن ۋە بەش ئەناسىرنىڭ راۋاجلىنىش، ئۆزگىرىشلىرىنى ئالدىن مۆلچەرلەپ، خەلقنىڭ تىرىكچىلىك يوللىرى ۋە دەپنە مۇراسىملىرىنى تۈزۈپ چىقتى. ئۆي-جاي سېلىپ، كىيىم-كېچەك تىكىپ، كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشتىكى نۇرغۇن قىيىنچىلىقلىرىنى ھەل قىلدى. ھەر خىل زىرائەت ۋە ئوت-گىياھ، دەرەخلەرنى ۋاقتىدا تېرىپ، تىكىپ ئۆستۈردى. ئاسمان-زېمىن، ئىسسىق-سوغۇق ئەپلىشىپ كېلىپ بەرگەن شارائىتتا، قۇشلار، ھايۋانلار، قۇرت-قۇمۇسقىلار[20] تۆرەلدى. كۈن-ئاي، يۇلتۇزلارنىڭ ھەرىكىتى نورماللاشتى. دېڭىزدا شامال توختاپ، دولقۇن تىنچىدى. تاغلاردىن قىممەتلىك گۆھەر-مەدەنلەر چىقتى. ئۇ بارلىق كۈچىنى ئىشقا سېلىپ، ھەممە يەردە خەلق ئۈچۈن بەخت-سائادەت ئىزدىدى. خەلقنى سۇ، ئوت ۋە ھەممە بايلىقنى تېجەپ ئىشلىتىشكە ئۆگەتتى. تۇپراقنىڭ تەبىئىي خاسىيىتىدىن[21] بىشارەت بەردى. شۇنىڭ ئۈچۈن، خۇاڭدى دېگەن نام قارار تاپتى.

(ئەسلى كىتاب 1 — 8-بەتلەر)

* * *

چوڭ ئاقساقال جۇەنشۇ گاۋياڭ[22] خۇاڭدىنىڭ نەۋرىسى، چاڭ يىنىڭ ئوغلى. ئۇ ئېغىر-بېسىق، تەدبىرلىك ئىدى. خەلقنىڭ ھال-ئەھۋالىغا يېتەتتى. ئۇ، يەرنىڭ كۈچ-قۇۋۋىتىنى تولۇق ئىشقا سېلىپ، بايلىق يېتىشتۈردى. تەبىئەتتىكى ئۆزلۈكسىز ھەرىكەتلەرگە قاراپ، تۆت پەسىلنىڭ ھەر بىر مەۋسۇمىنى ئىگىلىدى.

جىن-ئەرۋاھلارغا بولغان ئېتىقادى بويىچە، مەرھۇملىكلەر بىلەن مەرتىۋىسىزلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئەدەپ-قائىدىلەرنى بەلگىلىدى. تۆت پەسىل، بەش ئەناسىرنىڭ تەقدىر-قىسمەتلىرىنى رەتلەش، تىزىش ئارقىلىق ئاھالىنى تەربىيىلىدى ۋە تەسىرلەندۈردى. سەمىمىيەت ۋە ساداقەت بىلەن ئاسمان-زېمىن، جىن-ئەرۋاھ ۋە ئاتا-بوۋىلار ئۈچۈن نەزىر-چىراق بەردى. شىمالدا يوۋلىڭغا[23]، جەنۇبدا جياۋجىغا[24]، غەربدە ليۇشاغا[25]، شەرقتە پەنمۇغا[26] قەدەر باردى. ئەنە شۇ كەڭ رايون دائىرىسىدىكى قۇشلار، ھايۋانلار، ئوت-گىياھلار، چوڭ-كىچىك روھلار، ئومۇمەن، قۇياش نۇرى يورۇتقانلىكى يەرلەر تىنچىپ، چوڭ ئاقساقال جۇەنشۇگە ئەل بولۇپ، ئىتائەت قىلمىغىنى قالمىدى...

(ئەسلى كىتاب 11 — 12-بەتلەر)

* * *

خۇەندوۋ[27] چوڭ ئاقساقال ياۋغا گۇڭ گۇڭنى[28] تونۇشتۇردى. ياۋ لايىق كۆرمەي، ئۇنى ھۈنەر-كەسپلەر ئەمەلدارى[29] قىلىپ ئىشلىتىپ سىناپ كۆردى. گۇڭ گۇڭ دەرھەقىقەت ئۇساللىق قىلىۋەردى. قەبىلە ئاقساقاللىرى[30] گۇننى[31] كەلكۈن تىزگىنلەشكە كۆرسەتتى. ياۋ بولسا، گۇن مۇنداق مۇھىم خىزمەتنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايدۇ، دەپ قارىدى. قەبىلە ئاقساقاللىرى سىناپ كۆرۈشنى تەلەپ قىلغانىدى. 9 يىل سىنالغان بولسىمۇ، نەتىجە چىقمىدى. شۇنىڭ بىلەن خالايىققا ئىنتايىن زىيان يەتتى.

* * *

سەن مياۋ[32] چاڭجياڭ، خۇەيخې دەريالىرى ئارىلىقىدا ۋە جىڭجوۋ ئايمىقى دائىرىسىدە بىرنەچچە قېتىملاپ پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرغاچقا، شۈن قايتىپ كېلىپ، چوڭ ئاقساقال ياۋغا مەلۇم قىلدى. گۇڭ گۇڭنى يوۋلىڭغا سۈرگۈن قىلىپ، شىمالىي دىلارنىڭ[33]

ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى ئۆزگەرتىشتى؛ خۇەندوۋنى خۇڭشەنگە[34] ھەيدەپ، جەنۇبىي بەدۋىلەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى ئۆزگەرتىشنى؛ سەن مياۋنى سەنۋېيگە[35] كۆچۈرۈپ، غەربىي رۇڭلارنىڭ[36] ئۆرپ ـ ئادىتىنى ئۆزگەرتىشنى؛ گۇننى يۇشەن[37] تېغىغا سۈرگۈن قىلىپ، شەرقىي يىلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتىنى ئۆزگەرتىشنى تەلەپ قىلدى. بۇ تۆت جىنايەتچىگە بېرىلگەن جازادىن خوشاللىقتا چۆمگەن يۇرتتىكى ھەممە ئەمەلدار ۋە خەلق ساداقەت بىلدۈردى...

(ئەسلى كىتاب 28 ـــ 29 ـ بەتلەر)

* * *

بۇ 22 ۋەزىر ئۆز يۇرچلىرىنى مۇۋەپپەقىيەت بىلەن ئورۇنلاشتى: گاۋتاۋ (皋陶) چوڭ يارغۇچى بولۇپ، قانۇننى دادىللىق بىلەن ئادىلانە باشقۇردى. ئۇ خەلقنىڭ ھەقىقى ئەھۋالىنى بىلىپ يەتكەچكە، خەلق ئۇنىڭغا پۈتۈنلەي قايىل بولدى. بويى (伯夷) ئەدەپ ـ قائىدىلەرنى باشقۇردى. مەرتىۋىلىك، مەرتىۋىسىزلەر، چوڭلار، كىچىكلەر ئۆزئارا ئەدەپ ـ تەۋازۇ بىلەن مۇئامىلە قىلىشتى. ئۆز ئارا يول قويۇشتى. چۇي (垂) تۈرلۈك ھۈنەر ـ ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلۇشىنى باشقۇردى. ھەر كەسىپتىكى ئۇستىلار ئىخلاس بىلەن ئىنچىكە ئىشلىدى. يى (益) تاغ، سازلىق، ئوت ـ چۆپ، دەرەخ، قۇش، ھايۋانلارنى باشقۇردى. تاغلار، سازلىقلار ئېچىلدى؛ چى (弃) دېھقانچىلىقنى باشقۇرغانلىقتىن، ھەر خىل زىرائەتلەر ئىنتايىن بولۇق ئۆستى؛ چى (契) ئىلىم ـ مەرىپەت ئەمەلدارى بولۇپ، مائارىپ ـ ئاقارتىش ئىشىنى باشقۇرغاچقا، ئاھالە ئۆز ئارائىناق ئۆتۈشتى. لۇڭ (龙) مېھمان كۈتۈش ئىشلىرىنى باشقۇردى، يىراق يەرلەردىن نۇرغۇن كىشىلەر كېلىشتى. 12 ئايماق بەگلىرى[38] ئۆزۋەزىپىلىرىنى ئاتقۇردى. پۈتۈن يۇرتتا يامان ئىش قىلىشقا پېتىنغۇچىلار بولمىدى، ۋەزىرلەر ئىچىدە پەقەت يۈ ناھايىتى

چوڭ خىزمەت كۆرسىتىپ، توققۇز چوڭ تاغنى[39] يېرىپ، توققۇز كۆلنى[40] دەرياغا تۇتاشتۇردى. توققۇز دەرياني[41] ئېقىنىغا سالدى، توققۇز ئايماقنىڭ سۈيىنى تىزگىنلەپ، تۇپراقنى ساقلاپ قالدى. ئايماقلاردىن بەلگىلىمە بويىچە باج ـ خىراج تاپشۇرۇش، شارائىتتا قاراپ ئىش قىلىش تەلەپ قىلىندى. ۋاڭچېڭنىڭ دائىرىسى بەش مىڭ چاقىرىمغىچە ئۇزىرىپ، ئەڭ يىراقتىكى دالىلارغا يەتتى. جەنۇبتا جياۋجى، بېيفاني[42]، غەربتە رۇڭ، شىجى، چۈسوۋ[43]، دى، چياڭ قاتارلىق قەۋملەرنى تىنچلاندۇردى، شىمالدا تاغ رۇڭلىرى[44]، فا[45]، شىشېن[46] قاتارلىق قەۋملەرنى، شەرقتە چاۋيى[47]، نياۋيىلارنى[48] خاتىرجەم قىلدى. يۇرتتىكى خەلقلەر ئاقساقال شۇننىڭ ساۋاپلىق ئىشلىرىدىن قايىل بولدى. شۇننىڭ بىلەن يۈ توققۇز پەدىلىك مۇقامنى[49] كەشىپ قىلدى. بۇ مۇقامغا سازچېلىنغاندا، ئاجايىپ جانىۋارلار يېتىپ كېلىشەتتى. فېنىكىس قۇشى كېلىپ، پەدىگە تەڭكەشلەپ، قاناتلىرىنى كېرىپ ئۇسسۇلغا چۈشەتتى. يۇرت خەلقىنىڭ گۈزەل پەزىلەتلىرىنىڭ ھەممىسى ئەنە شۇ شۇن دەۋرىدىن باشلانغانىدى.

(ئەسلى كىتاب 43 ـــ 44 ـ بەتلەر)

① «تارىخىي خاتىرىلەر» (史记) ـــ ئاپتورى غەربىي خەن خانىدانلىقى دەۋرىدە ياشىغان مەشھۇر تارىخچى سىماچيەن. ئەسەر جەمئىي 130 جىلد بولۇپ، م.ب. 104 ـ 91 ـ يىللاردا يېزىلغان.

(«سىخەي» 辞海 خەنزۇچە قامۇس، 1979 ـ يىل نەشرى 1657 ـ بەت)

[2] بەش چوڭ ئاقساقال (五帝) ـــ جۇڭگونىڭ قەدىمكى ئەپسانىلىرىدە ئېيتىلغان بەش چوڭ ئاقسا قال بولۇپ، بۇلار: خۇاڭدى (黄帝) جۇەنشۇ (颛顼)، دىكۇ (帝喾)، تاڭياۋ (唐尧)؛ يۈشۈن (虞舜)لەردىن ئىبارەت. يېقىنقى تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا، ئۇلار جۇڭگونىڭ باشلانغۇچ جەمئىيىتىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدىكى قەبىلىلەر ۋە قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ چوڭ ئاقساقاللىرى.

(«سىخەي» 71 ـ بەت)

[3] شاۋدىيەن (少典) — قەبىلە ئىسمى. ئەسلى تېكىستتە: «شاۋدىيەننىڭ ئوغلى» دېيىلگەن. بۇ، خۇاڭدى — شاۋدىيەننىڭ ئەۋلادى دېگەنلىكتۇر.
(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 — توم، 2 — بەت)

[4] شېن نۇڭشى (神农氏) — رىۋايەتلەردىكى دېھقانچىلىق بىلەن دورا ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ كەشپىياتچىسى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، قەدىمكى زامان ئادەملىرى بېلىقچىلىق ۋە مىۋە — چېۋە تېرىپ تىرىكچىلىك قىلاتتىكەن. شېن نۇڭشى ياغاچتىن چىش — ساپان ياساپ، خەلقلەرگە دېھقانچىلىق قىلىشنى ئۆگەتكەن. شۇنىڭدەك، ئۇ ئوت — گىياھلار ئىچىدىن دورا ئۆسۈملۈكلىرىنى تېپىپ ئادەملەرنى داۋالىغان ۋە داۋالاشنى ئۆگەتكەن. يەنە بىر رىۋايەتتە: شېن نۇڭشى يەندى (炎帝)نىڭ ئۆزى دېيىلىدۇ.
(«سىخەي» 2628 — بەت)

[5] چى يوۋ (蚩尤) — ئەپسانىلەر بويىچە، شەرقتە ياشايدىغان جيۇلىزۇ (九黎族) لارنىڭ ئاقساقىلى، 81 قېرىنداش بولغان. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، بۇلار ئالتۇندىن ياسالغان قورال ئىشلىتەر ئىكەن. بۇلۇت پەيدا قىلىپ يامغۇر ياغدۇراتتىكەن. جولۇ (涿鹿) دا بولغان ئۇرۇشتا خۇاڭدى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. («سىخەي» 2507 — بەت)

[6] يەندى (炎帝) — رىۋايەتلەردە ئېيتىلغان قەدىمكى ئاقساقال. جياڭ (姜) فامىلىلىك، ئوتنىڭ شاپائىتى تۈپەيلى ئاقساقال بولغاچقا، يەندى (ئوت ئاقساقىلى) دەپ ئاتالغان. چىش — ساپان ياساپ كىشىلەرگە دېھقانچىلىقنى ئۆگەتكەچكە، شېن نۇڭشى دەپمۇ ئاتالغان. مەنىسى «دېھقانچىلىق پىرى» دېگەن بولىدۇ. (بىر توملۇق «سىيۋەن» 1094 — بەت)

[7] بەش ئېلېمېنت (五行) — قەدىمكى زاماندا تۆرلۈك شەيئىلەرنى ھاسىل قىلغۇچى بەش خىل ماددا — سۇ، ئوت، ئۆسۈملۈك، مەدەن، تۇپراق بەش ئېلېمېنت دېيىلەتتى. بەش ئېلېمېنتقا ئاساسەن، قەدىمكىلەر «ئېلېمېنتلار-نىڭ بىر بىرىدىن ھاسىل بولۇشى، بىر بىرىنىڭ ئۈستىدىن غەلىبە قىلىشى» نەزەرىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ قاراش بويىچە، «ئوت ئۆسۈملۈكتىن، تۇپراق ئوتتىن، مەدەن تۇپراقتىن، سۇ مەدەندىن، ئۆسۈملۈك سۇدىن ھاسىل بولۇپ، سۇ ئوتتىن، ئوت مەدەندىن، مەدەن ئۆسۈملۈكتىن، ئۆسۈملۈك تۇپ-راقتىن، تۇپراق سۇ ئۈستىدىن غەلىبە قىلاتتى». شۇنىڭدەك، بۇ بەش ئېلېمېنت بۇرجلار بويىچە بەش تەرەپنى كۆرسىتەتتى. يەنى ئەتىياز — ئۆسۈم-

لۈك، ياز — ئوت، تومۇز — تۇپراق، كۈز — مەدەن، قىش — سۇ ئېلېمېنتلىرى بولۇپ، ئەتىياز شەرقنى، ياز جەنۇبنى، تومۇز ئوتتۇرىلىقنى، كۈز غەربنى، قىش شىمالنى بىلدۈرەتتى. («سىخەي» 69 — بەت)

[8] قەدىمكى زامان مەنبەلىرىدىكى ئالتە تۈرلۈك يىرتقۇچ ھايۋاننىڭ نامى. «سويىن» دېگەن كىتابدا: «بۇ ئالتە تۈرلۈك يىرتقۇچ ھايۋان ئۆگىتىش ئارقىلىق جەڭگە سېلىنغان» دەپ ئىزاھلانغان. «ھەقىقى شەرھ» ناملىق كىتابدا: «ئەسكەرلەرگە ئۇرۇش قىلىش تەربىيىسى بېرىشتە، ئۇلارغا يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ نامى بېرىلگەن. بۇ دۈشمەنلەرگە ھەيۋە قىلىش ئۈچۈن» دېيىل-گەن. ھازىرقى زامان ئالىملىرىدىن بەزىلەر بۇ ئالتە خىل يىرتقۇچ ھايۋانى ئالتە قەۋمنىڭ تۇتېمى دەپ ھېسابلايدۇ. بىزنىڭچە، «سويىن»دىكى ئىزاھ مۇۋاپىقراق. بۇ ئالتە ئىشەنچسىز بولۇپ، كېيىنكى ئىككى خىل چۈشەندۈرۈش مۇۋاپىقراق. بۇ ئالتە خىل يىرتقۇچ ھايۋان: ئېيىق (熊)، ئادەم ئېيىقى (罴)، يولۋاسسىمان ئېيىق (貔)، بۇنىڭ ئەركىكى پى (貔)، چىشىسى شيۇ (貅) بولۇپ، تۈسى (貔貅)، بۇنىڭ ئەركىكى پى (貔)، چىشىسى شيۇ (貅) بولۇپ، تۈسى كۆلرەڭ، ئاق بولغاچقا، لياۋدۇڭلۇقلار ئاق ئېيىق دەپ ئاتىشىدۇ. چۇ (貙) چوڭلۇقى ئىتتەك، مولۇنسىمان بىر خىل يىرتقۇچ ھايۋان.
(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 — توم، 5 — بەت»

[9] بەنچۈەن (阪泉) — فۇچيەن: «بەنچۈەن يەر ئىسمى» دەيدۇ. «ئومۇمى جۇغراپىيە مەلۇمات» تا: «بەنچۈەننىڭ ھازىرقى ئىسمى خۇاڭدى-چۈەن، خۇەيرۇڭ ناھىيىسى (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى شىنباۋئەننىڭ قېشىدا) نىڭ 56 چاقىرىم شەرقىدە. ۋۇلىدىن چىقىپ، جولۇ (ھازىرقى خېبېي جولۇ ناھىيىسى)نىڭ شەرقىي شىمالىدا جۇشۇي دەرياسىغا قوشۇلىدۇ» دېيىلگەن. ئېنىقكى، بۇ دەريا ئىسمى.
(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 — توم 5 — بەت)

[10] جولۇ (涿鹿) — قەدىمكى تاغ ئىسمى. ھازىرقى جولۇ ناھىيىسى-نىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.
(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 — توم 5 — بەت)

[11] ۋەنشەن تېغى (丸山) — ۋەن 丸 ھەرپى فەن 凡 دەپمۇ يېزىلغان. جاڭ شوۋجيې: "«ئومۇمى جۇغراپىيە مەلۇمات» تا، فەنشەن دەپ تىلغا ئېلىنغان" — دەيدۇ. "فەنشەن" "ۋەنشەن"لەر بىر تاغ. قىسمەن كىشىلەر خەتنى خاتا يازغان (چۈنكى، بۇ ئىككى ھەرپنىڭ شەكلى ئوخشىشىپ كېتىدۇ). بەزىدە

"فەن" يازسا، بەزىدە "ۋەن" يېزىشقان. پىيى يىن: "ۋەنشەن بولسا، لاڭشى جۇشۇي ناھىيىسىدە" دەيدۇ. جۇشۇينىڭ قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى شەندۇڭنىڭ لىنچۇ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 6 ـ بەت)

[12] تەيشەن (泰山) ـــ ئىلىمىزنىڭ شەرقىتىكى تاغلىرىدىن بولۇپ، بەش چوڭ تاغنىڭ بىرى. شەندۇڭ ئۆلكىسى تەيئەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا.

(«سىخەي 3694 ـ بەت»)

[13] كۇڭتۇڭ (空桐) تاغ ئىسمى بولۇپ، 崆峒، 空同، 鸡头، 笄头 مۇ دېيىلىدۇ. گەنسۇ ئۆلكىسى پىڭلياڭ شەھىرىنىڭ غەربىدە بولۇپ، جىڭشۈي دەرياسى بۇ تاغدىن ھاسىل بولىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 7 ـ بەت)

[14] شيۇڭشەن، شياڭشەن تاغلىرى (湘山، 熊山) ـــ شيۇڭشەن تېغى، شيۇڭئېرشەن (熊耳山) يەنى ئىيىق قۇلاق تاغ دەپمۇ ئاتىلىدۇ. خېنەن ئۆلكىسى لۇشى ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، چىنلىڭ تېغىنىڭ شەرق قىسمىنىڭ بىر تارمىقى; شەرق ۋە غەربتىكى بىر بىرىگە قارىشىپ تۇرغان ئىككى چوققا ئىيىق قۇلىقىغا ئوخشاپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئىيىق قۇلاق تاغ دەپ ئاتالغان. شياڭشەن خۇنەن ئۆلكىسى يۆياڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى دۇڭتىڭخۇ كۆلىنىڭ ئىچىدە. جۈنشەن (君山) مۇ دېيىلىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 7 ـ بەت)

[15] خۇن (荤粥) ـــ جۇڭگونىڭ شىمالىدا ياشىغۇچى قەدىمكى قەۋملەردىن بىرى. خەنزۇچىدا، ئادەتتە ئىپتىلىۋاتقان 匈奴 نىڭ باشقىچە بىر ئىپتىلىشى. قەدىمكى تاڭ 唐، يۈ (虞) زامانلىرىدىن بۇرۇن، شەنرۇڭ (山戎) لار، شۈنيۈ (獯粥) لەر، شىياخانلىقى دەۋرىدە چۇنۋېي (谆维) لەر، يىن (殷) دەۋرىدە گۈيفاڭ (鬼方)، جوۋ دەۋرىدە شيەنيۈن (猃狁، 玁狁) لەر، چىن، خەن دەۋرىدە شيۇڭنۇ (匈奴) لار دەپ ئاتالغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 7 ـ بەت)

[16] فۇشەن (釜山) ـــ قەدىمكى تاغ ئىسمى. ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ خۇەيلەي ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 7 ـ بەت)

[17] خاسىيەتلىك ئىسرىقدان (宝鼎) «تارىخىي خاتىرىلەر» نىڭ «زىيارەتگاھ ھەققىدە» دېگەن قىسمىدا: «خۇاڭدى خاسىيەتلىك ئىسرىقدانغا مۇيەسسەر بولۇپ، كارامەت تاپقان... شۇنىڭ بىلەن كارامەت ئارقىلىق كېلەچەكنى كۆرگەن» دېيىلگەن. بۇ يەردە «خاسىيەتلىك ئىسرىقدان» تىلغا ئېلىنىپ، «كارامەت» تىلغا ئېلىنمىغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 8 ـ بەت)

[18] داناۋ (大挠)، رۇڭ چېڭ 容成 ـــ بۇ ئىككەيلەن خۇاڭدىنىڭ تارىخچىلىرى. خۇاڭدى داناۋغا بۇرج ۋە مۇچەلنى ئاساس قىلىپ (بىرىكتۈرۈپ) كۈنلەرنى خاتىرىلەشنى، رۇڭ چېڭغا كالىندار ئىشلەشنى بۇيرۇغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 8 ـ بەت)

[19] فېڭ خوۋ (风后) ، لى مۇ (力牧)، چاڭ شيەن (常先)، دا خۇڭ (大鸿) لار خۇاڭدىنىڭ ۋەزىرلىرى. «تارىخىي خاتىرىلەر» نىڭ «زىيارەتگاھ» قىسمىدا: «گۈي يۈچۈنىڭ» لەقىمى دا خۇڭ بولۇپ، خۇاڭدىنىڭ ۋەزىرى» دېيىلگەن; «خەننامە. ئەدەبىيات ـ سەنئەت تەزكىرىسى» دە: «گۈي رۇڭچۇ ھەربىي ئىلمى» دىن ئۈچ قىسمى تىلغا ئېلىنغان. جېڭ شۈەن: «فېڭ خوۋ خۇاڭدىنىڭ بەگلىرىدىن» دەيدۇ; بەن گۇ: «لى مۇ خۇاڭدىنىڭ ۋەزىرى بولغان» دەيدۇ. «خەننامە. ئەدەبىيات ـ سەنئەت تەزكىرىسى» دە، 13 قىسىملىق «فېڭ خوۋ ھەربىي ئىلمى»، ئىككى جىلدلىق خەرىتە، 20 جىلدلىق «گۇشۇ»، 15 قىسىملىق «لى مۇ ھەربىي ئىلمى» تىلغا ئېلىنغان. بۇنىڭدىن فېڭ خوۋ، لى مۇ، داخۇڭ ئۈچ كىشىنىڭ ھەربىي ئالىم ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. چاڭ شيەننىڭ ئىختىساسى مەلۇم ئەمەس.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 8 ـ بەت)

[20] سەمىمى تەربىيىلەش (淳化) ـــ «سۈيۈەن» دا: «سەمىمىي تەربىيە كەڭ دائىرىدە ئېلىپ بېرىلدى» دېيىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 9 ـ بەت.)

[21] تۇپا خاسىيىتىنىڭ ھېكمىتى (土德之瑞) ـــ چىن، خەن خانىدانلىقلىرى دەۋرىدە كاھىنلار (پالچىلار) مەدەن، ئۆسۈملۈك، سۇ، ئوت، تۇپىلاردىن ئىبارەت بەش ئەناسىرنىڭ بىر بىرىدىن ھاسىل بولۇشى، بىر بىرىنى يېڭىشى نەزەرىيىسى بويىچە، خانىدانلىقنىڭ تەقدىرىنى ئىزاھلىغان. بۇ بەش خاسىيەت دېيىلەتتى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، يەندى ئوتنى ئىلاھ قىلغان. خۇاڭدى بولسا، تۇپىنى ئىلاھ قىلىپ، يەندىنىڭ ئورنىغا چوڭ ئاقساقال

بولغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، شۇ ۋاقىتتا چوكلۇقى ئادەم بېلىدەك، ئۇزۇن-لۇقى 50 نەچچە گەز كېلىدىغان بىر «سېرىق شازاڭ» قۇرتى پەيدا بولغان. شازاڭ — توپىنىڭ جەۋھىرى بولغانلىقتىن، توپىنىڭ ھىكمەتلىك خاسىيىتى دەپ قارالغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 9 - بەت)

[22] چوڭ ئاقساقال جۇەنشۇ گاۋياڭ 帝颛顼高阳 — قەدىمكى ئالىم سۇڭ جۇڭ: «جۇەنشۇ ئىسمى، گاۋياڭ چوڭ ئاقساقال بولغاندىن كېيىنكى تەخەللۇسى» دەپ ئىزاھلايدۇ («تارىخىي خاتىرىلەر»1 - توم 12 - بەت)

[23] يۇۋلىڭ (幽陵) — يەنى يۇۋجوۋ ئايمىقى (幽州) — قەدىمكى دەۋردىكى 12 ئايماقنىڭ بىرى. بۈگۈنكى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي قىسمى ۋە لياۋنىڭ ئۆلكىسى دائىرىسىدە بولغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 12 - بەت)

[24] جياۋجى (交阯) — «دەي دى ئەدەپ - قائىدىلىرى» (大戴记 ياكى 大戴礼记)نىڭ «بەش چوڭ ئاقساقال پەزىلىتى» دە، 交阯 دەپ يېزىل-غان بولۇپ، قەدىمكى زاماندىكى جاي ئىسمى. ۋۇلىڭ — بەش تاغ (يۆچېڭلىڭ (越城岭)، مېڭجۇلىڭ (萌渚岭)، دۇپاڭلىڭ (都庞岭)، چىتيەنلىڭ (骑田岭)، دايۈلىڭ 大庾岭) لەردىن ئىبارەت)نىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنى كۆرسىتىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرنلەر» 1 - توم 12 - بەت)

[25] ليۇشا (流沙)، قۇملۇق (沙漠) — سەمۇم (قۇم بوران) توپىلى قۇملار كۆچۈپ تۇرغاچقا، «كۆچمە قۇم» دېيىلگەن. «شەرھىلەر توپلىمى» ناملىق كىتابدا، «جۇغراپىيە تەزكىرىسى» (地理志) دىن نەقىل كەلتۈرۈپ: «ليۇشا گەنسۇ ئۆلكىسى جاڭيېنىڭ جۇيەن ناھىيىسىدە» دەيدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 12 - بەت)

[26] پەنمۇ (蟠木) — «شەرھىلەر توپلىمى» دېگەن كىتابتا «تاشقى دۇنيا» ناملىق ئەسەردىن نەقىل كەلتۈرۈپ، شەرقىي دېڭىزدىكى تاغ دېيىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 12 - بەت)

[27] خۇەندۇ (驩兜، 讙兜) يەنە بىر ئاتىلىشى خۇندۇن (浑沌) — ئادەم ئىسمى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ياۋنىڭ ۋەزىرى ئىدى. گوڭ گۇڭ (共工)، گۇن(鲧)، سەن مياۋ (三苗)لار بىلەن بىر قاتاردا تۆت ياۋۇز دەپ ئاتال-

غان. ياۋ ئۇنى چوڭشەن تېغىغا سۈرگۈن قىلغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 20 - بەت)

[28] گوڭ گۇڭ (共工) — كىشى ئىسمى. يەنە بىر ئىسمى چيۇڭ چى، رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ياۋغا ۋەزىر بولغان. خۇەندوۋ، سەن مياۋ، گۇنلەر بىلەن بىر قاتاردا تۆت ياۋۇز دەپ ئاتىلىپ، ياۋ تەرىپىدىن يۇۋلىڭغا سۈرگۈن قىلىنغانىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 20 - بەت)

[29] ھۈنەر-كەسىپلەر ئەمەلدارى (工师) — ئەمەل ئىسمى. باش ۋەزىرگە ياردەمچى سۈپىتىدە، تۈرلۈك كەسىپ، سانائەت، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى قول سانائەتلىرىگە رەھبەرلىك قىلاتتى.

(تۈزىتىلگەن «سيۈەن» 500 - بەت)

[30] ئەتراپ قەبىلە ئاقساقاللىرى (四岳) — رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ياۋ ۋە شۈن دەۋرىدىكى تۆت ئەتراپ قەبىلە ئاقساقاللىرى. ياۋ قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ چوڭ ئاقساقىلى بولغان ۋاقتىدا، ئەتراپ قەبىلە ئاقساقاللىرى شۈننى ئىز باسارلىققا، يۈنى شۈنگە ياردەمچىلىككە كۆرسەتكەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 21 - بەت)

[31] گۇن (鲧) يەنە بىر ئىسمى تاۋۋۇ (梼杌) — رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئېلىمىزدە باشلانغۇچ قەبىلىلەر ئاقساقىلى. چۇڭ (崇) ئېلىدە ياشايتتى. ئۇنى چۇڭبو (崇柏) دەپمۇ ئاتىشاتتى. ئەتراپتىكى قەبىلىلەرنىڭ كۆرسىتىشى بىلەن چوڭ ئاقساقال ياۋ ئۇنى سۇ تىزگىنلەش ئىشىغا مەسئۇل قىلغان. ئۇ توغان ياساش ئۇسۇلى بىلەن توققۇز يىل ئىشلەپ، سۇنى تىزگىنلىيەلمىگەچكە، يۈشەن تېغىدا ئاقساقال شۈن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. يەنە بىر رىۋايەتتە، ئۇ يۈ بىلەن بىرلىكتە سۇ تىزگىنلەش ئىشىدا خىزمەت كۆرسەتكەن. يەنە ئۇنى يۈنىڭ ئاتىسى دەيدىغان گەپلەرمۇ بار.

(«تارىخىي خاتىرىلەر»، «ئاقساقاللار تەزكىرىسى»
1 - توم 50 - بەت)

[32] سەن مياۋ (三苗) — ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى زامان قەۋملىرىدىن بىرى. تاۋتې (饕餮) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ۋۇچى: «سەن مياۋ بەگلىكىنىڭ سول تەرىپىدە دۇڭتىڭ (洞庭) بولۇپ، ئوڭ تەرىپىدە پېڭلى (彭蠡) بار» دەيدۇ. ئۇنداق بولغاندا، بۈگۈنكى جياڭشى پوياڭ (鄱阳) كۆلى بولۇپ، سەن-

مياۋلار غەربكە كۆچۈشتىن بۇرۇن چاڭجياڭ دەرياسى ئوتتۇرا ئېقىمىنىڭ جەنۇبىدىكى رايوندا ياشىغان بولىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1- توم 29- بەت)

[33] شىمالىي دىلار (北狄) — قەدىمكى قەۋملەردىن. بۇ 翟 دەپمۇ يېزىلىدۇ. چۇنچيۇ دەۋرىدىن ئىلگىرىكى چى (齐)، لۇ (鲁)، جىن (晋)، ۋېي (卫)، سۇڭ (宋)، شىڭ (邢) قاتارلىق بەگلىكلەر ئارىلىقىدا ئۇزۇن مۇددەت پائالىيەت ئېلىپ بارغان ۋە بۇ بەگلىكلەر بىلەن كۆپ مۇناسىۋەتتە بولغان. م.ب. 7- ئەسىردە ئۇلار قىزىل دىلار (赤狄)، ئاق دىلار (白狄)، ئېگىز دىلار (长狄) دەپ ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنەتتى. ئۇلارنىڭ يەنە تارماقلىرى بار ئىدى. شىمالدا ياشىغانلىقى ئۈچۈن، شىمالىي دىلار دەپ ئاتالغانىدى.

(«سىخەي» 1873- بەت)

[34] چۇڭشەن تېغى (崇山) — خۇنەن ئۆلكىسى دايۇڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا بولۇپ، تيەنمېنشەن تېغىغا تۇتىشىپ كېتىدۇ. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئاقساقال شۈن ياۋۇز خۇەندوۋنى چۇڭشەن تېغىغا سۈرگۈن قىلغانىكەن.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 493- بەت)

[35] سەنۋېي (三危) — تاغ. «ئومۇمىي جۇغراپىيە مەلۇمات» تا: «سەنۋېي تېغىدا ئۈچ چوققا، سەنۋېي دەپ ئاتالغان. ئادەتتە بېيۈشەن (卑羽山) دەپ ئاتىلىدۇ. شاجۇ ئايمىقى دۇڭخۇاڭ (دۇخان) ناھىيىسىنىڭ 30 چاقىرىم شەرقىي جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ» دېيىلگەن. جىڭ شۈەن، سەنۋېي تېغى گەنسۇ ئۆلكىسى نياۋشۇ (鸟鼠) تېغىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى مىنشەن تېغى (岷山) بولۇشى كېرەك، دەپ ھېسابلايدۇ. كوڭ يىڭدا: «جىششەن (积石山) تېغىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا» دەپ قارايدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1- توم 29- بەت)

[36] رۇڭلار (戎) — قەدىمكى قەۋملەردىن بىرى. يىن (殷) جوۋ (周) خانلىقلىرى دەۋرىدە، گۈيرۇڭلار (鬼戎) ۋە غەربىي رۇڭلار بار ئىدى. چۇنچيۇ دەۋرىدە جىرۇڭلار (己氏之戎) ۋە شىمالىي رۇڭلار (北戎)، يۈنرۇڭلار (允姓之戎)، يىلو رۇڭلىرى (伊洛之戎)، چۈەن رۇڭلىرى (犬戎)، لىرۇڭلار (骊戎)، رۇڭ بەدەۋىلىرى (戎蛮) دىن ئىبارەت بولغانىدى. چىن بەگلىكى دەۋرىدە، غەربىي شىمالدا دىخۇەن گۈيجى رۇڭلىرى (狄獂邽冀之戎)، يىچۇ رۇڭلىرى

(义渠之戎)، دالى رۇڭلىرى (大荔之戎) قاتارلىقلار؛ جەنگو دەۋرىدە جىن بەگلىكىنىڭ شىمالىدا لىنخۇ رۇڭلىرى (林胡之戎)، لوفەن رۇڭلىرى (楼烦之戎) بار ئىدى. يەن بەگلىكىنىڭ شىمالىدا تاغ رۇڭلىرى (山戎) بولۇپ، ئۇلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا تاغ - جىلغىلاردا ياشايتتى. ھەممىسىنىڭ ئۆز باشلىقلىرى بولاتتى. قەدىمكى دەۋردە ئوتتۇرا جۇڭگودىكى كىشىلەر غەربىي شىمالدىكى ھەرقايسى خەلقلەرنى «رۇڭلار» ياكى «غەربىي رۇڭلار» دەپ ئاتىشاتتى.

(«سىخەي» 3090- بەت)

[37] يۈشەن تېغى (羽山) a) شەندۇڭ ئۆلكىسى تەنچېڭ (郯城) نىڭ شەرقىي شىمالىدا. رىۋايەتلەردە، يۈ نىڭ دادىسى گۈن (鲧) نى ئاقساقال شۈن مۇشۇ يەردە ئۆلتۈرگەنىكەن. b) شەندۇڭ ئۆلكىسى پېڭلەي (蓬莱) نىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، گۈننى ئاقساقال شۈن مۇشۇ يەردە ئۆلتۈرگەنمىش.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1- توم 30- بەت)

[38] 12 ئىككى ئايماق بەگلىرى (十二牧) — رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، يۈ، سۈنى تىزگىنلىگەندىن كېيىن، جۇڭگونى جى (冀)، يەن (兖)، چىڭ (青)، شۈ (徐)، جىڭ (荆)، ياڭ (扬)، يۈ (豫)، لياڭ (梁)، يۇڭ (雍)، لاردىن ئىبارەت توققۇز ئايماققا بۆلگەن. شۈن بولسا، جى ئايمىقىدىن يۈجوۋ (幽州) بىلەن بىڭجوۋ (并州) ئايمىقىنى، چىڭجوۋ (青州) ئايمىقىدىن يىڭجوۋ (营州) ئايمىقىنى ئايرىغان. شۇنىڭ بىلەن 12 ئايماق بولغان. بۇ 12 ئايماقنىڭ باشلىقى ئايماق بېگى دەپ ئاتىلاتتى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 223- بەت)

[39] توققۇز تاغ (九山) — «كىتابى يۈگۇڭ» قاتارلىق ئەسەرلەردە تىلغا ئېلىنغان توققۇز تاغ — گۈيجى (会稽)، تەي (泰)، ۋاڭۋۇ (王屋)، شوۋ (首)، تەيخۇا (太华)، چى (岐)، تەيخاڭ (太行)، ياڭچاڭ (羊肠)، مېڭمېن (孟门) لاردىن ئىبارەت. «تارىخىي خاتىرىلەر. شيا ئاقساقاللىرى تەزكىرىسى»: سىماجېن «سويىن» دا: چيەن (汧)، خۇكوۋ (壶口)، دىجۇ (砥柱)، تەيخاڭ (太行)، شىچىڭ (西倾)، شيۇڭئېر (熊耳)، بوجۇڭ (嶓冢)، نېيفاڭ (丙方)، چى (岐) دەپ بۇ توققۇز تاغنى كۆرسىتىدۇ.

(«سىخەي» 143- بەت)

[40] توقققۇز سازلىق (九泽) — «گۇاڭ تەزكىرىسى» دە: «توقققۇز ئاپپاق تىكى سازلىقلاردىن ئىبارەت» دېيىلگەن*.

[41] توقققۇز دەريا(九河) — «كىتابى يۈگۇڭ»دا: ئۆز دەۋرىدە خۇاڭخې دەرياسى ئېقىپ، خېبېي تۈزلەڭلىكىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا كەلگەندىن كېيىن «توقققۇز ئېقىمغا بۆلۈنەتتى» دەپ يېزىلغان. «ئەريا. شىشۇي» (ئەريا قامۇسى)دا: بۇ توقققۇز ئېقىم تۇخەي (徒骇)، تەيشى (太史)، ماجيا (马颊)، فۇفۇ (复釜)، خۇسۇ (胡苏)، جيەن (简)، شې (絜)، گوۋپەن (钩盘)، گېجىن (鬲津)لاردىن ئىبارەت بولۇپ، ھازىر ئېنىق كۆرسىتىپ بەرگىلى بولمايدۇ. نۇرغۇن كىشىلەر: توقققۇز دەريا، توقققۇز دەريالا بولماي، بەلكى قەدىمكى زامانلاردا خۇاڭخې دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدىكى نۇرغۇن تارماقلىرىنىڭ ئومۇمى ئاتىلىشى دېيىشمەكتە.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 56 — بەت)

[42] بېيفا (北发) — «سويىن»دا: «بېيفا، بېيخۇ (北户) بولۇشى كېرەك. جەنۇبدا بېيخۇ دېگەن جاي بار» دەپ يېزىلغان. «ئەريا. شىدى» ناملىق كىتابدا: «گۇجۇ، 觚竹، بېيخۇ (北户)، غەربىي خان ئانا (西王母)، رىشيا (日下) لاردىن ئىبارەت تۆت قاقاسلىق بار» دېيىلگەن. بىزنىڭچە، مۇشۇ قاراش مۇۋاپىقتۇر. («تارىخىي خاتىرىلەر» 1 — توم، 43، 44 — بەتلەر)

[43] شىجى (析枝)، چۈسوۋ (渠庚) — بۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى غەربىي رۇڭلارنىڭ دۆلەت نامى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 751 — بەت)

[44] شەنرۇڭ(山戎) — «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇن تەزكىرىسى»، «خەن نامە. ھۇن تەزكىرىسى»دە: «شەنرۇڭلار — ھۇنلارنىڭ باشقىچە ئاتىلىشى» دېيىلگەن. شەنرۇڭلار قەدىمكى قەۋملەردىن بولۇپ، شىمال رۇڭلىرىمۇ دېيىلىدۇ. چۈنچيۇ دەۋرىدە ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ شىمالىدا ياشايتتى. ئۇلار سۆكپىياز، ھەرخىل پۇرچاق تېرىشنىڭ ماھىرلىرى ئىدى. م.ب. يەتتىنچى ئەسىردە كۈچىيىپ، جېڭ(郑)، چى (齐)، يەن (燕) بەگلىكلىرىگە تاجاۋۇز قىلغان. م.ب. 663 — يىلى چى خۇەنگوڭ شەنرۇڭلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ،

* بەلگىسى — تەرجىماندىن بېرىلگەن ئىزاھنى كۆرسىتىدۇ.

سۆكپىياز ۋە پۇرچاقلارنى چى بەگلىكىگە ئېلىپ بېرىپ تېرىتقۇزغان.

(«سىجەي» 1791 — بەت)

[45] فا(发) — «سويىن» دا: «فا — بېيفا (北发) دەپ يېزىلىپ، شىمالدىكى بىر ئەلنىڭ نامى» دېيىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 — توم 44 — بەت)

[46] شىشېن (息慎) — ئېلىمىزنىڭ شەرقىي شىمال رايونلىرىدا ياشىغان قەدىمكى قەۋمنىڭ نامى. سۇشېن (肃慎)مۇ دېيىلىدۇ. [«بەگلىكلەر تارىخى» (国语)، «زوۋچيۇ مىڭ تەزكىرىسى» (左传)، «تارىخىي خاتىرىلەر» ناملىق كىتابلارغا قارالسۇن]. يەنە «جوۋنامە» دە "جىشېن" (稷慎) دەپ يېزىلغان. بىزنىڭچە، «息»، «肃» بۇ ئىككى ھىروگلىف قەدىمدە ئوخشاش ئىشلىتىلەتتى. ئىككى ھىروگلىفنىڭ ئاھاڭى بىر بىرىگە يېقىن كېلىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 — توم 43 — بەت)

[47] ئېگىز يىلار (长夷) — «سويىن»دا: چاڭيى (长夷)دەپ بېرىلگەن. «بۈيۈك دەي دې ئەدەپ — قائىدىلىرى» دىمۇ (长夷) يېزىلغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر»، 1 — توم، 44 — بەت)

[48] نياۋيى (鸟夷) — داۋيى (岛夷) دەپمۇ يېزىلىدۇ («كىتابى يۈگۇڭ»غا قارالسۇن). جېڭ شۈەن: «شەرقىي شىمال خەلقلىرى قاغا — قۇزغۇن، ھايۋانلارنى كۆپ يېگەچكە، نياۋيى دېيىلگەن» دەيدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 — توم 44 — بەت)

[49] توقققۇز پەدىلىك مۇقام (九招之乐) — جاۋ (招) — شاۋ(韶) دەپمۇ ئوقۇلىدۇ. يەنى ئاقساقال شۈننىڭ نەغمىسى كۆپ ئوينىلاتتى (بىر كۈينىڭ ئاخىرلىشىشى بىر پەدە دېيىلەتتى). شۇڭلاشقا، توقققۇز پەدە (九招) مۇ دېيىلىدۇ. «كىتابى يىنجى»دا: «توقققۇز نەغمە ئوينىلىشى بىلەن فېنىكس قۇشىمۇ سورۇنغا كەلدى» دېيىلگەن. بۇ نەغمە توقققۇز مۇقامنى ئۆز ئىچىگە ئالسا كېرەك.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 — توم 44 — بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 2 ـ جىلد

شيا (夏)خانلىرى تەزكىرىسى

خۇاڭخې [1] دەرياسىنىڭ تارمىقى ــ خېيشۈي [2] دەرياسى بىلەن لۇڭمېننىڭ غەربىگە جايلاشقان بۇ كەڭ رايون يۇڭجوۇ [3] ئايمىقىدۇر. بۇ يەردە روشۈي [4] دەرياسى غەربكە، جىڭشۈي [5] دەرياسى ۋېيشۈيگە [6] ئاقىدۇزۇلغانىدى. چىشۈي [7] جۇشۈي [8] دەريالىرى ياۋاشقىنا ئېقىپ، ۋېيشۈي دەرياسىغا قوشۇلاتتى. فېڭشۈي [9] دەرياسىمۇ ۋېيشۈي دەرياسىغا قوشۇلاتتى. جىڭشەن، چىشەن [10] تاغلىرىدا نەزىر ـ چىراق ئۆتكۈزۈلەتتى. جۇڭنەنشەن [11]، دۇنۋۇشەن [12] تاغلىرىدىن ئۆتۈپ تاكى نياۋشۇشەن [13] تېغىغىچە، ئېگىز تەكشىلىكتىن تۆۋەن تەكشىلىككىچە، تاكى دۇيېگە [14] بارغىچە تىزگىنلەنگەنىدى. سۇ ئاپىتى تۈگىتىلىپ، سەنۋېيدە ئادەم ئولتۇراقلىشىشقا مۇمكىن بولۇپ، ئۇ يەردىكى سەنمياۋ خەلقلىرى خاتىرجەم ۋە تەرتىپلىك تۇرمۇش كەچۈرۈشكە باشلىغانىدى. يۇڭجوۋ ئايمىقىنىڭ تۇپرىقى سېرىق يېرى ئەلا دەرىجىلىك بولسىمۇ، يەر بېجى نورمىسى ئوتتۇرا دەرىجىدىن تۆۋەن (ئالتىنچى) قىلىپ بېكىتىلگەنىدى. سوغا ـ سالام بۇيۇملىرى، ئۈنچە (璆)، زۇمرەت (琅玕)، قاشتېشى (琳) [15]، مارجان قاتارلىق چىرايلىق ئېسىل تاشلاردىن ئىبارەتىدى. يۈ (禹) جىشىدىن [16] دەريا ئېقىنىنى بويلاپ، ئۇ يەردىن شەرققە يۈرۈپ، يەنە مىڭ چاقىرىمچە يول يۈرۈپ، جەنۇبدا

لۇڭمېن [17] شىخېلارغا [18] باردى. ئۇ يەردىن خۇاڭخې دەرياسى ئېقىنىغا قارشى مېڭىپ، ۋېيشۈي دەرياسىنىڭ شىمالىغا بېرىپ، ئاندىن يۇڭجوۋغا قايتقانىدى. كۆنچىلىك قىلىدىغان، يۇڭدىن رەخت توقۇيدىغان [19] كۇنلۇن [20] (昆仑)، شىجى (析支)، چۇسوۇ (渠搜)، غەربىي رۇڭلار قاتارلىق غەربدىكى ئەللەرنىڭ ھەممىسى يۈنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتىدىن مەمنۇن بولۇپ، ئۆزكەسپلىرى بىلەن شۇغۇللاندى. خاتىرجەم، تەرتىپلىك تۇرمۇش كەچۈردى...

(ئەسلى كىتاب، 65 ــ 67 ـ بەت)

* * *

ئۇ يەنە شەرقتە دېڭىزغىچە، غەربدە ئېۇشاغىچە باردى. شىمال ۋە جەنۇبدا ئۇنىڭ شان ـ شۆھرىتى پۈتۈن يۇرتقا داڭ كەتتى. شۇن ئاقساقال زۇمرەت جامىنى يۈگە تۇتۇپ، ئۇلۇغ يۈنىڭ سۇنى تىزگىنلەشتىكى شانلىق نەتىجىسىنى يۇرتقا جاكالىدى. شۇنىڭ بىلەن يۇرت تىنچ ـ شادىمان ياشىدى.

(ئەسلى كىتاب، 77 ـ بەت)

---

[1] خۇاڭخې (黄河) ــ سېرىق دەريا، (ياشىل ئۆگۈس، سارى ئىرماق.) ئېلىمىزنىڭ ئىككىنچى چوڭ دەرياسى.

[2] خېيشۈي (黑水) ــ قاراسۇ. ئىچكى موڭغۇل ئوردۇس يوۋيىجۇڭ خوشۇنىنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىدە بولۇپ، كۆگۈر قاراسۇيى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. غەربكە ئېقىپ ۋۇدىڭخې دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ. شەرقىي جىن دەۋرىدە شياخانلىقىنىڭ خانى خېليەن بوبو (赫连勃勃) مەركەز شەھىرىنى شوفاڭ خېيشۈينىڭ جەنۇبىغا بىنا قىلدۇرغانىدى.

(بىر توملۇق «سىيۇەن» 1718 ـ بەت)

[3] يوڭجوۋ (雍州) ــ قەدىمدە توققۇز ئايماقنىڭ بىرى. «كىتابى يۈگۈڭ»دا: «خېيشۈي، شىخې يوڭجوۋ» دېيىلگەن. بۇ يەردىكى دەريا خۇاڭخېغا قارىتىلغان بولسا كېرەك.

(«سىخەي» 824 ـ بەت)

[4] روشۈي (弱水) — «شۈيجىڭ» ناملىق كىتابتا: «روشۈي جاڭيې، ئەندەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا. جيۇچۈەن، خۇيشۈي ناھىيىسى ئارقىلىق جۈيەن ئېقىنغا كىرىپ كېتىدۇ» دېيىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 65 ـ بەت)

[5] جىڭشۈي (泾水) — دەريا. كۆك يىغدا: «جىڭشۈي دەرياسى ئەندىك جىڭياڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىدىن چىقىپ، غەربدەچيەنتوۇشەن تېغى، شەرقىي جەنۇبدا فېڭيى، ياڭلىڭ ناھىيىلىرىدىن ئۆتۈپ، ۋېي (渭)دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ. 1600 چاقىرىم يولنى بويلاپ ئۆتىدۇ» دېيىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 65 ـ بەت)

[6] ۋېيشۈي (渭水) — دەريا. خۇاڭخې دەرياسىنىڭ ئاساسىي تارماقلىرىدىن بىرى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 65 ـ بەت)

[7] چىشۈي (漆水) — دەريا. چىشۈينىڭ مەنبەسى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ تۇڭچۈەن شەھىرىدىن باشلىنىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 65 ـ بەت)

[8] جۈشۈي (沮水) — دەريا. شەنشى خۇاڭلىڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى زىۋۇلىڭ تاغ تىزمىلىرىدىن ھاسىل بولغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 65 ـ بەت)

[9] فېڭشۈي (沣水) — دەريا. شەنشى چىنلىڭ تېغىدىن ھاسىل بولۇپ، شىمالغا ئېقىپ، شىئەن شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىغا كېلىدۇ. جۈشۈينى قوشۇۋېلىپ، بۆلۈنۈپ ئېقىپ، ۋېيشۈيگە قۇيۇلىدۇ. گۈەنجۇڭ رايونىدىكى سەككىز دەريانىڭ بىرى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 66 ـ بەت)

[10] جىڭشەن (荆山)، چىشەن (岐山) — ئىككى تاغدۇر. جىڭشەن تېغى شەنشى فۇپىڭ ناھىيىسىدە، چىشەن تېغى شەنشى چىشەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا. شەكلى تۈۋرۈككە ئوخشىمان بولغاچقا، كۆك تۈۋرۈك تاغ (天柱山)دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 66 ـ بەت)

[11] جۇڭنەنشەن (中南山) — چىنلىڭ تېغىنىڭ چوققىلىرىدىن بىرى. شەنشى شىئەن شەھىرىنىڭ جەنۇبىدا. جەنۇبىي تاغ (南山)مۇ دېيىلىدۇ. قەدىمكى

ئىسمى جۇڭنەنشەن (中南山)، دىفېيشەن (地肺山)، تەيىيشەن (太一山)، جوۋنەنشەن 周南山لەردىن ئىبارەت بولۇپ، ئومۇمەن، چىنلىڭ (秦岭)، چىنشەن (秦山) دەپ ئاتىلىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 66 ـ بەت)

[12] دۇنۋۇشەن (敦物山) — تاغ. «كىتابى يۈگۇڭ» دا: «دۇنۋۇ 厚物» دەپ يېزىلغان. بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى ۋۇگۇڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە بولۇپ، يەنە بىر ئىسمى چۈيشەن (垂山)دېيىلىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 66 ـ بەت)

[13] نياۋشۇشەن (鸟鼠山) — تاغ. گەنسۇ ئۆلكىسى ۋېييۈەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

(بىر توملۇق «سىيۈەن» 1686 ـ بەت)

[14] دۇيې (都野) — كۆل. ۋۇۋېي ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى شۇتۇق كۆل (休屠泽). تاڭ دەۋرىدە بەي تىڭخەي (白亭海)دېيىلگەن. ھازىر يۈخەيزى (鱼海子)دېيىلىدۇ. ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىنىڭ ئالاجا (ئالاشەن) سول خوشۇنىنىڭ دائىرىسى ئىچىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 66 ـ بەت)

[15] قىممەتلىك تاش (璆) — قاشتېشى (琳)، زۇمرەت (琅玕). «كىتابى يۈگۇڭ»دا: «球» شەكلىدە يېزىلغان. بۇ گۈزەل، رەڭدار تاش بولۇپ، قوراللارغا ئىشلىتىلەتتى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 67 ـ بەت)

[16] جىشى (积石) — تاغ. چوڭ جىشى ۋە كىچىك جىشى تاغلىرىغا ئايرىلىدۇ. چوڭ جىشى تېغى بۈگۈنكى چوڭ قارلىق تاغ بولۇپ، چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ جەنۇبىدا. يۇ سۇنى تىزگىنلىگەندە مۇشۇ يەرگىچە كەلگەنىدى. تېكىستىمىزدە كىچىك جىشى تېغى نەزەردە تۇتۇلغان بولۇپ، بۇ تاغ گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى لىڭشيانىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان قەدىمكى تاڭشۇشەن تېغى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 67 ـ بەت)

[17] لوڭمېن (龙门) — سەنشى ئۆلكىسىدىكى خېجىن بىلەن شەنشى ئۆلكىسىدىكى خەنچېڭ ئارىلىقىدىكى تار ئېقىن بولۇپ، رىۋايەتلەرگە قارى-

غاندا، دايۈ (大禹) كېڭەيتىپ قازدۇرغانىكەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 67 ـ بەت)

[18] شىخې (西河) — «ھەقىقى شەرھى»دە: «خۇاڭخې دەرياسى جىجوۋنىڭ غەربىدە بولغاچقا، خۇاڭخې دەرياسى "شىخې" (西河 غەربىي دەريا) دەپ ئاتالغان» دېيىلگەن. («تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 67 ـ بەت)

[19] يۇڭ رەخت (织皮) — كۇڭ ئەنگو: «جىژپى — يۇڭ رەخت» دېگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 67 ـ بەت)

[20] كۇنلۇن (昆仑)، شىجژ (析支)، چۇسوۋ (渠搜)، غەربىي رۇڭلار (西戎) ھەققىدە كۇڭ ئەنگو: «بۇ تۆت ئاقساقاللىق چۆللۈكنىڭ تېشىدا بولۇپ، ليۇشا (كۆچمە قۇملۇق) دائىرىسى ئىچىدە» دېگەن. دېمەك، بۇ تۆت ئاقساقاللىق ئىسمىدىن ئىبارەت.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم، 67 ـ بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 4 ـ جىلد

جوۋ (周) [1] خانلىرى تەزكىرىسى

...خوۋجى [2] ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى بۇجۇ (不窋) ئاتىسىنىڭ ۋەزىپىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، دېھقانلارنىڭ ئاقساقىلى بولدى. بۇجۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرلىرىدا شيا خانلىقىنىڭ ئۇچىنچى ھۆكۈمدارى تەي كاڭنىڭ [3] سىياسىي تۈزۈمى خارابلىشىپ، دېھقانلار ئاقساقىلى دېگەن بۇ ئەمەل بىكار قىلىنىپ، دېھقانچىلىق تاشلاپ قويۇلغانىدى. بۇجۇ ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلانغانلىقى ئۈچۈن، رۇڭلار ۋە دىلار ئارىسىغا قېچىپ بېرىپ، شۇ يەردە ئۆلدى. ئورنىغا ئوغلى جۈ، جۈ ئۆلگەندىن كېيىن ئوغلى گوڭلىيۇ [4] چىقتى. گوڭلىيۇ غەربىي رۇڭلار، شىمالىي دىلار ئارىسىدا يۈرۈپ، خوۋجىنىڭ ئىشىنى قايتا گۈللەندۈرۈپ، دېھقانچىلىق بىلەن جىددىي شۇغۇللاندى. دېھقانچىلىق قىلىشقا ۋە شەھەر سېلىشقا بولىدىغان يەرلەرنى ئايلىنىپ يۈرۈپ كۆزدىن كەچۈردى ۋە تاللىدى. چىشۈي، جۈشۈي دەريالىرى ئارقىلىق ۋېيشۈي دەرياسىدىن ئۆتۈپ، نەنشەن [5] تېغىغا باردى ۋە ياغاچ كېسىپ ماتېرىيال تەييارلىدى. يۇرت خەلقى ھاللىنىپ، ئېشىپ تاشقۇدەك مال ـ ۋاران يىغدى. كىشىلەر گوڭلىيۇنىڭ سايىسىدا خاتىرجەملىككە ئېرىشكەچكە، ئاھالە ئومۇمەن، ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلدى. كۆچۈپ كەلگەن نۇرغۇن كىشىلەرگە ئۇ باشپانا بولدى. جوۋ (周) دەۋرى شۇنىڭدىن باشلاپ روناق تاپتى. شۇنىڭ ئۈچۈن شائىرلار ئۇنىڭ قىلغان ساۋاپلىق ئىشلىرىنى ئەسلەپ، قوشاق قېتىپ كۈيلىدى.

گۇڭلىيۇ ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى چىڭ جى ئاتىسىغا ۋارىسلىق قىلدى ۋە بىن (豳)[6] دېگەن جايدا قەبىلە ئۇيۇشتۇردى.

چىڭ جى ئۆلگەندىن كېيىن، ئورنىغا ئوغلى خۇاڭ پۇ، خۇاڭ پۇ ئۆلۈپ ئورنىغا ئوغلى چەي فۇ، چەي فۇ ئۆلۈپ ئورنىغا ئوغلى خۇي يۈ، خۇي يۈ ئۆلگەندىن كېيىن ئورنىغا ئوغلى گۇڭ فېي، ئۇ ئۆلۈپ ئورنىغا ئوغلى گاۋيۈ، گاۋيۈ ئۆلۈپ ئورنىغا ئوغلى يايۈ، يايۈ ئۆلگەندىن كېيىن، ئورنىغا ئوغلى گۇڭ شۇزۇلېي، گۇڭ شۇزۇلېي ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى گۇگۇڭ دەنفۇ تەختكە چىقىپ، خوۋجى، گۇڭلىيۇلارنىڭ ئىشىنى قايتا ئەسلىگە كەلتۈردى. ئەدەپ-ئەخلاقنى تەكىتلەپ، مېھرىۋانلىق، ئىنساپ، ئادالەتنى يولغا قويدى. پۈتۈن يۇرتتىكى خەلق سەممىيەت بىلەن ئۇنى سۆيدى. بىن دىيارىغا ھۇجۇم قىلىپ، مال-دۇنياغا ئېرىشمەكچى بولغان شۈنيۈلەر، رۇڭلار، دىلارغا گۇگۇڭ دەنفۇ مال-دۇنيا بەردى. لېكىن ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۇلار يەنە ھۇجۇم قىلىپ، پۈتۈن يەر-زېمىن ۋە خەلقنى ئۆزىگە قاراتماقچى بولغانىدى. بىن دىيارىنىڭ خەلقى تامامەن غەزەپلىنىپ، شۈنيۈ قوشۇنى بىلەن كەسكىن جەڭ قىلىشقا بەل باغلىدى. گۇگۇڭ دەنفۇ: «خەلق ھۆكۈمدارنى ئۆزلىرىگە بەخت-سائادەت كەلتۈرىدۇ، دېگەن ئۈمىد بىلەن تىكلەيدۇ. بۈگۈن رۇڭلار ۋە دىلارنىڭ بىزگە ھۇجۇم قىلىشى، ئۇلارنىڭ بىزنىڭ يېرىمىزگە ۋە خەلقىمىزگە قىلغان ئاچكۆزلىكىدۇر، خەلق مەيلى بۇ يەردە مەن بىلەن ياشىسۇن ياكى ئۇلار بىلەن ئۇ يەردە ياشىسۇن بەرىبىر ئەمەسمۇ؟ خەلق مېنى قوغداش يولىدا پىدا كارانە جەڭ قىلىشقا تەييار تۇرۇپتۇ. بىراۋلارنىڭ ئاتىلىرى، ئوغۇللىرىنىڭ ئۆلۈمىگە زامىن بولۇپ، ئاندىن ئۇلارغا ھۆكۈمدار بولۇشتەك مۇنداق ئىشنى مەن قىلالمايمەن» دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۆزىنىڭ ئۇرۇغ-تۇققان، ئەمەلدار، خىزمەتكارلىرىنى باشلاپ، بىن دېگەن جايدىن

كېتىپ چىشۈي، جۇشۈي دەريالىرىدىن ئۆتۈپ، لياڭشەن[7] تېغىدىن ئېشىپ، چىشەن تېغى ئېتىكىگە جايلىشىدۇ. بىن دىيارىنىڭ خەلقى قېرى-ئاجىزلارنى يۆلەپ، گۆدەكلەرنى يېتىلەپ، گۇگۇڭ دەنفۇ بىلەن بىللە چىشەن تېغى ئېتىكىگە كۆچۈپ كېلىدۇ. باشقا خوشنا قەبىلىلەرنىڭ خەلقىمۇ، گۇگۇڭ دەنفۇنىڭ ئادىللىقىنى ئاڭلاپ، كۆپلەپ كېلىپ ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن گۇگۇڭ دەنفۇ رۇڭلار ۋە دىلارنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرىنى ئۆزگەرتىپ، شەھەر، قەلئە، ئۆي-ئىمارەت سالدۇرۇپ، ھەرقايسىسى ئۈچۈن ئالاھىدە كەنتلەر تەسىس قىلىپ، خەلقنى ماكانلاشتۇرغانىدى. ئاقارتىش بېگى، لەشكەر بېگى، يېزا ئىگىلىك ۋەزىرى، ئەمەلدارلار ۋەزىرى، ئەمنىيەت ۋەزىرىدىن ئىبارەت بەش ئەمەل تەسىس قىلىنىپ، ۋەزىرلەر ئۆز خىزمەتلىرىنى يۈرگۈزگەن. خەلق گۇگۇڭ دەنفۇنىڭ كۆرسەتكەن خىزمەتلىرىنى قوشاق قېتىپ مەدھىلىگەنىدى...

(ئەسلى كىتاب 112-114-بەتلەر)

گۇگۇڭ دەنفۇ ئۆلگەندىن كېيىن، جى لى تەختكە چىقىپ، گۇڭ جى دەپ ئاتالدى... گۇڭ جى ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى چاڭ (昌) تەختكە چىقىپ، غەرب تەرەپ بەگلەر بېگى (西伯) دەپ ئاتالدى... غەرب تەرەپ بەگلەر بېگى، يىن (殷) خانلىقىنىڭ خانى جۇۋ (纣)غا مۇخالىپ ھالدا، ئاستىرتىن ياخشى ئىشلارنى قىلغاچقا، نۇرغۇن بەگلەر ئۇنىڭ ئادالەتلىك ھۆكمىنى قوبۇل قىلدى. يۈ[8] بەگلىكى بىلەن رۇي[9] بەگلىكىنىڭ كىشىلىرى يەر تالىشىپ قېلىپ، دەۋا ئۈستىدىن ئۇزۇنغىچە ھۆكۈم چىقىرىشقا ئىمكانىيەت بولماي، ھەر ئىككى تەرەپ جۇۋ (周) بەگلىكىگە كېلىپ بىر تەرەپ قىلىپ بېرىشنى ئۆتۈنمەكچى بولىدۇ. ئۇلار جۇۋ بەگلىكى چېگرىسىدىن كىرىشى بىلەنلا، يەر ھەيدەۋاتقان كىشىلەرنىڭ ئېتىزلارنى ئۆز ئارا بىر بىرىگە ئۆتۈنۈشۈپ بېرىۋاتقانلىقىنى، ئومۇمەن ئۆزىدىن

چوڭلارغا ھۆرمەت قىلىش خەلقىنىڭ ئۆرپ-ئادىتى ئىكەنلىكىنى كۆرىمىز. شۇنىڭ بىلەن يۇ، رۇي بەگلىكلىرىنىڭ كىشىلىرى غەرب تەرەپ بېگىگە يولۇقماستىنلا، تەربىيىسىگە ئىگە بولۇپ، ناھايىتى خىجىل بولۇشقان ۋە ئۆز ئارا: «جۇۋ بەگلىكىنىڭ كىشىلىرى نومۇس دەپ بىلىدىغان ئىشنى بىز تالىشىۋېتىپتىمىز، ئەمدى يۈزىمىزنى چۈشۈرۈپ بېرىشنىڭ نېمە ھاجىتى؟» دېيىشىپ، قايتىپ كېتىشكەن ۋە ئۆز ئارا ئەپۇ سورىشىپ، ئاندىن تارقىلىشقان. بەگلەر بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ: «غەرب تەرەپ بەگلەر بېگى، تەڭرىنىڭ ئەمرىنى تۇتقان ئەۋلىيا ئىكەن» دېيىشكەن. بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن، غەرب تەرەپ بەگلەر بېگى ئەسكەر چىقىرىپ، چۈەنرۇڭلار ئۈستىگە جازا يۈرۈشى قىلدى. يەنە بىر يىلنى ئۆتكۈزۈپ، مىشۈي[10] بەگلىكى ئۈستىگە جازا يۈرۈشى قىلدى. يەنە بىر يىلنى ئۆتكۈزۈپ، چى[11] بەگلىكىنى مەغلۇپ قىلدى. بۇ ئەھۋالنى ئاڭلاپ قورقۇپ كەتكەن يىن خانلىقىنىڭ ۋەزىرى زۇيى ئەھۋالنى خان جوۋ (纣)غا مەلۇم قىلغانىدى. جوۋ: «مەن خۇدانىڭ ئەمرى بىلەن خان بولدۇم! قېنى ئۇ مېنى نېمە قىلالايدىكىن؟» دەيدۇ. يەنە بىر يىل ئۆتۈپ، غەرب تەرەپ بەگلەر بېگى يۈ[12] بەگلىكى ئۈستىگە، يەنە بىر يىلنى ئۆتكۈزۈپ، چۇڭ (崇) بېگى خۇ[13] ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى. فېڭيى[14] شەھىرىنى بىنا قىلىپ، چىشەن ئېتىگىدىن فېڭيى شەھرىگە كۆچۈپ باردى. يەنە بىر يىل ئۆتۈپ، غەرب تەرەپ بەگلەر بېگى كېسەل بىلەن ئۆلدى. ۋەلىئەھد فا (发) تەختكە چىقتى. خان ۋۇۋاڭ[15] مانا شۇ ئىدى...

خان مۇۋاڭ[16] چۈەنرۇڭلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلماقچى بولۇۋاتقاندا، جىگۇڭ مۇفۇ ئۇنىڭغا نەسىھەت قىلىپ: «چۈەنرۇڭلارغا يۈرۈش قىلغىلى بولمايدۇ. ئىلگىرى ئۆتكەن خانلار يۈكسەك پەزىلەتلىرى بىلەن ئۇلارغا تەسىر كۆرسەتكەن، ھەربىي كۈچنى ئىشقا سالمىغان،

قوشۇنىنى توپلاپ تۇرۇپ، پەيتىنى تېپىپ ئىشقا سالغاندىلا، ئاندىن ھەرىكەت قىلغان ھامان دۈشمەننى تىز چۆكتۈرگۈدەك كۈچكە ئىگە بولغىلى بولىدۇ. ھەربىي كۈچنى ھەممىشە يېنىكلىك بىلەن ئىشقا سېلىۋەرمەسلىك كېرەك. يېنىكلىك قىلىنسا، دۈشمەننى تىز چۆكتۈرۈدىغان كۈچ-قۇۋۋەت يوققا چىقىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن جوۋۋېنگوڭ[17] ھەققىدە توقۇلغان مەدھىيىدە مۇنداق دېيىلگەن:

يىغىشتۇرۇلۇپ نەيزە ۋە قالقان،
ياي بىلەن ئوقلار بوشاندى شۇ ئان.
ئۇرۇشنى توختىتىپ باشقۇردى ئەلنى،
ئىشلەتتى ياخشىلارنى ۋۇۋاڭ خان.
مەرىپەتنى جارى قىلىش پەزىلىتى،
قوشاقلاردا مەدھىلەندى ئادالىتى.
مەڭگۈ ئۆچمەس شىيا قوشاقلىرى بىلەن،
ئەلگە قىلغان ۋۇۋاڭنىڭ زور خىزمىتى.

ئۆتكەن خانلار خەلق ئاممىسىنى باشقۇرۇشتا، ئۆزى ئۈلگە بولۇپ، ئەخلاق-پەزىلەت بىلەن خەلقنى ئىلھاملاندۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئالۋاڭ-ياساق، ھاشانى يېنىكلەتتى. دېھقانچىلىق ئىشلىرىغا كاشىلا قىلماي، خەلقنىڭ ئارامخۇدا تۇرمۇش كەچۈرۈشىگە ئىمكانىيەت بەردى. چىقىمنى تېجەپ، خەلق ئۈچۈن پايدىلىق ئىشلارنى راۋاجلاندۇردى. زىيانلىق ئىشلارنى يوقاتتى. نەتىجىدە، بايلىق كۆپەيدى. تۈرلۈك قورال-سايمانلارمۇ كەم بولمىدى. خەلققە ياخشى-يامان، پايدا-زىياننى چۈشەندۈرۈپ، قانۇن-قائىدە ئارقىلىق ئۇلارنى تەربىيىلىدى. پايدىلىق ئىشلار ئۈچۈن تىرىشىشقا، زىيانلىق ئىشلاردىن ئۆزىنى تارتىشقا، پەزىلەتنى سۆيۈشكە، كۈچ-ھەيۋىدىن ساقلىنىشقا ئۈگەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار نەسىل-نەسەبىنى ساقلاپ، بارغانچە كېڭەيدى. بۇرۇن مېنىڭ ئەجدادىم

خۇۋجى ئىكىنبېگى دېگەن ئەمەل بىلەن ئاقساقال-شۇن ۋە شىيا
خانىغا خىزمەت-قىلغان. شىياخانلىقىنىڭ خانلىرىدىن تەيكاك دەۋرىگە
كەلگەندە، سىياسى جەھەتتىن چۇشكۇنلىشىپ، ئىكىنبېگى دېگەن
ئەمەل ئېلىپ تاشلىنىپ، دېھقانچىلىق ئىشلىرى تاشلاپ قويۇلدى.
ئەجدادىم بۇجۇ مۇ شۇ تۆپەيلى مەنسۇۋىدىن ئايرىلىپ، رۇڭ-دىلار
ئارىسىغا بېرىپ، ئۆزىنى پاناغا ئالدى. ئۇ ئۆزىنىڭ كەسپىنى تاشلى-
ۋەتكىنى كەلمەي، تۆت پەسىلنىڭ لايىق مەزگىللىرى بويىچە،
ئاتا-بوۋىسىنىڭ ئىشلىرىنى رەتكە سېلىپ داۋاملاشتۇردى. ئەجدا-
دىنىڭ تەجرىبە-ئۆلگىلىرىنى ئۆگىنىپ، ھەر قاچان سەممى-سادىق
بولدى، بوششىپ كەتمىدى، ۋاپادارلىقتا چىڭ تۇردى. بۇجۇنىڭ
بۇ بىر قەنەدىكى ئەۋلادى مانا مۇشۇنداق ئالى پەزىلەتنى يېتىش-
تۇردى. دېمەك، خۇۋجىنىڭ ئالدىدا يەرگە قاراپ قالمايتتى.
ۋېنۋاڭ[18]، ۋۇۋاڭ دەۋرلىرىگە كەلگەندىمۇ، ئۆتكەن ئەجداتلارنىڭ
شان-شۆھرىتى داۋاملىق جارى قىلىندى. ۋېنۋاڭ. ۋۇۋاڭلار تېخىمۇ
سېخى، كەڭ قول ئىدى. روھ-ئەرۋاھلارنىڭ ئەمرىنى تۇتاتتى.
خەلقنى ئاسرايتتى، پىر-ئۇستازلارنىڭ ھەممىسىگە ياقاتتى. شاڭ
خانى دىشىن خەلققە قارشى مىسلىسىز جىنايەت ئۆتكۈزدى. سەۋر-
تاقىتى چېكىگە يەتكەن خەلق ۋۇۋاڭنى ھىمايە قىلدى. شۇ سەۋەپ-
تىن، شاڭ خانلىقى پايتەختىنىڭ سىرتىدىكى مۇيېدە[19] زالىم
ھۆكۈمدارلار ئۈستىگە جازا يۈرۈشى قىلىدىغان ئادالەتلىك ئۇرۇش
يۈز بەردى. دېمەك، ئۆتكەن خانلار ھەربى كۈچكە ئانچىۋالا تايىنى-
ۋالمىغان، پەقەت خەلقنىڭ ئاھ-زارىنى نەزەرگە ئېلىپ، زىيانكەش-
لەرنى يوقاتقان، خالاس. ئۆتكەن خانلار بېكىتكەن تۈزۈم بويىچە،
پايتەخت دائىرىسىدىكى مىڭ چاقىرىم مۇساپە ئىچىدە قىشلاق
ياسىقى تەسىس قىلىنىپ، پايتەخت سىرتى بەگلىك ياسىقى بولدى.
بەگلىكنىڭ چېگرىسىدىن ۋېي چېگرىسىغىچىلىك 2500 چاقىرىم مۇساپە

ئىچىدە، ئەل بولغان قەبىلە ياساقچىلىرى جايلاشتى. يات قەۋملەرنىڭ
دائىرىسى (پايتەختتىن 4000 چاقىرىم يىراقتا جايلاشقان) چەت-ياقا
ياساقچىلىرى بولدى. رۇڭ-دىلارنىڭ يېرى (پايتەختتىن 4500-
5000 چاقىرىمغا قەدەر ئۇزاقلىقتا جايلاشقان) قىرياساقچىلىرى
قىلىندى. قىشلاق ياساقچىلىرىنىڭ ئاقساقىلى خاننىڭ كۈندىلىك
نەزىر-چىراق بۇيۇملىرىنى تەمىنلەشكە، بەگ ياساقچىلىرىنىڭ بېگى
ئايلىق نەزىر-چىراق بۇيۇملىرىنى تەمىنلەشكە، چەت-ياقا ئۆلكە
ياساقچىلىرىنىڭ ھۆكۈمدارى بىر يىلدا بىر قېتىم خىراج تۆلەشكە،
قىرياساقچىلىرىنىڭ ھۆكۈمدارى خاننى زىيارەت قىلىشقا تېگىشلىك
ئىدى. يۇقىرىدا بايان قىلىنغان، كىملەرنىڭ خاقانغا كۈندىلىك،
كىملەرنىڭ ئايلىق نەزىر-چىراق بۇيۇملىرى بېرىشى كېرەكلىكى،
كىملەرنىڭ پەسىلدە بىر قېتىم ھەدىيە تەقدىم قىلىشى كېرەكلىكى،
كىملەرنىڭ يىلدا بىر قېتىم خىراج تۆلەيدىغانلىقى، كىملەرنىڭ
زىيارەت قىلىشقا تېگىشلىك ئىكەنلىكى ھەققىدە، ئىلگىرىكى خان
ئۇمۇمەن، ئېنىق بەلگىلىمىلەر بەلگىلەپ كەتكەنىدى. ئەگەر كۈنلۈك
نەزىر-چىراقنى بەرمىگەنلەر كۆرۈلسە، ئۇنىڭغا تۆۋە ئىستىغپار
ئوقۇشقا توغرا كېلەتتى؛ ئايلىق نەزىر-چىراق بۇيۇملىرىنى بەرمە-
گۈچىلەرگە، بۇنى بېرىش ھەققىدە جىددى پەرمان چۈشۈرۈلەتتى؛
پەسىللىك ھەدىيە ئېلىپ كەلمىگۈچىلەرگە، قانۇنغا بويسۇنۇش
تەربىيىسى؛ يىللىق خىراج تۆلىمىگۈچىلەرگە، ئۇنىڭ نام-ئەمەلىگە
تېگىشلىك مەجبۇرىيىتى كۆرسىتىپ بېرىلەتتى. زىيارەتكە كەلمىگۈ-
چىلەر ئېنىق سىياسەت ۋە ئۇلۇغۋار پەزىلەت بىلەن جەلپ قىلىناتتى.
يۇقىرىدىكى بەش خىل تەدبىر كۆرۈلۈپ بولغاندىن كېيىن، يەنە
نەزىر-چىراق بۇيۇملىرى ئەۋەتمىگەن، زىيارەتكە كەلمىگەن،
خىراج تۆلىمىگەن، سوغا-سالام ئەۋەتمىگەنلەر بولسا، جازاغا تارتى-
لاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، نەزىر-چىراق بۇيۇملىرى بەرمىگەنلەرگە

جازا، زىيارەتكە كەلمىگۈچىلەر ئۈستىگە جازا يۈرگۈزۈش، ھەدىيە
ئېلىپ كەلمىگۈچىلەرگە ئۆلۈم، خىراج تاپشۇرمىغانلارغا تەنبىھ،
زىيارەتكە كەلمىگەنلەرگە ئاگاھلاندۇرۇش تەدبىرلىرى قوللىنىلاتتى.
شۇ مۇناسىۋەت بىلەن جازا قانۇنى، جازا يۈرگۈزۈش قىلىدىغان
قوشۇن، جازا يۈرگۈزۈش قىلىشقا لايىق ھەربىي تەييارلىق، قاتتىق
تەنبىھ بېرىدىغان پەرمان، ئاگاھلاندۇرىدىغان ئالاقە بولۇپ، بۇيرۇق
جاكالىناتتى. ئالاقە يەتكۈزۈلگەندىن كېيىن، يەنە زىيارەتكە
كەلمىگەن، خىراج تاپشۇرمىغانلار بولسا، ئېنىق سىياسەت ۋە
ئۇلۇغۋار پەزىلەت بىلەن مۇئامىلە قىلىشقا تېخىمۇ دىققەت قىلىناتتى.
جاپاكەش خەلق يىراققا كەتكۈزۈلمەيتتى. شۇ سەۋەپتىن، يېقىندىـ
كىلەردىن گەپ ئاڭلىمىغۇچىلار، يىراقتىكىلەردىن بويسۇنمىغۇچىلار
قالمىغان ئىدى. چۆۋنرۇڭلارنىڭ دابى، بەي شىلەردىن[20] ئىبارەت
بۇ ئىككى ھۆكۈمدارى ئۆلگەندىن تارتىپ ھازىرغىچىلىك، چۆۋنـ
رۇڭلار بەلگىلەنگەن خىراجىنى بېرىپ، زىيارەتكە كېلىپ تۇردى.
ئەگەر خان جاناپلىرى ۋاقتىدا زىيارەتكە كەلمىگەن جىنايىتى
ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئۈستىگە چوقۇم جازا يۈرگۈزۈش قىلىپ، ھەربىي
كۈچنى ئىشقا سالىمەن دەيدىغان بولسا، بۇ ئۆتكەن خاننىڭ ئەمرىنى
تۇتمىغانلىق بولمامدۇ؟ جۆملىدىن، خان ئۆزلىرىمۇ خەتەرگە ئۇچرىـ
ماملا، ئاڭلىشىمچە، چۆۋنرۇڭلار مىجەز جەھەتتىن سەمىمى بولۇپ،
ئۆتكەن خاننىڭ كونا تۈزۈمىگە ئەمەل قىلىپ، خىراج تۆلەپ،
ئەزەلدىن ئۆزگەرمەي كەلگەن. ئەگەر ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىدىغان
بولساق، ئۇلارنىڭمۇ بىزگە تاقابىل تۇرىدىغان چارىسى بولىدۇ»
دېگەنىدى. مۇۋاڭ جىڭبۇڭ مۇفۇ نىڭ نەسىھەتلىرىگە قۇلاق سالماي،
قوشۇن تارتىپ چۆۋنرۇڭلار ئۈستىگە جازا يۈرگۈزۈش قىلدى. ئەڭ
ئاخىرىدا تۆت ئاق بۆرى، تۆت ئاق بۇغا غەنىمەت ئېلىپ قايتىپ
كەلدى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، قىرياساقچىلىرى خىراج تۆلەشكە ۋە

زىيارەتكە كەلمىدى... (ئەسلى كىتاب 135 ـ 138 ـ بەت)
جوۋ خانى يوۋۋاڭ[21] باۋسىنى[22] ئىنتايىن ياخشى كۆرەتتى.
باۋسى تۇققان ئوغۇلىغا بەي فۇ دەپ ئىسىم قويۇلدى. يوۋۋاڭ
خانىش شېن خوۋنى خانىشلىقتىن، يىچيۇنى ۋەلىئەھدلىكتىن
قالدۇرۇپ، باۋسىنى خانىش، بەي فۇنى ۋەلىئەھد قىلىپ بەلگىـ
لىدى. بۇ ۋەقە مۇناسىۋىتى بىلەن ئوردا مۇنەججىمى[23] بەي ياڭ:
«دۆلەتنى مۇنقەرز قىلىدىغان ئاپەت يېتىپ كەلدى، قۇتقۇزۇشقا ئامال
يوق!» دەپ ھەسرەت چەككەنىدى... باۋسى كۈلمەيتتى. يوۋۋاڭ
ئۇنى ئىلاج قىلىپ كۈلدۈرمەكچى بولسىمۇ، ئۇ ھامان كۈلمەيتتى.
يوۋۋاڭ لىشەن[24] تېغى ئۈستىگە تۇر[25] سالغان ۋە ناغرا ـ دۇمباق
ئورۇنلاشتۇرغانىدى. مۇبادا، ئۇشتۇمتۇت دۈشمەن كېلىپ قالغىدەك
بولسا، تۇرغا ئوت يېقىلىپ، جىددى خەۋەر بېرىلەتتى. بەگلەر
ئوتنى كۆرۈپ دەرھال ياردەمگە كېلەتتى. يوۋۋاڭ باۋسىنى كۈلدۈرـ
مەك ئۈچۈن، سەۋەپسىزلا يالغاندىن تۇرغا ئوت ياقتۇرغانلىقى
ئۈچۈن، بەگلەر ئالدىراپ ـ تېنەپ لەشكەر تارتىپ كېلىشكەنىدى،
لىشەن تېغىغا كېلىپ قارىسا، دۈشمەن كۆرۈنمىگەچكە، ھەممە
ھەيران بولۇشتى. تاغ ئۈستىدە تۇرغان باۋسى بەگلەرنىڭ ئالدىـ
غانلىقىنى كۆرۈپ، ئىختىيارسىز قاقاخلاپ كۈلۈپ كەتتى. ئىنتايىن
خۇشال بولغان يوۋۋاڭ، باۋسىنى دەپ ئۇدا بىر نەچچە قېتىم تۇرغا
ئوت ياقتۇردى، كېيىن بەگلەر ئىشەنمەيدىغان بولۇپ قېلىپ،
كەلمەيدىغان بولۇشتى. يوۋۋاڭ گوشىفۇنى[26] ھوقۇقلۇق
ھاكىمىيەت يۈرگۈزىدىغان چوڭ ۋەزىر قىلىپ تەيىنلىدى. ئاھالە
ئۇنى ئىنتايىن يامان كۆرەتتى. گوشىفۇ ھىيلىگەر ـ مەككار، خۇشامەت
قىلىشقا ئۇستا، شەخسىيەتچى، ئاچكۆز كىشى ئىدى. يوۋۋاڭ
ئۇنى ئەتىۋارلاپ ئىشقا سالدى. ئۇنىڭ مەسلىھەتى بىلەن خانىش
شېن خوۋنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ۋەلىئەھد شاھزادىنى

قوغلىشۋەتتى. شېن[27] بېگى قاتتىق غەزەپلىنىپ، زېلىڭ[28] بەگلىكى، غەربىي يات قەۋملەر، چۋەنرۇڭلارنىڭ لەشكەرلىرى بىلەن بىرلىشىپ، يوۋۋاڭغا ھۇجۇم قىلدى. يوۋۋاڭ ئالاقزادە بولۇپ، تۇرغا ئوت ياقتۇرۇپ، بەگلەرنىڭ ياردەمچى قوشۇنلىرىنى كەلتۇرمەكچى بولىسمۇ، بەگلەر لەشكەر تارتىپ كېلىشمىدى. چۋەنرۇڭ لەشكەرلىرى لىشەن تېغى ئېتىكىدە يوۋۋاڭنى ئۆلتۈرۈپ، باۋسىنى ئەسىر ئالدى ۋە جوۋخانلىقىنىڭ بارلىق بايلىقىنى ئېلىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن بەگلەر خانىش شېن خوۋنىڭ قېشىغا بېرىپ، يوۋۋاڭنىڭ ئەسلىدىكى ۋەلىئەھدى يىچيۇنى بىرلىكتە خان قىلىپ كۆتەردى، پىڭۋاڭ[29] مانا شۇ ئىدى. ئۇ جوۋ خاندانىنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى يۈرگۈزدى.

پىڭۋاڭ تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، چۋەنرۇڭلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىدىن قېچىپ، پايتەختنى لوييى شەھرىگە[30] كۆچۈردى. پىڭۋاڭ تەختتە ئولتۇرغان دەۋردە جوۋ خاندانىنىڭ ھاكىمىيىتى زەئىپلىشىپ كەتكەچكە، بەگلەرنىڭ كۈچلۈكلىرى ئاجىزلىرىنى ئۆزىگە قوشۇۋالدى. كۈچىيىشكە باشلىغان چى[31]، چۇ[32]، چىن[33]، جىن[34] لاردىن ئىبارەت بەگلىكلەرنىڭ تۆت نەپەر ھۆكۈمدارى جوۋ خانىدىن بىر-بىرلەپ تەرەپ بېگى[35] ئۇنۋانىنى ئېلىشتى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، ھاكىمىيەت تەرەپ بەگلىرىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى...

(ئەسلى كىتاب 147-149-بەت)

* * *

م. ب. 652-يىلى (جوۋ خانلىقىنىڭ خانى خۈيۋاڭنىڭ 25-يىلى) خۈيۋاڭ[36] ئۆلگەندىن كېيىن، ۋەلىئەھد شياڭۋاڭ جى جىن تەختكە چىقتى، شياڭۋاڭنىڭ ئانىسى بۇرۇنلا ئۆلۈپ كەتكەچكە، ئۆگەي ئانىسى خان ئانا خۈي خوۋ بولۇپ، ئۇنىڭدىن تۇغۇلغان ئوغۇلنىڭ ئىسمى شۇدەي[37] ئىدى. ئۇنى خۈيۋاڭ ئىنتايىن ياخشى

كۆرەتتى. شياڭۋاڭ بولسا، ئۇنىڭدىن ئىنتايىن قورقاتتى. م. ب. 649-يىلى (شياڭۋاڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) شۇدەي رۇڭ، دىلارنىڭ ھۆكۈمدارلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئەسكەر چىقىرىپ، شياڭۋاڭغا ھۇجۇم قىلىشنى پىلانلىدى. شياڭۋاڭ سېزىپ قېلىپ، شۇدەينى ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا، شۇدەي چى بەگلىكىگە قېچىپ كەتتى، چى خۋەنگوڭ[38] جوۋ بىلەن رۇڭلارنى ياخشىلاشتۇرۇپ قويۇش ئۈچۈن، گۋەن جۇڭنى[39] جوۋ خانلىقىغا، يەنە جىن بەگلىكى بىلەن رۇڭلارنى ياراشتۇرۇپ قويۇشقا ياردەملىشىش ئۈچۈن شى پىڭنى[40] جىن بەگلىكىگە ئەۋەتكەن ئىدى. شياڭۋاڭ گۋەن جۇڭنى ئەڭ يۇقىرى مەنسەپدارلارغا كۆرسىتىلىدىغان ئېھتىرام بىلەن كۈتۈپ ئالدى. گۋەن جۇڭ ئۆزۈر ئېيتىپ: «خىزمەتكارلىرى ناتىۋان بىر ئەمەلدار بولۇمەن. چى بەگلىكىدە ئەسلىدە جوۋخانى خىزمەتكە تەيىنلىگەن يۇقىرى مەنسەپدار گوزى، گاۋزىلار خىزمەت قىلىۋاتىدۇ. مۇبادا ئۇ ئىككەيلەن خانىنىڭ ئەمرىنى تۇتۇپ يىللىق زىيارەتكە كەلسە، ئۇلارنى قانداق كۈتۈشكە توغرا كېلەر؟ خىزمەتكارلىرىنىڭ خىزمەتكارى بولغان پەقىر مۇنداق تەنتەنىلىك كۈتۈشنى قوبۇل قىلىشقا جۈرئەت قىلالمايمەن» دېگەنىدى، شياڭۋاڭ: «تاغا[41]: مەن بۇ ئېھتىرام بىلەن سىزنىڭ خىزمىتىڭىزنى تەقدىرلىمەكچىمەن، مېنىڭ ئەمرىمگە خىلاپلىق قىلماڭ» دېدى. ناھايەت، گۋەن جۇڭ ياردەمچى باش مەنسەپدارغا كۆرسىتىلىدىغان ئېھتىرامنى قوبۇل قىلىپ، ئاندىن ئۆز بەگلىكىگە قايتتى. م. ب. 643-يىلى (شياڭۋاڭنىڭ توققۇزىنچى يىلى) چى خۋەنگوڭ ئۆلدى. م. ب. 640-يىلى (شياڭۋاڭنىڭ 12-يىلى) شۇدەي جوۋ خانلىقىغا قايتىپ كەلدى.

م. ب. 639-يىلى (شياڭۋاڭنىڭ 13-يىلى) جېڭ[42] بەگلىكى لەشكەر ئەۋەتىپ، خۋا[43] بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلدى، شياڭۋاڭ تۆرە يوۋسۇن[44]، بەي فۇلارنى[45] جېڭ بەگلىكىگە ئەۋەتىپ، خۋا

بەگلىكى نامىدىن يارىشىشنى تەلەپ قىلدى. جىڭ بەگلىكى ئىككەيـ لەننى تۇتۇپ قالـدى. جىڭ ۋېنـگوڭ جوۋ خۇيۋاڭـنىڭ پايتەختىـكە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، جىڭ لىگوڭنىڭ ياردەم بېرىپ قۇتقۇزۇپ قويغان خىزمىتىنى ئۇنتۇپ، قاشتاش جامنى لىگوڭغا ھەدىيە قىلماسـتىن، گوگوڭغا ھەدىيە قىلغانلىقىغا، شياڭۋاڭـنىڭ خۇا بەگـلىكـىنى ۋېيى بەگلىكىنىڭ باشقۇرۇشىغا بەرگەنلىكـىگـمۇ ئاداۋەت تۇتقاچـقا، بەي فۇ، قاتارلىقلارنى تۇتۇپ قالغاندى. شياڭۋاڭ ئەھۋالـنى ئۇقۇپ قاتتىق غەزەپلەندى ۋە دى ئېلـىنىڭ لەشكەرلىرـىنى ئىشـقا سېلىپ، جىڭ بەگلىكى ئۈستىگە جازا يۈرۈشى قىلماقچى بولدى. تۆرە فۇچېن (富辰): «جوۋ خاندانىمىز شەرققە كۆچۈشتە، ھەممە ئىشنى جىن، جىڭ ئىككى بەگلىكىنىڭ زور ياردىمىگە تايىنىپ ئېلىپ باردى. زى تۇي (子颓) نىڭ ئىسيانىنىمۇ جىڭ بەگلىكى لەشكەر چىقىرىپ تىنچىتىپ بەردى. ھالا بۈگۈنكى كۈندە، كىچىككىنە ئاداۋەت بىلەن ئۇلارنى قانـداقمۇ تاشلىۋەتكىلى بولـىدۇ؟!» دەپ تەكلىپ بەرسىمۇ، شياڭۋاڭ بۇنىڭـغا قۇلاق سالـماي، م. ب. 637 ـ يىـلى (شياڭۋاڭـنىڭ 15 ـ يىـلى) دى لەشكەرلىرىنى ئىشقا سېلىپ، جىڭ بەگلىكى ئۈستىگە يۈرۈش قىلىشقا بۇيرۇق چۈشۈردى. شياڭۋاڭ دى قەۋمـلىرىگە تەشەككۇر بىلدۈرۈپ، دى ئېلى ھۆكۈمدارىـنىڭ قىزىـنى خانىشـلىققا ئالـماقچى بولـدى. فۇچېن يەنە: «بىزنىڭ پىڭۋاڭ، خۇەنۋاڭ، جۇاڭۋاڭ، خۇيۋاڭلاردىن ئىبارەت تۆت ئەجدادىـمىز دەۋرىـدە، جىڭ بەگـلىـكى ئومۇمەن خىزمەت كۆرسىتىپ كەلگەن. ئەمدىلىكتە خاننىڭ قېرىنـداش ئەلـنى تاشلىۋېـتىپ، دىـلارغا يېـقىنچىـلىق قىلـىشى، بۇ نامۇۋاپىق» دەپ تەكـلىپ بەرگەنـدى، شياڭۋاڭ يەنىـلا قۇلاق سالـمىدى. م. ب. 636 ـ يىـلى (شىياڭـۋاڭـنىڭ 16 ـ يىـلى) دىـلاردىن بولغان خانىش شۇدەي بىلەن ئويىنغانلىقتىن، شياڭۋاڭ دى ئاغىچىنى خانىشلىقـتىن قالدۇردى. شۇدەيني ھىمايە قىلغان دىلار قوشۇن تارتىپ شياڭۋاڭغا

ھـۇجۇم قىلـدى ۋە تۆرە تەن بۇنى[46] ئۆلتۈردى. فۇچېن: «مەن كۆپ تەكلىپ بەردىم. خان قۇلاق سالمىدى. ئەگەر ھازىر دىـلارغا قارشى ئۇرۇشقا چىقمىسام، خان مېنى، مەندىن رەنجىپ قالغاندىـمۇ، دەپ ئويلاپ قېلـىشى مۇمـكىـن» دېـدى ۋە شۇنىڭ بىلەن فۇچېن ئۆز قارمىقىدىكى قىسىملارنى باشلاپ، دىـلار بىلەن ئۇرۇشتى ۋە ئۇرۇشـتا ئۆلدى.

شۇ يىـلى خان ئانا خۇيـخۇۋ زىدەيـىنى تەختـكە ئولـتۇرغۇزۇش ئۈچۈن، تۇي شۇ، تـياۋزى بىلەن زىـدەيـلەرنى بىر گۇرۇھ بولۇپ، دىلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈشـكە دەۋەت قىلـدى. شۇنىڭ بىلەن دى ئېلى لەشكەرلىرى جوۋغا ھۇجۇم قىلغاچقا، شياڭۋاڭ جىڭ بەگلىـكىگە قېچىپ بارغاندى. جىڭ ۋېنگوڭ شياڭۋاڭنى فەنـچېڭ شەھرىگە[47] ئورۇنـلاشـتۇردى. زىـدەي ئۆزىـنى خان دەپ جاكالاپ، شياڭۋاڭ ئەمەلدىن قالـدۇرۇۋەتـكەن دى ئېلـىلىق خانىش بىلەن بىرلىكـتە ۋېن[48] بەگلىكىدە تۇردى. م. ب. 635 ـ يىلى (شياڭۋاڭـنىڭ 17 ـ يىلى) شياڭۋاڭ جىن بەگلىكىدىن ياردەم سورىغانىدى، جىن ۋېنگوڭ لەشكەرلىرى بىلەن شياڭۋاڭنىڭ ئالـدىغا چىقىپ ۋە ئۇنى مۇھاپىزەت قىلىپ پايتەختكە ئاپىرىپ قويدى، ئانـدىن شۇدەيـىنى (زىدەيـنى) ئۆلـتۈردى. شياڭـۋاڭ شۇنىڭ بىلەن جىن ۋېنگوڭغا قاشتېـشى جام، خۇشبۇي شاراب[49]، ياي، ئوق ھەدىيە قىلدى ۋە جىن ۋېنگوڭـنى تۆرە تەيىنلەپ، خېنېي[50] دىيارىنى جىن بەگلىكىگە ئىنئام قىلدى. م. ب. 632 ـ يىلى (شياڭۋاڭـنىڭ 20 ـ يىـلى) جىن ۋېنگوڭ، شياڭـۋاڭنى كۆرۈشۈشكە چاقىرغانىدى. شياڭۋاڭ خېياڭ[51]، جيەنتۇغا[52] بېرىپ، جىن ۋېنگوڭ بىلەن كۆرۈشتى. بەگلەرمۇ كېلىپ، شياڭۋاڭنى زىـيارەت قىلـدى. كۇڭ زى[53]، ۋەزىـرنىڭ خانـنى چاقىـرتىپ كۆرۈشۈشى مۇناسىپ ئىش ئەمەس، دەپ قارىغاچـقا، تارىخ كىتاپـلىرىـغا بۇ پاكىـت يوشۇرۇلۇپ، «تەڭـرى خان خېـياڭـدا شىـكار

قىلغان» دەپ يېزىلغاندى.

م. ب. 628-يىلى (شياڭۋاڭنىڭ 24-يىلى) جىن ۋېنگوڭ ئۆلدى، م. ب. 621-يىلى (شياڭۋاڭنىڭ 31-يىلى) چىن مۇگوڭ ئۆلدى. م. ب. 620-يىلى (شياڭۋاڭنىڭ 32-يىلى) جوۋ شياڭۋاڭ ئۆلۈپ، ئوغلى جى رېنچېڭ تەختكە چىقتى. چىڭۋاڭ تەختكە چىقىپ، م. ب. 613-يىلى (چىڭۋاڭنىڭ ئالتىنچى يىلى) ئۆلدى. ئوغلى جى بەن تەختكە چىقىپ، كۇاڭۋاڭ دەپ (匡王班) ئاتالدى. كۇاڭۋاڭ ئالتە يىل ھۆكۈم سۈرۈپ، م. ب. 607-يىلى ئۆلدى. ئىنىسى جى يۈ (瑜) تەختكە چىقتى. دىڭۋاڭ مانا شۇ ئىدى.

م. ب. 606-يىلى (جوۋ دىڭۋاڭنىڭ بىرىنچى يىلى)چۇ بېگى جۇاڭۋاڭ لۇخۇن رۇڭلىرى ئۈستىگە جازا يۈرۈشى قىلدى. لويى شەھىرىدە لەشكەر تۇرغۇزۇپ ۋە ئادەم ئەۋەتىپ جوۋ خاندانىنىڭ ھاكىمىيەت بىسمۇولى بولۇپ كېلىۋاتقان تەۋەررۈك توققۇز ئىسرىقدانىنىڭ[54] چوڭلۇقى ۋە ئېغىرلىقىنى سورىتتى. دىڭۋاڭ ئەۋەتكەن تۆرە ۋاڭ سۇنمەن دادىل، لېكىن چىرايلىق سۆزلەر بىلەن ئۇنىڭغا تاقابىل تۇرغان ئىدى. چۇ قوشۇنلىرى شۇنىڭ بىلەن چېكىنىپ كەتتى. م. ب. 597-يىلى (دىڭۋاڭنىڭ ئونىنچى يىلى) چۇ بېگى جۇاڭۋاڭ لەشكەر تارتىپ كېلىپ، جېڭ بەگلىكىنى مۇھاسىرىگە ئالدى. جېڭ بېگى شياڭگوڭ تەسلىم بولدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، چۇ بېگى جۇاڭۋاڭ جېڭ بېگى شياڭگوڭنىڭ ھاكىمىيىتىنى يەنە ئەسلىگە كەلتۈردى. م. ب. 591-يىلى (دىڭۋاڭنىڭ 16-يىلى) چۇ بېگى جۇاڭۋاڭ ئۆلدى.

(ئەسلى كىتاب 152-155-بەتلەر)

---

[1] جوۋ (周) خانلىقى — م.ب. 11-ئەسىردە جوۋ خاقانى ۋۇۋاڭ، شاڭ (商) خانلىقىنى يوقىتىپ، ئورنىغا قۇرغان خانلىق. پايتەختى خاۋ (镐) شەھىرى بولۇپ (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ غەربىي جەنۇبى، فېڭشۈي

دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدا)، جوۋ (周) گوڭ شەرققە يۈرۈش قىلغاندىن كېيىن، قانۇن-تۈزۈملەرنى بەلگىلەپ، بەگ-تۆرىلەرنى تەيىنلىدى. دېھقانچىلىق شاڭ خانلىقىغا قارىغاندا، تەرەققى قىلدى. يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ تۈرلىرى كۆپىيىپ، قول سانائەتلىرىمۇ راۋاجلاندى. م.ب. 771-يىلى شېن خوۋ (申侯)چۈەنرۇڭلار بىلەن بىرلىشىپ ھۇجۇم قىلىپ، خان جوۋ يوۋ ۋاڭنى ئۆلتۈردى. ئىككىنچى يىلى خان جوۋ پىڭۋاڭ (周平王)پايتەختنى شەرقتىكى لو ياڭغا كۆچۈردى. تارىختا، جوۋپىڭۋاڭنىڭ كۆچۈشىدىن بۇرۇنقى جوۋ خانلىقى غەربىي جوۋ، كېيىنكىسى شەرقىي جوۋ دەپ ئاتىلىدۇ. شەرقىي جوۋ خانلىقى دەۋرى يەنە چۈنچيۇ دەۋرى، يېغىلىق دەۋرى دەپ ئىككى دەۋرگە ئايرىلىدۇ. جوۋ خانلىقى م.ب. 256-يىلى چىن سۇلالىسى تەرىپىدىن يوقىتىلدى. جەمئىي 34 خان، 800 يىلدىن ئارتۇق ھۆكۈم سۈرگەندى.

(«سىخەي» 456-بەت)

[2] خوۋجى (后稷) — قەدىمكى جوۋ قەبىلىسىنىڭ دەسلەپكى ئەجدادى، ئەپسانە، رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، خوۋجى مەلۇم بىر بۈيۈك كىشىنىڭ ئاياق ئىزىنى دەسسىۋېلىپ، ھامىلدار بولغان تەي جاناپىنىڭ قىزى جياڭيۈەندىن تۇغۇلغان ۋە بىرمەھەل تاشلانغاچقا، ئىسمى «弃» (تاشلاندۇق) مەنىسىدە قالغانىدى. ئۇ تۈرلۈك ئاشلىق زىرائەتلىرىنى تېرىشقا ماھىر بولۇپ، ياۋ (尧)، شۈن(舜) دەۋرلىرىدە دېھقانچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدار بولدى ۋە خەلققە دېھقانچىلىقنى ئۆگەتكەنىدى. شۇڭا، جوۋ قەۋملىرىمۇ ئۇنى ئاشلىق پىرى دەپ تونۇغان.

(«سىيۈەن» 614-بەت)

[3] تەي كاڭ (太康) — شياخانلىقى ۋاقتىدىكى خان. يەنى چى خاننىڭ ئوغلى. ئۇلار ئاكا-ئۇكا بەش قېرىنداشنىڭ ھەممىسى تېتىقسىز، بەتقىلىق كىشىلەردىن بولۇپ، ھېمىشە لوشۈينىڭ شىمالىي ساھىلىدا ئوۋچىلىق قىلىپ، ئەل ئىشىغا پەرۋاسىز قارىغاچقا، خانلىق ئورنى شەرقىي يات قەۋملەر ئىچىدىن چىققان خوۋيى ئىسىملىك كىشى تەرىپىدىن تارتىۋېلىنغانىدى.

(«سىخەي» 1464-بەت)

[4] گوڭلىيۇ (公刘) — قەدىمكى جوۋ قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى. شياخانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرى، جوۋ قەبىلىسىنى باشلاپ بىن (豳)

دېگەن يەرگە كېلىپ (هازىرقى شەنشى ئۆلكىسى بىنشيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىي)، بوز يەر ئېچىپ ئولتۇراقلاشقان.

(«سىخەي» 638 ـ بەت)

[5] نەنشەن (南山) — بۇ جەنۇبىي تاغ جۇڭنەنشەنگە قارىتىلغان.

[6] بىن (豳) — قەدىمكى مەركەز شەھەر. هازىرقى شەنشى ئۆلكىسى شۈنيى (旬邑) شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا. جوۋ قەۋمىدىن خوۋجى (后稷) نىڭ چەۋرىسى گۇڭلىيۇ تەي (邰) دېگەن يەردىن بۇ يەرگە كۆچۈپ كەلگەن.

(«سىخەي» 1816 ـ بەت)

[7] لياڭشەن (梁山) — تاغ. هازىرقى شەنشى ئۆلكىسى چيەنشيەن (乾) ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا بولۇپ، چىشەن (岐山) تېغى ئۇنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 114 ـ بەت)

[8] يۈبەگلىكى (虞) — قەدىمكى بەگلىك. بۈگۈنكى سەنشى پىڭلۇ (平陆) ناھىيىسىدىكى يۈچېڭ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 117 ـ بەت)

[9] رۇي بەگلىگى (芮) — قەدىمكى بەگلىك. يۈ بەگلىكى بىلەن رۇي بەگلىكى بىر بىرىگە يېقىن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 117 ـ بەت)

[10] مىشۇ بەگلىكى (密须国) — قەدىمكى بەگلىك بولۇپ، مى (密) ئېلى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ بەگلىك شاڭ دەۋرىدە جى (姞) فامىلىلىكلەر تەرىپىدىن قۇرۇلغان. كېيىن جوۋ ۋېنۋاڭ تەرىپىدىن يوقىتىلغانىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 118 ـ بەت)

[11] چى بەگلىكى (耆国) — «هەقىقى شەرھ» دە: "چى بەگلىكى — لى (黎国) بەگلىكى دېمەكتۇر" دېيىلگەن. لى ئېلىنىڭ ئورنى هازىرقى سەنشى ئۆلكىسى لىچېڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىغا توغرا كېلىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 118 ـ بەت)

[12] يۈ (邗) — قەدىمكى بەگلىك. شۈگۇاڭىدا «يۈ شەھىرى يېۋاڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا» دېگەن. بۇ يېۋاڭ ناھىيىسى خېنەندىكى چىنياڭ ناھىيىسىنىڭ دەل ئۆزى.*

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 118 ـ بەت)

[13] چۇڭ بېگى خۇ (崇侯虎) — چۇڭ (崇) — قەدىمكى بەگلىك، خۇ (虎) — مۇشۇ بەگلىكنىڭ ئىسمى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 118 ـ بەت)

[14] فېڭيى شەھىرى (丰邑) — ئورنى هازىرقى شەنشى ئۆلكىسى خۇشيەن ناھىيىسىدىن 35 چاقىرىم شەرقتە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 118 ـ بەت)

[15] جوۋخانى ۋۇۋاڭ (周武王) — غەربىي جوۋ خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى. فامىلىسى جى (姬)، ئىسمى فا (发)، ئاتىسى ۋېنۋاڭغا ۋارىسلىق قىلىپ، يۇڭ (庸)، شۇ (蜀)، چياڭ (羌)، ماۋ (髳)، ۋېي (微)، لۇ (卢)، پېڭ (彭) پۇ (濮) لاردىن ئىبارەت قەبىلىلەر بىلەن بىرلىشىپ، قوشۇن باشلاپ شەرققە هۇجۇم قىلدى. مۇيې (بۈگۈنكى خېنەن جىشيەننىڭ شىمالى) جېڭىدە زور غەلىبە قازىنىپ، شاڭ خانلىقىنى يوقىتىپ، غەربىي جوۋ خانلىقىنى قۇردى. گاۋ (镐) شەھىرى (بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى شىئەننىڭ جەنۇبى، فېڭشۈينىڭ شەرق ساھىلى) نى پايتەخت قىلغانىدى.

(«نىسخەي» 460 ـ بەت)

[16] جوۋخانى مۇۋاڭ (周穆王) — غەربىي جوۋخانلىقىنىڭ خانى، جى (姬) فامىلىلىك. ئىسمى مەن (满)، جاۋۋاڭنىڭ ئوغلى. غەربدە چۈەنرۇڭلارغا يۈرۈش قىلىپ، ئۇلارنىڭ بەش سەركەردىسىنى ئەسىر ئالغانىدى ھەمدە چۈەنرۇڭلارنىڭ بىر قىسمىنى تەييۈەن (هازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ چىنيۈەن ئەتراپى) گە كۆچۈردى. بۇلاردىن باشقا، ئۇ يەنە شەرقتە شۇرۇڭلارغا هۇجۇم قىلىپ، تۇشەن تېغىدا (هازىرقى ئەنخۇي ئۆلكىسىدىكى خۇييۈەن دېگەن جاينىڭ شەرقىي جەنۇبىدا) بەگلەر بىلەن ئۇچراشتى. كېيىنكى رىۋايەتلەردە، جوۋ مۇۋاڭنىڭ ئەل كەزگەنلىكى ھەيت قىلىنىدۇ. «مۇتىيەنزى تەزكىرىسى» دىمۇ ئۇنىڭ غەربكە ساياھەت قىلغانلىقى يېزىلغان.

(«سىخەي» 462 ـ بەت)

[17] جوۋۋېنگۇڭ (周文公) — جوۋخانى ۋېنۋاڭنىڭ ئوغلى جوۋگۇڭدەن بولۇپ، (公旦) "گۇڭدەن" ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن بېرىلگەن نام.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 281 ـ بەت)

[18] جوۋخانى ۋېنۋاڭ (周文王) — شاڭ خانلىقىنىڭ ئاخىرىدىكى جوۋ

ئەۋمىسىنىڭ ئاقساقىلى، فامىلىسى جى (姬)، ئىسمى چاڭ (昌) بولۇپ، شاڭ خانلىقى خانى جوۋ دەۋرىدە غەرب بېگى بولغاچقا، چاڭ بەگ دەپمۇ ئاتىلاتتى.

(«سىخەي» 459 ـ بەت)

[19] مۇيې (牧野) — قەدىمكى يەرنامى بولۇپ، (坶野) دېگەن خەتلەر بىلەنمۇ خاتىرىلەنگەن. بۇ يەرنىڭ ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى چىشيەن (淇县) ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ. جوۋ خانى ۋۇۋاڭ يىن (殷) خانلىقىغا قارشى بەگ ـ خانلار بىلەن بىرلىشىپ، مېڭجىن (孟津) كېچىكى (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى مېڭشيەن «孟县» ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا) دىن ئۆتۈپ، يىن قوشۇنلىرىنى مانا مۇشۇ يەردە تارمار قىلغانىدى.

(«سىخەي» 3306 ـ بەت)

[20] دابى (大毕)، بەيشى (伯士) — چۈەنرۇڭلارنىڭ ئىككى خانى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 138 ـ بەت)

[21] جوۋ يوۋۋاڭ (周幽王)، م.ب. ? — 771 ـ يىللار) — غەربىي جوۋ خانلىقىنىڭ خانى. فامىلىسى جى (姬)، ئىسمى گۇڭنيې (宫涅) م.ب. 781 — 771 ـ يىللار ئارىلىقىدا ھۆكۈم سۈرگەن.

(«سىخەي» 466 ـ بەت)

[22] باۋسى (褒姒) — بۇ يەردىكى «باۋ 褒» سۆزى باۋچېك ناھىيىسىنى، «سى 姒» سۆزى خانىنىڭ كىچىك خوتۇنلىرىدىن بىرىنى كۆرسىتىدۇ، دېمەك، باۋسى — باۋچېكلىق كىچىك خانىشتۇر.

(«سىخەي» 826 ـ بەت)

[23] ئوردا مۇنەججىمى، تارىخچى (太史) — ئەمەل. ئوردا ۋەزىرلىرىدىن بولۇپ، غەربىي جوۋ، چۈنچيۇ دەۋرىدە ئالاقىلەرنىڭ كۆپىيىسىنى تۈزۈيتتى. بەگلەرگە، ۋەزىرلەرگە، تۆرىلەرگە پەرمان چۈشۈرەتتى. تارىخىي ۋەقەلەرنى خاتىرىلەپ، تارىخ يازاتتى. قوشۇمچە خانلىقنىڭ ئارخىپلىرىنى ساقلايتتى. ئىلمى نۇجۇم، يىلنامىلەر ۋە نەزىر ـ چىراق ئىشلىرىنى باشقۇراتتى.

(«سىخەي» 1462 ـ بەت)

[24] لىشەن تېغى (骊山) — بۇ تاغ شەنشى ئۆلكىسى لىنتۇڭ ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، (郦山) دېگەن خەتلەر بىلەنمۇ خاتىرىلەنگەن.

(«سىخەي» 2616 ـ بەت)

[25] تۇر (烽火台) — قەدىمكى زامانلاردا، چېگرا مۇداپىئە ئەسكەرلىرىگە ئوت ۋە ئىسلار ئارقىلىق جىددى خەۋەرلەرنى يەتكۈزۈش ئۈچۈن، مەلۇم ئارىلىقلارغا سېلىنغان تۇرلار بولۇپ، پەۋقۇلئاددە ئەھۋال يۈز بەرگەندە، بىرەر تۇر ئوت ياقسا ياكى ئىس سالسا، خوشنا تۇرلارمۇ ئوت ياقاتتى. شۇنداق قىلىپ ناھايىتى تېزلىكتە پۈتۈن چېگرا لىنىيىسى بويىچە مۇداپىئە ئەسكەرلىرى خەۋەردار بولۇپ، ئۇرۇشقا تەييار تۇرۇشاتتى. تۇرلارغا كۆپىنچە بۆرى تېزىكى بىلەن ئىس سېلىناتتى.

(«سىخەي» 3573 ـ بەت)

[26] گوشىفۇ (虢石父) — جوۋ يوۋۋاڭ دەۋرىدە دۆلەتنى ئىدارە قىلغان ھوقۇقلۇق دىۋان بېگى.

(«سىخەي» 4592 ـ بەت)

[27] شېن بېگى (申侯) — شېن بەگلىكى جوۋخانلىقى ۋاقتىدا جياڭ 姜 فامىلىلىكلەر تەرىپىدىن قۇرۇلغان بەگلىك بولۇپ، كېيىن چۇ بەگلىكى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى نەنياڭ شەھىرىنىڭ شىمالىدا. خانىش شېن خوۋ (申后) — شېن بېگىنىڭ قىزى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 2107 ـ بەت)

[28] زېڭ بەگلىكى (缯国) — قەدىمكى بەگلىك «鄫» ھەرپى بىلەنمۇ خاتىرىلەنگەن. ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ فاڭچېڭ (方城) شەھىرى ئەتراپىدا. غەربىي جوۋ خانلىقىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا زېڭ بەگلىكى شېن بەگلىكى ۋە چۈەنرۇڭلار بىلەن بىرلىشىپ، جوۋ خانى يوۋۋاڭغا ھۇجۇم قىلىپ، غەربىي جوۋ خانلىقىنى مۇنقەرز قىلغان. يېقىلىق دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىمۇ بۇ بەگلىك مەۋجۇت بولۇپ، شىياڭنى (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى گۇاڭشەنىڭ غەربىي، جەنۇبىدا) مەركەز قىلغانىدى.

(«سىخەي» 686 ـ بەت)

[29] جوۋپىڭۋاڭ (周平王، م.ب. ? — 720 ـ يىللار) — شەرقىي جوۋ خانلىقىنىڭ خانى. ئىسمى يىجيۇ (宜臼) بولۇپ، جوۋيوۋ ۋاڭنىڭ خانىش شېن خوۋدىن تۇغۇلغان ئوغلى. م.ب. 770 — 720 ـ يىللىرى ھۆكۈم سۈرگەن. شېن بېگى، چۈەنرۇڭلار بىلەن بىرلىشىپ ئۇرۇشۇپ، جوۋيوۋۋاڭنى ئۆلتۈرگەن ۋە شەرقىي جوۋخانلىقىنى قۇرغان.

(«سىخەي» 459 ـ بەت)

[30] لويى (雒邑) ـــ قەدىمكى شەھەر. جوۋ خانلىقى خانى پىڭۋاڭ ۋاقتىدا، جوۋگوڭنىڭ رىياسىتى ئاستىدا سېلىنغان. قەدىمكى ئورنى بۈگۈنكى خېنەن لوياڭ شەھىرى لوشۈي دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا، چيەنشۈي دەرياسىنىڭ شەرقى ۋە غەربىدە بولۇپ، ئىككى شەھەردىن ئىبارەت. بىرى ۋاڭچېڭ، بىرى چېڭجوۋ.

(«سىخەي» 4609 ـ بەت)

[31] چى بەگلىكى (齐) ـــ قەدىمكى بەگلىك. مىلاددىن 11 ئەسىر بۇرۇن جوۋخانلىقى تەرىپىدىن ئايرىلغان. بېگىنىڭ فامىلىسى جياڭ (姜). بۈگۈنكى شەندۇڭنىڭ شىمالىي قىسمىدا بولۇپ، بەگلىكنىڭ قورغۇچىسى لۈشياڭ، پايتەختى يىچيۇ (ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى لىنزى شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا).

(«سىخەي» 4380 ـ بەت)

[32] چۇ (楚) ـــ قەدىمكى بەگلىك. بېگىنىڭ فەمىلىسى مى (芈)، ئەجدادى يۈشيۇڭ. غەربىي جوۋ دەۋرىدە جىڭشەن ئەتراپىلىرىدا بەگلىك قۇرغان. مەركىزى دەنياڭ (ھازىرقى خۇبېي ئۆلكىسى زىگۈينىڭ شەرقىي جەنۇبىدا).

(«سىخەي» 4140 ـ بەت)

[33] چىن (秦) ـــ قەدىمكى بەگلىك. بەگلىكنىڭ قورغۇچىسى چىن جۇاڭگوڭنىڭ ئوغلى چىن شياڭگۇڭ. جوۋ خانلىقىنىڭ خانى جوۋ پىڭۋاڭ شەرققە كۆچكەن چاغدا، چىن شياڭگۇڭ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، بەگلىك بولۇپ ئايرىلغان. شياڭگۇڭنىڭ ئوغلى ۋېنگۇڭ چۆەنرۇڭلارنى چېكىندۈرۈپ، چىشەن تېغىنىڭ غەربىدىكى يەرلەرنى ئىشغال قىلدى. چۈنچيۇ دەۋرىدە، يۇڭ (ھازىرقى شەنشى فېڭشياڭنىڭ شەرقىي جەنۇبىي) دېگەن يەردە مەركەز قۇردى. بۈگۈنكى شەنشىنىڭ ئوتتۇرا قىسمى بىلەن گەنسۇنىڭ جەنۇبىنى ئىگەللىدى. چىن مۇگۇڭ 12 بەگلىكنى يوقىتىپ، غەربىي رۇڭلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى. يېغىلىق دەۋرىنىڭ باشلىرىدا، ئىقتىسادى قالاق ھالەتتە بولۇپ، دائىم ئىچكى ئىختىلاپ بولۇپ تۇرغاچقا، خانلىقنىڭ كۈچى زەئىپلەشتى. ۋېي خانلىقى خېشى (شىمالىي لوشۈي بىلەن خۇاڭخې ئارىلىقىدىكى يەرلەر)نى بېسىۋالدى. چىن شياۋگۇڭ شياڭ ياڭنى ئىشقا سېلىپ، قانۇنلارنى ئۆزگەرتتى، خانلىق كۈچەيدى ھەمدە مەركەزنى شيەنياڭ (ھازىرقى شەنشى

شيەنياڭنىڭ شەرقىي شىمالى)غا كۆچۈرۈپ، يەتتە كۈچلۈك بەگلىكنىڭ بىرى بولدى. چىن خۇەيۋاڭ دەۋرىدە خېشىنى قايتۇرۇۋېلىپ، با(巴)، شۇ (蜀)نى مۇنقەرز قىلىپ، چۇ خانلىقىنىڭ قولىدىكى خەنجۇڭنى تارتىپ ئالدى. چىن جاۋۋاڭ دەۋرىدە ۋېي (魏)، جاۋ (赵)، چۇ قاتارلىق خانلىقلارنىڭ زېمىنلىرىنى داۋاملىق تارتىۋالدى. م.ب. 221 ـ يىلى چىن بېگى جېڭ (چىن شىخۇاڭ) ئەلنى بىرلەشتۈرۈپ، چىن خاقانلىقىنى قۇردى.

(«سىخەي» 3691 ـ بەت)

[34] جىن (晋) ـــ قەدىمكى بەگلىك. م.ب. 11 ـ ئەسىردە جوۋ خانلىقى تەرىپىدىن بەگلىك قىلىپ ئايرىلدى. بېگىنىڭ فامىلىسى جى (姬). بەگلىكنىڭ دەسلەپكى قورغۇچىسى جوۋ چېڭۋاڭنىڭ ئىنىسى شۇيۇ (叔虞) بولۇپ، بۈگۈنكى سەنشىنىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمى. تاڭ (بۈگۈنكى سەنشى يىچېڭنىڭ غەربى) شەھىرىنى مەركەز قىلدى. چۈنچيۇ دەۋرىنىڭ دەسلىۋىدە جىن جاۋخۇ تاغىسى چېڭ شىنى چۈۋۋۇ (بۈگۈنكى سەنشى ۋېنشىنىڭ شەرقىي شىمالى)غا تەيىنلىدى. بۆلۈنمە ھالەت كېلىپ چىقتى. كېيىن چۈۋۋۇنى ۋۇگۇڭ بىرلىككە كەلتۈردى. جىن شيەنگۇڭ مەركەزنى جياڭ شەھىرىگە (ھازىرقى سەنشى يىچېڭنىڭ شەرقىي جەنۇبى) كۆچۈرۈپ، ئەتراپىدىكى كىچىك بەگلىكلەرنى ئارقا ـ ئارقىدىن مۇنقەرز قىلدى. جىن ۋېنگۇڭ ئىچكى ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، بەگلىكنى كۈچەيتىپ باش بەگ بولدى. جىن جىڭگۇڭ دەۋرىدە مەركەز شىنتيەن (بۈگۈنكى سەنشى چۈۋۋۇنىڭ غەربىي شىمالى)گە كۆچۈرۈلدى. قىزىل دىلارنى قوشۇۋالغاچقا، زېمىنى بۈگۈنكى سەنشىنىڭ كۆپ قىسمى، خېبېينىڭ غەربىي جەنۇپ قىسمى، خېنەننىڭ شىمالى قىسمى بىلەن شەنشىنىڭ بىر بۆرجىكىگىچە كېڭىيىپ، خېلى كەڭ يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىدى. چۈنچيۇ دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئالتە بەگلىك بارغانسېرى كۈچىيىپ، ئۆزئارا بىر بىرىنى قوشۇۋالدى. م.ب. تۆتىنچى ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا جىن بەگلىكى خەن (韩)، جاۋ، ۋېي قاتارلىق ئۈچ بەگلىك تەرىپىدىن بۆلۈپ ئېلىندى.

(«سىخەي» 4188 ـ بەت)

[35] تەرەپ بېگى، يۆن بېگى (方伯) ـــ قەدىمكى بەگلەر بېگى بولۇپ، بىر تەرەپ (يۆن)نىڭ باشلىقى ئىدى. مىڭ چاقىرىمدىن يىراق يەرلەرگە تەرەپ بېگى قويۇلاتتى.

(«سىخەي» 3534 ـ بەت)

[36] جوۋخانى خۇيـۋاڭ (惠王)، م.ب. ? ـ 652 ـ يىللار) ـــ شۇۋاڭ خۇچېننىڭ ئوغلى بولۇپ، 25 يىل (م.ب. 676 ـــ 652 ـ يىللارغىچە) ھۆكۈم سۈرگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 151 ـ بەت)

[37] شۇدەي (叔带) ـــ خۇيۋاڭنىڭ ئوغلى، شياڭۋاڭنىڭ ئانا باشقا ئىنىسى. ئۇنىڭغا گەن (甘) دېگەن يەر سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەچكە، گەن جاۋگۇڭ دېيىلگەن. گەنچېڭنىڭ ئورنى بۈگۈنكى خېنەن يىياڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 153 ـ بەت)

[38] چى خۇەنگۇڭ (齐桓公، م.ب. ? ـــ 643 ـ يىللار) چۇنچيۇ دەۋرىدىكى چى بەگلىكىنىڭ بېگى. فامىلىسى جياڭ (姜)، ئىسمى شياۋبەي. چى شياڭگۇڭنىڭ ئىنىسى. م.ب. 685 ـــ 643 ـ يىللاردا ھۆكۈم سۈرگەن. شياڭگۇڭ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، جۇ (莒) بەگلىكىدىن قايتىپ كېلىپ، ھاكىمىيەتكە ئىگە بولدى. گۇەن جۇڭنى خىزمەتكە سېلىپ، ئىسلاھات يۈرگۈزۈپ بەگلىكنى كۈچەيتتى. يەن بەگلىكىگە ياردەم بېرىپ، شىمالىي رۇڭلارنى مەغلۇپ قىلدى. شىڭ (邢)، ۋېي (卫) ئىككى بەگلىكنى شىمالىي رۇڭلاردىن قۇتقۇزۇپ، رۇڭلارنىڭ جۇڭيۈەنگە بولغان ھۇجۇمىنى توختاتتى. جۇڭيۈەندىكى بەگلەر بىلەن بىرلىشىپ، تسەي (蔡)، چۇ بەگلىكلىرىگە ھۇجۇم قىلدى. چۇ بەگلىكى بىلەن شاۋلىڭدا (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى يەنچېڭنىڭ شەرقىي شىمالى) ئىتتىپاق تۈزدى. يەنە شەرقىي جوۋخانىدانىنىڭ ئىچكى پاراكەندىچىلىكىنى تىنچىتتى. بەگلەرنى كۆپ قېتىم چاقىرىپ، ئىتتىپاق تۈزدى ۋە چۇنچيۇ دەۋرىنىڭ بىرىنچى باش بېگى بولدى.

(«سىخەي» 4382 ـ بەت)

[39] گۇەن جۇڭ (管仲، م.ب. ? ـــ 645 ـ يىللار) ـــ گۇەن جىڭجۇڭمۇ دېيىلىدۇ. چۇنچيۇ دەۋرىنىڭ دەسلەپكى سىياسىيونلاردىن. ئىسمى يىۋۇ. يەنە بىر ئىسمى جۇڭ، يىڭشاڭلىق. چى خۇەنگۇڭغا ۋەزىر بولغان.

(«سىخەي» 4325 ـ بەت)

[40] شى پېڭ (隰朋) ـــ چى بەگلىكىنىڭ تۆرىلىرىدىن بىرى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 152 ـ بەت)

[41] تاغا (舅氏) ـــ جوۋخانلىقى خانى ۋۇۋاڭ چى بەگلىكىنىڭ بېگى

تەيگۇڭنىڭ قىزىنى ئېلىپ خانىش قىلغان. شۇڭا ئۇنىڭ ئۈچۈن جوۋخانى چى بەگلىرىنى «تاغا» دەپ ھۆرمەتلەيتتى. گۇەن جۇڭ چى بېگى خۇەنگۇڭنىڭ ئەلچىسى بولغاچقا، ھۆرمەتلەپ تەكەللۇپ يۈزىسىدىن «تاغا» دەپ خىتاب قىلاتتى. جوۋ خانىدانى يات فامىلىلىك بەگلىكلەرنىڭ بەگلىرىنى «بەگ تاغا» دەپ ئاتايتتى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 153 ـ بەت)

[42] جېڭ بەگلىكى (郑) ـــ قەدىمكى بەگلىك. جى (姬) فامىلىلىك. بەگلىكنىڭ قۇرغۇچىسى جوۋخانلىقى خانلىرىدىن شۈەنۋاڭنىڭ ئىنىسى جېڭ خۇەنگۇڭ (ئىسمى يوۋ 友) غا م.ب. 806 ـ يىلى جېڭ (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى خۇاشيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقى) سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەن ئىدى. جوۋخانى يوۋۋاڭ ۋاقتىدا، شەرقىي جوۋخانلىقىنىڭ مۇنقەرز بولۇشىغا كۆزى يەتكەن خۇەنگۇڭ مال ـ مۈلكىنى، قەۋمىنى، بالا ـ چاقىلىرىنى پۈتۈن تىجارەتچىلەر بىلەن قوشۇپ، گو (虢) ۋە كۋەي (郐) دىيارى ئارىلىقىدىكى يەرلەرگە كۆچۈردى. چېڭ بەگلىكىنىڭ بېگى ۋۇگۇڭ بەگ بولغاندىن كېيىن، ئىلگىرى ـ ئاخىرى بولۇپ، كۋەي ھەم شەرقىي گو بەگلىكلىرىنى يوقىتىپ، جېڭ بەگلىكىنى قۇرۇپ، شىنجېڭ (新郑) نى مەركەز قىلدى. جېڭ ۋۇگۇڭ، جۋاڭگۇڭلار جوۋپىڭۋاڭغا قاردى. چۇنچيۇ دەۋرىنىڭ باشلىرىدا كۈچلۈك بەگلىك بولۇپ، كېيىن بارا ـ بارا ئاجىزلاشتى. م.ب. 375 ـ يىلى خەن (韩) بەگلىكى تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىندى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 154 ـ بەت)

[43] خۇا بەگلىكى (滑国) ـــ قەدىمكى بەگلىك. جى (姬) فامىلىلىك. خۇا (ھازىرقى خېنەن سۈيشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا) دېگەن يەرنى مەركەز قىلغان. كېيىن مەركىزىنى فېي (费 ھازىرقى خېنەن يەنشىنىڭ غەربىي جەنۇبى) غا كۆچۈرگەن. فېيخۇا (费滑) مۇ دېيىلىدۇ. م.ب. 627 ـ يىلى چىن بەگلىكى تەرىپىدىن يوقىتىلغانىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 154 ـ بەت)

[44] يوۋسۇن (游孙) ـــ جوۋخانلىقى تۆرىلىرىدىن بىرى.

[45] بەي فۇ (伯服) ـــ جوۋخانلىقى تۆرىلىرىدىن بىرى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 154 ـ بەت)

[46] تەن بو (谭伯) ـــ جوۋ خانلىقى تۆرىلىرىدىن يۈەن بوماۋ (原伯毛) دۇر.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 154 ـ بەت)

[47] فەنچېڭ (氾城) — ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 155 - بەت)

[48] ۋېن بەگلىكى (温国) — جوۋخانلىقىنىڭ پايتەخت ئەتراپىدىكى بەگلىكلىرىدىن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 155 - بەت)

[49] خۇشبۇي شاراب (鬯酒) نەزىر - ئىبادەتلەر ۋاقتىدا ئىشلىتىدىغان — لالىگۈل سېلىپ تەييارلىغان خۇشبۇي شاراب.

(«سىخەي» 767 - بەت)

[50] خېنېي (河内) — قەدىمكى يەر ئىسمى. چۇنچيۇ ۋە يېغىلىق دەۋرىدە خۇاڭخېنىڭ شىمالى (دەريا ئىچى)، خۇاڭخېنىڭ جەنۇبى خۇەي (دەريا سىرتى) دېيىلەتتى.

(«سىخەي» 2083 - بەت)

[51] خېياڭ (河阳) — قەدىمكى ناھىيە. چۇنچيۇ دەۋرىدە جىن بەگلىكىنىڭ شەھىرى. خەن خاقانلىقى ناھىيە تەسىس قىلدى. ئورنى بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسى مېڭشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 155 - بەت)

[52] جيەنتۇ (践土) — قەدىمكى يەر ئىسمى. چۇنچيۇ دەۋرىدە جېڭ بەگلىكىگە قارايتتى. ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى يۈەنياڭنىڭ غەربىي جەنۇبىدا. م.ب. 632 - يىلى جىن بېگى ۋېنگۇڭ جيەنتۇغا ئوردا بىنا قىلغۇزۇپ، بەگلەر بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، ھۆكۈمدارلىق ھوقۇقىغا ئىگە بولۇپ، ئىتتىپاق رەئىسى بولغانىدى.

(«سىخەي» 4504 - بەت)

[53] كۇڭ زى (孔子، م.ب. 551 — 479 - يىللار) — چۇنچيۇ دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىدىكى مۇتەپەككۇر، سىياسىيون، پېداگوگ، كۇڭفۇزىچىلىقنىڭ ئىجادچىسى. ئىسمى چيۇ (丘)، يەنە بىر ئىسمى جۇڭنى (仲尼)، لۇ (鲁) بەگلىكىنىڭ زوۋيى (陬邑) شەھىرى (بۈگۈنكى شەندۇڭ چۇفۇنىڭ شەرقىي جەنۇبى) دىن. ئەجدادى سۇڭ بەگلىكىنىڭ ئېسىلزادىلىرىدىنىدى.

(«سىخەي» 2562 - بەت)

[54] توققۇز ئىسرىقدان (九鼎) — قەدىمكى رىۋايەتلەرگە ئاساسەن، شيايۇ (夏禹) توققۇز ئىسرىقدان قۇيدۇرۇپ، توققۇز ئايماقنىڭ ھاكىمىيەت

سىمۋولى قىلغان. ئۈچ خانلىق ئۆتكەندىن كېيىن، دۆلەتنىڭ تەۋەررۈك مىراسلىرى قىلىنغان. چېڭ تاڭ ئىسرىقدانىنى شاڭيى (商邑) غا، جوۋخانى ۋۇۋاڭ بولسا، لوييى (洛邑) غا كۆچۈردى. چىن بەگلىكى، غەربىي جوۋخانلىقى نەنۋاڭ (赧王) پايتەختنى كۆچۈرگەندىن كېيىن، غەربىي جوۋخانلىقىغا ھۇجۇم قىلىپ، توققۇز ئىسرىقدانىنى قولغا چۈشۈردى. يۆتكىگەچلىك بىرى سىشۇي دەرياسىغا چۈشۈپ كەتكەندى. قالغان سەككىزى ھەققىدە مەلۇمات يوق.

(«سىخەي» 147 - بەت)

چىن (秦) بەگلىرى تەزكىرىسى

چىن (秦) نىڭ ئەجدادى - قەبىلە ئاقساقىلى جۇەنشۈنىڭ ئەۋلادىدىن بولغان قىز نۈشيۇ (女修). نۈشيۇ رەخت توقۇۋاتقاندا، ئالدىغا چۈشكەن قالغاچنىڭ تۇخۇمىنى يەۋەتكەنلىكتىن، دايې (大业) ئىسىملىك بىر ئوغۇل تۇغۇدۇ. دايې ياش قۇرامىغا يەتكەندىن كېيىن، شاۋدىيەن (少典) نىڭ قىزى نۈخۇاغا ئۆيلىنىدۇ. نۈخۇادىن دافېي (大费) ئىسىملىك ئوغۇل تۇغۇلىدۇ. دافېي ئۆسۈپ چوڭ بولغاندىن كېيىن، يۈ (禹) بىلەن بىرلىكتە سۇنى تىزگىنلەپ، تۇپراقنى ساقلاپ قالىدۇ. بۇ ئىش ئەمەلگە ئاشقاندىن كېيىن، قەبىلە ئاقساقىلى شۈن (舜) يۈگە قارا قاش تېشىدىن ئىشلەنگەن ئەسۋاپ (黑色圭) ئىنئام قىلىدۇ. يۈ ھۆرمەت بىلەن قوبۇل قىلىپ: «بۇ ئىشنى بىر ئۆزەم باشقا ئېلىپ چىققان ئەمەسمەن. بۇنىڭدا دافېينىڭ ياردىمىمۇ بار» دەيدۇ. قەبىلە ئاقساقىلى شۈن (舜): «شۈنداق، دافېي، سەن يۈنىڭ سۇنى تىزگىنلەش ۋە تۇپراقنى ساقلاپ قېلىشقا ياردەملىشىپ، خىزمەت كۆرسىتىپسەن، ئەمدى مەن ساڭا قارارەڭلىك تۇغ پۆپۈكى (黑色旒) ئىنئام قىلىمەن. سېنىڭ ئەۋلادلىرىڭ كۆپەيگەي ۋە روناق تاپقاي» دەيدۇ. شۈنىڭ بىلەن، ياۋ فامىلىلىك قىزنى ئۇنىڭغا ئېلىپ بېرىدۇ. دافېي ھۆرمەت بىلەن قوبۇل قىلىپ ئالغاندىن كېيىن، قەبىلە ئاقساقىلى شۈننىڭ قۇش ۋە ھايۋانلارنى قولغا ئۆگىتىشكە ياردەم قىلىپ، نۇرغۇن قۇش ۋە ھايۋانلارنى كۆندۈرىدۇ.

بەي يى (柏翳) مانا شۇ ئىدى. قەبىلە ئاقساقىلى شۈن ئۇنىڭغا يىڭ (嬴) فامىلىسىنى ئىنئام قىلىدۇ.

دافېي دالىيەن (大廉) يەنى نياۋسۇشى (鸟俗氏)، يەنە رومۇ (若木) يەنى فېي شى (费氏) دەپ ئىككى ئوغۇل كۆرگەن. رومۇنىڭ چەۋرىسىنىڭ ئىسمى فېي چاڭ بولۇپ، ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرىنىڭ بەزىلىرى ئوتتۇرا جۇڭگودا، بەزىلىرى دىيلار تەرەپتە تۇراتتى. فېي چاڭ (费昌) بولسا، شيا خانلىقى خانى جې (桀) دەۋرىدە، شيا خانى جېدىن يۈز ئۆرۈپ، شاڭ (商) خانلىقىغا بېقىنىپ، شاڭ خانى چېڭ تاڭ (成汤)[1] نىڭ ھارۋىسىنى ھەيدىدى. مىڭتياۋ (鸣条) دا، شيا خانى جېنى مەغلۇپ قىلدى. دالىيەننىڭ چەۋرىسى مېڭشى جۇڭيەن (中衍)[2] بولۇپ، ئۇنىڭ كۆكرىكى قۇشقا ئوخشايدىكەن، ئەمما ئادەمدەك سۆزلەيدىكەن. شاڭ خانى تەيۋۇ (太戊)[3] ئۇنى ھارۋىكەش قىلماقچى بولۇپ، پال سالدۇرۇپ كۆرگەنىدى. پال چوڭ ياخشىلىقتىن بېشارەت بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن شاڭ خانى ئۇنى ھارۋىكەشلىككە سالغان ۋە خوتۇن ئېلىپ بېرىپ، ئۆيلۈك - ئوچاقلىق قىلىپ قويغان. شاڭ خانى تەيۋۇ زامانىدىن باشلاپ، جۇڭ يەننىڭ ئەۋلادى ئەۋلاددىن - ئەۋلادقا شاڭ (يىن) خانلىقىدا خانغا نائىب بولۇپ، خىزمەت كۆرسەتتى. يىڭ فامىلىلىكلەر ئەۋلادىدىن نۇرغۇن مۆتىۋەرلەر چىقىپ بەگ بولدى.

جۇڭيەننىڭ جۇڭجيۇ (中潏) ئىسىملىك چەۋرىسى غەربىي رۇڭلار ئارىسىدا تۇرۇپ، شىچۈي (غەرب - 西垂) دائىرىسىنى قوغدايتتى. ئۇنىڭ فېيليەن[4] ئىسىملىك ئوغلى بولۇپ، فېي ليەننىڭ ئې لەي (恶来)[5] ناملىق قابىل ئوغلى بار ئىدى. فېي ليەن شاتۇر بولغاچقا، ئاتابالا ئىككىيلەن مىسلىسىز غەيرەت بىلەن شاڭ (يىن) خانى جوۋ (纣) غا خىزمەت قىلدى. جوۋ (周) بېگى ۋۇۋاڭ (周武王) لەشكەر تارتىپ، شاڭ (يىن) خانى جوۋ (纣) ئۇستىگە يۈرۈش قىلغاندا،

ئۈي لەينى ھەم ئۆلتۈردى. بۇ چاغدا فېي ليەن شاڭ (殷) خانى جوۋ (纣)نىڭ ئەلچىسى سۈپىتىدە شىمالغا كەتكەن بولۇپ، ئۇ قايتىپ كەلگىنىدە جوۋ (纣) ئۆلگەنىدى. شۇنىڭ بىلەن فېي ليەن ئۇنىڭ ئۆزىگە قىلغان ياخشىلىقلىرىغا جاۋاپ قايتۇرالمىدى. ئۇ خوتەيشەن[6] تېغى ئۈستىگە زىيارەتگاھ سالدۇرۇپ، جوۋ (纣)نى يوقلاپ چىققاندا، بىر تاش تاۋۇت ئۇچرايدۇ. تاۋۇتتا: «تەڭرى چۇفۇ[7] غا شاڭ (殷) خانلىقى ئىچىدىكى قالايمىقانچىلىققا قاتناشماسلىقنى بۇيرۇمىغان. تاش تاۋۇت ساڭا تەقدىم قىلىندى. بۇ ئەۋلادلىرىڭغا ئۇلۇغلۇق بېغىشلىغاي» دېگەن خەت يېزىلغان ئىكەن. فېي ليەن ئۆلگەندىن كېيىن، خوتەيشەن تېغىغا دەپنە قىلىنغان. فېي ليەننىڭ يەنە جى شېڭ (季胜) ئىسىملىك ئوغلى بولۇپ، جى شېڭنىڭ ئوغلى مېڭ زېڭ (孟增) جوۋ (周)خانى چېڭۋاڭنىڭ ئەتىۋارلىشىغا سازاۋەر بولىدۇ. جەي گاۋلاڭ (宅皋狼)[8] مانا شۇ ئىدى. گاۋلاڭنىڭ ئوغلى خېڭ فۇ (衡父)، خېڭ فۇنىڭ ئوغلى زاۋفۇ (造父)[9] بولۇپ، ئۇ ھارۋا ھەيدەشكە ئۇستا بولغانلىقى ئۈچۈن، جوۋ خانى مۇۋاڭ (周缪王)نىڭ ئەتىۋارلىشىغا سازاۋەر بولغانىدى. مۇۋاڭ جى (骥)، ۋېن لى (温骊)، خۋالىيۇ (骅骝)، لۇئېر (騄耳) ناملىق ئېسىل تۆت ئاتقا ئېرىشىپ، غەرب تەرەپنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە چىقىدۇ، خۇشاللىقىدىن قايتىشنى ئۇنتۇيدۇ، شۇ يەنۋاڭ (徐偃王)[10] ئاسىيلىق قىلىپ ئىسيان كۆتەرگەندە، زاۋفۇ مۇۋاڭنىڭ ھارۋىسىنى ھەيدەپ، ئۇچقاندەك جوۋ (周)خانلىقىنىڭ قارارگاھىغا قايتىپ كېلىدۇ. مۇۋاڭ دەرھال ئىسياننى بېسىقتۇرىدۇ. شۇ سەۋەپتىن، مۇۋاڭ جاۋچېڭ (赵城)[11] شەھىرىنى زاۋفۇغا سۈيۈرغال قىلىپ بېرىدۇ. زاۋفۇنىڭ ئەۋلادى شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، جاۋ (赵氏) فامىلىسىنى ئالىدۇ. فېي ليەننىڭ ئوغلى جى شېڭدىن كېيىن بەش قەنە ئۆتۈپ، زاۋفۇ زامانىغا قەدەر جاۋ ئۇرۇغى جاۋ چېڭ شەھىرىدە ياشاپ كەلگەن. جاۋسۈي (赵衰)

ئەنە شۇ زاۋفۇنىڭ كېيىنكى ئەۋلادىدۇر. ئې لەيگې (恶来革) مۇ فېي ليەننىڭ ئوغلى بولۇپ، ئۇ بۇرۇنلا ئۆلۈپ كېتىپ، نۈ فاڭ (女防) ئىسىملىك ئوغلى قالغانىدى. نۈ فاڭ پاڭ گاۋ (旁皋) ئىسىملىك ئوغۇل كۆرىدۇ. پاڭ گاۋنىڭ ئوغلى تەي جى (太几)، تەي جىنىڭ ئوغلى دالۇ (大骆)، دالۇنىڭ ئوغلى فېي زى (非子) لار زاۋفۇنىڭ ئەتىۋارلىشى تۈپەيلى، ئۇلار ھەممىسى ئۆزلىرىنى جاۋ چېڭ شەھىرىلىك جاۋ ئۇرۇغى دەۋالغانىدى.

فېي زى چۋەنچيۇ (犬丘)[12] دا تۇرغان. ئۇ ئات ۋە باشقا ئۆي ھايۋانلىرىنى ياخشى كۆرگەچكە، ئۇلارنى ئاسراش، بېقىشقا ماھىر ئىدى. چۋەنچيۇلۇقلار فېي زىنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى جوۋ خانى شياۋۋاڭغا[13] مەلۇم قىلىدۇ. جوۋ خانى شياۋۋاڭ ئۇنى قوبۇل قىلىپ، چيەنشۈي[14]، ۋېيشۈي[15] دەريالىرى ئارىلىقىدىكى رايوندا ئات بېقىش خىزمىتىنى باشقۇرۇشقا تەيىنلىگەچكە، ئات كۆپىيىپ كېتىدۇ. جوۋ خانى شياۋۋاڭ فېي زىنى دالۇنىڭ رەسمىي خوتۇنىدىن تۇغۇلغان ئوغلى قىلىپ بېكىتمەكچى بولىدۇ. شېن خۇ بېگىنىڭ قىزى دالۇنىڭ رەسمىي خوتۇنى بولغاچقا، ئۇنىڭدىن تۇغۇلغان بالا چېڭ (成) رەسمىي خوتۇننىڭ ئوغلى بولۇشى كېرەك ئىدى. شېن خۇ بېگى شياۋۋاڭغا ئەرز بايان قىلىپ: «بۇۋىمىز لىشەن تېغىدىن ئۆيلىنىپ، ئۇنىڭدىن تۇغۇلغان قىزىنى رۇڭ شۈشۈەنگە[16] ياتلىق قىلغان، ئۇنىڭدىن جۇڭ جۇ تۇغۇلغانىكەن. ئۇ تۇغقانچىلىق تۈپەيلىدىن، جوۋ (周)خانلىقىغا ئەل بولۇپ، شىچۇينى[17] قوغدىغان. شىچۇي خەلقى شۇنىڭ بىلەن ناھايىتى ئىناق ئۆتكەن ئىكەن. ئەمدى مەن يەنە قىزىمنى دالۇغا ياتلىق قىلدىم. ئۇنىڭدىن تۇغۇلغان ئوغۇل چېڭدۇر. شېن، لۇ ئائىلىلىرى ئىككى قېتىم قۇدىلاشتى. بۇنىڭدىن غەربىي رۇڭلار ئىنتايىن رازى بولدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆزلىرى خان بولالىدىلا، خاننىڭ كۆپرەك ئويلىنىشىپ بېقىشىنى ئۈمىد قىلىمەن» دېگەندە، شياۋۋاڭ:

«ئۆتكەندە، بەي يى چوڭ ئاقساقال شۇنىڭ چارۋاماللىرىنى باشقۇرغان، چارۋا ماللار كۆپىيىپ كەتكەچكە، شۇڭ ئۇنىڭغا سۇيۇرغال بەردى ۋە يىڭ (嬴) فامىلىسىنى ئىنئام قىلدى. ئەمدىلىكتە، ئۇنىڭ ئەۋلادى ماڭا ئات كۆپەيتىپ بېرىۋاتىدۇ. مەن ئۇنىڭغا سۇيۇرغال بېرىپ، ئۇنى ئۆزەمگە ئەل قىلىۋېلىشىم كېرەك» دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن فېيزىغا چىنيى (秦邑)[18] دىگەن يەرنى ئىنئام قىلىپ، ئۇنى يەنە داۋاملىق يىڭ ئۇرۇغى ئۈچۈن نەزىر-چىراق قىلدۇرغان ۋە ئۇنى چىن يىڭ دەپ ئاتىغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، شىن خوۋنىڭ قىزىدىن تۇغۇلغان بالا چېڭ (成) نىڭ دالۇغا رەسمي ئوغۇل ئىكەنلىكىنى بىكار قىلمىغان ھەمدە غەربىي رۇڭ قەۋمى بىلەن ئىناق ئۆتكەن.

چىن يىڭنىڭ بالىسى چىن خوۋ بولۇپ، ئۇ تەختكە چىقىپ ئون يىلدىن كېيىن ئۆلىدۇ. ئۇنىڭدىن گۇڭ بو ئىسىملىك بالا قالىدۇ. گۇڭ بو تەختكە چىقىپ ئۈچ يىلدىن كېيىن ئۆلۈپ، ئۇنىڭدىن چىن جۇڭ ئىسىملىك ئوغۇل قالىدۇ. چىن جۇڭ ئۈچ يىل دەۋر سۈرىدۇ. جوۋ خانى لىۋاڭ[19] زالىم بولغانلىقى ئۈچۈن، بەگلەرنىڭ بەزىلىرى ئىسيان كۆتىرىدۇ. غەربىي رۇڭلار خاندانغا ئاسىيلىق قىلغاچقا، دالۇنىڭ چۆەنچيۇدىكى ئەۋلادلىرى يوقىتىلىدۇ. جوۋ خانى شۈەنۋاڭ[20] تەختكە چىققان ھامان چىن جۇڭنى تۆرە قىلىپ تەيىنلەيدۇ ۋە لەشكەر تارتىپ غەربىي رۇڭلار ئۈستىگە جازا يۈرۈشى قىلىدۇ. غەربىي رۇڭلار چىن جۇڭنى ئۆلتۈرىدۇ. چىن جۇڭ 23 يىل دەۋر سۈرۈپ، ئاخىرى غەربىي رۇڭلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. چىن جۇڭنىڭ بەش ئوغلى بولۇپ، چوڭ ئوغلىنىڭ ئىسمى جۇاڭگوڭ[21] (庄公) ئىدى. جوۋخانى شۈەنۋاڭ جۇاڭگوڭ ئاكا-ئۇكا بەشەيلەننى قوبۇل قىلىپ، ئۇلارغا 700 كىشىلىك قوشۇن بېرىپ، بۇ ئاكا-ئۇكىلارنى غەربىي رۇڭلار ئۈستىگە جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. غەربىي رۇڭلار مەغلۇپ

بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن شۈەنۋاڭ جۇاڭگوڭغا ئىنئام بېرىدۇ ھەمدە ئۇلارنىڭ بوۋىسى دالۇغا سۇيۇرغال قىلىنغان يەر چۆەنچيۇنى پۈتۈنلەي ئۇنىڭغا بېرىدۇ ۋە شىچۈي تۆرىسى قىلىپ بەلگىلەيدۇ.

ئاتا-بوۋىلىرىدىن قالغان غەربىي چۆەنچيۇدا تۇرغان جۇاڭگوڭ ئۈچ ئوغۇل كۆرىدۇ. چوڭ ئوغلىنىڭ ئىسمى شى فۇ بولۇپ، ئۇ: «رۇڭلار بوۋام چىن جۇڭنى ئۆلتۈردى. مەن رۇڭ خانىنى ئۆلتۈرمەستىن، چىنيى شەھرىگە كىرمەيمەن» دەپ رۇڭلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلىشقا تەييارلىق قىلىدۇ. ۋەلىئەھدلىكنى ئىنىسى شياڭگوڭغا ئۆتۈنۈپ بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن شياڭگوڭ ۋەلىئەھد بولىدۇ. جۇاڭگوڭ 44 يىل (م.ب. 821-778-يىللار) ھۆكۈم سۈرۈپ ئۆلىدۇ. ۋەلىئەھد شياڭگوڭ تەختكە چىقىدۇ. شياڭگوڭ تەختكە چىقىپ، م. ب. 777-يىلى (شياڭگوڭنىڭ بىرىنچى يىلى) سىڭلىسى مۇيىڭنى فېڭ ۋاڭغا ياتلىق قىلىدۇ. شياڭگوڭنىڭ ئىككىنچى يىلى (م. ب. 776-يىلى) رۇڭلار چۆەنچيۇنى قورشىۋالىدۇ. شى فۇ لەشكەر تارتىپ چىقىپ ئۇرۇشۇپ، رۇڭلارغا ئەسىر چۈشىدۇ. بىر يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن كېيىن، شى فۇ قويۇپ بېرىلىپ، يەنە قايتىپ كېلىدۇ. م. ب. 771-يىلى (شياڭگوڭنىڭ يەتتىنچى يىلى) ئەتىيازدا، جوۋخانى يوۋۋاڭ باۋسىنىڭ سۆزى بىلەن يىجيۇنى ۋەلىئەھدلىكتىن ئېلىپ تاشلاپ، باۋسىنىڭ ئوغلى بەي فۇنى ۋەلىئەھد قىلىپ تەيىنلەيدۇ. بەگلەرنى بىر نەچچە قېتىم ئالدىغاچقا، بەگلەر ئۇنىڭدىن يۈز ئۆرۈيدۇ. غەربىي رۇڭلاردىن بولغان چۆەنرۇڭلار شېن خوۋ بىلەن بىرلىكتە لەشكەر تارتىپ كېلىپ، جوۋ خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىدۇ ۋە لىشەن تېغى ئېتىكىدە جوۋخانى يوۋۋاڭنى ئۆلتۈرىدۇ. لېكىن چىن بېگى شياڭگوڭ لەشكەر تارتىپ كېلىپ، جوۋ خاندانلىقىنى قۇتقۇزۇپ خىزمەت كۆرسىتىدۇ، جوۋ خانلىقى چۆەنرۇڭلارنىڭ ھۇجۇمىدىن قېچىپ، شەرققە-لويى شەھرىگە كۆچىدۇ. شياڭگوڭ قوشۇن بىلەن چىقىپ، جوۋخانى پىڭۋاڭ (يىجيۇ)

نى ئۆزىتىپ قويدۇ. جوۋپىڭۋاڭ شياڭ گوڭنى بەگ قىلىپ تەيىنلەپ، چى دېگەن يەرنىڭ غەربىدىكى جايلارنى ئۇنىڭغا ئىنئام قىلىدۇ. جوۋخانى پىڭۋاڭ: «رۇڭلار زوراۋانلىق بىلەن چى، فېڭ دائىرىسىدىكى يەرلىرىمىزنى ئىشغال قىلىۋالدى. چىن بەگلىكى ئەگەر رۇڭلارنى قوغلاپ چىقىرالىسا، ئۇ، شۇ جايلاردىن بەھرىمەن بولالايدۇ» دېدى ۋە شياڭگوڭ بىلەن قەسەمىيات قىلىشىپ ھەمدە ئۇنىڭغا بەگ ئۇنۋانى بەردى. شياڭگوڭ شۇنىڭ بىلەن بەگلىك قۇرۇشقا باشلىدى. بەگلىكلەر ئارىسىدىكى ئۆز ئارا ئەلچىلەر ئەۋەتىش ۋە تەڭرى خانغا سوغا-سالاملار ھەدىيە قىلىش قاتارلىق قائىدە-يوسۇنلارغا قاتناشتى. شۇڭا، غەرب نەزىرگاھلىقىدا[22] تەڭرى يولىدا قۇربانلىق قىلىش ئۈچۈن ئۈچ توروق ئات، ئۈچ سېرىق كالا، ئۈچ قوشقار بېرىلىدى. م. ب. 766-يىلى (شياڭگوڭنىڭ 12-يىلى) ئۇ رۇڭلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ، چى دېگەن يەرگە بارغاندا ۋاپات قىلدى. بۇ شياڭگوڭنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن بەگ بولغان ۋېنگوڭ ئىدى.

م. ب. 765-يىلى (ۋېنگوڭنىڭ بىرىنچى يىلى) ۋېنگوڭ شىچۇ قەسرىدە تۇراتتى. م. ب. 763-يىلى (ۋېنگوڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ۋېنگوڭ 700 ئەسكەر بىلەن شەرققە شىكارغا چىقتى. م. ب. 762-يىلى (ۋېنگوڭنىڭ تۆتىنچى يىلى) چيەنشۈي، ۋېيشۈي دەريالىرىنىڭ قوشۇلغان جايىغا باردى. ۋېنگوڭ: «ئۆتمۈشتە جوۋ خانى شياۋۋاڭ بوۋام چىنىيىڭغا ئىنئام قىلغان سۈيۈرغال يەرمۇشۇ، ئاخىرى بەگلىك مەرتىۋىسىگە ئېرىشتۇق» دېدى. شۇنىڭ بىلەن پال سېلىپ، تۇرالغۇ جاي تاللىغان ئىدى. پالدا بۇ يەرگە ئولتۇراقلىشىش ئىنتايىن ياخشى بولۇپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ، بۇ يەرگە شەھەر بىنا قىلدۇردى. م. ب. 756-يىلى (ۋېنگوڭنىڭ ئونىنچى يىلى) فۇ (鄜) نەزىر گاھلىقىنى[23] ياساشقا باشلىدى. ئات، كالا، قوي سويۇپ نەزىر قىلىندى. م. ب. 753-يىلى (ۋېنگوڭنىڭ 13-يىلى) دىن باشلاپ، تارىخ ئەمەلدارى

ئەلنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى خاتىرىلەشكە باشلىدى. خەلقنىڭ كۆپچىلىكى تەلىم-تەربىيىگە ئېرىشتى. م. ب. 750-يىلى (ۋېنگوڭنىڭ 16-يىلى) ۋېنگوڭ لەشكەر تارتىپ، رۇڭلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى. رۇڭلار يېڭىلدى. شۇنىڭ بىلەن ۋېنگوڭ جوۋ خانىدانىدىن قېلىپ قالغان خەلقنى توپلاپ ئۆز قارىمىقىغا ئالدى. چىن زېمىنى چى يەرلىرىگە ئۇلاشتى. ئۇنىڭ شەرقىدىكى رايونلارنى جوۋ (周) تەڭرى خانىغا تەقدىم قىلدى. م. ب. 747-يىلى (ۋېنگوڭنىڭ 19-يىلى) چېن باۋ[25] غا ئېرىشتى. م. ب. 746-يىلى (ۋېنگوڭنىڭ 20-يىلى) ئۈچ ئەۋلادىنى قوشۇپ ئۆلتۈرۈش جازاسى قانۇنغا كىرگۈزۈلدى. م. ب. 739-يىلى (ۋېنگوڭنىڭ 27-يىلى) ۋېنگوڭ ئادەم ئەۋەتىپ، نەنشەن تېغىدىن چوكا دەرىخى كەستۇردى. دەرەخلىقتىن چوڭ بىر كۆك كالا چىقىپ، فېڭشۈي دەرياسىغا چۈشۈپ، غايىپ بولدى. كۆپچىلىك: «بۇ چوكا دەرىخى ئىلاھىسى» دېيىشتى. شۇنىڭ بىلەن ۋېنگوڭ ئۇنىڭغا ئاتاپ نۇتې (怒特) ئىبادەتخانىسىنى سالدۇرۇپ، نەزىر قىلدى. م. ب. 718-يىلى (ۋېنگوڭنىڭ 48-يىلى) ۋېنگوڭنىڭ ۋەلىئەھدى ئۆلگەچكە، ئۇنىڭغا جىڭگوڭ (靖公) دەپ شەرەپ نامى بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن ۋېنگوڭنىڭ چوڭ نەۋرىسى يەنى جىڭگوڭنىڭ چوڭ ئوغلى ۋەلىئەھد بولدى. م. ب. 716-(ۋېنگوڭنىڭ 50-)يىلى ۋېنگوڭ ئۆلۈپ، ششەن[25] تېغىغا دەپنە قىلىندى. جىڭگوڭنىڭ چوڭ ئوغلى تەختكە چىقتى. نىڭگوڭ (宁公) شۇ ئىدى.

م. ب. 714-يىلى (نىڭگوڭنىڭ ئىككىنچى يىلى) نىڭگوڭ پايتەختنى پىڭياڭغا[26] كۆچۈردى ۋە لەشكەر چىقىرىپ، داڭشېغا[27] ھۇجۇم قىلدى. م. ب. 713-يىلى (نىڭگوڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى)، نىڭگوڭ لەشكەر تارتىپ، بوۋاڭ بىلەن ئۇرۇشتى. بوۋاڭ مەغلۇپ بولۇپ، رۇڭلار ئىچكىگە قاچتى. نىڭگوڭ داڭشېنى يوقاتتى. م. ب. 712-يىلى (نىڭگوڭنىڭ تۆتىنچى يىلى)

لۇ[28] بەگلىكىدە گۇگزى خوي[29] لۇبېگى يىنگۇگنى[30] ئۆلتۈردى. م. ب. 704 ـ يىلى (نىڭگۇگنىڭ 12 ـ يىلى) نىڭگۇك لەشكەر تارتىپ، داگشىغا ھۇجۇم قىلدى ۋە بۇ جاينى ئىگەللىدى. نىڭگۇك ئۇن يېشىدا تەختكە چىقىپ، 12 يىلدىن كېيىن ئۆلدى. شەن تىيىغا دەپنە قىلىندى. نىڭگۇگنىڭ ئۈچ ئوغلى بولۇپ، چوڭ ئوغلى ۋۇگۇك ۋەلىئەھد بولدى. ۋۇگۇك بىلەن ئىنىسى دىگۇگنىڭ ئانىسى بىر بولۇپ، ئۇلار لۇ بەگلىكىدىن بولغان كىچىك ئاغىچىدىن تۇغۇلغان، باشقا بىر ئانىدىن چۇزى تۇغۇلغان ئىدى. نىڭگۇك ئۆلگەندىن كېيىن، چوڭ تۆرە بەگ[31] فۇجى، ۋېي لۇ، سەن فۇ قاتارلىقلار ۋەلىئەھدنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، چۇزىنى ھۆكۈمدار قىلىپ تىكلىدى. م. ب. 698 ـ يىلى (چۇزىنىڭ ئالتىنچى يىلى) سەن فۇ قاتارلىقلار بىرلىكتە ئادەم ئەۋەتىپ، چۇزىنى ئۆلتۈردى. چۇزى بەش يېشىدا تەختكە چىقىپ، ئالتە يىلدىن كېيىن ئۆلتۈرۈلدى. سەن فۇ قاتارلىقلار بۇرۇنقى ۋەلىئەھد ۋۇگۇگنى ھۆكۈمدار قىلىپ تىكلىدى.

م. ب. 697 ـ يىلى (ۋۇگۇگنىڭ بىرىنچى يىلى) ۋۇگۇك لەشكەر تارتىپ، پېڭ ششى[32] ئۈستىگە جازا يۈرۈشى قىلىپ، خۇاشەن[33] تېغى ئېتىكىگە باردى. قايتىپ كېلىپ، پىڭياڭ شەھىرىنىڭ فېنگۇك قەسرىدە تۇردى. م. ب. 695 ـ يىلى (ۋۇگۇگنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ۋۇگۇك سەن فۇ قاتارلىقلارنى ئۆلتۈردى ھەمدە ئۇلارنىڭ ئۈچ ئەۋلادىغىچە يوقاتتى. سەۋەبى، ئۇلار چۇزىنى ئۆلتۈرۈشتەك چوڭ جىنايەت قىلغانىدى. شۇ يىلى جېڭ بەگلىكىدە تۆرە گاۋچۇمى[34] بەگلىكىنىڭ ھۆكۈمدارى جاۋگۇگنى[35] ئۆلتۈردى. م. ب. 688 ـ يىلى (ۋۇگۇگنىڭ ئونىنچى يىلى) ۋۇگۇك لەشكەر تارتىپ، گۇيرۇڭ[36]، جىرۇڭلار[37] ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ، ئۇلارنى يوقىتىپ، بۇ ئىككى جايدا ناھىيە تەسىس قىلىشقا باشلىدى. م. ب. 687 ـ يىلى (ۋۇگۇگنىڭ 11 ـ يىلى) يەنە دۇ[38]، جېڭ[39] دېگەن ئىككى جاي ناھىيىگە ئۆزگەرتىلدى ھەمدە شياۋگوۋ[40] يوقىتىلدى...

(ئەسلى كىتاب 173 ـ 182 ـ بەتلەر)

* * *

رۇڭ خانى يۈيۈكنى[41] چىن بەگلىكىگە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى. يۈيۈكنىڭ ئاتا ـ بوۋىسى جىن بەگلىكىدىن بولۇپ، سەرسانلىقتا رۇڭ تىلىنى بىلىپ قالغانىدى. شۇڭا يۈيۈك جىن بەگلىكىنىڭ تىلىدا سۆزلىيەلەيتتى. رۇڭ خانى چىن بېگى مۇگۇگنىڭ[42] ئەخلاق ـ پەزىلىتى ياخشى دەپ ئاڭلىغانلىقى ئۈچۈن، يۈيۈكنى چىن بەگلىكىنى زىيارەت قىلىپ كېلىشكە ئەۋەتتى. مۇگۇك يۈيۈككە ئۆزىنىڭ قەسىر ـ ئايۋانلىرىنى ۋە خەزىنىسىدە توپلانغان ئاشلىق، قورال ـ جابدۇقلارنى كۆرسەتتى. بۇلارنى كۆرگەن يۈيۈك: «ئەگەر بۇنى جىن ـ ئەرۋاھلار قىلغان بولسا، ئۇلارمۇ چارچىغان بولاتتى؛ ئەگەر خەلق قىلغان بولسا، خەلق ئىنتايىن ئازاپ تارتىپتۇ» دېدى. بۇنى ئاڭلاپ ھەيران بولغان مۇگۇك: «ئوتتۇرا جۇڭگودىكى بەگلىكلەر ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى ”نەزمنامە“، ”ئەدەپنامە“، ”نەغمىنامە“ ۋە قانۇن ئاساسلىرى بويىچە بىر تەرەپ قىلىدىكەن. لېكىن ھەمىشە يەنە ئىسيان چىقىپ تۇرىدىغۇ؟ ھازىر رۇڭلارغا ئوخشاش يات قەۋملەردە بۇ ئىشلار يوق. ئۇلار نېمە ئارقىلىق ئەلنى باشقۇرىدۇ؟ بۇ تەس گەپ ئەمەسمۇ؟» دەپ سورىدى. يۈيۈك كۈلۈپ كېتىپ: «ئوتتۇرا جۇڭگودىكى بەگلىكلەردە ئىسيان تۇغۇلۇشىنىڭ سەۋەبى دەل مانا مۇشۇ. ئەخلاق ـ پەزىلىتى يۈكسەك بولغان دانىشمەن خۇاڭدى قائىدە ـ قانۇننى تۈزۈپ، مۇزىكا ئىشلىرىنى يولغا قويۇپ ھەمدە ئۇنى ئۆزىگە تەتبىقلاپ، خەلققە ئۈلگە كۆرسەتكەن ھالدىمۇ، مەملىكەتنى ئاران ـ ئاران تىنچىتالىغان. كېيىنكىلەر كۈندىن ـ كۈنگە ئەيشى ـ ئىشرەت، كەيپى ـ ساپاغا بېرىلىپ تۇرمۇش كەچۈردى، قانۇن ـ تۈزۈملەرنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتىگە تايىنىپ، پۇقرا ۋە ۋەزىرلەرگە نازارەتچىلىك

قىلدى ھەم جازالىدى. يۇقىرى ۋە ۋەزىرلەر چارچاپ ھالىدىن كەتتى. ئۇلارنىڭ ئازاپ-ئوقۇبىتى چېكىگە يەتتى. شۇنىڭ بىلەن مېھرىۋانلىق، ئىنساپ تاشلاپ قويۇلدى، دەپ خاندىن نەپرەتلەندى. بۇ سەۋەپتىن، يۇقىرى بىلەن تۆۋەن ئوتتۇرىسىدا كۆرەش، ئۆچمەنلىك پەيدا بولۇپ، ھۆكۈمدارنىڭ ئورنىنى تارتىۋالىدىغان، ھۆكۈمدارنى ئۆلتۈرىدىغان بالايى-ئاپەتلەر تۇغۇلدى. ھەتتا پۈتكۈل جەمەتى قىرىپ يوقىتىلدى. بۇلارنىڭ ھەممىسىگە مانا شۇلار سەۋەپ بولغان. رۇڭ ئەللىرىدە ئەھۋال مۇنداق ئەمەس. ھۆكۈمدار ۋەزىرلەرگە مۇلايىملىق بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ. ۋەزىرلەر ھۆكۈمدار ئۈچۈن ساداقەت بىلەن خىزمەت قىلىدۇ. پۈتكۈل ئەلنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى خۇددى ئۆزىنى باشقۇرغاندەك باشقۇرىدۇ. ئىشنى تەبىئىي يوسۇندا ساپ باشقۇرىدۇ. ئارتۇقچە تەدبىر قوللىنىپ ئولتۇرمايدۇ. بۇ خۇددى ئەۋلىيالارنىڭ خالىس ئىدارىچىلىك دېگىنىگە ئوخشاپ كېتىدۇ» دېدى. شۇ ۋەقەدىن كېيىن مۇگۇك دىۋان بېگى لياۋدىن: «خوشنا ئەلدىن دانىشمەن چىقسا، ئۇنىڭغا رەقىپ بولغان ئەلگە بالايى-ئاپەت كېلىدۇ، دەپ ئاڭلىغانىدىم. مانا ئەمدى يويۇك ئەنە شۇنداق دانىشمەن بولغانلىقى ئۈچۈن، ماڭا ئاپەت بولۇۋېتىپتۇ. قانداق قىلىشىم كېرەك؟» دەپ سورىغانىدى، دىۋان بېگى لياۋ: «رۇڭ خانى خىلۋەت-ياقا جايدا تۇرىدۇ. ئوتتۇرا جۇڭگودىكى بەگلىكلەرنىڭ نەغمە-ناۋالىرىنى ئاڭلاپ باققان ئەمەس. جانابلىرى ئۇنىڭغا سازەندە قىزلارنى ھەدىيە قىلىپ، رۇڭ خانىنىڭ ئىرادىسىنى قالايمىقانلاشتۇرۇۋەتكەيلا. يويۇك نەسىھەتگۇيلىقىنى قىلسۇن، بىز ئۇلارنىڭ ئارىسىنى بۇزايلى؛ يويۇكنى ياندۇرماي تۇتۇپ قالايلى، ئۇنىڭ قايتىپ بارىدىغان قەرەلى ئۆتۈپ كەتسۇن. رۇڭ خانى ئەجەبلىنىپ يويۇكتىن چوقۇم گۇمانلىنىدۇ. ھۆكۈمدار بىلەن ئەمەلدارنىڭ ئوتتۇرىسىنى يىراقلاشتۇرساق، ئاندىن ئۇلارنى قولغا كەلتۈرگىلى بولىدۇ.

ئۇنىڭ ئۈستىگە، رۇڭ خانى سازەندە قىزغا قىزىقىپ كەتسە، ھۆكۈمەت ئىشىنى چوقۇم تاشلاپ قويىدۇ» دەپ مەسلىھەت بەردى. مۇگۇك: «خوپ» دېدى. شۇنداق قىلىپ، مۇگۇك يويۇك بىلەن زىياپەتتە بىللە بولىدۇ. مۇگۇك ئۆز قولى بىلەن يويۇكنىڭ ئالدىغا چوكا-تەخسىلەرنى قويۇپ، يويۇك بىلەن بىللە تاماق يەيدۇ ۋە رۇڭ ئېلىنىڭ يەر شەكلى، ئەسكىرىي كۈچىنى سوراپ بىلىۋالىدۇ. ئاندىن دىۋان بېگى لياۋغا 16 نەپەر سازەندە قىز ئېلىپ بېرىپ، ئۇلارنى رۇڭ خانىغا ھەدىيە قىلىشنى بۇيرۇيدۇ. رۇڭ خانى مەمنۇنىيەت بىلەن قوبۇل قىلىپ، سازنى بىر يىل ئاڭلىغان بولسىمۇ، قىزلارنى قايتۇرۇۋەتمەيدۇ. چىن بەگلىكى يويۇكنى شۇ چاغدىلا قايتۇرىدۇ. يويۇكنىڭ ۋەز-نەسىھەتلىرىگە رۇڭ خانى قۇلاق سالمايدۇ. مۇگۇك پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، بىر نەچچە قېتىم ئادەم ئەۋەتىپ يويۇكنى تەكلىپ قىلىدۇ. يويۇك ئاقىۋەت رۇڭ خانىدىن يۈز ئۆرۈپ، چىن بەگلىكىگە تەسلىم بولىدۇ. مۇگۇك يويۇكنى ھۆرمەت بىلەن كۈتۈپ ئالىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن رۇڭ ئېلى ئۈستىگە يۈرۈش قىلىشنىڭ تەدبىرلىرىنى سورايدۇ...

* * *

م. ب. 623-يىلى (مۇگۇكنىڭ 37-يىلى) چىن بېگى مۇگۇك يويۇكنىڭ پىلانى بويىچە ئەسكەر چىقىرىپ، رۇڭ خانى ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ، 12 ئەلنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ، 1000 چاقىرىملاپ يەر ئاچىدۇ. شۇنىڭ بىلەن غەربىي رۇڭ ئەللىرىگە ھۆكۈمران بولىدۇ. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن جوۋخانى شياڭۋاڭ مۇگۇككە جاۋگۇڭگۇنى ئەۋەتىپ، ئالتۇن دۇمباق ھەدىيە قىلىپ تەبرىكلەيدۇ. م. ب. 621-يىلى (مۇگۇكنىڭ 39-يىلى) مۇگۇك ۋاپات قىلىپ، يوڭ (雍)[43] دېگەن جايغا دەپنە قىلىنىدۇ. ئۇنىڭغا 177 ئادەم قوشۇپ كۆمۈلگەن بولۇپ، چىن بەگلىكىنىڭ دانىشمەن تۆرىسى زى يۈشىنىڭ[44] يەن شى، جۇڭ خاڭ،

قىلدى ھەم جازالىدى. پۇقرا ۋە ۋەزىرلەر چارچاپ ھالىدىن كەتتى. ئۇلارنىڭ ئازاپ-ئوقۇبىتى چېكىگە يەتتى. شۇنىڭ بىلەن مېھرىۋانلىق، ئىنساپ تاشلاپ قويۇلدى، دەپ خاندىن نەپرەتلەندى. بۇ سەۋەپتىن، يۇقىرى بىلەن تۆۋەن ئوتتۇرىسىدا كۆرەش، ئۆچمەنلىك پەيدا بولۇپ، ھۆكۈمدارنىڭ ئورنىنى تارتىۋالىدىغان، ھۆكۈمدارنى ئۆلتۈرىدىغان بالايى-ئاپەتلەر تۇغۇلدى. ھەتتا پۈتكۈل جەمەتنى قىرىپ يوقىتىلدى. بۇلارنىڭ ھەممىسىگە مانا شۇلار سەۋەپ بولغان. رۇڭ ئەللىرىدە ئەھۋال مۇنداق ئەمەس. ھۆكۈمدار ۋەزىرلەرگە مۇلايىملىق بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ. ۋەزىرلەر ھۆكۈمدار ئۈچۈن ساداقەت بىلەن خىزمەت قىلىدۇ. پۈتكۈل ئەلنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى خۇددى ئۆزىنى باشقۇرغاندەك باشقۇرىدۇ. ئىشنى تەبىئى يوسۇندا ساپ باشقۇرىدۇ. ئارتۇقچە تەدبىر قوللىنىپ ئولتۇرمايدۇ. بۇ خۇددى ئەۋلىيالارنىڭ خالىس ئىدارىچىلىك دېگىنىگە ئوخشاپ كېتىدۇ» دېدى. شۇ ۋەقەدىن كېيىن مۇگۇڭ دىۋان بېگى لياۋدىن: «خوشنا ئەلدىن دانىشمەن چىقسا، ئۇنىڭغا رەقىپ بولغان ئەلگە بالايى-ئاپەت كېلىدۇ، دەپ ئاڭلىغانىدىم. مانا ئەمدى يۇيۇك ئەنە شۇنداق دانىشمەن بولغانلىقى ئۈچۈن، ماڭا ئاپەت بولۇۋېتىپتۇ. قانداق قىلىشىم كېرەك؟» دەپ سورىغانىدى، دىۋان بېگى لياۋ: «رۇڭ خانى خىلۋەت-ياقا جايدا تۇرىدۇ. ئوتتۇرا جۇڭگودىكى بەگلىكلەرنىڭ نەغمە-ناۋالىرىنى ئاڭلاپ باققان ئەمەس. جاناپلىرى ئۇنىڭغا سازەندە قىزلارنى ھەدىيە قىلىپ، رۇڭ خانىنىڭ ئىرادىسىنى قالايمىقانلاشتۇرۇۋەتكەيلا. يۇيۇك نەسىھەتگۈيلىقىنى قىلسۇن، بىز ئۇلارنىڭ ئارىسىنى بۇزايلى؛ يۇيۇكنى ياندۇرماي تۇتۇپ قالايلى، ئۇنىڭ قايتىپ بارىدىغان قەرەلى ئۆتۈپ كەتسۇن. رۇڭ خانى ئەجەپلىنىپ يۇيۇكتىن چوقۇم گۇمانلىنىدۇ. ھۆكۈمدار بىلەن ئەمەلدارنىڭ ئوتتۇرىسىنى يىرىقلاشتۇرساق، ئاندىن ئۇلارنى قولغا كەلتۈرگىلى بولىدۇ.

ئۇنىڭ ئۈستىگە، رۇڭ خانى سازەندە قىزغا قىزىقىپ كەتسە، ھۆكۈمەت ئىشىنى چوقۇم قايرىپ قويىدۇ» دەپ مەسلىھەت بەردى. مۇگۇڭ: «خوپ» دېدى. شۇنداق قىلىپ، مۇگۇڭ يۇيۇك بىلەن زىياپەتتە بىللە بولىدۇ. مۇگۇڭ ئۆز قولى بىلەن يۇيۇكنىڭ ئالدىغا چوكا-تەخسىلەرنى قويۇپ، يۇيۇك بىلەن بىللە تاماق يەيدۇ ۋە رۇڭ ئېلىنىڭ يەر شەكلى، ئەسكىرىي كۈچىنى سوراپ بىلىۋالىدۇ. ئاندىن دىۋان بېگى لياۋغا 16 نەپەر سازەندە قىز ئېلىپ بېرىپ، ئۇلارنى رۇڭ خانىغا ھەدىيە قىلىشنى بۇيرۇيدۇ. رۇڭ خانى مەمنۇنىيەت بىلەن قوبۇل قىلىپ، سازنى بىر يىل ئاڭلىغان بولسىمۇ، قىزلارنى قايتۇرۇۋەتمەيدۇ. چىن بەگلىكى يۇيۇكنى شۇ چاغدىلا قايتۇرىدۇ. يۇيۇكنىڭ ۋەز-نەسىھەتلىرىگە رۇڭ خانى قۇلاق سالمايدۇ. مۇگۇڭ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، بىر نەچچە قېتىم ئادەم ئەۋەتىپ يۇيۇكنى تەكلىپ قىلىدۇ. يۇيۇك ئاقىۋەت رۇڭ خانىدىن يۈز ئۆرۈپ، چىن بەگلىكىگە تەسلىم بولىدۇ. مۇگۇڭ يۇيۇكنى ھۆرمەت بىلەن كۈتۈپ ئالىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن رۇڭ ئېلى ئۈستىگە يۈرۈش قىلىشنىڭ تەدبىرلىرىنى سورايدۇ...

* * *

م. ب. 623-يىلى (مۇگۇڭنىڭ 37-يىلى) چىن بېگى مۇگۇڭ يۇيۇكنىڭ پىلانى بويىچە ئەسكەر چىقىرىپ، رۇڭ خانى ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ، 12 ئەلنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ، 1000 چاقىرىملاپ يەر ئاچىدۇ. شۇنىڭ بىلەن غەربىي رۇڭ ئەللىرىگە ھۆكۈمران بولىدۇ. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن جوۋخانى شياڭۋاڭ مۇگۇڭغا جاۋگۇڭگۇنى ئەۋەتىپ، ئالتۇن دۇمباق ھەدىيە قىلىپ تەبرىكلەيدۇ. م. ب. 621-يىلى (مۇگۇڭنىڭ 39-يىلى) مۇگۇڭ ۋاپات قىلىپ، يۇڭ (雍)[43] دېگەن جايغا دەپنە قىلىنىدۇ. ئۇنىڭغا 177 ئادەم قوشۇپ كۆمۈلگەن بولۇپ، چىن بەگلىكىنىڭ دانىشمەن تۆرىسى زى يۈشىنىڭ[44] يەن شى، جۇڭ خاڭ،

جىن خۇ ئىسىملىك ئۈچ ئوغلىمۇ مۇگۇڭغا قوشۇپ كۆمۈلگەنىدى. ئادەتتىن تاشقىرى قايغۇرغان چىن بەگلىكىنىڭ خەلقى «سېرىق قۇشقاچ»[45] قوشىقىنى توقۇپ، ئۇنى كۈيلىگەنىدى... مۇگۇڭنىڭ 40 ئوغلى بولۇپ، ۋەلىئەھد يۈك تەختكە چىقتى. كاڭگۇڭ (康公) مانا شۇ ئىدى...

(ئەسلى كىتاب 194 ـ 195 ـ بەت)

م. ب. 475 ـ يىلى (لىگۇڭگۇڭنىڭ[46] ئىككىنچى يىلى) شۇ (蜀) ئېلى ئادەم ئەۋەتىپ سوغا ـ سالام يوللايدۇ. م. ب. 461 ـ يىلى (لىگۇڭـ گۇڭنىڭ 16 ـ يىلى) لىگۇڭگۇڭ خۇاڭخې دەرياسىنىڭ بويىغا خەندەك قازدۇرۇپ، ئاندىن 20,000 كىشىلىك قوشۇن بىلەن دالىغا[47] يۈرۈش قىلىپ، ۋاڭچېڭنى[48] ئىشغال قىلىدۇ. م. ب. 456 ـ يىلى (لىگۇڭـ گۇڭنىڭ 21 ـ يىلى) پىنياڭ[49] ناھىيىسى تەسىس قىلىنىشقا باشلىنىپ، جىن بەگلىكى ھۇجۇم قىلىپ ۋۇچېڭنى[50] ئالىدۇ. م. ب. 453 ـ يىلى (لىگۇڭگۇڭنىڭ 24 ـ يىلى) جىن بەگلىكىنىڭ ئىچكى قىسمىدا قالايـ مىقانچىلىق يۈز بېرىپ، جىبو[51] ئۆلتۈرۈلىدۇ. جىبونىڭ زېمىنى جاۋ، خەن، ۋېي ئۈچ بەگلىك[52] ئوتتۇرىسىدا تەقسىم قىلىنىدۇ. م. ب. 452 ـ يىلى (لىگۇڭگۇڭنىڭ 25 ـ يىلى) جىبونىڭ ئوغلى جىكەي سۈيۈرغاللىقتىكى بىر قىسىم ئاھمىنى باشلاپ كېلىپ، چىن بەگلىكىگە ئەل بولىدۇ. م. ب. 444 ـ يىلى (لىگۇڭگۇڭنىڭ 33 ـ يىلى) لىگۇڭگۇڭ لەشكەر تارتىپ، يىچۇ[53] ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ، يىچۇ بېگىنى ئەسىر ئالىدۇ. م. ب. 443 ـ يىلى (لىگۇڭگۇڭنىڭ 34 ـ يىلى) كۈن تۇتۇلۇپ، لىگۇڭگۇڭ ۋاپات قىلىدۇ. ئوغلى زاۋگۇڭ تەختكە چىقىدۇ.

م. ب. 441 ـ يىلى (زاۋگۇڭنىڭ ئىككىنچى يىلى) نەنجېڭ[54] ئىسيان قىلىدۇ. م. ب. 430 ـ يىلى (زاۋگۇڭنىڭ 13 ـ يىلى) يىچۇ قوشۇنلىرى چىن بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىپ، ۋېينەنگە[55] قەدەر يېتىپ كېلىدۇ. م. ب. 429 ـ يىلى (زاۋگۇڭنىڭ 14 ـ يىلى) زاۋگۇڭ ئۆلۈپ،

ئىنىسى خۇەيگۇڭ تەختكە چىقىدۇ.

(ئەسلى كىتاب 199 ـ بەت)

م. ب. 361 ـ يىلى (شياۋگۇڭنىڭ[56] بىرىنچى يىلى) خۇاڭخې دەرياسى ۋە خۇاشەن تېغىنىڭ شەرقىدە ئالتە كۈچلۈك بەگلىك بار ئىدى. چى ۋېيۋاڭ[57]، چۇ شۇەنۋاڭ[58]، ۋېي خۇيۋاڭ[59]، يەن داۋگۇڭ[60]، خەن ئەيخوۋ[61]، جاۋ چېڭخوۋ[62] لاردىن ئىبارەت يەتتە بەگ بىر قاتاردا باتۇرلار دەپ ئاتىلاتتى. خۇەيشۇي، سىشۇي[63] دەريالىرى ئارىلىقىدا ئون نەچچە كىچىك بەگلىك بولۇپ، چۇ، ۋېي بەگلىكلىرى چىن بەگلىكى بىلەن چېگرىداش بولغاچقا، ۋېي بەگلىكى سېپىل سالغانىدى. ئۇنىڭ زېمىنى جېڭ ناھىيىسىدىن لوشۇي دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىنى يانداپ شىمالغا ئۆتۈپ، شاڭجۈن ۋىلايىتىگە قەدەر سوزۇلاتتى. چۇ بەگلىكىنىڭ شىمال تەرىپى خەنجۇڭـ دىن[64] باشلىنىپ، جەنۇبقا چۈشۈپ، بايۇ، چيەنجۇڭلارغىچە باراتتى. بۇ، جوۋ (周) خانلىقى زەئىپلىشىپ، بەگلەر ئومۇمەن، ئۆز ئارا ھۇجۇم قىلىشىپ، كىچىك ئەللەرنى تالىشىپ يۇتۇۋېلىۋاتقان ۋاقىت ئىدى. چىن بەگلىكى چەت ياقىدىكى يۇڭجوۋغا جايلاشقان بولۇپ، ئوتتۇرا جۇڭگودىكى بەگلىكلەرنىڭ يىغىلىشلىرى ۋە ئىتتىپاقلىرىغا قاتناشتۇـ رۇلمايتتى، ئوتتۇرا جۇڭگودىكى بەگلىكلەر تەرىپىدىن دىلار قاتارىدا قارىلاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، شياۋگۇڭ خەلقىغە چوڭ ئىلتىپاتلارنى قىلىپ، يېتىم ـ يېسىرلارنىڭ بېشىنى سىلىدى. سىپاھلارغا غەمخورلۇق قىلىپ، خىزمەت كۆرسەتكەنلەرگە ئىنئام بېرىش تۈزۈمىنى ئېنىق بەلگىلىدى. پۈتكۈل ئەلگە: «بۇرۇن ئۆتكەن مەرھۇم بوۋام مۇگۇڭ چى، يۈك دېگەن جايلارنىڭ ئارىلىقىدا ئادالەت ئورناتتى. قورال كۈچى بىلەن شەرقتە جىن بەگلىكىدىكى قالايمىقانچىلىقنى تىنچىتىپ، جىن (晋) بەگلىكى بىلەن خۇاڭخې دەرياسىنى چېگرا قىلدى. غەربدە رۇڭ، دىلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ ۋە بويسۇندۇرۇپ، ئۇلارنىڭ

ھۆكۈمدارى بولدى. 1000 چاقىرىملاپ يەر ئاچتى. جوۋ تەڭرى خانى ئۇنىڭغا بەگلەر بېگى ئۇنۋانى بەرگەندە، بەگلەر كېلىپ تەبرىكلىدى. مۇگۇڭنىڭ كېيىنكى ئەۋلاتلار ئۇچۇن باشلاپ بەرگەن ئىشى ھەقىقەتەن شانلىق ۋە ياخشى بولدى. بەختكە قارشى، ئۆتمۈشتە لىگۇڭ، زاۋگۇڭ، جيەنگۇڭ، چۇزى قاتارلىق بىر نەچچە ئەجداتلارنىڭ دەۋرىدە، سىياسىي ۋەزىيەت تۇراقسىز بولۇپ، بەگلىكتىكى ئىچكى ئاپەتلەر تۇپەيلىدىن، سىرتنىڭ ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلۈشكە ئىمكانىيەت بولمىدى. چىن بەگلىكى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئاتا-بوۋىمىز ئاچقان خېشى[65] رايونىنى تارتىۋالدى. بەگلەرمۇ چىن بەگلىكىگە سەل قارىدى. بۇ نېمىدېگەن ئار-نومۇس-ھە! شيەنگۇڭ[66] تەختكە چىققاندىن كېيىن، چېگرىدىكى ئەسكەر ۋە خەلقنى تىنچىتىپ ۋە ئۇلارنىڭ بېشىنى سىلاپ، پايتەختنى يۆياڭغا[67] كۆچۈردى ۋە شەرققە چىن بەگلىكى ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ، مۇگۇڭ دەۋرىدىكى زېمىننى قايتۇرۇۋېلىپ، مۇگۇڭنىڭ ئەمر-پەرمانلىرىنى قايتىدىن يولغا قويدى. مەن ئاتا-بوۋىلىرىمىزنىڭ مۇنداق ئارزۇ-ئارمانلىرىنى ئويلىسام، ھەمىشە ئېچىنىپ كېتىمەن. مۇساپىر ئەمەلدارلار، ۋەزىر-ۋۇزۇرالاردىن ئەگەر كىمدە-كىم چىن بەگلىكىنى قۇدرەتلىك ئەل قىلىشنىڭ ئۇسۇل-چارىلىرىنى كۆرسەتسە، مەن ئۇنىڭغا ئالىي مەنسەپ، ئۇستۇن مائاش بېرىمەن ۋە ئۇنىڭ بىلەن چىن بەگلىكىنى بۆلۈشۈپ ئىدارە قىلىمەن» دەپ بۇيرۇق چاكالىدى. شۇنىڭ بىلەن ئەسكەر چىقىرىپ، شەرققە يۈرۈش قىلىپ، شەنچېڭنى[68] مۇھاسىرىگە ئالدى. غەربكە يۈرۈش قىلىپ، رۇڭ خانى يۈەنۋاڭنىڭ[69] كاللىسىنى ئالدى.

(ئەسلى كىتاب 202-بەت)

خۇي ۋېنجۇن[70] م. ب. 327-يىلى (خۇي ۋېنجۇننىڭ 11-يىلى) يىچۇ ناھىيە قىلىپ قۇرۇلدى... يىچۇ خانىنى خۇي-

ۋېنجۇن ئۆزىگە ۋەزىر قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 206-بەت)

خۇي ۋېنجۇن م. ب. 318-يىلى (خۇيۋېنىڭ يەتتىنچى يىلى) يۆچېڭ (乐池)چىن بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى بولدى. خەن، جاۋ، ۋېي، يەن، چى بەش بەگلىك ھۇن قوشۇنلىرى بىلەن بىللە چىن بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلدى. چىن بەگلىكى تۆرە بەگ جى (疾) باشچىلىقىدا قوشۇن ئەۋەتىپ، بەش بەگلىكنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن شيۇيۇدە[71] ئۇرۇش قىلدى. خەن (韩) بەگلىكىنىڭ سەنگۇنى شىن چەينى ئەسىر ئالدى. جاۋ بەگلىكى سەركەردىسى گۇڭ زىخې، خەن (韩)بەگلىكى سەركەردىسى تەي زىخۇەن قاتارلىقلارنى مەغلۇپ قىلىپ، دۈشمەن قوشۇنلىرىدىن 82,000 كىشىنىڭ كاللىسىنى ئالدى...م. ب. 315-يىلى (خۇيۋېنىڭ ئونىنچى يىلى) ئەسكەر ئەۋەتىپ، يىچۇنىڭ 25 شەھىرىنى قولغا كىرگۈزدى.

(ئەسلى كىتاب 207-بەت)

م. ب. 310-يىلى (ۋۇۋاڭنىڭ بىرىنچى يىلى)... ۋۇۋاڭ[72] قوشۇن ئەۋەتىپ، يىچۇ، دەن، لى[73] لەر ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 209-بەت)

---

〔1〕چېڭ تاڭ (成汤) — تاڭ (汤)، ۋۇتاڭ (武汤)، ۋۇۋاڭ (武王)، تيەن يى (天乙)، چېڭ تاڭ (成汤)، تاڭ (唐)، دايى (大乙)، گاۋزۇيى (高祖乙) مۇ دېيىلىدۇ. شاڭ (商) خانلىقىنىڭ مۇئەسسىسى. ئەسلىدە، شاڭ (قەبىلە، قەۋم)لارنىڭ ئاقساقىلى بولۇپ، يوۋشىنشى (有莘氏)گە ئۆيلەنگەن. يى يىن (伊尹)نى ئىشقا سېلىپ كۈچ توپلاپ، شيا(夏)خانلىقىنى يوقىتىشقا ھازىرلىق كۆرگەن. ئارقا-ئارقىدىن خوشنا بەگلىكلەرگە ھۇجۇم قىلىپ، گې (葛)بەگلىكى (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى نىڭلىڭنىڭ شىمالىدا)، شيا خانلىقىنىڭ ئىتتىپاقدىشى ۋېي (韦)بەگلىكى (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى خۋاشيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا)، كۈن ۋۇ (昆吾) بەگلىكى (بۈگۈنكى خېنەن

ئۆلكىسى شۇچاڭنىڭ جەنۇبىدا) قاتارلىق بەگلىكلەرنى يوقاتقان. 11 قېتىم يۈرۈش قىلىپ، ئۆز دەۋرىنىڭ كۈچلۈك بەگلىكىگە ئايلىنىپ، ئاخىرىدا شياخانلىقىنى مۇنقەرز قىلىپ، شاڭ خانلىقىنى قۇرغان.

(«سىخەي» 2041 ـ بەت)

[2] مېڭشى جۇڭيەن (孟戏中衍) ـــ «سويىن»دا: «بىر ئادەمنىڭ ئىسمى» دېيىلگەن. تېكىستنىڭ ئاخىرىدا يالغۇز جۇڭيەن تىلغا ئېلىنىپ، مېڭشى تىلغا ئېلىنمىغان. بىركىشى ئىسمى ئىكەنلىكىگە ئىشىنىشكە بولىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 174 ـ بەت)

[3] تەيۋۇ (太戊) ـــ خان تەي (دا) ۋۇ. شاڭ خانلىقىنىڭ ئونىنچى خانى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 701 ـ بەت)

[4] فېي ليەن(蜚廉) ـــ كىشى ئىسمى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 175 ـ بەت)

[5] ئې لەي(恶来) ـــ فېي ليەننىڭ ئوغلى. ئۇ كۈچلۈك بولۇپ، يولۋاس كۈچۈكلىرىنى ئىككىگە بۆلۈپ تاشلايدىكەن. دادىسى فېي ليەن بىلەن شاڭ خانى جوۋ (纣)غا خىزمەت قىلغان. جوۋ (周)خانى ۋۇۋاڭ جوۋ (纣)غا يۈرۈش قىلغاندا، ئې لەينى ئۆلتۈرگەنىدى.

(بىر توملۇق «سىيۋەن» 582 ـ بەت)

[6] خوتەيشەن تېغى (霍太山) ـــ خوشەن (霍山)مۇدېيىلىدۇ. هازىرقى سەنشى ئۆلكىسى خوشيەن (霍县)ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 175 ـ بەت)

[7] چۇفۇ (处父) ـــ فېي ليەننىڭ تەخەللۇسى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 175 ـ بەت)

[8] جەيگاۋلاڭ (宅皋狼) ـــ گاۋلاڭ. بۈگۈنكى سەنشى ئۆلكىسى لىشى (离石)ناھىيىسىنىڭ تېرىتورىيىسىدە. مىڭ زىلڭ گاۋلاڭدا تۇرغانلىقى ئۈچۈن، جەيگاۋلاڭ دېگەن ئىسىم قويۇلغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 176 ـ بەت)

[9] زاۋفۇ (造父) ـــ قەدىمكى زاماندىكى ماھىر هارۋىكەش بولۇپ، جوۋ خانى مۇۋاڭنىڭ هارۋىسىنى هەيدىگەن.

(«سىخەي» 2411 ـ بەت)

[10] شۈ يەنۋاڭ (徐偃王) ـــ غەربىي جوۋ خانلىقى ۋە چۇنچيۇ

دەۋرىدىكى شۈرۈۋلارنىڭ باشلىقى. هازىرقى خۋەيخې، سىشۈي ئەتراپلىرىنى ئىدارە قىلغان. «كېيىنكى خەننامە. شەرقتىكى ياتلار تەزكىرىسى» دە: «تېردۇرىيىسىنىڭ كۆلىمى 500 چاقىرىم بولۇپ، ئۇنىڭغا 36 دىن ئارتۇقراق بەگلىك باج ـ خىراج تۆلەيتتى. كېيىن چۇ بەگلىكى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان» دېيىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 177 ـ بەت)

[11] جاۋچېڭ (赵城) ـــ شەھەر. هازىرقى سەنشى ئۆلكىسى خۇڭدۇڭ ناھىيىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 177 ـ بەت)

[12] چۈەنچيۇ (犬丘)يەر ئىسمى. جوۋخانى يىۋاڭ (周懿王)پايتەختىنى گاۋلىياۋدىن بۇ يەرگە كۆچۈرگەن. چىن دەۋرىدە بۇ ئىسىم ئەمەلدىن قالغان. م.ب. 204 ـ يىلى (خەن خاقانلىقى مۇئەسسىسى ليۇ باڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) خۋەيلىگە ئۆزگەرتىلگەن. قەدىمكى ئورنى هازىرقى شەنشى ئۆلكىسى شىڭپىڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 177 ـ بەت)

[13] جوۋخانى شياۋۋاڭ (周孝王) ـــ فامىلىسى جى (姬)، ئىسمى بىفاڭ (辟方). جوۋ خانى يىۋاڭنىڭ ئوغلى. 15 يىل (م.ب. 884 ـ 869 ـ يىللار) هۆكۈم سۈرگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 177 ـ بەت)

[14] چيەنشۈي (汧水) ـــ دەريا. ۋېيخې دەرياسىنىڭ بىر تارمىقى. هازىر چيەنخې (千河)دەپ يېزىلىدۇ. گەنسۇ ئۆلكىسى ليۇ پەنشەن تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىدىن باشلىنىدۇ.

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 1772 ـ بەت)

[15] ۋېيخې (渭河) ـــ گەنسۇ ئۆلكىسى ۋېييۋەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ۋۇشۇشەن تېغىدىن باشلىنىدۇ. («سىيۋەن» 1772 ـ بەت)

[16] رۇڭ شۇشۇەن (戎胥轩) جۇڭيۋەننىڭ چەۋرىسى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 177 ـ بەت)

[17] شىچۈي (西垂) ـــ قەدىمكى شەھەر. ئورنى بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسى تيەنشۈي ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

(«سىخەي» 4195 ـ بەت)

[18] چىنيى (秦邑) — شۇ گۇاڭ: «بوگۈنكى تيەنشۈي لۇڭشى ناھىيىسىدىكى چىنتىڭ» دەيدۇ. «كوۋدىجۇ» دېگەن كىتاپتا: «چىنجوۇ (秦州) چېڭشۈي ناھىيىسىنىڭ ئىسمى. چىن (秦)، يىڭ (嬴) فامىلىلىكلەرنىڭ شەھىرى بولغاچقا، چىنيى دېيىلگەن" دەيدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 178 ـ بەت)

[19] جوۇ خانى لىۋاڭ (周历王) — جوۇخانى مۇۋاڭنىڭ تۆتىنچى ئەۋلات چەۋرىلىرىدىن. ئىسمى خۇ (胡). ناچار ئادەملەرنى ئىشلىتىپ، زوراۋانلىق سىياسەت يۈرگۈزۈپ، ئادەم ئۆلتۈرۈپ زالىملىق قىلغان. خەلق قارشى چىققاندا، جى (彘) دېگەن يەرگە قاچقان ۋە شۇ ياقتا ئۆلگەن.

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 508 ـ بەت)

[20] جوۇخانى شۋەنۋاڭ (周宣王)، م.ب. 782 ـ يىللار) — غەربىي جوۇ خانلىقىنىڭ خانلىرىدىن بىرى. فامىلىسى جى (姬)، ئىسمى جىڭ (靖) بەزىدە جىڭ (静) دەپ يېزىلىدۇ. لىۋاڭنىڭ ئوغلى. مىلاددىن بۇرۇن 828 — 782 ـ يىللاردا ھۆكۈم سۈرگەن. ئۇ تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، خان، بەگ، تۆرىلەرنىڭ يەرلىرىنى ھاشار سېلىپ تېرىتىدىغان تۈزۈم ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. خۇەي يات قەۋملىرى (淮夷)، شۇ رۇڭلىرى (徐戎)، شيەنيۈنلەر (玁狁) بىلەن داۋاملىق ئۇرۇشقان. بەزىدە يەڭگەن، بەزىدە يېڭىلگەن. نۇرغۇن ئادەم ۋە ئىقتىسات چىقىم بولغان.

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 507 ـ بەت)

[21] جۇاڭگۇڭ (庄公) — چىن جۇڭ (秦中)نىڭ ئوغلى. غەربىي رۇڭلارغا قىلغان ئۇرۇشتا غەلىبە قىلغانلىقى ئۈچۈن، جوۇخانى شۋەنۋاڭ ئۇنى ئىنئاملاپ، چۋەنچيۈنى سۈيۈرغال قىلىپ بەرگەن ھەمدە شىچۈي تۆرىسى قىلغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 178 ـ بەت)

[22] غەربىي نەزىرگاھ (西畤) — قەدىمكى زاماندا ئاسمان ـ زېمىن ئىلاھلىرى ۋە بەش چوڭ ئاقساقالغا نەزىر ـ چىراق قىلىپ بېرىدىغان مۇھىم ئورۇنلار نەزىرگاھ دېيىلەتتى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 179 ـ بەت)

[23] فۇ نەزىرگاھى (鄜畤) — رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، چىن ۋېنگۇڭ چۈشىدە فۇ دەپ ئاتىلىدىغان تۈزلەڭلىككە ئاسماندىن سېرىق يىلان چۈشكەنلىكىنى كۆرگەن. ئويغانغاندىن كېيىن، چۈشىنى شى دۈنگە دەپ بەرگەندە،

شى دۈن ئەۋلىيالارنىڭ كاراmitى دېگەن. شۇنىڭ بىلەن فۇ دېگەن يەرگە نەزىرگاھ قۇرۇلۇپ، فۇ نەزىرگاھى دېيىلگەنىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 180 ـ بەت)

[24] چېنباۋ (陈宝) — ئەۋلىيا. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، چىن ۋېنگۇڭ دەۋرىدە چېنساڭ (قەدىمكى شەھىرى بوگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى باۋجى شەھىرىنىڭ شەرقىدە)لىقلار ئوۋدا شەكلى چوشقىغا ئوخشايدىغان ئىسمى نامەلۇم بىر يىرتقۇچ ھايۋاننى تۇتۇۋالغان ۋە ئۇنى ۋېنگۇڭغا سوغا قىلغان. يولدا ئىككى بالا ئۇچراپ: "بۇ ۋېي «媦» (猬) دەپ ئاتىلىدۇ. دائىم يەر ئاستىدىكى ئۆلگەن ئادەملەرنىڭ مېڭىسىنى يەيدۇ. بېشىغا ئۇرساڭ ئۆلىدۇ" — دېگەن. ھېلىقى ۋېيمۇ سۆزلەپ: "بۇ ئىككى بالا چېنباۋ دېيىلىدۇ. ئوغۇلغا ئېرىشكەن ئادەم خان، قىزغا ئېرىشكەن ئادەم ھۆكۈمدار بولىدۇ" دېگەن. چېنساڭلىق ئوۋچىلار بۇ ئىككى بالىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلىغان. ئىككى بالا بىر جۈپ ياۋا قۇشقاچقا ئايلىنىپ، ئەركىكى يىراققا ئۇچۇپ كەتكەن. چىشىسى بولسا، چېنساڭنىڭ شىمالىدىكى دۆڭلۈككە قونۇپ، بىر پارچە تاشقا ئايلانغان. ۋېنگۇڭ بۇنى ئۇقۇپ، ئۇ يەرگە ئىبادەتخانا بىنا قىلىپ، زىيارەتگاھ قىلغان ۋە «چېنباۋ» دەپ ئاتىغانىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 180 ـ بەت)

[25] شىشەن (西山) — ناھىيە. خەن خاقانلىقى تەسىس قىلىپ، جىن خاقانلىقى ئەمەلدىن قالدۇرغان. قەدىمكى شەھىرى بوگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسى تيەنشۈي ناھىيىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 181 ـ بەت)

[26] پىڭياڭ (平阳) — «شەھەرلەر توپلىمى»دا: «مېي (郿)ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى مېي(眉)ناھىيىسى)دىكى پىڭياڭ ئايۋىنى» دېيىلگەن. «ھەقىقى شەرھ»دە: «چىشەن ناھىيىسىدە پىڭياڭ كەنتى بار، كەنتتە پىڭياڭجۇ دېگەن يەر بار» دېيىلگەن. «كوۋدىجۇ» دېگەن كىتابتا: «پىڭياڭ قەدىمكى شەھىرى چىجوۇ چىشەن ناھىيىسىنىڭ 46 چاقىرىم غەربىدە، چىن بېگى نىڭگۇڭ پايتەختىنى شۇ يەرگە كۆچۈرگەن» دېيىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 181 ـ بەت)

[27] داڭشې (荡社) — «شەھەرلەر توپلىمى»دا، شۇ گۇاڭ: «汤، 荡» ئوقۇلىدۇ، 杜، 社) مۇ ئوقۇلىدۇ" دەيدۇ. «سۈيىن» ناملىق ئەسەردە:

«غەربىي رۇڭلارنىڭ خانى بوخان دېيىلىپ، ئۇنىڭ پايتەخت شەھىرى داڭشى» دېيىلىدۇ. «ھەققىي شەرھ» دە: «داڭشىنىڭ كونا ئورنى سەنيۈەن (三原)بىلەن شىپىڭ (始平)چېگرىلىرىنىڭ تۇتاشقان جايىدا» دېيىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1-توم 181-بەت)

[28] لۇ بەگلىكى (鲁国) — قەدىمكى بەگلىك. م.ب. 11-ئەسىردە جوۋ خانلىقى قۇرغان بەگلىك. جى(姬)فامىلىلىك. بەگلىكنىڭ دەسلەپكى قۇرغۇچىسى جوۋ گۇڭدەن (周公旦)نىڭ ئوغلى بوچىن(伯禽)دۇر. ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ غەربىي جەنۇپ قىسمى. مەركىزى چۈفۇ (曲阜)، ھازىرمۇ شەندۇڭغا قاراشلىق. چۈنچيۇ دەۋرىدە لۇ بەگلىكى ئاجىزلاشقان. چۈنچيۇ دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، جى سۈنشى(季孙氏)، مىڭ سۈنشى (孟孙氏)، شۇ سۈنشى (叔孙氏)لاردىن ئىبارەت ئۈچ خاندان بەگلىكنى بۆلۈۋالغان. جەنگو دەۋرىگە كەلگەندە، كىچىك بەگلىككە ئايلىنىپ قالغان. م.ب. 256-يىلى چۇبەگلىكى تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغانىدى.

(«سىخەي» 4615-بەت)

[29] گۇڭزى خۇي (公子翚) — لۇبەگلىكىنىڭ تۆرىلىرىدىن بولۇپ، ئىسمى زىيۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1-توم 182-بەت)

[30] لۇيىنگۇڭ (鲁隐公)، م.ب. ? — 712-يىل) — ئىسمى شىگۇ (息姑)، خۇيگۇڭنىڭ ئوغلى. 11 يىل ھۆكۈم سۈرگەن (م.ب. 722 — 712-يىللار). گۇڭزى خۇي تۆرە ئەۋەتكەن قاتىل تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1-توم 182-بەت)

[31] تۆرە بەگ (庶长) — مەرتىۋە. چۈنچيۇ دەۋرىدە چىن بەگلىكى تەسىس قىلغان. ھەربى-مۈلكى چوڭ ھوقۇققا ئىگە. باشقا بەگلىكلەرنىڭ ۋەزىرلىرىگە تەڭ كېلىدىغان دەرىجە. شاڭياڭنىڭ قانۇن تۈزۈشىدىن كېيىن بەلگىلەنگەن 20 دەرىجىنىڭ ئونىنچى دەرىجىسىدىن 18-دەرىجىسىگىچە ھەممىسى تۆرە بەگ بولاتتى. ئونىنچى دەرىجە سول تۆرە بەگ، 11-دەرىجە ئوڭ تۆرە بەگ، 17-دەرىجىسى تۆت ئات قوشقان ھارۋىلىق تۆرە بەگ (马车庶长) 18-دەرىجىسى چوڭ تۆرە بەگ بولاتتى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1-توم 181-بەت)

[32] پېڭ شىشى (彭戏氏) — رۇڭلارنىڭ ئىسمى.

(تارىخىي خاتىرىلەر» 1-توم 182-بەت)

[33] خۇاشەن (华山) — شەنشى ئۆلكىسىنىڭ شەرق قىسمىدا بولۇپ، شىمالى ۋېيخې دەرياسىغا قاراپ تۇرىدۇ. چىنلىڭ تېغىنىڭ شەرق قىسمى گرانىتلىق ئۈزۈك تاغلاردىن ئىبارەت.

(«سىخەي» 280-بەت)

[34] گاۋچۈمى (高渠眯) — جېڭ بەگلىكىنىڭ تۆرىسى بولۇپ، ئۆز-ىنىڭ بېگى جاۋگۇڭنى ئۆلتۈرگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1-توم 182-بەت)

[35] جېڭ جاۋگۇڭ (郑昭公) — چۈنچيۇ دەۋرىدىكى جېڭ بەگلىكىنىڭ بېگى جۇاڭگۇڭنىڭ ئوغلى. ئىسمى خۇ (忽)، ئۈچ يىل ھۆكۈم سۈرگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1-توم 182-بەت)

[36] گۇيرۇڭ (邽戎) — رۇڭلارنىڭ بىر تارمىقى. گۇي ئەسلىدە رۇڭلار-نىڭ يۇرتى بولۇپ، م.ب. 688-يىلى چىن بېگى ۋۇگۇڭ بۇ يەرنى ئېلىپ، گۇيشيەن ناھىيىسىنى قۇرغان. كېيىن شاڭگۇي (上邽) ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلگەنىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1-توم 182-بەت)

[37] جىرۇڭلار (冀戎) — رۇڭلارنىڭ قەدىمكى بىر بەگلىكى. ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ تيەنشۇي شەھىرى.

("تارىخىي خاتىرىلەر» 182-بەت)

[38] دۇشيەن (杜县) — ناھىيە. ھازىرقى شەنشى شىئەن شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا. («تارىخىي خاتىرىلەر» 1-توم 182-بەت)

[39] جېڭشيەن (郑县) — ناھىيە. شەنشى ئۆلكىسى خۇا (华) شيەن ناھىيىسى تېررىتورىيىسىدە. («تارىخىي خاتىرىلەر» 1-توم 182-بەت

[40] شياۋگو (小虢) — جوۋ خانلىقى دەۋرىدىكى بەگلىك. ئورنى ھازىرقى شەنشى باۋجى (宝鸡) ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە. كېيىن خېنەن شەنشەن (陕县) ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا كۆچكەن. شياۋگولارنى چياڭ-لارنىڭ بىر تارمىقى دېگۈچىلەرمۇ بار.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1-توم 183-بەت)

[41] يۇيۇك (由余) — رۇڭلاردىن بىر كىشىنىڭ ئىسمى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 193 ـ بەت)

[42] چىن بېگى مۇگۇڭ (秦穆公) — چۇنچيۇ دەۋرىدىكى چىن بەگلىكىنىڭ بېگى. ئىسمى رېنخاۋ (任好). م.ب. 659 — 621 ـ يىللىرى ھۆكۈم سۈرگەن. بەي لىشى (百里奚)، جيەن شۇ (蹇叔)، يۇيۇك (由余)لارنى مۇشاۋىر قىلىپ، جىن بەگلىكىنى يېڭىپ، جىن بېگى خۇيگۇڭنى ئەسىر ئالغان. لياڭ (梁)، رۇي (芮) ئىككى بەگلىكنى مۇنقەرز قىلغان. كېيىن شياۋ (崤) دېگەن يەردە (ھازىرقى خېنەن سەنمېنشيانىڭ شەرقىي جەنۇبى) جىن بەگلىكى قوشۇنىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ يېڭىلگەن. غەربكە يۈرۈش قىلىپ 12 بەگلىكنى يوقىتىپ، غەربىي رۇڭلارغا ھۆكۈمدار بولغان.

(«تۈزىتىلگەن سىيۇەن» 2303 ـ بەت)

[43] يۇڭدى (雍地) — يۇڭ ناھىيىسى (雍县). ھازىرقى شەنشى فېڭشياڭ (凤翔) ناھىيىسىدە بولۇپ، چىن بېگى مۇگۇڭنىڭ مازارى چېجوۋ يۇڭشيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن ئىككى چاقىرىم كېلىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 195 ـ بەت)

[44] زى يۈشى (子與氏) چىن بەگلىكىنىڭ دانىشمەن تۆرىلىرىدىن بىرى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 195 ـ بەت)

[45] سېرىق قۇشقاچ قوشىقى (黄鸟之诗) — سېرىق قۇشقاچنىڭ ئۈچ ياخشى زات ھەققىدىكى نالىسىدىن ئىبارەت. چىن بېگى مۇگۇڭنىڭ زۇلمىغا چىدىماي، ئۆزىنى ئۆلتۈرىۋالغان ئۈچ نەپەر ۋىجدانلىق ئەرباب بولۇپ، بۇلار: يەن شى (奄息)، جۇڭ خاڭ (仲行)، جېن خۇ (鍼虎)لاردۇر.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 195 ـ بەت)

[46] لى گۇڭگۇڭ (历共公)، م.ب. ? — 443 ـ يىل) داۋ (悼) گۇڭنىڭ ئوغلى. 34 يىل (م.ب. 476 — 443 ـ يىللار) ھۆكۈم سۈرگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 198 ـ بەت)

[47] دالى (大荔) — قەدىمكى قەۋم. غەربىي رۇڭلارنىڭ بىر تارمىقى چىشەن، لياڭشەن تاغلىرى، جىڭشۈي، چىشۈي دەريالىرىنىڭ شىمالى، بۈگۈنكى شەنشى دالى ناھىيىسى ئەتراپلىرىغا تارقالغان. كېيىن كۈچىيىپ، ئۆزلىرىنى خانلىق دەپ ئېلان قىلغان. شەھەر قورغانلىرى بار. م.ب. 461 ـ يىلى چىن بەگلىكى ئۇنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ، يېرىنىڭ نامىنى لىنجىن (临晋)

گە ئۆزگەرتكەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 199 ـ بەت)

[48] ۋاڭچېڭ (王城) — ۋاڭچېڭنىڭ قەدىمكى ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى دالى ناھىيىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 199 ـ بەت)

[49] پىنياڭ (频阳) — ناھىيە. چىن بەگلىكى تەسىس قىلغان. قەدىمكى شەھىرى بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى فۇپىڭ (富平) ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا بولۇپ، بۇ يەردە پىڭشەن ناملىق تاغ بار. چىن بېگى لىڭگۇڭ تاغنىڭ جەنۇبىغا ناھىيە قۇرغاچقا، پىنياڭ دېيىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 199 ـ بەت)

[50] ۋۇچېڭ (武城) — چۇنچيۇ دەۋرىدە جىن بەگلىكىنىڭ يېرى بولۇپ، چىن بەگلىكى جىن بەگلىكىگە يۈرۈش قىلغاندا، ۋۇچېڭنى بېسىۋالغانىدى. بۇ قېتىم جىن بەگلىكى قايتۇرۇپ ئالغان. شەھەرنىڭ ئورنى ھازىرقى شەنشى خۇاشيەن تېررىتورىيىسىدە.

(«تۈزىتىلگەن سىيۇەن» 1671 ـ بەت)

[51] جىبو (智伯) — چۇنچيۇ دەۋرىدىكى جىن بەگلىكىنىڭ تۆرىلىرىدىن بىرى. ئىسمى شۈن ياۋ (荀瑶) بولۇپ، شۈن جيا (荀甲)نىڭ ئوغلى. جىن بەگلىكىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ۋەزىرلىرىدىن ئىدى. خەن كاڭزى، ۋېي خۇەنزىلەرنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىكتە جاۋشياڭزىغا ھۇجۇم قىلغان. خەن (韩)، ۋېيلار ئىسيان كۆتۈرۈپ، جاۋشياڭزى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، جىبونى ئۆلتۈرۈپ، زېمىننى بۆلۈشۈپ ئالغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 199 ـ بەت)

[52] جاۋ (赵)، خەن (韩)، ۋېي (魏) ئۈچ خاندان — جاۋشياڭزى، ۋۇشۇ، خەن كاڭ زىچەن ھەم ۋېي خۇەنزىجۇ (魏桓子驹)لەردىن ئىبارەت.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 199 ـ بەت)

[53] يىچۇ (义渠) — قەدىمكى غەربىي رۇڭلارنىڭ خانلىقى. ئورنى ھازىرقى گەنسۇنىڭ خېشۈي (合水)، جىڭنىڭ، خۇەنشيەن، نىڭشيەن، جىڭچۇەن قاتارلىق ناھىيىلەرنىڭ يېرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. يېغىلىق دەۋردە چىن بەگلىكى تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنىپ، يىچۇ ناھىيىسىگە ئايلاندۇرۇلغان. بېيدى ۋىلايىتىگە قارايتتى. شەرقىي خەن دەۋرىدە ئەمەلدىن قالدۇرۇل-

غان. شەھەرنىڭ ئورنى ھازىرقى گەنسۇ نىڭشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 199 ـ بەت)

[54] نەنجېڭ (南郑) ـــ چۇنچيۇ ۋە ئۇرۇشقاق بەگلىكلەر دەۋرىدە چۇ بەگلىكىگە قارايتتى. كېيىن چىن بەگلىكى تەۋەلىكىگە ئۆتۈپ، نەنجېڭ شەھىرى قۇرۇلغان. ھازىرقى شەنشى خەنجۇڭ شەھىرى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 199 ـ بەت)

[55] ۋېينەن (渭南) ـــ ھازىرقى شەنشى ۋېينەن ناھىيىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم، 199 ـ بەت)

[56] چىن بېگى شياۋگوڭ (孝公)، م.ب. 381 ـــ 338 ـ يىللار) ـــ ئىسمى چۇلياڭ (渠梁). شيەنگوڭنىڭ ئوغلى. 24 يىل (م.ب. 361 ـــ 338 ـ يىللار) ھۆكۈم سۈرگەن. شاڭياڭ (商鞅)نى خىزمەتكە سېلىپ، قانۇننى كۈچلۈك يۈرگۈزگەچكە، چىن بەگلىكى كۈچەيگەنىدى.

(«تۈزىتىلگەن سيۈەن» 2302 ـ بەت)

[57) چى بېگى ۋېيۋاڭ (威王)، م.ب. ? ـــ 321 ـ يىللار) ـــ ئىسمى يىنچى (婴齐، 闾齐) دەپمۇ يېزىلىدۇ. تيەنچى خۇەنگوڭنىڭ ئوغلى. 36 يىل (م.ب. 356 ـــ 321 ـ يىللار) ھۆكۈم سۈرگەن.

(«سىخەي» 4382 ـ بەت)

[58] چۇ بېگى شۈەنۋاڭ (楚宣王)، م.ب. ? ـــ 340 ـ يىل) ـــ ئىسمى شيۇڭ لياڭفۇ (熊良夫)، سۇ(肃) ۋاڭنىڭ ئىنىسى، داۋ(悼) ۋاڭنىڭ ئوغلى. 30 يىل (م.ب. 340 ـــ 309 ـ يىللار) ھۆكۈم سۈرگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 202 ـ بەت)

[59] ۋېي بېگى خۇيۋاڭ (魏惠王)، م.ب. ? ـــ 319 ـ يىل) ـــ ئىسمى يىڭ (萤)، ۋۇخۇنىڭ ئوغلى، 52 يىل (م.ب. 370 ـــ 319 ـ يىللار) ھۆكۈم سۈرگەن.

(«سىخەي» 4662 ـ بەت)

[60] يەن بېگى داۋگوڭ (燕悼公) ـــ «تارىخىي خاتىرىلەر» دە: «يەن داۋگوڭ چۇنچيۇ دەۋرىدە ياشىغان، چىن بېگى شياۋگوڭنىڭ زامانداشى» دېيىلگەن. بۇ ئېنىق مەلۇمات ئەمەس. چىن بېگى شياۋگوڭ بىلەن ئەينى يىلدا بەگلىك تەختىگە چىققان يەن بېگى ۋېنگوڭ ئىدى. داۋگوڭ 29 يىل

(م.ب. 361 ـــ 333 ـ يىلغىچە) ھۆكۈم سۈرگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 202 ـ بەت)

[61] خەن بېگى ئەيخوۋ (韩哀侯) ـــ خەن بېگى ئەيخوۋ چىن شياۋگوڭ تەختكە چىقىشتىن ئون نەچچە يىل بۇرۇن ئۆلۈپ كەتكەن. خەن بېگى لىگوڭ چىن بېگى شياۋگوڭ بىلەن زامانداشىدى. بۇ دەۋرگە دائىر يىللار بىر ئاز قالايمىقان بولغاچقا، ئېنىق بىر نەرسە دېيىش قىيىن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 202 ـ بەت)

[62] جاۋچېڭخوۋ (赵成侯، م.ب. ? ـــ 350 ـ يىل) ـــ ئىسمى جۇڭ(种)، جىڭخوۋ (敬侯) نىڭ ئوغلى. 25 يىل (م.ب. 374 ـــ 350 ـ يىللار) ھۆكۈم سۈرگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 202 ـ بەت)

[63] خۇەيشۇي ـ سىشۇي ئارىلىقى (淮泗之间) ـــ خۇەيشۇي دەرياسى ـــ خېنەن ئۆلكىسىدىكى تۇڭبەيشەن (桐柏山) تېغىدىن ھاسىل بولۇپ، شەرقتە ئەنخۇي، جياڭسۇ ئۆلكىلىرىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، خۇڭزې كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. سىشۇي دەرياسى ـ بۈگۈنكى شەندۇڭ ئۆلكىسى سىشۇي ناھىيىسىدىكى پېيۋېيشەن تېغىدىن ھاسىل بولغان، تۆت مەنبەدىن كەلگەن سۇلارنىڭ بىرلەشمىسى بولغاچقا، سىشۇي دېيىلگەن، خۇەيشۇي ـ سىشۇي ئارىلىقى ـ بۈگۈنكى شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ غەربىي جەنۇبى ھەمدە ئەنخۇي ـ جياڭسۇ تەرەپلەردىكى رايونلارغا قارىتىپ ئېيتىلغان.

(«سىخەي» 2206 ـ بەت)

[64] خەنجۇڭ (汉中) ـــ ۋىلايەت. م.ب. 312 ـ يىلى چىن بەگلىكى تەرىپىدىن تەسىس قىلىنىپ، دەريا نامىغا قويۇلغان. ۋىلايەت مەركىزى نەنجېڭ (南郑) بولۇپ، ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى خەنجۇڭنىڭ شەرقىدە.

(«سىخەي» 2026 ـ بەت)

[65] خېشى (河西) ـــ قەدىمكى يەر ئىسمى. بۇ چۇنچيۇ ۋە ئۇرۇشقاق دەۋرىدە بۈگۈنكى سەنشى، شەنشى ئىككى ئۆلكە ئارىلىقىدىكى خۇاڭخېنىڭ جەنۇبى قىسمىنىڭ غەربى. خەن ۋە تاڭ خاقانلىقى دەۋرىدە خۇاڭخېنىڭ بۈگۈنكى گەنسۇ، چىڭخەي ئىككى ئۆلكىدىكى قىسمىنىڭ غەربى يەنى خېشى كارىدورى بىلەن خۇاڭشۇي (湟水) دەرياسىنىڭ غەربىدىكى شەرق ۋە غەرپ

ئىككى قىرغىقىنى كۆرسىتىدۇ.

(«سىخەي» 2084 ـ بەت)

[66] چىن بېگى شيەنگۇڭ (秦献公) ــ چىن بېگى ئەيگۇڭنىڭ يەتتىنچى ئەۋلادى، ئىسمى شىشى. چۇزى (出子) ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، شيەنگۇڭنى خېشىدىن تەكلىپ قىلىپ كېلىپ، تەختكە ئولتۇرغۇزغان. 24 يىل ھۆكۈم سۈرگەن.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ سۆزلۈكى» 831 ـ بەت)

[67] يۆياڭ (栎阳) ــ يەر ئىسمى. يىغىلىق دەۋرىدە، چىن بېگى شيەنگۇڭ پايتەختنى يۆياڭغا كۆچۈرگەن. ئەسلى ئورنى بۈگۈنكى شەنشى لىنتۇڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(«سىخەي» 2958 ـ بەت)

[68] شەنچېڭ (陕城) ــ يىغىلىق دەۋرىدىكى شەنچېڭنىڭ ئورنى ھازىرقى خېنەن شەنشيەن ناھىيىسىنىڭ ئۆزى شۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 202 ـ بەت)

[69] يۈەنۋاڭ (獂王) ــ خۈەن (獂) دەپمۇ ئوقۇلىدۇ. رۇڭلارنىڭ شەھەرلىرىدىن بىرى بولۇپ، خەن خاقانلىقى تەسىس قىلغان ناھىيە. ئەسلى ئورنى بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسى لۇڭشى ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبى، ۋېيشۈينىڭ شەرقىي قىرغىقىدا.

(«سىخەي» 4494 ـ بەت)

[70] چىن بېگى خۇي ۋېنجۈن (惠文君 يەنى خۇيۋېنۋاڭ، م.ب. ? ــ 311 ـ يىل) ــ ئىسمى سى (驷)، شياۋگۇڭنىڭ ئوغلى. 37 يىل (م.ب. 337 ــ 311 ـ يىللار) ھۆكۈم سۈرگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 205 ـ بەت)

[71] شيۇيۈ (修鱼) ــ خەن (韩) بەگلىكىنىڭ شەھەرلىرىدىن بىرى. ئېنىق ئورنى مەلۇم ئەمەس.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 208 ـ بەت)

[72] چىن بېگى ۋۇۋاڭ (武王، م.ب. ? ــ 307 ـ يىل)، ئىسمى داڭ (荡)، خۇيۋېنۋاڭنىڭ ئوغلى. كۈچلۈك بولغاچقا، پالۋانلار بىلەن كۈچ سىنىشاتتى. ئاخىرقى قېتىمدا پالۋان مېڭ يۆ (孟说) بىلەن ئىسرىقدان كۆتىرىشكەندە، ئاجىز كېلىپ قېلىپ، پاچىقى سۇنۇپ ئۆلگەن. تۆت يىل

(م.ب. 310 ــ 307 ـ يىللار) ھۆكۈم سۈرگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 209 ـ بەت)

[73] دەن، لى (丹, 犁) ــ غەربىي رۇڭلارنىڭ ئىككى خانلىقى. يىچۈ بىلەن تەڭ ئورۇندا تۇراتتى، ئۇنىڭ ئورنى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 209 ـ بەت)

چىن خاقانى (秦始皇) شىخۇاڭ① تەزكىرىسى

م. ب. 215 - يىلى (چىن شىخۇاڭنىڭ 32 - يىلى) چىن خاقانى شىخۇاڭ جېشى[2] تېغىغا بېرىپ، يەن[3] دىيارىدىن بولغان لۇشېڭ (卢生)نى قەدىمكى زامان ئەۋلىيالىرى - شيەنمېن[4]، گاۋشىلارنى[5] ئىزدەشكە ئەۋەتتى... خەن - جۇڭ (韩终)، خوۋگوڭ (侯公)، شى شېڭ (石生)لارنى ئەۋلىيالار ياسىغان ئۆلمەسلىكنىڭ دورىسىنى ئېلىپ كېلىشكە بۇيرۇدى. چىن شىخۇاڭ شىمالىي چېگرىنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە بېرىپ، شاڭجۈن[6] ۋىلايىتىدىن قايتتى. يەن دىيارىدىن بولغان لۇشېڭ دېڭىزغا بېرىپ، ئەۋلىيالارنى ئىزدەپ قايتىپ كەلدى. ئۇ پالچىلىقنى ئۆگىنىپ، چىن شىخۇاڭغا خىزمەت قىلدى ۋە ئەۋلىيالاردىن كۆچۈرۈۋالغان رەسىملىك كىتابىنى خاقانغا سۇندى. كىتابتا: «چىن بىگىنى هۇنلار[7] يوقىتىدۇ» دېيىلگەنىدى. شۇڭا، چىن شىخۇاڭ سەنگۈن مېڭ تيەننى[8] 300,000 قوشۇن بىلەن شىمالغا ئەۋەتىپ، هۇنلارغا هۇجۇم قىلدى ۋە خېنەننى[9] تارتىۋالدى.

م. ب. 214 - يىلى (چىن شىخۇاڭنىڭ 33 - يىلى) قاچقۇن جىنايەتچىلەرنى، ئىچ كۈيئوغۇللارنى، سودىگەرلەرنى ئەۋەتىپ، لۇلياڭ[10] دېگەن جايغا هۇجۇم قىلىپ بېسىۋالدى ۋە ئۇ يەرگە گۈيلىن[11]، شياڭجۈن[12]، نەنخەي[13] ۋىلايەتلىرىنى تەسىس قىلىپ، سۈرگۈن قىلىنغان جىنايەتچىلەرنى ئەۋەتىپ، بۇ يەرلەرنى

ساقلاتتى. غەربىي شىمال تەرەپتىن هۇنلارنى سۈرۈپ چىقاردى. يۈجۇڭدىن[14] باشلاپ خۇاڭخې دەرياسىنى بويلىغان هالدا شەرققە قاراپ سۈرۈلۈپ، چۇغاي[15] تېغىغا تۇتاشقان جايلارنى 44 ناهىيىگە ئايرىدى. خۇاڭخې بويىغا قورغانلارنى سېلىپ، ئۇنى چېگرا قورۇلى قىلدى. مېڭ تيەننى لەشكەرلىرى بىلەن خۇاڭخې دەرياسىدىن ئۆتۈپ، گاۋچۆ[16]، ياڭشەن ۋە بېيجيا[17] ئارىلىقىدىكى يەرلەرنى تارتىۋېلىشقا قورغان سېلىپ، رۇڭلارنى قوغلاپ چىقىرىشقا ئەۋەتتى. جىنايەتچىلەرنى شۇ يەرگە سۈرگۈن قىلىپ، ئۇلارنى يېڭى تەسىس قىلىنغان 44 ناهىيىگە ئورۇنلاشتۇردى...

م. ب. 213 - يىلى (چىن شىخۇاڭنىڭ 34 - يىلى) جىنايەت ئۆتكۈزگەن زىندان ئەمەلدارلىرىنى جازالاپ، ئۇلارنى سېپىل سوقۇش ياكى جەنۇبىي يۆ[18] يەرلىرىنى ساقلاشقا ئەۋەتتى.

(ئەسلى كىتاب 252 - 253 - بەت)

---

[1] چىن شىخۇاڭ (秦始皇)، م. ب. 259 - 210 - يىللار) — فامىلىسى يىڭ (嬴)، ئىسمى جېڭ (政). جۇاڭ شياڭۋاڭنىڭ ئوغلى، 13 يېشىدا تەختكە چىققان. م. ب. 221 - يىلى (چىن شىخۇاڭنىڭ 26 - يىلى) ئالتە بەگلىكنى يوقىتىپ، ئەلنى بىرلەشتۈرۈپ، ئۆزى خاقان بولغان.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 2302 - بەت)

[2] جېشى (碣石) تېغى — بۈگۈنكى خېبېي ئۆلكىسىدىكى چاڭلى ناهىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا. (بىر توملۇق «سىيۈەن» 2253 - بەت)

[3] يەن (燕) — قەدىمكى بەگلىك. بۈگۈنكى خېبېينىڭ شىمالى بىلەن لياۋنىڭنىڭ غەربىي قىسمىدا، م. ب. 11 - ئەسىردە جوۋخانلىقى قۇرغان. بەگلىكنىڭ ئاتا بېگى شاۋگوڭ شى (奭)، پايتەختى جى (蓟) شەھىرى (بۈگۈنكى بېيجىڭ شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىي بۇرجىكىدە). يېغىلىق دەۋرىدە يەتتە بەگلىكنىڭ بىرى ئىدى. م. ب. 226 - يىلى چىن بەگلىكى تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغان.

(«سىخەي» 2840 - بەت)

[4] شيەنيىن (羡门) — قەدىمكى رىۋايەتلەردىكى ئەۋلىيا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 252 ـ بەت)

[5] گاۋشى (高誓) قەدىمكى رىۋايەتلەردىكى ئەۋلىيا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 252 ـ بەت)

[6] شاڭجۈن (上郡) — ۋىلايەت. م. ب. 304 ـ يىلى (چىن بېگى جاۋۋاڭنىڭ 3 ـ يىلى) تەسىس قىلىنغان. ئۇنىڭغا فۇشى (肤施) قاتارلىق 28 ناھىيە قارايتتى. م. ب. 206 ـ يىلى (خەن گاۋزۇ ليۇ باڭنىڭ بىرىنچى يىلى) دى (翟) خانلىقىغا ئۆزگەرتىلگەن. كېيىن يەنە شاڭجۈن دەپ ئاتالغان. ئورنى بۈگۈنكى شەنشى يەنئەن، يۈلىن ئەتراپلىرىدا. («خەنىنامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى» 2 ـ قىسمى) غا قارالسۇن.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 61 ـ بەت)

[7] ھۇن، قۇن (匈奴) — جۇڭگونىڭ شىمالىدا ياشىغۇچى قەدىمكى قەۋملەردىن بىرى. خەنزۇچىدا خۇ (胡) دەپمۇ يېزىلىدۇ. بۇلار جەنگو دەۋرىدە يەنە جاۋ، چىن بەگلىكلىرىنىڭ شىمالىدىكى رايونلاردا پائالىيەت ئېلىپ بارغان.

(«سىخەي» 755 ـ بەت)

[8] مېڭ تيەن (蒙恬)، م. ب. ? ـ 210) — چىن خاقانلىقىنىڭ ئاتاقلىق سەركەردىسى، ئەجدادى چى بەگلىكىدىن بولۇپ، بوۋىسى مېڭ ئاۋمۇ چىن بەگلىكىنىڭ ئاتاقلىق سەركەردىلىرىدىن ئىدى.

(«سىخەي» 3726 ـ بەت)

[9] خېنەن (河南) — دەريانىڭ جەنۇبى. بۇ خېتاۋنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلار بولۇپ، بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىنىڭ ئېكجاۋ چىغۇلغان (ئايماق) نىڭ دائىرىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 253 ـ بەت)

[10] لۇلياڭ (陆梁) — چىن دەۋرىدە بەش تاغنىڭ جەنۇبى لۇلياڭ دىيارى دېيىلەتتى. «تارىخىي خاتىرىلەر. چىن شىخۇاڭ تەزكىرىسى» دە: «لۇلياڭ دىيارى ئېلىنىپ، گۇيلىن، شياڭجۈن، نەنخەي ۋىلايەتلىرى تەسىس قىلىندى» دېيىلگەن. جاڭ شوۋجې «ھەقىقى شەرھ» دە: «تاغ جەنۇبىدىكىلەر بولۇپ، كۆپرەك تاغ ـ قىرلاردا ياشايدۇ. بەستلىك، مىجەزلىرى چۈس كېلىدۇ. شۇڭا، لۇلياڭ دەپ ئاتالغان» دەيدۇ. ئورنى بۈگۈنكى گۇاڭدۇڭ،

گۇاڭشى رايونلىرى،

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 253 ـ بەت)

[11] گۇيلىن (桂林) — ۋىلايەت. چىن دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان، خەن خاقانلىقى دەۋرىدە يۈلىن (郁林) دەپ ئۆزگەرتىلگەن. بۈگۈنكى گۇاڭشى ھەم گۇاڭدۇڭنىڭ غەربىي جەنۇپ قىسىملىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 253 ـ بەت)

[12] شياڭجۈن (象郡) — ۋىلايەت. چىن دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. بۈگۈنكى گۇاڭدۇڭ ئۆلكىسىدىكى لېيجوۋ (雷州) يېرىم ئارىلى، خەينەن (海南) ئارىلى، گۇاڭشى ئۆلكىسىدىن جەنۇبىي ۋيېتنامغىچە بولغان يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 253 ـ بەت، «سىخەي» 1056 ـ بەت)

[13] نەنخەي (南海) — ۋىلايەت. م. ب. 214 ـ يىلى (چىن شىخۇاڭنىڭ 33 ـ يىلى) تەسىس قىلىنغان. چىن، خەن دەۋرىدە ئۇنىڭ دائىرىسى جەنۇبىي يۆ (南越) غىچە كېڭەيگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 2 ـ توم 253 ـ بەت)

[14] يۈجۇڭ (榆中) — ناھىيە. جەنگو دەۋرىدە يۈجۇڭ چىن بەگلىكىگە قارايتتى. قەدىمكى شەھىرى بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسى لەنجۇ شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى يۈجۇڭ ناھىيىسى دائىرىسىدە.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 1608 ـ بەت)

[15] چۇغاي تېغى (阴山) — ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا بولۇپ، ۋۇيۈەندىن توغرىسىغا خوخخوت شەھىرىگىچە سوزۇلىدۇ.

(«سىخەي» 941 ـ بەت)

[16] گاۋچۆ (高厥) — تاغ. ۋۇيۈەنىنىڭ شىمالىدا. چۇغاي تاغ تىزمىسى مۇشۇ يەردە ئۈزۈلگەچكە، يىراقتىن قارىغاندا بىرراۋاقتەك كۆرۈنىدۇ. شۇڭا، گاۋچۆ (高厥) دېگەن ئىسىم بېرىلگەن يېغىلىق دەۋرىدە جاۋ بېگى ۋۇلىڭۋاڭ چۇغاي تېغى بويلاپ، سەددىچىننى مۇشۇ يەرگىچە سېلىپ، قورغان بىناقىلغاچقا، گاۋچۆ قورغىنى دېيىلگەن. غەربىي خەن دەۋرىدە ۋېي چىڭ مۇشۇ يەردىن قوشۇن تارتىپ، ھۇنلارنىڭ ئوڭ بىلگە قانى بىلەن ئۇرۇشقان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 254 ـ بەت)

[17] بېيجيا (北假) — بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇل چۇغاي تېغىنىڭ

جەنۇبى، ۋۇيۋەن ناھىيىسىنىڭ غەربى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 254 ـ بەت)

[18] جەنۇبىي يۆ (南越) ـــ قەدىمكى قەۋم ۋە بەگلىك ئىسمى. قەدىمكى جەنۇپلۇق يۆلەرنىڭ بىر تارمىقى. نەنيۆ (南粤) دەپمۇ يېزىلىدۇ. چىن خاندانلىقى بۇ يەرگە گۈيلىن، نەنخەي، شياڭجۈن ۋىلايەتلىرىنى تەسىس قىلغان. چىن دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا لۇڭ چۈەننىڭ (龙川) بۇيرۇقى بىلەن جاۋ توۋ ئۈچ ۋىلايەتنى بىرلەشتۇرۇپ، جەنۇبىي يۆ بەگلىكىنى قۇرغان. خەن خاقانى م. ب. 111 ـ يىلى (ۋۇدى يۈەندىڭنىڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ ئالتىنچى يىلى) جەنۇبىي يۆ بەگلىكنى يوقىتىپ، توققۇز ۋىلايەت تەسىس قىلغان.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 140 ـ بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 8 ـ جىلد

خەن خاقانى گاۋزۇ (汉高祖) [1] تەزكىرىسى

م. ب. 200 ـ يىلى (خەن گاۋزۇ ليۇ باڭنىڭ يەتتىنچى يىلى)، هۇن قوشۇنلىرى مايىدا [2] خەن (韩) بېگى خەن شىنگە قورشاپ هۇجۇم قىلدى. خەن بېگى خەن شىن [3] هۇنلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، تەييۈەندە [4] ئاسىيلىق قىلدى. بەيتۇلۇق [5] مەن چيۇچېن بىلەن ۋاڭ خۇاڭ بىرلىكتە جاۋ بەگلىكىنىڭ سابىق سەركەردىسى جاۋلىنى خان تىكلەپ، خەن خاقانلىقىغا ئاسىيلىق قىلغاچقا، خەن گاۋزۇ ليۇ باڭ شەخسەن ئۆزى قوشۇن تارتىپ، ئاسىيلارغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا چىقتى. قەھرىتان سوغۇقتا يۈرۈش قىلىنغاچقا، ئەسكەرلەرنىڭ 10دىن ئىككى ـ ئۈچ قىسمىنىڭ قول ـ بارماقلىرى ئۈششۈپ كەتتى. شۇ ئەھۋالدا پىڭچېڭ [6] شەھرىگە باردى. هۇنلار پىڭچېڭ شەھرىدە ئۇلارنى مۇھاسىرە قىلىۋېلىپ، يەتتە كۈندىن كېيىن چېكىنىپ كەتتى. خەن گاۋزۇ ليۇ باڭ فەن كۋەينىڭ [7] لەشكەرلىرىنى دەي [8] ۋىلايىتىنى تىنچىتىشقا قالدۇرۇش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرۈپ، ئۆز ئاكىسى ليۇ جۇڭ (刘仲)نى دەي ۋىلايىتىگە بەگ قىلىپ تەيىنلىدى...

م. ب. 195 ـ يىلى (ليۇ باڭنىڭ 12 ـ يىلى) ئىككىنچى ئايدا، فەن كۋەي، جوۋبولار [9] لەشكەرلىرى بىلەن يەن بېگى لۇۋەنگە [10] جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتىلدى. يەن بەگلىكىدىكى ئىسيانغا قاتناشقان ئەمەلدار ۋە خەلقلەرگە كەچۈرۈم قىلىندى... شۇ يىلى

تۆتىنچى ئايدا خەن گاۋزۇ ليۇ باڭ چاڭئەن ئوردىسىدا ۋاپات بولدى... لۈ خەن گاۋزۇ ليۇ باڭنىڭ ئۆلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، ھۇنلار ئىلگە قېچىپ كەتتى.

---

[1] خەن گاۋزۇ (汉高祖)، م. ب. 256 ـ 195 ـ يىللار، يەنە بىر رىۋايەتتە، م. ب. 249 ـ 195 ـ يىللار) ـ غەربىي خەن خاقانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى. م. ب. 202 ـ 195 ـ يىللاردا سەلتەنەت سۈرگەن. ئىسمى ليۇ باڭ، يەنە بىر ئىسمى ليۇجى (刘季). گاۋزۇ ـ ئاتاخاقان دېمەكتۇر. پېيشيەن (ھازىرقى جياڭسۇغا قارايدۇ) ناھىيىسىدىن بولۇپ، سىشۈي مەنزىلىگە باشلىق بولغان. م. ب. 209 ـ يىلى (چىن خاقانى II. نىڭ بىرىنچى يىلى) چېن شېڭ قوزغىلىڭىغا قوشۇلۇپ، پېيگوڭ (پېي خوجىسى) دەپ ئاتالغان. دەسلەپ شاڭ لياڭ رەھبەرلىكىدە بولۇپ، كېيىن شياڭ يۈ رەھبەرلىكىدىكى قوزغىلاڭچى قوشۇن بىلەن بىرلىشىپ، چىن خاقانلىقىغا قارشى ئاساسىي كۈچ بولۇپ قالغان. م. ب. 206 ـ يىلى ئۆز قوشۇنى بىلەن شيەنياڭغا ھۇجۇم قىلىپ، چىن خاقانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرغان.

(«سىخەي» 2029 ـ بەت)

[2] مايى (马邑) ـ چىن خاقانلىقى تەسىس قىلغان قەدىمكى ناھىيە بولۇپ، ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ شۇۋشيەن ناھىيىسىدە. غەربىي جىن خاقانلىقى يۇكجيا سەلتەنەت دەۋرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. غەربىي خەن خاقانلىقىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا خەن (韩) بېگى خەن شىننىڭ مەركىزى بولغان ۋە ھۇنلار بېسىۋالغان. كېيىن يەنە خەن خاقانلىقى ئىلكىگە ئۆتكەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 385 ـ بەت)

[3] خەن شىن (韩信) ـ بۇ خەن خاقانلىقىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە ياشىغان شەخس بولۇپ، خەن (韩) بېگى شياڭۋاڭنىڭ كىچىك ئاغىچىسىدىن بولغان بالىلىرىنىڭ ئەۋلادىدىن. خەن خاقانلىقىنىڭ ئىككىنچى يىلى خەن (韩) دىيارىنى تىنچلاندۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەچكە، خەن (韩) بېگى بولۇپ تەيىنلەنگەن. كېيىن ھۇنلارغا تەسلىم بولۇپ، چېگرىغا كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلغاچقا، خەن خاقانى سەركەردە سەي ۋۇنى ئەۋەتكەن. ئۇرۇشتا خەن

شىن ئەسىر چۈشۈپ ئۆلتۈرۈلگەن. (بۇ خەن شىننى سەركەردە خەن شىندىن ئايرىم شەخس دەپ بىلىش كېرەك)*.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ سۆزلۈكى» 1693 ـ بەت)

[4] تەييۈەن (太原) ـ ۋىلايەت ھەم بەگلىك. پېئىلىق دەۋرىدە م. ب. 246 ـ يىلى (چىن جۇاڭشياڭۋاڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ۋىلايەت تەسىس قىلىنغان. باش شەھىرى جىنياڭ (بۈگۈنكى تەييۈەن شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبى) بولۇپ، چىن دەۋرىدىكى دائىرىسى بۈگۈنكى سەنشى ۋۇتەيشەن ۋە گۈەنسېنشەن تېغىنىڭ جەنۇبى، خوۋشەن تېغىنىڭ شىمالىدىكى رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. خەن خاقانلىقىدىن كېيىن، ئۇنىڭ دائىرىسى تەدرىجى تارايدى. خاقان ۋېندى بەگلىككە ئۆزگەرتىپ، ئۇزۇن ئۆتمەي، يەنە ۋىلايەتكە ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن. جىن خانلىقى دەۋرىدە قايتا بەگلىك قىلىنغان بولۇپ، بۈگۈنكى ياڭچۈ، جياۋچېڭ، پىڭياۋ، خېشۈن ئارىلىقىدىكى جىنجۇڭ (晋中) رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

(«سىخەي» 1464 ـ بەت)

[5] بەيتوۋ (白头) ـ شاڭجۈن ۋىلايىتىگە قاراشلىق ناھىيە، قەدىمكى شەھەرنىڭ ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئوردۇس يۈۋيىجۈڭ خوشۇنىنىڭ جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 385 ـ بەت)

[6] پىڭچېڭ (平城) ـ چىن دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان قەدىمكى ناھىيە. ئورنى بۈگۈنكى سەنشى ئۆلكىسى داتۇڭ شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 385 ـ بەت)

[7] فەن كۋەي (樊哙)، م. ب.؟ ـ 189 ـ يىللار) ـ خەن خاقانلىقىنىڭ دەسلەپكىدىكى سەركەردىلەردىن بىرى. پېي ناھىيىسىدىن (ھازىرقى جياڭسۇ ئۆلكىسىگە قاراشلىق) بولۇپ، ياشلىقىدا ئىت قاسساپى ئىدى. ليۇ باڭ قوزغىلىڭىغا قاتنىشىپ، ئۇنىڭ قول ئاستىدا سەنگۇن بولۇپ، خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، زور مەرتىۋىگە ئىگە بولدى. چىن خاقانلىقىنى يوقاتقاندىن كېيىن، شياڭ يۈنىڭ مۇشاۋىرى فەن زېڭ خۇڭمېن زىياپىتىدە ليۇ باڭغا زىيانكەشلىك قىلماقچى بولغاندا، ئۇ قارارگاھقا بېسىپ كىرىپ،

شياڭيۇنى ئەيىبلەپ، ليۇباڭنى قوتۇلدۇرۇپ چىقىپ كەتكەن. خەن خاقانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، زاڭ چا، چېن شى ۋە خەن (韩) بېگى شىنلارنىڭ ئىسيانىنى باستۇرغان. سول قول ۋەزىر بولغان ۋە ۋۇياڭ تۆرىلىكى بېرىلگەن. خوتۇنى لۈ شۇ خانىش لۈ خوۋنىڭ سىڭلىسى بولغاچقا، ئۇ خانىشنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولغان.

(«سىخەي» 1492 ـ بەت)

[8] دەيجۈن، دەي ۋىلايىتى (代郡) ــ يىغلىق دەۋرىدە جاۋبەگلىكى بېگى ۋۇلىڭۋاڭ تەرىپىدىن تەسىس قىلىنغان. چىن، غەربىي خەن دەۋرىدە ۋىلايەت مەركىزى بولغان دەي ناھىيىسى (بۈگۈنكى ۋېي ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا) ئىدى. غەربىي خەن تېررىتورىيىسى ئىچىدە، بۈگۈنكى خېبېي خۆەيئەن، ۋېي ناھىيىسىنىڭ غەربى، سەنشى ياڭگاۋ، خۇنيۈەن شەرقىدىكى ئىچكى ۋە تاشقى سەددىچىن ئارلىقىدىكى يەرلەرھەم سەددىچىن سىرتىدىكى دۇڭياڭ دەرياسىنىڭ ۋادىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. شىمالدا ھۇنلار، ئۇغانلار بىلەن چېگرىداش بولۇپ، شىمالدىكى مۇھىم ۋىلايەت ھېسابلىناتتى. ۋۇيۈەن، چاڭشەن قاتارلىق ئۆتكەللىرى بارئىدى.

(«سىخەي» 483 ـ بەت)

[9] جوۋبو (周勃، م. ب. ? ـ 169) ــ خەن خاقانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى ۋەزىرلەردىن بىرى. ئۇپېي ناھىيىسىدىن بولۇپ، يىپەكچىلىك ئەسۋاپلىرى ياسايتتى ۋە ماتەم مۇراسىملىرىدا دۇمباق چالاتتى. چىن خاقانلىقىنىڭ ئاخىرى ليۇ باڭ قوزغىلىڭىغا قوشۇلۇپ ھەربى خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، سەنگۈن بولغان. جياڭ (绛) ناھىيىسىنىڭ تۆرىلىكى بېرىلگەن، خەن خاقانلىقىنىڭ باشلىرىدا، ليۇ باڭ باشچىلىقىدا خەن (韩) بېگى شىن، چېن شى ۋە لۇۋەنلەرنىڭ ئىسيانىنى باستۇردى. خانىش لۈ خوۋ دەۋرىدە ھەربى ئىشلار ۋەزىرى (太尉) بولسىمۇ، ھەربى ھوقۇق لۈ خوۋنىڭ قولىدا بولغان ئىدى. لۈ خوۋ ئۆلگەندىن كېيىن، چېن پىڭ بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئوردا مۇھاپىزەت قوشۇنىغا بېرىپ، پالۋان ـ سىپاھلارنى ليۇ خانىدانىنى ھىمايە قىلىشقا چاقىردى ۋە ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش ئىشىغا كىرىشتى. لۈچەن، لۈلۇ قاتارلىقلارنى ئۆلتۈرۈپ، ۋېندىنى خاقان قىلىپ تىكلەپ، ئۆزى سول قول ۋەزىر بولدى.

(«سىخەي» 457 ـ بەت)

[10] لۇۋەن (卢绾)، م. ب. 247 ـ 193 ـ يىللار، يەنە بىر رىۋايەتتە 256 ـ 193 ـ يىللار) ــ خەن خاقانلىقىنىڭ دەسلەۋىدىكى بەگلەرنىڭ بىرى. فېڭ (ھازىرقى جياڭسۇ) چىن خاقانلىقىنىڭ ئاخىرىدا ليۇ باڭ بىلەن پېي ناھىيىسىدە قوزغىلاڭ قىلغان. خەنجۇڭغا كىرگەندە سەنگۈن بولغان.

(«سىخەي» 410 ـ بەت)

خەن خاقانى ۋېندى (汉文帝)[1] تەزكىرىسى

م. ب. 177 ـ يىلى (خەن ۋېندىنىڭ ئۈچىنچى يىلى) بەشىنچى ئايدا هۇنلار بېيدى[2] ۋىلايىتىگە باستۇرۇپ كىرىپ، خېنەندىن چېگرا قورغانلىرىغا تاجاۋۇز قىلدى. خاقان ۋېندى بىرىنچى قېتىم گەنچۈەنگە[3] كەلدى. ئالتىنچى ئايدا خاقان ۋېندى: «خەن خاقانلىقى هۇنلار بىلەن ئىناق ئاكا ـ ئۇكىدەك قوشنا ئەللەردىن بولۇشقا، هەر ئىككى تەرەپ ئەسكەر، چىقىرىپ چېگرىغا هۇجۇم قىلماسلىققا ئەهدىلەشكەن. خەن خاقانلىقىنىڭ هۇنلارغا ئەۋەتىپ تۇرۇۋاتقان بايلىقلىرى ناهايىتى كۆپ ئىدى. هازىر ئوڭ تۇغ قان[4] ئىلىدىن ئايرىلىپ، ئۆز توپىنى باشلاپ، تەسلىم بولغان بەدۆۋى يات قەبىلىلەر جايلاشقان خېنەندە تۇرماقتا. بۇ ئادەتتىكى ئىش ئەمەس. ئوڭ تۇغ قان چېگرا ئەتراپىدا قېتىراپ يۈرۈپ، سىپاھ ـ بەگلەرنى تۇتماقتا ۋە ئۆلتۈرمەكتە. چېگرا ساقلاۋاتقان بەدۆۋى يات قەبىلىلەرنى قوغلاپ، ئۇلارنى ئۆز جايلىرىدا تىنچ ـ خاتىر جەم تۇرغۇزمايۋاتىدۇ. چېگرا ساقلاۋاتقان ئەمەلدارلىرىمىزنى بوزەك قىلىپ، ئوچۇقتىن ـ ئوچۇق چېگراغا باستۇرۇپ كىرىپ، بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلماقتا. بۇ ئىنتايىن غالجىرلىق ۋە يولسىزلىق بولۇپ، ئىلگىرىكى ئىتتىپاقلىق ئەهدىگە خىلاپتۇر. بۇيرۇق قىلىمەنكى، چېگرا مۇداپىئەسىدىكى ئەمەلدار ۋە چەۋەندازلار بولۇپ، 85,000 ئادەم گاۋنۇدا[5] توپلانسۇن. باش ۋەزىر يىڭيىن[6] تۆرىسى گۇەن يىڭ[7] باشچىلىقىدا هۇنلارغا

هۇجۇم قىلىنسۇن» دەپ يارلىق چۈشۈرگەنىدى. هۇنلار بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ چېكىنىپ كەتتى. خاقان ۋېندى قارۇغ بەگ[8] قول ئاستىدىكى ئاتلىق ئوقياچىلارنى مۇهاپىزەتچى سەنگۇن[9] ئىختىيارىغا ئۆتۈپ، چاڭئەننى[10] ساقلىنىشى توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى.

... كۈنى خاقان ۋېندى گەنچۈەن تېغىدىن گاۋنۇ ناهىيىسىگە كېتىۋېتىپ، يولدا تەيۋەننى كۆزدىن كۆچۈردى ۋە ئىلگىرى ئۆزى دەي بېگى بولۇپ تۇرغان ۋاقىتتىكى ئەمەلدارلارنىڭ هەممىسىنى چاقىرتىپ كۆرۈشتى، ئۇلارغا ئايرىم ـ ئايرىم ئىنئام بەردى. هازىر ئىشلەۋاتقان ئەمەلدارلارغا كۆرسەتكەن خىزمەتلىرىگە قاراپ ئىنئام بەردى. مەهەللىلەردىكى ئائىلىلەرگە كالا ۋە هاراق ئىنئام قىلدى. جىنياڭ[11]، جۇگدۇ[12] دېگەن جايدىكى خەلقلەرنىڭ ئۈچ يىللىق باج ـ سېلىقىنى كۆتۈرۈۋەتتى ۋە تەيۋەندە ئون نەچچە كۈن تۇرۇپ سەيلە ـ تاماشا قىلدى.

جىبېي بېگى[13] لىيۇ شىڭجۇ خاقان ۋېندىنىڭ دەي بەگلىكىگە كەتكەنلىكىنى ۋە هۇنلارغا يۈرۈش قىلماقچى ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئوردىغا ئاسىيلىق قىلىپ، شىڭياڭغا[14] تۇيۇقسىز هۇجۇم قىلماقچى بولغاچقا، خاقان ۋېندى يارلىق چۈشۈرۈپ، باش ۋەزىر گۇەن يىڭنىڭ هۇنلارغا يۈرۈش قىلىشىنى توختاتتى ۋە جىپۇ تۆرىسى چېن ۋۇنى چوڭ سەنگۇن[15] قىلىپ، 100,000 لەشكەر بىلەن ئاسىي بەگ لىيۇ شىڭجۇگە جازا يۈرۈشى قىلىشقا، چى تۆرىسى زىڭ خېنى سەنگۇن قىلىپ، شىڭياڭنى ساقلاشقا ئەۋەتتى. يەتتىنچى ئايدا، خاقان ۋېندى تەيۋەندىن چاڭئەنگە قايتتى. ئۇ ئەمەلدارلارغا يارلىق چۈشۈرۈپ: «جىبېي بېگى ياخشىلىققا يامانلىق قىلىپ ئاسىيلىق قىلدى. ئەمەلدار ۋە خەلقلەرنى قايمۇقتۇرۇپ ئالداپ، چوڭ جىنايەت ئۆتكۈزدى. جىبېيدىكى بەگلەر ۋە خەلقلەر چوڭ قوشۇن يېتىپ بېرىشتىن ئىلگىرى ئۆزلىرىنى تىنچلاندۇرسا هەممىدە قوشۇن،

زېمىن ۋە شەھەرلىرى بىلەن تەسلىم بولسا، ئۇلارنىڭ ھەممىسى جىنايەتلىرىدىن ئازات قىلىنىدۇ، مەرتىۋىلىرى ئەسلىگە كەلتۈرۈلىدۇ. جىبېي بېگى ليۇ شىڭجۇ بىلەن ئالاقىسى بارلار تەسلىم بولسىلا، جىنايىتى كەچۈرۈم قىلىنىدۇ» دېدى. سەككىزىنچى ئايدا، جىبېي ئاسىي قوشۇنلىرى تارمار بولۇپ، جىبېي بېگى ئەسىر چۈشتى. جىبېي بېگىگە ئەگىشىپ ئاسىيلىق قىلغان بەگلەر ۋە خەلقلەر كەچۈرۈم قىلىندى...

م. ب. 174-يىلى (خەن ۋېندىنىڭ ئالتىنچى يىلى) بەگلەر خاقانغا: «خۇەينەن بېگى (ليۇ) چاڭ[16] ئالدىنقى خاقانلارنىڭ يارلىقلىرىنى بىكار قىلدى. ئالىيلىرىنىڭ بۇيرۇقلىرىغا بويسۇنمىدى. ئۇنىڭ ئوردا-قەسىرلىرىنىڭ شەكلى تۈزۈمىگە مۇۋاپىق كەلمەيدۇ. ھۆرمەت قاراۋۇللىرى ۋە قورۇقچىلىرى خاقانىنىڭكىگە ئوخشاش، ئۆز ئالدىغا ئەمر-پەرمان چىقارماقتا. جىيۇ تۆرىسىنىڭ بالىسى چېن چى بىلەن بىرلىكتە ئاسىيلىق قىلىشنى پىلانلىماقتا. مىنيۆلەر[17] ۋە ھۇنلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇلارنىڭ جەنۇپ ۋە شىمالدىن ئەسكەر چىقىرىشىنى تەلەپ قىلماقتا. تاشقى جەھەتتە، دۈشمەنلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئەجدادلار ئىبادەتخانىسى ۋە دۆلەتكە زىيانكەشلىك قىلىشقا ئۇرۇنماقتا» دەپ مەلۇم قىلىشتى. ۋەزىرلەر بۇ ھەقتە كېڭىشىپ، ھەممىسى: «ليۇچاڭنى ئۆلتۈرۈش كېرەك» دېيىشكەندى، خاقان ۋېندى ئۇنى قانۇنىي جازا بىلەن ئۆلتۈرۈشكە كۆڭلى ئۇنىماي، گۇناھىدىن ئۆتۈپ، بەگلىك مەرتىۋىسىنى ئېلىپ تاشلىدى. ۋەزىرلەر ئۇنى شۇجۈن[18] ۋىلايىتىدىكى يەنداۋ[19] ياكى چيۇگدۇلارغا[20] ئورۇنلاشتۇرۇشنى تەلەپ قىلغانلىقتىن، خاقان بۇ پىكىرگە قوشۇلدى. ليۇچاڭ بەلگىلەنگەن جايغا تېخى يېتىپ بارماستىنلا، يولدا ئاغرىپ ئۆلۈپ كەتكەنلىكتىن، خاقان ۋېندى ئۇنىڭغا ناھايىتى قايغۇرغانىدى. 16 يىلدىن كېيىن، خۇەينەن بېگى ليۇچاڭغا لىۋاڭ

دەپ نام بېرىلىپ، ئۇنىڭ ئۈچ ئوغلى خۇەينەن[21] بېگى، خېڭشەن[22] بېگى ۋە لۇجياڭ[23] بېگى بولدى.

(ئەسلى كىتاب 425-426-بەتلەر)

م. ب. 166-يىلى (خەن ۋېندىنىڭ 14-يىلى) قىشتا، ھۇنلار پىلانلىق تۈردە چېگرىغا بېسىپ كىرىپ، بۇلاڭ-تالاڭ قىلدى. جۇناۋ[24] قورۇلىغا ھۇجۇم قىلىپ، بېيدى ۋىلايىتى تۇتۇق بېگى[25] سۈن ئاڭنى ئۆلتۈردى. خاقان ۋېندى ئۈچ سەنگون ئەۋەتىپ، ئۇلارنى لوڭشى[26]، بېيدى، شاڭجۈن ۋىلايەتلىرىدە تۇرغۇزدى. يەنە قاراۋۇل بەگ جوۋشېنى مۇھاپىزەتچى سەنگون، ئىشىك ئاغىسى[27] جاڭ ۋۇنى هارۋا-ئاتلىقلار سەنگونى[28] قىلىپ، 1000 جەڭ هارۋىسى، 100,000 ئاتلىق قوشۇن بىلەن ۋېيبېيدە تۇرغۇزدى. خاقان ۋېندى شەخسەن ئۆزى قوشۇنلاردىن ھال سورىدى، قوشۇننى تەرتىپكە سېلىپ، ھەربىي ئىنتىزام جاكالىدى ھەمدە پۈتكۈل قوشۇندىكى سىپاھ-بەگلەرگە ئىنئام بەردى. خاقان ۋېندى شەخسەن ئۆزى چوڭ قوشۇن باشلاپ، ھۇنلارغا جازا يۈرۈشى قىلماقچى بولدى. ۋەزىرلەر توسسىمۇ ئۇنىمىدى. خان ئانا قايتا-قايتا توسقاندىن كېيىن، ئاندىن قېلىشقا مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ بىلەن دۇڭياڭ تۆرىسى جاڭ شياڭرۇنى چوڭ سەنگون، چېڭ تۆرىسى دۇڭ چىنى دىۋان بېگى[29]، لۇەن بۇنى[30] سەنگون قىلىپ تەيىنلىدى ۋە ئۇلارنى لەشكەر تارتىپ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. ھۇنلار قېچىپ كەتتى.

(ئەسلى كىتاب 428-429 بەتلەر)

م. ب. 162-يىلى (خاقان ۋېندى سەلتەنەت دەۋرى خوۋ-يۈەنىنىڭ[31] ئىككىنچى يىلى) خاقان ۋېندى يارلىق چۈشۈرۈپ: «مەن ئاقىل ئەمەسمەن، يىراق يەرلەرنى ئادىللىق بىلەن سورىيالمىدىم. شۇنىڭ ئۈچۈن، يىراق جايلاردىكى بەگلىكلەرنىڭ بەزىلىرى خاتىرجەم بولالمىدى. تۆت دالىنىڭ[32] سىرتىدىكى جايلار تىنچ

ياشىمىدى. پايتەخت ئەتراپىدىكى[33] خەلق ئۇزۇن زامانلار تىرىش-
چانلىق بىلەن ئەمگەك قىلغان بولسىمۇ، باياشات بولالمىدى. بۇ
جەھەتتىكى بالايى-ئاپەتلەر ئادالىتىمنىڭ يېتەرسىزلىكى ۋە يىراق
يەرلەرگە يېتىپ بارالمىغانلىقى تۈپەيلى كېلىپ چىققان. يېقىنقى بىر
نەچچە يىلدىن بۇيان، ھۇنلار چېگرىمىزغا ئومۇمىيۈزلۈك تاجاۋۇز
قىلىپ، نۇرغۇن ئەمەلدار ۋە خەلقلەرنى ئۆلتۈردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە
چېگرىنى ساقلاۋاتقان ۋەزىرلەر ۋە سىپاھ-بەگلەر مېنىڭ كۆڭلۈمنى
چۈشەنمىدى. شۇ ئارقىلىق مېنىڭ ئادالەتسىزلىك، ئىلتىپاتسىزلىق
خاتالىقىمنى كۈچەيتتى. مانا مۇشۇنداق ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۆچمەن-
لىك، ئۈزلۈكسىز ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە، خەن خاقانلىقى ۋە ئۇنىڭ
سىرتىدىكى ئەللەر قانداقمۇ تىنچ-ئاسايىشلىققا ئېرىشەلىسۇن؟ ھازىر
سەھەر قوپۇپ، كەچ ياتىمەن، دۆلەتنىڭ ئىشلىرىنى تىرىشىپ
ئىشلەيمەن. خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى ئويلايمەن. دۆلەت ۋە خەلقنىڭ
ئىستىقبالىدىن ئەنسىرەيمەن. بۇ ئىشلارنى بىر كۈنمۇ يادىمدىن
چىقىرىپ قويمىدىم. شۇنىڭ ئۈچۈن ھۇنلارغا ئۈزمەي ئەلچىلەر
ئەۋەتىلدى. ھازىر ئىزلىرى تېخىچە يوقالمىدى. تەڭرىقۇتقا[34]
مېنىڭ پىكىرلىرىم يەتكۈزۈلۈپ تۇردى. ھازىر تەڭرىقۇت كونا ئىزغا
قايتىپ كەلدى. دۆلەتنىڭ بىخەتەرلىكى ۋە خەلقنىڭ تۇرمۇشىغا
ئوڭايلىق تۇغدۇرۇشنى نەزەردە تۇتۇپ، ھەر ئىككىمىز، بۇرۇنقى
ئۇششاق خاتالىقلارنى سۈرۈشتە قىلماي، بىرلىكتە ئومۇمىي ئادالەت
يولىغا ماڭدۇق. ھەر ئىككى تەرەپ ئاكا-ئۇكىدەك دوستانە مۇناسى-
ۋەت ئورناتتۇق. شۇ ئارقىلىق ئەلدىكى بىچارە سۆيۈملۈك خەلقى-
مىزنى قوغدايمىز. ھازىر قۇدىلىق ئەھدى تۈزۈلۈپ بولدى. بۇ
يىلدىن باشلاپ ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدۇ» دېدى.

م.ب. 158-يىلى (خاقان ۋېندى سەلتەنەت دەۋرى خوۋ يۈەن-
نىڭ ئالتىنچى يىلى) قىشتا ھۇنلار 30,000 ئادەم بىلەن شاڭجۈن

ۋىلايىتىگە، 30,000 ئادەم بىلەن يۈنجۇڭ[35] ۋىلايىتىگە بېسىپ
كىردى. خاقان ۋېندى دانىش بەگ[36] لىڭ مىيەننى ھارۋا-
ئاتلىقلار سەنگۈنى قىلىپ فېيخۇدا[37] تۇرغۇزدى؛ چۇ بەگلىكىنىڭ
سابىق ۋەزىرى سۇيىنى سەنگۈن قىلىپ گۇزۇجۇدا[38] تۇرغۇزدى؛
سەنگۈن جاڭ ۋۇنى بېيدى ۋىلايىتىدە تۇرغۇزدى؛ خېنىي[39]
قوشبېگى جوۋ يافۇنى[40] سەنگۈن قىلىپ شىليۇدا[41] تۇرغۇزدى؛
خاندان بېگى[42] لىيۇلىنى سەنگۈن قىلىپ باشاڭدا[43] تۇرغۇزدى؛
جۇزى تۆرىسى شۇي خەننى جىمېندا[44] تۇرغۇزدى ۋە شۇلار
ئارقىلىق ھۇنلاردىن مۇداپىئە كۆردى. بىر نەچچە ئايدىن كېيىن،
ھۇن لەشكەرلىرى چېكىنىپ كەتتى. خەن خاقانلىقىمۇ لەشكەرلىرىنى
قايتۇرۇپ ئارام ئالدى.

(ئەسلى كىتاب 431-432-بەتلەر)

---

[1] خەن خاقانى ۋېندى (汉文帝) (لىيۇ خېڭ) (م.ب. 202-157-
يىللار) غەربىي خەن خاقانلىقىنىڭ خاقانى. م.ب. 180-157-يىللاردا
خاقانلىق قىلغان.
(«نەسخەي» 2028-بەت)

[2] بېيدى (北地) — قەدىمكى ۋىلايەت. چۇنچيۇ دەۋرىدە يىچۇ
روڭلىرىنىڭ يېرى ئىدى. بېيدى ۋىلايىتىنى چىن خاقانلىقى تەسىس قىلغان.
خەن خاقانلىقى، ئۈچ دۆلەت، ۋېي، سۇي خاقانلىقلىرى دەۋرلىرىدىمۇ،
بېيدى ۋىلايىتى بار ئىدى. ئەمما تېررىتورىيىسى، ۋىلايەت مەركىزىدە ئۆزگى-
رىش بولۇپ تۇراتتى. ئەسلى ئورنى ھازىرقى گەنسۇنىڭ شەرقىي جەنۇپ
قىسمى بىلەن نىڭشيانىڭ جەنۇبىي قىسىملىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.
(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 389-بەت)

[3] گەنچۈەن (甘泉) — تاغ. شەنشى ئۆلكىسى چۇنخۇا ناھىيىسىنىڭ
غەربىي شىمالىدا. خەن خاقانلىقى بۇ تاغدا گەنچۈەن قەسرىنى ياساتقان.
(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1-توم 425-بەت)

[4] ئوڭ تۇغ قان (右贤王) — ھۇن ئېسىلزادىلىرىنىڭ ئۇنۋانى، ئادەتتە

تېكىنلەردىن بولىدۇ. تۇغ قان — ئۇك تۇغ قان ۋە سول تۇغ قانلارغا بۆلۈنىدۇ.*

〔5〕 گاۋنۇ (高奴) — ناھىيە. چىن خاقانلىقى تەسىس قىلغان. شاڭجۈن ۋىلايىتىگە قارايتتى. قەدىمكى ئورنى بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى يەنئەن شەھىرى.

(«سىخەي» 4679 ـ بەت)

〔6〕 يىڭيىن (颍阴) — قەدىمكى ناھىيە. غەربىي خەن دەۋرىنىڭ دەسلەۋىدە تەسىس قىلىنغان. ناھىيە شەھىرىنىڭ ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى شۈچاڭ شەھىرىدۇر.

(«سىخەي» 4233 ـ بەت)

〔7〕 گۋەن يىڭ (灌婴)، م. ب. ? — 176 ـ يىل) — دەسلەپكى خەن دەۋرىنىڭ چوڭ ۋەزىرلىرىدىن بىرى. جۈياڭلىق (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى شاڭچيۈدىن) بولۇپ، ئىپەك سودىگىرى ئىدى. چىن خاقانلىقىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدىكى دېھقانلار ئۇرۇشىدا ليۇباڭغا قوشۇلۇپ ئۇرۇشقا قاتناشقان. خەن شىن بىلەن چى بەگلىكى قوشۇنىنى تار ـ مار قىلغان ۋە شياڭ يۈگە ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈرگەن. ليۇ باڭ خاقان بولغاندا، ئۇ ھارۋا ـ ئاتلىقلار سەنگۈنلىكىگە تەيىنلىنىپ، يىڭيىن تۆرىلىكى بېرىلگەن، كېيىن چېن پىڭ، جوۋ بولار بىلەن بىرلىكتە لۈ جەمەتى ئىسيانىنى باستۇرغان ۋە ۋېندىنى خاقانلىققا ئولتۇرغۇزغان. ھەربىي ئىشلار ۋەزىرى بولۇپ، ئۇزۇن ئۆتمەي باش ۋەزىرلىككە تەيىنلەنگەن.

(«سىخەي» 2279 ـ بەت)

〔8〕 قارۇغ بەگ (中尉) — ئەمەل. يېغىلىق دەۋرىدە جاۋ بەگلىكى تەرىپىدىن تەسىس قىلىنغان. دانىشمەنلەرنى تاللاپ خىزمەتكە قويۇش ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. چىن، خەن دەۋرىدە پايتەختنىڭ ئامانلىقىنى ساقلاشقا مەسئۇل بولغان. خەن خاقانلىقى دەۋرىدە، قوشۇمچە ئوردا مۇھاپىزەت قوشۇنىنىڭ سەركەردىسى ئىدى.

(«سىخەي» 3224 ـ بەت)

〔9〕 مۇھاپىزەتچى سەنگۈن (卫将军) — چاڭئەن شەھىرىنى ۋە ئۇنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى رايونلارنى مۇھاپىزەت قىلىشقا مەسئۇل سەنگۈن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 425 ـ بەت)

〔10〕 چاڭئەن (长安) — مەملىكىتىمىزنىڭ قەدىمكى پايتەختلىرىدىن بىرى. م. ب. 202 ـ يىلى ناھىيە تەسىس قىلىنىپ، يەتتە يىلدىن كېيىن پايتەختكە ئۆزگەرتىلگەن. نۇرغۇن خاقانلىقلار بۇ شەھەرنى ئۆزلىرىنىڭ پايتەختى قىلىشقان. ئورنى شەنشى ئۆلكىسى شىئەن شەھىرىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا بولۇپ، ۋېيخې دەرياسى تۈزلەڭلىكىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقى، چىنلىڭ تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكى ئارىلىقىغا جايلاشقان.

(«سىخەي» 156 ـ بەت)

〔11〕 جىنياڭ (晋阳) — ناھىيە. قەدىمكى تاڭ (唐) بەگلىكىنىڭ يېرى. چۇنچيۇ دەۋرىدە جىن بەگلىكىنىڭ بىر شەھىرى. چىن دەۋرىدە ناھىيە تەسىس قىلىنىپ، تەييۈەن ۋىلايىتىگە قارىغان. قەدىمكى شەھىرىنىڭ ئورنى ھازىرقى سەنشى تەييۈەن شەھىرىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 425 ـ بەت)

〔12〕 جۇڭدۇ (中都) — يەر ئىسمى. چۇنچيۇ دەۋرىدە جىن بەگلىكىنىڭ شەھەرلىرىدىن بولۇپ، يېغىلىق دەۋرىدە جاۋ بەگلىكىگە قارىغان. خەن خاقانلىقى تەييۈەن ۋىلايىتىگە قاراشلىق ناھىيە قىلىپ قۇرغان. ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى پىڭياۋ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 425 ـ بەت)

〔13〕 جىبېي بېگى (济北王) — ئىسمى ليۇ شىڭجۈ بولۇپ، چى بېگى داۋخۇيۋاڭ ليۇ فېينىڭ ئوغلى، چى بېگى ئەيۋاڭ ليۇ شياڭنىڭ ئىنىسى. دەسلەپ دۇڭمۇۋ تۆرىلىكى بېرىلگەن. كېيىن جىبېيگە بەگ قىلىنغان. خاقان ۋېندىنىڭ ئۈچىنچى يىلى لەشكەرلىرى بىلەن ئاسىيلىق قىلغاچقا، خەن لەشكەرلىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، ئۆزى ئەسىر چۈشۈپ ئۆلتۈرۈلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 426 ـ بەت)

〔14〕 شىڭياڭ (荥阳) — ناھىيە. خېنەن ئۆلكىسىدە. يېغىلىق دەۋرىدە خەن بەگلىكىنىڭ بىر شەھىرى بولغانىدى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 1864 ـ بەت)

〔15〕 چوڭ سەنگۈن (大将军) — يېغىلىق دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان، خەن خاقانلىقى دەۋرىدە داۋاملىق ئىشلىتىلگەن. سەنگۈنلەرنىڭ ئەڭ ئالىي ئۇنۋانى بولۇپ، ئەسكەرلەرگە ۋە ئۇرۇشلارغا قوماندانلىق قىلاتتى. ئىسلزا-

دىلەر ۋە خاقانىنىڭ ئۇرۇغ ـ تۇققانلىرى چوڭ سەنگۈن بولاتتى.

(«سىخەي» 1443 ـ بەت)

[16] لىيۇ جاڭ (刘长) (م. ب. 198 ـ 174 ـ يىللار) — خۇەينەن لىۋاڭ (历王). خەن گاۋزۇ لىيۇ باڭنىڭ ئوغلى. م. ب. 196 ـ يىلى بەگلىككە تەيىنلەنگەن. خاقان ۋېندى تەختكە چىققاندا، ئۇنىڭ كىبىرى ئېشىپ، زوراۋانلىق قىلىپ، قانۇنغا رىئايە قىلمىغان. يوشۇرۇن ھالدا ئىسيانغا ھازىرلانغان، م. ب. 174 ـ يىلى ئىسيان قىلماقچى بولغانلىقى بىلىنىپ قېلىپ، تۇتۇلغان. يەنداۋ، چيۇڭدۇغا ھەيدەلگەندە، يولدا ئاچلىق ئېلان قىلىپ ئۆلۈۋالغان.

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 1834 ـ بەت)

[17] مىنيۆلەر (闽越) — قەدىمكى قەۋم. قەدىمكى يۆلەرنىڭ بىر تارمىقى. چىن، خەن دەۋرىدە ھازىرقى فۇجيەن ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي قىسمى، جېجياڭ ئۆلكىسىنىڭ جەنۇبىدىكى قىسمەن رايونلارغا جايلاشقان. چىن دەۋرىدە ئۇلارنىڭ ماكانى مىنجۇڭ (闽中) ۋىلايىتىدە ئىدى. رەئىسى ئۇجۇ. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، يۆ بەگلىكىنىڭ بېگى گوۋجيەننىڭ (勾践) ئەۋلادى ئىكەن. خەن خاقانلىقىنىڭ باشلىرىدا، ئۇ مىنيۆ بەگلىكىگە تەيىنلەنگەن. دۇڭيېنى (بۈگۈنكى فۇجوۋنى) مەركەز قىلغان. كېيىن ياۋ (繇) ۋە دۇڭيۆ دەپ ئىككى قىسىمغا ئايرىلغان. خەن خاقانلىقى خاقانى ۋۇدى دەۋرىدە م. ب. 111 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەندىڭنىڭ ئالتىنچى يىلى) دۇڭيۆ بېگى يۇ شەننىڭ خەن ھۆكۈمرانلىقىغا قارشىلىقى يېڭىلگەچكە، بىر قىسىم مىنيۆلەر جياڭ، خۇەي رايونىغا مەجبۇرى كۆچۈرۈلگەن.

(«سىخەي» 2015 ـ بەت)

[18] شۇجۈن (蜀郡) — ۋىلايەت. قەدىمكى شۇ بەگلىكىنىڭ يېرى. يىغىلىق دەۋرىدە چىن بەگلىكى تەرىپىدىن قۇرۇلغان. مەركىزى چېڭدۇ (ھازىر سىچۈەنگە قارايدۇ). غەربىي خەن دەۋرىدىكى تېررىتورىيىسى سىچۈەن سۇڭپەننىڭ جەنۇبى، بېيچۈەن، پىڭشەن، خۇڭيانىڭ غەربى، ئېبىيەن، شىمىيەننىڭ شىمالى، چيۇڭلەي تېغى، دادۇخې دەرياسىنىڭ شەرقى ھەمدە دادۇخې دەرياسى، يالۇڭجياڭ دەرياسىنىڭ ئارىلىقىدىكى كاڭ دىڭنىڭ جەنۇبى، مىيەنىنگنىڭ شىمالىدىكى يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، كېيىن بارا ـ بارا كىچىكلىتىلگەن.

(«سىخەي» 3859 ـ بەت)

[19] يەنداۋ (严道) — خەن خاقانلىقى تەسىس قىلغان كونا ناھىيە. ھازىرقى سىچۈەن ئۆلكىسى شىڭجىڭ ناھىيىسى. چىن شىخۇاڭ چۇ بەگلىكىنى مۇنقەرز قىلىپ، چۇ بېگى يەنجۇاڭنىڭ پەرزەنتلىرىنى مۇشۇ يەرگە كۆچۈرگەچكە، شۇنىڭغا نىسبەتەن قىلىنىپ يەنداۋ دېيىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 427 ـ بەت)

[20] چيۇڭدۇ (邛都) — بەگلىك. خەن خاقانلىقى دەۋرىدە ناھىيە تەسىس قىلىنغان. بۈگۈنكى سىچۈەن ئۆلكىسى شىچاڭ شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 427 ـ بەت)

[21] خۇەينەن بېگى (淮南王) لىيۇئەن. ئەسلىدە فۇلىڭ بېگى ئىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 427 ـ بەت)

[22] خېڭشەن بېگى (衡山王) — لىيۇبو. ئەسلىدە ئەنياڭ بېگى ئىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 427 ـ بەت

[23] لۇجياڭ بېگى (卢江王) — لىيۇسى. ئەسلىدە جوۋياڭ بېگى ئىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 427 ـ بەت)

[24] جۇنا (朝那) — قەدىمكى ناھىيە. غەربىي خەن دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. م. ب. 166 ـ يىلى (خەن ۋېندىنىڭ 14 ـ يىلى) 160,000 ھۇن ئاتلىق قوشۇنى جۇنا، شياۋگۇەن ئۆتكىلىگە باستۇرۇپ كىرگەن.

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 1489 ـ بەت)

[25] تۇتۇق بەگ (都尉) ئەمەل. خەن خاقانلىقى دەۋرىدە تۇتۇق بەگ ئەمىلى بەك كۆپەيگەن بولۇپ، ۋەزىپىلىرىگە قاراپ ئۈچ خىلغا بۆلۈنگەن. a) مەھرەم بەگلەر — مەسلەن: ھارۋىلىق كۈتكۈچى تۇتۇق بەگ، داماد (كۈيوغۇل) تۇتۇق بەگ، ئاتلىقلار تۇتۇق بېگى؛ b) ئىش بېجىرگۈچى ئەمەلدارلار — مەسلەن: ئوردا، غەزنە تۇتۇق بېگى، ئۇنۋان تۇتۇق بېگى، تەمىنات تۇتۇق بېگى؛ c) ۋىلايەت ـ بەگلىكلەرنى مۇھاپىزەت قىلغۇچى سىپاھ ـ بەگلەر — مەسلەن: ۋىلايەت تۇتۇق بېگى، بېقىندى ئەللەر تۇتۇق بېگى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

(«سىخەي» 1032 ـ بەت)

[26] لۇڭشى (陇西) — ۋىلايەت. ھازىرقى گەنسۇ (كەنسۇ) ئۆلكىسى لىنتاۋنىڭ جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ. لۇڭشەن تېغىنىڭ غەربىدە بولغاچقا، بۇ ئىسىم

قويۇلغان. م. ب. 280 ـ يىلى تەسىس قىلىنغان.

(«سىخەي» 979 ـ بەت)

[27] ئىشىك ئاغاسى (郎中令) ــ چىن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان توققۇز ۋەزىرلىكنىڭ بىرى. ئاساسەن، ئوردا ـ ساراي دەرۋازىلىرىنىڭ مۇھاپىزەتچىلىكىنى قىلاتتى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 431 ـ بەت)

[28] هارۋا ـ ئاتلىقلار سەنگۈنى (车骑将军) ــ قەدىمكى زاماندا، جەڭ هارۋىلىرى ۋە ئاتلىق قوشۇنغا قوماندانلىق قىلغۇچى سەنگۈن.*

[29] دىۋان بېگى (内史) ــ ئەمەل. غەربىي جوۋ دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان، دەپتەردار دىۋان بېگى، يارلىق دىۋان بېگى دېيىلەتتى. دەپتەردارلىقنى، بەگ ـ ۋەزىرلەرگە بېرىلىدىغان يارلىقلارنى ھەمدە ئۇنۋان تەيىنلەش ۋە مۇئاش بەلگىلەش، ئەمەلدىن ـ قالدۇرۇش ئىشلىرىنى بېجىرەتتى. چىن دەۋرىنىڭ باشلىرىدا قويۇلغان دىۋان بېگى پايتەخت ئەتراپىدىكى جايلارنى ئىدارە قىلاتتى. شەھەر باشلىقى دەرىجىلىك بىرمەنسەپ ئىدى. خەن دەۋرىنىڭ باشلىرىدا، خاقان بەگ ـ خانلارنى تەيىنلىگەن ۋاقىتتا، ئىچكىي ئىشلارنى ئىدارە قىلىشقا دىۋان بېگى قويۇلۇپ، خەلق ئىشلىرى باشقۇرۇلغان ئىدى.

(«سىخەي» 439 ـ بەت)

[30] لۈەن بۇ (栾布) ــ غەربىي خەن دەۋرىدە ياشىغان. لياڭ (梁) بەگلىكىدىن (بۈگۈنكى خېنەن شاڭچيۇدىن). پىڭ يۆ نىڭ قەدىناس دوستى. پىڭ يۆ لياڭ بەگلىكىگە بەگ بولغاندا، لۈەن بۇنى تۆرە قىلغان. خەن گاۋزۇ ليۇ باڭ پىڭ يۆنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، لۈەن بۇ ئەلچىلەر بىلەن بىرگە چى ئېلىدىن قايتىپ كەلگەن ۋە پىڭ يۆگە هازا تۇتۇپ يىغلىغانلىقى ئۈچۈن مەمۇرلار تەرىپىدىن قولغا ئېلىنغان بولسىمۇ، ليۇ باڭ ئەپۇ قىلىپ، تۇتۇق بەگ قىلغان. خاقان ۋېندى دەۋرىدە يەن بەگلىكى ۋەزىرلىكىگە تەيىنلەنگەن. ۋۇ (吴)، چۇ (楚) يەتتە بەگلىك يىغىلىقى ۋاقتىدا، چى بەگلىكىگە قارشى ئۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، شۇ (鄃) ناهىيىسى تۆرىلىكى بېرىلگەن.

(«سىخەي» 4379 ـ بەت)

[31] خوۋيۈەن (后元) ــ غەربىي خەن خاقانى ۋېندى (ليۇ خېڭ) م.

ب. 177 ـ يىلىدىن م. ب. 157 ـ يىلىغىچە جەمئىي 21 يىل خاقانلىق تەختىدە ئولتۇرغان. خاقان ۋېندى ئۆز سەلتەنىتىنىڭ كېيىنكى يەتتە يىلىنى خوۋيۈەن سەلتەنەت يىلى دەپ ئاتىغان.

(«سىخەي» 4767 ـ بەت)

[32] تۆت دالا (四荒) ــ تۆت ئەتراپى بوزدالىدىن ئىبارەت يەرلەر بولۇپ، «ئەريا. يەرنامىلىرى ئىزاھاتى» دېيىلگەن ئەسەردە: "رىشيا (日下)، شۋاڭمۇ (西王母)، بېيخۇ (北户)، گۇجۇ (孤竹) دېيىلگەن يەرلەر تۆت دالا دەپ ئاتىلىدۇ" دېيىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1توم 431 ـ بەت)

[33] پايتەخت ئەتراپى (封畿) ــ خاقانلار ئۆزى بىۋاستە باشقۇرىدىغان يەرلەرجى (畿) دەپ ئاتىلىدۇ. فېڭجى پايتەخت ئەتراپىدىكى جايلاردىن ئىبارەت.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 869 ـ بەت)

[34] تەڭرىقۇت (单于) ــ ھۇنلاردا ئەڭ ئالىي ھۆكۈمدار تەڭرىقۇت دېيىلىدۇ. تەڭرىقۇت ــ تەڭرى ئوغلى مەنىسىدە بولۇپ، ئۇلۇغ، بۈيۈك مەنىسىدە.

(«سىخەي» 660 ـ بەت)

[35] يۈنجۇڭ (云中) ــ ۋىلايەت. يىغىلىق دەۋرىدە جاۋ بەگلىكى ۋۇلىڭۋاڭ تەرىپىدىن تەسىس قىلىنغان. هازىرقى ئىچكىي موڭغۇلدىكى تۇمەن خوشۇنىنىڭ شەرقىي، داچىڭ تېغىنىڭ جەنۇبى، جۇزى ناهىيىسىنىڭ غەربى، خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىي ساھىلى ۋە سەددىچىننىڭ شىمالىدىكى يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

(«سىخەي» 1083 ـ بەت)

[36] دانىش بەگ (中大夫) ــ ئەمەل ئىسمى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 432 ـ بەت)

[37] فېيخۇ (飞狐) ــ ئۆتكەل، ئېغىزنىڭ نامى. خېبېي لەييۈەن ناهىيىسىنىڭ شىمالى، ۋېيشيەن ناهىيىسىنىڭ جەنۇبى. ئىككى تەرىپى تىك يار، 100 چاقىرىمدىن ئۇزۇن، تار يول بولۇپ، قەدىمدىن بېرى خېبېي تۈزلەڭلىكى بىلەن شىمالىي چېگرا ۋىلايەتلەر ئارىسىدىكى قاتناشنىڭ مۇھىم

ئاغزىدۇر.

(«سىخەي» 252 ـ بەت)

[38] گوۋجۇ (勾注) تاغ. يەنمېنشەنمۇ دېيىلىدۇ. قەدىمكى توققۇز قورۇلدىن بىرى. ئۇرنى ھازىرقى سەنشى-دەيشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 432 ـ بەت)

[39] خېنىي (河内) ــ ۋىلايەت. م. ب. 205 ـ يىلى (خەن گاۋزۇ ليۇ باڭنىڭ ئىككىنچى يىلى) قۇرۇلغان. خۇاڭخې دەرياسىنىڭ بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسىدىكى جەنۇپ ۋە شىمال ئىككى قىرغىقىدىكى جايلاردىن ئىبارەت.

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 1753 ـ بەت)

[40] جوۋ يافۇ (周亚夫، م. ب. ? ــ 143 ـ يىللار) ــ غەربىي خەن دەۋرىدىكى ئاتاقلىق سەركەردە. پېي (ھازىرقى جياڭسۇدا) ناھىيىسىدىن. جوۋبو (周勃)مۇ دېيىلىدۇ. باشتا تياۋ (条)تۆرىلىكى بېرىلگەن. خاقان ۋېندى دەۋرىدە، ھۇنلار ھۇجۇم قىلىپ كەلگەندە، ئۇ خېنىي مۇھاپىزەتچىلىكىدىن سەنگۈنلىككە كۆتۈرۈلۈپ، شىليۇ (细柳)نى مۇداپىئە قىلغان. جوۋ يافۇ ھەربىي ئىنتىزام ۋە بۇيرۇقلارنى چىڭ تۇتاتتى. خاقان جىڭدى دەۋرىدە چىرىكچى بەگ بولۇپ، ۋۇ (吴)، چۇ (楚)لاردىن ئىبارەت يەتتە بەگلىك يىغىلىقىنى باستۇرۇپ، باش ۋەزىر بولغان. كېيىن ئوغلى شەخسى قورال سودىسى قىلغاچقا، جوۋيافۇ قاماققا ئېلىنىپ، تۈرمىدە ئاچلىق ئېلان قىلىپ ئۆلگەن.

(«سىخەي» 459 ـ بەت)

[41] شىليۇ (细柳) ــ قەدىمكى يەرنىڭ ئىسمى بولۇپ، ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى شيەنياڭ شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبى، ۋېيخې دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى جايلاردىن ئىبارەت.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 432 ـ بەت)

[42] خانىدان بەگ (宗正) ــ چىن خاقانلىقى تەسىس قىلغان، غەربىي خەن خاقانلىقى ۋاقتىدا داۋاملىق ئىشلىتىلگەن ئەمەل. كۆپىنچە، بۇ خان جەمەتلىرى ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان مەمۇر بولۇپ، توققۇز ۋەزىرنىڭ بىرى ھېسابلىناتتى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 813 ـ بەت)

[43] باشاڭ (霸上) ــ قەدىمكى يەر ئىسمى. باتوۋ (霸头)مۇ دېيىلىدۇ. ئۇرنى باشۇينىڭ غەربىدىكى ئېگىزلىكتە بولغىنى ئۈچۈن، بۇ ئىسىم بېرىلگەن. ئۇرنى بۈگۈنكى شەنشى شىئەن شەھىرىنىڭ شەرقىدە. شيەنياڭ، چاڭئەنلەرگە يېقىن يەرلەر ئىچىدە. ھەربىي جەھەتتىن بەك مۇھىم جاي ھېسابلىنىدۇ.

(«سىخەي» 4582 ـ بەت)

[44] جىمېن (棘门) ــ قەدىمكى يەر ئىسمى. ئەسلىدە چىن بەگلىكى ئوردا دەرۋازىسى ئىدى. ئۇرنى بۈگۈنكى شەنشى شيەنياڭ شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 432 ـ بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 11 ـ جىلد

خەن خاقانى جىڭدى (汉景帝) تەزكىرىسى[1]

خەن خاقانلىقى خاقانى جىڭدى ـــ خاقان ۋېندىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى. ئۇنىڭ ئانىسى دوۋخان ئانا. خاقان ۋېندى دەي بەگلىكىدىكى ۋاقتىدا، ئاۋالقى بەگ ئاغىچىدىن ئۈچ ئوغۇل كۆرگەن بولۇپ، خانىش ئەتىۋارلىق ئورۇنغا چىققان چاغدا، ئاۋالقى بەگ ئاغىچا ئۆلۈپ كەتكەنىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۇنىڭدىن تۇغۇلغان ھېلىقى ئۈچ ئوغۇلمۇ ئىلگىرى ـ ئاخىر ئۆلۈپ كەتكەچكە، جىڭدى ۋەلىئەھد بولۇپ، خاقانلىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلغان.

م. ب. 156 ـ يىلى (خەن جىڭدىنىڭ بىرىنچى يىلى) تۆتىنچى ئايدا، مەملىكەت بويىچە پۇقرالارنىڭ ئورنى بىر دەرىجە كۆتىرىلىپ، ئومۇمى كېچىرىم ئېلان قىلىندى. بەشىنچى ئايدا مەملىكەت بويىچە، يەر ئىجارىسى 50 پىرسەنت كېمەيتىلدى. خاقان ۋېندى ئۈچۈن خان جەمەتلىرى ئىبادەتخانىسى سېلىپ بېرىلىپ، ۋەزىرلەرگە ئوردىنى تەبرىكلىمەسلىك توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرۈلدى. ھۇنلار دەي ۋىلايىتىگە باستۇرۇپ كىرگەندە، ئەلچى ئەۋەتىلىپ، ھۇنلار بىلەن ياخشىلىشىش توغرىسىدا ئەھد تۈزۈلدى...

(ئەسلى كىتاب 439 ـ بەت)

* * *

م. ب. 148 ـ يىلى (خەن جىڭدى جۇڭيۈەن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ ئىككىنچى يىلى) ئىككىنچى ئايدا، ھۇنلار يەن دىيارىغا باستۇرۇپ

كىرگەنلىكتىن، ياخشىلىشىش ئەھدى بىكار قىلىندى...

(ئەسلى كىتاب 444 ـ بەت)

* * *

م. ب. 147 ـ يىلى (خاقان جىڭدى سەلتەنەت دەۋرى جۇڭيۈەندىنىڭ ئۈچىنچى يىلى)، ھۇنلارنىڭ ئىككى خانى ئۆز توپىلىرى بىلەن تەسلىم بولغاچقا، ئۇلارغا چوڭ تۆرە[2] مەرتىۋىسى بېرىلدى...

(ئەسلى كىتاب 445 ـ بەت)

* * *

م. ب. 144 ـ يىلى (خاقان جىڭدى سەلتەنەت دەۋرى جۇڭيۈەندىنىڭ ئالتىنچى يىلى) سەككىزىنچى ئايدا، ھۇنلار شاڭجۈن ۋىلايىتىگە باستۇرۇپ كىردى.

(ئەسلى كىتاب 446 ـ بەت)

* * *

م. ب. 142 ـ يىلى (خاقان جىڭدى سەلتەنەت دەۋرى خوۋيۈەندىنىڭ ئىككىنچى يىلى) بىرىنچى ئايدا، بىر كۈندە ئۈچ قېتىم يەر تەۋرىدى. جىڭسەنگۈن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى... ئۈچىنچى ئايدا، ھۇنلار يەنمېن[3] ۋىلايىتىگە باستۇرۇپ كىردى.

(ئەسلى كىتاب 448 ـ بەت)

---

[1] خەن خاقانى جىڭدى (汉景帝)، يەنى ليۇچى (刘启)، م.ب. 188 ـــ 141 ـ يىللار) ـ غەربىي خەن خاقانلىرىدىن بولۇپ، م.ب. 157 ـــ 141 ـ يىللاردا سەلتەنەت سۈرگەن. «خەلققە ئاسايىشلىق بېرىش سىياسىتى»نى داۋاملىق يۈرگۈزۈپ، $\frac{1}{15}$ ھەسسە ئېلىنىدىغان غەلە ـ پاراقنى $\frac{1}{30}$ ھەسسىگە چۈشۈرگەن. بەگلىكلەرنى «ئاجىزلىتىش تەدبىرى»نى قوللىنىپ، ۋۇ (吴)، چۇ (楚)لاردىن ئىبارەت يەتتە بەگلىك قالايمىقانچىلىقىنى تىنچىتقان. بەگلەر، ئەمەلدارلارنى خىزمەتكە تەيىنلەش ۋە خىزمەتتىن قالدۇرۇش ھوقۇقىنى مەركەزگە تاپشۇرۇپ ئېلىپ، بەگلىكلەرنىڭ مەمۇرىيىتى مەركەزدىن تەيىنلەنگەن

ئەمەلدارلار تەرىپىدىن باشقۇرۇلۇپ، ھوقۇقىنى مەركەزلەشتۈرۈش مۇستەھكەملەنگەن. ئۆتكەن تارىخچىلار خەن خاقانى جىڭدىنى خاقان ۋېندىنىڭ دەۋر سەلتەنىتى بىلەن تەڭ ئورۇنغا قويۇشاتتى.

(«سىخەي» 2029 ـ بەت)

[2] چوڭ تۆرە (列侯) — چىن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان 20 دەرىجىلىك ئۇنۋان (رۇتبە)نىڭ ئەڭ يۇقىرى دەرىجىسى. تۇڭخو (通侯)، چې خوۋ (彻侯)مۇ دېيىلىدۇ. خەن خاقانى ۋۇدىنىڭ نامى (彻) بولغاچقا، چې خوۋ ئىستېمالدىن قالغان.

(«سىخەي» 3054 ـ بەت)

[3] يەنمېن (雁门) — يىغىلىق دەۋرىدە جاۋ بەگلىكى ۋۇلىڭۋاڭ تەرىپىدىن تەسىس قىلىنغان. چىن ۋە غەربىي خەن خاقانلىقى دەۋرلىرىدە ۋىلايەت مەركىزى شەنۋۇ (بۈگۈنكى سەنشى يۈۋيۈنىڭ جەنۇبى)دا ئىدى: ھازىرقى سەنشى، خېچۈ، ۋۇسەي، نىڭۋۇ قاتارلىق ناھىيەلەرنىڭ شىمالى، خېڭشەننىڭ غەربى، ئىچكى موڭغۇلنىڭ خۇاڭچېخەي، دەيخەينىڭ جەنۇبىدىكى يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

(«سىخەي» 351 — 352 ـ بەت)

خەن خاقانى ۋۇدى (汉武帝)① تەزكىرىسى

يازدا خەن خاقانلىقى سەلتەنەت دەۋرىنى ئۆزگەرتىپ، بىرىنچى ئاينى يىل بېشى قىلدى. سېرىق رەڭنى ئۈستۈن ئورۇنغا قويدى (قەدىرلىدى). ئەمەل ئىسىملىرىنى ئۆزگەرتىپ، بەش خەتلىك مۆھۈر ئويدۇردى. بۇ يىلنى تەيچۇ (太初)[2] نىڭ بىرىنچى يىلى (م. ب. 104 ـ يىلى) قىلىپ ئۆزگەرتتى. شۇ يىلى خاقان ۋۇدى ئىبىرشى سەنگۇنىنى غەربكە ماڭدۇرۇپ، پەرغانىغا[3] جازا يۈرۈشى قىلدى. ھەممە ياقتا چېكەتكە ئاپىتى يۈز بەردى. دىنىڭ فۇرىن[4] لوۋياڭ، يۇچۇلار ھونلار ۋە پەرغانىلىقلارنى ئەپسۇن ئوقۇپ قاغىدى.

(ئەسلى كىتاب 483 ـ بەت)

---

[1] خەن خاقانى ۋۇدى (汉武帝)، م.ب. 156 — 87 ـ يىللار) — ئىسمى لىيۇچې (刘彻)، خەن خاقانى جىڭدىنىڭ ئوغلى بولۇپ، غەربىي خەن خاقانلىقىنىڭ خاقانى. م.ب. 140 — 87 ـ يىللار ئارىلىقىدا 54 يىل ھۆكۈمدار بولدى. ئۇ كۇڭزىچىلىق تەلىماتىنىڭ ھامىسى ئىدى. ۋۇدى دەۋرىدە سودا، مېتاللچىلىق، تۇزچىلىق، دېھقانچىلىق راۋاجلاندى. سۇ ئىنشائاتلىرى قۇرۇلدى. يول قۇيۇلدى. غەربىي شىمالغا خەلق كۆچۈرۈلدى. جاڭ چيەننى غەربىي ئەلگە ئىككى قېتىم ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ، غەربىي ئەلگە بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي ئالاقىنى كۈچەيتتى. غەربىي جەنۇپتىكى يى قەۋملىرى ئىچىدە ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ، يەتتە ۋىلايەت تەسىس قىلىندى. ۋېي چىڭ، خوچۈبىڭ سەنگۈنلەر ئارقىلىق ھونلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ھونلارنىڭ

شىمالدىكى ئەھدىدىسى يوقاتتى. ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدە دىنىي پائالىيەتلەر، نەزىر-چىراقلار كۆپ ئۆتكۈزۈلۈپ، ھەددىدىن زىيادە ئىسراپچىلىق قىلىنغانلىقى، ئالۋان-سېلىقلارنىڭ ئېغىر بولغانلىقى تۈپەيلى، دېھقانلار زور كۆلەمدە ۋەيران بولدى. م.ب. 99-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تيەنخەننىڭ ئىككىنچى يىلى) چى (齐)، چۇ (楚)، يەن(燕)، جاۋ (赵) ھەم نەنياڭ (南阳) قاتارلىق جايلاردا دېھقانلار قوزغىلىڭى بولدى.

(«سىخەي» 2029-بەت)

[2] تەيچۇ (太初)—خەن خاقانى ۋۇدىنىڭ سەلتەنەت يىلى. م.ب. 104—101-يىللار.

(«سىخەي 1463-بەت)

[3] پەرغانە (大宛)—غەربىي ئەلنىڭ قەدىمكى خانلىقلىرىدىن بىرى. ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پەرغانە ئويمانلىقىغا جايلاشقان. مەركىزى كۇشان شەھىرى بولۇپ، چوڭ-كىچىك 70 تىن ئارتۇق شەھىرى بار ئىدى. ئاھالىسى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق قىلاتتى. ئۈزۈم، بىدە ۋە ئاتلىرى مەشھۇر ئىدى.

(«سىيۋەن» 1429-بەت)

[4] دىڭ فۇرېن (丁夫人)—بۇ يەردىكى «丁»فامىلە، (夫人» ئىسىم بولۇپ، يېغىلىق، چىن ۋە خەن سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدە ئەرلەرنىڭ (夫人) سۆزىنى ئۆزلىرىگە ئىسىم قىلىۋېلىش ئادىتى بار ئىدى.*

12 بەگلىك يىلنامىسى①

جېڭ (郑) م. ب. 806-يىلى جوۋ(周) خانى شۈەنۋاڭنىڭ 22-يىلى)، شۈەنۋاڭ ئانا بىر ئىنىسى يوۋ (友) غا جېڭ دېگەن يەرنى سۇيۇرغال قىلىپ بەرگەن. جېڭ خۇەنگۇڭ مانا شۇ ئىدى. ئۇ 36 يىل (م. ب. 806-يىلدىن م. ب. 771-يىلغىچە) تەختتە ئولتۇردى. جوۋخانلىقى خانى يوۋۋاڭ بىلەن بىرلىكتە چۈەنرۇڭلارنىڭ قولىدا ئۆلدى.

(ئەسلى كىتاب 523-بەت)

جوۋ (周) م. ب. 771-يىلى (جوۋيوۋۋاڭنىڭ 11-يىلى)، جوۋ يوۋۋاڭ چۈەنرۇڭلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

جېڭ (郑) م. ب. 771-يىلى (جېڭ بېگى خۇەنگۇڭنىڭ 36-يىلى) جېڭ خۇەنگۇڭ جوۋيوۋۋاڭنى قۇتۇلدۇرۇش يولىدا چۈەنرۇڭلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

(ئەسلى كىتاب 532-بەت)

چىن (秦) م. ب766-يىلى (جوۋپىڭۋاڭنىڭ بەشىنچى يىلى، يەنى چىن بېگى شياڭگۇڭنىڭ 12-يىلى)، چىن بېگى شياڭگۇڭ رۇڭلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ، چىشەن تېغىغا بارغاندا ئۆلگەنىدى.

(ئەسلى كىتاب 534-بەت)

چى (齐) م. ب. 706-يىلى (جوۋخانى خۇەنۋاڭنىڭ 14-يىلى

يەنى چى بېگى لىگوڭنىڭ 25 ـ يىلى)، تاغ روڭلىرى چى بەگلىكىگە تاجاۋۇز قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 558 ـ بەت)

جىن (晋) م. ب. 672 ـ يىلى (جوۋخانى خۈيۋاڭنىڭ بەشىنچى يىلى، يەنى جىن بېگى شيەنگوڭنىڭ بەشىنچى يىلى)، جىن بەگلىكى لەشكەر تارتىپ، لى روڭلىرىغا[2] جازا يۈرۈشى قىلدى ۋە لى روڭلىرى خانىنىڭ ئاغىچىسىنى قولغا چۈشۈردى.

(ئەسلى كىتاب 575 ـ بەت)

چى (齐) م. ب. 663 ـ يىلى (جوۋخانى خۈيۋاڭنىڭ 14 ـ يىلى يەنى چى بېگى خۇەنگوڭنىڭ 23 ـ يىلى)، چى بەگلىكى يەن بەگلىكىنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن لەشكەر تارتىپ، تاغ روڭلىرىغا جازا يۈرۈشى قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 578 ـ بەت)

ۋېي (卫) م. ب. 660 ـ يىلى (جوۋخانى خۈيۋاڭنىڭ 17 ـ يىلى يەنى ۋېي بېگى يىگوڭنىڭ توققۇزىنچى يىلى)، دىلار (翟人) ۋېي بەگلىكىگە جازا يۈرۈشى قىلدى. يىگوڭ بەگلىكىنىڭ ئىشلىرى بىلەن كارى بولماي، دائىم تورنا بېقىپ يۈرگەچكە، سىپاھ ـ بەگلەر خاپا بولۇپ، ئۇرۇش قىلىشتىن باش تارتتى. دىلار ۋېي بەگلىكىنى يوقاتتى. ۋېي بەگلىكى ئاھالىسى يىگوڭنىڭ ئاتىسى خۈيگوڭنىڭ ئىچكى يېغىلىق پەيدا قىلغانلىقىدىن نارازى ئىدى. شۇڭلاشقا، يىگوڭ دىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، باش ۋەزىر ۋە ئاھالىلەر خۈيگوڭنىڭ[3] كېيىنكى ئەۋلادىنى يوقىتىپ، چيەن مۇنىڭ ئىنىسى، جاۋبوۋەنىڭ ئوغلى شېن (申) نى بەگ قىلىپ تىكلەشتى. دىگوڭ مانا شۇ ئىدى. شۇ سەۋەپتىن، ۋېي بېگى يىگوڭنىڭ توققۇزىنچى يىلى ۋېي بېگى دەيگوڭنىڭ بىرىنچى يىلى (م. ب. 660 ـ يىلى) دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

(ئەسلى كىتاب 581 ـ بەت)

چى (齐) م. ب. 658 ـ يىلى (جوۋخانى خۈيۋاڭنىڭ 19 ـ يىلى، يەنى چى بېگى خۇەنگوڭنىڭ 28 ـ يىلى)، چى بەگلىكى ۋېي بەگلىكىگە چۇچيۇ شەھىرىنى يېڭىدىن قۇرۇپ بېرىپ، روڭ، دىلارنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچرىغان ۋېي بەگلىكىگە ياردەم قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 582 ـ بەت)

جوۋ (周) م. ب. 649 ـ يىلى (جوۋخانى شياڭۋاڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى)، روڭ، دىلارنىڭ جوۋخانىدانىغا تاجاۋۇز قىلىشى شۇدەينىڭ تەكلىۋى بىلەن بولغانىدى. شياڭۋاڭ شۇدەينى ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا، شۇدەي چى بەگلىكىگە قېچىپ كەتتى.

(ئەسلى كىتاب 587 ـ بەت)

چىن (秦) م. ب. 649 ـ يىلى (چىن بېگى موگوڭنىڭ 11 ـ يىلى)، جوۋ خانى شياڭۋاڭ خانلىقتا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن روڭ ـ دىلارغا جازا يۈرۈشى قىلدى. روڭ ـ دىلار چېكىنىپ كەتتى.

(ئەسلى كىتاب 587 ـ بەت)

چى (齐) م. ب. 648 ـ يىلى (جوۋخانى شياڭۋاڭنىڭ تۆتىنچى يىلى يەنى چى بېگى خۇەنگوڭنىڭ 38 ـ يىلى)، خۇەنگوڭ گۈەن جوڭ باشچىلىقىدا قوشۇن ئەۋەتىپ، جوۋخانىدانىغا تاجاۋۇز قىلغان دىلارنى چېكىندۈرگەچكە، شياڭۋاڭ يۇقىرى مەرتىۋىلىكلەرگە خاس ھۆرمەت بىلەن گۈەن جوڭنى كۈتۈۋالماقچى بولدى. گۈەن جوڭ قايتا ـ قايتا تەكەللۇپ قىلىپ تۇرۇۋالغانلىقى ئۈچۈن، ئاخىرى تۆۋەن مەرتىۋىلىك ئەمەلدارلار قاتارىدا كۈتۈۋېلىندى.

(ئەسلى كىتاب 587 ـ بەت)

چى (齐) م. ب. 644 ـ يىلى (جوۋخانى شياڭۋاڭنىڭ سەككىزىنچى يىلى يەنى چى بېگى خۇەنگوڭنىڭ 42 ـ يىلى) روڭلار جوۋ خانىدانىغا تاجاۋۇز قىلغانلىقتىن، جوۋشياڭۋاڭ چى بېگى خۇەنگوڭغا جىددى ياردەم بېرىش ھەققىدە مۇراجىئەت قىلدى. شۇڭا، خۇەنگوڭ

بەگلەرنىڭ قوشۇنلىرىنى توپلاپ، چېڭجوۋ (成周) شەھىرىنى قوغدىدى.

(ئەسلى كىتاب 590 ـ بەت)

چى (齐) م. ب. 627 ـ يىلى (جوۋخانى شياڭۋاڭنىڭ 25 ـ يىلى، يەنى چى بېگى جاۋگوڭنىڭ ئالتىنچى يىلى) دىلار (狄) چى بەگلىكىگە بېسىپ كىردى.

(ئەسلى كىتاب 598 ـ بەت)

لۇ (鲁) م. ب. 616 ـ يىلى (جوۋخانى چىڭ (顷) ۋاڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى يەنى لۇ بېگى ۋېنگوڭنىڭ 11 ـ يىلى)، لۇ بەگلىكى قوشۇنلىرى شيەن (咸 شەندۇڭ ئۆلكىسى چۈفۇغا يېقىن جاي) دېگەن يەردە تاجاۋۇر قىلىپ كىرگەن ئىگىز دىلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئىگىز دىلاردىن چاۋرۇنى ئەسىر ئالدى.

(ئەسلى كىتاب 607 ـ بەت)

سۇڭ (宋) م. ب. 616 ـ يىلى (جوۋخانى چىڭۋاڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى يەنى سۇڭ بېگى جاۋگوڭنىڭ تۆتىنچى يىلى) سۇڭ بەگلىكى قوشۇنلىرى چاڭچيۇدا (دۇيۇ ئىزاھاتى: "چاڭچيۇ سۇڭ بەگلىكىنىڭ يېرى") تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن ئىگىز دىلارنى مەغلۇپ قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 607 ـ بەت)

چۇ (楚) م. ب. 606 ـ يىلى (جوۋخانى دىڭۋاڭنىڭ بىرىنچى يىلى يەنى چۇ بېگى جۋاڭۋاڭنىڭ سەككىزىنچى يىلى)، جۋاڭۋاڭ لەشكەر تارتىپ بېرىپ، لۇخۇندىكى[4] رۇڭلارنى مەغلۇپ قىلدى. ئۇ لويى شەھىرىگە بارغاندىن كېيىن، جوۋخانلىقى ئىسرىقدانىنىڭ ئېغىرلىقىنى سورىدى.

(ئەسلى كىتاب 613 ـ بەت)

جىن (晋) م. ب. 569 ـ يىلى (جوۋخانى لىڭۋاڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى، يەنى جىن بېگى داۋگوڭنىڭ تۆتىنچى يىلى)، ۋېي جياڭنىڭ

نەسىھىتى ئارقىسىدا جىن بەگلىگى رۇڭ ـ دىلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، ئىناق ئۆتكەنلىكتىن، رۇڭ ـ دىلار داۋگوڭغا ئەلچى ئەۋەتكەن ئىدى.

(ئەسلى كىتاب 631 ـ بەت)

ۋېي (卫) م. ب. 478 ـ يىلى (جوۋخانى جىڭۋاڭنىڭ 42 ـ يىلى، يەنى ۋېي بېگى جۋاڭگوڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى)، جۋاڭگوڭ رۇڭجوۋ (رۇڭلارنىڭ ئولتۇراقلاشقان جايى) لىقلارنى ھاقارەتلىگەنلىگى ئۈچۈن، ئۇلار جاۋجيەنزى ۋە جىن بەگلىكىنىڭ باش ۋەزىرى جاۋياڭ قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىشىپ، جۋاڭگوڭغا ھۇجۇم قىلدى، جۋاڭگوڭ قېچىپ كەتتى.

(ئەسلى كىتاب 682 ـ بەت)

---

[1] 12 بەگلىك يىلنامىسى (十二诸侯年表) ــ «تارىخىي خاتىرىلەر» دىكى 12 بەگلىك يىلنامىسى. م. ب. 841 ـ يىلدىن م. ب. 476 ـ يىلغىچە ئۈچ يېرىم ئەسىردىن ئارتۇق داۋام قىلدى. چۈنچيۇ دەۋرىدە جوۋخانلىقىنى ئاساس قىلغان ھالدا، جوۋ (周)، لۇ (鲁)، چى (齐)، جىن (晋)، چىن (秦)، چۇ (楚)، سۇڭ (宋)، ۋېي (卫)، چېن (陈)، سەي (蔡)، ساۋ (曹)، جېڭ (郑)، يەن (燕)، ۋۇ (吴) قاتارلىق بەگلىكلەردە يۈز بەرگەن زور ۋەقە ـ ھادىسىلەرنىڭ خرونولوگىيىسىدۇر. ۋۇ بەگلىكى چۈنچيۇ دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىدا قۇرۇلغاچقا، 12 بەگلىك ئىچىگە كىرگۈزۈلمىگەن ئىدى.

(بىر توملۇق «سىيۈەن» 226 ـ بەت)

[2] لى رۇڭلىرى (骊戎) ــ قەدىمكى قەۋم بولۇپ، قەدىمكى رۇڭلارنىڭ بىر تارمىقى. ھازىرقى شەنشى لىنتوڭ ناھىيىسى ئەتراپلىرىدا. خانىنىڭ فامىلىسى جى (姬) بولۇپ، چىن (秦)نىڭ ئەجداتلىرى بىلەن قۇدىلىق مۇناسىۋەتتە بولغان. («سىيۈەن» 2616 ـ بەت)

[3] ۋېي خۇيگوڭ (卫惠公) ــ چۈنچيۇ دەۋرىدىكى ۋېي بەگلىكىنىڭ بېگى شۈەنگوڭنىڭ ئوغلى. ئىسمى شو (朔)، 31 يىل سەلتەنەت سۈرگەن.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى» 1605 ـ بەت)

〔4〕 لۇخۇن 陆浑 — قەدىمكى ناھىيە. ئەسلىدە چۇنچيۇ دەۋرىدە لۇخۇن رۇڭلىرىنىڭ يېرى بولۇپ، خەن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ناھىيە شەھىرى ھازىرقى خېنەن سۇڭشيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا ئىدى.
(«تارىخىي خاتىرىلەر» 2 ـ توم 613 ـ بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 15 ـ جىلد

ئالتە بەگلىك يىلنامىسى

چۆەنرۇڭلارنىڭ لەشكەر تارتىپ، جوۋخانى يوۋۋاڭنى مەغلۇپ قىلغانلىقى، جوۋپىڭۋاڭنىڭ شەرققە كۆچۈپ لويى شەھىرىگە ئورۇنلاشقانلىقى، چىن شياڭگۇڭنىڭ پىڭۋاڭ تەرىپىدىن بەگ بولۇپ تەيىنلەنگەنلىكى، ئىبادەتخانا سالدۇرۇپ، تەڭرىگە نەزىر ـ چىراق ئۆتكۈزگەنلىكى، بۇ جەھەتلەردە، ئەدەپ ـ قائىدىدىن ئاشۇرۇۋەتكەنلىكلىرىدىن ئىبارەت «چىن خاتىرىلىرى» («چىن بەگلىكى تارىخى خاتىرىلىرى»)نى مۇئەررىخ ئوقۇپ چىققان. «ئەدەپنامە»〔2〕دە: «تەڭرى خانلار ئاسمان ۋە يەر ئىلاھىغا نەزىر ـ چىراق قىلىدۇ. بەگلەر ئۆزى باشقۇرۇۋاتقان جايلاردىكى مەشھۇر تاغ ـ دەريالارغا نەزىرچىراق قىلىدۇ» دېيىلگەن.

ئەمما چىن بەگلىكى رۇڭلار ۋە دىلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىگە ئەمەل قىلىپ، ياۋۇزلۇق ھەرىكەتلىرىگە بېرىلىپ كېتىپ، ۋاپادارلىق پەزىلىتىگە سەل قارىدى. بەگلىك ئورنىدا تۇرسىمۇ، خانلارچە قائىدە ـ يوسۇنلارنى ئىجرا قىلدى. بۇ باشقا بەگلىكلەر ئۈچۈن ۋەھىمە بولدى. كېيىن چىن ۋېنگۇڭ لەشكەر تارتىپ، لۇڭشەن تېغىدىن〔3〕 ئۆتۈپ، دىلارنىڭ يېرىنى بېسىۋالدى. ئەۋلىيا چىن باۋغا ئىخلاس قىلىپ، چيشەن〔4〕 بىلەن يۇڭشەن〔5〕 تاغلىرى ئارىسىدىكى يەرگە پايتەخت بىنا قىلدى. چىن بېگى مۇگۇڭنىڭ سىياسىتى ئادىل بولغاچقا، بەگلىك كۈچىيىپ، بەگلىكنىڭ شەرقىي چېگرىسى خۇاڭخې دەرياسى-

غىچەكىپكەيدى. ئوتتۇرا جۇڭگودىكى بەگلىكلەرنىڭ بەگلىرىدىن چى خۇەنگوڭ، جىن ۋېنگوڭلاردىن ئىبارەت ئىككى ھۆكۈمدار بىلەن تەڭلىشىپ، غەرب تەرەپكە ھۆكۈمدار بولدى.

(ئەسلى كىتاب 685-بەت)

بەزىلەر: «شەرق پۈتكۈل شەيئىلەرنىڭ ئاپىرىدە بولىدىغان جايى. غەرب بولسا، پۈتكۈل شەيئىنىڭ ۋايىغا يېتىدىغان ئورنى» دەيدۇ. ئومۇمەن بىرەر ئىشنى باشلىغۇچىلار چوقۇم شەرقىي جەنۇبتىن، مۇۋەپپەقىيەت قازىنىدىغانلار دائىم غەربىي شىمالدىن چىقىدۇ. شۇڭلاشقا، يۈ(5) غەربىي چياڭلار ئىچىدە روناق تاپتى. تاڭ بولسا، بو(7) دېگەن جايدىن باش كۆتىرىپ چىقتى. جوۋ بولسا، فېڭيى، خاۋ شەھەرلىرىدىن(8) يىن خانلىقىغا يۈرۈش قىلىپ، ئەلنى قولغا كەلتۈردى. چىن بەگلىكى يۇڭجوۋ ئايمىقىدا روناق تېپىپ، ئەلنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ خاقان ئاتالدى. بۈيۈك خەن خانلىقىمۇ شۇخەن (蜀汉) دېگەن جايلاردا خاقانلىقنىڭ ئاساسىنى ياراتتى.

(ئەسلى كىتاب 686-بەت)

چىن (秦) م. ب. 471-يىلى (جوۋخانلىقى خانى يۈەنۋاڭنىڭ بەشىنچى يىلى يەنى چىن بېگى لىگوڭگوڭنىڭ ئالتىنچى يىلى) يىچۈ رۇڭلىرى خانى چىن بەگلىكىگە ئادەم ئەۋەتىپ، مال-بايلىق يوللىدى. مېيەن جۇ ياردەم تەلەپ قىلىپ كىشى ئەۋەتتى.

(ئەسلى كىتاب 689-بەت)

چىن (秦) م. ب. 461-يىلى (جوۋخانلىقى خانى دىڭۋاڭنىڭ سەككىزىنچى يىلى، يەنى چىن بېگى لىگوڭگوڭنىڭ 16-يىلى) لىگوڭگوڭ ئادەم ئەۋەتىپ، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ بويىدا خەندەك كولاتتى ۋە لەشكەر ئەۋەتىپ، دالى(9) رۇڭلىرىغا جازا يۈرۈشى قىلدى. پاڭشىچېڭ شەھىرىنى كېڭەيتىپ ئىسلاھ قىلدۇردى.

(ئەسلى كىتاب 693-بەت)

چىن (秦) م. ب. 457-يىلى (جوۋخانى دىڭۋاڭنىڭ 12-يىلى يەنى چىن بېگى لىگوڭگوڭنىڭ 20-يىلى)، چىن بېگى لىگوڭگوڭ لەشكەر تارتىپ، مېيەن جۇ بىلەن ئۇرۇش قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 693-بەت)

چىن (秦) م. ب. 444-يىلى (جوۋخانى دىڭۋاڭنىڭ 25-يىلى يەنى چىن بېگى لىگوڭگوڭنىڭ 33-يىلى)، لىگوڭگوڭ لەشكەر تارتىپ يىچۈ رۇڭلىرىنى مەغلۇپ قىلدى ۋە رۇڭ خانىنى ئەسىر ئالدى.

(ئەسلى كىتاب 700-بەت)

چىن (秦) م. ب. 430-يىلى (جوۋخانى كاۋۋاڭنىڭ 11-يىلى يەنى چىن بېگى زاۋگوڭنىڭ 13-يىلى)، يىچۈ خانى لەشكەر تارتىپ، چىن بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىپ، ۋېيياڭخىچە بېسىپ كىردى.

(ئەسلى كىتاب 702-بەت)

ۋېي (魏) م. ب. 408-يىلى (جوۋخانى ۋېيلىۋاڭنىڭ 18-يىلى يەنى ۋېي بېگى ۋېنخوۋنىڭ 17-يىلى)، ۋېنخوۋ ۋەلىئەھدى جى باشچى-لىقىدا لەشكەر ئەۋەتىپ جۇڭشەننى(10) مەغلۇپ قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 708-بەت)

جاۋ (赵) م. ب. 408-يىلى (جوۋخانى ۋېيلىۋاڭنىڭ 18-يىلى يەنى جاۋ بېگى لېيخوۋنىڭ بىرىنچى يىلى)، ۋېي بېگى ۋېنخوۋ ۋەلى-ئەھدىنى ئەۋەتىپ جۇڭشەن بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 708-بەت)

چىن (秦) م. ب. 395-يىلى (جوۋخانى ئەنۋاڭنىڭ يەتتىنچى يىلى يەنى چىن بېگى خۇيگوڭنىڭ بەشىنچى يىلى)، خۇيگوڭ لەشكەر تارتىپ، مېيەن جۇغا ھۇجۇم قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 712-بەت)

ۋېي (魏) م. ب. 378-يىلى (جوۋخانى ئەنۋاڭنىڭ 24-يىلى

يەنى ۋېي بېگى ۋۇخۇۋنىڭ توققۇزىنچى يىلى)، دىلاز كۆەي[11] دەرياسى بويىدا ۋېي بەگلىكى لەشكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 715 ـ بەت)

چىن (秦) م. ب. 338 ـ يىلى (جوۋخانى شيەنۋاڭنىڭ 31 ـ يىلى يەنى چىن بېگى شياۋگۇڭنىڭ 24 ـ يىلى)، دالى رۇڭلىرى چىن بەگلىكىنىڭ خېياڭ[12] دېگەن جايىغا قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. شياۋگۇڭ ئۆلدى.

(ئەسلى كىتاب 726 ـ بەت)

چىن (秦) م. ب. 331 ـ يىلى (جوۋخانى شيەنۋاڭنىڭ 38 ـ يىلى يەنى چىن بېگى خۇيۋېنۋاڭنىڭ يەتتىنچى يىلى)، يىچۈ رۇڭلىرى ئىلىدە ئىچكى قالايمىقانچىلىق چىققاچقا، خۇيۋېنۋاڭ تۆرە ساۋ باشچىلىقىدا لەشكەر ئەۋەتىپ تىنچلاندۇردى.

(ئەسلى كىتاب 728 ـ بەت)

چىن (秦) م. ب. 327 ـ يىلى (جوۋخانى شيەنۋاڭنىڭ 42 ـ يىلى يەنى چىن بېگى خۇيۋېنۋاڭنىڭ 11 ـ يىلى)، يىچۈ ھۆكۈمدارى چىن بەگلىكىگە ۋەزىر بولدى.

(ئەسلى كىتاب 729 ـ بەت)

چىن (秦) م. ب. 320 ـ يىلى (جوۋخانى شېنجىڭۋاڭنىڭ تۇنجى يىلى يەنى چىن بېگى خۇيۋېنۋاڭ خۇۋيۋەن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ بەشىنچى يىلى) خۇيۋېنۋاڭ شىمالدا رۇڭلارنىڭ يەرلىرىنى سەيلە قىلىپ، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ يۇقىرىسىغىچە باردى.

(ئەسلى كىتاب 731 ـ بەت)

چىن (秦) م. ب. 314 ـ يىلى (جوۋخانى نەنۋاڭنىڭ بىرىنچى يىلى يەنى چىن بېگى خۇيۋېنۋاڭ خۇۋيۋەن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 11 ـ يىلى)، خۇيۋېنۋاڭ لەشكەر ئەۋەتىپ، يىچۈ رۇڭلىرى ئىلىگە ھۇجۇم قىلىپ، 25 شەھىرىنى تارتىپ ئالدى.

(ئەسلى كىتاب 732 ـ بەت)

جاۋ (赵) م. ب. 307 ـ يىلى (جوۋخانى نەنۋاڭنىڭ سەككىزىنچى يىلى يەنى جاۋ بېگى ۋۇلىڭۋاڭنىڭ 19 ـ يىلى)، جاۋ بەگلىكى ھۇنچە كىيىنىپ، ئاتقا مىنىش ۋە ئوقيا ئېتىشنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا باشلىدى.

(ئەسلى كىتاب 735 ـ بەت)

جاۋ (赵) م. ب. 301 ـ يىلى (جوۋخانى نەنۋاڭنىڭ 14 ـ يىلى يەنى جاۋ بېگى ۋۇلىڭۋاڭنىڭ 25 ـ يىلى)، جاۋ بەگلىكى لەشكەر ئەۋەتىپ، جۇڭشەن بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلدى. خۇي خانىش ئۆلدى.

(ئەسلى كىتاب 736 ـ بەت)

جاۋ (赵) م. ب. 295 ـ يىلى (جوۋخانى نەنۋاڭنىڭ 20 ـ يىلى يەنى جاۋ بېگى خۇيۋېنۋاڭنىڭ تۆتىنچى يىلى)، جاۋ بەگلىكى چى، يەن بەگلىكلىرى بىلەن بىرلىشىپ، جۇڭشەن بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى يوقاتتى.

(ئەسلى كىتاب 738 ـ بەت)

چى (齐) م. ب. 295 ـ يىلى (جوۋخانى نەنۋاڭنىڭ 20 ـ يىلى يەنى چى بېگى مىنۋاڭنىڭ 29 ـ يىلى)، چى بەگلىكى جاۋ بەگلىكىگە ياردەم قىلىپ، جۇڭشەن بەگلىكىنى يوقاتتى.

(ئەسلى كىتاب 738 ـ بەت)

چىن (秦) م. ب. 214 ـ يىلى (چىن شىخۇاڭنىڭ 33 ـ يىلى) لەشكەر ئەۋەتىلىپ، غەربىي شىمالدىكى رۇڭلارنىڭ يېرى تارتىۋېلىنىپ، ئۇ جايلاردا 34 ناھىيە شەھىرى بىنا قىلىندى. مىڭ تيەن 300,000 لەشكەر بىلەن خۇاڭخې دەرياسىنىڭ بويىغا سېپىل سوقتى.

(ئەسلى كىتاب 757 ـ بەت)

چىن (秦) م. ب. 213 ـ يىلى (چىن شىخۇاڭنىڭ 34 ـ يىلى)، دەۋا ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشتا ئادالەتسىزلىك قىلغان ئەمەلدارلار سېپىل سوقۇشقا ئەۋەتىلدى.

(ئەسلى كىتاب 758 ـ بەت)

[1] ئالتە بەگلىك يىلنامىسى (六国纪年表) — يېغىلىق يىلنامىسى (战国纪年表) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. م.ب. 475 ـ يىلى (جوۋ خانى يۈەنۋاڭنىڭ بىرىنچى يىلى) دىن باشلىنىپ، م.ب. 221 ـ يىلغىچىلىك بولغان دەۋردىكى چۇ(楚)، چى (齐)، يەن (燕)، خەن (韩)، ۋېي (魏)، جاۋ (赵) قاتارلىق 6 بەگلىكنىڭ چىن (秦) بەگلىكى بىلەن پاراللېل ھالدىكى ۋەقەلىرىنىڭ خرونولوگىيىسىدۇر.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» ئىككىنچى توم 685 — 687 ـ بەتلەر)

[2] «ئەدەپنامە» (礼经) — ئەدەپ ـ قائىدىلەر ھەققىدىكى كىتابمۇ دېيىلىدۇ. «جوۋ ئەدەبنامىسى» (周礼) دېگۈچىلەرمۇ بار.

(«سىخەي» 3609 ـ بەت)

[3] لۇڭشەن (陇山) — لىۋپەنشەن تېغىنىڭ جەنۇبىي قىسمىنىڭ يەنە بىر خىل ئېيتىلىشى. قەدىمكى زامانلاردا لۇڭبەن (陇板) دېيىلەتتى. شەنشى ئۆلكىسى لۇڭشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا بولۇپ، شەنشى، گەنسۇ ئۆلكىلىرىنىڭ چېگرىلىرىغىچە سوزۇلۇپ بارىدۇ.

(«سىخەي» 979 ـ بەت)

[4] چىشەن تېغى (岐山) — شەنشى ئۆلكىسى چىشەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(بىر توملۇق «سىيۈەن» 490 ـ بەت)

[5] يۇڭشەن (雍山) — شەنشى ئۆلكىسى فېڭشياڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(«سىخەي» 824 ـ بەت)

[6] يۈ (禹) — رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، قەدىمكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئاقساقىلى. فامىلىسى سى (姒) بولۇپ، دايۈ (大禹)، شيايۈ (夏禹)، رۇڭيۈ (戎禹) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. يەنە بىر رىۋايەتتە، ئىسمى ۋېنمىڭ (文命) گۇن (鲧) نىڭ ئوغلى. ئەسلىدە، شياخۇشى (夏后氏) قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى. ئۇ ئاقساقال شۈن (舜) ئۇنى كەلكۈن سۈيىنى تىزگىنلەشكە بۇيرۇيدۇ. ئۇ ئىرىق ـ ئۆستەڭ چاپتۇرۇپ، دەريا سۇلىرىنى راۋانلاشتۇرىدۇ، دېھقانچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرىدۇ. 13 يىل سۇ تىزگىنلەش جەريانىدا ئىشىكى ئالدىدىن ئۈچ قېتىم ئۆتكەن بولسىمۇ، ئۆيىگە كىرمەيدۇ. كۆرسەتكەن خىزمىتى

ئۈچۈن شۈن ئۆلگەندىن كېيىن، قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ چوڭ ئاقساقىلى بولىدۇ.

(«سىخەي» 200 ـ بەت)

[7] تاڭ ئاقساقال، بو دېگەن يەردە باش كۆتىرىپ چىققان (汤起于亳) — «شەرھىلەر توپلىمى» دا، شۇ گۇاڭ: "جىڭجاۋ ۋىلايىتىنىڭ دۇشيەن ناھىيىسىدە بوتىڭ دېگەن يەر بار" دەيدۇ. دۇشيەن ناھىيىسى جىن خانلىقى تەرىپىدىن قۇرۇلغان. قەدىمدە دوبو بەگلىكى بولۇپ، ھازىرقى شەنشى شىئەن شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» ئىككىنچى توم 686 ـ بەت)

[8] فېڭ، خاۋ (丰, 镐) — فېڭ، خاۋ ئىككى شەھەرنىڭ ئىسمى. فېڭ ـ فېڭجىڭ (丰京) بولۇپ، جوۋ خانلىقىنىڭ خانى جوۋېنۋاڭ بىنا قىلغان. ھازىر شەنشى ئۆلكىسى چاڭئەن فېڭخې دەرياسىنىڭ غەربىدە. خاۋ — خاۋجىڭ (镐京) بولۇپ، جوۋ خانى ۋۇۋاڭ بىنا قىلدۇرغان. ھازىرقى فېڭخې دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى كۇنمىڭ كۆلىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا. («سىخەي» 64 ـ بەت)

[9] دالى رۇڭلىرى (大荔戎人) — غەربىي رۇڭلاردىن بولغان قەدىمكى قەۋم. چىشەن، لياڭشەن تاغلىرى بىلەن جىڭشۈي، چىشۈي دەريالىرىنىڭ شىمالى، بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى دالى ناھىيىسى ئەتراپلىرىدا ياشايتتى. چۈنچيۇ دەۋرىدە كۆچىپ، خانلىق بولۇۋالغان. شەھىرلىرى بار. م.ب. 461 ـ يىلى چىن بەگلىكى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ، نامىنى لىنجىن (临晋)گە ئۆزگەرتكەن.

(«سىخەي» 1429 ـ بەت)

[10] كۆەي (浍) كۆەيخې دەرياسى بولۇپ، ئەنخۇي ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدا.

(«سىخەي» 2130 ـ بەت)

[11] خېياڭ (合阳) — قەدىمكى جاي. يېغىلىق دەۋرىدىكى ۋېي بەگلىكىنىڭ زېمىنى. ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ خېياڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«سىخەي» 726 ـ بەت)

چىن، چۇ بەگلىكلىرى ئارىلىقىدىكى ئاينامە

يۈۋ بېگى جاڭ خەن (章邯) م. ب. 205 ـ يىلى (خەن گاۋزۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) ئونىنچى ئايدا، خەن قوشۇنلىرى يۈۋ بەگلىكىنىڭ لۈڭشى دېگەن جايىغا، 12 ـ ئايدا بېيدى دېگەن جايىغا ھۇجۇم قىلىپ بېسىۋالغان.

(ئەسلى كىتاب 784 ـ 785 ـ بەت)

خەن (汉) م. ب. 205 ـ يىلى (خەن گاۋزۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) يەتتىنچى ئايدا خەن قوشۇنلىرى جاڭ خەننى فېيچيۇدا [1] ئۆلتۈردى. يۈۋ بەگلىكىگە قاراشلىق جايلارنىڭ ھەممىسى خەن بەگلىكىگە تەۋە بولۇپ، بۇ يەرلەردە لۈڭشى، بېيدى، جۇڭدىدىن ئىبارەت ئۈچ ۋىلايەت تەسىس قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 787 ـ 788 ـ بەت)

---

[1] فېيچيۇ (废丘) ياكى چۈەنلى (犬立) ـــ يەر ئىسمى. قەدىمكى ئورنى شەنشىنىڭ شىنپىڭ ناھىيىسى تېررىتورىيىسىدە.

(بىر تومل‍ۇق «سيۈەن» 533 ـ بەت)

خەن خاقانلىقى قۇرۇلغاندىن بۇيانقى بەگلەر يىلنامىسى

دەي (代) م. ب. 205 ـ يىلى (خەن گاۋزۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) 11 ـ ئايدا، مەرھۇم خەنۋاڭنىڭ نەۋرىسى خەن (韩) بېگى خەن شىن (信) [1] دەي بەگلىكىنىڭ بەگلىكىگە تەيىنلىنىپ، مايى شەھىرى بەگلىكىنىڭ مەركىزى قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 805 ـ بەت)

دەي (代) م. ب. 202 ـ يىلى (خەن گاۋزۇنىڭ بەشىنچى يىلى)، دەي بېگى خەن (韩) شىن (信) ھۇنلارغا تەسلىم بولدى. خەن خاقانلىقى دەي بەگلىكىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، دەي ۋىلايىتىگە ئۆزگەرتتى.

(ئەسلى كىتاب 807 ـ بەت)

يەن (燕) م. ب. 202 ـ يىلى (خەن گاۋزۇنىڭ بەشىنچى يىلى) توققۇزىنچى ئايدا، لۇۋەن يەن بەگلىكىگە بەگ بولۇپ تەيىنلەندى.

(ئەسلى كىتاب 807 ـ بەت)

يەن (燕) م. ب. 196 ـ يىلى (خەن گاۋزۇنىڭ 11 ـ يىلى) ئونىنچى ئايدا، يەن بەگلىكى بېگى لۇۋەن ھۇنلار ئېلىگە قېچىپ كەتتى.

(ئەسلى كىتاب 811 ـ بەت)

[1] خەن بېگى شىن (韩王信) — مەرھۇم خەن (韩) شىياڭۋاڭنىڭ كىچىك خوتۇنىدىن بولغان ئوغلىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن. جاڭ لياڭ خەن (韩) دىيارىغا بارغىنىدا خەن شىننى يولۇقتۇرۇپ، خەن (韩) سەنگۇنى قىلدى. ۋۇگۇەن (武关)گە كىرگەندىن كېيىن، ھەربى ئىشلار ۋەزىرى بولدى. خەن (韩)دىيارىغا لەشكەر باشلاپ بېرىپ، ئون نەچچە شەھەرنى ئالدى ۋە خەن (韩)بېگى بولدى. شياڭ يۈنى يوقىتىش ئۇرۇشىغا قاتنىشىپ، خەن گاۋزۇنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشتى. كېيىن ھۇنلارنىڭ مۇھاسىرىسىگە چۈشۈپ قېلىپ، ھۇنلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ سۈلھ تەلەپ قىلدى. گاۋزۇ گۇمانلىنىپ مەكتۇپ يوللاپ ئەيىبلىدى. ۋەھىمىگە چۈشكەن خەن شىن ھۇنلارغا ئۆتۈپ كەتتى. خەن گاۋزۇ سەي سەنگۇنىنى لەشكەر بىلەن ئەۋەتىپ، ئاخىرى خەن شىننى ئۆلتۈردى. بۇ خەن شىننىڭ فامىلىسى، ئىسمى خەن خاقانلىقىنىڭ ئاتاقلىق سەركەردىسى خەن شىن بىلەن ئوخشاش بولسىمۇ، ئايرىم ئىككى شەخستىن ئىبارەت.

(«جۇڭگو مەشھۇر شەخسلىرى قامۇسى» 1693 ـ بەت)

خەن گاۋزۇنىڭ خىزمەت كۆرسەتكەن تۆرىلىرى يىلنامىسى

خېياڭ (合阳)خېياڭ تۆرىسى گاۋزۇنىڭ ئاكىسى ليۇجۇڭ ئىدى. خەن گاۋزۇ قوزغىلاڭ كۆتەرگەن چاغدا، ليۇجۇڭ خان بوۋىسىغا قاراش ئۈچۈن فېڭيى شەھرىدە[1] قالدى. ئەل تىنچىغاندىن كېيىن، م. ب. 201 ـ يىلى (خەن گاۋزۇنىڭ ئالتىنچى يىلى) بىرىنچى ئايدا، ليۇجۇڭ دەي بەگلىكىنىڭ بېگى بولۇپ تەيىنلەندى. م. ب. 199 ـ يىلى (خەن خاقانى گاۋزۇنىڭ سەككىزىنچى يىلى) ھۇنلار دەي بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلغاندا، دەي بېگى ليۇجۇڭ بەگلىكنى تاشلاپ قاچتى. گاۋزۇ ليۇجۇڭنىڭ بەگلىك ئۇنۋانىنى ئېلىپ تاشلاپ، خېياڭ تۆرىلىكىگە چۈشۈرۈپ قويدى.

(ئەسلى كىتاب 946 ـ 947 ـ بەت)

[1] فېڭيى (丰邑) — ھازىرقى جياڭسۇ ئۆلكىسى فېڭشيەن ناھىيىسى.
(«سىخەي» 63 ـ بەت)

خەن خاقانى خۇيدى بىلەن خەن خاقانى جىڭدى ئارىلىقىدىكى تۆرىلەر يىلنامىسى

پىڭ (缾)[1] هۇنلار بېيدى ۋىلايىتىگە بېسىپ كىرگەندە، بېيدى تۇتۇق بېگى سۇن ئاڭ هۇنلارغا قارشى جەسۇرلۇق بىلەن ئۇرۇش قىلىپ، قەھرىمانلارچە قۇربان بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئوغلى پىڭ تۆرىسى بولغانىدى.

(ئەسلى كىتاب 1005 - بەت)

گۇڭگاۋ (弓高)[2] خەن (韩) بېگى خەن شىننىڭ بۇرۇنقى كىچىك ئائىچىسىدىن بولغان ئوغلى جۇاڭ تۆرىسى تۇيداڭ، م. ب. 163 - يىلى (خەن خاقانى ۋېندىنىڭ 16 - يىلى) هۇنلارنىڭ باش ۋەزىرى سالاھىيىتى بىلەن خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغاچقا، گۇڭگاۋ تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى. 1237 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1005 - بەت)

پىڭچۇ (平曲)[3] گۇڭسۇن خۇنشيې («خەننامە»دە «خۇن» دەپ يېزىلغان) سەنگۇنلۇك ئۇنۋانى بىلەن ۋۇ[4]، چۇ[5] قاتارلىق يەتتە بەگلىكنىڭ ئاسىي قوشۇنلىرىغا جازا يۈرۈشى قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، لۇڭشى قۇشبېگى بولۇپ تەيىنلەندى. م. ب. 151 - يىلى (خەن خاقانى جىڭدىنىڭ ئالتىنچى يىلى) تۆتىنچى

ئايدا، پىڭچۇ تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى. 3220 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1015 - بەت)

ئەنلىڭ (安陵)[6] هۇن خانى زەجەن خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولدى. م. ب. 147 - يىلى (خەن خاقانى جىڭدى سەلتەنەت دەۋرى جۇڭيۈەننىڭ ئۈچىنچى يىلى) 11 - ئايدا، ئەنلىڭ تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى. 1517 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1018 - بەت)

يۈەن (垣)[7] خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغان هۇن خانى سى م. ب. 147 - يىلى (خەن خاقانى جىڭدى سەلتەنەت دەۋرى جۇڭيۈەننىڭ ئۈچىنچى يىلى) 12 - ئايدا، يۈەن تۆرىسى بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1019 - بەت)

چيۇ (遒)[8] لۇگجان هۇن خانى سالاھىيىتى بىلەن خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولدى. م. ب. 147 - يىلى (خەن خاقانى جىڭدى سەلتەنەت دەۋرى جۇڭيۈەننىڭ ئۈچىنچى يىلى) 12 - ئايدا، چيۇ تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى. 5569 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىندى.

رۇڭچېڭ (容城)[9] ۋەيسەل (唯徐卢) خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولدى. م. ب. 147 - يىلى (خاقان جىڭدى سەلتەنەت دەۋرى جۇڭيۈەننىڭ ئۈچىنچى يىلى) 12 - ئايدا، رۇڭچېڭ تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى. 700 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىندى.

يى (易)[10] هۇن خانى پەرچىن (仆黥) خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولدى. م. ب. 147 - يىلى (خەن خاقانى جىڭدى سەلتەنەت دەۋرى جۇڭيۈەننىڭ ئۈچىنچى يىلى) 12 - ئايدا، يى تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى.

فەنياڭ (范阳)[11] هۇن خانى دايې خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولدى. م. ب. 147 - يىلى (خەن خاقانى جىڭدى سەلتەنەت

دەۋرى جۇڭيۈەننىڭ ئۈچىنچى يىلى)، فەنياڭ تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى. 1197 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1020 ـ بەت)

شى هۇن خانى خاندان (邯鄲) خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولدى. م. ب. 147 ـ يىلى (خەن خاقانى جىڭدى سەلتەنەت دەۋرى جۇڭيۈەننىڭ ئۈچىنچى يىلى) 12 ـ ئايدا، خەندەن تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى.

ياگۇ (亚谷)[12] بۇرۇنقى يەن بېگى لۇۋەننىڭ نەۋرىسى جيەن تۆرىسى تافۇ هۇنلارنىڭ تۇڭگۇسلار خانى سۇپىتى بىلەن خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولۇپ، م. ب. 145 ـ يىلى (خاقان جىڭدى سەلتەنەت دەۋرى جۇڭيۈەننىڭ ئالتىنچى يىلى)، ياگۇ تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى. 1500 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1021 ـ بەت)

---

[1] پىڭ (缾) — ناهىيە. لاڭيا (琅琊)غا قاراشلىق.

(«شىخەي» 2781 ـ بەت)

[2] گۇڭگاۋ (高弓) — «شەھەرلەر توپلىمى»دا: «خېجيەندە گۇڭگاۋ ناهىيىسى بار» — دېيىلگەن. «ھەقىقى شەھەر»دە: «ساگجۇ ناهىيىسى» دېيىلگەن. هازىرقى خېبېي ئۆلكىسى فۇچېڭ (阜城) ناهىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

بىر توملۇق «سىيۈەن» 540 ـ بەت)

[3] گۇڭسۇن كۇن (خۇن) شيې (公孙昆 (浑) 邪) — خەن دەۋرىدە ياشىغان كىشى، يىچۇلىلىق. خاقان جىڭدى ۋاقتىدا لۇڭشى قۇشبېگى بولغان. سەنگۇن بولۇپ، ۋۇ (吴)، چۇ (楚) بەگلىكلىرىگە قارشى ئېلىپ بېرىلغان جەڭلەردە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، پىڭچۇ تۆرىلىكىگە تەيىنلەنگەن.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى» 36 ـ بەت)

[4] ۋۇ (吴) بۇ، ۋۇ بەگلىكى جۇنچيۇ، يىغىلىق دەۋرىدىكى ۋۇ بىلەن پەرقلىقتۇر. م.ب. 196 ـ يىلى خەن خاقانى ليۇ باڭ ئۆز سەلتەنەت دەۋرىنىڭ

11 ـ يىلى جيەنى ليۇبىنى ۋۇ (吴)دىيارىغا بەگ تەيىنلىگەن ئىدى.

(تارىخىي خاتىرىلەر 804 ـ بەت)

[5] چۇ (楚) بۇ، چۇنچيۇ، يىغىلىق دەۋرىدىكى چۇ بەگلىكى بىلەن پەرقلىقتۇر. م.ب. 201 ـ يىلى خەن خاقانى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ ئالتىنچى يىلى ئىنىسى ليۇجياۋنى چۇ (楚) دىيارىغا بەگ قىلىپ تەيىنلىدى

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 804 ـ بەت).

[6] ئەنلىڭ (安陵) — قەدىمكى ناهىيە. غەربىي خەن دەۋرىدىكى بەش خانلىق قەۋرىستانلىقىنىڭ بىرى. ئەسلىدە غەربىي جوۋخانلىقىنىڭ شەھىرلىرىدىن بولۇپ، خەن خاقانى خۇيدى دەۋرىدە بۇ يەرگە قەۋرىستانلىق قۇرغان ھەم ناهىيە تەسىس قىلغان. ناهىيە مەركىزى بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى شيەنياڭ شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا. خاقان خۇيدى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، مۇشۇ قەۋرىستانلىققا كۆمۈلگەن. ئۈچ خانلىق دەۋرىدىكى ۋېي خانلىقى ئەمەلدىن قالدۇرغان.

(«شىخەي» 2291 ـ بەت)

[7] يۈەن (垣) — ناهىيە. خېدۇڭغا قارايتتى. بۈگۈنكى شەنشى يۈەنچۈ ناهىيىسى.

(«شىخەي» 1219 ـ بەت)

[8] چيۇ (遒) — خەن خاقانلىقى تەسىس قىلغان بولۇپ، هازىرقى خېبېي ئۆلكىسى لەيشۈي ناهىيىسىنىڭ شىمالىدا.

(«شىخەي» 2410 ـ بەت)

[9] رۇڭچېڭ (容城) — ناهىيە. جوجۈن (涿郡) ۋىلايىتىگە قاراشلىق. هازىرقى خېبېي ئۆلكىسى رۇڭچېڭ ناهىيىسى.

(«شىخەي» 4112 ـ بەت)

[10] يى (易) — بۈگۈنكى خېبېي ئۆلكىسىدىكى بىر ناهىيە.

(«شىخەي» 3183 ـ بەت)

[11] فەنياڭ (范阳) — خەن خاقانلىقى تەسىس قىلغان ناهىيە. هازىرقى خېبېي ئۆلكىسى دىڭشىڭ ناهىيىسىدە.

(«شىخەي» 1312 ـ بەت)

[12] ياگۇ (亚谷) — يەر ئىسمى. ئورنى خېنىيدە.

(«جۇڭگو قەدىمكى، هازىرقى زامان يەر ناملىرى لۇغىتى» 424 ـ بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 20 ـ جىلد

جىيەنىۋەن① سەلتەنەت دەۋرىدىن بۇيانقى تۆرىلەر يىلنامىسى

مۇئەررىخ دەيدۇكى: «ھۇنلار ياخشىلىشىش ئەھدىنى بۇزۇپ، بىزنىڭ يول ئۈستىدىكى مۇھىم قورۇللىرىمىزغا ھۇجۇم قىلدى. مىن يۆلىرى ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن لەشكەر تارتىپ دۇڭئوۋغا(2) ھۇجۇم قىلغاچقا، دۇڭئوۋ خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولۇشنى تەلەپ قىلدى. مىن يۆلىرى جەنۇب ۋە شىمالىي تەرەپتىن خەن خاقانلىقىغا قىستاپ بېسىپ كىردى. ئەمما بۇ خەن خاقانلىقىنىڭ قۇدرەت تېپىپ كۈچلىنىۋاتقان مەزگىلى ئىدى. بۇنىڭدىن بىلىۋېلىشقە مۇمكىنكى، خىزمەت كۆرسەتكەن ۋەزىرلەر ئىنئامغا مۇيەسسەر بولۇپ، ئاتا ـ بوۋىلىرى بىلەن تەڭلىشىپ قالغان. نىمە ئۈچۈن مۇنداق دېيىلىدۇ؟ بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، «شېئىرنامە»(3)، «نەسىرنامە»(4) دىن ئىبارەت بۇكلاسسىك كىتابلاردا، شىيا ئاقساقاللىرىنىڭ، شاڭ، جوۋ خانلىرىنىڭ «شىمالدىكى رۇڭ ۋە دىلارغا زەربە بېرىشى، جەنۇبتىكى جىڭ (荆) ۋە تۇ(荼) خانلىقلىرىنى جازالاش كېرەكلىكى تەرغىپ قىلىنغان». شۇڭا، چى بېگى خۋەنگۇڭ يەن بەگلىكىدىن ئۆتۈپ، تاغ رۇڭلىرىغا جازا يۈرۈشى قىلدى. ۋۇ بېگى لىڭۋاڭ كىچىككىنە جاۋ بەگلىكىگە تايىنىپ، تەڭرىقۇتنى بويسۇندۇردى. چىن بېگى مۇگۇڭ بەيلى شىنىڭ تەدبىرىنى قوللىنىپ،

غەربىي رۇڭلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ۋۇ بەگلىكى، چۇ بەگلىكى بەگ تۇرۇقلۇق بەيۆگە ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ھازىر بىرلىككە كەلتۈرۈلدى. ئۈستىمىزدە دانا خاقان بار، قەلەممۇ، ئەلەممۇ تەييار بولدى. تۆت ئەتراپتىكى پۈتكۈل يەر ـ زىمىن ئىشغال قىلىندى. ئەل ئىچىدىكى مىليونلىغان خەلق ئۇيۇشتى. ئەجەبا، ئەل ئەمىن تاپسىلا، چېگرانى قالايمىقان قىلىۋاتقان دۈشمەنگە قارشى يۈرۈش قىلىنمامدۇ؟! شۇنىدىن كېيىن لەشكەر تارتىپ، شىمالدىكى قۇدرەتلىك ھۇنلارغا جازا يۈرۈشى قىلىندى. جەنۇپقا يۈرۈش قىلىپ، كۈچلۈك مىن يۆلىرى قىرىپ تاشلاندى. شۇنىڭ بىلەن، نۇرغۇنلىغان سىپاھ ـ بەگلەر تەرتىپ بويىچە ئىنئامغا ئېرىشتى».

(ئەسلى كىتاب 1027 ـ بەت)

* * *

شى (翁) خەنگە تەسلىم بولغان ھۇنلارنىڭ ۋەزىرى جاۋسۇن م. ب. 131 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنگۋاڭنىڭ تۆتىنچى يىلى) يەتتىنچى ئايدا، شى دېگەن يەرگە تۆرە قىلىندى. م. ب. 127 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئىككىنچى يىلى) ھارۋا ـ ئاتلىقلار سەنگۈنى ۋېي چىڭ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن ئۈستىلەپ ئىنئام ئالدى. م. ب. 123 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئالتىنچى يىلى) شى تۆرىسى جاۋسۇن ئالدىنچى سەنگۈن بولۇپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، تەڭرىقۇت قوماندانلىقىدىكى زور قوشۇن بىلەن ئۇچراشتى ۋە ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، ھۇنلارغا تەسلىم بولدى. خەن خاقانلىقى ئۇنىڭغا بېرىلگەن سۇيۇرغاللىقنى ئەمەلدىن قالدۇردى.

(ئەسلى كىتاب 1027 ـ 1028 ـ بەت)

چىنجۇاڭ (持裴)[5] خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغان ھۇن تۇتۇق بېگى يۈ م. ب. 129 ـ يىلى (خەن خاقانى ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنگۇاڭنىڭ ئالتىنچى يىلى) توققۇزىنچى ئايدا، چىنجۇاڭ تۆرىسى بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1028 ـ بەت)

چىنياڭ (亲阳)خەنگە تەسلىم بولغان ھۇنلارنىڭ ۋەزىرى ياۋچى م. ب. 127 ـ يىلى (خەن ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئىككىنچى يىلى) ئونىنچى ئايدا، چىنياڭ تۆرىسى بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1028 ـ بەت)

روياڭ (若阳)خەن خاقانلىقىغاتەسلىم بولغان ھۇنلارنىڭ ۋەزىرى مېڭ م. ب. 127 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئىككىنچى يىلى) ئونىنچى ئايدا، روياڭ تۆرىلىكىگە تەيىنلەنگەن.

(ئەسلى كىتاب 1029 ـ بەت)

چاڭپىڭ (长平)[6] قەھرىمان تۆرە ۋېي چىڭ م. ب. 127 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئىككىنچى يىلى)، يەنە بىر قېتىم ھارۋا ـ ئاتلىقلار سەنگۈنى بولۇپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى ۋە شوفاڭ، خېنەن (خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبى)نى ئېلىپ، خىزمەت كۆرسەتتى. يۈەنشو سەلتەنەت دەۋرىنىڭ ئىككىنچى يىلى ئۈچىنچى ئايدا چاڭپىڭ تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى. م. ب. 124 ـ يىلى (يۈەنشو سەلتەنەت دەۋرىنىڭ بەشىنچى يىلى) ئۇ يەنە ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئوڭ تۇغ قانىنى مەغلۇپ قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئۈستىلەپ 3000 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال بېرىلدى.

(ئەسلى كىتاب 1029 ـ بەت)

پىڭلىڭ(平陵)[7] تۇتۇق بەگ سۇجيەن ھارۋا ـ ئاتلىقلار سەنگۈنى ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ خىزمەت

كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م. ب. 127 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئىككىنچى يىلى) ئۈچىنچى ئايدا، پىڭلىڭ تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى. يۈەنشو سەلتەنەت دەۋرىنىڭ بەشىنچى يىلى ھەرىكەتچان قوشۇنلار سەنگۈنى بولۇپ، چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ بىلەن يۇرۇشتە بىللە بولغاچقا، ئۈستىلەپ سۇيۇرغال بېرىلدى. م. ب. 123 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئالتىنچى يىلى) سۇجيەن ئوڭ سەنگۈن بولدى. شى تۆرىسى جاۋسۇن بىلەن بىرلىكتە جەڭدە مەغلۇپ بولۇپ، ئۆزى يالغۇز قېچىپ كەلگەچكە، ھەربىي قانۇن بويىچە ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىندى. پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭغا بېرىلگەن سۇيۇرغال ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

(ئەسلى كىتاب 1030 ـ بەت)

ئەنتوۋ (岸头) تۇتۇق بەگ جاڭ سىگۇڭ ھارۋا ـ ئاتلىقلار چوڭ سەنگۈنى ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م. ب. 127 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئىككىنچى يىلى) ئالتىنچى ئايدا، ئەنتوۋ تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى. يۈەنشو سەلتەنەت دەۋرىنىڭ ئالتىنچى يىلى چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا زەربە بەرگەنلىكى ئۈچۈن، ئۈستىلەپ سۇيۇرغال بېرىلدى.

(ئەسلى كىتاب 1030 ـ بەت)

شېئەن (涉安) ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ ۋەلىئەھدى يۇدۇم قېچىپ كېلىپ، خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولدى. م. ب. 126 ـ يىلى (خەن خاقانى ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئۈچىنچى يىلى) تۆتىنچى ئايدا، يۇدۇم شېئەن تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى. بەشىنچى ئايدا ئۆلدى. كېيىنكى ئەۋلادى بولمىغانلىقتىن، سۇيۇرغاللىق بىكار قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1031 ـ بەت)

چاڭۋۇ (昌武) خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغان ھۇن خانى جان ئايىقنى م. ب. 125 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ تۆتىنچى يىلى) ئونىنچى ئايدا، چاڭۋۇ تۆرىسى بولدى. كېيىن قىران چەۋەنداز سەنگون خوچۇبىڭ بىلەن بىرلىكتە، ھۇنلارنىڭ سول تۇغ قانىتىغا ھۇجۇم قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن، ئۆستىلەپ سۇيۇرغال بېرىلدى.

(ئەسلى كىتاب 1031 ـ بەت)

شياڭچېڭ (襄城) [8] خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغان ھۇنلارنىڭ ۋەزىرى ئۇلۇن م. ب. 125 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ تۆتىنچى يىلى) ئونىنچى ئايدا، شياڭچېڭ تۆرىسى بولدى. م. ب. 103 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تەيچۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) ئۇلۇن جويې تۆرىسى جاۋپونۇ بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، جەڭدە ئۆلدى.

(ئەسلى كىتاب 1032 ـ بەت)

نەنجياۋ (南窌) چەۋەندازلار سەنگونى بولغان گوڭسۇن خې چوڭ سەنگون ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ ھۇن خانىنى ئەسىرگە ئېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م. ب. 124 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ بەشىنچى يىلى) تۆتىنچى ئايدا، نەنجياۋ تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى. م. ب. 112 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەندىڭنىڭ بەشىنچى يىلى)، گوڭسۇن خې نەزىر ـ چىراق ئۈچۈن بېرىلىدىغان ئالتۇننى ساپ بەرمىگەنلىكى ئۈچۈن، سۇيۇرغاللىق ۋە ئۇنۋانىدىن مەھرۇم قىلىندى. م. ب. 103 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تەيچۇنىڭ ئىككىنچى يىلى)غا كەلگەندە، ۋەزىر ۋە گېيى تۆرىسى بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1032 ـ 1033 ـ بەت)

ھەمدەملەشكۈچى تۆرە (合骑) باشقۇرغۇچى تۇتۇقبەگ گوڭسۇن ئاۋ چوڭ سەنگون ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە ئۈچ قېتىم ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئوڭ تۇغ قان بارگاھىغا قەدەر ئىچكىرىلەپ كىرىپ، ھۇن خانىنى ئەسىر ئېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م. ب. 124 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ بەشىنچى يىلى) تۆتىنچى ئايدا، گوڭسۇن ئاۋغا ھەمدەملەشكۈچى تۆرە دېگەن نام بېرىلگەنىدى. م. ب. 121 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ ئىككىنچى يىلى) گوڭسۇن ئاۋ لەشكەر تارتىپ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا چىققاندا، خوچۇبىڭ بىلەن ۋاقتى ـ قەرەلىدە قوشۇلىشى كېرەك ئىدى. ئەمما قورقۇپ ئىلگىرىلىيەلمەي كېچىكىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىندى. پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاددىي پۇقراغا ئايلاندۇرۇلۇپ، بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق بىكار قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1034 ـ بەت)

لېئەن (乐安) [9] يېنىك ھارۋىلىقلار سەنگونى لى سەي، چوڭ سەنگون ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە ئىككى قېتىم ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ھۇن خانىنى ئەسىر ئېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ بەشىنچى يىلى تۆتىنچى ئايدا، لېئەن تۆرىسى بولدى. م. ب. 118 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ بەشىنچى يىلى) لى سەي ۋەزىر بولۇپ تەيىنلەندى. خاقان جىڭدىنىڭ قەۋرىستانلىقىدىكى بوش يەرنى ئىگەللەپ ئالغان جىنايىتى بىلەن ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. ئۇنىڭغا بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق بىكار قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1034 ـ بەت)

لۇڭئې (龙额) [10] تۇتۇق بەگ خەن يۆ چوڭ سەنگون ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ھۇن خانىنى

ئەسىر ئېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ بەشىنچى يىلى تۆتىنچى ئايدا، لۇڭئې تۆرىسى بولدى. م. ب. 112-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەندىڭنىڭ بەشىنچى يىلى) خەن يۈ نەزىر-چىراق ئۈچۈن تاپشۇرۇلىدىغان ئالتۇننى ساپ بەرمىگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق بىكار قىلىندى. م. ب. 111-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەندىڭنىڭ ئالتىنچى يىلى) خەن يۈ دېڭىزدىن ئۆتكۈچى سەنگۇن بولۇپ، شەرقىي يۆلەرگە جازا يۈرۈشى قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م. ب. 110-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنفېڭنىڭ بىرىنچى يىلى) بەشىنچى ئايدا، ئەنداۋ تۆرىسى بولدى.

سۇيچېڭ (随成)[11] ئىلگىرى-كېيىن ئۈچ قېتىم چوڭ سەنگۇن بىلەن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلغان چېرىكچى بەگ جاۋبۇيۇ، نۇڭۇۋغا ھۇجۇم قىلغاندا، بىرىنچى بولۇپ، شىلىي (مۇھىم ئورۇن-ت) دۆڭلۈكىگە چىقىپ، ھۇن خانىنى ئەسىر ئېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م. ب. 124-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ بەشىنچى يىلى) تۆتىنچى ئايدا، سۇيچېڭ تۆرىسى بولۇپ تەيىنلەندى. م. ب. 120-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ ئۈچىنچى يىلى) دىڭشياڭ ۋىلايىتىگە تۇتۇق بەگ بولغان جاۋبۇيۇ قوشبېگى ھۇنلاردىن مەغلۇپ بولۇپ قالغانلىق توغرىسىدىكى ئەھۋالنى يۇقىرىغا توغرا مەلۇم قىلماي، خاقاننى ئالدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق بىكار قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1035-بەت)

سۇڭپىڭ (从平) چېرىكچى بەگ گۇڭسۇن رۇڭنۇ ئۈچ قېتىم چوڭ سەنگۇن ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئوڭ تۇغ

قان بارگاھىغا قەدەر بارغان. كۆپ قېتىم ئالدىنچى سەنگۇن بولۇپ، شىشەن تېغىغا ھەممىدىن بۇرۇن چىقىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، يۈەنشو سەلتەنەت دەۋرىنىڭ بەشىنچى يىلى تۆتىنچى ئايدا، سۇڭپىڭ تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى. م. ب. 121-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ ئىككىنچى يىلى) گۇڭسۇن رۇڭنۇ شاڭجۈن ۋىلايىتىنىڭ قوشبېگى بولدى. ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلغانلىقىنى يۇقىرىغا مەلۇم قىلماي، ئالدامچىلىق جىنايىتى ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق بىكار قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1036-بەت)

شېجۈ (涉轵) چېرىكچى بەگ لى شو ئۈچ قېتىم چوڭ سەنگۇن ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئوڭ تۇغ قان بارگاھىغا قەدەر بېرىپ، ھۇن خانى ۋە ئۇنىڭ ئاغىچىسىنى ئەسىر ئېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م. ب. 124-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ بەشىنچى يىلى) تۆتىنچى ئايدا، شېجۈ تۆرىسى بولدى. م. ب. 122-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ بىرىنچى يىلى)، لى شو جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكتىن، ئۇنىڭغا بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق بىكار قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1036-بەت)

يىچۈن (宜春) چوڭ سەنگۇن ۋېي چىڭ ھۇن ئوڭ تۇغ قاننى مەغلۇپ قىلغاندا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئوغلى ۋېي كاڭ يىچۈن تۆرىلىكىگە تەيىنلەنگەنىدى. م. ب. 116-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەندىڭنىڭ بىرىنچى يىلى) ۋېي كاڭ ئۆز بېشىمچىلىق قىلىپ، ئوردا نامىدىن يارلىق چۈشۈرگەن، لېكىن ھېچقانداق زىيان-زەخمەت كۆرۈلمىگەن

بولسىمۇ، ئۇنىڭغا بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق بىكار قىلىنغان.

(ئەسلى كىتاب 1037 ـ بەت)

يىنئەن (阴安)[13] چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ ھۇن ئوڭ تۇغ قانىنى مەغلۇپ قىلغاندا، چوڭ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م. ب. 124 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشو[14]نىڭ بەشىنچى يىلى) تۆتىنچى ئايدا، ئوغلى ۋېي بۇيى يىنئەن تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى. م. ب. 112 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەندىڭنىڭ بەشىنچى يىلى) نەزىرچىراق ئۈچۈن بېرىلىدىغان ئالتۇننى ساپ بەرمىگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق بىكار قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1037 ـ بەت)

فاگەن (发干)[15] چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ ھۇن ئوڭ تۇغ قانىنى مەغلۇپ قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م. ب. 124 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ بەشىنچى يىلى) ئوغلى ۋېي دېڭ فاگەن تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى. م. ب. 112 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەندىڭنىڭ بەشىنچى يىلى) نەزىر ـ چىراق ئۈچۈن بېرىلىدىغان ئالتۇننى ساپ بەرمىگەنلىكتىن، ئۇنىڭغا بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق ۋە ئۇنۋان بىكار قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1037 ـ بەت)

بىلگە تۆرە (博望)[16] چېرىكچى بەگ جاڭ چيەن م. ب. 123 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئالتىنچى يىلى) چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلغانلىقى، ئوت ـ چۆپ ۋە سۇيى بار يولنى بىلگەنلىكى ئۈچۈن، شۇ يىلى ئۈچىنچى ئايدا بىلگە تۆرە بولدى. م. ب. 121 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋ[17]نىڭ ئىككىنچى يىلى) سەنگۈن بولۇپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشتا قورقۇنچاقلىق قىلىپ يولدا تۇرۇپ

قالغانلىقى ئۈچۈن، ھەربىي قانۇن بويىچە ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىندى. پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن بېرىلگەن سۇيۇرغال ۋە ئۇنۋان بىكار قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1037 ـ 1038بەت)

ئوزغان تۆرە (冠军侯)[18] قىران چېرىكچى بەگ خوچۇبىڭ ئىككى قېتىم چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە يۈرۈشكە چىققان. م. ب. 124 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ بەشىنچى يىلى) يەنە چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ھۇنلارنىڭ باش ۋەزىرىنى ئۆلتۈرۈپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، شۇ يىلى تۆتىنچى ئايدا ئوزغان تۆرە بولدى. م. ب. 121 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ ئىككىنچى يىلى) قىران چەۋەنداز سەنگۈن[19] خوچۇبىڭ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، چىلىيەنشەن تېغىغا بارغانلىقى ئۈچۈن، سۇيۇرغال شەھەر كۆپەيتىپ بېرىلدى: خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغان ھۇن خانى قۇنشار قانىنى[20] قوبۇل قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، يەنە سۇيۇرغال شەھەر كۆپەيتىپ بېرىلدى؛ ھۇنلارنىڭ سول ۋە ئوڭ تۇغ قانلىرىنى مەغلۇپ قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئۈستىلەپ يەنە سۇيۇرغال شەھەر كۆپەيتىپ بېرىلدى.

(ئەسلى كىتاب 1038 ـ بەت)

جۇڭلى (众利)[21] شاڭگۇ ۋىلايىتى قۇشبېگى خاۋشيەن چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە، ئىلگىرى ـ كېيىن تۆت قېتىم يۈرۈشكە چىققان. م. ب. 123 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئالتىنچى يىلى) ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، 1000 دىن ئارتۇق دۈشمەننى ئۆلتۈرۈپ ۋە ئەسىر ئېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، شۇ يىلى بەشىنچى ئايدا جۇڭلى تۆرىسى بولدى. م. ب. 121 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى

يۈەنشۈنىڭ ئىككىنچى يىلى) خاۋشيەن شاڭگۇ قۇشبېگى بولۇپ تۇرغان ۋاقتىدا، چېگرانى قوغداۋاتقان ئەسكەرلەرنىڭ مال-مۈلۈكلىرىگە خىيانەت قىلىپ، يىل ئاخىرىدا بەرگەن مەلۇماتىدا ھەقىقى ئەھۋالنى يوشۇرغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا بېرىلگەن سۇيۇرغال ۋە ئۇنۋان بىكار قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1039-بەت)

لياۋ(潦) ھۇن جاۋخان خازىم (援訾) خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولۇپ، م. ب. 122-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشۇنىڭ بىرىنچى يىلى) يەتتىنچى ئايدا، لياۋ تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى.

(ئەسلى كىتاب 1039-بەت)

ماسلاشقۇچى تۆرە (宜冠)ھۇن گاۋبۇش[22] خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغاندىن كېيىن، چېرىكچى بەگ بولدى ۋە قىران چەۋەنداز سەنگۇن خوچۇبىڭ بىلەن بىرلىكتە م. ب. 121-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) ئىككى قېتىم ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، شۇ يىلى بىرىنچى ئايدا ماسلاشقۇچى تۆرە بولۇپ تەيىنلەندى. م. ب. 119-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشۇنىڭ تۆتىنچى يىلى) گاۋبۇش ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ كۆرسەتكەن خىزمىتىنى ئەينى بويىچە مەلۇم قىلمىغان. ئۆلتۈرۈلگەن دۈشمەن سانىنى خالىغانچە ئاشۇرغانلىقى ئۈچۈن ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىندى. پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق ۋە ئۇنۋان بىكار قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1039-1040-بەت)

خۇيچۇ (辉渠)[23] ھۇن خانى پودۇر خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغاندىن كېيىن، چېرىكچى بەگ بولغانىدى. قىران چەۋەنداز

سەنگۇن خوچۇبىڭ بىلەن بىرلىكتە م. ب. 121-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) ئىككى قېتىم ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ھۇن خانىنى ئەسىر ئېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، شۇ يىلى ئىككىنچى ئايدا، خۇيچۇ تۆرىسى بولدى. يەنە چېرىكچى بەگ ئۇنۋانىدا شۇ يىلى قىران چەۋەنداز سەنگۇن بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارنىڭ بەش خانىنى ئەسىر ئېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، سۇيۇرغال شەھەر كۆپەيتىپ بېرىلدى.

(ئەسلى كىتاب 1040-بەت)

ئەگەشكۈچى تۆرە (从骠) لەشكەر بېگى جاۋپونۇ ئىككى قېتىم قىران چەۋەنداز سەنگۇن خوچۇبىڭ بىلەن بىرلىكتە، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى ۋە كۆپ قېتىم ھۇنلارنىڭ زېمىنىغا ئىچكىرىلەپ كىرىپ، ھۇنلارنىڭ ئىككى تەگرىقۇتزادىسى ۋە ئاتلىقلار سەركەردىسىنى ئەسىر ئېلىپ، ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م. ب. 121-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) بەشىنچى ئايدا، ئەگەشكۈچى تۆرە بولدى. م. ب. 112-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەندىڭنىڭ بەشىنچى يىلى)، جاۋپونۇ نەزىر-چىراققا بېرىلىدىغان ئالتۇننى ساپ بەرمەگەنلىكى ئۈچۈن، بېرىلگەن سۇيۇرغال ۋە ئۇنۋان بىكار قىلىندى. م. ب. 108-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنفېڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) شيۇڭخې سەنگۇنى بولۇپ، روران خانىنى ئەسىر ئېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن، يەنە جويې تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى. م. ب. 103-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تەيچۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) جۈنجى[24] سەنگۇنى بولدى، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلغاندا، قوشۇنى تار-مار بولۇپ، ئۆزىمۇ ئەسىر چۈشۈپ كەتكەنلىكتىن، بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق ۋە ئۇنۋان بىكار قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1041-بەت)

شياخۇي (下靡) [25] ھۇن خانى قۇدۇن قۇنشارقان بىلەن خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولۇپ، م. ب. 121 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ ئىككىنچى يىلى)، شياخۇي تۆرىسى بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1041 ـ بەت)

تايىن (漯阴) [26] ھۇن خانى قۇنشارقان 100.000 ئادەم بىلەن خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولۇپ، م. ب. 121 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ ئىككىنچى يىلى) يەتتىنچى ئايدا، تايىن تۆرىسى بولدى. 10.000 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال بېرىلدى.

ئەسلى كىتاب 1041 ـ بەت)

خۇيچۇ (辉渠) ھۇن خانى بىنىز قۇنشارقان بىلەن بىللە خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولۇپ، م. ب. 120 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ ئۈچىنچى يىلى) خۇيچۇ تۆرىسى بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1043 ـ بەت)

خېچى (河綦) [27] قۇنشارقان بىلەن بىرلىكتە خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغان ھۇن ئوڭ خانى م. ب. 120 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ ئۈچىنچى يىلى) يەتتىنچى ئايدا، خېچى تۆرىسى بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1043 ـ بەت)

چاڭلې (常乐) [28] قۇنشارقان بىلەن بىرلىكتە خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغان ھۇنلارنىڭ چوڭ تۇتۇنبېگى چاۋدار م. ب. 120 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ ئۈچىنچى يىلى) يەتتىنچى ئايدا، چاڭلې تۆرىسى بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1043 ـ بەت)

فۇلى (符离) [29] لۇبودې يوۋبېيپىڭ قۇشبېگى مەنسىۋىدە

قىران چەۋەنداز سەنگۈن خوچۇبىڭ بىلەن بىرلىكتە م. ب. [illegible] ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ تۆتىنچى يىلى) ھۇنلارنىڭ ئوڭ قانىتىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئىككى قېتىم ۋاقىتتى ـ ھەلىمە قوشۇلدى. 2700 دۈشمەننى ئۆلتۈرۈپ ۋە ئەسىر ئېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن، شۇ يىلى ئالتىنچى ئايدا فۇلى تۆرىسى بولدى. م. ب. 104 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تەيچۇنىڭ بىرىنچى يىلى) لۇبودې جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكتىن، بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق ۋە ئۇنۋان بىكار قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1043 ـ بەت)

جۇاڭ (壮) [30] خەن خاقانلىقىغا ئۆتكەن ھۇن خانلىرىدىن ئىنچۇن خان فۇرۇز (因淳王复陆支) قىران چەۋەنداز سەنگۈن خوچۇبىڭ بىلەن بىرلىكتە م. ب. 119 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ تۆتىنچى يىلى)، ھۇن سول قانىتىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئاز كۈچ بىلەن كۆپ كۈچ ئۈستىدىن غەلىبە قىلغانلىقى، 2100 ئادەمنى ئەسىر ئېلىپ، خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، شۇ يىلى ئالتىنچى ئايدا جۇاڭ تۆرىسى بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1044 ـ بەت)

جۇڭلى (众利) خەن خاقانلىقىغا ئۆتكەن ھۇن خانى روشانقان قىران چەۋەنداز سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە م. ب. 119 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ تۆتىنچى يىلى)، ھۇنلارنىڭ ئوڭ قانىتىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۆز قولى بىلەن خاننى ئۆلتۈرگەنلىكى، گىرەلەشمە جەڭ قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، شۇ يىلى ئالتىنچى ئايدا جۇڭلى تۆرىسى بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1044 ـ بەت)

شياڭچېڭ (湘成) [31] خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغان ھۇن فۇرى خانى چانتۇرۇ (敞屠洛) م. ب. 119 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت

دەۋرى يۈەنشۇۋنىڭ تۆتىنچى يىلى)، شياڭچېڭ تۆرىسى بولدى.
م. ب. 111-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەندىڭنىڭ ئالتىنچى يىلى) نەزىرچىراق ئۇچۇن بېرىلىدىغان ئالتۇنىنى ساپ بەرمىگەنلىكتىن، بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق ۋە ئۇنۋان بىكار قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1045-بەت)

يىياڭ (义阳)[32] بېيدى تۇتۇق بېگى ۋېي شەن قىيران چەۋەنداز سەنگۇن خوچۇبىڭ بىلەن بىرلىكتە م. ب. 119-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشۇۋنىڭ تۆتىنچى يىلى) هۇنلارنىڭ سول قانىغا هۇجۇم قىلىپ، هۇن خانىنى ئەسىر ئېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن، شۇ يىلى ئالتىنچى ئايدا يىياڭ تۆرىسى بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1045-بەت)

سەن (散)[33] خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغان هۇن تۇتۇق بېگى دۇن يۇۋۇ م. ب. 119-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشۇۋنىڭ تۆتىنچى يىلى) ئالتىنچى ئايدا، سەن تۆرىسى بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1045-بەت)

زاڭما (臧马)[34] خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغان هۇن خانى يانان م. ب. 119-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشۇۋنىڭ تۆتىنچى يىلى ئالتىنچى ئايدا، زاڭما تۆرىسى بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1046-بەت)

لياۋ (瞭)[35] خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولۇپ، ھەقىقەتكە قايتقان هۇن خانى سىگۇن م. ب. 113-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەندىڭنىڭ تۆتىنچى يىلى) ئالتىنچى ئايدا، لياۋ تۆرىسى بولدى. م. ب. 112-يىلى (يۈەندىڭنىڭ بەشىنچى يىلى نەزىر-چىراق ئۇچۇن بېرىلىدىغان ئالتۇننى ساپ بەرمىگەنلىكى ئۇچۇن، بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق ۋە ئۇنۋان بىكار قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1047-بەت)

كۇن (昆)[36] بېقىندى ئەل چوڭ قۇتىقۇسى چۇفۇر تۆرە هۇنلارغا هۇجۇم قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م. ب. 112-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەندىڭنىڭ بەشىنچى يىلى) بەشىنچى ئايدا، كۇن تۆرىسى بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1048-بەت)

چى (骐)[37] بېقىندى ئەل چەۋەنداز سەركەردىسى جۇجى هۇنلارغا هۇجۇم قىلىپ، تەگرىقۇتنىڭ ئاكىسىنى ئەسىر ئېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن، م. ب. 112-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەندىڭنىڭ بەشىنچى يىلى)، چى تۆرىسى بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1049-بەت)

لياڭچى (梁期)[38] بېقىندى ئەل تۇتۇق بېگى رىن پوخۇر م. ب. 112-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەندىڭنىڭ[39] بەشىنچى يىلى)، دۈشمەننىڭ تەييارلىقسىز تۇرغان پەيتىدىن پايدىلىنىپ هۇجۇم قىلدى ۋە هۇن پۇرھسمان[40] قاتارلىقلارنى ئەسىر ئېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، شۇ يىلى يەتتىنچى ئايدا لياڭچى تۆرىسى بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1049-بەت)

تىسى (騠兹)[41] كىچىك ياۋچىلاردىن[42] روجوخان (若苴)، جىماگۇ (稽谷姑)قول ئاستىدىكى ئادەملىرى بىلەن خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولدى. م. ب. 107-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنفېڭنىڭ[43] تۆتىنچى يىلى) 11-ئايدا، تىسى تۆرىلىككە تەيىنلەندى.

(ئەسلى كىتاب 1055-بەت)

سەلتەنەتلىك تۆرە (浩侯)[44] ئىلگىرىكى نۆكەر بېشى ۋاڭ-خۇي[45] لەشكەر تارتىپ، قوس[46] خانىنى ئەسىر ئېلىپ خىزمەت

كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م. ب. 107 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنفېڭنىڭ تۆتىنچى يىلى) سەلتەنەتلىك تۆرە بولدى. شۇ يىلى تۆتىنچى ئايدا، ۋاڭ خۇي جيۇچۈەن[47] قۇشبېگىسىنىڭ ئوردا نامىدىن ساختا پەرمان چىقىرىپ، ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا زىيان يەتكۈزۈشكە يول قويغانلىقى ئۈچۈن، ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىندى. پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن بېرىلگەن سۈيۈرغاللىق ۋە ئۇنۋان بىكار قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1056 ـ بەت)

خۇجى (瓡讘)[48] كىچىك ياۋچىلار خانى ئۇگە[49] 1000 نەپەر چەۋەنداز بىلەن خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولدى. م. ب. 107 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنفېڭنىڭ تۆتىنچى يىلى) بىرىنچى ئايدا، خۇجى تۆرىسى بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1056 ـ بەت)

ئىبىل بايشات تۆرە (富民侯) م. ب. 89 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى جېڭخېنىڭ تۆتىنچى يىلى)... تيەن چيەنچيۇ باش ۋەزىرلىككە تەيىنلىنىپ، ئىبىل بايشات تۆرە دەپ ئۇنۋان بېرىلدى. خاقان جاۋدى ۋاقتىغا كەلگەندە، كېسەل بولۇپ ئۆلدى. ئوغلى تيەن شۇن ئۇنىڭ ئورنىغا ۋارىس بولۇپ، بارس سەنگۇن بولدى ۋە لەشكەر تارتىپ، ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇشقا چىقتى. لېكىن بەلگىلەنگەن يەرگە ۋاقتىدا يېتىپ بارالمىغاچقا، قانۇن بويىچە، ئەمەل ـ ئۇنۋانلىرى بىكار قىلىنىپ، ئۆلۈمگە مەھكۇم قىلىندى

(ئەسلى كىتاب 1058 ـ بەت)

دۇ (秺)[50] ھۇن خانى شۇتۇق خاننىڭ ۋەلىئەھدى كىيىن ئۇكچور (يەنە بىر ئىسمى كىن مىدى) قونشارقان بىلەن بىرلىكتە 50،000 لەشكەر بىلەن خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولدى ۋە مەھرەمبەگلىككە تەيىنلىنىپ، خاقان ۋۇدىنىڭ خىزمىتىنى قىلدى. مەھرەمبېگى

ماخېلو قاتارلىقلارنىڭ ئىسيان قىلماقچى بولغانلىقىنى پاش قىلىپ ۋە ئۇنى قولغا ئېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، دۇ تۆرىسى بولدى. 3000 ئۆيلۈك يەر سۈيۈرغال قىلىپ بېرىلدى. كېيىن خاقان جاۋدىنىڭ خىزمىتىدە بولۇپ، سەمىمى ـ ساداقەتلىك قىلغاچقا، يەنە 3000 ئۆيلۈك يەر ئۇستىلەپ سۈيۈرغال بېرىلدى. ئۇنىڭ ئۇنۋان ـ مەرتىۋىسىگە كېيىن ئوغلى خۇڭ ۋارىسلىق قىلىپ، ھارۋىلىقلار تۇتۇق بېگى بولدى ۋە خاقان شۈەندىنىڭ خىزمىتىنى قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 1059 ـ بەت)

يىياڭ (义阳) فۇجيېزىنىڭ ئائىلىسى بېيدى ۋىلايىتىدە بولۇپ، ئۇ ئەسكەرلىككە قاتنىشىپ، نۆكەر بەگ بولغان ئىدى. كېيىنچە، پىڭلى قەسرى نازارەتچىلىكىگە كۆتۈرۈلدى. جاۋدى زامانىسىدا، م. ب. 77 ـ يىلى فۇجيېزى بىر ياقا ئەل خانىنى ئۆلتۈرگەنىدى. خاقان جاۋدى: «پىڭلى قەسرىنىڭ نازارەتچىسى فۇجيېزى ياقا ئەلگە ئەلچى بولۇپ بېرىپ، روران خانىنى ئۆلتۈرۈپ قىساس ئالدى، قوشۇنىنى ئاۋارە قىلمايلا تۆھپە ياراتتى. شۇڭا، ئۇنىڭغا 1300 ئۆيلۈك يەر سۈيۈرغال قىلدىم ۋە يىياڭ تۆرىلىككە تەيىنلىدىم» دەپ يارلىق چۈشۈردى. فۇجيېزى ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى فۇلى ئۇنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلدى. لېكىن ئاكا ـ ئۇكىلار مال ـ مۈلۈك تالىشىپ، ئۆز ئارا شىكايەت قىلىشىپ، جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنۋان ـ مەرتىۋىسى بىكار قىلىنغانىدى.

(ئەسلى كىتاب 1060 ـ 1061 ـ بەت)

پىڭلىڭ (平陵) فەن مىڭيوۋ لۇڭشىلىق بولۇپ، ئۇنىڭ ئائىلىسىدىكى بىر نەچچە ئەۋلات كىشى يات ئەللەرنىڭ ئەھۋالىنى ناھايىتى پىششىق بىلگەچكە، غەربىي چياڭلارنى نازارەت قىلىش ھەم قوغداشقا ئەۋەتىلدى. ئۇ جاۋدى خاقانىنىڭ خىزمىتىدە بولدى ۋە لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتكۈچى سەنگۈن بولۇپ تەيىنلەندى. ئۇغانلارغا

قىلىنغان جازا يۇرۇشىدە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن، پىڭلىڭ تۆرىسى بولدى ۋە 2000 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىندى. فەن مىڭيۇ چوڭ سەنگۈن خوگۇاڭنىڭ قىزىغا ئۆيلەندى. م. ب. 66 ـ يىلى (خاقان شۈەندى سەلتەنەت دەۋرى دىجيىنىڭ تۆتىنچى يىلى) فەن مىڭيۇ خوگۇاڭنىڭ ئوغلى خويۇن بىلەن بىرلىكتە سۇيىقەست پىلانلىغاچقا، ئۇرۇغ ـ جەمەتى بىلەن يوقىتىش جازاسىغا ئۇچراپ، ئۇنۋان ـ مەرتىۋىسى بىكار قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1063 ـ بەت)

يىڭپىڭ (营平)[51] جاۋچۇڭگو لۇڭشى چەۋەندازى سۇپىتىدە قوشۇنغا قاتناشتى. كېيىن مەھرەمبەگلىككە كۆتىرىلىپ، ۋۇدى خاقاننىڭ خىزمىتىدە بولدى. ئۇ كۆپ قېتىم ئەسكەر باشلاپ، هۇنلارغا هۇجۇم قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن، باشقۇرغۇچى تۇتۇقبەگ، مەھرەم بەگلىك ۋەزىپىلىرىنى ئۆتەپ، خاقان جاۋدىنىڭ خىزمىتىدە بولغانىدى. جاۋدى ئۆلگەندىن كېيىن، جاۋچۇڭگو شۈەندىنى خاقان قىلىشنى تەشەببۇس قىلغانلىقى، ئوڭۇشسىزلىقلارنى هەل قىلىپ، خاقان بەلگىلەش پىلانىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەنلىكى ۋە بۇ ئارقىلىق خانىدانلىقنى، دۆلەتنى ئەمىنلەشتۈرۈش ئىشىدا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، يىڭپىڭ تۆرىسى بولدى ۋە 2500 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال بېرىلدى.

ئۇزغان تۆرە (冠军侯) خويۇن چوڭ سەنگۈن خوگۇاڭنىڭ ئاكىسى، قىران چەۋەنداز سەنگۈن خوچۈبىڭنىڭ نەۋرىسى بولغاچقا، ئۇزغان تۆرە بولۇپ تەيىنلەندى. م. ب. 67 ـ يىلى (خاقان شۈەندى سەلتەنەت دەۋرى دىجيىنىڭ ئۈچىنچى يىلى) خاقان شۈەندى: «قىران چەۋەنداز سەنگۈن خوچۈبىڭ هۇنلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئۇزغان تۆرە بولۇپ تەيىنلەنگەنىدى. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى خوزىخۇ

ئۇنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلدى. خوزىخۇ ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىدىغان ئادەم بولمىغاچقا («يىلنامە» ناملىق كىتابتا: «گۈزەل پەزىلەتلىك كىشىلەرنى مەدھىيىلىگەنىدە، ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىنى ئىتتىۋارسىز قالدۇرماسلىق كېرەك» دېگەن گەپ بار)، خويۇنغا 300 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلدىم ۋە ئۇزغان تۆرە قىلىپ تەيىنلىدىم» دەپ يارلىق چۈشۈردى. كېيىن خويۇن ئىسيان پىلانلىغانلىقتىن، ئۇرۇغ ـ جەمەتى بىلەن قىرىپ تاشلاندى ۋە ئۇنۋان ـ مەرتىۋىسى، سۇيۇرغاللىرى بىكار قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1064 ـ بەت)

چاڭشۈي (昌水)[52] تيەن گۇاڭمىڭ دەسلەپ نۆكەربەگ بولغان. كېيىن لەشكەر بېگى بولۇپ، تەدرىجى كۆتىرىلىپ، نەنجۇن ۋىلايىتى تۇتۇق بېگى، خەۋەيياڭ قوشبېگى، مۇراسىم بېگى، سول قانات رايون بېگى قاتارلىق ۋەزىپىلەردە بولدى. ئۇ خاقان جاۋدى ئۆلگەندىن كېيىن، چاڭيى بېگىنى خاقانلىقتىن قالدۇرۇپ، شۈەندىنى تەختكە ئولتۇرغۇزۇشنى قوللىدى. ئەنە شۇنداق ئوڭۇشسىزلىقلارنى بىر تەرەپ قىلىشتا، خاقان تىكلەش پىلانىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشتە، شۇ ئارقىلىق خانىدان ۋە دۆلەتنى ئەمىنلەشتۈرۈشتە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م. ب. 71 ـ يىلى (خاقان شۈەندى سەلتەنەت دەۋرى بېنشىنىڭ ئۈچىنچى يىلى) چاڭشۈي تۆرىسى بولدى ۋە 3000 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىنىپ، ئوردا باش تەپتىش بەگلىكىگە تەيىنلەندى. كېيىن چىليەن سەنگۈنى بولۇپ هۇنلارغا يۈرۈش قىلغاندا، بەلگىلەنگەن جايىغا قوشۇنلىرى بىلەن ئۆز ۋاقتىدا يېتىپ بارالمىغانلىقى ئۈچۈن، ھەربىي قانۇن بويىچە ئۆلۈمگە مەھكۇم بولدى، لېكىن ئۇ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنۋان ـ مەرتىۋىسى بىكار قىلىنغانىدى.

(ئەسلى كىتاب 1065 ـ بەت)

لېپىڭ (乐平) [53] شۇۋېيگىسۇن پىڭئېين تۈرىسى شۇ گۋاڭخەننىڭ كەنجى ئىنىسى بولغاچقا، لېپىڭ تۈرىسى بولدى. 2000 ئۈيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىنىپ، كۈچلۈك ئۇقيالىقلار سەنگۈنلىككە تەيىنلەندى. غەربىي چياڭلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئورنىغا قايتقاندىن كېيىن، باش لەشكەر بېشى، دانىش بەگ قاتارلىق ئەمەللەردە بولدى. ئۇنىڭ ئۆتمۈشتە خاقان شۋەندى بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋىتى بولغانلىقى ئۈچۈن، تۆرە مەرتىۋىسىگە ئىگە بولدى. ئۇ هاراق-شاراپ، هاۋايى-هەۋەسكە بېرىلىپ، بالدۇرلا كېسەل بولۇپ ئۆلۈپ كەتكەچكە، ئورنىغا ئوغلى شۇتاڭ ۋارىسلىق قىلغانىدى.

(ئەسلى كىتاب 1065-بەب)

دۇچېڭ (都成) [54] كىنارسان ئەسلى هۇن بولۇپ، مەرھۇم چوڭ سەنگۈن خوگۋاڭنىڭ ئوغلى خويۇ قاتارلىقلارنىڭ ئىسيان كۆتەرمەكچى بولۇۋاتقانلىقىنى سېزىۋېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، دۇچېڭ تۈرىسى بولدى ۋە 2800 ئۈيلۈك يەر سۇيۇرغال بېرىلدى. كىنارسان هارۋىلىقلار تۇتۇقبېگى ۋە دۇ تۈرىسى كىنمىدىنىڭ جىيەنى بولۇپ، ناھايىتى ئېھتىياتچان، سادىق، كەمتەر كىشى ئىدى. باشقىلارغا يول قويۇشنى ئۆزىنىڭ مۇئامىلە ئۆلچىمى قىلاتتى. ئۇ ئۆز ئەۋلادىغا شان-شۆھرەت قالدۇرۇشقا تىرىشاتتى.

(ئەسلى كىتاب 1066-بەت)

يىراقنى تىنچلاندۇرغۇچى تۆرە (安远侯) جېڭ جى (郑吉) كۈەيجى (会稽)لىق بولۇپ، ئەسكەرلىككە كىرگەندىن كېيىن، نۆكەر بەگلىككە كۆتۈرۈلدى ۋە كىشەندىن ئازات قىلىنغان گۇناھكارلار، چېرىكلەرگە نازارەتچى ۋە باش بولۇپ، تېرىقچىلىق قىلىش ئۈچۈن چېدىر (渠梨) غا ئەۋەتىلدى. بۇ هۇن تەگرىقۇتى قوۋلىقۇ ئۆلۈپ، ئەل ئىچىدە قالايمىقانچىلىق چىقىپ، قىرغىنچىلىق يۈز

بېرىۋاتقان ۋاقىت ئىدى. باتىسقان چىچەن (禅蓓) ئۆز توپى بىلەن خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولماقچى بولۇپ، ئالدىن ئادەم ئەۋەتىپ جېڭ جىغا خەۋەر قىلغانىدى. جېڭ جى بىر قانچە يۈز ئەمەلدار ۋە چېرىكلىرى بىلەن كېلىپ، ئۇلارنى قارشى ئالىدۇ. باتىسقاننىڭ توپىدىكى بەزى كىشىلەر قايتىپ كېتىش كويىدا بولغاندا، جېڭ جى ئۇلارنىڭ ئاقسا قاللىرىنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، باتىسقان بىلەن بىللە خەن خاقانلىقىغا قايتىپ بارىدۇ. مۇشۇ تۆھپىسى ئۈچۈن، جېڭ جى يىراقنى تىنچلاندۇرغۇچى تۆرە بولىدۇ ۋە 2000 ئۈيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىنىدۇ.

(ئەسلى كىتاب 1068-بەت)

---

[1] جيەنيۈەن يىلى (建元) — خەن ۋۇدىنىڭ سەلتەنەت يىلى. (م.ب. 140-يىلدىن 135-يىلغىچە).

(«سىخەي» 1142-بەت)

[2] دۇڭئوۋ (东瓯) — قەدىمكى يۆ قەۋملىرىنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، ئوۋيۆ (瓯越) دەپمۇ ئاتىلاتتى. چىن خاندانلىقى ۋە خەن خاندانلىقى دەۋرىدە هازىرقى جېجياڭ ئۆلكىسىنىڭ ئوۋجياڭ، لىڭجياڭ دەريالىرى ۋادىلىرىدا ياشايتتى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇلار يۆ خانى گوۋجيەننىڭ ئەۋلاتلىرى ئىمىش. ئۇلارنىڭ ئاقساقىلى ياۋ، خەن خاقانلىقىنىڭ شياڭ يۈنى يوقىتىشىغا ياردەملەشكەن. خاقان خۈيدى دەۋرىدە دۇڭخەي خانى بولغان. پايتەختى دۇڭئوۋ (هازىرقى ۋېنجوۋ شەھىرى) بولغاچقا، دۇڭئوۋ خانى دەپ ئاتىلاتتى. خاقان ۋۇدىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدە مىن يۆلىرىنىڭ هۇجۇمىغا ئۇچراپ، جياڭسۇ ۋە خۇەيخې ئەتراپلىرىغا كۆچۈپ كەتكەن.

(«سىخەي» 106-بەت)

[3] شېئىرنامە» (诗经) — جۇڭگونىڭ ئەڭ دەسلەپكى شېئىرلار توپلىمى بولۇپ، چۇنچيۇ دەۋرىدە تۈزۈلگەن. جەمئىي 3000 پارچە شېئىر بولسىمۇ، كۇڭ زى 315 پارچىغا قىسقارتقان.

(بىر توملۇق «سىيۋەن» 1378-بەت)

[4] «جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامان قىسسىلىرى» («尚书») ــ كۆكزىچىلار كىتابلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخىي ھۆججەتلىرى ۋە بىر قىسىم قەدىمكى ۋەقەلەر خاتىرىلەنگەن ئەسەرلەر توپلىمى.

(«سىخەي» 2554 ـ بەت. بىر توملۇق «سىيۇەن» 476 ـ بەت)

[5] چىجۇاڭ (持裴) ــ ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى نەنياڭدىكى بىر يەر.

(«سىخەي» 307 ـ بەت)

[6] چاڭپىڭ (长平) ــ قەدىمكى ناھىيە. غەربىي خەن خاقانلىقى تەسىس قىلغان. ناھىيە مەركىزى بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسى شىخۇانىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 ـ توم 1029 ـ بەت)

[7] پىڭلىڭ (平陵) ــ قەدىمكى ناھىيە. غەربىي خەن بەش قەۋرىستانلىقىنىڭ بىرى. بۇ يەردە خاقان جاۋدى قەۋرىستانلىق ياسىتىپ، ناھىيە تەسىس قىلغان. ناھىيە مەركىزى ھازىرقى شيەنياڭ شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا. خەن جاۋدى ئۆلگەندىن كېيىن، شۇ يەرگە كۆمۈلگەن.

(«سىخەي» 95 ـ بەت)

[8] شياڭچېڭ (襄城) ــ ناھىيە. خېنەن ئۆلكىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنىڭ غەربىدىرەك بولۇپ، يىغىلىق دەۋرىدە ۋېي بەگلىكىنىڭ شياڭچېڭ شەھىرى ئىدى. چىن خاقانلىقى دەۋرىدە ناھىيە تەسىس قىلىنغان.

(«سىخەي» 827 ـ بەت)

[9] لېئەن (乐安) ــ ناھىيە. خەن خاقانلىقى تەسىس قىلغان. قەدىمكى ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى بوشىڭشيەن (博兴县) ناھىيىسىدە.

(«سىخەي» 180 ـ بەت)

[10] لۇڭئې (龙额) ــ ناھىيە. خەن خاقانلىقى تەسىس قىلغان. قەدىمكى ئورنى بۈگۈنكى جىڭشيەن (景县) ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 ـ توم 1034 ــ 1035 ـ بەت)

[11] سۇيچېڭ (随城) ــ قەدىمكى ناھىيە. غەربىي خەن خاقانلىقى تەسىس قىلغان. ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ گاۋچىڭ (高青) گاۋيۈەن بازىرىنىڭ شىمالىدا. لىيشۈي دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدا، شىمال، جەنۇپ ئىككى شەھەرگە بۆلۈنگەن.

(«سىخەي» 1007 ـ بەت)

[12] يىچۈن (宜春) ــ ناھىيە. جياڭشى ئۆلكىسىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان. خۇنەن ئۆلكىسىگە چېگرىداش. خەن خاقانلىقى دەۋرىدە يىچۈن ناھىيىسى تەسىس قىلىندى. جىن خاقانلىقى دەۋرىدە يىچۈن ناھىيىسى قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن.

(«سىخەي» 2320 ـ بەت)

[13] يىنئەن (阴安) ــ ناھىيە. ۋېي (魏) ۋىلايىتىگە قاراشلىق.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 ـ توم 1037 ـ بەت)

[14] يۈەنشو (元朔) ــ خەن خاقانى ۋۇدىنىڭ سەلتەنەت يىلى (م.ب. 128 ــ 123 ـ يىللار).

(«سىخەي» 1496 ـ بەت)

[15] فاگەن (发干) ــ ناھىيە. دۇڭجۈن (东郡) ۋىلايىتىگە قاراشلىق.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 ـ توم 1037 ـ بەت)

[16] بوۋاڭ (博望) ــ (1) ناھىيە. غەربىي خەن خاقانلىقى قۇرغان. قەدىمكى ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى نەنياڭ (南阳) شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا. (2) بىلگە تۆرە ـ بىلىملىك، نەزەر دائىرىسى كەڭ مەنىسىدە.

(«سىخەي» 330 ـ بەت، «تارىخىي خاتىرىلەر» 3 ـ توم 1037 ــ 1038 ـ بەتلەر)

[17] يۈەنشۇ (元狩) ــ خاقان ۋۇدىنىڭ سەلتەنەت يىلى (م.ب. 122 ـ 117 ـ يىللار).

(«سىخەي» 1496 ـ بەت)

[18] ئوزغان تۆرە (冠军侯) ــ قىران چېرىكچى بەگ خو چۈبىڭنىڭ ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇشلاردا كۆرسەتكەن خىزمىتى باشقا سەنگۈنلەردىن چوڭ بولغانلىقى ئۈچۈن، خەن خاقانى ۋۇدى ئۇنىڭغا ئوزغان تۆرە دەپ نام بەرگەن.

(«سىخەي» 861 ـ بەت)

[19] قىران چەۋەنداز سەنگۈن (骠骑将军) ــ خەن خاقانلىقى دەۋرىدە سەنگۈنلەر ئۇنۋانى. «خەننامە»دە: «خو چۈبىڭ ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇشتا پەۋقۇلئادە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا قىران چەۋەنداز سەنگۈن ئۇنۋانى بېرىلدى» دېيىلگەن. بۇ ئۇنىڭ چوڭ سەنگۈنلۈك ۋەزىپىسى بىلەن تەڭ ئىدى.

(«سىخەي» 2620 ـ بەت)

[20] قۇنشارقان (浑邪王) — هۇن خانلىرىدىن بىرى. خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 ـ توم 1041 ـ بەت)

[21] جۇڭلى (众利) — ناھىيە. چىن خاقانلىقى تەسىس قىلغان. ناھىيە شەھىرى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى، خۇەيلەي (怀来) ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1038 — 1039 ـ بەتلەر)

[22] گاۋبۇش (高不识) — خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغان ھۇن بېگى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 ـ توم 1040 ـ بەت)

[23] خۇيچۈ (浑渠) — ئېرىق. ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى لۇشەن (鲁山) ناھىيىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 ـ توم 1040 ـ بەت)

[24] جۇنجى (浚稽) — تاغ. ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى گوبى ئالتاي تاغلىرى تىزمىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا. م.ب. ئىككىنچى ئەسىردىن مىلادى بەشىنچى ئەسىرگىچە بولغان مەنبەلەردە كۆپ ئۇچرايدۇ.

(«سىخەي» 2188 ـ بەت)

[25] شياخۇي (下麾) — يەر ئىسمى. سەنشى ئۆلكىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 ـ توم 1041 ـ بەت)

[26] لوين (漯阴) — يەر ئىسمى. ھازىرقى پىڭيۈەن ناھىيىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 ـ توم 1041 ـ بەت)

[27] خېچى (河綦) — يەر ئىسمى. جىنەن ۋىلايىتىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 ـ توم 1043 ـ بەت)

[28] چاڭلې (常乐) — يەر ئىسمى. جىنەن ۋىلايىتىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 ـ توم 1043 ـ بەت)

[29] فۇلى (符离) — ناھىيە. پېيجۈن (沛郡) ۋىلايىتىگە قاراشلىق. ھازىر ئەنخۇي ئۆلكىسىنىڭ سۇشيەن (宿县) ناھىيىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 ـ توم 1043 ـ بەت)

[30] جۇاڭ (壮) — يەر ئىسمى. دۇكۆيگىدا دەپ كۆرسىتىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 ـ توم 1044 ـ بەت)

[31] شياڭچېڭ (湘成) — يەر ئىسمى. «سويىن» ناملىق كىتابتا:

«ياڭچېڭ (阳城)» دېيىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 ـ توم 1045 ـ بەت)

[32] يىياڭ (义阳) — قەدىمكى ناھىيە. پىڭجۇ ناھىيىسىنىڭ يىياڭ يېزىسىغا قۇرۇلغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 ـ توم 1045 ـ بەت

[33] سەن (散) — يەر ئىسمى. «سويىن»دا: «ياڭچېڭ شەھىرىدە» دېيىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 ـ توم 1045 ـ بەت)

[34] زاڭما (藏马) — يەر ئىسمى. ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ لىنجۇ ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە.

(«سىخەي» 183 ـ بەت)

[35] لياۋ (瞭) — دەريا. ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى ۋۇياڭ ناھىيىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 ـ توم 1047 ـ بەت)

[36] كۇن (昆) — يەر ئىسمى. ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى پىڭشاڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 ـ توم 1048 — 1049 ـ بەتلەر)

[37] چى (骐) — يەر ئىسمى. خېدۇڭغا قاراشلىق. بىيچۇ دە دېيىلگەن. سەنشى جىشيەن ناھىيىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 ـ توم 1049 ـ بەت)

[38] لياڭچى (梁期) — يەر ئىسمى، ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى ۋېيشيەن (魏县) ناھىيىسى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 ـ توم 1049 ـ بەت)

[39] يۈەندىڭ (元鼎) خەن خاقانى ۋۇدىنىڭ سەلتەنەت يىلى (م.ب. 116 — 111 ـ يىللار).

(«سىخەي» 1496 ـ بەت)

[40] پۇرھىمان (复累绵缦) — ھۇن بەگلىرىدىن بىرى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 ـ توم 1049 ـ بەت)

[41] تىسى (騠兹) — يەر ئىسمى. ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى جۇچېڭ (诸城) ئەتراپلىرى.

(«سىخەي» 1055 ـ بەت)

[42] ياۋچىلار (月氏) — ياۋچى، يۈرتچى، قەدىمكى خەلقلەردىن بىرى. مىلاددىن بۇرۇن 3 — 2 - ئەسىرلەردە دۇڭخۋاڭ (دۇخان) بىلەن چىلىيەنشەن تاغلىرى ئارىلىقىدا ياشىغان چارۋىچى خەلق. م.ب. 177 — 176 - يىللىرى ھۇنلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، كۆپ قىسمى ئىلى دەريا ۋادىسىغا كۆچكەن. بۇلار «چوڭ ياۋچىلار» دەپ ئاتىلىدۇ. كۆچمەستىن، چىلىيەنشەن تېغىغا كىرىۋېلىپ، چياڭلارغا ئارىلىشىپ كەتكەن ئاز بىر قىسىم ياۋچىلار «كىچىك ياۋچىلار» دەپ ئاتىلىدۇ.

(«سىخەي» 3425 - بەت)

[43] يۈەنفېڭ (元封) — خەن خاقانى ۋۇدىنىڭ سەلتەنەت يىلى (م.ب. 110 — 105 - يىللار)

(«سىخەي» 1496 - بەت)

[44] سەلتەنەتلىك تۆرە (浩) — (1) يەر ئىسمى. (2) ئۇنۋان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 - توم 1056 - بەت)

[45] ۋاڭ خۇي (王恢) — خەن خاقانى ۋۇدى دەۋرىدە (م.ب. 108 - يىلى) روراندا قارشى يۈرۈشتە كۆرسەتكەن خىزمىتى ئۈچۈن، سەلتەنەت بەگ قىلىپ تەيىنلەنگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 - توم 1056 - بەت)

[46] قوس، قوش (车师) — بۇ ئىسىم «كۆلتېگىن مەڭگۈتېشى» دە: قوسۇ، قوسۇ شەكلىدە يېزىلغان. كېيىن خەنزۇچە (车师) دەپ ئۆزگەرتىلگەن. بۇ شۇ دەۋردە كووشى، گووشى (姑师) دەپمۇ ئوقۇلغان. مىلاددىن بۇرۇن 70 - يىلى خاقان شۈەندى (م.ب. 73 — 49 - يىللار) دەۋرىدە قوس - ئالدى قوس، ئارقا قوس دەپ ئىككىگە ئايرىلغان. ئالدى قوس بۈگۈنكى تۇرپاندىكى يارغول خارابىسى بولۇپ، ئارقا قوس ئۈتۈساي (جىمسارنىڭ جەنۇبىدىكى تاغ) دا ئىدى.

(«سىخەي» 3061 - بەت)

[47] جيۇچۈەن، سۇجوۋ، (酒泉) — ۋىلايەت. م.ب. 121 - يىلى ھۇن خانى قۇنشارقان تۇرغان يەرنى جيۇچۈەن ۋىلايىتى قىلغان.

(«سىخەي» 2143 - بەت)

[48] خۇجې (瓠谡) — يەر ئىسمى. خىدۇڭدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 - توم 1056 — 1057 - بەت)

[49] ئۇگە (扜者) — كىچىك ياۋچىلارنىڭ خانى

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 - توم 1056 - بەت)

[50] دۇ (稌) — يەر ئىسمى. ئورنى بۈگۈنكى شەندۇڭ ئۆلكىسى زىخې رايونى ئەتراپىدا.

(«سىخەي» 4001 - بەت)

[51] يىڭپىڭ (营平) — يەر ئىسمى. شەندۇڭ ئۆلكىسى جىنەندە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 - توم 1063 - بەت)

[52] چاڭشۈي (昌水) — شەندۇڭ ئۆلكىسى يۈلىڭ (陵) دە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 - توم 1065 - بەت)

(«سىخەي» 3543 — 3544 - بەت)

[53] لېپىڭ (乐平) — قەدىمكى ناھىيە. ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى شياڭ.

(«سىخەي 179 - بەت)

[54] دۇچېڭ (都成) — قەدىمكى ۋىلايەت. م.ب. 230 - يىلى چىن بەگلىگى تەسىس قىلغان. ۋىلايەت شەھىرى ياڭدى (阳翟) ھازىرقى يۈشيەن (禹县) ناھىيىسىدە.

(«سىخەي» 4233 - بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 22 - جىلد

خەن خاقانلىقى قۇرۇلغاندىن بۇيانقى ئاتاقلىق سەنگۇن - ۋەزىرلەر يىلنامىسى

م. ب. 200 - يىلى (خەن خاقانى گاۋدىنىڭ يەتتىنچى يىلى) چاڭلې ئوردىسى (长乐宫) سېلىنىپ، پايتەخت يوياڭدىن چاڭئەنگە يۆتكەلگەندىن كېيىن، ھۇنلارغا جازا يۈرۈشى قىلىندى. ھۇنلار خەن قوشۇنلىرىنى پىڭچېڭ شەھىرىدە مۇھاسىرىگە ئالدى.

م. ب. 199 - يىلى (گاۋدىنىڭ سەككىزىنچى يىلى) جاۋچېڭ شەھىرىدە خەن (韩) بېگى خەن شىننىڭ ئاسىي قوشۇنلىرىغا جازا يۈرۈشى قىلىندى. ئارىدىن بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن، گۇەن گاۋ قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈش قەستىدە بولۇۋاتقانلىقى سېزىلىپ، ئۇلار ئۆلتۈرۈلدى. ھۇنلار دەي بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىپ كىرگەندە، دەي بەگلىكىنىڭ بېگى ليۇ جۇڭ ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇش قىلىشقا جۈرئەت قىلالماي، بەگلىكنى تاشلاپ قېچىپ كەتكەنلىكتىن، گاۋدى ئۇنىڭ بەگلىك مەرتىۋىسىنى ئېلىپ تاشلاپ، خېياڭ تۆرىسى قىلىپ قويدى.

(ئەسلى كىتاب 1121 - بەت)

خاقان ۋېندى (文帝) م. ب. 177 - يىلى (خەن ۋېندىنىڭ ئۈچىنچى يىلى) دەي بېگى ليۇ ۋۇ خۇەيياڭ بەگلىكىگە تەيىنلەندى. ۋېندى چارلاشقا چىقىپ، تەييۈەنگە باردى. جىبېي بېگى ليۇ شىڭجۈ

قوزغىلىپ ئىسيان كۆتۈرۈپ، ھۇنلار شاڭجۈن ۋىلايىتىگە زور كۆلەمدە بېسىپ كىرگەچكە، دەي بەگلىكىنىڭ زېمىنى تەييۈەنگە قوشۇۋېتىلىپ، تەييۈەن دەيجۈن ۋىلايىتى دەپ ئۆزگەرتىلدى.

(ئەسلى كىتاب 1126 - بەت)

م. ب. 166 - يىلى (خەن ۋېندىنىڭ 14 - يىلى) ھۇنلار شياۋگۇەن ئۆتكىلىگە كەڭ كۆلەمدە بېسىپ كىرگەچكە، خەن قوشۇنلىرى ھۇنلارغا قارشى جەڭ قىلدى ھەمدە چاڭئەن ئەتراپىدا ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، مۇداپىئە كۆردى.

چېڭ (成) تۆرىسى دۇڭ چى، دىۋان بېگى لۈەن بۇ، چاڭ (昌) تۆرىسى لۇچىڭ، لۇڭلۈ (隆虑) تۆرىسى جوۋزاۋ، نىڭ (宁) تۆرىسى ۋېي سۇلار سەنگۇن، دۇڭياڭ (东阳) تۆرىسى جاڭ شياڭرۇ چوڭ سەنگۇن بولۇپ، لەشكەر تارتىپ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى. قارۇغ بەگ جوۋشې ۋە ئىشىك ئاغىسى جاڭ ۋۇ سەنگۇن بولۇپ، قوشۇنلىرى بىلەن چاڭئەن ئەتراپىدا مۇداپىئەدە تۇردى.

(ئەسلى كىتاب 1128 - بەت)

م. ب. 162 - يىلى (ۋېندى خوۋيۈەن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ ئالتىنچى يىلى) ھۇنلار 30,000 ئادەم بىلەن شاڭجۈن ۋىلايىتىگە، 20,000 ئادەم بىلەن يۈنجۇڭ ۋىلايىتىگە بېسىپ كىردى.

ھۇنلارنىڭ بېسىپ كىرىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، خاقان ۋېندى ئوتتۇرانچى تۆرە لىڭ مىيەننى ھارۋا - ئاتلىقلار سەنگۇنى بولۇپ، قوشۇن بىلەن فېيخۇ تېغىدا، چۇ بەگلىكى سابىق ۋەزىرى سۇيىنى سەنگۇن بولۇپ، قوشۇن بىلەن گوۋجۇ تېغىدا، سەنگۇن جاڭ ۋۇنى قوشۇن بىلەن بېيدى ۋىلايىتىدە، خېنېي قوشبېگى جوۋيافۇنى سەنگۇن بولۇپ، قوشۇن بىلەن شىليۇدا، خانىدان بەگ ليۇلىنى قوشۇن بىلەن باشاڭدا، جۇسى تۆرىسى شۇلىنى قوشۇن بىلەن جىمېندا تۇرۇشقا ئەۋەتكەنىدى. بىر نەچچە ئايدىن كېيىن ھۇنلار چېكىنىپ كەتكەچكە،

خەن خاقانلىقى ھەربى ھەرىكەتنى توختاتتى.

(ئەسلى كىتاب 1129 ـ بەت)

خاقان ۋۇدى (武帝) م. ب. 133 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنگۇاڭنىڭ ئىككىنچى يىلى) يازدا، باش تەپتىش بەگ خەن ئەنگو قوشۇن مۇھاپىزەتچى سەنگۇنى، ياساۋۇل بەگ لى گۇاڭ ئالپ چەۋەنداز سەنگۇن، مىراخۇر گۇڭسۇن خې يېنىك ھارۋىلىقلار سەنگۇنى، سورۇن بېگى ۋاڭ خۇي تۇراقلىق قوشۇن سەنگۇنى، كېڭەش بېگى لى شى مەشقاۋۇل بولۇپ تەيىنلىنىپ، چوڭ قوشۇن بىلەن مايى شەھىرى ئەتراپىدا بۆكتۈرمىدە يېتىپ، ھۇن تەڭرىقۇتىغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى قولغا چۈشۈرۈشكە ئەۋەتىلگەنىدى. بىراق، ئۇرۇشتىن بۇرۇن سىر ئېچىلىپ قېلىپ، پىلان ئەمەلگە ئاشمىغاچقا، بۇ پىلاننى ئوتتۇرىغا قويغۇچى ۋاڭ خۇي ئۆلتۈرۈلگەنىدى.

(ئەسلى كىتاب 1135 ـ 1134 ـ بەت)

م. ب. 129 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنگۇاڭنىڭ ئالتىنچى يىلى) كېڭەش بېگى ۋېي چىڭ ھارۋا ـ ئاتلىقلار سەنگۇنى بولۇپ، لەشكەر تارتىپ شاڭگو ۋىلايىتىدىن؛ ياساۋۇل بەگ لى گۇاڭ ئالپ چەۋەنداز سەنگۇن بولۇپ يەنمېن ۋىلايىتىدىن؛ كېڭەش بېگى گۇڭسۇن ئاۋ ئاتلىقلار سەنگۇنى بولۇپ دەيجۈن ۋىلايىتىدىن؛ مىراخۇر گۇڭسۇن خې يېنىك ھارۋىلىقلار سەنگۇنى بولۇپ يۈنجۇڭ ۋىلايىتىدىن لەشكەر تارتىپ چىقىپ، تەرەپ ـ تەرەپتىن ھۇنلارغا تەڭلا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىلدى.

(ئەسلى كىتاب 1135 ـ بەت)

م. ب. 128 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ بىرىنچى يىلى) ھارۋا ـ ئاتلىقلار سەنگۇنى ۋېي چىڭ يەنمېن قوۋۇقىدىن لەشكەر تارتىپ چىقىپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىلدى؛ ياساۋۇل بەگ خەن ئەنگو تۇراقلىق قوشۇن سەنگۇنى بولۇپ قوشۇن بىلەن دەيجۈن ۋىلايىتىدە تۇرۇشقا ئەۋەتىلدى. يۈەنشونىڭ ئىككىنچى

يىلى يۇياڭدا تۇردى ۋە شۇ يەردە ئۆلدى.

(ئەسلى كىتاب 1136 ـ بەت)

م. ب. 127 ـ يىلى (يۈەنشونىڭ ئىككىنچى يىلى) ئەتىيازدا، ھارۋا ـ ئاتلىقلار سەنگۇنى ۋېي چىڭ لەشكەر تارتىپ يۈنجۇڭدىن گاۋچۆگە قەدەر باردى ۋە ھۇنلاردىن خېنەن (خېتاۋنىڭ جەنۇبى) رايونىنى تارتىۋالدى.

م. ب. 126 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئۈچىنچى يىلى) ھۇنلار دەيجۈن ۋىلايىتىگە بېسىپ كىرىپ، قۇشبېگى گۇڭ يوۋنى ئۆلتۈردى.

م. ب. 125 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ تۆتىنچى يىلى) ھۇنلار دىڭشياڭ ۋىلايىتى، دەيجۈن ۋىلايىتى ۋە شاڭجۈن ۋىلايەتلىرىگە بېسىپ كىردى.

(ئەسلى كىتاب 1136 ـ بەت)

م. ب. 124 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ بەشىنچى يىلى) ھۇنلار دەيجۈن ۋىلايىتىگە ھۇجۇم قىلىپ، دەيجۈن تۇتۇق بېگى جۇيىڭنى ئۆلتۈردى.

شۇ يىلى ئەتىيازدا، خاقان ۋۇدى چاڭپىڭ تۆرىسى ۋېي چىڭنى چوڭ سەنگۇنلىككە تەيىنلەپ، ھۇن ئوڭ تۇغ قانىغا جازا يۈرۈشى قىلدى. ياساۋۇل بەگ سۇجيەننى ھەرىكەتچان قوشۇن سەنگۇنلىكىگە تەيىنلەپ، چوڭ سەنگۇن ۋېي چىڭنىڭ قارىمىقىغا ئۆتكۈزدى. سول دىۋان بېگى لى جۇ كۈچلۈك ئوقيالىقلار سەنگۇنى، مىراخۇر گۇڭسۇن خې ھارۋا ـ ئاتلىقلار سەنگۇنى، دەي بەگلىكى ۋەزىرى لى سەي يېنىك ھارۋىلىقلار سەنگۇنى، ئەنتوۋ تۆرىسى جاڭ سىگۇڭ ۋە سورۇن بېگى لى شى سەنگۇن بولۇپ تەيىنلەندى ۋە بۇلارنىڭ ھەممىسى چوڭ سەنگۇننىڭ باشچىلىقىدا ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 1137 ـ بەت)

م. ب. 123 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئالتىنچى يىلى) چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ يەنە دىڭشياڭ ۋىلايىتىدىن چىقىپ، هۇنلارغا هۇجۇم قىلدى. هەمدەمەلەشكۈچى تۆرە گۇڭسۇن ئاۋ ئوتتۇرىچى سەنگۈن، مىراخور گۇڭسۇن خې سول سەنگۈن، ئۇشىك ئاغىسى لى گۋاڭ ئارقىچى سەنگۈن، يابغۇ جاۋ سۇن ئالدىچى سەنگۈن بولۇپ تەيىنلەندى. لېكىن جاۋ سۇن ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، هۇنلارغا تەسلىم بولۇپ كەتتى. ئوڭ سەنگۈنلىككە تەيىنلەنگەن ياساۋۇل بەگ سۇ جيەن ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، ئۆزى يالغۇز قېچىپ قۇتۇلدى. سول دىۋان بېگى لى جۇ كۈچلۈك ئوقيالىقلار سەنگۈنلىكىگە تەيىنلەنگەنىدى. ئۇلارنىڭ هەممىسى چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭنىڭ قارىمىقىدا بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1137 - بەت)

م. ب. 121 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ ئىككىنچى يىلى) هۇنلار يەنمېن قوۋۇقى ۋە دەيجۈن ۋىلايىتىگىچە بېسىپ كىردى.

خاقان ۋۇدى ئۇزغان تۆرە خوچۈبىڭنى قىران چەۋەنداز سەنگۈنلىككە تەيىنلەپ، هۇنلارغا هۇجۇم قىلىپ، چىلىيەنشەن تېغىغا قەدەر بېرىشقا؛ هەمدەمەلەشكۈچى تۆرە گۇڭسۇن ئاۋنى سەنگۈن قىلىپ، بېيدى ۋىلايىتىدىن هۇجۇم قىلىشقا؛ بىلگە تۆرە جاڭ چيەن ۋە ئۇشىك ئاغىسى لى گۋاڭنى سەنگۈنلىككە تەيىنلەپ، يوۋ بېيپىڭدىن هۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى.

م. ب. 120 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ ئۈچىنچى يىلى) هۇنلار يوۋ بېيپىڭ، دىڭشياڭ ۋىلايەتلىرىگە بېسىپ كىردى.

م. ب. 119 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ تۆتىنچى يىلى) چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ دىڭشياڭدىن لەشكەر

تارتىپ چىقتى. ئۇشىك ئاغىسى لى گۋاڭ ئالدىچى سەنگۈن، مىراخور گۇڭسۇن خې سول سەنگۈن، ئۇنۋان بېگى جاۋيىجى ئوڭ سەنگۈن، پىيادە تۆرىسى ساۋ شياڭ ئارقىچى سەنگۈن بولۇپ، چوڭ سەنگۈننىڭ باشچىلىقىدا هۇنلارغا هۇجۇم قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 1138 - بەت)

م. ب. 97 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تيەنخەننىڭ تۆتىنچى يىلى) ئەتىيازدا، ئىرشى سەنگۈن لى گۋاڭلى شۇ فاڭ ۋىلايىتىدىن لەشكەر تارتىپ چىقىپ، يوۋۇ دەرياسى بويىغا باردى. هەرىكەتچان قوشۇن سەنگۈنى خەن يۆ ۋۇيۈەن ۋىلايىتىدىن، يىنيۇ سەنگۈنى گۇڭسۇن ئاۋ يەنمېن قوۋۇقىدىن لەشكەر تارتىپ چىقىپ، ئايرىم - ئايرىم يوللار بىلەن هۇنلارغا هۇجۇم قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 1142 - بەت)

م. ب. 90 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى جىڭخېنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ئەتىيازدا، ئىرشى سەنگۈن لى گۋاڭلى شو فاڭ ۋىلايىتىدىن يولغا چىقىپ، قوشۇنلىرى بىلەن هۇنلارغا تەسلىم بولدى. چۇڭخې تۆرىسى ماڭ تۇڭ جيۇچۈەندىن، باش تەپتىش بېگى شاڭ چيۇچېڭ خېشىدىن قوشۇن تارتىپ، هۇنلارغا هۇجۇم قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 1144 - بەت)

م. ب. 87 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى خوۋيۈەننىڭ ئىككىنچى يىلى) ئىككىنچى ئايدا، خاقان ۋۇدى دانىش بەگ خوگۋاڭنى چوڭ سەنگۈن ۋە بولۇ تۆرىسى، تۇتۇق بېگى كىن مىدىنىنى هارۋا - ئاتلىقلار سەنگۈنى ۋە دۇ تۆرىسى، مىراخور ئەنياڭ تۆرىسى شاڭ گۈەنجېنى چوڭ سەنگۈن قىلىپ تەيىنلىدى.

(ئەسلى كىتاب 1144 - بەت)

خاقان جاۋدى (昭帝) م. ب. 86 - يىلى (خاقان جاۋدى سەلـ

تەنەت دەۋرى شيۈەننىڭ بىرىنچى يىلى) توققۇزىنچى ئايدا، كىن مىدى ئۆلدى.

(ئەسلى كىتاب 1145 ـ بەت)

م. ب. 78 ـ يىلى (خاقان جاۋدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنفېڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) 12 ـ ئايدا، نۆكەر بېگى فەن مىڭيوۋ لياۋشۈي دەرياسىدىن ئۆتكۈچى سەنگۈن بولۇپ تەيىنلىنىپ، ئۇغانلارغا ھۇجۇم قىلدى.

م. ب. 75 ـ يىلى (خاقان جاۋدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنفېڭنىڭ ئالتىنچى يىلى) توققۇزىنچى ئايدا، ياساۋۇل بەگ، پىڭلىك تۆرىسى فەن مىڭيوۋ لياۋشۈي دەرياسىدىن ئۆتكۈچى سەنگۈن بولۇپ تەيىنلە-نىپ، ئۇغانلارغا ھۇجۇم قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 1146 ـ بەت)

خاقان شۆەندى (宣帝) م. ب. 72 ـ يىلى (خاقان شۆەندى سەلتەنەت دەۋرى بېنشىنىڭ ئىككىنچى يىلى) يەتتىنچى ئايدا، باش تەپتىش بەگ تيەن گۇاڭمىڭ چىليەن سەنگۈن، لۇڭئې (龙额) تۆرىسى خەن زىڭ ئارقىچى سەنگۈن، يىڭپىڭ تۆرىسى جاۋ چۇڭگو بارىكۆل (蒲类) سەنگۈنى، لياۋشۈي دەرياسىدىن ئۆتكۈچى سەنگۈن پىڭلىك تۆرىسى فەن مىڭيوۋ يۈنجۇڭ قۇشبېگى، ئىل بايشات تۆرە تيەن شۈن بارس سەنگۈن بولۇپ تەيىنلىنىپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى.

م. ب. 71 ـ يىلى (خاقان شۆەندى سەلتەنەت دەۋرى بېنشىنىڭ ئۈچىنچى يىلى) تيەن گۇاڭمىڭ ۋە تيەن شۈن ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇشتىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ھەر ئىككىسى ئۆزىنى ئۆلتۈرۈ-ۋالدى («خەننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى»دە خاتىرىلىنىشىچە، تيەن شۈن بەلگىلەنگەن جايغا بارالماي ھەم ئولجا ـ غەنىمەتلەرنىڭ سانىنى يالغان ئېيتقان؛ تيەن گۇاڭمىڭ ئالدى تەرەپتە دۈشمەن بارلىقىنى ئۇقۇپ، ھۇجۇم قىلىشقا جۈرئەت قىلالماي تۇرۇۋالغانلىق-

تىن، خاقان شۆەندى ھەر ئىككىسىنى ئەدلىيە مەھكىمىسىگە تاپشۇر-غان. ئۇلار جىنايىتىدىن قورقۇپ، ئۆزلىرىنى ئۆلتۈرگەن). جاۋ چۇڭگوغا سەنگۈنلىك تامغىسىنى تارتىۋېلىش جازاسى بېرىلگەن.

(ئەسلى كىتاب 1147 ـ بەت)

م. ب. 61 ـ يىلى (خاقان شۆەندى سەلتەنەت دەۋرى شېنجۆنىڭ بىرىنچى يىلى) تۆتىنچى ئايدا، لېچېڭ تۆرىسى شۈ يەنشوۋ كۈچلۈك ئوقيالىقلار سەنگۈنى بولۇپ تەيىنلەندى. ئارقىچى سەنگۈن جاۋ چۇڭگو چياڭلارغا ھۇجۇم قىلدى. جيۇچۈەن قۇشبېگى شىن ۋۇشيەن چياڭلارنى يوقىتىش سەنگۈنى، خەن زىڭ باش لەشكەر بېشى ۋە ھارۋا ـ ئاتلىقلار سەنگۈنى بولۇپ تەيىنلەندى.

(ئەسلى كىتاب 1149 ـ بەت)

خاقان يۈەندى م. ب. 42 ـ يىلى (خاقان يۈەندى سەلتەنەت دەۋرى يۇڭگۇاڭنىڭ ئىككىنچى يىلى) يەتتىنچى ئايدا، دىنىي مۇراسىم بېگى (太常) رېن چيەنچيۇ جەسۇر سەنگۈن بولۇپ تەيىنلىنىپ، غەربىي چياڭلارغا؛ يۈنجۇڭ قۇشبېگى خەن سىجۈن ھەيۋەتلىك سەنگۈن بولۇپ تەيىنلىنىپ، چياڭلارغا ھۇجۇم قىلماقچى بولسىمۇ، كېيىن ئىشقا ئاشۇرۇلمىدى.

(ئەسلى كىتاب 1152 ـ بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 28 ـ جىلد

نەزىرنامە (封禅书)

يىن خانلىقىنى يىمىرىپ، خانلىق تەسىس قىلغان جوۋ خانلىقى 14 ئەۋلاد دەۋر سۈرگەندىن كېيىن، سەلتەنىتى تەدرىجى زەئىپلىشىپ، ئەدەپ ـ ئەخلاق بۇزۇلۇپ، بەگلەر باش ـ باشتاقلىق قىلىشىپ، قانۇن ـ تۈزۈملەرگە رىئايە قىلىشمىغانلىقتىن، چۆەنرۇڭلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، جوۋ يوۋ ۋاڭ لىشەن تېغى ئېتىكىدە ئۆلتۈرۈلگەنىدى. جوۋپىڭۋاڭ خانلىق پايتەختىنى شەرققە ـ لويى شەھىرىگە كۆچۈردى. چىن شياڭگۇڭ[1] لەشكەر تارتىپ رۇڭلارغا ھۇجۇم قىلىپ، جوۋ خانلىقى خانىغا ياردەم قىلغاچقا، بەگ بولۇپ تەيىنلىنىپ، شىچۇدە[2] ئۇلتۇراقلىشىپ قالغانىدى.

(ئەسلى كىتاب 1358 ـ بەت)

* * *

...چى خۆەنگۇڭ: «مەن ئىلگىرى شىمالغا ـ تاغ رۇڭلىرى ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ، گۇجۇ بەگلىكى چېگرىسىدىن ئۆتتۇم؛ غەربكە ـ داشياغا[3] يۈرۈش قىلىپ، (لىيۇ شادىن ئاشتىم؛ ئاتلارنى يېتىلەپ، هارۋىلارنى كۆتىرىپ، بىيئېر[4] تېغىغا چىقتىم؛ جەنۇپقا يۈرۈش قىلىپ، شاۋلىڭغا باردىم؛ شيۇڭئېر تېغىغا چىقىپ، چاڭجياڭ، خەنشۈي دەريالىرىغا نەزەر سالدىم. مەن ئۈچ قېتىم ھەربىي يىغىن چاقىرىپ، ئالتە قېتىم بەگلەر ئارىسىدا كېڭەش ئۆتكۈزدۇم. جەمئىي توققۇز قېتىم بەگلەر بىلەن باش قوشۇپ كېڭەش ئېلىپ بېرىپ، ئەلنىڭ ئىشىنى توغرا يولغا سالدىم. بەگلەر ئىچىدە ماڭا قارشى چىقىشقا پېتىنغۇچىلار بولمىدى. ئىلگىرىكى شيا، شاڭ، جوۋ خانلىقلىرىدىن ئىبارەت ئۈچ دەۋرنىڭ تۇنجى خانلىرى تەڭرىنىڭ ئەمرى بىلەن خان بولغان، ئۇلارنىڭ مەندىن نېمە پەرقى بار؟» دېگەنىدى.

(ئەسلى كىتاب 1361 ـ بەت)

* * *

م. ب. 164 ـ يىلى (خاقان ۋېندىنىڭ 16 ـ يىلى) ھۇنلار بىر قانچە قېتىم چېگرىغا بېسىپ كىرگەچكە، خەن خاقانلىقى ئەسكەر چىقىرىپ مۇداپىئە كۆردى. كېيىنكى يىلى سەل كەم ھوسۇل ئېلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1384 ـ بەت)

* * *

خاقان ۋۇدى يۈك دېگەن يەرگە بېرىپ، ئىلاھقا نەزىر ـ چىراق قىلىپ، ئاندىن لۇڭشى ۋىلايىتىگە كەلدى. غەربدە كۇڭتۇڭ تېغىغا بېرىپ قايتقاندىن كېيىن، گەنچۈەن قەسرىدە تۇردى.

(ئەسلى كىتاب 1394 ـ بەت)

يازدا خەن خاقانلىقى كالىندارى ئۆزگەرتىلىپ، بىرىنچى ئاي يىل بېشى قىلىندى. سېرىق رەڭ قەدىرلەندى، ئەمەل تامغىلىرى بەش خەتلىك قىلىنىپ، يىل نامى تەيچۇ بىرىنچى يىلغا ئۆزگەرتىلدى (م. ب. 104 ـ يىلى). شۇ يىلى، غەربدە پەرغانىغا يۈرۈش قىلىندى. ھەممىلا يەردە چېكەتكە ئاپىتى يۈز بەردى. دىڭ فۇرىن، لوياڭ[5]، يۈچۇلار ئەپسۇن ئوقۇپ، ھۇنلار ۋە پەرغانىلىقلارنى قاغىدى.

(ئەسلى كىتاب 1402 ـ بەت)

[1] چىن شياڭگوڭ (秦襄公) — چىن بەگلىكىنىڭ ۋۇرغۇچىسى چىن جۇاڭگوڭنىڭ ئوغلى.

(«سىخەي» 3691 ـ بەت)

[2] شىچۇي (西垂) — قەدىمكى يەر ئىسمى. ئورنى هازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى تيەنشۈي شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ.

(بىر توملۇق «سىيۈەن» 1356 ـ بەت)

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 ـ توم 1358 ـ بەت)

[3] داشيا (大夏) — بىگجوۋ ئايمىقىغا قاراشلىق جىنياڭ شەھىرى. ئورنى هازىرقى سەنشى ئۆلكىسى تەييۈەن شەھىرى ئەتراپىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1491 ـ بەت)

[4] بىئېر شەن (辟耳山) ياكى (卑耳山) — هازىرقى سەنشى ئۆلكىسى پىڭلۇ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(«سىخەي» 4543 ـ بەت)

[5] لوياڭ (雒阳) — خەن خاقانلىقى دەۋرىدە ياشىغان ئەپسۇنچىلاردىن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 ـ توم 1402 ـ بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 30 ـ جىلد

بازارنامە (平准书) توغرىسىدا①

ھۇنلار بىر قانچە قېتىم شىمالىي چېگرىدىكى ئاھالىلارغا ھۇجۇم قىلىپ، بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلغانلىقتىن، چېگرا مۇداپىئەسىدىكى قوشۇنلار كۆپەيتىلگەچكە، ئاشلىق يەتمەس بولۇپ قالغانىدى. شۇڭا، ئوردىدىن يارلىق چۈشۈرۈپ، چېگرا رايونلارغا ئاشلىق ئىئانە قىلىدىغان ۋە ئاشلىق يەتكۈزۈپ بېرىدىغان ھەمدە يىغىدىغان كىشىلەرگە مۇكاپات ئۇنۋانى بېرىلىدىغان بولۇپ، مۇكاپات ئۇنۋانى ئالى تۆرە دەرىجىسىگە قەدەر كۆتۈرىلگەنىدى.

(ئەسلى كىتاب 1419 ـ بەت)

* * *

ۋاڭ خۇيىنىڭ مايىدا تەگرىقۇتقا يوشۇرۇنۇپ زەربە بېرىش پىلانىنى ھۇنلار ئۇقۇپ قالغاندىن كېيىن، ھۇنلار ئىناقلىقنى بۇزۇپ، چېگرىغا بېسىپ كىرىپ پاراكەندىچىلىك سالىدىغان بولىدى. ئۇرۇش ئۈزلۈكسىز داۋاملىشىپ تۇرغاچقا، پۈتكۈل خەلق ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكىدىن بىزار بولۇپ كەتكەنىدى. ئۇرۇش كۈندىن ـ كۈنگە كېڭەيگەنلىكتىن، يولۇچىلار ئۇزۇق ـ تۈلۈك، كىيىم ـ كېچەكلىرىنى ئېلىپ يۈرەتتى. ئاھالىلار ھۆكۈمەتكە ئاشلىق توشاتتى. كىشىلەر ئىچكىي ۋە تاشقىي ئالۋاڭ ـ ياساق، پاراكەندىچىلىك دەردىدە ئەمىن تاپالماي، ئاھالىلار نامراتلىشىپ، ھىيلە ـ چارچاپ، قۇۋلۇق بىلەن تاقابىل تۇرۇشقا

مەجبۇر بولۇشقانىدى. مال-بايلىق كۈندىن-كۈنگە خوراپ، يېتىشمەيدىغان بولۇپ قالغاچقا، مال-بايلىق ئىئانە قىلغانلار ئەمەل تۇتۇپ، پۇلى بارلار جىنايىتىدىن كېچىرىم قىلىناتتى. سايلام تۈزۈمى ئەمەلدىن قېلىپ، ئار-نومۇسلۇق ئادەملەر كۆرەلمەسلىكتە ئۇچرىدىغان، ھەربىلەر ئەتىۋالىنىپ، ئەمىر-پەرمانلار قاتتىق ۋە كۆپ بولۇپ كەتكەنىدى. ئىگىلىك يارىتالايدىغان ۋەزىرلەر مانا شۇندىن باشلاپ ئەتىۋالانغانىدى.

شۇندىن كېيىن، خەن سەركەردىلىرى ھەر يىلى ئون مىڭلىغان چەۋەنداز بىلەن چىقىپ، ھۇنلارغا زەربە بېرىپ تۇردى. ھارۋا-ئاتلىقلار سەنگۈنى ۋېي چىڭ دەۋرىگە كەلگەندە، خېنەن (خۋاڭخېنىڭ جەنۇبى) دىكى جايلار ھۇنلاردىن تارتىۋېلىنىپ، شو فاڭ شەھىرى بىنا قىلىندى. بۇ ۋاقىتتا خەن خاقانلىقى غەربىي جەنۇبىدىكى يى قەۋملىرىگە بارىدىغان يولنى ئېچىۋاتاتتى. ئەمگەككە قاتنىشىۋاتقان بىر نەچچە ئون مىڭلىغان ئادەم ئاشلىقلىرىنى مىڭ چاقىرىمدىن يىراق يەرلەرگە كۆتۈرۈشۈپ باراتتى. ئون نەچچە جۇڭ (钟)[2] ئاشلىقتىن ئاخىرقى مەنزىلگە يېتىپ بارغىچە ئاران بىر دەن ئاشلىق قالاتتى. شۇڭا، چيوڭ (邛)[3]. بو (僰)[4] قەۋملىرى يۇرتىدىن پۇلغا ئاشلىق سېتىۋېلىناتتى. بىر قانچە يىللار ئۆتكەن بولسىمۇ، قاتناش تېخىچە باشلانمىغاچقا، بەدۋىي يى قەۋملىرى ھۇجۇم قىلىپ تۇراتتى. مەسئۇل ئەمەلدارلار ئەسكەر چىقىرىپ، ئۇلارنى قىراتتى. با (巴)[5]، شۇ (蜀)[6] ۋىلايەتلىرىنىڭ پۈتكۈل باج-سېلىق كىرىمى چىقىمغا يەتمىگەنلىكتىن، بايلار جەنۇبىي يى قەۋملىرى رايونىدا يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشقا، ھۆكۈمەتكە ئاشلىق تاپشۇرۇپ، ھۆكۈمەت خەزىنىسىدىن ئاشلىق پۇلى ئېلىشقا چاقىرىلغانىدى. شەرقتە، ساڭخەي[7] ۋىلايىتىگىچە كىشىلەرنىڭ ئىش-خىراجىتى جەنۇبىدىكى يى قەۋملىرى بىلەن ئوخشاش بولۇپ قالغانىدى. يەنە

يۈز نەچچە مىڭ ئادەمنى سەپەرۋەر قىلىپ، قورغان سېلىپ، شوفاڭ[8] ۋىلايىتى قوغدالغانىدى. سۇ ۋە قۇرۇقلۇق يوللىرى ناھايىتى يىراق بولغانلىقتىن، ياۋشەن[9] تېغىنىڭ شەرقىدىكى كىشىلەر مانا شۇنداق ھاشارنىڭ ئازاۋىنى تارتقانىدى. نەچچە مىليونلىغان بايلىق خوراپ، ھۆكۈمەت خەزىنىسى تېخىمۇ قۇرۇقدالدى. شۇڭا، قۇل ئىئانە قىلغان كىشىلەر ئۆمۈر بويى باج-سېلىق ۋە ھاشاردىن ئازات بولۇش مۇكاپاتىغا ئىگە بولدى. ئەگەر شۇ كىشى نۆكەر بېگى بولسا، ئۇنىڭ دەرىجىسى كۆتۈرۈلەتتى. شۇنىڭدەك، پادىلاپ قوي ئىئانە قىلغان بولسا، نۆكەر بېگى بولاتتى. بۇلارنىڭ ھەممىسى مانا مۇشۇ ۋاقىتتىن باشلاپ ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى.

تۆت يىلدىن كېيىن، م. ب. 124-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ بەشىنچى يىلى) خاقان ۋۇدى چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭنى ئالتە سەنگۈن يۈز نەچچە مىڭ قوشۇن بىلەن ھۇنلارنىڭ ئوڭ تۇغ قانىتىغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتكەنىدى. چوڭ سەنگۈن دۈشمەننىڭ 15,000 ئادىمىنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. ئىككىنچى يىلى (م. ب. 123-يىلى، يەنى خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئالتىنچى يىلى) چوڭ سەنگۈن ئالتە سەنگۈننى باشلاپ، يەنە بىر قېتىم ھۇجۇم قىلىپ، 19,000 ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئالدى ۋە تۇتقۇن قىلدى. دۈشمەننى تۇتقۇن قىلغان ۋە ئۆلتۈرگەن جەڭچىلەر 20 نەچچە تۈمەن جىڭ ئالتۇن ئىنئام ئالغانىدى. بۇ بىر نەچچە ئون مىڭ ئەسىرلەرمۇ كۆپ ئىنئامغا ئېرىشتى. ئوزۇق-تۈلۈك كىيىم-كېچەكلەر ئوردىدىن بېرىلەتتى. ئەمما خەن قوشۇنلىرىدىن ئۆلگەن ئەسكەر ۋە ئات يۈزمىڭدىن ئوشۇق ئىدى، قورال-ياراق، دۇبۇلغا-ساۋۇت ئىشلەش ئۈچۈن كەتكەن پۇل، سۇ ۋە قۇرۇقلۇق يوللىرى ئارقىلىق توشۇلغان ئوزۇق-تۈلۈككە كەتكەن خىراجەت بۇنىڭ سىرتىدا ئىدى. مالىيە-ئىقتىسات ۋەزىرى باشقۇ-

رۇشىدىكى كۆپ يىللىق جۇغلانما خوراپ تۆگەپ، يىغىپ ئېلىنغان باج-سېلىقلار تامامەن ئىشلىتىلىپ بولغان بولسىمۇ، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەسكەرلەرنى تەمىنلەشكە يەتمەي قالغانىدى، مالىيە ئىشلىرىغا مەسئۇل ئەمەلدارلار خاقانغا مەسلىھەت بېرىپ: «ئالىيلىرى چۈشۈرگەن يارلىقلىرىدا، ئاڭلىشىمىزچە، بەش چوڭ ئاقساقالنىڭ يارلىقى بىر بىرىگە ئوخشىمىسىمۇ، لېكىن ئەلنى ناھايىتى ياخشى باشقۇرغانىكەن. شىيا خانى يۈ ۋە شاڭ خانى تاڭ قاتارلىقلارنىڭ يۈرگۈزگەن قانۇنى ئوخشاش بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئەلنى سورىغانىكەن. ئۇلارنىڭ قوللانغان سىياسەت-يۆنىلىشلىرىنىڭ ئۆز ئالاھىدىلىكلىرى بولسىمۇ، لېكىن كۆرسەتكەن خىزمەتلىرى ئوخشاش ئىدى. شىمالىي تەرەپ تىنچلانمىدى، بۇنىڭدىن ئىنتايىن ئەنسىرەيمىز. يېقىندا، چوڭ سەنگۈن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ 19,000 ئادىمىنى ئۆلتۈردى ۋە تۇتقۇن قىلدى. چوڭ قوشۇن بولسا، قورۇلنىڭ سىرتىدا ئاشلىقسىز تۇرۇپ قالدى. بىزلەر كېڭىشىپ بېقىڭلار، پۇقرالار ئاشلىقىنى ئۆتۈنۈشىغا ۋە جىنايىتىنى يۇيۇشقا تېگىشەمدۇ-يوق؟ دېگەن ئىدىلە. شۇنىڭغا بىنائەن، بىز ئىنئام ئەملى تەسىس قىلىشنى ۋە ئۇنىڭغا «ھەربىي تۆھپە ئۇنۋانى» دەپ نام قويۇشنى تەكلىپ قىلىمىز. شۇنداق بولغاندا، ھەر دەرىجىگە 170,000 ياماق، ئومۇمى قىممىتى 300,000 ئاقچىغا توغرا كېلىدىكەن. ھەممىدىن ئاۋال ھەربىي تۆھپە ئۇنۋانى سېتىۋالغان شۇ دەرىجىلىك ئادەملەر بىلەن ئەمەلدارلارنى تولۇقلاپ ئىشلىتىپ تۇرۇش كېرەك؛ چيەنفۇلۇق[10] دەرىجىسى ۋۇدافۇ[11](五大夫)غا ئوخشاش بولىدۇ؛ ئەگەر جىنايىتى بولسا، ئىككى دەرىجە چۈشۈرۈلىدۇ؛ ھەربىي تۆھپە ئۇنۋانىغا يۆچىڭ[12] دەرىجىسىنى سېتىۋېلىپ، شۇ ئارقىلىق ھەربىي تۆھپىنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ» دېيىشكەن. لېكىن ھەربىي تۆھپە ياراتقان كىشىلەر كۆپىنچە دەرىجىدىن تاشقىرى ئىشلىتىلىدۇ.

تۆھپىسى چوڭلىرى بەگ ياكى ۋەزىر، تۆرە قىلىنىدۇ. تۆھپىسى كىچىكلىرى نۆكەر، ئەمەلدار بولىدۇ. ئەمەلدار بولۇشنىڭ يوللىرى مۇرەككەپ، تۈرى ناھايىتى كۆپ بولغاچقا، ئەمەل-ۋەزىپىلىرىدە قالايمىقانچىلىق ۋە بۇزغۇنچىلىق پەيدا قىلغانىدى.

---

[1] بازارنامە (平準书) — «تارىخىي خاتىرىلەر»نىڭ بىر جىلدى. بۇ جىلدىدا خەن خاقانلىقىنىڭ باشلىرىدىن خەن خاقانى ۋۇدىغىچە بولغان بىر ئەسىردىن ئارتۇقراق ۋاقىتنىڭ مالىيە ئىقتىسادى تەرەققىيات جەريانلىرى، مۇھىمى تاۋار ۋە پۇل مۇئامىلىسىنىڭ تەرەققىياتى بايان قىلىنىدۇ. بىلىمىز تارىخىدا، ئەڭ بۇرۇنقى مەخسۇس ئىقتىسات تارىخى ھەققىدىكى ئەسەر بولۇپ، ئاساسىي مەزمۇنى مالىيە-ئىقتىسادى سىياسىتىنىڭ پايدا-زىيانلىرى، ئۆزگىرىش ئەھۋاللىرى بايان قىلىپ بېرىلىپ، خاقان ۋۇدى يۈرگۈزگەن ئىقتىسادىي سىياسەتكە تەنقىتمۇ بېرىلگەن. پۇل تۈزۈمىنىڭ ئۆزگىرىشى ھەمدە تاۋارنىڭ ئابوروت بولۇپ تۇرۇشى بىلەن مال باھاسىنى تەكشىلەش قاتارلىق سىياسەتلەر كونترول قىلىنغاچقا، «تەڭشەش توغرىسىدا» دېگەن نام بېرىلگەن.

(«نىسخەي» 99-بەت)

[2] جۇڭ (钟) — چۈنچيۇ دەۋرىدىكى ئۆلچەم بىرلىكى بولۇپ، تۆت شېڭ بىر دوۋ، تۆت دوۋ بىر چۈ (区) ياكى ئوۋ (瓯)، تۆت چۈ بىر فۇ (釜)، ئون فۇ بىر جۇڭ بولاتتى.

(«نىسخەي» 3893-بەت)

[3] چيۇڭ (邛) — قەدىمكى مىللەت. چيۇڭدۇ يېزىلىرى (邛都夷) ھازىرقى سىچۈەن شىچاڭ رايونىغا جايلاشقان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» ئۈچىنچى توم 1422-بەت)

[4] بو (僰) — قەدىمكى قەۋم. ھازىرقى سىچۈەننىڭ يىبىڭ ۋە دىيەن (يۈننەن) رايونىنىڭ شەرقىگە جايلاشقان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» ئۈچىنچى توم 1422-بەت)

[5] با (巴) — قەدىمكى قەۋم ۋە خانلىق ئىسمى. ئاساسەن ھازىرقى سىچۈەن ئۆلكىسىنىڭ شەرقى، گۈيجوۋ ئۆلكىسىنىڭ غەربىدە ياشايتتى. كېيىن

بەگلىك بولۇپ، با بەگلىگى دەپ ئاتالغان. م.ب. 316 ـ يىلى چىن بەگلىكى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ، ئۇ يەردە ۋىلايەت تەسىس قىلغان.

(«سىخەي» 221 ـ بەت)

[6] شۇ (蜀) ــ قەدىمكى قەۋم ۋە خانلىق ئىسمى. ھازىرقى سىچۈەننىڭ ئوتتۇرا قىسمىنىڭ غەربىگىرەك جايلاشقان. چىن خاقانلىقى ئۇ يەرگە شۇ ۋىلايىتى تەسىس قىلغان.

(«سىخەي» 3859 ـ بەت)

[7] ساڭخەي ۋىلايىتى (沧海郡) ــ ساڭخەي بولسا، ھازىرقى دۇڭخەي (شەرقىي دېڭىز)نىڭ يەنە بىر خىل ئاتىلىشى. ساڭخەي ۋىلايىتى يەنى دۇڭخەي ۋىلايىتى ھازىرقى شەندۇڭنىڭ تەنچىڭ شەھىرى ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 1527 ـ بەت)

[8] شوفاڭ (朔方) ــ 1) قەدىمكى ناھىيە. م.ب. 127 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئىككىنچى يىلى) تەسىس قىلىنىپ، كاڭجىن خوشۇنى (抗锦旗) نىڭ شىمالىغا جايلاشقان. شەرقىي خەن دەۋرىدە ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. 2) قەدىمكى ۋىلايەت. م.ب. 127 ـ يىلى تەسىس قىلىنغان... ھازىرقى ئىچكىي موڭغۇل خېتاۋنىڭ غەربىي شىمالى ۋە خېتاۋ رايونلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. شەرقىي خەن دەۋرىدە جەنۇبىي ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ بىر قىسىم قوشۇنلىرى مۇشۇ يەردە ئەسكەر تۇرغۇزغان.

(«سىخەي» 3467 ـ يىلى)

[9] ياۋشەن (嶢山) تېغى ــ خېنەن ئۆلكىسىنىڭ غەربىي قىسمىدا.

(«سىخەي» 1815 ـ بەت)

[10] چيەنفۇ (千夫) ــ ھەربىي تۆھپە ئۇنۋانى. خەن خاقانى ۋۇدى دەۋرىدە ھەربىي لاۋازىمات ۋە تەمىناتقا قىس بولۇپ قېلىپ، خەلقتىن پۇل ۋە ئاشلىق ئېلىش ھېسابىغا بېرىلگەن ئۇنۋان. ۋۇدافۇلۇققا ئوخشاش.

(بىر توملۇق «سىيۈەن» 227 ـ بەت)

[11] ۋۇدافۇلۇق (五大夫) ــ ئۇنۋان. چىن دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. خىزمەت كۆرسەتكەنلەرگە بېرىلەتتى. خەن دەۋرىدە داۋاملاشتۇرۇلۇپ، 20 دەرىجىلىك ئۇنۋاننىڭ توققۇزىنچىسى بولغانىدى.

(بىر توملۇق «سىيۈەن» 76 ـ بەت)

[12] يۆچىڭ (乐卿) ــ خەلقنىڭ سېتىۋالغان ئۇنۋانى ھەمدە گۇناھى ئۈچۈن تۆلەنگەن پۇل ـ نەرسىلەر ھېسابىغا ئالغان ئۇنۋان بولۇپ، 20 دەرىجىلىك ئۇنۋاننىڭ سەككىزىنچىسىگە تەڭ كېلەتتى.

(بىر توملۇق «سىيۈەن» 786 ـ بەت)

ۋۇ (吴) بەگلىكى① بېگى يۈجى تەزكىرىسى

م.ب. 544 ـ يىلى ۋۇبېگى (يۈجىنىڭ تۆتىنچى يىلى) جىزانى[2] لۇ بەگلىكىگە ئەۋەتىپ هال سورىدى (جىزا لۇ بەگلىكىدىن)، جوۋ نەغمىلىرى[3] چېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. نەغمە ـ ناۋانى ئاڭلاپ چىن قوشاقلىرىغا[4] كەلگەندە جىزا: "بۇ شىيا[5] نەغمىلىرى" دەپ ئاتىلىدۇ. شىيالار مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلالىساق، گۈللەپ ـ ياشناپ، قۇدرەت تېپىپ كېتىمىز. ئاخىرى بېرىپ، جوۋخانىدانىنىڭ كونا ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلىمىز» دېگەنىدى.

(ئەسلى كىتاب 1452 ـ بەت)

---

[1] ۋۇ ئاتا بېگى (吴太伯) — ۋۇ ئاتا بېگى جوۋ خانلىقىنى قۇرغۇچى جى دەنفۇنىڭ چوڭ ئوغلى. جى دەنفۇ خانلىق تەختىنى كىچىك ئوغلى جى جىلىگە قالدۇرماقچى بولغانلىقتىن، ۋۇ بەگلىكىنىڭ ئاتا بېگى ئۆز ئىنىسى جى يۈجۇڭ بىلەن جەنۇپتىكى بىر يات مىللەت جايلاشقان جىن دېگەن يەرگە قېچىپ بېرىپ، شۇ يەرنى بەگلىك قىلغانىدى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 277 ـ بەت)

[2] جىزا (季扎) — ۋۇ بەگلىكىنىڭ بەگزادىسى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 3989 ـ بەت)

[3] جوۋ نەغمىلىرى (周乐) — جوۋخانلىقىنىڭ نەغمە ـ ناۋالىرى.*

[4] چىن قوشاقلىرى (秦风) — چىن بەگلىكىنىڭ خەلق قوشاقلىرى.*

[5] شىيا نەغمىلىرى (夏声) — قەدىمكى زاماندا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدىكى خەلق نەغمىلىرى. ئىزاهچى دۇيۇ: «چىن ئاتا بېگى يىلىڭ

چىنجۇڭ دەۋرىگە كەلگەندە، ئات ـ هارۋا، ئەدەپ ـ قائىدە ۋە نەغمە ـ ناۋالار پەيدا بولۇشقا باشلىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، رۇڭ ـ دىلارنىڭ نەغمە ـ ناۋالىرى تاشلىنىپ قېلىپ، شىيا نەغمە ـ ناۋالىرى ئۆزلەشكەن» دەيدۇ.

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 1107 ـ بەت)

چى (齐) تەيگۇك بەگلەر تەزكىرىسى

م.ب. 771 ـ يىلى (چى جۇاڭگۇڭنىڭ[1] 24 ـ يىلى) چۈەنرۇڭلار جوۋ (周) خانى يوۋۋاڭنى ئۆلتۈردى. جوۋخانى پىڭۋاڭ شەرققە ــ لويى شەھىرىگە كۆچتى. چىن بەگلىكى بولسا، بەگلىكلەر قاتارىغا ئۆتتى. م. ب. 739 ـ يىلى (چى جۇاڭگۇڭنىڭ 56 ـ يىلى) جىن (晋) بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى پەن فۇ جىن بېگى جاۋخۇنى ئۆلتۈردى.

م. ب. 731 ـ يىلى (چى جۇاڭگۇڭنىڭ 64 ـ يىلى) جۇاڭگۇڭ ئۆلۈپ، ئوغلى لىگۇڭ لۈپۇ تەختكە چىقتى...

م. ب. 706 ـ يىلى (لىگۇڭنىڭ 25 ـ يىلى) شىمالىي رۇڭلار چى (齐) بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلغانلىقتىن، جېڭ جۇاڭگۇڭ ۋەلىئەھد خۇ (忽) نى لەشكەر بىلەن چى بەگلىكىگە ياردەمگە ئەۋەتتى. چى بېگى لىگۇڭ قىزىنى ۋەلىئەھد خۇغا ياتلىق قىلىشنى ئويلىغان بولسىمۇ، ۋەلىئەھد: «جېڭ بەگلىكى كىچىك بەگلىك، چى بەگلىكى بولسا، چوڭ بەگلىك. مەن سىلەر بىلەن تەڭ بولالمايمەن» دەپ تەكەللۇپ بىلەن تەكلىپنى رەت قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 1483 ـ بەت)

* * *

چى خۈەنگۇڭ (齐桓公) م. ب. 663 ـ يىلى (چى خۈەنگۇڭنىڭ 23 ـ يىلى) تاغ رۇڭلىرى يەن بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلغاچقا، يەن

بەگلىكى چى بەگلىكىدىن ياردەم سورىغانىدى. چى بېگى خۈەنگۇڭ يەن بەگلىكىگە ياردەم قىلىش ئۈچۈن، ئەسكەر چىقىرىپ، تاغ رۇڭلىرىغا جازا يۈرۈشى قىلدى ۋە تاكى گۇجۇغىچە[2] قوغلاپ بېرىپ، ئاندىن قوشۇنىنى قايتۇرۇپ كەلدى. ئىنتايىن مىننەتدار بولغان يەن بېگى جۇاڭگۇڭ چى بېگىنى تاكى چى بەگلىكىنىڭ چېگرىسى ئىچىگىچە ئۇزىتىپ كەلگەچكە، چى بېگى خۈەنگۇڭ: «خاقانلار بۇ ياقتا تۇرسۇن، ئادەتتە، بەگلەرمۇ بىر ـ بىرىسىنى ئۇزىتىپ چېگرىدىن ئۆتمەيدۇ. يەن بېگىگە ھۆرمەتسىزلىك قىلماسلىقىم كېرەك» دەپ، چېگرا ئايرىپ، يەن بېگى ئۇزىتىپ بارغان يەرنى يەن بەگلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ ۋە يەن بېگى جۇاڭگۇڭنى يەن بېگى جاۋگۇڭنىڭ[3] ئادالەتپەرۋەرلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، جوۋ (周) خانى چېڭۋاڭ، كاڭۋاڭ دەۋرلىرىدىكىدەك جوۋخانى ئوردىسىغا ۋاقتىدا باج ـ خىراج بېرىپ تۇرۇشنى تاپىلايدۇ. بۇنى ئاڭلىغان بەگلەرنىڭ ھەممىسى چى بەگلىكىگە ئەگىشىدۇ.

* * *

م. ب. 658 ـ يىلى (چى خۈەنگۇڭنىڭ 28 ـ يىلى) ۋېي بېگى ۋېنگۇڭ دىلارنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچراپ، چى بەگلىكىدىن جىددىي ياردەم سورىغاچقا، چى بېگى خۈەنگۇڭ بەگلەرنىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ، دىلارغا جازا يۈرۈشى قىلدى ۋە ۋېي بەگلىكىگە چۇچيۇ[4] شەھىرىنى سېلىپ بېرىپ، ۋېنگۇڭنى ۋېي بەگلىكىگە بەگ قىلىپ قويدى.

(ئەسلى كىتاب 1488 ـ بەت)

بۇ ۋاقىتتا جوۋخانىدانى ئاجىزلاپ، چى، چۇ، چىن، جىن بەگلىكلىرى ئىنتايىن كۈچەيگەن، جىن بەگلىكى بولسا، بەگلەر ئىتتىپاقىغا كىرگەنىدى. لېكىن جىن بېگى شيەنگۇڭ ئۆلگەندىن كېيىن، بەگلىك ئىچىدە سىياسىي ۋەزىيەت قالايمىقانلىشىپ كەتتى.

چىن بېگى مۇڭگۇك يىراقتا بولغانلىقى ئۈچۈن، ئوتتۇرا جۇڭگودىكى بەگلىكلەر ئىتتىپاقىغا قاتناشمىدى. چۇ بېگى چېڭۋاڭ جىن (荆) بەدىۋىلىرى ئىشغال قىلىپ تۇرغان يەرلەرنى ئەمدىلا قايتۇرۇۋېلىپ، ئۆزىنى يات قەبىلىلەر (دىلار) ئورنىغا قويۇۋالغانىدى. يالغۇز چى بەگلىكى ئوتتۇرا جۇڭگودىكى بەگلىكلەر ئىتتىپاقىنىڭ رەئىسى بولغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە چى بېگى خۇەنگۇڭ ئۆزىنىڭ ئادالىتىنى تەنتەنىلىك ئېلان قىلغانلىقتىن، بەگلەر خۇشال كېلىپ، بەگلەر ئىتتىپاقىغا قاتناشقانىدى. چى بېگى خۇەنگۇڭ بۇنىڭدىن مەمنۇن بولۇپ: «مەن جەنۇپقا يۈرۈش قىلىپ شاۋلىڭغا[5] باردىم، شيۇڭئېرشەن تېغىنى كۆردۈم؛ شىمالدا تاغ رۇڭلىرى، لىجى، گۇجۇلارغا يۈرۈش قىلدىم. غەربتە داشياغا يۈرۈش قىلىپ، ليۇشا (流沙)غا باردىم. ئاتلارنى يېتىلەپ، هارۋىلارنى كۆتىرىپ، خەتەرلىك تەيخاڭشەن[6] تېغىغا چىقىپ، بىيئېر تېغىغا بېرىپ قايتتىم. بەگلەر ئىچىدە ماڭا قارشى چىقىشقا پېتىنغۇچىلار بولمىدى. مەن ئۈچ قېتىم هەربىي يىغىن چاقىرىپ، ئالتە قېتىم بەگلەر ئارىسىدا كېڭەش ئۆتكۈزدۈم. ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ، جەمئىي توققۇز قېتىم بەگلەر بىلەن كېڭەش قىلىپ، پىكىرنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ئەلنىڭ ئىشىنى توغرا يولغا سالدىم. بەگلەرگە هۆرمەت قىلىپ، ياتلارنى ئېگەللىدىم. ئىلگىرى شيا، شاڭ، جوۋخانلىقلىرىدىن ئىبارەت ئۈچ دەۋرنىڭ ئاتاخانلىرى تەڭرىنىڭ ئەمرى بىلەن خان بولغانىدى. بۇلارنىڭ مەندىن نىمە پەرقى بار؟ مەن تەيشەن، لياڭفۇشەن[7] تاغلىرىغا چىقىپ، يەر-ئاسمان ئىلاھلىرى بىلەن جىن-ئەرۋاهلارنىڭ ياردەملىرى ئۈچۈن نەزىر-چىراق ئۆتكۈزۈپ، كۆرسەتكەن خىزمەتلىرىم بىلەن جاۋاپ قايتۇرۇدۇم» دىيىپ مەغرۇرلاندى. ئاخىرى گۇەن جۇڭ قايتا-قايتا نەسىهەت قىلسىمۇ، خۇەنگۇڭ ئاڭلىمىدى. پەقەت گۇەن جۇڭ: «ئۇنداق بولسا، يىراق يەرلەردىن سوغا ئۈچۈن كېلىدىغان قىممەتباهالىق بۇيۇملار يېتىپ

كەلگەندە، ئاندىن مۇنداق تەنتەنىلىك نەزىر-چىراق مۇراسىمىنى ئۆتكۈزسەڭ» دەپ نەسىهەت قىلىپ تۇرۇۋالغاندىن كېيىنلا، ماقۇل بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1491-بەت)

م. ب. 648-يىلى (چى خۇەنگۇڭنىڭ 38-يىلى) جوۋ (禂) شياڭۋاڭنىڭ ئىنىسى دەي (帶) رۇڭلار، دىلار ئېلىنىڭ خانلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، لەشكەرلىرى بىلەن چېڭجوۋ[8]غا هۇجۇم قىلدى. چى خۇەنگۇڭ گۇەن جۇڭ قوماندانلىقىدا قوشۇن ئەۋەتىپ، جوۋخانىدانىغا تاجاۋۇز قىلغان رۇڭلارنى چېكىندۈردى. جوۋ-شياڭۋاڭ[9] ئالى دەرىجىلىك ۋەزىرلەرگە قىلىنىدىغان قائىدە-يوسۇن بىلەن گۇەن جۇڭنى كۈتۈۋالغانىدى. گۇەن جۇڭ باش قويۇپ: «كەمىنىلىرى بەگلىك ۋەزىرى بولۇش سۈپىتىم بىلەن مۇنداق زور قائىدە-يوسۇنلۇق ئىلتىپاتنى قوبۇل قىلىشقا جۈرئەت قىلالمايمەن» دەپ ئۈچ قېتىم تەكەللۇپ قىلغان، ئاخىرى تۆۋەن دەرىجىلىك ۋەزىرلەرنى كۈتۈۋالىدىغان قائىدە-يوسۇنلار بويىچە شياڭۋاڭ بىلەن كۆرۈشكەن.

م. ب. 647-يىلى (چى خۇەنگۇڭنىڭ 39-يىلى)جوۋ شياڭۋاڭنىڭ ئىنىسى دەي، چى بەگلىكىگە پاناھ ئىزدەپ باردى. چى خۇەنگۇڭ جۇڭ سۈنچيۇ (仲孙湫)نى شياڭۋاڭ هۇزۇرىغا ئەۋەتىپ، دەينىڭ گۇناهىدىن ئۆتۈشنى ئىلتىماس قىلدى. ناهايىتى خاپا بولغان شياڭۋاڭ چى خۇەنگۇڭنىڭ ئىلتىماسىغا قۇلاق سالمىدى...

م. ب. 644-يىلى (چى خۇەنگۇڭنىڭ 42-يىلى)رۇڭلار جوۋخانىدانىغا هۇجۇم قىلدى. جوۋخانى شياڭۋاڭ چاپارمەن ئارقىلىق چى خۇەنگۇڭغا جىددى خەۋەر يەتكۈزۈپ، ياردەم تەلەپ قىلغاچقا، چى خۇەنگۇڭ بەگلىكلەرنىڭ قوشۇن چىقىرىپ، چېڭجوۋنى مۇداپىئە قىلىشلىرى هەققىدە بۇيرۇق چىقاردى. شۇ يىلى جىن بەگلىكى بەگزادىسى چۇڭئېر چى بەگلىكىگە قەدەم تەشرىپ قىلغاندا، چى

بېگى خۇەنگۇڭ ئۇنىڭغا قىزىنى بەردى.

(ئەسلى كىتاب 1492 — 1493 ـ بەتلەر)

جاۋگۇڭ (昭公) م. ب. 627 ـ يىلى (چى بېگى جاۋگۇڭنىڭ ئالتىنچى يىلى) دىلار چى بەگلىكىگە بېسىپ كىردى.

(ئەسلى كىتاب 1495 ـ بەت)

م. ب. 607 ـ يىلى (چى بېگى خۇيگۇڭنىڭ ئىككىنچى يىلى) ئىگىز دىلار چى بەگلىكىگە تاجاۋۇز قىلدى. چى بەگلىكى تۆردىلىرىدىن ۋاڭزى چېڭفۇ (王子城父) ئىگىز دىلارغا ھۇجۇم قىلىپ ۋە ئۇلارنى قىرىپ، جەسەتلىرىنى شىمالىي دەرۋازا سىرتىغا كۆمدۈردى.

(ئەسلى كىتاب 1496 ـ بەت)

---

[1] چى جۇاڭگۇڭ (齐庄公) — ئىسمى گوۋ (购) بولۇپ، چېڭگۇڭنىڭ ئوغلى. 64 يىل (م.ب. 794 — 731 ـ يىللار) ھۆكۈم سۈرگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1482 ـ بەت)

[2] گۇجۇ (孤竹) — قەدىمكى بەگلىك. «ھەقىقى شەرھ» دە، «ئومۇمى جۇغراپىيە مەلۇمات»تىن نەقىل كەلتۈرۈپ: «گۇجۇ قەدىمكى شەھىرى بىڭجوۋ ئايمىقى لۇلۇڭ ناھىيىسىنىڭ 12 چاقىرىم جەنۇبىدا. يىن (شاڭ) خانلىقى دەۋرىدىكى بەگلىكلەردىن بىرى» دېيىلگەن. ئىلاۋە: ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى لۇلۇڭ ناھىيىسىدە.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 787 ـ بەت)

[3] شاۋگۇڭ (邵公)، م.ب. ؟ — 613) — ئىسمى پەن (潘)، خۇەنگۇڭنىڭ ئوغلى. تەختتە ئولتۇرغان ۋاقتى 19 يىل (م.ب. 632 — 613 ـ يىللار).

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1495 ـ بەت)

[4] چۇچيۇ (楚丘) — چۇنچيۇ دەۋرىدە ۋېي (卫) بەگلىكىنىڭ مەركىزى. بۈگۈنكى خېنەن خۇاشيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1601 ـ بەت)

[5] شاۋلىڭ (召陵) — چۇنچيۇ دەۋرىدىكى چۇ بەگلىكى يېرى. بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسى يەنچېڭ (郾城) نىڭ شەرقىدە.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 467 ـ بەت)

[6] تەيخاڭشەن (太行山) — سەنشى، خېبېي، خېنەن ئۆلكىلىرى چېگرىسىغا قەدەر تۇتاش سوزۇلغان چوڭ تاغ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 6 ـ جىلد، «چى تارىخى» 84 ـ بەت)

[7] لياڭفۇشەن (梁父山) — قەدىمكى تاغ ئىسمى. ھازىرقى شەندۇڭ تەيئەننىڭ شەرقىي جەنۇبى. غەربى سۇلەيشەن تېغى بىلەن تۇتىشىدۇ. م.ب. 219 ـ يىلى (چىن شىخۇاڭنىڭ 28 ـ يىلى)، م.ب. 56 ـ يىلى (شەرقىي خەن سۇلالىسى جيەنۋۇنىڭ تۇنجى يىلى) مۇشۇ يەردە لياڭفۇغا نەزىر ـ چىراق ئۆتكۈزۈلگەن. كېيىنكىلەر سۇلەيشەن دەپ ئاتاشقان.

(«سىخەي» 2997 ـ بەت)

[8] چېڭجوۋ (城周) — قەدىمكى شەھەر. بۇرۇنقى ئورنى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى لوياڭ شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى بەيما بۇتخانىسىنىڭ شەرقىدە بولۇپ، خەن (汉)، ۋېي (魏) خانلىقلىرى دەۋرىدىكى لوياڭ شەھىرىنىڭ قەدىمكى ئورنى ئەتراپلىرىغا توغرا كېلىدۇ.

(«سىخەي» 3785 ـ بەت)

[9] جوۋ خانى شياڭۋاڭ (周襄王) — جوۋخانى خۇيۋاڭنىڭ ئوغلى. ئىسمى جېڭ (郑). ئاتا بىر ئىنىسى شۇدەي رۇڭلار، دىلار بىلەن بىرلىشىپ شياڭۋاڭغا قارشى چىقماقچى بولغىنىدا، خان شۇدەينى ئۆلتۈرۈشكە قارار قىلىدۇ. شۇدەي چى ئېلىگە قېچىپ كېتىدۇ. چى خۇەنگۇڭ رۇڭلارنى باستۇرۇشقا گۇەن جۇڭ قوماندانلىقىدا قوشۇن ئەۋەتىدۇ. شياڭۋاڭ دىلاردىن ئالغان رەپىقىسىنى خانىش قىلىدۇ. دىلار جوۋخانلىقىغا بېسىپ كىرگەندە، شياڭۋاڭ جېڭ بەگلىكىگە قاچىدۇ. شۇدەي خان بولۇپ، شياڭۋاڭنىڭ خانىشلىقتىن قالدۇرغان دىلىق خانىمنى ئالىدۇ. جېڭ ۋېنگۇڭ شياڭۋاڭغا ياردەم بېرىپ، شۇدەينى ئۆلتۈرىدۇ. شياڭۋاڭ 32 يىل ھۆكۈم سۈرىدۇ.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 546 ـ بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 33 ـ جىلد

لۇ (鲁) بېگى جوۋگۇڭ خاندانى تەزكىرىسى

616 ـ يىلى (ۋېنگۇڭنىڭ[1] 11 ـ يىلى) ئونىنچى ئايدا، لۇ بەگلىكى لەشكەرلىرى شيەن[2] دېگەن جايغا بېسىپ كىرگەن دىلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئىگىز دىلاردىن چياۋرۇنى[3] تۇتقۇن قىلدى. لۇ بەگلىكى تۆرىسى فۇفۇجۇڭشېڭ چياۋرۇنىڭ بوغىزىغا نەيزە تىقىپ ئۆلتۈردى، كاللىسىنى زىجۇمېن دەرۋازىسىنىڭ ئاستىغا كۆمدى. بۇ قېتىمقى جەڭدە لۇ بەگلىكى سەركەردىسى شۇسۇن دېچېن ئۆزىنىڭ جەڭدە كۆرسەتكەن خىزمىتىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن، ئوغلى شۇەنبوغا چياۋرۇ دەپ ئىسىم قويدى.

دەسلەپ سۇڭ بېگى ۋۇگۇڭ[4] بەگ ۋاقتىدا، سۇرمەن[5] قەبىلىلىرى سۇڭ بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىغانىدى. ئاقارتىش بېگى خۇاڭفۇ چۇڭشى لەشكەر تارتىپ ئۇلارغا زەربە بەردى ۋە چاڭچيۇدا[6]دى قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئىگىزدىلاردىن بولغان يۇەنسىنى تۇتقۇن قىلدى. جىن بەگلىكى لۇ[7] بەگلىكىنى يوقاتقان چاغدا، چياۋرۇنىڭ ئىنىسى فېنرۇ ئەسىر چۈشتى. م. ب. 607 ـ يىلى (چى بېگى خۇيگۇڭنىڭ ئىككىنچى يىلى) سۇرمەنلەر چى بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلدى. چى بەگلىكى تۆرىلىرىدىن ۋاڭزى چېڭفۇ چياۋرۇنىڭ ئىنىسى رۇڭرۇنى تۇتۇۋېلىپ، ئۇنىڭ كاللىسىنى شىمالىي دەرۋازا تېگىگە كۆمدى. ۋېي[8] بەگلىكىنىڭ لەشكەرلىرى يەنە ئۇنىڭ ئەڭ كىچىك ئىنىسى جيەنرۇنى تۇتۇۋالدى. سۇرمەن دەپ ئاتالغان بۇ

بىر تارماق ئىگىزدىلار شۇندىن باشلاپ يوقاپ كەتتى.

(ئەسلى كىتاب 1535 ـ بەت)

---

[1] ۋېنگۇڭ (文公) م.ب. ? — 609 ـ يىلى) — ئىسمى شىڭ (兴) بولۇپ، شىگۇڭ (僖公)نىڭ ئوغلى. 18 يىل ھۆكۈم سۈرگەن (م.ب. 626 — 609 ـ يىللار).

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1534 ـ بەت)

[2] شيەن (〈咸〈卤咸) — بۇ نامدا ئىككى جاي بار: بىرى خېنەننىڭ خەنياڭ دائىرىسى ئىچىدە، يەنە بىرى شەندۇڭنىڭ چۇفۇ ئەتراپىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1535 ـ بەت)

[3] چياۋرۇ (乔如) — ئەسىرگە چۈشكەن ئىگىزدىلارنىڭ مۇھىم ئادەملىرىدىن بىرى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم، 1535 ـ بەت)

[4] سۇڭ بېگى ۋۇگۇڭ (宋武公)، م.ب. ? — 748) — ئىسمى سىكۇڭ (司空) بولۇپ، دەيگۇڭنىڭ ئوغلى. 18 يىل ھۆكۈم سۈرگەن (م.ب. 765 — 748 ـ يىللار).

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1622 ـ بەت)

[5] سۇرمەن (鄋瞒) — قەدىمكى قەۋم، سۇر (鄋) دەپمۇ ئاتالغان. چۇنچيۇ دەۋرىدىكى ئىگىزدىلارنىڭ بىر تارمىقى. ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىلىرى، جىنەن شەھىرىنىڭ شىمالىدا ياشىغان. بەزى ئېيتىشلارغا قارىغاندا، شەندۇڭ ئۆلكىسىدىكى گاۋيۈەن (高宛) دائىرىلىرىدە ياشىغانىكەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1535 ـ بەت)

[6] چاڭچيۇ (长丘) — يەر ئىسمى. سۇڭ بەگلىكىگە قارايتتى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1535 ـ بەت)

[7] لۇخانلىقى (路国) — چۇنچيۇ دەۋرىدىكى خانلىق بولۇپ، لۇشى (潞氏) خانلىقى. لۇزى (潞子) خانلىقى دەپمۇ ئاتىلاتتى. بۇلار ئەسلى قىزىل دىلارنىڭ يەنە بىر تارمىقى ئىدى. م.ب. 594 ـ يىلى جىن بەگلىكى تەرىپىدىن يوقىتىلغان. خەن بەگلىكى ئۇلارنىڭ زېمىنىدا لۇشيەن (潞县) ناھىيە-

شنى ئەسىس قىلغان. قەدىمكى شەھەر ئورنى ھازىرقى سەنشى لۇجېڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 1890 ـ بەت)

[8] ۋېي بەگلىكى (卫国) ـــ قەدىمكى بەگلىك. م ب. 11 ـ ئەسىردە چوڭ بەگلىك بولۇپ، پايتەختى چاۋگې (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ چىش- يەن ناھىيىسى) دا ئىدى؛ م.ب. 660 ـ يىلى دىلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى ۋە چى بەگلىكىنىڭ ياردىمى بىلەن پايتەختىنى چۇچيۇ (ھازىرقى خېنەننىڭ خۋاشيەن ناھىيىسى)غا يۆتكىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ كىچىك بەگلىك بولۇپ قالدى... م.ب. 209 ـ يىلى چىن بەگلىكى تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

(«سىخەي» 923 ـ بەت)

يەن (燕) بېگى جۋاڭگۇڭ خانىدانى تەزكىرىسى

م.ب. 664 ـ يىلى (جۋاڭگۇڭنىڭ[1] 27 ـ يىلى)، تاغ رۇڭلىرى يەن بەگلىكىگە تاجاۋۇز قىلغاندا، چى بېگى خۋەنگۇڭ لەشكەر چىقىرىپ، يەن بەگلىكىگە ياردەم قىلغان ۋە غەلىبە قازىنىپ قايتىپ كەلگەندى. يەن بېگى جۋاڭگۇڭ چى بېگى خۋەنگۇڭنى ئۆز چېگرىسىنىڭ سىرتىغىچە ئۇزىتىپ قويغانلىقى ئۈچۈن، چى بېگى خۋەنگۇڭ يەن بېگى ئۇزىتىپ بارغان يەرنى ئۇنىڭغا ئۆتكۈزۈپ بەردى ۋە ئۇنىڭدىن جوۋخانى چېگۇاڭ، كاڭۋاڭ ۋاقتىدىكىدەك باج-خىراج بېرىپ تۇرۇشنى، جاۋگۇڭنىڭ تۈزۈم ۋە ئەمىر-پەرمانلىرىنى قايتىدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تەلەپ قىلدى. م. ب. 658 ـ يىلى (جۋاڭگۇڭنىڭ 33 ـ يىلى) جۋاڭگۇڭ ئۆلۈپ، ئورنىغا ئوغلى شياڭگۇڭ ئولتۇردى.

(ئەسلى كىتاب 1552 ـ بەت)

[1] يەن جۋاڭگۇڭ (燕庄公) ـــ چۇنچيۇ دەۋرىدىكى يەن بەگلىكىنىڭ بېگى. جاۋگۇڭنىڭ 17 ـ ئەۋلادى. 33 يىل ھۆكۈم سۈرگەن.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 1586 ـ بەت)

ۋېي (北) بېگى كائشۇ خاندانى تەزكىرىسى

ۋۇگۇڭ[1] تەختكە چىقىپ، ۋېي بېگى كائشۇنىڭ ئەمر ـ پەرمان ـ لىرىنى قايتىدىن ئىجرا قىلغانلىقى ئۈچۈن، پۇقرالار ئىناقلىشىپ ھەرقايسىسى ئۆزكەسپلىرى بىلەن مەشغۇل بولدى. م. ب. 771 ـ يىلى (ۋۇگۇڭنىڭ 42 ـ يىلى) چۈەنرۇڭلار جوۋخانى يوۋۋاڭنى ئۆل ـ تۈرگەندە، ۋۇگۇڭ لەشكەر تارتىپ جوۋخانىدانىغا ياردەم قىلدى. ئۇ چۈەنرۇڭلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىنى باستۇرۇپ چوڭ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن، جوۋخانى پىڭۋاڭ ۋۇگۇڭغا خوجىلىق (گۇڭ ـ لۇق — 公) مەرتىۋىسى بەردى. م. ب. 758 ـ يىلى (ۋۇگۇڭنىڭ 55 ـ يىلى) ۋۇگۇڭ ئۆلۈپ، ئورنىغا ئوغلى جى ياڭ بەگ بولۇپ، جۇاڭگۇڭ دەپ ئاتالدى.

(ئەسلى كىتاب 1591 ـ بەت)

* * *

يىگۇڭ[2] تەختكە چىقىپ، تۇرنا بېقىش، ئەيشى ـ ئىشرەت، كەيپى ـ ساپاغا بېرىلىپ كەتتى. م. ب. 660 ـ يىلى (يىگۇڭنىڭ توققۇزىنچى يىلى) دىلار ۋېي بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلغاندا، ۋېي بېگى يىگۇڭ لەشكەر چىقىرىپ مۇداپىئە كۆرمەكچى بولدى. لېكىن بەزى ئەسكەرلەر ئاسىيلىق قىلىپ، قويدى. ۋەزىرلەر: «بېگىمىز تۇرنىغا ئامراق، تۇرنىلارنى ئەۋەتىپ، دىلارغا قارشى تۇرسا

بولامدۇ؟» دېيىشتى. دىلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ بېسىپ كىرىپ، يىگۇڭنى ئۆلتۈردى...

يىگۇڭ تەختكە چىققاندىن كېيىن، پۇقرالار بىلەن ۋەزىرلەر ئۇنىڭ بەگ بولۇشىغا رازى بولمىغانىدى. يىگۇڭنىڭ ئاتىسى ۋېي بېگى خۇيگۇڭ جى شوۋ، ۋەلىئەھد جى نىڭ ئۈستىدىن پىتنە ـ ئىغۋا تارقىتىپ، ئۇنى ئۆلتۈرۈپ تەختكە چىقىۋالدى. يىگۇڭغا كەلگەندە، پۇقرا ۋە ۋەزىرلەر ھەمىشە ئۇنى يوقىتىش كويىدا بولدى. يىگۇڭ دىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ۋەزىرلەر ئاخىرى خۇيگۇڭ ـ نىڭ ئەۋلاتلىرىنى يوقىتىپ، چيەن موۋنىڭ[3] ئىنىسى، ۋەن بېگىمنىڭ ئوغلى شېننى بەگ قىلدى. دەيگۇڭ ماناشۇ ئىدى.

م. ب. 660 ـ يىلى (دەيگۇڭ شېننىڭ بىرىنچى يىلى) ۋېي بەگلە ـ كىدە ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكى كۆپ بولغانلىقتىن، چى خۇەنگۇڭ بەگلەرنىڭ لەشكەرلىرىنى باشلاپ دىلارغا جازا يۈرۈشى قىلدى ۋە ۋېي بەگلىكىگە چۇچيۇ شەھىرىنى سېلىپ بەردى. دەيگۇڭنىڭ ئىنىسى خۇينى ۋېي بېگى قىلىپ تەيىنلىدى. ۋېنگۇڭ مانا شۇ ئىدى. ۋېنگۇڭ ئىلگىرى ئەل ئىچىدە پاراكەندىچىلىك تۇغۇلغان ـ لىقتىن، چى بەگلىكىگە قېچىپ كەتكەن، بۇ قېتىم چى بەگلىكى ئۇنى قوغداپ ئۆز ئېلىگە قايتۇرغانىدى.

(ئەسلى كىتاب 1594 ـ بەت)

* * *

م. ب. 478 ـ يىلى (جۇاڭگۇڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى (جۇاڭگۇڭنىڭ سېپىلگە چىقىپ رۇڭجوۋ[4] شەھىرىنى كۆرۈپ: «رۇڭ قۇللار نىمە ئۈچۈن بۇ يەردە تۇرىدۇ؟» دېگەنلىكىنى ئاڭلىغان رۇڭجوۋلۇقلار ناھايىتى خاپا بولۇپ، ئونىنچى ئايدا بۇ ئەھۋالنى جاۋجيەنزىگە[4] ئېيتتى. جاۋجيەنزى لەشكەر باشلاپ بېرىپ، ۋېي بەگلىكىنىڭ ھەركىزىنى قورشاپ ھۇجۇم قىلدي. 11 ـ ئايدا جۇاڭگۇڭ قېچىپ

كەتتى. ۋېي بەگلىكىنىڭ خەلقى بەگزادە بەنشىنى(6) ۋېي بېگى قىلدى. 12 ـ ئايدا چى بەگلىكىنىڭ لەشكەرلىرى ۋېي بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىپ، بەگزادە بەنشىنى ئەسىرگە ئالدى. بەگزادە چىنى(7) ۋېي بېگى قىلىپ تىكلەشتى.

(ئەسلى كىتاب 1602 ـ بەت)

---

[1] ۋۇگۇڭ (武公)، م.ب. ? ـ 758 ـ يىللار) ـــ ئىسمى خې. لىڭگۇڭنىڭ ئوغلى. 55 يىل (م.ب. 812 ـ 758 ـ يىللار) ھۆكۈم سۈرگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1591 ـ بەت)

[2] يىگۇڭ (懿公)، م.ب. ? ـــ 661 ـ يىللار) ـــ ئىسمى چې. خۇيگۇڭنىڭ ئوغلى. توققۇز يىل (م.ب. 668 ـ 660 ـ يىللار) ھۆكۈم سۈرگەن. دىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1594 ـ بەت)

[3] چيەن موۋ (黔牟) ـــ ۋېي بېگى شۈەنگۇڭنىڭ ئوغلى. سەككىز يىل بەگ بولغان. چى بېگى شياڭگۇڭ ئەسكەر ئەۋەتىپ تەختتىن چۈشۈرۈپ، خۇيگۇڭنى قوغداپ ئاپىرىپ قايتا بەگلىككە ئولتۇرغۇزغاچقا، چيەن موۋ قېچىپ بېرىپ، جوۋ خانىدانىدىن پانا تىلىگەندى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1594 ـ بەت)

[4] رۇڭجوۋ (戎州) ـــ رۇڭلار ئولتۇراقلاشقان شەھەر. دۇيۇ: «جىياڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا رۇڭلارنىڭ شەھىرى بار. جىياڭ ۋېيشياڭغا يېقىن بولغاچقا، جۇاڭگۇڭ سېپىل راۋىقىغا چىقىپ رۇڭجوۋنى كۆرگەن» دەيدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1602 ـ بەت)

[5] جاۋجيەنزى (赵简子)، م.ب. ? ـــ 458 ـ يىللار) ـــ جاۋچېڭنىڭ ئوغلى، جاۋۋۇنىڭ نەۋرىسى بولۇپ، جىن بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى بولغانىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1786 ـ بەت)

[6] بەنشى (班师) ـــ بەگزادە بەنشى ۋېي بېگى شياڭگۇڭنىڭ نەۋرىسى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1603 ـ بەت)

[7] چى (起) ـــ بەگزادە چى. ۋېي بېگى لىڭگۇڭنىڭ ئوغلى. جۇاڭگۇڭنىڭ ئىنىسى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1603 ـ بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 38 ـ جىلد

سۇڭ (宋) بېگى خانىدانى تەزكىرىسى

م.ب. 616 ـ يىلى (جاۋگوڭنىڭ تۆتىنچى يىلى) سۇڭ بەگلىكى لەشكەرلىرى چاڭچيۇدا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن ئىگىزدىلاردىن يۋەنسىنى مەغلۇپ قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 1628 ـ بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 39 ـ جىلد

جىن (晋) بېگى خانىدانى تەزكىرىسى

م.ب. 672 ـ يىلى (شيەنگوڭنىڭ[1] بەشىنچى يىلى) شيەنگوڭ لەشكەرلىرى لى رۇڭلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ، لى رۇڭلار خانىنىڭ قىزى بىلەن سىڭلىسىنى تۇتقۇن قىلدى، ئەمما ئۇلارنى ھۆرمەتلىدى...

م. ب. 665 ـ يىلى (شيەنگوڭنىڭ 12 ـ يىلى) لى رۇڭلۇق ئاغىچا شىچى ئىسىملىك بىر ئوغۇل تۇغدى. شيەنگوڭنىڭ شېن شېڭنى ۋەلىئەھدلىكتىن قالدۇرۇش نىيىتى بولغاچقا، باھانە كۆرسىتىپ: «چۈۋو[2] ئەجداتلىرىمىزنىڭ ئىبادەتخانىسى جايلاشقان يەر، پۇيى[3] شەھىرى چىن بەگلىكى بىلەن، چۈيى[4] شەھىرى دىلار ئېلى بىلەن چېگرىداش. بۇ يەرلەرنى ساقلاشقا مۇشۇ بالىلارنى ئەۋەتمىسەم، تازا خاتىرجەم بولالمايمەن» دېدى. شۇنىڭ بىلەن شېن شېڭنى چۈۋو شەھىرىگە، بەگزادە چۇڭئېرنى پۇيى شەھىرىگە، بەگزادە يىۋۇنى چۈيى شەھىرىگە تۇرغۇزۇپ، شيەنگوڭ ئۆزى لى رۇڭلۇق ئاغىچىدىن بولغان ئوغلى شىچى بىلەن پايتەخت جياڭيى[5] شەھىرىدە تۇردى. شۇڭلاشقا، جىن بەگلىكى خەلقى ۋەلىئەھدنىڭ تەختكە ۋارىسلىق قىلالمايدىغانلىقىنى بىلەتتى. چى بېگى خۇەنگوڭنىڭ قىزى چى جياڭ ۋەلىئەھد شېن شېڭنىڭ ئانىسى بولۇپ، ئاللىقاچان ئۆلۈپ كەتكەنىدى. شېن شېڭنىڭ ئانا بىر سىڭلىسى چىن بېگى مۇگوڭنىڭ رەپىقىسى بولاتتى. چۇڭئېرنىڭ ئانىسى دى ئېلىدىن خۇسىنىڭ قىزى بولۇپ، يىۋۇنىڭ ئانىسى بولسا، چۇڭئېرنىڭ ئانىسىنىڭ سىڭ-

لىسى ئىدى. شيەنگوڭنىڭ سەككىز ئوغلى ئىچىدە ۋەلىئەھد شېن شېڭ، چۇڭئېر، يىۋۇلار ئىنتايىن ئەخلاقلىق سانىلاتتى. لېكىن شيەنگوڭ لى رۇڭلۇق قىزنى ئاغىچىلىققا ئالغاندىن كېيىن، بۇ ئۈچ ئوغلىنى ئۆزىدىن يىراقلاشتۇرغانىدى.

(ئەسلى كىتاب 1460 — 1461 - بەتلەر)

* * *

م. ب. 660 - يىلى (شيەنگوڭنىڭ 17 - يىلى) جىن بېگى شيەنگوڭ ۋەلىئەھد شېن شېڭنى دۇڭشەندىكى قىزىل دىلارغا[6] قارشى ئۇرۇش قىلىشقا تەيىنلىگەچكە، ۋەلىئەھد شېن شېڭ لەشكەر تارتىپ دۇڭشەنگە ھۇجۇم قىلىشقا ماڭغان.

(ئەسلى كىتاب 1640 - بەت)

* * *

م. ب. 656 - يىلى (جىن شيەنگوڭنىڭ 12 - يىلى) 12 - ئايدا شېن شېڭ شىنچېڭ شەھىرىدە ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. بۇ ۋاقىتتا چۇڭئېر ۋە يىۋۇلار كېلىپ شيەنگوڭ بىلەن كۆرۈشكەنىدى. بەزىلەر لى رۇڭلۇق ئاغىچىغا: «بۇ ئىككى بەگزادە، سىلى ئاغىچىنى ۋەلىئەھد (شېن شېڭ) ئۈستىدىن غەيۋەت - شىكايەت قىلىپ، ئۇنى ئۆلتۈرگۈزگەن، دەپ سىلىگە ئاداۋەت قىلماقتا» دەيدۇ. قورقۇپ كەتكەن ئاغىچا بۇ ئىككى بەگزادىنىڭ يامان گېپىنى قىلىپ: «شېن شېڭنىڭ نەزىر گۆشىگە زەھەر سالغانلىقىنى ئىككى بەگزادە بىلەتتى» دەپ تۆھمەت چاپلىغان. بۇ بۆھتاننى ئاڭلىغان ئىككى بەگزادە ئىنتايىن قورقۇپ، چۇڭئېر پۇيى شەھىرىگە، يىۋۇ بولسا چۈيى شەھىرىگە قايتىپ بېرىپ، ئۆز شەھەرلىرىنى ساقلاش ئۈچۈن، مۇداپىئە ئىشلىرىنى كۈچەيتىشكە كىرىشكەن.

م. ب. 655 - يىلى (جىن شيەنگوڭنىڭ 22 - يىلى) شيەنگوڭ ئىككى بەگزادىنىڭ خوشلاشماي كېتىپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇلار

شېن شېڭ بىلەن بىرلىكتە سۇيىقەست پىلانلاپ، ماڭا زىيانكەشلىك قىلماقچى ئوخشايدۇ، دەپ ئىنتايىن خاپا بولدۇ ۋە پۇيى شەھىرىگە لەشكەر ماڭدۇرۇپ ھۇجۇم قىلدۇ. ئاغۋات مەھرەملەردىن پۇيىلىق بودې دېگەن ئادەم چۇڭئېرغا دەرھال ئۆزىنى ئۆلتۈرۈشكە بۇيرۇق بېرىدۇ، چۇڭئېر تامدىن ئارتىلىپ قېچىپ كېتىدۇ. ئاغۋات مەھرەم ئۇنى قوغلاپ بېرىپ، ئۇنىڭ يېڭىنى كېسىۋالىدۇ. چۇڭئېر بولسا، دىلار ئېلىگە قېچىپ كېتىدۇ. شيەنگوڭ لەشكەر ئەۋەتىپ چۈيى شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، چۈيى شەھىرىنىڭ مۇداپىئەسى ناھايىتى پۇختا بولغاچقا، ھۇجۇم قىلىپ ئالالمايدۇ.

(ئەسلى كىتاب 1646 - بەت)

م. ب. 654 - يىلى (شيەنگوڭنىڭ 23 - يىلى) جىن شيەنگوڭ جياخۇا تۆرە قاتارلىقلارنى لەشكەر تارتىپ چۈيى شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. چۈيىلىقلار تەرەپ - تەرەپكە قېچىپ كېتىدۇ. يىۋۇ دىلار ئېلىگە قېچىشنى ئويلىغان بولسىمۇ، جىرۇي[7] «بولمايدۇ، چۇڭئېر ھازىر شۇ يەردە، ئەمدى بىزمۇ ئۇ يەرگە بارساق، جىن بەگلىكى چوقۇم لەشكەر ئەۋەتىپ، دىلار ئېلىگە ھۇجۇم قىلىدۇ. دىلار ئېلى جىن بەگلىكىنىڭ قۇدرەتلىك ھەربىي كۈچىدىن قورقىدۇ. بالا - قازا بىزنىڭ بېشىمىزغىلا كېلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن لياڭ[8] بەگلىكىگە كەتكەن ياخشى. لياڭ بەگلىكى چىن بەگلىكىگە يانداشىپ تۇرىدۇ. چىن بەگلىكى قۇدرەتلىك بەگلىك. بېگىمىز ۋاپات بولغاندىن كېيىن، سىزنى چىن بەگلىكىنىڭ قوغداپ ئاپىرىپ قويۇشنى ئىلتىماس قىلىمىز» دەپ مەسلىھەت بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن يىۋۇ لياڭ بەگلىكىگە كېتىدۇ. م. ب. 652 - يىلى (جىن شيەنگوڭنىڭ 25 - يىلى) جىن بېگى شيەنگوڭ لەشكەر چىقىرىپ، دى ئېلىگە ھۇجۇم قىلىدۇ. دى بېگى چۇڭئېرنى قوغداش ئۈچۈن نيېساڭدا[9] جىن بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىدۇ. جىن لەشكەرلىرى قورشاۋنى تاشلاپ

كېتىپ قالدۇ.

مۇشۇ مەزگىللەردە جىن بەگلىكى ئىنتايىن قۇدرەت تاپقانىدى. ئۇ چىن بەگلىكىگە تۇتىشۇپ، غەربدە خېشى، شىمالدا دى ئېلى بىلەن چېگرالىناتتى. شەرقتىكى زېمىنى خېبېيغا يېتىپ باراتتى.

(ئەسلى كىتاب 1648-بەت)

لى رۇڭلاردىن بولغان ئاغچىنىڭ سىڭلىسى داۋزى[10] ئىسىملىك بىر ئوغۇل تۇغقان. م. ب. 651-يىلى (جىن بېگى شيەنگۇڭنىڭ 26-يىلى) توققۇزىنچى ئاي كۈزدە، شيەنگۇڭ ئۆلدۇ. ئونىنچى ئايدا لىكې(里克) مېيىتخانىدا شىچىنى ئۆلتۈردۇ. بۇ چاغدا شيەنگۇڭنىڭ جەسىدى تېخى دەپنە قىلىنمىغانىدى. بەگلىكنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇۋاتقان تۆرە شۈنشى ئۆزىنى ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا، بەزىلەر ئۇنىڭغا نەسىھەت قىلىپ: «شىچىنىڭ ئىنىسى داۋزىنى بەگ قىلايلى، ئۇنىڭ بەگلىكنى باشقۇرۇشىغا ياردەم بېرەيلى» دېگەچكە، شۈنشى داۋزىنى بەگ قىلىپ، شيەنگۇڭنىڭ جەسىدىنى دەپنە قىلدۇ. 11-ئايدا لىكې يەنە ئوردىدا داۋزىنى ئۆلتۈردۇ. شۈنشىمۇ ئۆلۈۋالدۇ... شۇيىلى شيەنگۇڭ لى رۇڭلارغا ھۇجۇم قىلماقچى بولغاندا، پالنامىدىن: «غەيۋەتچىلەر زىيانكەشلىك قىلىدۇ» دېگەن پال چىققانىدى. جىن بېگى شيەنگۇڭ لى رۇڭلارنى يوقىتىپ، ئۇلاردىن قىز ئېلىپ، ئۇنى ئىنتايىن قەدىرلىگەچكە، جىن بەگلىكى ئېغىر بالا-قازاغا ئۇچرىغانىدى.

لىكې قاتارلىقلار شىچى ۋە داۋزىلارنى ئۆلتۈرۈپ، دى ئېلىدىكى بەگزادە چۇڭئېرنى بەگ قىلماقچى بولۇپ، ئۇنىڭغا ئادەم ئەۋەتكەن بولسىمۇ، چۇڭئېر رەت قىلىپ: «ئاتامنىڭ پەرمانىغا خىلاپلىق قىلىپ سىرتقا قاچتىم. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئاتام ئۆلگەندە جەسىدىنى دەپنە قىلمىدىم. باللىق بۇرچۇمنى ئادا قىلالمىدىم. پېقىرنىڭ گۇناھىم ئېغىر، بەگلىككە قانداق قايتىپ بارىمەن! تۆرىلەرنىڭ

باشقا بەگزادىلەرنى بەگ قىلىشىنى ئۈمىت قىلىمەن» دېگەن. ئەلچى بولۇپ بارغان كىشىلەر قايتىپ كېلىپ لىكېغا مەلۇم قىلدۇ. لىكې لىياڭ بەگلىكىگە ئادەم ئەۋەتىپ ئۇنىڭ ئورنىغا يىۋۇنى تەكلىپ قىلدۇ... يىۋۇ جىرۇيىنى كۆپ سوغا-سالاملار بىلەن چىن بېگى مۇگۇڭغا ئەۋەتىپ: «ئەگەر ئەلگە قايتىپ كېتەلىسەم، جىن بەگلىكىنىڭ يېرى خېشىنى چىن بەگلىكىگە ئۆتۈنۈپ بېرىشىگە رۇخسەت قىلغايلا!» دەپ ۋەدە بېرىدۇ ھەمدە لىكېغا: «ئەگەر نېسىپ بولۇپ تەختكە ئولتۇرالىسام، فېنياڭدىكى[11] شەھەرنى سىزگە سۇيۇرغال قىلىمەن» دەپ خەت يازىدۇ. شۇنىڭ بىلەن چىن بېگى مۇگۇڭ لەشكەر چىقىرىپ، ئۇنى جىن بەگلىكىگە قوغداپ ئاپىرىپ قويىدۇ. چى بېگى خۇەنگۇڭمۇ جىن بەگلىكىدە ئىچكى پاراكەندىچىلىك يۈز بەرگەنلىكىنى ئاڭلىغاچقا، بەگلەرنىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ جىن بەگلىكىگە كېلىدۇ. بۇۋاقىتتا چىن بەگلىكى قوشۇنلىرى بىلەن يىۋۇمۇ جىن بەگلىكىگە يېتىپ كەلگەنىدى. چى بېگى خۇەنگۇڭ شى پىڭ تۆرىنى ئەۋەتىپ، چىن سەركەردىلىرى بىلەن بىرلىكتە يىۋۇنى قوغداپ، جىن بەگلىكى پايتەختىگە ئاپىرىپ بەگ قىلىپ قويىدۇ. جىن بېگى خۇيگۇڭ مانا شۇ ئىدى. چى بېگى خۇەنگۇڭ جىن بەگلىكىنىڭ گاۋلىياڭ[12] دېگەن جايىغىچە بېرىپ، ئاندىن قايتىپ كېتىدۇ.

(ئەسلى كىتاب 1649 — 1650-بەت)

* * *

جىن بېگى ۋېنگۇڭ چۇڭئېر، جىن بېگى شيەنگۇڭنىڭ ئوغلى. ئۇ كىچىكىدىنلا ئوقۇمۇشلۇق ئادەملەر بىلەن ئارىلىشىشنى ياخشى كۆرەتتى. 17 ياش ۋاقتىدىلا بەش نەپەر دانىشمەنى بولۇپ، ئۇلار: جاۋسۇي[13]، خۇيەنجيۇفەن، ۋېنگۇڭنىڭ ئانا تەرەپ تاغىسى جياتو، شيەنجېن[14]، ۋېي ۋۇزىلاردىن ئىبارەت ئىدى. شيەنگۇڭ

تېخى ۋەلىئەھد ۋاقتىدىلا، چۇڭئېر چوڭ بولۇپ قالغان. شيەنگۇڭ تەختكە چىققان يىلى چۇڭئېر 21 ياشقا كىرگەنىدى. م. ب. 664-(شيەنگۇڭنىڭ 13-) يىلى لى رۇڭلۇق ئاغىچىنىڭ غەيۋەت-شىكايىتى تۈپەيلى، چىن بەگلىكىدىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن، چۇڭئېر پۇچىڭ شەھىرىگە ئەۋەتىلدى. م. ب. 656-يىلى (شيەنگۇڭنىڭ 21-يىلى) جىن شيەنگۇڭ ۋەلىئەھد شېن شېڭنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، ئاغىچا يەنە غەيۋەت-شىكايەت قىلىپ، چۇڭئېرگە زىيانكەشلىك قىلغاچقا، چۇڭئېر قورققىنىدىن شيەنگۇڭ بىلەن خوشلاشمايلا، پۇچىڭ شەھىرىنى ساقلاشقا كېتىپ قالغانىدى. م. ب. 655-يىلى (جىن شيەنگۇڭنىڭ 22-يىلى) شيەنگۇڭ ئاغۋات مەھرەم لۈدىنى چۇڭئېرنى ئۆلتۈرۈشكە ئەۋەتكەندە، چۇڭئېر تامدىن ئارتىلىپ قېچىپ كەتكەن، مەھرەم قوغلاپ بېرىپ، ئۇنىڭ يېڭنى كېسىۋالغان. چۇڭئېر دىلار ئېلىگە قاچقان، چۈنكى، دى ئېلى ئۇنىڭ ئانىسىنىڭ يۇرتى بولۇپ، بۇۋاقىتتا چۇڭئېر 43 ياش ئىدى. ئۇ مۇشۇ بەش نەپەر دانىشمەنى ۋە ئىسمى ئاتالمىغان يەنە باشقا بىرنەچچە ئونلىغان ئادەمنى ئېلىپ، دىلار ئېلىگە قېچىپ كەتكەن.

دى خانى لەشكەر چىقىرىپ، گاۋرۇ قەبىلىسىگە ھۇجۇم قىلىپ، قەبىلە ئاقساقىلىنىڭ ئىككى قىزىنى ئەسىر ئالغانىدى. چۇڭئېر ئاقسا-قالنىڭ چوڭ قىزىغا ئۆيلىنىپ، بەي تياۋ(伯鯈)، شۇلىيۇ(叔刘) ئىسىملىك ئىككى ئوغۇل كۆردى. كىچىك قىزىغا ئۆيلەنگەن جاۋسۈي، جاۋدۇن (盾) ناملىق بىر ئوغۇل كۆردى. چۇڭئېر دى ئېلىدە بەش يىل تۇرغاندىن كېيىن، شيەنگۇڭ ئۆلگەن. لى رۇڭلۇق ئاغىچا ۋە شىنچى، داۋزى-لارنى ئۆلتۈرگەن لىكې چۇڭئېرنى بەگ قىلماقچى بولۇپ، ئۇنىڭغا ئادەم ئەۋەتكەندە، چۇڭئېر «ئۆلتۈرۈۋېتەمدىكىن» دەپ قورقۇپ، قايتا-قايتا ئۆزرە بايان قىلىپ، ئېلىگە قايتىپ بېرىشقا جۈرئەت

قىلالمىغان. ئۇزۇن ئۆتمەي، جىن بەگلىكى ۋەزىرى يەنە چۇڭئېرنىڭ ئىنىسى يىۋۇنى تەكلىپ قىلىپ، ئۇنى بەگ قىلغان. جىن بېگى خۇيگۇڭ ماناشۇ ئىدى. م. ب. 644-يىلى (خۇيگۇڭنىڭ يەتتىنچى يىلى) جىن خۇيگۇڭ چۇڭئېرنىڭ قايتىپ كېلىشىدىن قورقۇپ، ئاغۋات مەھرەم لۈدىنى بىرنەچچە ئەزىمەتلەر بىلەن بىللە چۇڭئېرنى ئۆلتۈرۈشكە ئەۋەتكەن. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان چۇڭئېر جاۋسۈي قاتارلىقلار بىلەن كېڭىشىپ: «مەن دەسلەپ دى ئېلىگە قېچىپ كېلىشتە، دى ئېلىنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ باش كۆتۈرەي دېگەن ئەمەس. ئارىلىق يېقىنراق، قاتناش قۇلاي بولغانلىقتىن، ۋاقتىنچە مۇشۇ يەردە ئارام ئېلىپ تۇرغانىدىم، ھازىر ئارام ئالغىلى ئۇزۇن بولدى. باشقا بىر چوڭ ئەلگە يۆتكىلىشنى ئويلايمەن. چى بېگى خۇەنگۇڭ خەيرلىك ئىشلارنى قىلىشقا ئامراق ئادەم، باش ھۆكۈمدار بولۇشتەك چوڭ ئىشقا ئىرادە باغلىغان. ئۇ قىيىنچىلىقتا ئۇچرىغان بەگلەرگە پانا بولۇپ ياردەم بېرىۋاتىدۇ. ھازىر گۈەن جۇڭ، شى پېڭلار ئۆلۈپتۇ. ئۇمۇ دانىشمەنلەرنىڭ ياردىمىگە مۇھتاج. بىز نىمە ئۈچۈن شۇ ياققا بارمايمىز؟» دېيىشكەن. شۇنىڭ بىلەن چۇڭئېر خوتۇنىغا: «مېنى 25 يىل كۈتۈڭ، شۇنىڭغىچە قايتىپ كەلمىسەم، باشقا ئەرگە تەگسىڭىز بولىدۇ» دېگەنىدە، خوتۇنى كۈلۈپ: «25 يىلدا قەۋرەمدە ئارچىلارمۇ ئۆسۈپ يېتىلىپ كېتەر، لېكىن مەن سىلىنى قايتىپ كەلگىچە كۈتۈمەن» دېگەن. چۇڭئېر دى ئېلىدە جەمئىي 12 يىل تۇرۇپ، ئاندىن كەتكەن.

(ئەسلى كىتاب 1656 — 1657-بەتلەر)

* * *

م. ب. 621-يىلى (جىن شياڭگۇڭنىڭ[15] يەتتىنچى يىلى) سەككىزىنچى ئايدا، جىن بېگى شياڭگۇڭ ئۆلىدۇ... جاۋدۇن جياجىنى مەنسىۋىدىن قالدۇرىدۇ... ئونىنچى ئايدا، جىن بېگى

شياڭگوڭ دەپنە قىلىندۇ. 11 ـ ئايدا جياجى دى ئېلىگە قاچىدۇ.

(ئەسلى كىتاب 1671 ـ بەت)

* * *

جىڭگوڭ (景公) م. ب. 596 ـ يىلى (جىڭگوڭنىڭ تۆتىنچى يىلى) شيەنخۇ ھەممىدىن ئاۋال ئۆزى ئۇرۇش قىلىشنى تەشەببۇس قىلغان بولسىمۇ، جىن بەگلىكى لەشكەرلىرىنى خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىپ قويغاچقا، ئۆلۈم جازاسىدىن قورقۇپ، دى ئېلىگە قېچىپ كەتكەن ۋە دىلار بىلەن بىرلىكتە جىن بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلماقچى بولغانىدى. جىن بەگلىكى شيەنخۇنىڭ سۇيىقەستلىك ھەركىتىنى سېزىپ قېلىپ، شيەنخۇنى پۈتكۈل ئائىلە جەمەتى بىلەن قىرىپ تاشلايدۇ. شيەنخۇ شيەنجېننىڭ ئوغلى ئىدى.

(ئەسلى كىتاب 1677 ـ بەت)

جىڭگوڭ (景公) م. ب. 593 ـ يىلى (جىڭگوڭنىڭ يەتتىنچى يىلى) جىن بەگلىكى تۆرە سۈيخۇينى [16] لەشكەر تارتىپ قىزىل دىلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى.

(ئەسلى كىتاب 1677 ـ بەت)

م. ب. 580 ـ يىلى (لىگوڭنىڭ [17] بىرىنچى يىلى)، لىگوڭ تەختكە يېڭى ئولتۇرغانلىقتىن، بەگلەر بىلەن ياخشى ئۆتۈشنى ئويلاپ، چىن خۇەنگوڭ بىلەن خۇاڭخې دەرياسىنى پاسىل قىلىپ ئىتتىپاق تۈزگەنىدى. قايتقاندىن كېيىن، چىن خۇەنگوڭ ئىتتىپاقلىق ئەھدىگە خىلاپلىق قىلىپ، دىلار بىلەن بىرلىكتە جىن بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىش پىلانىنى تۈزەيدۇ، م. ب. 578 ـ يىلى (لىگوڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى)، لىگوڭ تۆرە لۈشياڭنى ئەۋەتىپ، چىن بەگلىكىنىڭ ئادالەتسىزلىكىنى ئەيىبلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بەگلەرنىڭ لەشكەرلىرىنى يىغىپ ـ توپلاپ، چىن بەگلىكىگە ھۇجۇم

قىلىپ، جىڭشۈي دەرياسىغا بارىدۇ. ماسۈيدە [18] چىن لەشكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، چىن سەركەردىسى چېڭچانى ئەسىر ئالىدۇ.

(ئەسلى كىتاب 1679 ـ بەت)

داۋگوڭ (悼公) [19] م. ب. 570 ـ يىلى (داۋگوڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) جىن بېگى داۋگوڭ جىزېيدا [20] بەگلەر بىلەن ئۇچرىشىپ، ئىتتىپاق تۈزەيدۇ... دەل بەگلەر بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەن چاغدا، داۋگوڭنىڭ ئىنىسى ياڭگەن ئولتۇرغان ھارۋا قاتارنى بۇزغانىدى. ۋېي جياڭ [21] ھەربىي يارلىق بويىچە ياڭگەننىڭ ھارۋىكەشىنى ئۆلتۈرىدۇ. بۇنىڭدىن قاتتىق غەزەپلەنگەن داۋگوڭ ۋېي جياڭنى ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا، بىرسى ئۇنىڭغا نەسىھەت قىلىپ توسۇۋالىدۇ. داۋگوڭ ئاخىرى ۋېي جياڭنىڭ ئىقتىدارىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇنى بەگلىك ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا تەيىنلەپ، رۇڭلار بىلەن دوست بولۇشقا، ئىتتىپاق تۈزۈپ كېلىشكە ئەۋەتىدۇ. شۇنداق قىلىپ، رۇڭلار بىلەن جىن بەگلىكىنىڭ مۇناسىۋىتى ئىنتايىن يېقىن بولۇپ كېتىدۇ. م. ب. 562 ـ يىلى (داۋگوڭنىڭ 11 ـ يىلى)، داۋگوڭ: «مەن ۋېي ـ جياڭنى ئىشقا تەيىنلىگەندىن بۇيان، بەگلەر بىلەن توققۇز قېتىم باش قوشتۇم، رۇڭ ۋە دىلار بىلەن ياخشى ئىناق ئۆتتۈم. مانا بۇنىڭ ھەممىسى ۋېي جياڭنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتى» دېگەنىدى. شۇنىڭ بىلەن، ئۇنىڭغا ئالتۇن، قاشتېشى چالغۇ ئەسۋاپلىرى ۋە ئايال سازچىلارنى ئىنئام قىلغانىدى. ۋېي جياڭ بولسا، ئۈچ قېتىم تەكەللۇپ قىلغاندىن كېيىن، ئاندىن داۋگوڭنىڭ ئىنئامىنى قوبۇل قىلىپ ئالغانىدى.

(ئەسلى كىتاب 1682 ـ بەت)

---

[1] شيەنگوڭ (献公) (م. ب. ? ـ 651 ـ يىللار) ـ ئىسمى گۈيجۇ، ۋۇگوڭنىڭ ئوغلى. 26 يىل (م. ب. 676 ـ 651 ـ يىللار) سەلتەنەت سۈرگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4- توم 1640- بەت)

[2] چۈۋو (曲沃) — چۇنچيۇ دەۋرىدە جىن بەگلىكىنىڭ يېرى ئىدى. جىن بېگى ۋېنخوۋ بۇ يەرنى ئىنىسى چېن شىغا سۇيۇرغال قىلىپ بەرگەن. چېن شىنىڭ نەۋرىسى ۋۇگوڭ جىن بېگى بولغاندا، چۈۋونى پايتەخت قىلغان. قەدىمكى شەھەرنىڭ ئورنى بۈگۈنكى سەنشى ئۆلكىسى ۋېنشى ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 1455- بەت)

[3] پۇيى (蒲邑) — قەدىمكى شەھەر ئىسمى بولۇپ، چۇنچيۇ دەۋرىدە جىن بەگلىكىنىڭ يېرى ئىدى. ئورنى بۈگۈنكى سەنشى ئۆلكىسى يۇڭجى ناھىيىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1641- بەت)

[4] چۈيى (屈邑) — قەدىمكى شەھەر. چۇنچيۇ دەۋرىدە جىن بەگلىكىنىڭ يېرى ئىدى. شىمالىي چۇ دەپمۇ ئاتىلاتتى. ئورنى سەنشى جىشيەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 908- بەت)

[5] جياڭيى شەھىرى (绛邑) — قەدىمكى شەھەر بولۇپ، چۇنچيۇ دەۋرىدىكى جىن بەگلىكىنىڭ يېرى. ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى جىچېڭنىڭ غەربىدە. جىن بېگى مۇخوۋ پايتەختىنى چۈۋودىن مۇشۇ يەرگە يۆتكىگەن، شياۋگوڭ ئۇنىڭ نامىنى جى شەھىرى دەپ ئۆزگەرتكەن ۋە شيەنگوڭ بۇ يەردە ئۇزۇنلۇقى ئىككى چاقىرىم پايتەخت سېپىلى سالدۇرغانىدى.

(«سىخەي» 2684- بەت)

[6] قىزىل دىلار (赤狄) — دۇڭشەندىكى قىزىل دىلار- دىلارنىڭ بىر تارمىقى.

(«سىخەي» 4468- بەت)

[7] جىرۋي (冀芮) — جىن بەگلىكىنىڭ تۆرىسى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4- توم 1648- بەت)

[8] لىياڭ بەگلىكى (梁) — جوۋخانلىقى مەزگىلىدىكى بەگلىك. ئۇنىڭ زېمىنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى خەنچېڭ ۋە خېياڭ ئەتراپلىرىدا بولغان.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 1575- بەت)

[9] نيېساڭ (啮桑) — بۇ سەيساڭ (采桑) بولۇشى كېرەك. بۇنىڭ ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى جىشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4- توم 1648- بەت)

[10] داۋزى (棹子) — «زوچيۇمىڭ يىلنامىسى»، «بەگلىكلەر تارىخى» دا: "جوزى (卓子)" — دېيىلگەن ۋە لى رۇڭلار خانىكىسىنىڭ سىڭلىسىدىن تۇغۇلغان دەپ قارالغان. بۇ «تارىخىي خاتىرىلەر» بىلەن ئوخشاش.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4- توم 1649- بەت)

[11] فېنياڭ (汾阳) — يەر ئىسمى. چۇنچيۇ دەۋرىدىكى جىن بەگلىكىنىڭ يېرى. قەدىمكى ئورنى ھازىرقى سەنشى ياڭچۈنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4- توم 1650- بەت)

[12] گاۋلياڭ (高梁) — يەر ئىسمى. چۇنچيۇ دەۋرىدىكى جىن بەگلىكىنىڭ يېرى. قەدىمكى ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى لىنفېن شەھىرىدە.

(«13 كىتابقا ئىزاھات»تىن «چۇنچيۇ يىلنامىسى. زوچيۇمىڭ تەزكىرىسى» 1817- بەت)

[13] جاۋسۈي (赵衰)، م. ب. ?- 627- يىللار) — يەنى جاۋچېڭزى، چۇنچيۇ دەۋرىدىكى جىن بەگلىكى تۆرىسى. ئۇ، بەگ چۇڭئېرگە ئەگىشىپ، چەتتە 19 يىل سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن چۇڭئېرنىڭ بەگلىككە قايتىپ، تەختكە چىقىشىغا ياردەملەشكەن.

(«سىخەي» 4452- بەت)

[14] شيەنجېن (先轸)، م.ب. ?- 627- يىللار) — چۇنچيۇ دەۋرىدىكى جىن بەگلىكى ھۆكۈمدارى جىژېڭ (执政) بولغان.

(«سىخەي» 771- بەت)

[15] جىن بېگى شياڭگوڭ (晋襄公)، م.ب. ?- 621- يىللار)، ئىسمى خۈەن، ۋېنگوڭنىڭ ئوغلى. يەتتە يىل (م.ب. 627- 621) تەختتە ئولتۇرغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4- توم 1669- بەت)

[16] سۈيخۈي (随会) — يەنى شىخۈي بولۇپ، چۇنچيۇ دەۋرىدىكى جىن بەگلىكى تۆرىسى. ئۇ جىن ۋېنگوڭ، جىن شياڭگوڭ، جىن چېڭگوڭ، جىن جىڭگوڭغا نائىب بولۇپ، بەگلىكنىڭ مەمۇرى ئىشلىرىنى باشقۇرغان ۋە قانۇن تۈزگەن.

(«سىخەي» 1178- بەت)

[17] لىگوڭ (历公) م.ب. ?- 580- يىللار) — ئىسمى شۇۋمەن. جىن جىڭگوڭنىڭ ئوغلى. 8 يىل (م.ب. 580- يىلدىن، م.ب. 573- يىلغىچە) تەختتە ئولتۇرغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4- توم 1679- بەت)

[18] ماسۈي (麻遂) — چۇنچيۇ دەۋرىدىكى يەر ئىسمى. قەدىمكى ئورنى

ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى جىڭياڭ ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا.

(بىر تومluق «سىيۈەن» 1710 ـ بەت)

(«13 كىتابقا ئىزاھات»، «چۈنچيۇ يىلنامىسى. زوچيۇمىڭ تەزكىرىسى» 1910 ـ بەت)

[19] داۋگوڭ (悼公)، م.ب. 585 ـــ 558 ـ يىللار) ـــ ئىسمى جوۋ، چىن شياڭگوڭنىڭ چەۋرىسى. 15 يىل تەختتە ئولتۇرغان (م.ب. 572 ـــ 558 ـ يىللار).

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1681 ـ بەت)

[20] جىزې (鸡泽) ـــ ھازىر خېبېي ئۆلكىسى جىزې ناھىيىسى دائىرىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1682 ـ بەت)

[21] ۋېي جياڭ (魏绛) ـــ جىن بەگلىكىنىڭ تۆرىسى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1686 ـ بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 40 ـ جىلد

چۇ (楚) بېگى خانىدانى تەزكىرىسى

جۇاڭۋاڭ (庄王)[1] م. ب. 606 ـ يىلى (جۇاڭۋاڭنىڭ سەككىزىنچى يىلى)، جۇاڭۋاڭ چۇ بەگلىكى لەشكەرلىرىنى باشلاپ، لۇخۇن رۇڭلىرىغا[2] ھۇجۇم قىلىپ، لويى شەھىرىگىچە چېگىجوۋ شەھىرى ئەتراپىدا ھەربى كۆرەك ئۆتكۈزۈپ، ئۆزىنىڭ قۇدرەتلىك ھەربىي كۈچىنى نامايان قىلدى...

(ئەسلى كىتاب 1700 ـ بەت)

لىڭۋاڭ (灵王)[3] م. ب. 538 ـ يىلى (لىڭۋاڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ئالتىنچى ئايدا، چۇ بەگلىكى جىن بەگلىكىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، بەگلەرنىڭ ئۇچرىشىدىغانلىقىنى ئېيتقان ۋە بەگلەر شېن[4] دېگەن يەردە چۇ بېگى لىڭۋاڭ بىلەن كۆرۈشۈپ، ئىتتىپاق تۈزۈشكەنىدى... لىڭۋاڭ ئىتتىپاق باشلىقى بولغاندىن كېيىن، چىرايىدىن تەكەببۇرلۇق ئالامەتلىرى چىقىپ تۇرغاچقا، تۆرە ۋۇجۇ (伍举) نەسىھەت قىلىپ: «شيا خانى جې، بەگلەرنى يوۋرېڭ (有仍)[5] بەگلىكىگە چاقىرىپ يىغىن ئاچقاندا، يوۋمىن[6] بەگلىكى ئاسىيلىق قىلدى؛ يىن خانى جوۋ (纣) بەگلەرنى لىشەن (黎山) تېغىغا چاقىرىپ يىغىن ئاچقاندا، شەرقىي يىلار[7] ئاسىيلىق قىلدى. جوۋ خانى يوۋۋاڭ تەيشى تېغىدا بەگلەر بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەنىدى. نەتىجىدە، رۇڭلار، دىلار ئاسىيلىق قىلدى. بىگىم ئېھتىيات قىلىشلىرى كېرەك!...» دېگەنىدى.

(ئەسلى كىتاب 1704 ـ بەت)

[1] جۇاڭۋاڭ (庄王) — «جوۋخانى تەزكىرىسى» 60 ـ ئىزاھقا قارالسۇن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1700 ـ بەت)

[2] لۇخۇن رۇڭلىرى (陆浑戎) — جوۋخانى تەزكىرىسى» 61 ـ ئىزاھقا قارالسۇن.

تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1700 ـ بەت)

[3] لىڭۋاڭ (灵王)، م.ب. ? ـ 529 ـ يىل) — ئىسمى ۋېي (围)، گوڭ ـ ۋاڭنىڭ ئوغلى، كاڭۋاڭنىڭ ئىنىسى. تەختتە ئولتۇرغان ۋاقتى 12 يىل (م.ب. 640 ـ 529 ـ يىللار).

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1703 ـ بەت)

[4] شېن (申) — جوۋ خانلىقى دەۋرىدىكى بەگلىك. فەمىلىسى جياڭ (姜)جۇ بەگلىكى تەرىپىدىن يوقىتىلغان. قەدىمكى ئورنى ھازىرقى خېنەن نەنياڭ شەھىرىنىڭ شىمالىدا.

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 2107 ـ بەت)

[5] يوۋرېڭ (有仍) — قەدىمكى بەگلىك. قەدىمكى ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى جىنىڭ ناھىيىسىدە.

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 1476 ـ بەت)

[6] يوۋمىن (有婚) — قەدىمكى بەگلىك. ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆل ـ كىسى جىنشياڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 1477 ـ بەت)

[7] شەرقىي يىلار (东夷) — قەدىمكى زاماندا، شەرقتىكى قەۋملەر (夷) دەپ ئاتىلاتتى. «شەرقىي يى» دەپمۇ ئاتىلاتتى.

(«سىخەي» 1475 ـ بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 42 ـ جىلد

جېڭ (郑) بەگلىرى خاندانى تەزكىرىسى

جېڭ[1] بېگى خۇەنگۇڭ يوۋ (友) بولسا، جوۋلىۋاڭنىڭ كىچىك ئوغلى، جوۋ شۈەنۋاڭنىڭ ئانا باشقا ئىنىسى ئىدى. جوۋشۈەنۋاڭ تەختكە چىقىپ 22 ـ يىلى (م. ب. 806 ـ يىلى)، جېڭ خۇەنگۇڭ[2] يوۋغا دەسلەپ جېڭ دېگەن يەر سۇيۇرغال قىلىندى. شۇندىن كېيىن، پۇقرالار ئۇنى 33 يىل ھىمايە قىلدى. جوۋ خانى يوۋۋاڭ ئۇنى ئاقارتىش بېگى[3] قىلىپ تەيىنلىگەندىن كېيىن، جوۋ خاندانى پۇقرالىرى بىلەن ئىناق ئۆتۈپ، ئۇلارنى خاتىرجەم قىلىپ كۆڭلىنى ئالدى. جوۋ جەمەتى خەلقى بۇنىڭدىن ئىنتايىن خوشال بولدى. خۇاڭخې دەرياسى بىلەن لوشۈي دەرياسى ئارىلىقىدىكى خەلقنىڭ ھەممىسى ئۇنى سېغىناتتى. ئۇنىڭ ئاقارتىش بېگى بولغىنىغا بىر يىل بولغاندا، جوۋ خانى يوۋۋاڭ باۋ (褒) ئېلىدىن بولغان سى (姒) خانىشنى بەك ئەتىۋارلىغانلىقى ئۈچۈن، ئوردىنىڭ سىياسىي تەدبىر ـ لىرى كۆپ جەھەتتە توغرا بولماي، بەزى بەگلەر ئاسىيلىق قىلدى. جېڭ بېگى خۇەنگۇڭ جوۋخانى يوۋۋاڭدىن، ئۆز ئاھالىسىنى شەرققە ـ لويى (雒邑) شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى رايونلارغا كۆچۈرۈشنى ئىلتىماس قىلدى.... گو (虢)، كۈەي (郐) بەگلىكلىرى كېيىن ئۇنىڭغا ئون شەھەر[4] بەردى. جېڭ خۇەنگۇڭ مانا شۇ يەردە بەگلىك تەسىس قىلدى.

ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن، م. ب. 771-يىلى (جوۋ خانى يوۋۋاڭنىڭ 11-يىلى) لىشەن تېغىنىڭ ئېتىكىدە جوۋ يوۋۋاڭ بىلەن جېڭ خۇەنگوڭنى چۈەنرۇڭلار ئۆلتۈرۈۋەتتى. جېڭ بەگلىكى ئاھالىسى جېڭ خۇەنگوڭنىڭ ئوغلى جى جۆتۇنى بىردەك ھىمايە قىلىپ، بەگ قىلىپ تىكلەشتى. ۋۇگوڭ مانا شۇ ئىدى.

(ئەسلى كىتاب 1757-1758-بەت)

* * *

جۇاڭگوڭ (庄公)[5] م. ب. 706-يىلى (جۇاڭگوڭنىڭ 38-يىلى) شىمالىي رۇڭلار چى بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلدى. چى بەگلىكى ئەلچى ئەۋەتىپ جېڭ بەگلىكىدىن ياردەم سورىغاندا، جېڭ بېگى جۇاڭگوڭ ۋەلىئەھد جى خۇ (忽)نى لەشكەر تارتىپ چى بەگلىكىگە ياردەم بېرىشكە ئەۋەتتى. چى بېگى، لىگوڭ ۋەلىئەھد جى خۇغا قىزىنى بەرمەكچى بولغاندا، جى خۇ تەكەللۇپ بىلەن: «بىزنىڭ جېڭ بەگلىكىمىز كىچىك بەگلىك. چى بەگلىكى بىلەن تەڭ بولالمايمىز» دېدى. بۇ ۋاقىتتا جېڭ بەگلىكى تۆرىسى سەي جۇڭ (祭仲) ۋەلىئەھد جى خۇ بىلەن بىللە ئىدى. ئۇ جى خۇنى چى بېگى لىگوڭنىڭ قىزىنى ئېلىشقا ئۈندەپ: «كىچىك خوتۇنىڭ بالىلىرىدىن ئەتىۋالىق بولغانلار ناھايىتى كۆپ. ۋەلىئەھد، ئەگەر چوڭ بەگلىكنىڭ ياردىمى بولمىسا، كەلگۈسىدە تەختكە چىقالماي قېلىشلىرى مۇمكىن. ئۈچ بەگزادىنىڭ ھەممىسى بەگ بولۇشى ئېھتىمال» دېدى. ئاتالمىش «ئۈچ بەگزادە»[6] بولسا، ۋەلىئەھد جى خۇ ۋە ئۇنىڭ چوڭ ئىنىسى جى تۇ، كىچىك ئىنىسى جى زىۋېيلەر ئىدى.

(ئەسلى كىتاب 1761-بەت)

* * *

جېڭ ۋېنگوڭ (郑文公)[7] م. ب. 636-يىلى (جېڭ بېگى ۋېنگوڭنىڭ 37-يىلى) باھاردا، جىن بەگلىكى بەگزا-

دىسى چۇڭئېر ئېلىگە قايتىپ كېلىپ بەگ بولدى. جىن ۋېنگوڭ مانا شۇ ئىدى. شۇ يىلى كۈزدە، جېڭ بەگلىكى خۇا بەگلىكىگە بېسىپ كىرگەچكە، خۇا بەگلىكىنىڭ بېگى جېڭ بەگلىكىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوبۇل قىلدى. لېكىن ئۇزۇن ئۆتمەي، يۈز ئۆرۈپ ۋېي بەگلىكىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا بويسۇنغاچقا، جېڭ بەگلىكى لەشكەر چىقىرىپ، خۇا بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلدى. جوۋخانى شياڭۋاڭ تۆرە بەي فۇ (伯服)نى ئەۋەتىپ، جېڭ بەگلىكىنىڭ خۇا بەگلىكى بىلەن ياخشى بولۇپ قېلىشىنى ئۆتۈندى. جوۋ خانى خۇيۋاڭ لى[8] دېگەن جايغا قېچىپ بارغان چاغدا، جېڭ بېگى ۋېنگوڭنىڭ ئاتىسى لىگۇاڭ لەشكەر چىقىرىپ، خۇيۋاڭنى چېڭجوۋغا يەتكۈزۈپ قويغان بولسىمۇ، لېكىن خۇيۋاڭنىڭ قاشتېشى قەدەھنى لىگوڭغا تەقدىم قىلمىغانلىقىغا غەزەپلەنگەنلىكتىن، يەنە شياڭۋاڭنىڭ خۇا بەگلىكىنى ۋېي بەگلىكىگە بېرىۋەتكەنلىكىگە ئاغرىنغانلىقتىن، شياڭۋاڭنىڭ تەلىپىنى قوبۇل قىلماي، بەي فۇنى تۇتۇپ قالغانىدى. بۇنىڭغا غەزەپلەنگەن جوۋ شياڭۋاڭ دىلار بىلەن بىرلىكتە جېڭ بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلسىمۇ، لېكىن غەلىبە قازىنالمىدى. شۇ يىلى قىشتا، دىلار ئۆرۈلۈپلا شياڭۋاڭغا ھۇجۇم قىلدى. شياڭۋاڭ جېڭ بەگلىكىگە قېچىپ بېرىپ پانا تىلىدى. جېڭ بېگى ۋېنگوڭ شياڭۋاڭنى فەنيى[9] شەھىرىدە تۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى. م. ب. 635-يىلى (ۋېنگوڭنىڭ 38-يىلى) جىن ۋېنگوڭ لەشكەر بىلەن شياڭۋاڭنى قوغداپ، چېڭجوۋغا ئاپىرىپ قويدى.

(ئەسلى كىتاب 1765-بەت)

---

[1] جېڭ (郑) — بەگلىك. ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ خۇاشيەن ناھىيىسى دائىرىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4-توم 1758-بەت)

[2] جېڭ خۇەنگوڭ (郑桓公)، م. ب. ?-771-يىللار) — چۇنچيۇ

دەۋرىدىكى جىڭ بەگلىكىنىڭ قورغۇچىسى. ئىسمى يوۋ (友) بولۇپ، جوۋ شۈەنۋاڭنىڭ ئىنىسى. م.ب. 806 ـ 771 ـ يىللار ھۆكۈم سۈرگەن.

(«سىخەي» 1027 ـ بەت)

[3] ئاقارتىش بېگى (司徒) ـــ ئەمەل ئىسمى. غەربىي جوۋ دەۋرىدىن باشلاپ ئىشلىتىلگەن. (司土)دەپمۇ يېزىلىدۇ. چۇنچيۇ دەۋرىدىمۇ ئىشلىتىلگەن. بەگلىكنىڭ يەرلىرىنى خەلقنى باشقۇرۇپ، دەۋا ـ دەستۇر، ئالۋاڭ ـ ياساقـ لارغا مەسئۇل بولاتتى.

(«سىخەي» 242 ـ بەت)

[4]ئون شەھەر (十邑) ـــ بۇ ئون شەھەر: گو (虢)، كۈەي (郐)، يەن (鄢)، بى (蔽)، بۇ (補)، دەن (丹)، يى (依)، دوۋ (畴)، لى (歷)، شىن (莘)شەھەرلىرىدىن ئىبارەت ئون شەھەرگە قارىتىلغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1758 ـ بەت)

[5] جۇاڭگوڭ (庄公)، م.ب. 757 ـ 701 ـ يىللار) ـــ ئىسمى ۋۇشېڭ (寤生)ۋۇگوڭنىڭ ئوغلى. 43 يىل (م.ب. 743 ـ 701 ـ يىللار) تەختتە ئولتۇرغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1759 ـ بەت)

[6] ئۈچ بەگزادە (三公子) ـــ زى تۇ(子突)، زى ۋېي (子亹)، زى يى (子仪) لاردىن ئىبارەت.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1761 ـ بەت)

[7] جىڭ ۋېنگوڭ (郑文公 م.ب. ؟ ـ 628 ـ يىللار) ـــ ئىسمى جې 45 يىل (م.ب. 672 ـ 628 ـ يىللار) تەختتە ئولتۇرغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1764 ـ بەت)

[8] لى(櫟) ـــ قەدىمكى جاي، ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ يۈشيەن ناھىيىسى دائىرىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1766 ـ بەت)

[9] فەنيى (汜邑) شەھىرى ـــ شەرقىي فەن، جەنۇبىي فەن دەرياسى دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. شەرقىي فەن دەرياسى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ جۇڭمۇ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا. جوۋشياڭۋاڭ جەنۇبىي فەن دەرياسى رايونىدا تۇرغان. بۇ ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى شياڭچېڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(تۈزىتىلگەن «سيۈەن» 1718 ـ بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 43 ـ جىلد

جاۋ (赵) بېگى ① خانىدانى تەزكىرىسى

جاۋ فامىلىلىكلەر چىن بەگلىكى بىلەن بىر ئەجداد. جوڭ يەنگە كەلگەندە، جوڭ يەن شاڭ خانلىقىنىڭ خانى داۋۇغا(2) ھارۋىكەش بولدى. جوڭ يەنىنىڭ ئەۋلادى فېي ليەننىڭ ئىككى ئوغلى بار ئىدى. بىرسىنىڭ ئىسمى ئې لەي بولۇپ، ئۇ شاڭ (يىن) خانى جوۋغا خىزمەت قىلدى ۋە جوۋخانى ۋۇۋاڭ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئەنە شۇنىڭ ئەۋلاتلىرى چىن بەگلىكىنى قۇردى. ئې لەينىڭ ئىنىسى جى شېڭ بولۇپ، ئۇنىڭ ئەۋلادى جاۋ بەگلىكىنى قۇردى. جى شېڭ ئوغلى مېڭ زېڭ جوۋخانى چېڭۋاڭنىڭ ئەتىۋارلىشىغا مۇيەسسەر بولۇپ، جەيگاۋلاڭ (宅皋狼) دەپ ئاتالدى. جەي گاۋلاڭنىڭ ئوغلى خېڭ فۇ، ئۇنىڭ ئوغلى زاۋفۇ جوۋخانى مۇ ۋاڭنىڭ ئەتىۋارلىشىغا ئېرىشتى. زاۋفۇ سەككىز تۇلپار (ئات) بېقىپ ۋە ئۆگىتىپ، ئۇنى تاۋلىن(3) (ناھىيىسى) دىن چىقىدىغان داۋلى (盗骊)، خۋاليۇ (骅骝)، لۈيېر(绿耳) قاتارلىق داڭلىق ئاتلار بىلەن بىرلىكتە مۇۋاڭغا تەقدىم قىلدى. مۇ ۋاڭ زاۋفۇغا ھارۋا ھەيدىتىپ، غەربنى كۆزدىن كەچۈرۈپ كېلىشكە چىقتى. شىۋاڭمۇ (غەربىي خان ئانا) بىلەن كۆرۈشۈپ، خوشاللىقىدىن قايتقۇسى كەلمىگەنىدى. لېكىن شۇ بېگى يەنۋاڭ ئىسيان كۆتەرگەنلىكتىن، مۇۋاڭ تۇلپارنى كۈنىبويى چاپتۇرغۇزۇپ قايتىپ كەلدى ۋە شۇ يەنۋاڭغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى

يەڭدى. شۇنىڭ بىلەن مۇۋاڭ جاۋچېڭ شەھىرىنى زاۋفۇغا ھەدىيە قىلدى. شۇندىن باشلاپ ئۇلار جاۋ جەمەتىگە ئۆزگەرتىلدى.

زاۋفۇدىن كېيىن ئالتە ئەۋلات ئۆتۈپ، يەنفۇ (ئىسمى گۇڭ جۇڭ) جوۋخانى شۆەنۋاڭ رۇڭلارغا جازا يۈرۈشى قىلغاندا، ئۇ شۆەنۋاڭغا ھارۋىكەشلىك قىلغانىدى. چيەنمۇدا[4] بولغان ئۇرۇشتا شۆەنۋاڭ مۇۋەپپەقىيەتسىزلىككە ئۇچرىدى. خەتەرلىك پەيتتە يەنفۇ شۆەنۋاڭنى قۇتۇلدۇرۇپ قالدى. يەنفۇنىڭ ئوغلى شۇدەي بولۇپ، ئۇنىڭ ۋاقتىدا، جوۋ يوۋۋاڭ ئادالەتسىزلىك قىلغانلىقتىن، ئۇ جوۋ خانىدانىدىن ئايرىلىپ، جىن بەگلىكىگە كەتتى ۋە جىن بېگى ۋىنخوۋغا خىزمەت قىلىپ، جىن بەگلىكىدە جاۋ فامىلىلىك جەمەتنى بەرپا قىلىشقا باشلىدى. شۇ دەۋردىن كېيىن، جاۋ فەمىلىلىك جەمەت تېخىمۇ روناق تېپىپ، بەش ئەۋلاد ئۆتۈپ، جاۋسۇغا يېتىپ كەلگەنىدى...

جاۋ سۇنىڭ ئوغلى گۇڭ مىڭ بولۇپ، بۇ دەل م. ب. 661-يىلى (لۇ بېگى مىنگۇڭنىڭ بىرىنچى يىلى)[5]غا توغرا كېلىدۇ. گۇڭ مىڭنىڭ ئوغلى جاۋسۇي، يەنە بىر ئىسمى زىيۇ.

جاۋسۇي جىن بېگى شيەنگۇڭغا خىزمەت قىلغان ياخشىمۇ، ياكى باشقا بەگزادىلەرگە خىزمەت قىلغان ياخشىمۇ دەپ رەم سالدۇرغانىدى، رەمدە: «ياخشى ئەمەس، لېكىن بەگزادە چۇڭئېرغا خىزمەت قىلسا، چوڭ ياخشىلىق بولىدۇ» دەپ چىقتى. شۇڭا، ئۇ چۇڭئېرغا خىزمەت قىلدى. چۇڭئېر لى رۇڭلاردىن بولغان ئاغىچىنىڭ پاراكەندىچىلىكى تۈپەيلى دى ئېلىگە قاچقاندا، جاۋسۇيمۇ بىللە باردى. دىلار لەشكەر چىقىرىپ، چياڭ جيۇرۇ (廧咎如) قەۋملىرىگە ھۇجۇم قىلغاندا، ئۇلارنىڭ بېگىنىڭ ئىككى قىزى ئەسىر ئېلىندى. دى خانى ئەسىر قىزلارنىڭ كىچىكىنى چۇڭئېرغا، چوڭىنى جاۋسۇيغا ياتلىق قىلدى. جاۋسۇيدىن جاۋدۇن تۇغۇلدى. بۇرۇن چۇڭئېر جىن بەگلىكىدىكى

ۋاقتىدا، جاۋسۇينىڭ خوتۇنى جاۋتۇڭ، جاۋكو، جاۋيىڭ قاتارلىق ئۈچ ئوغۇل تۇغقانىدى. جاۋسۇي چۇڭئېر بىلەن بىللە جەمئىي 19 يىل دىلار ئېلىدە سەرگەردان بولۇپ، ئاندىن ئۆز ئۆيىگە قايتىپ كەلدى. چۇڭئېر تەختكە چىقىپ، جىن ۋېنگۇڭ بولغاندىن كېيىن، جاۋسۇينى يۈەن[6] دېگەن يەرگە تۆرە قىلىپ بەلگىلىدى. ئۇ يۈەن شەھرىدە تۇرۇپ ھاكىمىيەت يۈرگۈزدى. ۋېنگۇڭ شۇنىڭ ئۈچۈن ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى تالىدىكى، جاۋ سۇي ئۇنىڭغا ناھايىتى دانا تەدبىرلەرنى كۆرسەتكەنىدى. «جىن بەگ (خانىدان) لىرى تەزكىرىسى»دە، بۇ ئەھۋال تەپسىلى بايان قىلىنغان.

جاۋ سۇي جىن بەگلىكىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، جىن بەگلىكىدە قالغان ئاۋۋالقى خوتۇنى ئۇنىڭ دىلار ئېلىدە ئالغان خوتۇنىنى ئالدۇرۇپ كېلىشنى ھەمدە دىلار ئېلىدىكى خوتۇنىدىن تۇغۇلغان ئوغلى جاۋدۇننى چوڭ خوتۇندىن بولغان ئوغۇل دەپ ئېتىراپ قىلىشنى قايتا-قايتا تەلەپ قىلدى ۋە جىن بەگلىكىدىكى خوتۇنىدىن تۇغۇلغان ئۈچ ئوغۇلنىڭ ھەممىسى ئۇنى ھۆرمەتلىدى.

م. ب. 622-يىلى (جىن شياڭگۇڭنىڭ ئالتىنچى يىلى) جاۋ سۇي ئۆلدى. شياڭگۇڭ ئۇنىڭغا «چېڭ جى» دەپ شەرەپ نامى بەرگەنىدى.

(ئەسلى كىتاب 1779-1782-بەت)

* * *

جاۋ بېگى ۋۇلىڭۋاڭ[7] م. ب. 307-يىلى (ۋۇلىڭۋاڭنىڭ 19-يىلى) باھار بىرىنچى ئايدا، شىنگۇڭ ئوردىسىدا[8] چوڭ ئۇچرىشىش يىغىنى بولدى. جاۋ بېگى ۋۇلىڭۋاڭ بۇ يەردە فېي يى[9] بىلەن كۆرۈشۈپ، ئەلنىڭ چوڭ ئىشلىرى توغرىسىدا مەسلىھەت ئېلىپ باردى. مەسلىھەت بەش كۈن داۋاملاشتى. ۋۇلىڭۋاڭ شىمالدا جۇڭشەن بەگلىكىنىڭ زېمىنىنى تارتىۋېلىپ، تاكى فاڭزى[10]

ئاھىيىسىگىچە باردى. شۇنىڭ بىلەن دەي دىيارىغا كەلدى. شىمالدا ۋۇچيۇگىنچە[11]، غەربتە خۇاڭخې دەرياسىغىچە بېرىپ، خۇاڭخۇاتېڭىغا[12] چىقتى؛ لۇخۇەن[13] بىلەن كۆرۈشۈپ، مەسلىھەتلىشىپ: «مەرھۇم ۋاڭىمىز ۋەزىيەت ئۆزگىرىشىدىن پايدىلىنىپ، جەنۇبىي چېگرىدىكى دىيارلارنى ئىگەللەپ، جاڭ[14]، فۇ[15] دەريالىرىنىڭ مۇھىم، ئەپلىك يەرلىرىدىن پايدىلىنىپ، سېپىل سالدى. يەنە لىن[16]، گولاڭ[17] قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلىپ، رىڭ[18] دېگەن يەردە لىنخۇلارنى مەغلۇپ قىلغانىدى. لېكىن ئىشلار تامام ئورۇنلىنىپ بولغىنى يوق. ھازىر جۇڭشەن بەگلىكى مېنىڭ مەركىزىي دىيارىمدا تۇرىدۇ. شىمالدا يەن بەگلىكى، شەرقتە خۇلار (胡)[19] بار؛ غەربتە لىنخۇلار[20]، لۇفەنلەر[21]، چىن بەگلىكى، خەن بەگلىكى چېگرىداش. ئەگەر قۇدرەتلىك ھەربىي كۈچ بىلەن ئۆزىمىزنى قوغدىمىساق، بەگلىكىمىزنىڭ يوقىلىشىنى كۈتۈپ ئولتۇرغان بولىمىز. قانداق قىلىش كېرەك؟ يۈكسەك نام قازىنىشتا، كونا ئۆرپ-ئادەتلەر چوقۇم توسالغۇ بولىدۇ. مەن كىيىملىرىمىزنى ئۆزگەرتىپ، ھۇنچە كىيىنىشنى تەشەببۇس قىلىمەن» دېگەندە، لۇخۇەن: «خوپ» دېدى. لېكىن ۋەزىرلەر ئۇنىماسىدى. شۇنىڭ بىلەن ھۇنچە كىيىنىش تەرەپدارى بولغان فېي يى (肥义)نى ئۆز يېنىدا تۇتقان جاۋ بېگى: «مەن جاۋجيەن، جاۋشياڭزى دېگەن ئىككى بەگنىڭ كۆرسەتكەن خىزمەتلىرىنى ئەسلەيمەن. ھۇنلار ۋە دىلارنى بېقىندۇرۇشنىڭ پايدىسىنى كۆزدە تۇتىمەن، ۋەزىر بولغۇچىلار نامرات ۋاقتىدا ئۆزىنىڭلا ياخشى نامىنى ساقلاش، ئاتا-ئانىلارغا ۋاپادار بولۇش، قېرىلارغا ھۆرمەت قىلىش، قېرىنداشلىرىنى، كىچىكلەرنى ئاسراش، ئادىل ۋە توغرا بولۇشتەك پەزىلەتنى ساقلىشى كېرەك. ئۇلۇغلاشقان چاغدا كەمتەر بولۇپ، ئەلگە ۋە خان-بەگلەرگە پايدىلىق ئىش قىلىشى لازىم. بۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى ۋەزىرلەرنىڭ قىلىشقا تېگىشلىك

ئىشى. ھازىر مەن جاۋ بېگى شياڭزىنىڭ ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلماقچىمەن. ھۇنلار ۋە دىلارنىڭ دىيارىدا يەر ئېچىپ، زېمىن كېڭەيتمەكچىمەن. لېكىن ئەلدە خەلققە پايدا ۋە بەككە ياردەم كۆرسىتىدىغان سادىق ۋەزىر ئۇچراتمىدىم. ئەگەر مەن ھەممىگە كىيىمىنى ئۆزگەرتىپ ھۇنچە كىيىندۈرسەم، دۈشمەن مۇقەررەر ھالدا ئاجىزلايدۇ. شۇنداق قىلغاندىلا، ئاز كۈچ ئىشلىتىپ، كۆپ مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشكىلى بولىدۇ. ھەمدە پۇقرالارنىڭ مۇشەققەتلىرىنى يېنىكلىتىپ، جاۋجيەنزى، جاۋشياڭزى قاتارلىق ئىككى بەككە ئوخشاش تۆھپە ياراتقىلى بولىدۇ. ئەلدە باشقىلاردىن ئۈستۈن تۆھپە ياراتقۇچى ئادەملەر چوقۇم كونا ئۆرپ-ئادەتلەرنىڭ توسالغۇسىغا ئۇچرايدۇ. پەۋقۇلئاددە ئەقىل-پاراسەتكە ئىگە، يىراقنى كۆرەر ئادەملەر چوقۇم مۇتەئەسسىپ، تەكەببۇر ئادەملەرنىڭ ئۆچمەنلىكىگە دۇچ كېلىدۇ. ھازىر مەن پۇقرالارنى ھۇنچە كىيىنىپ، ئاتقا مىنىش، ئوقيا ئېتىشقا تەربىيىلىمەكچىمەن. لېكىن ئەلدە بەزى ئادەملەر مېنى چوقۇم ئەيىبلىشى مۇمكىن. قانداق قىلىش كېرەك؟» دېگەندە، فېي يى: «پېقىر، ئاڭلىشىمچە، ئىشنى ئىككىلىنىپ قىلسا ۋۇجۇتقا چىقماسمىش، ھەركەتتە قەتئىيەت بولمىسا، شۆھرەت قازىنالماسمىش، ئۇلۇغ بېگىم، كونا ئادەتكە خىلاپلىق قىلىش قارارىغا كەلگەن ئىكەنلا، ئەلدىكى كىشىلەرنىڭ سۆز-چۆچەك قىلىشىدىن ئەنسىرىمەسلىكلىرى كېرەك. ئەڭ يۈكسەك ئەخلاقنى تەشەببۇس قىلغۇچى ئادەملەر چاكىنىلار بىلەن بىر ئېرىقتا ئاقماسلىقى، چوڭ يېڭىلىقنى ياراتقۇچى ئادەملەر چاكىنىلار بىلەن بىر ئېرىقتا ئاقماسلىقى، چوڭ يېڭىلىقنى ياراتقۇچى ئادەملەر ئادەتتىكى ئادەملەرنىڭ گەپ-سۆزلىرى بىلەن ھېسابلاشماسلىقى لازىم. ئۆتمۈشتە، چوڭ ئاقساقال شۈن ئۇسسۇل بىلەن سەنمياۋلارنى تەسىرلەندۈرگەنىكەن. يۇمۇ يالىڭاچلار ئېلىگە (裸国) يالىڭاچ كىرگەنىكەن. بۇ ھەرگىز ئارزۇ-ھەۋەسكە بېرىلىش،

كۆڭۈل ئېچىش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى پاراۋانلىققا ئېرىشىش ۋە مۇۋەپپەقىيەت قازىنىش ئۈچۈن بولغان. نادان ئادەملەر ۋۇجۇتقا چىققان ئىشلارنىمۇ چۈشىنىپ كېتەلمەيدۇ. ئەقىللىق ئادەملەر بولسا، بولمىغان ئىشلارنىمۇ ئالدىن بىلىۋالىدۇ. ئۇنداق بولسا، ئۇلۇغ بېگىم، يەنە نىمە ئۈچۈن ئارىسالدى بولىدىلا؟» دېگەنىدى. ۋۇلىڭۋاڭ: «مەن كىيىملىرىمىزنى ئۆزگەرتىپ خۇنچە كىيىنىش توغرىسىدا ھەرگىز ئىككىلەنمەيمەن؛ ئەلدىكى كىشىلەرنىڭ زاڭلىق قىلىشىدىن قورقمايمەن. ساراڭ ئادەملەر خۇشاللىق دەپ ھېس قىلغاننى، ئەقىللىق ئادەملەر قايغۇلۇق دەپ ھېسابلايدۇ؛ نادان ئادەملەر زاڭلىق قىلغاننى، دانىشمەنلەر تەكشۈرۈپ، تەتقىق قىلىدۇ. ئەگەر ئادەملەر ماڭا بېقىنسا، خۇن كىيىمنىڭ ئۈنۈمىنى تۆۋەن چاغلىغىلى بولمايدۇ. كىشىلەر مېنى زاڭلىق قىلغان تەقدىردىمۇ، چوقۇم خۇنلارنىڭ زېمىنىنى ۋە جۇڭشەن بەگلىكىنى ئىشغال قىلىمەن» دېگەن ۋە شۇنىڭ بىلەن كىيىمنى ئۆزگەرتىپ خۇنچە كىيىنگەنىدى.

ۋۇلىڭۋاڭ ۋاڭ شېيىنى گۇڭزى چېڭغا(22) ئەۋەتىپ: «مەن خۇنچە كىيىنىپ، ئوردىغا چىقىپ ۋەزىرلەر بىلەن كۆرۈشمەن، تاغامنىڭمۇ خۇنچە كىيىنىشنى ئۈمىت قىلىمەن. بىر ئائىلىدىكى ئادەملەر ئائىلە باشلىقىغا ئىتائەت قىلىشى، بىر بەگلىكتىكى ئادەملەر بەككە ئىتائەت قىلىشى لازىم. بۇ قەدىمدىن ھازىرغىچە داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئومۇمى پەزىلەت؛ بالا ئاتا-ئانىغا قارشى چىقماسلىقى، ۋەزىر بەككە، پادىشاغا قارشىلىق قىلماسلىقى كېرەك. بۇ مەرھۇم بېگىمىز تۈزۈپ بەرگەن ئادەتتىكى قائىدە-يوسۇن. ھازىر مەن كىيىمنى ئۆزگەرتىشكە پەرمان چۈشۈردۈم. تاغام خۇنچە كىيىنمىسە، كىشىلەر سۆز-چۆچەك قىلارمىكىن، دەپ ئەندىشە قىلىمەن. ئەلنى باشقۇرۇشتا بىر ئومۇمى قائىدە بولىدۇ. ئۇ بولسىمۇ، خەلققە پايدا يەتكۈزۈشنى ئاساس قىلىشتۇر. ھاكىمىيەت تۇتۇشنىڭ بىر پرىنسىپى بار، ئۇ بولسىمۇ، ئەمر-

پەرماننىڭ چاقماقتەك تېز ئىجرا قىلىنىشىدىن ئىبارەت. گۈزەل ئەخلاقلىق ئادەملەرنى ئاۋال ئاۋام خەلق ئىچىدىن تاللاش كېرەك. ئەمر-پەرمانغا ئالدى بىلەن ۋەزىر-بەگلەر ئىتائەت قىلىشى كېرەك. بۈگۈن خۇنچە كىيىنىشتىن مەقسەت-ھەرگىز كۆڭۈل ئېچىش ئۈچۈن ئەمەس. ھەر قانداق ئىشنى قىلىدىغان ۋە توختىتىدىغان پەيتى بولىدۇ. شۇ بويىچە ئىشلىگەندىلا، ئىش ۋۇجۇتقا چىقىدۇ. ئىش ۋۇجۇتقا چىقىپ، تۆھپە يارىتىلغاندىلا، ئاندىن غايىۋى مەنزىلگە تولۇق يەتكىلى بولىدۇ. ھازىر مەن تاغامنى ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش پرىنسىپلىرىغا خىلاپلىق قىلىپ قويارمىكىن دەپ ئەنسىرەيمەن. شۇڭا، تاغامنىڭ ئويلىنىپ بېقىشى ئۈچۈن بۇ سۆزلەرنى قىلدىم. ئاڭلىشىمچە، بەگلىككە پايدىلىق ئىش بولسىلا، ئۇ يۈرگۈزۈلسە، خاتا بولماسمىش؛ قەدىرلىك تۇغقانلارغا تايىنىپ ئىش كۆرسە، نام-ئابرويغا زىيان يەتمەسمىش. شۇنىڭ ئۈچۈن، مەن تاغامنىڭ نام ئابرويىغا تايىنىپ، خۇنچە كىيىنىشنىڭ غەلىبىگە ئېرىشىشنى ئۈمىت قىلىمەن. ۋاڭ شېيىنى خۇزۇرىڭىزغا ئەۋەتتىم. خۇنچە كىيىم ئالماشتۇرۇۋېلىشىڭىزنى ئۆتۈنىمەن» دېگەن. گۇڭزى چېڭ قايتا-قايتا تازىم قىلىپ باش قويغان ھالدا: «كەمىنىلىرى ئۇلۇغ بېگىمنىڭ كىيىمنى ئۆزگەرتىپ، خۇنچە كىيىنگەنلىكلىرىنى ئاڭلىغانىدىم. پېقىر ئىقتىدارسىزمەن، ئاغرىپ يېتىپ قالدىم. دەرھال ئالدىلىرىغا بېرىپ تەكلىپ بېرەلمىدىم. ھازىر بەگ ئالىيلىرى كەمىنىلىرىگە خۇنچە كىيىنىشنى بۇيرۇپتىلا، پېقىرلىرى نادانلارچە بەرگەن جاۋابىم بىلەن ساداقىتىمنى بىلدۈردۈم. ئاڭلىشىمچە، ئوتتۇرا جۇڭگو پاراسەتلىك ئادەملەرنىڭ ماكانى بولۇپ، بۇ يەردە خىلمۇ-خىل بايلىقلار توپلانغانىكەن. ئەۋلىيالار بۇ يەردە تەلىم بەرگەچكە، مېھرىۋانلىق، ۋاپادارلىق بۇ يەردە ئەمەلگە ئاشقانىكەن. «شېئىرنامە»، «ئەدەپنامە»، «نەغمە نامە» لەر بۇ يەردە ئادەتكە ئايلىنىپ، ئاجايىپ-غارايىپ

چېۋەرماھارەتلەر مۇشۇ يەردە كۆرسىتىلىپ، يىراق يۇرتلاردىن كەلگەن كىشىلەر زىيارەت قىلىدىغان، يات قەۋملەر نەمۇنە قىلىدىغان دۆلەت ئىكەن. ھازىر ئۇلۇغ بېگىم بۇ ياخشى ئەنئەنىنى تاشلاپ، يىراق يۇرتلاردىكى يات قەۋملەرچە كىيىنىپ، قەدىمكى كىشىلەرنىڭ تەلىمىنى ئۆزگەرتىۋەتتىلە. ئەنئەنىۋى قائىدە-يوسۇنلارنى ئالماشتۇردىلا. بۇ خەلقنىڭ كۆڭلىگە ياقمايدۇ. ئۆلىمالارنىڭ تەلىملىرىگە خىلاپ كېلىدۇ. بۇ ئوتتۇرا جۇڭگونىڭ ئەزەلدىن كېلىۋاتقان ئۆرپ-ئادەتلىرىدىن ئايرىلغانلىق بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، پېقىرلىرى بەگ ئالىيلىرىنىڭ بۇ ئىشلارنى ئويلىنىپ بېقىشىنى ئۈمىد قىلىمەن» دېگەن.

ۋۇلىڭۋاڭ گۇڭزى چېڭنىڭ ئۆيىگە كېلىپ، ئۆزى بىۋاسىتە ئۆتۈنۈش قىلىپ: «كىيىم ئىشقا، ئەدەپ-قائىدە ئىش باشقۇرۇشقا ئەپلىك بولۇشى كېرەك. دانىشمەنلەر ئوخشىمىغان يۇرتلارنى كۆزدىتىپ، ئۆز جايىنىڭ ئەھۋالىغا، ئىشلارنىڭ چوڭ-كىچىكلىكىگە قاراپ، ئەدەپ-قائىدىلەرنى بېكىتىپتىكەن. بۇلارنىڭ ھەممىسى خەلققە مەنپەئەت يەتكۈزۈش، دۆلەتنى بېيىتىش ئۈچۈن بولغانىدى. چاچلىرىنى كېسىپ، بەدەنلىرىگە رەڭلىك گۈللەرنى چېكىپ، بىلەكلىرىگە رەڭلىك رەسىملەرنى سىزىپ، ئىزمىسى سول تەرەپكە كېلىدىغان كىيىملەرنى — كىيگۈچىلەر ئوۋيۆلىكلەر،[23] قېشىنى قارا بوياپ، پېشانىسىگە گۈل چېكىپ، بېشىغا بېلىق تېرىسى بۆك كىيىپ، ئۈچىسىغا قوپال تىكىلگەن كىيىملەرنى كىيگۈچىلەر داۋۇ بەگلىكى ئاھالىلىرىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، جايلارنىڭ ئەدەپ-قائىدە ۋە كىيىم-كېچەكلىرى ئوخشاش بولمىسىمۇ، لېكىن ئىش قىلىش جەھەتتىكى رولى ئوخشاشتۇر. يەر ئوخشاشمىسا، كىيىمدىمۇ ئۆزگىرىش بولىدۇ، ئىش ئوخشاشمىسا، ئەدەپ-قائىدىدىمۇ ئۆزگىرىش بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن دانىشمەنلەرنىڭ قارىشىچە، ئەگەر ئەلگە مەنپەئەتلىك بولىدىكەن، كىشىلەر-

نىڭ كىيىم-كېچەكلىرىنى بىر خىل قىلىش ھاجەتسىز. ئەگەر ئىش قىلىشقا ئوڭايلىق بولىدىكەن، ئەدەپ-قائىدىسىنى ئوخشاش قىلىش ھاجەتسىز. كوڭزىچى ئۆلىمالارنىڭ ئېتىقادى ئوخشاش، لېكىن ئادەتلىرى ئوخشاش ئەمەس. ئوتتۇرا جۇڭگونىڭ ئەدەپ-قائىدىلىرى ئوخشاش، لېكىن سىياسەت ۋە ئاقارتىش ئىشلىرى ئوخشاش ئەمەس. شۇ ھالدا تاغ دىيارىدا ئىش قىلىشقا ئوڭايلىق بولسۇن ئۈچۈن، ئوخشاشمىغان قائىدىلەرنى قوللانسا، كىيىملەرنى كىيسە بولمامدىكەن؟ شۇنىڭ ئۈچۈن كېتىش ياكى تۇرۇش ئىشلىرىنى ئاقىل كىشىلەر بىرلىككە كەلتۈرەلمەيدۇ؛ يىراق ياكى يېقىن يەردىكى كىيىملەرنى ئەۋلىيالار ئوخشاش قىلىۋېتەلمەيدۇ. قاقاس نامرات يەرلەردە ئاجايىپ نەرسىلەر كۆپ بولىدۇ. كۆرگەن-بىلگەنلىرى ئاز ئادەملەر مۇنازىرىنى ياخشى كۆرىدۇ. ئۇقمايدىغان نەرسىلەر ئۈستىدە گۇمانلانمايدۇ. ئۆزلىرىنىڭكىگە ئوخشىمايدىغان سۆز-ھەرىكەتلەرنى خاتا دېمەيدۇ. بۇ ئاممىغا مەنپەئەت يەتكۈزۈش ئۈچۈن، ئەڭ مۇكەممەل ئۇسۇل-چارە ئىزدەشتىن ئىبارەتتۇر. تاغامنىڭ بۈگۈنكى سۆزلىرى چاكىنا كۆز قاراش بولۇپ، مېنىڭ ئېيتقانلىرىم، چاكىنا مۇھاكىمىلەرنى چەكلەيدىغان پاكىت ۋە قائىدىلەردۇر. بەگلىكىمىزنىڭ شەرقىدە خۇاڭخې، باۋلۇ دەريالىرى بولۇپ، چى ۋە جۇڭشەن بەگلىكلىرى بىلەن بۇ ئىككى دەريادىن تەڭ پايدىلىنىدۇ، لېكىن كېمە ئىشلەتمەيدۇ. چاڭشەن[24] تېغىدىن تاكى دەي بەگلىكى[25] ۋە شاڭداڭ[26] دېگەن يەرگىچە، شەرقتە يەن بەگلىكى ۋە تۇڭگۇسلار بىلەن چېگرىداشمىز؛ غەربتە لۇفەن (楼烦)، چىن (秦) بەگلىكى، خەن (韩) بەگلىكى بىلەن چېگرىداشمىز. تا ھازىرغىچە ئات مىنىش، ئوقيا ئېتىش تەييارلىقىمىز يوق. شۇنىڭ ئۈچۈن، مەن كېمە توپلاپ تەييارلىق قىلىمەن، سۇنىڭ خۇسۇسىيىتى بىلەن تونۇشىدىغان ئادەملەرنى تېپىپ، خۇاڭخې بىلەن باۋلۇ دەريالىرىنى مۇداپىئە قىلىمەن.

كىيىمنى ئۆزگەرتىپ، ئات مىنىش، ئوقيا ئېتىشنى مەشق قىلدۇرىمەن. شۇ ئارقىلىق يەن بەگلىكى، ئۇچ خۇ (خۇن)[27]، چىن بەگلىكى، خەن بەگلىكى بىلەن تۇتاشقان چېگرانى مۇداپىئە قىلىمەن. بېگىمىز جاۋجيەنزى جىنياڭ ۋە شاگداگلاردىن ھالقىپ ئۆتۈپ، سىرتقا قاراپ كېڭەيگەنىدى. بېگىمىز جاۋشياڭزى غەربىي رۇڭلارنى يوقىتىۋېتىپ، دەي بەگلىكىنى ئىشغال قىلىپ، خۇنلاردىن مۇداپىئە كۆردى. بۇ پاكىتلارنى نادانلارمۇ، پاراسەتلىكلەرمۇ بىلىدۇ. ئالدىنقى بىر مەزگىلدە، جوڭشەن بەگلىكى چى بەگلىكىنىڭ قۇدرەتلىك ھەربىي كۈچىگە تايىنىپ، بىزنىڭ زېمىنىمىزغا تاجاۋۇز قىلىپ، خەلقىمىزنى تۇتقۇن قىلغانىدى. سۇ قويۇپ بېرىپ، خاۋيى[28] شەھىرىمىزنى قورشىدى. ئەگەر زېمىن ئىلاھىنىڭ روھى قوغدىمىغان بولسا، خاۋيى شەھىرى قولدىن كېتىپ قېلىشقا تاس قالغانىدى. مەرھۇم بەگلەر بۇنى چوڭ نومۇس دەپ قارىدى. بۇ ئىنتىقام تېخى ئېلىنمىغان ئەمەس. ھازىر ئات مىنىش، ئوقيا ئېتىشتەك ھەربىي ماھارەتكە ئىگە بولدۇق. بۇنىڭ، يېقىندىن ئېيتقاندا، شاگداگنىڭ ۋەزىيىتىنى ئۆزگەرتىشكە، ئۇزۇننى كۆزلىگەندە، جوڭشەن بەگلىكىدىن ئىنتىقام ئېلىشقا پايدىسى بولىدۇ. لېكىن تاغا! ئۆزلىرى ئوتتۇرا جوڭگونىڭ ئادەتلىرىگە رىئايە قىلىش ئارقىلىق جاۋجيەنزى، جاۋشياڭزى قاتارلىق بەگلەرنىڭ مۇددىئالىرىغا قارشى تۇرۇپ، كىيىمنى ئۆزگەرتىشتىن بىزار بولدۇم، دېگەن سۆزلىرى بىلەن خاۋيى ۋەقەسىدىكى نومۇسنى ئەسلىرىدىن چىقىرىپ قويىدىلا. تاغا! ئۆزلىرىدىن بۇنى ئۈمىت قىلمىغان ئىدىم» دېگەندە، گۇڭزى چېڭ: «پېقىر، ھەقىقەتەن نادان ئىكەنمەن، بەگ ئالىيلىرىنىڭ كىيىم ئۆزگەرتىشلىرىنىڭ ئۇلۇغ ئەھمىيىتىنى چۈشەنمەپتىمەن. چاكىنا، يۈزە قاراش بويىچە بىلجىرلاپتىمەن. بۇ پېقىرنىڭ جىنايىتى. ھازىر بەگ ئالىيلىرى جاۋجيەنزى، جاۋشياڭزى قاتارلىق بەگلەرنىڭ ئىرادىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ،

مەرھۇم بەگلەرنىڭ ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولسىلا، پېقىرلىرى ئەمر-پەرمانغا ئىتائەت قىلماسلىققا قانداقمۇ جۈرئەت قىلالايمەن؟» دەپ يەنە باش قويۇپ تازىم قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ۋۇلىڭۋاڭ ئۇنىڭغا ھۇنچە كىيىم تەقدىم قىلدى. ئىككىنچى كۈنى گۇڭزى چېڭ ھۇنچە كىيىنىپ ۋۇلىڭۋاڭ بىلەن كۆرۈشتى. شۇنداق قىلىپ، ۋۇلىڭۋاڭ كىيىمنى ئۆزگەرتىپ، ھۇنچە كىيىنىش توغرىسىدا پەرمان چىقاردى.

جاۋۋېن، جاۋزاۋ، جوۋ شاۋ، جاۋجۈنلەر ۋۇلىڭۋاڭغا ھۇنچە كىيىنمەسلىك، ئەسلىدىكى مىزان بويىچە كىيىنىش توغرىسىدا نەسىھەت قىلىپ ئۇنى توسماقچى بولسىمۇ، لېكىن ۋۇلىڭۋاڭ: «ئالدىنقى بەگلەرنىڭ ئادەتلىرى بىر بىرسىگە ئوخشىمىسا، قايسى كونا ئادەتنى ئۇدۇم قىلىمىز؟ ئاقساقال خانلار بىر بىرسىنىڭ تۈزۈمىگە ۋارىسلىق قىلىشمىغان تۇرسا، يەنە نېمە دەپ ئۇ كونا قائىدىلەرگە ئەمەل قىلىمىز؟ لۇشى (虑戏)، شېننۇڭ (神农)لار خەلققە تەلىم-تەربىيە بەرگەن، ئەيىبلىمىگەن؛ خۇاڭدى، ياۋ، شۇنلەر ئەيىبلىگەن، لېكىن غەزەپلەنمىگەن. شۇ دەۋرگە لايىق ئەمر-پەرمانلار ئۆز ۋاقتىدا تۈزۈلگەن. ئەمەلىي ئەھۋالغا قاراپ، مۇۋاپىق قائىدە-يوسۇنلار بەلگىلەنگەن. مىزان ۋە پەرمانلار ئەمەلىي ئىشقا مۇۋاپىق بولۇشى، كىيىم-كېچەك، قورال-سايمان ئىشلىتىشكە ئەپلىك بولۇشى كېرەك. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەلنىڭ ئىشىنى بىر تەرەپ قىلىشتا، ئوخشاش ئۇسۇلنى قوللىنىش ھاجەتسىز؛ دۆلەتنى باشقۇرۇشقا ئەپلىك بولسۇن ئۈچۈن، قەدىمكى تەجرىبىلەرگە رىئايە قىلىش ھاجەتسىز. دانىشمەنلەر باش كۆتەرگەندە، ئۆز ئارا بىرىگە ۋارىسلىق قىلماستىنلا، ئەلنىڭ ئىشىنى ۋۇجۇتقا چىقارغانىدى. شيا (夏)، يىن (殷)لار ئاجىزلىغاندا، ئەدەپ-قائىدىلەرنى ئۆزگەرتمىگەن بولسىمۇ ھالاك بولدى. دېمەك، كونا ئەدەپ-قائىدىلەرگە خىلاپلىق قىلىشنى ئەيىب-

لەشنىڭ، كونا قائىدىلەرگە رىئايە قىلىشنى مەدھىيىلەشنىڭ ھاجىتى
يوق. ئەگەر غەلىتە، يات كىيىملەرنى كىيگەن ئادەمنىڭ ئىدىيىسى
يامان بولىدىغان بولسا، ئۇ چاغدا زوۋ (邹)، لۇ (鲁) بەگلىكلىرىدەك
قەدىمكى ئەدەپ-قائىدىلەرگە شۇنچە رىئايە قىلغان بەگلىكلەردە
ئەدەپ-قائىدىلەر بىلەن كېلىشەلمەيدىغان ئادەم بولمىغان بولاتتى.
ئەگەر ئۆرپ-ئادىتى ناچار يەردىكى خەلقلەر يولسىز بولىدۇ
دېيىلسە، ئۇ چاغدا، ۋۇ (吴)، يۆ (越) قاتارلىق غەلىتە ئادەتلىك
يەرلەردە ياخشى ئادەملەر بولمىغان بولاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، دانىش-
مەنلەر بەدەننى يېپىپ تۇرىدىغان نەرسىنى كىيىم، ئىشلارنى بىر
تەرەپ قىلىدىغان تەدبىرلەرنى ئەدەپ-قائىدە دەپ ئاتاشقانىدى.
كىشىلەر ئارىسىدىكى بېرىش-كېلىش قائىدىسى، كىيىم-كېچەك
تۈزۈمى ئاددى خەلقنى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە پايدىلىق، لېكىن ئۇ
ئارقىلىق دانىشمەنلەرنى باھالىغىلى بولمايدۇ. ئاددى خەلق ئۆرپ-
ئادەت بىلەن بىللە ماڭغان؛ دانىشمەنلەر شەيئىلەرنىڭ ئۆز گىرىشىگە
ماسلاشقان. شۇڭا، تەمسىللەردە: «كىتابتا كۆرسىتىلگەن چارىلەر
بويىچە ھارۋا ھەيدىگەن ئادەملەر ئاتنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى تولۇق
بىلمەيدۇ؛ قەدىمكى قائىدىلەر بىلەن دۆلەت باشقۇرغان ئادەملەر
ئىشنىڭ ئۆزگىرىشىنى تەپسىلى چۈشەنمەيدۇ» دېيىلگەن. «كونا
قائىدىلەرگە ئاساسەن كۆرۈلگەن نەتىجە يەنىلا چاكىنىلىقتىن ئېشىپ
كېتەلمەيدۇ؛ قەدىمكى زامان ئىلمى بىلەن ھازىرقى ئەلنى باشقۇ-
رۇش مۇمكىن ئەمەس. سىلەر ھەرگىز كونىنى تىرىلدۈرۈشنى ئىككىن-
چى ئوتتۇرىغا قويغۇچى بولماڭلار» دېدى. شۇنىڭ بىلەن ھۇنچە
كىيىنىشنى يولغا قويۇپ، ئات مىنىش، ئوقيا ئېتىش ماھىرلىرىنى
چاقىرىشقا باشلىدى.

م. ب. 306-يىلى (ۋۇلىڭۋاڭنىڭ 20-يىلى)، ۋۇلىڭۋاڭ لەشكەر
تارتىپ، جۇڭشەن بەگلىكى زېمىنىگە تاجاۋۇز قىلىپ، نىڭجيا غىچە

بېرىپ، غەربدە ھۇنلارنىڭ يېرىنى بېسىۋېلىپ، يۈجۇڭغىچە[29]
يېتىپ باردى. لىنخۇ (林胡) لارنىڭ خانى ئادەم ئەۋەتىپ ئات
تەقدىم قىلدى. ۋۇلىڭۋاڭ ئوردىغا قايتقاندىن كېيىن، لۇخۇەننى
چىن (秦) بەگلىكىگە، چيۇيىنى خەن (韩) بەگلىكىگە، ۋاڭ بېننى چۇ
(楚) بەگلىكىگە، فۇدىڭنى ۋېي (魏) بەگلىكىگە، جاۋجۆنى چى (齐)
بەگلىكىگە ئەۋەتتى. دەي بەگلىكى ۋەزىرى جاۋگۇ، خۇ (ھۇن) لارنى
باشقۇردى ۋە ئۇلارنىڭ لەشكەرلىرىنى قوبۇل قىلىپ ئالدى.

م. ب. 305-يىلى (ۋۇلىڭۋاڭنىڭ 21-يىلى)، ۋۇلىڭۋاڭ جۇڭ-
شەن بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. جاۋشاۋ
(赵袑) ئوڭ قانات قوشۇن سەركەردىسى، شۈجۈن (许钧) سول
قانات قوشۇن سەركەردىسى، بەگزادە جاڭ ئوتتۇرا قوشۇن سەركەر-
دىسى، ۋۇلىڭۋاڭ پۈتكۈل قوشۇننىڭ سەركەردىسى بولدى. نيۇجيەن
(牛翦) ھارۋىلىق-ئاتلىق قوشۇنلارغا، جاۋشى (赵希) ھۇن (胡)
ۋە دەي بەگلىكى قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلدى. جاۋشىنىڭ قوشۇن-
لىرى جىڭشىڭغا[30] بېرىپ، ھۇن ۋە دەي بەگلىكى قوشۇنلىرى بىلەن
چۈياڭدا[31] قوشۇلۇپ، دەنچيۇ،[32] خۇاياڭ[33] ۋە خۇڭشاڭ[34]
ئۆتكىلىنى ئىشغال قىلدى. ۋۇلىڭۋاڭ باشچىلىقىدىكى قوشۇنلار خاۋيى
شەھىرى، شىيى شەھىرى،[35] فېڭلۇڭ[36] ۋە دۇڭيۈەنلەرنى[37]
ئىگەللىدى. جۇڭشەن بەگلىكى تۆت شەھەرنى تەقدىم قىلىپ، سۈلھ
تەلەپ قىلغاچقا، ۋۇلىڭۋاڭ ماقۇل بولۇپ، لەشكەرلىرىنى قايتۇرۇپ
كەتتى.

م. ب. 303-يىلى (ۋۇلىڭۋاڭنىڭ 23-يىلى)، ۋۇلىڭۋاڭ يەنە
جۇڭشەنگە ھۇجۇم قىلدى. م. ب. 301-يىلى (ۋۇلىڭۋاڭنىڭ 25-
يىلى)، بەگ ئاغىچا خۇيخوۋ[38] ئۆلدى. ۋۇلىڭۋاڭ جوۋشاۋنى
ھۇنچە كىيىندۈرۈپ، ئۇنى بەگزادە جاۋخېغا ئۇستاز قىلىپ ئەۋەتتى.
م. ب. 300-يىلى (ۋۇلىڭۋاڭنىڭ 26-يىلى)، يەنە جۇڭشەن

بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىپ، شىمال تەرەپتىن يەن، دەي بەگلىكلىرى-
گىچە، غەرب تەرەپتىن يۈنجۇڭ، جيۇيۈەنلەرگىچە بېسىۋالدى.
م. ب. 299-يىلى (ۋۇلىڭۋاڭنىڭ 27-يىلى) بەشىنچى ئايدا،
ۋۇلىڭۋاڭ شەرقىي ئوردىدا تەنتەنىلىك ئوردا يىغىنى ئاچتى. شۇنىڭ
بىلەن بىللە بەگلىكنى ئۆتكۈزۈپ بېرىدىغان داغدۇغىلىق مۇراسىم
ئۆتكۈزۈپ، شاھزادە جاۋخېنى بەگ قىلىپ تەيىنلىدى. يېڭى بەگ
زىيارەتگاھقا بېرىپ، ئىبادەت قىلغاندىن كېيىن، بەگلىكنىڭ ئىشلىرىنى
باشقۇرۇشقا كىرىشتى، ئىلگىرىكى تۆرىلەرنىڭ ھەممىسى يېڭى بەگنىڭ
ۋەزىرلىرى بولۇشتى. فېي يى ۋەزىرلىككە تەيىنلىنىپ ھەمدە يېڭى
بەگنىڭ ئۇستازى بولدى. خۇيۋېنۋاڭ مانا شۇ ئىدى. خۇيۋېنۋاڭ
خۇي بەگ ئانا ۋۇۋا (惠后吴娃)نىڭ ئوغلى. ۋۇلىڭۋاڭ بولسا،
ئۆزىنى بەگ ئاتا (主父) دەپ ئاتايتتى.
بەگ ئاتا ئوغلىغا ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى باشقۇرغۇزۇپ، ئۆزى
ھۇنچە كىيىنىپ، سىپاھ-بەگ، تۆرىلەرنى باشلاپ، غەربىي شىمال-
دىكى ھۇنلارنىڭ زېمىنىنى بېسىۋالدى ھەمدە يۈنجۇڭ-جيۇيۈەندىن
ئۇدۇل جەنۇبقا چۈشۈپ، چىن بەگلىكىگە تۇيۇقسىز زەربە بېرىشنى
ئويلىغاچقا، ئۆزىنى جاۋ بەگلىكىنىڭ ئەلچىسى قىلىپ كۆرسىتىپ،
چىن بەگلىكىگە باردى. چىن بېگى جاۋۋاڭ[39] ئۇقماي قالدى.
لېكىن ئۇزۇن ئۆتمەي، بۇ ئەلچىنىڭ چىراي-شەكلىنىڭ ئۇلۇغۋار-
لىقى، ئادەتتىكى ۋەزىرلەرنىڭ سالاپىتىگە ئوخشىمايدىغانلىقىنى
سېزىپ، ئىنتايىن ھەيران بولدى ۋە ئۇنى قايتۇرۇپ كېلىشكە بۇي-
رۇق چۈشۈرۈپ كىشى ئەۋەتتى. بەگ ئاتا بۇ ۋاقىتتا ئېتىنى چاپتۇ-
رۇپ، ئاللىقاچان خەنگوگۈەن قوۋۇقىدىن چىقىپ كەتكەن ئىدى.
ئەستايىدىل سۈرۈشتە قىلىش ئارقىسىدا، بۇ ئەلچى قىياپىتىگە
كىرىۋالغان كىشىنىڭ بەگ ئاتا ئىكەنلىكى بىلىنىپ، چىنلىقلار ئىنتا-
يىن ھەيران بولدى، بەگ ئاتىنىڭ چىن بەگلىكىگە كىرىشى، ئۆزى

بىۋاستە يەرشارائىتىنى چارلاش ھەمدە چىن بېگى جاۋۋاڭنىڭ ئادە-
مگەرچىلىكىنى كۆزىتىش ئۈچۈن ئىدى.
م. ب. 297-يىلى (خۇيۋېنۋاڭنىڭ ئىككىنچى يىلى) بەگ ئاتا
يېڭى ئىشغال قىلىنغان يەرلەرنى تەكشۈرۈپ كېلىش ئۈچۈن، دەي
بەگلىكىدىن چىقىپ غەربكە مېڭىپ، شىخېدا لۇفەن خانىنى ئۇچرىتىپ
ۋە ئۇنىڭ قوشۇنلىرىنى تاپشۇرۇپ ئېلىپ، ئۆز ئەسكەرلىرىگە قوشقا-
نىدى.
م. ب. 296-يىلى (خۇيۋېنۋاڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى)، جۇڭشەن
بەگلىكى يوقىتىلىپ، جۇڭشەن ھۆكۈمدارى فۇشىغا[40] كۆچۈرۈلدى.
شۇڭا، لىڭشۇۋچېڭ[41] شەھىرى بىنا قىلىنىپ، شىمالىي تەرەپتىكى
يەرلەر بويسۇندۇرۇلغاچقا، دەي بەگلىكىگە بارىدىغان يول راۋانلاش-
قانىدى.
(ئەسلى كىتاب 1805-1813-بەتلەر)

* * *

م. ب. 272-يىلى (خۇيۋېنۋاڭنىڭ 26-يىلى) جاۋ بەگلىكى
شەرقىي خۇلارنى دەي بەگلىكى زېمىنىدىن قوغلاپ چىقاردى (جاۋ
بەگلىكىگە قارشى ئىسيان كۆتەرگەچكە، خۇيۋېنۋاڭ لەشكەر چىقىرىپ،
بۇ جايلارنى قايتۇرۇپ ئالدى).
(ئەسلى كىتاب 1821-بەت)

[1] جاۋ (赵) — قەدىمكى بەگلىك. يېغىلىق دەۋرىدىكى يەتتە كۈچلۈك
بەگلىكنىڭ بىرى.
(«سىخەي» 4451-بەت)
[2] داۋۇ (帝大戊) — شاڭ خانلىقىنىڭ ئونىنچى خانى.
(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 701-بەت)
[3] تاۋلىن (桃林) — ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى لىڭباۋشيەن
ناھىيىسىنىڭ غەربى. شەنشى ئۆلكىسى تۇڭگۈەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى

رايونلارغا توغرا كېلىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى توم 1780 ـ بەت)

[4] چيەنمۇ (千亩) قەدىمكى يەر ئىسمى. ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى جېشۇشيەن ناھىيىسىنىڭ جەنۇبى. (تۈزىتىلگەن «سيۋەن» 407 ـ بەت)

[5] لۇمىنگۇڭ (鲁闵公) م.ب. ? ـ 660) ـ ئىسمى كەي (开). جۋاڭگۇڭنىڭ ئوغلى. ئىككى يىل (م.ب. 661 ـ 660) تەختتە ئولتۇرغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى توم 1533 ـ بەت)

[6] يۋەن (原) ـ قەدىمكى بەگلىك. فامىلىسى جى. ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىنشۈي دېگەن يېرىدە. كېيىن شەرققە كۆچۈپ، ھازىرقى خېنەندىكى جيۋەننىڭ غەربىگە ئورۇنلاشقان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى توم 1781 ـ 1782 ـ بەتلەر)

[7] «جاۋ» ۋۇلىڭۋاڭ (赵武灵王 م.ب. ? ـ 295 ـ يىللار) ـ ئىسمى يۇڭ (雍)، سۇخۇۋ (肃侯)نىڭ ئوغلى. 27 يىل (م.ب. 325 ـ 299 ـ يىللار) تەختتە ئولتۇرغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى ـ توم 1083 ـ بەت)

[8] شىنگۇڭ ئوردىسى (信宫) ـ جاۋ بەگلىكى ئوردىسى. ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى يۇڭنيەن ناھىيىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى ـ توم 1803 ـ بەت)

[9] فېي يى (肥义) ـ سۇخۇۋ دەۋرىدىكى تۆرىلەرنىڭ بىرى ئىدى. ئۇ (جاۋ) ۋۇلىڭۋاڭنىڭ ھۇنچە كىيىنىپ، ئات ئۈستىدە ئوقيا ئېتىش ئىشىنى پائال قوللىغۇچى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى ـ توم 1803 ـ بەت)

[10] فاڭزى (房子) ـ «ھەقىقى شەرھ» دە: بۇ «جاۋجۇ ناھىيىسى» دېيىلگەن. ئىلاۋە: بۇ سۆز «防子» دەپمۇ يېزىلغان. ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى گاۋيى ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى ـ توم 1806 ـ بەت)

[11] ۋۇچيۇڭ (无穷) ـ يەر ئىسمى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى ـ توم 1806 ـ بەت)

[12] خۇاڭخۇا (黄华) ـ «ھەقىقى شەرھ» دە: «خۇاڭخۇا شىخېنىڭ يان تەرىپىدىكى تاغنىڭ ئىسمى» دېيىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى ـ توم 1806 ـ بەت)

[13] لۇخۇەن (楼缓) ـ يېغىلىق دەۋرىدىكى مەسلىھەتچى. ئىلگىرى ئۇ، چىن بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى بولغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى ـ توم 1806 ـ بەت)

[14] جاڭ (漳) ـ دەريا. سەنشى ئۆلكىسىنىڭ شەرقىدىكى چىڭجياڭ، جۇجياڭ دەريالىرى شەرقىي جەنۇپقا قاراپ ئېقىپ، ھازىرقى خېبېي، خېنەن ئۆلكىلىرى چېگرىسىدا جاڭخې دەرياسى بىلەن قوشۇلىدۇ ۋە يەنە شەرققە قاراپ ئېقىپ، دامىن ناھىيىسىدە ۋېيخې دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ.

(تۈزىتىلگەن «سيۋەن» 1865 ـ بەت)

[15] فۇ (滏) ـ دەريا. بۇ ھازىرقى فۇياڭ دەرياسى بولۇپ، خېبېي ئۆلكىسى سىشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى فۇشەن تېغىدىن باشلىنىدۇ.

(تۈزىتىلگەن «سيۋەن» 1863 ـ بەت)

[16] لىن (蔺) ـ يەر ئىسمى. ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى لىشى ناھىيىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى ـ توم 1806 ـ بەت)

[17] گولاڭ (郭狼) ـ يەر ئىسمى. ئورنى نامەلۇم.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى ـ توم 1806 ـ بەت

[18] رېن (荏) ـ يەر ئىسمى. ئورنى نامەلۇم.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى ـ توم 1806 ـ بەت)

[19] لىنخۇلار (林胡) ھۇنلارنىڭ بىر تارمىقى. ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ غەربىي شىمال قىسىملىرى ۋە ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ ئىكجاۋ ئايمىقىنىڭ شەرقىي شىمال رايونلىرىدا ياشىغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى ـ توم 1806 ـ بەت)

[20] شەرقتە خۇلار بار (东有胡人) ـ بۇ يەردە تۇڭگۇسلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى ـ توم 1806 ـ بەت)

[21] لۇفەنلەر (楼烦) ـ چۇنچيۇ ۋە يېغىلىق دەۋرىدىكى خانلىق. كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەن. ئات ئۈستىدە ئوقيا ئېتىشقا ماھىر. شەرقتە جاۋ بەگلىكى بىلەن خوشنا بولغان. چىن (秦) بەگلىكىنىڭ

ئاخىرلىرىدا ھونلارغا تەۋە بولۇپ، خېنەنگە كۆچكەن. قەدىمكى ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى شىڭچى، ئۇجەي ناھىيىلىرى دائىرىسىدە.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 1624 ـ بەت)

[22] گوڭزى چېڭ (公子成) — سۇخوۋنىڭ ئىنىسى. ۋۇلىڭۋاڭنىڭ تاغىسى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى ـ توم 1807 ـ بەت)

[23] ئوۋيۆ (瓯越) — قەدىمكى قەۋم ۋە رايون ئىسمى. گۇاڭدۇڭ، خەيـنەن ئارىلى رايونلىرىنىڭ قەدىمكى نامى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى ـ توم 1809 ـ بەت)

[24] چاڭشەن تېغى (常山) — يەنى خېڭشەن تېغى (恒山) ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى خۈيىۋەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى ـ توم 1810 ـ بەت)

[25] دەي بەگلىكى (代) — يېغىلىق دەۋرىدىكى بەگلىك. جاۋشياڭزى تەرىپىدىن يوقىتىلغان. ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى ۋېيشيەن ناھىيىسى ئەتراپىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى ـ توم 1810 ـ بەت)

[26] شاڭداڭ (上党) — يەر ئىسمى. يېغىلىق دەۋرىدە خەن (韩) بەگلىكى زېمىنى بولۇپ، كېيىن جاۋ بەگلىكىگە تەۋە بولغان. يەنە بىر ئىسمى شاڭدى (上地). چىن دەۋرىدە شاڭداڭ ۋىلايىتى تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى چاڭجىر شەھىرىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1810 ـ بەت)

[27] ئۈچ خۇ ‹ھۇن› (三胡) — «سۇيىن»دا: «لىنخۇلار، لۇفەنىلەر، تۇڭگۇسلار ئۈچ خۇ (ھۇن) دەپ ئاتىلىدۇ» دېيىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى ـ توم 1810 ـ بەت)

[28] خاۋيى (鄗邑) شەھىرى ـ چۇنچيۇ دەۋرىدە جىن بەگلىكى شەھىرى ئىدى. يېغىلىق دەۋرىدە جاۋ بەگلىكىگە تەۋە بولغان. ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى پۇشياڭ ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا.

(«سىخەي» 4695 ـ بەت)

[29] يۈجۇڭ (榆中) — قورۇل ئىسمى، يەنى يۈلىن قورۇلى. يۈشىمۇ

دېيىلىدۇ. قەدىمكى ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل جۇڭگىر خوشۇنىدا.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 1608 ـ بەت)

[30] جىڭشىڭ (井陉) تېغى — ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى جىڭشىڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى ـ توم 1811 ـ بەت)

[31] چۈياڭ (曲阳) — يەر ئىسمى. يېغىلىق دەۋرىدە جاۋ بەگلىكىنىڭ يېرى ئىدى. ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ چۈياڭ ناھىيىسى دائىرىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى توم 1812 ـ بەت)

[32] دەنچيۇ (丹丘) — «ھەقىقىي شەرھ» دە: «بوشىڭجۇ ئايمىقى دەنچيۇ ناھىيىسى» دېيىلگەن. ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى شىڭتەي شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى نېيچيۇ ناھىيىسى دائىرىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى ـ توم 1812 ـ بەت)

[33] خۇاياڭ (华阳) — قەدىمكى رايون نامى. خۇاشەن تېغىنىڭ كۈنگەي تەرىپىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى چىڭلىن تېغىنىڭ جەنۇبى، سىچۈەن ۋە يۈننەن، گۇيجوۋ ئۆلكىسى ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ.

(«سىخەي» 281 ـ بەت)

[34] خۇڭشاڭ (鸿上) — «ھەقىقىي شەرھ» دە: «鸱» ياكى «鸿» يېزىلغان. خۇڭشاڭگۇەن ھازىرقى رۇڭچېڭ شەھىرى بولۇپ، دىڭجوۋ ئايمىقى تاڭشەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن 60 چاقىرىم يىراقلىقتا جايلاشقان. ئەسلى جىن بەگلىكىدىكى خۇڭشاڭگۇەن شەھىرى مانا شۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى ـ توم 1812 ـ بەت)

[35] شى يى (石邑) — شەھەر. ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ شىجياجۇاڭ شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى ـ توم 1812 ـ بەت)

[36] فېڭلۇڭ (封龙) — شەھەر. فېڭلۇڭ تېغى نامى بىلەن ئاتالغان. ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى لۇۋەنچېڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى ـ توم 1812 ـ بەت)

[37] دۇڭيۈەن (东垣) — شەھەر. قەدىمكى ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى جېڭدىڭ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 1526 ـ بەت)

[38] خۇيخۇ (惠后) — ۋۇلىڭۋاڭنىڭ خوتۇنى، مىڭ ياۋ. بۇ، ۋۇۋا دەپمۇ ئاتالغان بولۇپ، خۇيۋېنۋاڭنىڭ ئانىسى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر« تۆتىنچى توم 1812 ـ بەت)

[39] چىن جاۋۋاڭ (秦昭王) — يەنى چىن بەگلىكى بېگى جاۋشياڭۋاڭ (秦昭襄王). ئىسمى زې (则)، يەنە بىر ئىسمى جى (稷). ئۇ چىن بېگى خۇيۋېنۋاڭنىڭ ئوغلى، ۋۇۋاڭنىڭ ئاتا باشقا ئىنىسى بولۇپ، 56 يىل (م. ب. 306 ـ 251 ـ يىللار) تەختتە ئولتۇرغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى توم 1813 ـ بەت)

[40] فۇشى (膚施) — ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى يەنئەن شەھىرى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى توم 1813 ـ بەت)

[41] لىڭشۇ چېڭ شەھىرى (灵寿城) — ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ لىڭشۇ ناھىيىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى توم 1813 ـ بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 44 ـ جىلد

ۋېي (魏) بەگلىكى خاندانى تەزكىرىسى

ۋېي بەگلىكى بەگلىرىنىڭ ئەجداتلىرى بىگۇڭ گاۋ (毕公高) نىڭ ئەۋلاتلىرى بولۇپ، جوۋ خانلىقىنىڭ خانلىرى بىلەن ئوخشاش جى (姬) فامىلىلىكتۇر. جوۋ خانى ۋۇۋاڭ جوۋ (纣)نى يوقاتقاندىن كېيىن، بىگۇڭ ـ جىگاۋغا بى شەھىرى[1] سۇيۇرغال قىلىنغاچقا، ئۇ فەمىلىسىنى «بى» گە ئۆزگەرتكەنىدى. كېيىن ئەۋلاتلىرى سۇيۇرغالدىن مەھرۇم بولۇپ ئاددى پۇقراغا ئايلاندى. بەزىلىرى ئوتتۇرا جۇڭگودا تۇرۇپ قالدى. بەزىلىرى بولسا، يات دىي قەۋملىرى دىيارىغا ئولتۇراقلاشتى. ئۇنىڭ ئىچىدە بى ۋەن ئىسىملىك بىر ئەۋلادى جىن شيەنگۇڭغا خىزمەت قىلدى، م.ب. 661 ـ يىلى (جىن شيەنگۇڭنىڭ 16 ـ يىلى) جاۋسۇ جەڭ ھارۋىلىرى ھارۋىكەشى، بى ۋەن جەڭ ھارۋىلىرىنىڭ ئوڭ تەرەپ قوغدىغۇچىسى بولۇپ، شيەنگۇڭ قوزغىغان خو[2]، گېڭ[3]، ۋېي بەگلىكلىرىنى يوقىتىش ئۇرۇشىغا قاتنىشىپ، شيەنگۇڭنى قوغدىغاچقا، شيەنگۇڭ گېڭ بەگلىكى يەرلىرىنى جاۋسۇغا، ۋېي بەگلىكى يەرلىرىنى بى ۋەنگە سۇيۇرغال قىلىپ، ئىككىسىنى تۆرىلىككە (大夫) تەيىنلىدى...

بى ۋەن سۇيۇرغال ئېلىپ 11 يىلدىن كېيىن، جىن بېگى شيەنگۇڭنىڭ ئۆلۈمى مۇناسىۋىتى بىلەن ئۇنىڭ تۆت ئوغلى ھۆكۈمدارلىق تالىشىپ، جىن بەگلىكىدە ئىچكى قالايمىقانچىلىق يۈز بەردى. ئەمما

بى ۋەنىنىڭ ئائىلە جەمەتى تېخىمۇ روناق تېپىپ، ئۆزىگە سۆيۈرغال قىلىپ بېرىلگەن يەرنىڭ نامى بويىچە، فامىلىسىنى ۋېي دەپ ئۆزگەرتتى. بى ۋەنىنىڭ ئوغلى ۋۇزى...، ئۇنىڭ ئوغلى داۋزى...، ئۇنىڭ ئوغلى ۋېي جياڭ ئىدى.

ۋېي جياڭ جىن داۋگۇڭغا خىزمەت قىلدى. م.ب. 570 ـ يىلى (داۋگۇڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) بەگلەر ئۇچراشقاندا، داۋگۇڭنىڭ ئىنىسى ياڭگەن ئولتۇرغان هارۋا قاتارىنى بۇزغاچقا، ۋېي جياڭ ياڭگەنىنىڭ هارۋىكېشىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلايدۇ. قاتتىق غەزەپلەنگەن داۋگۇڭ: «بەگلەر بىلەن ئۇچرىشىش ئەلنىڭ شەرىپى. بۇگۈنكى كۈندە بولسا، چوڭ يىغىندا ئىنىم هاقارەتلەندى!» دەپ ۋېي جياڭنى ئۆلتۈرمەكچى بولىدۇ. بىرسى داۋگۇڭغا نەسىهەت قىلغاچقا، داۋگۇڭ ئاچچىقىدىن يانىدۇ. ئاخىرى ۋېي جياڭنى بەگلىك هاكىمىيىتىنى باشقۇرۇشقا تەيىنلەپ، تىنچلىق مۇناسىۋىتىنى ساقلاش توغرىسىدا ئۇنى روڭلار، دىلار بىلەن ئالا قىلىشىشقا ئەۋەتىدۇ. روڭ، دى قەۋملىرى شۇنىڭ بىلەن جىن بەگلىكىگە بېقىنىدۇ. م.ب. 562 ـ يىلى (داۋگۇڭنىڭ 11 ـ يىلى) داۋگۇڭ: «مەن سىز ۋېي جياڭنى بەگلىك هاكىمىيىتىنى باشقۇرۇشقا تەيىنلىگەندىن تارتىپ سەككىز يىل ئىچىدە توققۇز قېتىم بەگلەر بىلەن ئۇچراشتىم. روڭ، دى قەۋملىرىمۇ ياخشىلىشىپ بېقىندى. بۇنىڭ هەممىسى ۋېي جياڭ، سىزنىڭ تۆهپىڭىز» دەيدۇ ۋە ئۇنىڭغا چالغۇ ئەسۋابى ئىنئام قىلىدۇ. ۋېي جياڭ ئۈچ قېتىم تەكەللۇپ بىلەن رەت قىلىپ، ئاندىن قوبۇل قىلىدۇ.

(ئەسلى كىتاب، 1835 ـ 1836 ـ بەت)

ۋېي بېگى ۋۇخوۋ (魏武侯)[5] م.ب. 388 ـ يىلى (ۋۇخوۋنىڭ توققۇزىنچى يىلى) دىلار كۈەيشۈي[6] دەرياسىدا بىزنىڭ قوشۇنىمىزنى مەغلۇپ قىلدى...
(ئەسلى كىتاب 1842 ـ بەت)

خۇيۋاڭ (惠王)[7] م.ب. 352 ـ يىلى (خۇيۋاڭنىڭ 19 ـ يىلى)... سەددىچىن سوقۇلدى، گۇياڭدا[8] قورغان سېلىندى.
(ئەسلى كىتاب 1845 ـ بەت)

---

[1] بىيى (毕邑) ـــ بىيى شەهىرى بۇگۈنكى شەنشى ئۆلكىسىدىكى ۋەننىيەن ناهىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىن-سەككىز چاقىرىم كېلىدىغان يەرگە جايلاشقان. («تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى توم 1835 ـ بەت)

[2] خو بەگلىكى (霍) ـــ قەدىمكى ئورنى هازىرقى سەنشى ئۆلكىسى خو شيەن ناهىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.
(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى توم 1831 ـ بەت)

[3] گېڭ بەگلىكى (耿) ـ قەدىمكى ئورنى هازىرقى سەنشى ئۆلكىسى جېجىڭ ناهىيىسىنىڭ جەنۇبىدىكى فېن دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغاقلىرىدا.
(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى ـ توم 1831 ـ بەت)

[4] ۋېي بەگلىكى (魏) ـــ قەدىمكى ئورنى هازىرقى سەنشى ئۆلكىسى رۇيچېڭ ناهىيىسىدە.
(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى توم 1831 ـ بەت)

[5] ۋېي ۋۇخوۋ (魏武侯) ـــ ئىسمى جى (م. ب ؟ ـــ 371 ـ يىللار). ۋېنخوۋنىڭ ئوغلى بولۇپ، 26 يىل (م. ب. 396 ـــ 371 ـ يىللار) تەختتە ئولتۇرغان.
(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى توم 1841 ـ بەت)

[6] كۈەيشۈي دەرياسى (浍水) ـــ هازىرقى نامى كۈەيخې دەرياسى بولۇپ، سەنشى ئۆلكىسى جىجىڭ ناهىيىسىنىڭ شەرقىدىن باشلىنىپ، غەربىي جەنۇپقا قاراپ ئاقىدۇ ۋە چۈۋۈ، خۇما شەهەرلىرىدىن ئۆتۈپ، فېنخې دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ. (تۈزىتىلگەن «سىۋەن» 1892 ـ بەت)

[7] ۋېي بېگى خۇيۋاڭ (惠王)، م. ب. ؟ ـــ 319 ـ يىللار) ـــ ۋۇخوۋنىڭ ئوغلى. 52 يىل (م.ب. 370 ـــ 319 ـ يىللار) تەختتە ئولتۇرغان.
(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى توم 1845 ـ بەت)

[8] گۇياڭ (固阳) ـــ قەدىمكى ئورنى هازىرقى شەنشى ئۆلكىسى شىمۇ ناهىيىسى دائىرىسىدە. («تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى توم 1845 ـ بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 48 ـ جىلد

چېن شې[1] تەزكىرىسى

جيايى: «... چىن خاقانى شىخۋاڭ ئالتە دەۋر بەگلىرى[2] قالدۇرۇپ كەتكەن شانلىق مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ۋارىسلىق قىلىپ ۋە كېڭەيتىپ، قامچىسىنى ئوينىتىپ ئەلنى قولىغا ئالدى ھەمدە غەربىي جوۋ، شەرقىي جوۋدىن ئىبارەت ئىككى خانلىقنى مۇنقەرز قىلىپ، بەگلىكلەرنى يوقاتتى. شۇنىڭ بىلەن خاقانلىق تەختىگە چىقىپ، ئەلنى تىزگىنلەپ، خەلقنى قاتتىق جازا ـ قانۇنلار بىلەن باستۇرغاچقا، ھەيۋىسى ھەممە ياقنى زىلزىلىگە كەلتۈردى. ئۇ جەنۇبقا قاراپ يۈرۈش قىلىپ، بەييۈ قەبىلىلىرىنىڭ يېرىنى بېسىۋېلىپ، گۈيلىن ۋە شياڭجۈن ۋىلايەتلىرىنى تەسىس قىلدى. بەييۈ قەبىلىلىرىنىڭ باش ئاقساقىلى بويىنىغا ئارغامچا سېلىپ، ئۆزتەقدىرىنى چىن خانىدانىنىڭ كىچىك ئەمەلدارلىرىغا تاپشۇردى. (چىن شىخۋاڭ) مىڭ تيەننى شىمالغا ئەۋەتىپ، سەددىچىننى سالدۇرۇپ، چېگرا رايونلارنى مۇداپىئە قىلىپ، (مىڭ تيەن) ھۇنلارنى 700 چاقىرىمدىن ئارتۇق يەرگىچە چېكىندۈردى. ھۇنلار جەنۇبقا كېلىپ ئات بايلىتىشقا پېتىنالمايدىغان، لەشكەرلىرىمۇ قورال كۆتىرىپ ئۆچ ئېلىشقا جۈرئەت قىلالمايدىغان بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن چىن خاقانى شىخۋاڭ ئۆتكەن بەگلەرنىڭ پەزىلىتىدىن ۋاز كېچىپ، ئالىملارنىڭ ئەسەرلىرىنى كۆيدۈرۈپ، خەلقنى نادانلىقتا قالدۇردى. ئۇ مەشھۇر شەھەرلەرنى

ۋەيران قىلىپ، تەسىرى بار ئەزىمەتلەرنى ئۆلتۈرۈپ، ئەلدىكى بارلىق قورال ـ ياراقلارنى يىغىپ ۋە ئۇنى شيەنياڭ شەھىرىدە ئېرىتىپ، تۆمۈردىن 12 ئادەم ھەيكىلى ياساتتى. شۇ ئارقىلىق خەلقنىڭ كۈچىنى ئاجىزلاشتۇردى. ئاندىن خۋاشەن تېغىنى سېپىل، خۋاڭخې دەرياسىنى خەندەك قىلىپ، ئاسمان پەلەك سېپىل، ئىنتايىن چوڭقۇر دەريانى مەزمۇت قورغانغا ئايلاندۇردى. تالانتلىق سەنگۈن ـ سەركەردىلەرنى كۈچلۈك ئوقيالار بىلەن مۇھىم جايلارنى مۇداپىئە قىلىشقا ئەۋەتىپ، سادىق ئەمەلدارلار ۋە خىل ئەسكەرلەرنى ياخشى قورال ـ ياراقلار بىلەن قوراللاندۇرۇپ يولۇچىلارنى تەكشۈرۈشكە قويدى» دېگەن.

(ئەسلى كىتاب 1963 ـ بەت)

---

[1] چېن شې (陈涉)، م. ب ? ـــ 208 ـ يىللار) ـــ ياڭچېڭلىق (ئۇرنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى دېڭخۇڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا). چىن خاقانلىقىنىڭ ئاخىرلىرىدا بولغان دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ رەھبىرى.

(«سىخەي» 981 ـ بەت)

[2] ئالتە دەۋر بەگلىرى (六世) ـــ ئالتە دەۋر بەگلىرى چىن بەگلىرىدىن شياۋۋاڭ، ۋۇۋاڭ، جاۋشياڭۋاڭ، شياۋۋېنۋاڭ، جۋاڭشياڭۋاڭلاردىن ئىبارەت.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى توم 1962 ـ بەت)

[3] بەييۈ (白越) ـــ بەييۈ، يۈ قەبىلىلىرىنىڭ ئومۇمىي نامى ھەمدە يەرئىسمى. ھازىرقى جياڭسۇ، جېجياڭ، فۇجيەن ۋە گۇاڭدۇڭ قاتارلىق ئۆلكىلەر قەدىمكى زاماندا يۈ قەبىلىلىرى ئولتۇراقلاشقان جايلار ئىدى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 1041 ـ بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 49 ـ جىلد

شىرەم تۇققانلار تەزكىرىسى

ۋېي زىفۇ[1] خانىشلىققا كۆتۈرۈلگەندە، ۋېي جاڭجۈن[2] بولسا ئاللىقاچان ئۆلۈپ كەتكەنىدى. خاقان ۋۇدى تەرىپىدىن سەنگۈنلىككە تەيىنلەنگەن ۋېي چىڭ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، چاڭپىڭ تۆرىسى مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەن. ئۇنىڭ ئۈچ بالىسىغا بوۋاق ۋاقتىدىلا چوڭ تۆرە مەرتىۋىسى بېرىلگەنىدى. خانىش ۋېي زىفۇنىڭ ئاچىسى ۋېي شاۋئېرنىڭ ئوغلى خوچۈبىڭ ئۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئوزغان تۆرە مەرتىۋىسى بېرىلىپ، قىران چەۋەنداز سەنگۈن دەپ نام ئالغانىدى. ۋېي چىڭ بولساچوڭ سەنگۈن دەپ ئاتالدى. ۋېي خانىشنىڭ ئوغلى لىيۇجۇ ۋەلىئەھد بولۇپ، ۋېي جەمەتى كۆرسەتكەن ھەربىي خىزمەتلىرى بىلەن روناق تاپتى. ئۇلاردىن بەش نەپەر ئادەم چوڭ تۆرە مەرتىۋىسىنى ئالدى.

* * *

بالدۇر ئۆلۈپ كەتكەن لى كىچىك خانىشنىڭ ئاكىسى لى يەنىيەن ئەسلىدە ئۇسسۇل سەنئەتچىسى بولۇپ، نەغمە ـ ناۋاغا ئۇستا بولغاچقا، خاقان ۋۇدىنىڭ دىققەت ـ ئېتىۋارىغا ئىگە بولۇپ، نەغمىچى ئۇنۋانىغا ئېرىشتى. كېيىن ئىنىسى لى جى ئىككىسى خاقاننىڭ كىچىك خوتۇنلىرى بىلەن شەھۋانى مۇناسىۋەت ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن، پۈتۈن جەمەتى قىرىپ تاشلاندى. شۇ چاغدا لى كىچىك

خانىشنىڭ ئاكىسى لى گۇاڭلى ئېرشى سەنگۈن بولۇپ، پەرغانە خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىۋاتقانلىقتىن، ئۆلتۈرۈلمەي قالدى. ئېرشى سەنگۈن پەرغانىنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، پايتەختكە قايتتى. خاقان ۋۇدى لى يەنىيەننى پۈتۈن ئائىلىسى بىلەن ئۆلتۈرۈپ تاشلىغانلىقىغا ئېچىنىپ، لى گۇاڭلىنى خەيشى[3] تۆرىلىكىگە تەيىنلىگەنىدى.

(ئەسلى كىتاب 1978 ـ بەت)

---

[1] ۋېي زىفۇ (卫子夫) — ۋېيچىڭنىڭ ئانا بىر سىڭلىسى. خاقان ۋۇدى، پىڭياڭ تۆرىسىنىڭ ئۆيىدە ئۇنىڭغا ئاشىق بولۇپ قېلىپ، ئوردىغا ئېلىپ كىرگەن ۋە كېيىن خانىش قىلغانىدى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 93 ـ بەت)

[2] ۋېي جاڭجۈن (卫长君) — ۋېي چىڭ بىلەن ۋېي ـ زىفۇنىڭ ئانا بىر ئاكىسى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1979 ـ بەت)

[3] خەيشى تۆرىسى (海西侯) — لى گۇاڭلى خاقان ۋۇدىنىڭ يارلىقى بىلەن پەرغانىگە يۈرۈش قىلغان. پەرغانە غەربىي دېڭىزغا يېقىن بولغانلىقى ئۈچۈن، لى گۇاڭلىغا خەيشى تۆرىسى دېگەن مەرتىۋە بېرىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر ئىزاھلىرى توغرىسىدىكى تەتقىقات» 2987 ـ بەت)

چۇ بېگى يۈەنۋاڭ[1] تەزكىرىسى

لىۇسۇي 26 يىل جاۋ بەگلىكىنىڭ بېگى بولدى. خاقان جىڭدىغا كەلگەنـدە، چاۋسو[2] ئۇنىڭ سەۋەنلىكىنى دەستەك قىلىـپ، جاۋ-بەگلىكىنىڭ سۇيۇرغال يېـرى چاڭـشەن ۋىلايىتـىنى سۇيۇرغاللىقـتىن ئېلىـپ تاشلىـدى. ۋۇ ۋە چۇ بەگـلىكلىرى ئاسىيـلىق قىلـماقچـى بولغاندا[3]، جاۋبېگى ئۇلار بىلەن بىرلىكـتە قوزغالماقـچى بولدى. جاۋ بېگى ۋەزىرى جيەندې بىلەن دىـۋان بېگـى ۋاڭ خەن ئۇنىڭغا نەسىھەت قىلىـمىۇ، قۇلاق سالـماي، بەلـكى جيـەنـدې بىلەن ۋاڭ خەننى كۆيدۈرۈپ ئۆلتۈردى ۋە بەگلىكنىڭ غەربىي چېگرىسىغا ئەسـكەر قويۇپ، ۋۇ بەگلىكى قوشۇنلىرى كېلىـشى بىلەنـلا، ئۇلار بىلەن بىرلىكتە غەربكە ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. ئۇ يەنە شىمالدىكى ھۇن-لارغا ئەلچى ئەۋەتىـپ، خەنـگە بىرلىكـتە ھۇجۇم قىلىـش ئۈسـتىدە تەگرىقۇت بىلەن مەسلىھەتلىشىدۇ. خەن خاقانى جىڭدى چۈجوۋ[4] تۆرىسى لى جىـنى لەشـكەر تارتىـپ جاۋ بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىـشقا ئەۋەتكەنلىكى ئۈچۈن، جاۋ بېگى لىۇسـۇي لەشـكەرلىرىـنى غەربـىي چېگرىدىن ياندۇرۇپ كېلىپ، خەندەن شەھىرىدە مۇداپىئە كۆرۈپ، ئىككى تەرەپ يەتتە ئاي تىركىشىپ تۇرىدۇ. بۇ چاغدا ۋۇ بەگلـىكى بىلەن چۇبەگلىكىنىڭ ئاسىي قوشۇنلىرى لياڭ بەگلىكىدە پاجىـئەلىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ، غەربكە ئىلگىرىلىيەلمەي قالىدۇ. ھۇنلار ۋۇ،

چۇ بەگلىكلىرىنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىنى ئاڭلاپ، ھەربىي ھەرىكىتىنى توختىتىپ، خەن خاقانلىقىنىڭ چېگرا قورۇلـلىرىـغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشكە پېتىنالمايدۇ.

(ئەسلى كىتاب 1990 ـ بەت)

---

[1] چۇ بېگى يۈەنـۋاڭ (楚元王) — چۇ بېگى لىۇ جياۋ. ئۇ خاقان لىۇباڭنىڭ ئىنىسى لىۇ جاۋنىڭ نەۋرىسى.

(«سىخەي» 4141 ـ بەت)

[2] چاۋسو (晁错، م.ب. ? — 154 ـ يىلـلار) — يىڭـچۈەنلىك، خاقان جىڭدى دەۋرىدە ئوردا باش تەپتىش بېگى بولغان. ئۇ بەگلىكلەرنىڭ كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ، مەركەزنىڭ ھوقۇقىنى كۈچەيتىشنى دەۋەت قىلغانلىقى ئۈچۈن، بەگلىكلەرنىڭ قارشى تۇرۇشىغا ئۇچرىغان. بەگلىكلەر خاقان جىڭدىدىن چاۋ-سونى ئۆلتۈرۈشنى تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋالغاچقا، خاقان جىڭدى بەگـلىكلەرنىڭ بېسىم كۈچـى ئاسـتىـدا چاۋسونى ئـۆلتـۈرگەن. چاۋسو ئۆلتـۈرۈلۈپ ئون نەچچە كۈندىن كېيىن، ۋۇ، چۇدىن ئىبارەت يەتتە بەگلىك قوزغىلىپ ئاسىي-لىق قىلغان.

(«سىخەي» 3194 ـ بەت)

[3] ۋۇ، چۇ بەگلىكلىرىـنىڭ ئاسىيـلىق قىلىـشى (吴楚谋反) — م.ب. 154 ـ يىلى (خاقان جىڭدىنىڭ ئۈچىنچى يىـلى) ۋۇبېگى لىـۇبى چۇ، جاۋشى، جاۋدۇڭ، زىچۈەن، جاۋدىن ئىبارەت ئالتە بەگلىـك بىلەن بىرلىـشىپ، چاۋ-سۈنى ئۆلتۈرىمىز دېگەن بانا بىلەن ئاسىيـلىق قىلغان. كېيىن سەنگۇن جوۋ يافۇ تەرىپىدىن باستۇرۇلغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى توم 1990 ـ بەت)

[4] چۈجوۋ (曲周) — ناھىيە، ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىدە.

(«سىخەي» 3162 ـ بەت)

چى (齐) بېگى داۋخۇيـۋاڭ تەزكىرىسى

م. ب. 178 ـ يىلى (خاقان ۋېندىنىڭ ئىككىنچى يىلى) چى بەگلىكىنىڭ جىبېي ۋىلايىتى ئايرىم بەگلىك قىلىنىپ، لىۋشىنجۇ جىبېي بېگى، ئەينى ۋاقىتتا لىۋجاڭ[1] چېڭياڭ بەگلىكىگە تەيىنلەندۇ. جىبېي بېگى بەگ بولۇپ ئىككىنچى يىلى ئاسىيلىق قىلدۇ. بۇرۇن خەن خاقانلىقىنىڭ ۋەزىر ـ بەگلىرى لىۋ خانىش جەمەتلىرىنى قىرغاندا، جۇشۈي[2] تۆرىسى لىۋجاڭ ناھايىتى چوڭ خىزمەت كۆرسەتكەچكە، شۇ ۋاقىتتىلا جاۋ بەگلىكىنىڭ پۈتكۈل يەر ـ زېمىنىنى جۇشۈ تۆرىسى لىۋجاڭغا، لياڭ بەگلىكىنىڭ پۈتكۈل يەر ـ زېمىنىنى دۇڭمۇ[3] تۆرىسى لىۋشىنجۇگە سۇيۇرغال قىلىپ، ئىككىسىنى ئىككى بەگلىكنىڭ بېگى قىلىپ تەيىنلەشكە ۋەدە قىلىنغانىدى. ۋېندى تەختكە چىققاندىن كېيىن، جۇشۈ تۆرىسى لىۋجاڭ بىلەن دۇڭمۇ تۆرىسى لىۋشىنجۇنىڭ باشتا چى بېگى (لىۋفى)نى خاقانلىققا تىكلىمەكچى بولغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۇلارنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتىنى تۆۋەنلىتىۋېتىدۇ. م.ب. 178 ـ يىلى (ۋېندىنىڭ ئىككىنچى يىلى) خاقان ئۆز جەمەتلىرىنى بەگ قىلىپ تەيىنلىمەكچى بولۇپ، چى بەگلىكىدىن ئىككى ۋىلايەتنى ئايرىپ چىقىپ، لىۋجاڭ بىلەن لىۋشىنجۇنى شۇنىڭغا بەگ قىلىپ تەيىنلەيدۇ. لىۋجاڭ بىلەن لىۋشىنجۇمۇ ۋەزىپىمىزنى ئادا قىلالمىدۇق، كۆرسەتكەن خىزمىتىمىزنى تۆۋەنلىد ـ

تىشكە تېگىشلىك دەپ قارايدۇ. لىۋجاڭ بەگلىك تەختىگە چىقىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۆلۈپ كېتىدۇ. ھۇنلارنىڭ خەن خاقانلىقى چېگرىسىغا زور كۆلەمدە تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەنلىكىنى، خەن ئوردىسى نۇرغۇن قوشۇن يۆتكەپ، باش ۋەزىر گۇەن يىڭنى ھۇنلارغا قارشى يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتكەنلىكىنى ۋە خاقان ۋېندىنىڭ تەيىۋەنگە بارغانلىقىنى ئاڭلىغان لىۋشىنجۇ ۋېندى ئۆزى بىۋاسىتە ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىدىغان ئوخشايدۇ، دەپ قاراپ، جىبېيدە قوزغىلىپ ئاسىيلىق قىلدۇ، ۋېندى جىبېي بېگىنىڭ ئاسىيلىق قىلغانلىقىنى ئاڭلاپ، دەرھال باش ۋەزىر ۋە قوشۇننى يۈرۈشتىن توختىتىپ، چاڭئەنگە قايتىدۇ ۋە جىپۇ[4] تۆرىسى سەنگۇن سەي ۋۇنى ئەۋەتىپ، جىبېي بېگىنى مەغلۇپ قىلدۇ ۋە ئۇنى ئەسىر ئالدۇ. جىبېي بېگى ئۆزىنى ئۆلتۈرىۋالدۇ. ئۇنىڭغا سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەن بەگلىك قايتۇرۇۋېلىنىپ، ۋىلايەتكە ئايلاندۇرۇلدۇ.

(ئەسلى كىتاب 2010 ـ بەت)

---

[1] لىۋجاڭ (刘章) — چى بېگى داۋخۇيـۋاڭ لىۋفېينىڭ ئوغلى. لىۋشىنجۇ بىلەن قېرىنداش.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 1466 ـ بەت)

[2] جۇشۈي (朱水) — ناھىيە. ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى لىنچۈ ناھىيىسىنىڭ شەرقىگە توغرا كېلىدۇ.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 1051 ـ بەت)

[3] دۇڭمۇ (东牟) — ناھىيە، خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى ۋېندىڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(«سىخەي» 106 ـ بەت)

[4] جىپۇ (棘蒲) — يەرنىسى. چى بەگلىكىنىڭ چاڭشەن ۋىلايىتىگە قاراشلىق بولۇپ، سەنگۇن سەي ۋۇ جىپۇ بېگى بولغانىدى.

(«سىخەي» 4451 ـ بەت)

لىيۇخۇ تۆرىسى[1] تەزكىرىسى

لىيۇ جىڭ خاقان گاۋدىغا مەسلىھەت بېرىپ: «ئەڭ ياخشىسى، گۋەنجۇڭنى[2] پايتەخت قىلساق» دېگەندى، گاۋدى ئىككىلىنىپ بىر قارارغا كېلەلمىدى. ۋەزىر-ۋۇزرالارنىڭ ھەممىسى خۋاشەن تېغىنىڭ شەرقىدىكى رايونلاردىن بولغاچقا، ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى گاۋدىغا لوياڭنى پايتەخت قىلىش ھەققىدە مەسلىھەت بېرىپ: «لوياڭنىڭ شەرقىدە چېڭگاۋ[3]، غەربىدە ياۋشەن تېغى[4] ۋە مىڭچى[5] كۆلى بار. كەينى خۋاڭخې دەرياسىغا تاقىشىپ، ئالدى يىشۈي[6] ۋە لوشۈي[7] دەريالىرىغا يۈزلىنىپ تۇرىدۇ. يەرشارائىتى ناھايىتى ئەپلىك ۋە ئىنتايىن ئىشەنچلىك» دېيىشتى. لىيۇخۇ تۆرىسى جاڭ لياڭ: «لوياڭ مۇنداق ئەپلىك يەر شارائىتىغا ئىگە بولسىمۇ، بىراق، ئۇنىڭ يەر كۆلىمى كىچىكرەك، ئەتراپى ئارانلا نەچچە يۈز چاقىرىم كېلىدۇ. يېرى ئۇنۇمسىز، ھەممە تەرەپتىن دۈشمەننىڭ تەھدىتىگە ئۇچراپ تۇرىدۇ. بۇ ئۇرۇش قىلىشقا ئەپسىز يەر. گۋەنجۇڭ رايونىنىڭ سول تەرىپىدە ياۋشەن تېغى ۋە جەنگۇ قوۋۇقى، ئوڭ تەرىپىدە لۇڭشەن تېغى ۋە شۇ ۋىلايىتىدىكى مىنشەن تېغى بار. ئوتتۇرىسىدا يەرمەيدانى مىڭلارچە چاقىرىم كېلىدىغان مۇنبەت يېرى بولۇپ، جەنۇبىي تەرىپىدە باجۇن ۋە شۇجۇن ۋىلايەتلىرىدىن چىقىدىغان مول ماددىي بايلىقلار بار، شىمالىي تەرىپىدە ھۇن ئاتلىرى يايلاپ يۈرىدۇ. ئۇنىڭ ئۈچ تەرىپىدىكى

ئەپلىك يەر شارائىتىدىن پايدىلىنىپ، مۇداپىئە كۆرگىلى، شەرقىي تەرىپىدىن پايدىلىنىپ، بەگلىكلەرنى تىزگىنلىگىلى بولىدۇ. بەگلىكلەر تىنچ بولسا، ئۇلار خۋاڭخې، ۋېيخې دەريالىرىنىڭ ھاۋزىلىرىدىكى سۇ يوللىرى ئارقىلىق پۈتكۈل ئەلنىڭ ئاشلىقىنى غەربكە توشۇپ، پايتەختنى تەمىنلەيدۇ؛ مۇبادا، بەگلىكلەردە ئىسيان يۈز بېرىپ قالسا، ئېقىن بويلاپ مېڭىپ، ئۇلارغا قارشى ئادەم ۋە بايلىق توشۇشقا بولىدۇ. كونىلار ئېيتقاندەك: 'ئېلىمىز باي، باياشات ۋە ئەتراپى قورغان بىلەن ئورالغان ئەپلىك جاي دېيىلىدۇ' لىيۇجىڭنىڭ گېپى دۇرۇست» دېدى. شۇنىڭ بىلەن خاقان گاۋدى شۇكۈنىلا گۋەنجۇڭنى پايتەخت قىلىش ئۈچۈن غەربكە قاراپ ئاتلاندى.

(ئەسلى كىتاب 2043 — 2044-بەت)

* *

لىيۇخۇ تۆرىسى جاڭ لياڭ گاۋدى لىيۇباڭ بىلەن بىرلىكتە ئاسىي دەي بېگى چېن شىغا جازا يۈرۈشى قىلىپ، مايى شەھىرىدە ئاجايىپ ئەقىل كۆرسەتتى. كېيىن يەنە شياۋخېنى باش ۋەزىرلىككە تەيىنلەش ھەققىدە گاۋدىغا مەسلىھەت بەردى. ئۇ، ئەلنىڭ ئىشلىرى توغرىسىدا ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ، كۆپ قېتىم گاۋدى بىلەن سەمىمىي سۆھبەتلەشتى. بۇ سۆھبەتلەرنىڭ بەزىلىرى دۆلەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش-تۇرماسلىقى بىلەن مۇناسىۋەتسىز بولغانلىقى ئۈچۈن، تەزكىرىگە كىرگۈزۈلمىدى. شۇ سەۋەپتىن، لىيۇخۇ تۆرىسى جاڭ لياڭ: «مېنىڭ بىر قانچە ئەجدادىم خەن (韩) بەگلىكىگە ۋەزىر بولۇپ ئۆتكەن، خەن بەگلىكى چىن بەگلىكى تەرىپىدىن يوقىتىلغاندا، نۇرغۇن ئالتۇن قىممىتىگە تەڭ كېلىدىغان بايلىقلىرىمىزنىڭ چىقىم بولۇشىغا قارىماي، چىن خاقانلىقىنىڭ زوراۋانلىقىغا قارشى تۇرغان ۋە خەن (韩) بەگلىكى ئۈچۈن قىساس ئېلىپ، پۈتكۈل ئەلنى ھەيران قالدۇرغان. مانا مەن ھازىر سۆزمەنلىكىم بىلەن

خاقان ھوزۇرىدا ئۇستازلاردىن بولدۇم. 10,000 ئۆيلۈك يەر سۈيۈرغال ئېلىپ، چوڭ تۆرىلىككە كۆتىرىلدىم. بۇ پۇقرالار ئېرىشەلەيدىغان مەرتىۋىلەر ئىچىدە ئەڭ يۇقىرى مەرتىۋە. بۇنىڭدىن بەك مەمنۇنمەن. ئەمدىلىكتە، پانى دۇنيانىڭ ھەممە ئىشلىرىنى تەرك ئېتىپ، چى سۇڭزىنى[8] دوست تۇتىمەن» دېگەن. شۇندىن باشلاپ، ئۇ ئاش-تائام يېمەي، بەدەننى چېنىقتۇرۇش ئۇسۇللىرىنى ئۆگىنىشكە باشلىغان. گاۋدى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، لۈخوۋ خان ئانا ليۇخوۋ تۆرىسى جاڭ لياڭدىن بەك مىننەتدار[9] بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى غىزا يېيىشكە ئۈندەپ: «كىشىنىڭ ئۆمرى ئاتقان ئوقتەك تېزلا ئۆتۈپ كېتىدۇ. ئۆزىنى بۇنچىۋالا قىيناشنىڭ ھاجىتى نېمە؟» دەپ تۇرىۋالغان. ليۇخوۋ تۆرىسى جاڭ لياڭ ئىلاجسىز زومۇ-زو تاماققا ئىلتىپات قىلغانىدى.

(ئەسلى كىتاب 2047 — 2048-بەتلەر)

---

[1] ليۇخوۋ تۆرىسى (留侯) — ليۇخوۋ بەگ جاڭ لياڭ (م.ب ؟ — 186-يىللار)، چېڭفۇلۇق. بوۋىسى بىلەن دادىسى خەن (韩) بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى ئىدى. چىن شىخۇاڭ خەن بەگلىكىنى يوقاتقاندىن كېيىن، ئۇ بىر نەچچە پىدائىلار بىلەن بولاڭسا دېگەن يەردە چىن شىخۇاڭغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولغانىدى. لېكىن مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىغان. كېيىن ليۇباڭ تەرىپىگە ئۆتۈپ، كۆپ خىزمەت كۆرسەتكەن. خەن (汉) خاقانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ليۇخوۋ تۆرىسى قىلىپ تەيىنلەنگەن. ليۇ- يەر ئىسمى، ئورنى ھازىرقى جياڭسۇ ئۆلكىسى پېڭشيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«سىخەي» 2481-بەت)

[2] گۇەنجۇڭ (关中) — رايون ئىسمى. خەنگۇ قوۋۇقىنىڭ غەربى. خەنگۇ قوۋۇقى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى لىڭباۋ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا.

(«سىخەي» 648-بەت)

[3] چېڭگاۋ (成皋) - يەر ئىسمى. ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى

يىڭياڭ ناھىيىسىدىكى سىشۈي بازىرىنىڭ غەربىدە.

(«سىخەي» 3784-بەت)

[4] ياۋشەن تېغى (崤山) — ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى شىنئەن ناھىيىسىدىن شەنشى ئۆلكىسى تۇڭگۇەن قوۋۇقىغىچە بولغان جايلاردا.

(«سىخەي» 3508-بەت)

[5] ميەنچى (渑池) — شەھەر ئىسمى. ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى ميەنچى ناھىيىسىنىڭ غەربىدە. شەھەرنىڭ جەنۇبىدا ميەنچى كۆلى بار.

(«سىخەي» 2205-بەت)

[6] يىشۈي (伊水) — دەريا ئىسمى. ئۇ خېنەن ئۆلكىسى لۇشى ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن باشلانغان بولۇپ، سۇڭشيەن، يىنچۇەن، لوياڭ قاتارلىق جايلاردىن ئۆتۈپ، يەنشى دېگەن يەردە لوخې دەرياسىغا قوشۇلىدۇ.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 182-بەت)

[7] لوشۈي (雒水) — دەريا ئىسمى. ئۇ شەنشى ئۆلكىسى لونەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىن باشلانغان بولۇپ، شەرققە قاراپ ئېقىپ، خېنەن ئۆلكىسىدىكى لونىڭ، يىياڭ، لوياڭ قاتارلىق جايلاردىن ئۆتىدۇ. ئاخىرى خۇاڭخې دەرياسىغا قوشۇلىدۇ.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 182-بەت)

[8] چىسۇڭزى (赤松子) — رىۋايەتلەردىكى بىر پەرىزات.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى توم 2048-بەت)

[9] گاۋدى ليۇباڭ لۈ خانىشنىڭ بالىسى ليۇيىڭنى ۋەلىئەھدلىكتىن قالدۇرۇپ، چى كىچىك خانىشنىڭ ئوغلى جاۋ بېگى ليۇرۇيىنى ۋەلىئەھدلىككە تەيىنلىمەكچى بولغاندا، جاڭ لياڭ خەن گاۋدىغا خىزمەت ئىشلەپ، بۇ پىكىردىن ياندۇرغان. شۇڭا، لۈ خان ئانا جاڭ لياڭدىن ئىنتايىن مىننەتدار بولغان.

تارىخىي خاتىرىلەر 56 ـ جىلد

باش ۋەزىر چېن پىڭ تەزكىرىسى

م. ب. 200 ـ يىلى (خەن گاۋدىنىڭ يەتتىنچى يىلى) چېن پىڭ[1] مۇھاپىزەت قوشۇنى قارۇقچى بەگ ئۇنۋانىدا گاۋدى بىلەن بىللە، دەي بەگلىكىدە ئاسىيلىق قىلغان خەن (韩) بېگى خەن شىنىگە ھۇجۇم قىلدى. ئاخىرى پىڭچېڭ شەھىرىگە بارغاندا، ھۇنلار نىڭ مۇھاسىرىسىگە چۈشۈپ قېلىپ، يەتتە كۈن ئاچ قالدى. گاۋدى چېن پىڭنىڭ ئەپچىل تەدبىرىنى قوللىنىپ، تەڭرىقۇتنىڭ ئالچىسىدىن پايدىلىنىپ مۇھاسىرىدىن قۇتۇلدى. گاۋدى مۇھاسىرىدىن چىققاندىن كېيىنمۇ، بۇ مەخپى پىلان بولغاچقا، ئادەتتىكى كىشىلەر ئۇقماي قالغانىدى.

(ئەسلى كىتاب 2057 ـ بەت)

[1] چېن پىڭ (陈平)، م. ب. ? — 178 ـ يىللار) — ياڭۋۇلۇق. ئاۋۋال چۇبېگى شياڭ يۈ بىلەن خەنگۇ قوۋۇقىدىن ئۆتۈپ، تۇتۇقبەگ بولۇپ تەيىنلەندى ۋە ليۇباڭغا خېلى كۆپ ياخشى مەسلىھەتلەرنى بەردى. خەن خاقانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، چۈنى تۆرىسى دېگەن مەرتىۋىگە ئېرىشتى. خاقان خۇيدى ۋە لۈ خان ئاتا دەۋرلىرىدە باش ۋەزىر بولغان بولسىمۇ، لۈ خان ئانا ھاكىم مۇتلەقلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئەلنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلاشمىدى. لۈ خان ئانا ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇ جوۋبو بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، لۈ جەمەتىدىن لۈسەن، لۈلۈ قاتارلىقلارنى ئۆلتۈرۈپ، ۋېندىنى خاقانلىق تەختىگە ئولتۇرغۇزۇپ، ئۇنىڭغا باش ۋە زىر بولدى.

(«سىخەي» 980 ـ بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 57 ـ جىلد

جياڭ تۆرىسى جوۋ بوخانىدانى تەزكىرىسى

جياڭ[1] تۆرىسى جوۋبو پېيشيەن (沛县) ناھىيىسىدىن... سەدگۈنلىك نامى ئاستىدا گاۋدى بىلەن دەي ۋىلايىتىدە خەن (韩) بېگى ئاسىي خەن شىن (韩信)گە جازا يۈرۈشى قىلىپ، خورېن[2] ناھىيىسىنى ئېلىپ، تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ ۋۇچۇەن[3] شەھىرىگە باردى ۋە ھۇن چەۋەندازلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى ۋۇچۇەننىڭ شىمالىدا مەغلۇپ قىلدى. ئۇ يەنە بۇرۇلۇپلا، تۇڭدى[4] دېگەن يەردە، خەن شىننىڭ ئاسىي قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، قايتىش ۋاقتىدا تەيىۋەن قاتارلىق ئالتە شەھەرنىڭ تەسلىمىنى قوبۇل قىلدى. جىنياڭ شەھىرىنىڭ بوسۇغىسىدا، خەن (韩) بېگى خەن شىن باشلاپ كەلگەن ھۇن ئاتلىقلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى ۋە جىنياڭنى ئالدى. ئاندىن شاشى[5] دېگەن يەردە خەن شىننىڭ ئاسىي قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، يەنە مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى ۋە 80 چاقىرىم يەرگىچە قوغلاپ زەربە بەردى. قوشۇننى قايتۇرۇپ كېلىپ، لۇفەن خانلىقىنىڭ ئۈچ شەھىرىگە ھەمدە پىڭچېڭ شەھىرىنىڭ بوسۇغىسىدا ھۇن چەۋەندازلىرىغا ھۇجۇم قىلدى. جوۋبو قوماندانلىقىدىكى قوشۇن سەپەردە خاقان گاۋدىنى قوغداپ ماڭغانلىقى ئۈچۈن، تۆھپىسى ئەڭ كۆپ بولغاچقا، جوۋبو لەشكەر بەگلىكىگە كۆتىرىلدى.

(ئەسلى كىتاب 2065 ـــ 2069 ـ بەتلەر)

[1] جىياڭ (绛) — ناھىيە، خەن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ئورنى بۈگۈنكى سەنشى ئۆلكىسىدىكى خۇما شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(«سىخەي» 2684 - بەت)

[2] خورېن (霍人) — خەن دەۋرىدىكى ناھىيە. قەدىمكى ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى دەيشيەن ناھىيىسى دائىرىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 - توم 2069 - بەت)

[3] ۋۇچۈەن (武泉) — شەھەر. «ھەقىقىي شەرھ»دە: «ئومۇمىي جۇغراپىي مەلۇمات» ناملىق كىتابتا ئېيتىلىشىچە: «ۋۇچۈەننىڭ قەدىمكى شەھەر ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى شۇشيەن ناھىيىسىنىڭ 220 چاقىرىم شىمالىدا» دېيىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 - توم 2069 - بەت)

[4] تۇڭدى (铜鞮) — يەر ئىسمى. سەنشى ئۆلكىسى شىنشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 - توم 2070 - بەت)

[5] شاشى (砦石) — يەر ئىسمى. ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى نىڭۋۇ ناھىيىسىنىڭ ئەتراپىدا.

(«سىخەي» 3016 - بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 60 - جىلد

ئۈچ بەگ[1] تەزكىرىسى

باش ۋەزىر يەن چىڭدى، باش تەپتىش بېگى جاڭ تاڭلار خەن خاقانى ۋۇدىغا شاھزادىلەردىن ليۇخۇڭ، ليۇدەن، ليۇشۇ لەرنى بەگ قىلىش ھەققىدە يازغان بىرمەلۇماتىدا: «ئاللىرى ئۆزى باش بولۇپ، خەير - ساخاۋەتلىك ئىشلارنى قىلىپ، دانالىق بىلەن ئادالەت يۈرگۈزەتتى. ئەل ئىچىدە مەدەنىيەت - ئاقارتىش ئىشلىرىنى يولغا قويۇپ، سىرتقا نىسبەتەن ھەربىي كۈچ ئىشلىتەتتى. ۋاپادارلارنى تەقدىرلەپ، دانىشمەنلەرنى تاللاپ ئىشلىتىش يولىنى كەڭ ئاچقانىدى. يەنە ئەخلاقلىق ۋەزىر - ۋۇزرالار ۋە پۇقرالارنى مۇكاپاتلاپ، زوراۋان ئەللەرگە جازا يۈرۈشلىرى قىلاتتى. خەن خاقانلىقىنىڭ قوشۇنلىرى شىمالدا بايقالغىچە، غەربتە ياۋچى ئېلى، ھۇنلار ئېلى ۋە غەربىي (قۇرنقار) رايونىغىچە يېتىپ بېرىپ، شۇنىڭ بىلەن خەن قوشۇنلىرى پۈتۈن ئەلنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەنىدى. ئات - ھارۋا ۋە قورال - ياراقلارغا كەتكەن چىقىم ۋە بەگ - سىپاھلارغا بېرىلىدىغان ئىنئام خەلقتىن ئېلىنىدىغان باج - سېلىق ھېسابىغا بولماي، پادىشالىق خەزىنىسىدىن بېرىلەتتى. ئوردا ئامبارلىرىدىن بېرىلەتتى. ئوردا ئامبارلىرىدىن ئاشلىق چىقىرىپ، كەمبەغەللەرگە ياردەم قىلاتتى، چېگرا مۇداپىئەسىدىكى ئەسكەرلەرنىڭ يېرىمىنى قىسقارتقانىدى. يات قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك

قايىل بولغان ۋە بويسۇنغانىدى. ئۇلار (خەن خاقانلىقىنىڭ) ئۆز-
لىرىگە تەسىر كۆرسىتىپ ئۆزگەرتىشىنى خوشاللىق بىلەن قوبۇل
قىلاتتى. ئۆرپ-ئادەتلىرى بىز بىلەن ئوخشىمايدىغان يىراق ئەللەر
بىرقانچە خىل تىل تەرجىمىلىرى ئارقىلىق بىزنى زىيارەت قىلاتتى
ۋە باج-خىراج تۆلەيتتى. ئالىيلىرىنىڭ شان-شەۋكىتى ۋە مېھرىۋان-
لىقى چەت-يىراق جايلارغىچە كېڭەيگەن، شۇڭا، ئاجايىپ-غارايىپ
ھايۋانلار ئېلىپ كېلىنگەن، كۆپ باشاقلىق زىرائەتلەر پەيدا بولغان
تەڭرىنىڭ ئىرادىسى بىلەن ئەل ئارزۇسىنىڭ بىر يەردىن چىققان-
لىقى ئىنتايىن روشەن كۆرۈنگەنىدى» دېگەن...

(ئەسلى كىتاب 2108 — 2109-بەت)

* * *

م. ب. 117-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشۇۋ-
نىڭ ئالتىنچى يىلى) تۆتىنچى ئاينىڭ بىر كۈنى خاقان ۋۇدى ئوردا
باش تەپتىش بېگى جاڭ تاڭنى ئەۋەتىپ، ئىبادەتخانىدا شاھزادە
لىۋدەننى يەن بېگى قىلىپ تەيىنلىگەن ۋە ئوغلىغا نەسىھەت قىلىپ:
«ھە! كىچىك ئوغلۇم لىۋدەن! بۇ قارا توپىنى[2] قوبۇل قىلغايسەن!
مەن ئاتا-بوۋىمىزغا ۋارىسلىق قىلدىم. قەدىمكى قائىدە-يوسۇنغا
ئەمەل قىلىپ، بەگلىك قۇرۇش ئۈچۈن، شىمالدا بىر بەگلىكنى ساڭا
سۇيۇرغال قىلدىم. خەن خاقانلىقىنى ئەۋلادتىن ئەۋلادقا مۇھاپىزەت
قىلغايسەن. ھۇنلار قېرىلارنى خارلايتتى. نىيىتى قارا، يىرتقۇچ
ھايۋانلاردەك ياۋۇز ئىدى. ئۇلار چېگرا رايونلاردا ئەسكىلەر بىلەن
تىل بىرىكتۈرۈپ، چېگرا رايونىمىزغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ،
بۇلاڭ-تالاڭ قىلدى. مەن سەنگۈن-سەركەردىلەرنى ئۇلارغا جازا
يۈرۈشى قىلىشقا بۇيرۇدۇم. ھۇنلاردىن تۈمەن بېگى، مىڭ بېگى ۋە
32 ئاقساقال بايرىقىنى چۈشۈرۈپ، داقا-دۇمباقلىرىنى توختىتىپ،
بىزگە تەسلىم بولدى. ھۇنلار شەرققە كۆچكەندىن كېيىنلا، شىمال-

دىكى ئايماق-ۋىلايەتلەر ئاندىن تىنچىدى. سەن جان-دىلىڭ بىلەن
ئىشلىشىڭ، يامان ئىشلارنى قىلماسلىقىڭ، ئەخلاقتىن ۋازكەچمەس-
لىكىڭ ۋە ھەربىي ھازىرلىقنى بوشاشتۇرۇپ قويماسلىقىڭ، ھەربىي
تەلىم-تەربىيە كۆرمىگەن ئەسكەرلەرنى قوشۇن بىلەن يۈرۈش قىلىشقا
ئەۋەتمەسلىكىڭ كېرەك. ئەلنى قوغداش ۋە خەلقنى ياشىتىشتا ئېھتى-
ياتچان بولمىسا بولمايدۇ! بەگ بولغان ئادەم دائىم ھوشيار تۇرۇشى
كېرەك، ئەلۋەتتە!» — دەپ پەند-نەسىھەت قىلغانىدى.

(ئەسلى كىتاب 2112-بەت)

* * *

يەن بەگلىكىنىڭ يېرى ئۈنۈمسىز. شىمالىي تەرىپى ھۇنلارغا
تۇتاش. ئۇ يەرنىڭ خەلقى باتۇر بولسىمۇ، ئەمما ئىشنى ئويلىنىپ
قىلمايتتى، شۇڭا، خاقان ۋۇدى يەن بېگىنى ئاگاھلاندۇرۇپ: «ھۇنلار
ۋاپاسىز، ھايۋاندەك قارا نىيەتلىك كېلىدۇ. ئۇلار چېگرا رايونلارغا
تاجاۋۇز قىلىپ، خەلقنى تالان-تاراج قىلىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ
جىنايى قىلمىشلىرىغا جازا يۈرۈشى قىلىش ھەققىدە سەنگۈنگە يار-
لىق چۈشۈرگەندىم. ھۇنلارنىڭ تۈمەن بېگى، مىڭ بېگى ۋە 32
ئاقساقاللىرىنىڭ ھەممىسى بايراقلىرىنى يىغىشتۇرۇپ، قوشۇنىمىزغا
تەسلىم بولدى. ھازىر ھۇنلار يىراق جايلارغا كۆچۈپ كەتكەچكە،
شىمالدىكى ئايماق-ۋىلايەتلەر تىنچىپ قالدى» دېگەن.

(ئەسلى كىتاب 2117 — 2118-بەت)

[1] ئۈچ بەگ (三王) — چى بېگى لىۋخوڭ، يەن بېگى لىۋدەن ۋە گۇاڭ-
لىڭ بېگى لىۋشۇ.
(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدىكى تەتقىقات» 3200-بەت)

[2] قارا توپا (黑土) — بەگلەرگە سۇيۇرغال بېرىلگەندە، پادىشاھلىق
يەر ئىلاھى ئىبادەتخانىسىدا سۇيۇرغال قوبۇل قىلىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلەتتى.
سۇيۇرغال يەرشەرقتە بولسا، كۆك توپىنى؛ جەنۇپتا بولسا، قىزىل توپىنى؛

غەربدە بولسا، ئاق توپىنى؛ شىمالدا بولسا، قارا توپىنى؛ يۇقىرى تەرەپتە بولسا، سېرىق توپىنى ئېلىپ، چالاۋ ئوتى بىلەن ئوراپ قوياتتى ۋە يەر-ئىلاھى ئىبادەتخانىسىغا قويۇپ قوياتتى، يەن بېگى ليۇدەنىنىڭ سۇيۇرغال يېرى شىمالدا بولغاچقا، ئۇ قارا توپىنى ئالغان.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 2019 ـ بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 62 ـ جىلد

گۈەن، يەن[1] تەزكىرىسى

چى بېگى خۈەنگۇڭ شىمالدىكى تاغ رۇڭلىرىغا يۈرۈش قىلدى. بۇ ۋاقىتتا گۈەن جۇڭ يەن بېگى جۇاڭگۇڭدىن، يەن بەگلىرىدىن جاۋگۇڭنىڭ سىياسەت، تەلىمات ۋە قانۇن ـ پەرمانلىرىنى يولغا قويۇشنى تەلەپ قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 2133 ـ بەت)

---

[1] گۈەن، يەن (管晏) ــ گۈەن جۇڭ بىلەن يەن ـ يىڭنى دېمەكچى. بۇ ئىككى زات چۇنچيۇ دەۋرىدە چى بەگلىكىنىڭ ئاتاقلىق ۋەزىرلىرىدىن ئىدى.

(«سىخەي» 3195 ـ 4325 ـ بەتلەر)

شاڭ جۈن[1] تەزكىرىسى

شاڭ جۈن: «بۇرۇن چىن بەگلىكى زۇڭ - دىلار ئۆرپ - ئادەتلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقى ئۈچۈن، بوغۇن پەرقىگە قارىماي، ئاتا - بالا بىر ئۆيدە يېتىشاتتى. ھازىر مەن مۇنداق ئۆرپ - ئادەتنى ئۆزگەرتىپ، ئەر بىلەن ئايال ئوتتۇرىسىدىكى چەك - چېگرىنى بېكىتتىم ھەمدە ئېلان راۋىقىنى لۇ، ۋېي بەگلىرىنىڭكىدەك چوڭ ياساتتىم. سىلىچە، چىن بەگلىكىنى ئىدارە قىلىشتا مەن ۋۇگۇ[2] تۆرىسى بىلەن سېلىشتۇرۇلسام قايسىمىز دانالىق ھېسابلىنىمىز؟» دېگەنىدى. جاۋلياڭ: «1000 قوي تېرىسىدىن بىر تۈلكە تېرىسى ئەلا؛ 1000 كىشىنىڭ خۇش - خۇشىدىن بىر كىشىنىڭ توغرا ئاشكارا سۆزى ئەلا. جوۋ خانى ۋۇۋاڭ ئاشكارا، توغرا سۆزلىگۈچى ۋەزىر - ۋۇزرالارغا ھۆرمەت قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئەل روناق تاپقان؛ يىن خانى جوۋۋاڭ جىمغۇر، خۇشامەتچى ۋەزىر - ۋۇزرالارنى ياخشى كۆرگەنلىكى ئۈچۈن، ئەل مۇنقەرز بولۇپ كەتكەن. ئەگەر ئۆزلىرى ۋۇۋاڭنىڭ قىلغىنىنى توغرا دەپ قارايدىغان بولسىلا، كۈن بويى ئاشكارا، توغرا سۆزلىشىمگە يول قويۇپ، مېنى جازالىمىسىلا قانداق؟» دەپ جاۋاب بەرگەن. شاڭ جۈن: «بۇرۇن، يالغان گەپ گۈل كۆرۈنەر، راست گەپ مېۋە بېرەر؛ قۇلاققا ياقمىغان گەپ داۋا، خۇشامەت سۆز بەلا، دېگەن ماقالىلار بار، ئەگەر سىلى ھەقىقەتەن

كۈن بويى توغرا سۆزلەپ تەكلىپ بېرىدىغان بولسىلا، كەمىنە شاڭ ياڭلىرىنىڭ كېسىلىنى ساقايتىدىغان شىپالىق دورا بەرگەن بولىدىلا! ئۆزلىرىنى كۈتمەكچىمەن، نېمانچىلا تەكەللۇپ قىلىدىلا!» دېگەن. جاۋلياڭ: «ۋۇگۇ تۆرىسى ئەسلىدە، چۇ بەگلىكىدىكى بىر يېزىلىق ئىدى. ئۇ چىن بېگى مۇگۇڭنىڭ ناھايىتى دانىشمەن ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئۇنى زىيارەت قىلغۇسى بولسىمۇ، يول راسخودى بولمىغاچقا، ئۇ چىن بەگلىكىنىڭ سودىگەرلىرىگە يالىنىپ، قوپال رەختلەردىن قىسقا چاپان كىيىپ، كالا باققۇچى بولۇپ ئىشلىگەن. بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن، بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان چىن بېگى مۇگۇڭ ئۇنى كالا قوتىنىدىن چاقىرتىۋېلىپ، كىشىلەردىن ئۈستۈن ئورۇنغا قويغان. مۇنداق پەۋقۇلئاددە مۇئامىلىگە چىن بەگلىكىدە ھېچكىم نارازىلىق بىلدۈرەلمىگەن. ۋۇگۇ تۆرىسى چىن بەگلىكىدە ئالتە - يەتتە يىلچە ۋەزىر بولۇپ، شەرقتىكى جېڭ بەگلىكىگە يۈرۈش قىلغان. ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، جىن بەگلىكىگە ئۈچ قېتىم بەگ[3] تىكلەپ، چۇ بەگلىكىنى بالايى - ئاپەتتىن قۇتۇلدۇرغان. ئۇ ئەل ئىچىدە تەربىيە بىلەن ئاقارتىشنى يولغا قويغاچقا، با(巴) بەگلىكى كىشىلىرى بۇنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن، زىيارەتكە كېلىپ، خىراج تۆلىگەن. ئۇ باشقا بەگلىكلەرگە قارىتا ئادالەتپەرۋەرلىكنى يۈرگۈزگەچكە، بۇنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا رۇڭلارنىڭ سەككىز خانلىقى (چىن بەگلىكىگە) بەيئەت قىلغان. غەربىي رۇڭلار خانلىقىنىڭ دانىشمەن ۋەزىرى يۇيۇك بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۆتكەلدىن كىرىپ (ۋۇگۇ تۆرىسى بىلەن) كۆرۈشۈشنى تەلەپ قىلغان. ۋۇگۇ تۆرىسى چىن بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى بولغان مەزگىل ئىچىدە، ھېرىپ - چارچىغاندىمۇ ھارۋىغا چىقمايتتى. تومۇز كۈنلىرىدىمۇ كۈنلۈك كۆتەرگۈزمەيتتى. جايلارنى كۆزدىن كەچۈرگەندە، ئات - ھارۋا ۋە خىزمەتچىلەر ئالمايتتى. ئۆزى قورال - ياراق تۇتمايتتى.

شۇ سەۋەپتىن، ئۇنىڭ نامى تارىخقا يېزىلىپ، بەگلىك ئارخىپخانىسىدا ساقلانغان؛ ئۇنىڭ ئەخلاقى ۋە پەزىلىتى بولسا، كېيىنكى ئەۋلادلارغا تارقالغان. ۋۇگۇ تۆرىسى ۋاپات بولغاندا، چىن بەگلىكىدىكى ئەر-ئاياللارنىڭ ھەممىسى قاتتىق يىغا-زارە قىلىشقان؛ باللار ناخشىلىرىنى، شال ئاقلاۋاتقانلار ھە-ھۇلىرىنى توختىتىپ قويغانىدى. مانا بۇ، چىن بەگلىكى خەلقىنىڭ ۋۇگۇ تۆرىسىنىڭ مېھرى-شەپقىتىگە بولغان مىننەتدارلىقى ۋە ھۆرمىتىنىڭ ئىپادىسىدۇر!» دېگەنىدى.

(ئەسلى كىتاب 2334-بەت)

---

[1] شاڭ جۈن (商君) — شاڭ ياڭغا بېرىلگەن نام. شاڭ ياڭ (م. ب. 390 — 338-يىللار) ۋېي بەگلىكىدىن. فامىلىسى گۇڭسۇن، ئىسمى ياڭ. دەسلەپ ۋېي بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى گۇڭسۇن زۇ نىڭ ئۆيىدە خىزمەت قىلىپ، كېيىن چىن بېگى شياۋگۇڭغا مەسلىھەتچى بولغان. م. ب. 356-يىلى (چىن شياۋگۇڭنىڭ ئالتىنچى يىلى)، ئۇ سول تۆرە بولۇپ، قانۇن ئۆزگەرتتى. م. ب. 350-يىلى (چىن شياۋگۇڭنىڭ 12-يىلى) ئىككىنچى قېتىم قانۇن ئۆزگەرتتى. كېيىن ئۇرۇشتا كۆرسەتكەن خىزمىتىگە شاڭ دېگەن يەر سۇيۇرغال قىلىنغاچقا، شاڭ جۈن دېگەن نامنى ئېلىپ، شاڭ ياڭ دەپ ئاتالدى. چىن شياۋگۇڭ ئۆلگەندىن كېيىن، ئاقسۆڭەكلەرنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچراپ، ھارۋىغا سۆرىتىلىپ، پارچە-پارچە قىلىپ تاشلانغانىدى.

(«سىخەي» 818-بەت)

[2] ۋۇگۇ (五羖) — چىن بەگلىكىنىڭ تۆرىسى بەيلى شىنىڭ لەقىمى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 145-بەت)

[3] جىن بەگلىكىگە ئۈچ قېتىم بەگ تىكلەش — بۇنىڭدا چىن بەگلىكىنىڭ م. ب. 637-يىلى جىن بېگى خۇيگۇڭنى، م. ب. 636-يىلى جىن بېگى ۋېنگۇڭنى، م. ب. 650-يىلى جىن بېگى خۇيگۇڭنى تەختكە يۆلەپ چىقارغانلىقى نەزەردە تۇتۇلىدۇ.*

تارىخىي خاتىرىلەر 69-جىلد

سۇچىن[1] تەزكىرىسى

سۇچىن غەربىدىكى چىن بەگلىكىگە بارغاندا، چىن بېگى شياۋگۇڭ ۋاپات بولۇپ، چىن بېگى خۇيۋاڭ ئەمدىلا تەختكە چىققان ئىدى. سۇچىن چىن بېگى خۇيۋاڭغا: «چىن بەگلىكى ئەتراپىدا مۇداپىئە ئۈچۈن پايدىلانغىلى بولىدىغان ئەپلىك جايلىرى بار بىر بەگلىك. چوڭ تاغ بىلەن ۋېيشۇي دەرياسى چىن بەگلىكىنى ئوراپ تۇرىدۇ. شەرقىدە دەريا ۋە ئۆتكەللەر[2]، غەربىدە خەنجۇڭ، جەنۇبىدا با (巴) ۋە شۇ (蜀) ۋىلايەتلىرى، شىمالىدا دەي ۋىلايىتى ۋە ئۇ يەردە ھۇن ئاتلىرى بار[3]. بۇ يېرى مۇنبەت، يەر شارائىتى ئەپلىك، بايلىقى مول بىر جاي. چىن بەگلىكىنىڭ شۇنچە كۆپ قوشۇن ۋە ئادىمىگە، شۇنچە پىششىق ھەربىي تېخنىكىسىغا تايىنىپ، پۈتۈن ئەلنى ئىگىلەپ، خاقان بولۇپ، پۇقرالارنى ئىدارە قىلغىلى بولىدۇ» دەپ تەكلىپ بەرگەنىدى. چىن بېگى خۇيۋاڭ: «قانات-قۇيرۇق يېتىلمىگىچە ئىگىز ئۇچقىلى بولمايدۇ؛ ئەدەپ-قائىدىنى بىلمىگىچە (بەگلىكلەرنى ئۆزىگە قارىتىۋالغىلى بولمايدۇ» دەپ جاۋاپ بەرگەن. بۇ ۋاقىت خۇيۋاڭ دەل شاڭ ياڭنى ئۆلتۈرگەن، گەپدان كىشىلەرنى يامان كۆرىۋاتقان ۋاقتى بولغاچقا، سۇچىننى ئىشلەتمىگەن.

(ئەسلى كىتاب 2242-بەت)

* * *

سۇ چىن يەنە ۋائىزلىق قىلغىلى يەن بەگلىكىگە بېرىپ، بىر يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت تۇرغاندىن كېيىن، ئۇ يەن بېگى ۋېنخوۋنىڭ قوبۇل قىلىشىغا سازاۋەر بولدۇ. سۇچىن يەنە يەن بېگى ۋېنخوۋغا تەكلىپ بېرىپ: «بەگلىكىنىڭ شەرقىدە چاۋشيەن بىلەن لياۋدۇڭ خانلىقلىرى، شىمالدا لىن خۇ بىلەن لۇ فەن (هۇن) خانلىقلىرى، غەربىدە يۈنجۇڭ بىلەن جيۇيۈەن ۋىلايەتلىرى، جەنۇبىدا خوتۇ[4] بىلەن يىشۇي[5] دەريالىرى بولۇپ، ئەتراپى 2000 كۋادىرات چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدۇ. يەن بەگلىكىنىڭ بىر نەچچە 100,000 ساۋۇتلۇق سىپاھ ـ بەگلىرى، 600 جەڭ هارۋىسى ۋە 6000 جەڭ ئېتى بولۇپ، بىر نەچچە يىلغا يېتەرلىك ئوزۇقى بار. بەگلىكىنىڭ جەنۇبىدا جېشى، يەنمېن دېگەن جايلارنىڭ مول بايلىقى، شىمالدا بولسا، چىلان ۋە كەستانە دەرەخلىرى بولۇپ، پۇقرالار تېرىقچىلىق قىلمىسىمۇ، چىلان ۋە كەستانە بىلەنلا جان بېقىۋېرىدۇ. بۇ ھەقىقەتەن ئەپلىك ۋە باياشات جايدۇر!» دېگەن.

(ئەسلى كىتاب 2243 ـ بەت)

* * *

سۇدەينىڭ[6] يەن بېگى جاۋۋاڭغا سۇنغان مەكتۇبىدا: «يەن بەگلىكى 10,000 جەڭ هارۋىسىغا ئىگە چوڭ بىر بەگلىك تۇرۇغلۇق، ئۆز بەگزادىسىنى چى بەگلىكىگە تۇرغاق قىلىپ بەرگەچكە، ئابرويى چۈشۈپ، ھوقۇقىمۇ كىچىكلەپ كەتتى. 10,000 جەڭ هارۋىسى چىقىرىپ، چى بەگلىكىنىڭ سۇڭ بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىشىغا ياردەم بەرگەنلىكتىن، خەلق چارچاپ هالسىرەپ كەتتى. بايلىقىمۇ خوراپ تۈگىدى؛ سۇڭ بەگلىكىنى مەغلۇپ قىلىپ، چۇ بەگلىكىنىڭ خۇەيبېي رايونى ۋەيران قىلىنغاچقا، ئۆزىگە دۈشمەن بولغان چى بەگلىكى كۈچىيىپ كېتىۋالدى. يەن بەگلىكى بولسا، زىيان تارتتى. مانا بۇ

ئۈچ ئىش يەن بەگلىكىنىڭ زور مەغلۇبىيىتى. ئۆزلىرىنىڭ مۇنداق قىلىشلىرى چى بېگىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشىش ئۈچۈن ئىدى. بىراق چى بېگى بولسا، سىلىگە تېخىمۇ ئىشەنمەيدىغان بولۇپ، يەن بەگلىكىگە تېخىمۇ ئۆچمەنلىك قىلماقتا. بۇ سىلىنىڭ پىلانلىرىنىڭ خاتا ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. سۇڭ بەگلىكى بىلەن خۇەيبېي قوشۇلغاندا، 10,000 جەڭ هارۋىسىغا ئىگە كۈچلۈك بىر بەگلىك بولىدۇ. ھالبۇكى، چى بەگلىكى ئۇنى يۇتۇۋەتتى. بۇ يەنە بىر چى بەگلىكى قوشۇلدى دېگەنلىكتۇر؛ شىمالدىكى يات مىللەت خانلىقىنىڭ يەر مەيدانى 700 كۋادىرات چاقىرىم بولۇپ، ئۇ، لۇ بەگلىكى ۋە ۋېي بەگلىكى بىلەن بىرلەشكەندە، 10,000 جەڭ هارۋىسىغا ئىگە كۈچلۈك بىر بەگلىككە تەڭ بولىدۇ. ۋاھالەنكى، چى بەگلىكى ئۇنىمۇ يۇتۇۋالدى. دېمەك، بىر چى بەگلىكىگە ئىككى چى بەگلىكى قوشۇلدى دېگەن سۆز؛ بىر كۈچلۈك چى بەگلىكىدىن شۇنچىلىك قورقۇپ، ئۇنىڭغا تاقابىل تۇرالمىغان يەن بەگلىكىگە ئەمدىلىكتە ئۈچ چى بەگلىكى ھۇجۇم قىلسا (يەن بەگلىكىنىڭ)، بېشىغا بالايى ـ ئاپەت كېلىپلا قالدى، دېگەن سۆز» دېيىلگەندى.

(ئەسلى كىتاب 2269 ـ بەت)

---

[1] سۇچىن (苏秦) — لوياڭلىق. ئۇ يەن بېگى جاۋۋاڭنىڭ بۇيرۇقى بىلەن چى بەگلىكىگە بۆلگۈنچىلىك سېلىشقا بېرىپ، چى بېگى مىنۋاڭ دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا، چى بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى بولۇۋالغانىدى. كېيىن بەش بەگلىك بىرلىشىپ، چى بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلغاندا، ئۇ ئاشكارىلىنىپ، ئۆلتۈرۈلگەن.
(«سىخەي» 1286 ـ بەت)

[2] دەريا ۋە ئۆتكەللەر (关河) — بۇ يەردە خەنگۇ قوۋۇقى، پۇ جىن قوۋۇقى، لۇڭمېن قوۋۇقى، ياڭگۇەن قوۋۇقى ۋە خۇاڭخې دەرياسى، ۋېيشۇي دەرياسى قاتارلىقلار نەزەردە تۇتۇلىدۇ.
(«تارىخىي خاتىرىلەر» 5 ـ توم 2242 ـ بەت)

[3] ھۇن ئاتلىرى بار (北有代马) — دەي ۋىلايىتى ھۇنلار ئېلى بىلەن تۇتاشقانلىقى ئۈچۈن، شۇ يەردە ھۇن ئاتلىرى بار: (ئۇرۇش يۈز بېرىپ قالسا، ھۇن ئاتلىرىدىن پايدىلانغىلى بولىدۇ، دېمەكچى).

(«تارىخىي خاتىرىلەر» بەشىنچى توم 2243 ـ بەت)

[4] خۇتو (滹沱) — دەريا. سەنشى ئۆلكىسى فەنچى ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى تەيشى تېغىدىن باشلانغان بولۇپ، شەرققە ئېقىپ، تيەنجىنگە بارغاندا دېڭىزغا قۇيۇلىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» بەشىنچى توم 2243 ـ 2244 ـ بەت)

[5] يىشۈي (易水) — دەريا. خېبېي ئۆلكىسى يىشيەن ناھىيىسىدىن باشلانغان بولۇپ، ئاخىرى بېرىپ جۈما دەرياسىغا قوشۇلىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» بەشىنچى توم 2243 ـ 2244 ـ بەت)

[6] سۇدەي (苏代) — يېغىلىق دەۋرىنىڭ ئاتاقلىق دانىشمەنلىرىدىن بولۇپ، سۇچىننىڭ ئىنىسى. يەن بەگلىكىگە خىزمەت قىلغان.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 1776 ـ بەت)

جاڭ يى[1] تەزكىرىسى

يىچۈ[2] ھۆكۈمدارى ۋېي بېگى بىلەن كۆرۈشىدۇ. جاڭ يىنىڭ يەنە چىن بەگلىكى ۋەزىرى بولغانلىقىنى ئاڭلىغان كەركىدان سەركەردە گۇڭسۇن يەن ئۇنىڭغا زىيانكەشلىك قىلماقچى بولۇپ، يىچۈ ھۆكۈمدارىغا: «سىلەر ناھايىتى يىراقتا، ئىككىنچى كۆرۈشەلمەيمىز. مەن سىلىگە بەزى ئەھۋاللارنى ئېيتىپ قوياي» دەيدۇ ۋە «ئەگەر ئوتتۇرا جۇڭگودىكى باشقا بەگلىكلەر بىلەن چىن بەگلىكى ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولمىسا، چىن بەگلىكى ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈپ، ئەللىرىنى ئاياق ئاستى قىلىدۇ ۋە ئۆزىگە باغلىۋالىدۇ؛ ئەگەر ئوتتۇرا جۇڭگودىكى باشقا بەگلىكلەر بىلەن چىن بەگلىكى ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولسا، چىن بەگلىكى كۆپ سوغا ـ سالاملار بىلەن ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۆزلىرىنىڭ بەگلىكلىرىدىن ياردەم سورايدۇ» دەيدۇ. كېيىن چۇ، ۋېي، چى، خەن، جاۋ بەگلىكلىرىدىن ئىبارەت بەش بەگلىكنىڭ بىرلەشمە قوشۇنلىرى چىن بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلغانىدى. بۇ چاغدا چېن جېن[3] چىن بېگى خۇيۋاڭغا: «يىچۈ ھۆكۈمدارى بەدەۋى قەۋملەرنىڭ دانىشمەن ھۆكۈمدارى. ئۇلۇغ بېگىم! قىممەتلىك سوغا ـ سالاملار بىلەن ئۇنىڭ كۆڭلىنى ئالغانلىرى ياخشى بولارمىكىن» دېگەندە، چىن خۇيۋاڭ ماقۇل بولۇپ، يىچۈ ھۆكۈمدارىغا 1000 توپ گۈللۈك ئىپەك رەخت، تاللانغان 100

نەپەر گۈزەل قىز تەقدىم قىلدۇ. يىچۈ ھۆكۈمدارى ۋەزىرلەرنى يىغىپ كېڭىشىپ: «بۇ دەل گۈگسۈن يەنىنىڭ ئېيتقىنى ئەمەسمۇ؟» دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن لەشكەر تارتىپ چىن بەگلىكىگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، لىبو شەھىرى بوسۇغىسىدا چىنلىقلارنى مەغلۇپ قىلدۇ.

(ئەسلى كىتاب 2303 ـ بەت)

[1] جاڭ يى (张仪)، م. ب. ? ـ 309 ـ يىللار) ـ يېغىلىق دەۋرىدىكى ۋېي بەگلىكىدىن. بىرلىششىنى تەشەببۇس قىلغۇچى ئادەم. چىن بېگى خۈيۋاڭغا ۋەزىر بولغان. بىرلىشىش چارىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئالتە بەگلىكنى قايىل قىلىپ، ئالتە بەگلىكنى شەرتنامىنى بۇزۇپ، چىن بەگلىكىگە خىزمەت قىلىشقا كۆندۈرگەن. چىن بېگى خۈيۋاڭ ئۆلگەندىن كېيىن ۋۇۋاڭ تەختكە چىقىدۇ. ئالتە بەگلىكنىڭ بەگلىرى ۋۇۋاڭنىڭ جاڭ يىغا ئىشەنمەيدىغانلىقىنى بىلىپ، يەنە قايتا بىرلىشىپ چىن بەگلىكىگە قارشى تۇرىدۇ. جاڭ يى چىن بەگلىكىنى تاشلاپ ۋېي بەگلىكىگە كېتىدۇ. بىر يىل ۋېي بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى بولغاندىن كېيىن ئۆلىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 2279 ـ بەت)

[2] يىچۈ (义渠) ـ چۈنچيۇ دەۋرىدە بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ چىنياڭ، جىنچۈەن قاتارلىق جايلىرىدا ياشىغان كۆچلۈك بىر مىللەت بولۇپ، يىچۈ خانلىقىنى قۇرغان. يېرى چىن بەگلىكى بىلەن تۇتاش ئىدى.

(«سىخەي» 751 ـ بەت)

[3] چېن جېن (陈珍) ـ يېغىلىق دەۋرىدىكى مەسلىھەتچى. چى، چىن قاتارلىق بەگلىكلەردە مەنسەپدار بولغان.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 1092 ـ بەت)

چۇلىزى[1]، گەن ماۋ[2] تەزكىرىلىرى

چىن بېگى خۈيۋاڭ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ۋەلىئەھد يىڭ داڭ تەختكە چىقىپ ۋۇۋاڭ[3] بولىدۇ ۋە جاڭيى، ۋېيجاڭ[4] لارنى قوغلاپ چىقىرىپ، چۇلىزى بىلەن گەن ماۋلارنى سول قول ۋەزىر، ئوڭ قول ۋەزىر قىلىپ تەيىنلەيدۇ. چىن بېگى ۋۇۋاڭنىڭ بۇيرۇقى بىلەن گەن ماۋ خەن (韩) بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىپ، يىياڭنى بېسىۋالىدۇ؛ چۇلىزى بولسا، 100 جەڭ ھارۋىسى بىلەن جوۋ خانلىقىغا بارىدۇ. جوۋ خانى نەنۋاڭ[5] ئالدىغا ئەسكەر چىقىرىپ، ئۇنى ھۆرمەت بىلەن قارشى ئالىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان چۇ بېگى خۈيۋاڭ بەك خاپا بولۇپ، چىن بەگلىكىدىن بارغان مېھمانلارنى بەك ھۆرمەتلەپ كەتتى، دەپ جوۋ خانىنى ئەيىبلەيدۇ. يوۋتېڭ جوۋ خانىنى ئاقلاپ، چۇ بېگىگە تەسەللىي بېرىپ: «بۇرۇن جىبو[6] چوۋ يوۋ خانلىقىغا ھۇجۇم قىلماقچى بولغاندا، ئاۋال چوۋ يوۋ[7] خانىغا ھارۋا سوغا قىلىپ، ئارقىدىنلا قوشۇن بىلەن ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلدى. چوۋ يوۋ خانلىقى شۇنىڭ بىلەن مۇنقەرز بولغانىدى. جىبو نىمە ئۈچۈن شۇنداق قىلدى؟ چۈنكى، ئۇ چوۋ يوۋ خانلىقىنىڭ مۇداپىئەسىز ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ، ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىش ئارقىلىق غەلىبە قىلىشنى مەقسەت قىلغان. چى بېگى خۇەنگۇڭ سەي بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىش ۋاقتىدا، كۆرۈنۈشتە چۇ بەگلىكىگە جازا يۈرۈشى قىلىمىز دەپ، ئەمەلىيەتتە سەي بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلدى.

بۈگۈن ئىنتايىن ياۋۇز، ۋەھشى ھېسابلانغان چىن بەگلىكىنىڭ چۇلىزىنى 100 هارۋىسى بىلەن جوۋ خانىدانىغا ئەۋەتكەنلىكى، جوۋ خانىدانىغا چوۋ يوۋ خانلىقى بىلەن سەي بەگلىكىگە ئوخشاش مۇئامىلە قىلغانلىقىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن جوۋ خانى ئۆزۈن نەيزىلىك ئەسكەرلەرنى ئالدىدا، ئۇستا ئوقياچىلارنى كەينىدە تۇرغۇزغان. نامدا چۇلىزىنى قوغداۋاتقان، ئەمەلىيەتتە، ئۇنى نەزەربەنت قىلغانىدى. دېمەك، ئۆز ئېلىنىڭ ئىستىقبالىدىن نىمە دەپ ئەنسىرىمەيدۇ؟ جوۋ خانى مۇبادا، ئېلىم مۇنقەرىز بولۇپ كەتسە، چۇ بېگى غەمكىنلىككە چۈشۈپ قالىدۇ، دەپ «ئەندىشە قىلغان» دەيدۇ. چۇ بېگى بۇنى ئاڭلاپ خوشال بولۇپ كەتكەنىدى.

(ئەسلى كىتاب 2308 ـ بەت)

* * *

ۋېي بېگى ۋېنخوۋ[8] يۆ ياڭنى[9] قوشۇن بىلەن جۇڭشەن خانلىقىغا هۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇدى. (يۆياڭ) ئۈچ يىل هۇجۇم قىلىپ، ئاندىن جۇڭشەن خانلىقىنى بېسىۋالدى.

(ئەسلى كىتاب 2312 ـ بەت)

---

[1] چۇلىزى (樗里子) م. ب. ? ـ 300 ـ يىللار) ـــ چىن بېگى خۇيۋاڭنىڭ ئاتا بىر ئىنىسى. فامىلىسى يىڭ، ئىسمى جى، چۇلى دېگەن يەردە تۇرغانلىقى ئۈچۈن، چۇلىزى دەپ ئاتالغان.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 1620 ـ 2092 ـ بەتلەر)

[2] گەن ماۋ (甘茂) ـــ شىاسەي دېگەن يەردىن. چىن بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى بولۇپ ئىشلىگەن.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 1620 ـ 2092 ـ بەتلەر)

[3] چىن بېگى ۋۇۋاڭ (秦武王) ـــ خۇيۋېنجۇننىڭ ئوغلى. ئىسمى داڭ (荡) بەگ بولغىنىدىن كېيىن، چۇلىزى بىلەن گەن ماۋ سول قول ۋە ئوڭ قول ۋەزىرلىرى بولغان. هۆكۈمدارلىق دەۋرىدە قوشۇن بىلەن گەن

ماۋنى ئەۋەتىپ يىياڭنى ئالغان. پالۋان بولغىنى ئۈچۈن، پالۋان مېڭ يۆ بىلەن كۈچ سىنىشىپ ئىسرىقدان كۆتەرگەندە، لېپىگى چىقىپ كېيىن ئۆلگەن. جەمئىي تۆت يىل سەلتەنەت سۈرگەنىدى.

[4] ۋېي جاڭ (魏章) ـــ ئاۋال ۋېي بەگلىكىنىڭ سەركەردىسى ئىدى. كېيىن چىن بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى بولۇپ خىزمەت قىلغان.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 1050 ـ بەت)

[5] جوۋ خانى نەنۋاڭ 周赧王 م. ب. ? ـ 256 ـ يىللار) ـــ ئىسمى جى يەن. 259 ـ يىلى خان بولغان. م. ب. 256 ـ يىلى چىن بەگلىكى تەرىپىدىن مۇنقەرىز قىلىنغان.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 508 ـ بەت»

[6] جىبو (知伯)، م. ب. ? ـ 453 ـ يىللار) ـــ دادىسىنىڭ تۇنجى بالىسى بولغانلىقتىن، جىبو دەپ ئاتالدى. چۈنچيۇ دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا جىن بەگلىكىنىڭ چوڭ ئەمەلدارى بولۇپ، كېيىن جاۋ، خەن، ۋېي بەگلىكلىرىنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى تەرىپىدىن يېڭىلىپ ئۆلتۈرۈلگەنىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1685 ـ بەت)

[7] چوۋيوۋ (仇犹) ـــ «شەھەرلەر تورپلىمى» دا شۇي شىن: «چوۋ يوۋ ـ دىلارنىڭ خانلىقى» دېگەن. «ھەققى شەھەر» «جۇغراپىيە تەزكىرىسى» دىن نەقىل كەلتۈرۈپ: «بىڭجوۋ ئايمىقىدىكى يۈشيەن ناھىيىسى (هازىرقى سەنشى ئۆلكىسى ياڭچۈەن شەھىرى) نىڭ ئەتراپى يۈەنچوۋشەن دەپ ئاتىلاتتى. يەنە بىر ئىسمى چوۋيوۋ بولۇپ، يات مىللەت ـــ دىلارنىڭ خانلىقى ئىدى» دەيدۇ. «خەن فېيزى. لىنشا ھەققىدە» دېگەن كىتابتا: «جىبو چوۋ يوۋ خانلىقىغا هۇجۇم قىلماقچى بولسىمۇ، لېكىن يولى خەتەرلىك قىيىن بولغاچقا، جىبو چوڭ بىر قوڭغۇراق قۇيدۇرۇپ، چوڭ هارۋىغا] سېلىپ، چوۋ يوۋ خانلىقىغا سوغا قىلىپ ئەۋەتىدۇ (بۇنى ئاڭلىغان)، چوۋ يوۋ خانى ئىنتايىن خوشال بولۇپ، جىبونىڭ سوغىسىنى قوبۇل قىلىش ئۈچۈن، ئادەملىرىگە يول ياسىتىدۇ. چوۋيوۋ خانلىقىنىڭ ۋەزىرى چىجاڭمەنجى (赤章曼支) تەكلىپ بېرىپ: 'بۇنى ئېلىشقا بولمايدۇ. كىچىك ئەل چوڭ ئەلگە سوغا قىلىشى كېرەك ئىدى. هازىر بولسا، چوڭ ئەل كىچىك ئەلگە سوغا قىلماقتا. سوغىسىنىڭ كەينىدىن چوقۇم قوشۇن كېلىدۇ. شۇڭا بۇنى ئالماسلىقىمىز كېرەك، دېسىمۇ، چوۋيوۋ خانى ئاڭلىماي، چوڭ قوڭغۇراق بىلەن چوڭ

هارۋىنى قوبۇل قىلدۇ. چىجاڭمەنجى هارۋىنىڭ چاقىنى سۇندۇرۇۋېتىپ، ئاندىن ئاتلىنىپ قاچىدۇ. 19 كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، چوۋيوۋ خانلىقى جىن بەگلىكى تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنىدۇ» دەپ يېزىلغانىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» بەشىنچى توم 2309 ـ بەت)

[8] ۋېي ۋېنخوۋ 魏文侯 (م. ب. ؟ ـ 387 ـ يىللار) ـــ ئىسمى سى (斯) بولۇپ، ۋېي خۇەنزى (魏桓子) نىڭ نەۋرىسى (بىر رىۋايەتتە ئوغلى). 38 يىل (م. ب. 424 ـ 387 ـ يىللار) سەلتەنەت سۈرگەن.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 1733 ـ بەت)

[9] يۆياڭ (乐阳) ـــ يېغىلىق دەۋرىدىكى ۋېي بەگلىكىنىڭ چوڭ سەركەردىسى.

(تۈزىتىلگەن «سيۈەن» 1627 ـ بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 80 ـ جىلد

يۆ يى تەزكىرىسى

يۆ يىنىڭ بوۋىسى يۆياڭ بولۇپ، يۆياڭ ۋېي بېگى ۋېنخوۋنىڭ چوڭ سەركەردىسى بولغاندا، قوشۇن بىلەن جۇڭشەن خانلىقىنى بېسىۋېلىپ، چوڭ خىزمەت كۆرسەتكەنىدى. شۇڭا ۋېي بېگى ۋېنخوۋ لىڭشوۋ[1] ناھىيىسىنى يۆ ياڭغا سۇيۇرغال قىلىپ بەرگەن. يۆياڭ ئۆلگەندىن كېيىن شۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان. شۇندىن ئېتىۋارەن، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى بۇ يەرگە ئولتۇراقلىشىپ قالغانىدى. جۇڭشەنلىكلەر ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆز خانلىقىنى يەنە ئەسلىگە كەلتۈردى. جاۋ بېگى ۋۇلىڭۋاڭ دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇ يەنە قوشۇن ئەۋەتىپ، جۇڭشەن خانلىقىنى قايتىدىن يوقاتتى. يۆ ياڭ جەمەتىدىن يۆيىدەك ئىختىساسلىق كىشى چىققانىدى.

(ئەسلى كىتاب 2427 ـ بەت)

* * *

«ھەقىقى شەرھ»نىڭ: «خاتىرىلىرى» دە مۇنداق يېزىلغان: «يەن بېگى جاۋۋاڭ[2] گوۋېيدىن[3]: «بەگلىكىمىزنىڭ يەر مەيدانى كىچىك، نوپۇسى ئاز، چى بەگلىكى جى[4] قاتارلىق 8 شەھەرنى تارتىۋالدى. ھۇن ئاتلىق ئەسكەرلىرى لۇفەن خانلىقىنىڭ شەھىرى سىرتىدا ئات چاپتۇرۇپ يۈرمەكتە. مەندەك قابىلىيەتسىز ۋە ئەخلاقسىز بىر كىشى بەگلىك ئورنىنى ئىگەللەپ كېتىۋەرسە، بەگلىكىمىز

خەۋپكە ئۇچراپ قالارمىكىن. ئۆزلىرىنىڭ يەن بەگلىكىنى مۇھاپىزەت قىلغۇدەك بىرەر ئامالىلىرى بارمىكىن؟» دەپ سورىغانىدى. گو ۋېي: «خاقانلىق قۇرىدىغان خاننىڭ ۋەزىرلىرى نامدا ۋەزىر بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە خاننىڭ دانىشمەنلىرى بولىدۇ؛ خانلىق قۇرىدىغان بەگنىڭ ۋەزىرلىرى نامدا ۋەزىر بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بەگنىڭ دوستى بولىدۇ؛ ھۆكۈمدارنىڭ ۋەزىرلىرى نامدا ۋەزىر بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ھۆكۈمدارنىڭ مالىيى بولىدۇ؛ قىيىن ـ خەتەرلىك ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان بەگلىكنىڭ ۋەزىرلىرى نامدا ۋەزىر بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بەگلىكنىڭ ئەسىرلىرى بولىدۇ. جانابلىرى ھازىر شەرققە يۈزلىنىپ ۋەزىر ئىزدەش مەقسىتىدە كۆز ئىشارىتى قىلىدىغان بولسىلا، ئۇ ھالدا، مالاي بولۇشقا لايىق كىشىلەر كېلىدۇ؛ ئەگەر تەختتە جەنۇبقا قاراپ ئولتۇرۇپ، ساھىپخانىنىڭ مېھمانلار بىلەن كۆرۈشۈش يولىدىكى ئەدەپ ـ قائىدىلەر بويىچە ۋەزىر ئىزدەيدىغان بولسىلا، ئۇ ھالدا ۋەزىر بولۇشقا لايىق كىشىلەر ئۆزلىرىگە كېلىدۇ. ئەگەر شىمالغا يۈزلىنىپ، ئۆز ھوقۇقلىرى، ھەيۋىلىرىگە تايانماي، باراۋەر بولۇشتەك قائىدە ـ يوسۇن بىلەن ۋەزىر ئىزدەيدىغان بولسىلا، ئۇ ھالدا ئۆزلىرى بىلەن دوست بولۇش كويىدا بولغان كىشىلەر كېلىدۇ؛ غەربكە يۈزلىنىپ كەمتەر ۋە ھۆرمەتچان پوزىتسىيە بىلەن ۋەزىر ئىزدەيدىغان بولسىلا، ئۇ ھالدا دانىشمەنلىك سالاھىيىتى بار كىشىلەر ئۆزلىرىگە كېلىدۇ. جانابلىرى راستىن خانلىق، ھۆكۈمرانلىق يارىتىدىغان خان، بەگلەر بىلەن بىر يولدا مېڭىشنى خالىسىلا، گوۋېينى ئېلىمىزدىكى بىلىم ئەھلىلىرى ئۈچۈن يول ئېچىپ بېرىشكە قويۇڭلەر" دېدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، يەن بېگى جاۋۋاڭ گوۋېينى ئەزىز مېھمانلار قاتارىغا قويغانىدى».

(ئەسلى كىتاب 2428 ـ بەت)

---

[1] لىڭشۇ (灵寿) — «خەننامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى»دە: «چاڭشەن ۋىلايىتىدە لىڭشۇ ناھىيىسى بار، ئۇ جۇڭشەن خانلىقىنىڭ پايتەختى» دەپ يېزىلغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» بەشىنچى توم 2427 ـ بەت)

[2] يەن جاۋ ۋاڭ (燕昭王)، م. ب. ? — 279 ـ يىللار) — يېغىلىق دەۋرىدىكى يەن بەگلىكىنىڭ بېگى كۆەي (哙)نىڭ ئوغلى. ئىسمى پىڭ (平) 33 يىل (م. ب. 311 ـ 279 ـ يىللار) سەلتەنەت سۈرگەن.

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 1957 ـ بەت)

[3] گو ۋېي (郭隗) — يېغىلىق دەۋرىدە ياشىغان كىشى. يەن بەگلىكىدىن بولۇپ، تۇغۇلغان، ۋاپات بولغان تارىخى ئېنىق ئەمەس.

(«سىخەي» 1034 ـ بەت)

[4] جى (蓟) — قەدىمكى يەر ئىسمى. جوۋخانلىقى ياۋ (尧)نىڭ ئەۋلادلىرىغا بۇ يەرنى سۇيۇرغال قىلىپ بەرگەنىدى. كېيىن بەگلىكنىڭ مەركىزى بولدى. ئورنى ھازىرقى بېيجىڭ شەھىرىنىڭ جەنۇبىي بۇرجىكىدە.

(«سىخەي» 1385 ـ بەت)

لىيەن پو، لىن شياڭرۇ[1] تەزكىرىلىرى

لى مۇ[2] جاۋ بەگلىكىنىڭ شىمالىي چېگرىسىنى قوغدىغان ئاتاقلىق سەنگۇن. ھۇنلارنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن، ئۇ دائىم دىگۇدەك دەي ۋىلايىتىدىكى يەنمېن قۇۋۇقىدا مۇداپىئەدە تۇراتتى. ئەمەلىي ئېھتىياجغا ئاساسەن، ئەمەلدارلارنى قوياتتى؛ مال باجلىرىنىڭ ھەممىسىنى بارىگاھقا تاپشۇرۇپ ئېلىپ، ھەربىي خىراجەتكە ئىشلىتەتتى. لەشكەرلەرگە ھەركۈنى دىگۇدەك بىر نەچچە كالا سويۇپ بېرەتتى. ئات مىنىش، ئوقيا ئېتىشنى مەشق قىلدۇراتتى. تۇرلارنى مۇستەھكەملەپ، كۆپلەپ ئايغاقچىلارنى ئەۋەتىپ، دۈشمەن ئەھۋالىنى چارلاپ تۇراتتى. قول ئاستىدىكى سىپاھ-بەگلەرنى ئوبدان كۈتەتتى. لى مۇ: «ئەگەر ھۇنلار تاجاۋۇز قىلىپ، بۇلاڭ-تالاڭ قىلسا، ھەممەيلەن دەرھال قورغانلارغا كىرىۋېلىپ، نەرسە-كېرەكلەرنى يىغىشتۇرۇپ ئوبدان ساقلاڭلار، ئەگەر كىمدە-كىم ھۇنلارنى تۇتقۇن قىلىشقا ئۇرۇنسا، دەرھال كاللىسى ئېلىنىدۇ!» دەپ بۇيرۇق چۈشۈرگەنىدى. ھۇنلار ھەر قېتىم تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەنىدە، جاۋ بەگلىكى لەشكەرلىرى قورغانلارغا كىرىۋېلىپ، تۇرلارنى كۆچەيتىپ، ئۆزلىرىنى قوغدايتتى، ئۇرۇش قىلىشقا جۈرئەت قىلمايتتى. شۇ ھالدا بىر نەچچە يىللار ئۆتكەن. ھېچقانداق چىقىمۇ بولمىغان. لېكىن ھۇنلار لى مۇنى قورقۇنچاق دەپ قارايتتى. جاۋ بەگلىكى لەشكەرلىرىمۇ ئۆزلىرىنىڭ سەنگۇنىنى يۈرەكسىز دەپ

ھېسابلايتتى. جاۋ بېگى شياۋ چېڭۋاڭ لى مۇنى ئەيىپلىگەن بولسىمۇ، لى مۇ يەنىلا ئاۋالقىدەكلا كېتىۋەرگەنىدى. غەزەپلەنگەن جاۋ بېگى شياۋچېڭۋاڭ ئۇنى ئورنىغا قايتۇرۇپ كېلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا باشقا ئادەمنى سەنگۈن قىلىپ ئەۋەتتى.

بىر يىلدىن ئوشۇق ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، ھۇنلار ھەر قېتىم تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندە، جاۋ بەگلىكى لەشكەرلىرى جەڭگە چىقتى. لېكىن كۆپ قېتىم مەغلۇپ بولۇپ، ئۆلگەنلەر، يارىدار بولغانلار كۆپ بولۇپ كەتكەچكە، چېگرىدىكى خەلقلەر يەر تېرىيالماي، چارۋا باقالماي قالغانىدى. جاۋ بېگى شياۋ چېڭۋاڭ يەنە لى مۇنى لەشكەر تۇتۇشقا تەكلىپ قىلغانىدى، لى مۇ ئۇنىماي، ئاغرىپ قالدىم، دەپ تۇرىۋالدى. جاۋ بېگى شياۋ چېڭۋاڭ ئۇنى يەنىلا لەشكەر تۇتۇشقا زورلاپ تۇرىۋالغانلىقتىن، لى مۇ: «بەگ ئالىيلىرى، پېقىرنى چوقۇم ئىشلەتمەك بولسىلا، يەنە شۇ بۇرۇنقىدەك ئىشلەيمەن» دېدى. جاۋ بېگى شياۋ چېڭۋاڭ ئۇنىڭ تەلىۋىنى ماقۇل كۆردى. لى مۇ شىمالىي چېگرىغا بارغاندىن كېيىن، ھۇنلارغا يەنىلا بۇرۇنقى ئۇسۇل بويىچە تاقابىل تۇردى. ھۇنلار بىر نەچچە يىل جەريانىدا ھېچنەرسىگە ئېگە بولالمىدى. لېكىن لى مۇنى ھامان يۈرەكسىز، ئۇرۇشتىن قورقىدۇ، دەپ قارىدى. چېگرا سىپاھ-بەگلىرى ھەركۈنى ئىنئامغا ئېگە بولۇپ تۇراتتى، لېكىن ئىشقا سېلىنمايتتى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ھۇنلار بىلەن بىر مەيدان ھايات-مامات جېڭى قىلىشنى ئويلايتتى. شۇڭا لى مۇ پۈتكۈل قوشۇن ئىچىدىن 1300 جەڭ ھارۋىسى، 13,000 جەڭ ئېتى، دۈشمەننى تارمار قىلىپ، سەركەردىلىرىنى تۇتقۇن قىلىپ، قاتمۇ-قات ئىنئامغا ئېرىشەلەيدىغان باتۇر لەشكەرلەردىن 50,000 ئادەم، ئۇستا كاماندازلاردىن 100,000 ئادەم تاللىدى ۋە ئۇلاردىن قىسىم تۈزۈپ، جەڭ مەشقى ئېلىپ باردى. شۇنىڭ بىلەن كەڭ كۆلەمدە چارۋا باقىچقا، پۈتكۈل دالا چوپانلار بىلەن تولغا-

نىدى. ھۇنلار ئازغىنا ئەسكەر بىلەن تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندە، جاۋ بەگلىكى لەشكەرلىرى بىر نەچچە مىڭلا ئادىمىنى قالدۇرۇپ، يالغاندىن يېڭىلگەن بولۇپ قاچتى. جاۋ بەگلىكى لەشكەرلىرىنىڭ چېكىنگەنلىكىنى ئاڭلىغان تەڭرىقۇت چوڭ قوشۇن بىلەن چېگراغا باستۇرۇپ كىردى. لى مۇ توسۇپ زەربە بېرىدىغان ۋە تۇيۇقسىز زەربە بېرىدىغان جەڭگىۋارسەپ تۈزۈپ قويغان ئىدى. دۈشمەننى ئوڭ، سول ئىككى قاناتتىن قورشاپ ھۇجۇم قىلىپ تارمار كەلتۈردى ۋە 100,000دىن ئوشۇق ھۇن ئاتلىقلىرىنى ئۆلتۈردى. قىسقا چاپانلىق ھۇنلارنى يوقىتىپ، تۇڭگۇسلارنى يېڭىپ، لىنخۇ قەۋملىرىنى تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر قىلدى. تەڭرىقۇت ئالدىراپ-تېنەپ قاچتى. شۇندىن باشلاپ 10 نەچچە يىل ھۇنلار جاۋ بەگلىكىنىڭ چېگرا شەھەرلىرىگە يېقىن كېلەلمىگەنىدى.

(ئەسلى كىتاب 2449 ـ 2450 ـ بەتلەر)

---

[1] لېيەن پو (廉颇) — يېغىلىق دەۋرىدىكى جاۋ بەگلىكىنىڭ ئاتاقلىق سەنگۈنى.

(«سىخەي» 1968 ـ بەت)

[2] لىن شياڭرۇ (蔺相如) — يېغىلىق دەۋرىدىكى جاۋ بەگلىكىنىڭ ئاتاقلىق ۋەزىرى.

[3] لى مۇ (李牧)، م. ب. ? — 229 ـ يىللار) — يېغىلىق دەۋرىدىكى جاۋ بەگلىكىدىن بولۇپ، جاۋ بەگلىكىنىڭ شىمالىي چېگرىسىنى ساقلىغاچقا، ھۇنلار تاجاۋۇز قىلىشقا جۈرئەت قىلالمىغان ئىدى. م. ب. 233 ـ يىلى (جاۋ بېگى چيەننىڭ ئۈچىنچى يىلى) چىن بەگلىكى قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ خىزمەت كۆرسەتتى. شۇڭا، ۋۇئەن بېگى بولۇپ تەيىنلەندى. م. ب. 229 ـ يىلى (جاۋ بېگى چيەننىڭ يەتتىنچى يىلى) چىن بەگلىكى ۋاڭ جيەننى ئەۋەتىپ، جاۋ بەگلىكىگە يۈرۈش قىلدى. جاۋ بەگلىكى لى مۇ بىلەن سىماشاڭنى سەركەردە قىلىپ تەيىنلىدى. چىنلىقلار لى مۇ ئاسىيلىق قىلماقچى

دەپ سۆز تارقىتىپ، ئارىنى بۇزۇش ھىلىسىنى قوللانغاچقا، جاۋ بېگى لى مۇنىڭ ئورنىغا جاۋسۇڭ، يەن جۈلەرنى ئەۋەتتى. لى مۇ بۇنىڭغا بويسۇنمىغانلىقتىن، ئۆلتۈرۈلدى. ئىككىنچى يىلى ۋاڭ جيەن جاۋ بەگلىكىنى يوقاتتى.

(«تارىخي خاتىرىلەر» بەشىنچى توم 2449 ـ بەت)

لۇجۇڭلىيەن[1]، زوۋياڭ[2] تەزكىرىلىرى

بەزى كىشىلەر ياش چېغىدىنلا دوست بولۇشقان بولسىمۇ تاكى قېرىغانغا قەدەر بىر بىرى بىلەن قەدىناس بولالمايدۇ؛ بەزى كىشىلەر يولدا ئۇچرىشىپ قېلىپلا، تونۇشۇپ قەدىناس بولۇپ كېتىدۇ» دېگەن تەمسىل بار. نىمە ئۈچۈن مۇنداق بولىدۇ؟ بۇ بىر بىرىنى چۈشىنىش ياكى چۈشەنمەسلىكتىن بولىدۇ. ئۆتمۈشتە چىن بەگلىكىدىن يەن بەگلىكىگە قېچىپ بارغان فەن ۋۇچى[3] يەن بەگلىكىنىڭ ۋەلىئەھدى دەننىڭ (چىن بەگلىكىدىن) ئىنتىقام ئېلىپ، ئۆز بەگلىكىنى قوغداش ئىشىنى قوللاپ ـ قۇۋۋەتلەش يۈزىسىدىن، ئۆز بېشىنى كېسىپ، جىن كېغا[4] تەقدىم قىلىشقا رازى بولغانىدى. • چى بەگلىكىدىن ۋېي بەگلىكىگە قېچىپ بارغان ۋاڭ شې[5] كېيىن چى بەگلىكىنىڭ قوشۇنى ۋېي بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلغاندا، سېپىلغا چىقىپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈپ، چى بەگلىكىنىڭ قوشۇنىنى چېكىندۈرۈپ، ۋېي بەگلىكىنى ساقلاپ قالغانىدى. ۋاڭ شې، فەن ۋۇچىلار چى بېگى ۋە چىن بېگى بىلەن يېڭىدىن تونۇشقان ئەمەس. يەن بېگى ۋە ۋېي بېگى بىلەنمۇ قەدىناسلاردىن ئەمەس ئىدى. ئۇلارنىڭ چى ۋە چىن بەگلىكلىرىدىن ئايرىلىپ، يەن ۋە ۋېي بەگلىكلىرى ئۈچۈن ئۆلۈپ بېرىشىنىڭ سەۋەبى، بەگلەرنىڭ ئىش ـ ھەرىكەتلىرى ئۇلارنىڭ ئارزۇ ـ ئىستەكلىرىگە ئۇيغۇن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئادالەتكە نىسبەتەن مۇھەببەت ـ ھىسسىياتلىرىنىڭ چەكسىز چوڭقۇرلىقىدىن بولىدى. شۇڭلاشقا،

سۇچىن ئالتە بەگلىكنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولالمىغان بولسىمۇ، بىراق ئۇ يەن بەگلىكىدە تۇرغان ۋاقتىدا خۇددى ۋېي شىڭدەك[6] ئۆز ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىپ، يەن بېگىنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك ئادىمى بولۇپ قالدى. بەي گۇي[7] جۇڭشەن خانلىقىنىڭ سەركەردىسى بولغان چاغدا، ئۇرۇشتا يېڭىلىپ، ئالتە شەھەرنى قولدىن بېرىپ قويۇپ، ۋېي بەگلىكىگە قېچىپ كەتتى، ۋېي بېگى ۋېنخوۋغا جۇڭشەن خانلىقىنى ئېلىپ بەردى. نىمە ئۈچۈن مۇنداق بولىدۇ؟ ئەمەلىيەتتە، بۇ بىر بىرىنى چۈشەنگەنلىكتىن بولغانىدى. سۇچىن يەن بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى بولغاندا، بىراۋ يەن بېگى يىۋاڭنىڭ ھۇزۇرىدا ئۇنىڭ غەيۋىتىنى قىلغانىكەن. يەن بېگى يىۋاڭ ھېلىقى كىشىگە شەمشىرىنى تۇتقان ھالدا ھۇمايىغان ۋە بىر ئارغىماقنى ئۆلتۈرۈپ، سۇچىننى زىياپەتكە تەكلىپ قىلغانىكەن. بەي گۇي جۇڭشەن خانلىقىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئورنى تېخىمۇ كۆتىرىلىپ كەتكەن. جۇڭشەنلىكلەر ۋېي بېگى ۋېنخوۋ نىڭ ئالدىدا ئۇنىڭ غەيۋىتىنى قىلغاندا، ۋېنخوۋ غەيۋەت ـ شىكايەتلەرنى ئاڭلىمىغان، ئەكسىچە، بەي گۇيگە كېچىنى يورۇتىدىغان گۆھەر تاش ھەدىيە قىلغانىدى. نىمە ئۈچۈن شۇنداق بولىدۇ؟ دېگەندە، ئىككى بەگلىكنىڭ بېگى بىلەن بۇ ئىككى ۋەزىر ئارىسىدا سەمىمىيەتلىك بولۇپ، ئۆز ئارا ئىشەنچ بار ئىدى. بۇ سەمىمىيەتنى ھېچقانداق پىتنە ـ پاسات بۇزالمايتتى.

بىر ئايال مەيلى چىرايلىق ياكى سەت بولسۇن، ئۇ ئوردىغا كىرسىلا، كۈندەشلىككە ئۇچرىماي قالمايدۇ. بىر زىيالى مەيلى دانىشمەن، قابىلىيەتلىك بولسۇن ياكى بولمىسۇن، ئۇ ئوردىغا كىرىپ ئەمەلدار بولۇشى بىلەنلا، كۆرەلمەسلىككە ئۇچرايدۇ. بۇرۇن سىماشى، سۇڭ بەگلىكىدە تۇرغاندا، لىپىگى ئېلىپ تاشلانغان بولسىمۇ، ئاخىرى جۇڭشەن خانلىقىنىڭ ۋەزىرى بولغانىدى؛ فەن سۈي ۋېي بەگلىكىدە تۇرغاندا، قوۋۇرغىسى ۋە چىشلىرى سۇندۇرۇلغان بولسىمۇ، ئاخىرى

چىن بەگلىكىگە بېرىپ، يېنىخۇ تۆرىسى بولۇپ تەيىنلەنگەن. ھەر
ئىككىسى ئۆز پىلانىنىڭ جەزمەن ئەمەلگە ئېشىشىغا ئىشەنگەچكە،
نەپسانىيەتچىلىك ئۈچۈن گۇرۇھ ئۇيۇشتۇرۇش نىيىتىدىن ۋاز كېچىپ،
بىر نەچچە كىشى بىلەنلا قەدىناس دوست بولۇشقانىدى. شۇڭا ئۇلار
باشقىلارنىڭ ھەسەتخورلۇقىدىن ساقلىنىپ قالالىمىدى، شىنىڭ
تۇدىنىڭ[8] ئۆزىنى دەرياغا تاشلاپ ئۆلۈۋېلىشى، شۇ يەنىنىڭ[9]
تاش كۆتىرىپ دېڭىزغا سەكرىشى، چاكىنا ئادەتلەر بىلەن زادى
چىقىشالمىغانلىقتىن، ھەققانى مەيداندا چىڭ تۇرۇپ، كۆز ئالدىدىكى
شەخسى مەنپەئەتكە ئېرىشەلمىگەنلىكتىن، ئوردىدا نەپسانىيەتچىلىك
ئۈچۈن گۇرۇھ ئۇيۇشتۇرۇپ، خان-بەگلەرنىڭ ئىرادىسىنى تەۋرەت-
مەسلىكتىن بولغانىدى. بۇرۇن بەيلى شى يولىدا تىلەمچىلىك
قىلىشقاندا، چىن بېگى مۇگۇڭ بەگلىك ئىشىنى ئۇنىڭغا تاپشۇردى؛
نىڭ چى ھارۋا يېنىدا كالا بېقىشقاندا، چى بېگى خۇەنگۇڭ
بەگلىكىنىڭ مۇھىم ۋەزىپىسىنى ئۇنىڭ ئۈستىگە ئارتقانىدى. بۇ
ئىككەيلەن ئوردىدا ئەمەلدار بولغان ۋاقىتتا، ئەتراپىدىكىلەرنىڭ
خۇشامىتىگە تايىنىپ، ئاندىن چىن، چى بەگلىرىنىڭ قەدىرلىشىگە
سازاۋەر بولغان ئەمەسمىدى؟ بۇنىڭ سەۋەبى، بەگ بىلەن ۋەزىرنىڭ
نىيىتى بىر بولۇپ، بىر ياقىدىن باش چىقىرىپ، قېرىنداشتەك چىڭ
بىرلىشىپ، بىر-بىرىدىن ئايرىلالمىغانلىقتىن بولغانىدى. ئەھۋال
شۇنداق ئىكەن، كىشىلەرنىڭ غەيۋىتى ئۇلارنىڭ ئارىسىنى بۇزالار-
مىدى؟ بىر تەرەپنىڭ سۆزىنىلا ئاڭلاپ، ئۇنىڭغا ئىشىنىلسە، رەزىل
ۋە ئىپلاس ئىشلار كېلىپ چىقىدۇ. بىر كىشىگىلا ئىشىنىپ كەتسە،
بالايى-ئاپەت يۈز بېرىدۇ. بۇرۇن لۇ بېگى دىڭگۇڭ جى سۇنىڭ
گېپىگە كىرىپ، كۇڭ زى (مۇجوڭنى) نى ھەيدەپ چىقارغان؛ سۇڭ
بېگى جاۋگۇڭ زىخەننىڭ مەسلىھىتىگە ئىشىنىپ، مۇجەينى[10] قاماپ
قويغانىدى. كۇڭ زى (مۇجوڭنى)، مۇجەي ئىككەيلەن بەھس-

مۇنازىرىگە ماھىر كىشىلەر بولغاچقا، غەيۋەت-شىكايەتچىلەرنىڭ
تۆھمىتىدىن قۇتۇلالمىغان؛ لۇ بەگلىكى بىلەن سۇڭ بەگلىكىمۇ شۇنىڭ
زىيىنىنى كۆرگەن. نىمە ئۈچۈن شۇنداق بولدى؟ چۈنكى، كىشىلەر-
نىڭ شىكايىتى تاشنىمۇ ئېرىتىۋېتىدۇ. ئۇزۇن زامان قارا چاپلى-
نىۋەرسە، كىشىنى ھالاكەت گىرداۋىغا تىقماي قويمايدۇ-دە! چىن
بەگلىكى رۇڭلاردىن بولغان يۇيۇكنى مۇھىم ئىشقا قويغانلىقى ئۈچۈن،
ئوتتۇرا جۇڭگودىكى بەگلىكلەرگە ھۆكۈمران بولدى؛ چى بەگلىكى
يۆ لىكلەردىن بولغان مېڭنى مۇھىم ئىشقا قويغانلىقى ئۈچۈن، ۋېيۋاڭ
ۋە شۈەنۋاڭ دەۋرلىرىدە قۇدرەت تاپتى. چىن ۋە چى بەگلىكلىرىنىڭ
بەگلىرى چاكىنا، ئاساسسىز ۋە بىر تەرەپلىمە سۆزلەر بىلەن چەكلى-
نىپ قالغان كىشىلەرمىدى؟ ئۇنداق ئەمەس. ئۇلار ھەر تەرەپلىمە
پىكىر ئالغانلىقى ۋە شەيئىلەرنى كۆزەتكەنلىكى ئۈچۈن، شۇ دەۋردىلا
ئۇلارنىڭ شانلىق نامى ساقلىنىپ قالدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، مەقسەت
ۋە نىيەت ئوخشاشلىقى يىراق كىشىلەرنىمۇ ئاكا-ئۇكا قىلىۋېتىشى
مۇمكىن. رۇڭلاردىن بولغان يۇيۇك، يۆ لەردىن بولغان مېڭ ئەنە
شۇنداق ئىدى؛ مەقسەت-نىيەتلىرى ئوخشاشمىسا، جان-جىگەر
قېرىنداشلارمۇ بىر بىرىنى چەتكە قاقىدۇ. دەن جۇ[11]، شياڭ[12]،
گۈەنشۇ، سەيشۇ[13] قاتارلىقلار ئەنە شۇنداق بولغان. ھازىر بەگلەر
چىن بېگى مۇگۇڭ ۋە چى بېگى خۇەنگۇڭنىڭ توغرا تەدبىرلىرىنى
قوللانماي، سۇڭ بېگى جاۋگۇڭ ۋە لۇ بېگى دىڭگۇڭدەك بىر تەرەپ-
نىڭلا سۆزىنى ئاڭلىسا، بەش ھۆكۈمدارنىڭ[14] ئۇلۇغ ئىشى ئاپىرىن
ئوقۇشقا ئەرزىمەيدىغان ئىش بولۇپ قالاتتى. ئۈچ خاننىڭ[15]
ئۇلۇغ ئىشىمۇ ئاسان ئەمەلگە ئاشاتتى.

(ئەسلى كىتاب 2471-2474-بەتلەر)

---

[1] لۇ جۇڭلىيەن (鲁仲连) — يىغىلىق دەۋرىدە ياشىغان. كىشى، چى

بەگلىكىدىن. خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، چى بېگى ئۇنىڭغا سۇيۇرغال بەرمەكچى بولغاندا، ئۇ سۇيۇرغالنى قوبۇل قىلغىلى ئۇنىماي قېچىپ كەتكەن.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 1577 ـ بەت)

[2] زوۋ ياڭ (邹阳) — خەن خاقانلىقىنىڭ خاقانى جىڭدى دەۋرىدە ياشىغان كىشى بولۇپ، ۋۇ بېگى ئۈچۈن خىزمەت قىلغان. كېيىن ئۇ، ۋۇ بېگىنىڭ ئاسىيلىق قىلماقچى بولغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، نەسىھەت قىلىپ توسسىمۇ، ۋۇ بېگى ئاڭلىماي، ئۇنى تۈرمىگە سولىغان.

(جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 1342 ـ بەت)

[3] فەن يۈچى (樊于期) — ئەسلىدە چىن بەگلىكىنىڭ سەركەردىسى ئىدى. چىن بېگى يىڭ جېڭنىڭ قىلمىشىدىن نەپرەتلىنىپ، يەن بەگلىكىگە قاچقان. يەن بەگزادىسى يەن دەن چىن بېگىنى ئۆلتۈرۈشكە جىن كېنى ئەۋەتىدىغان چاغدا، فەن يۈچىدىن ئۆزكاللىسىنى كېسىپ بېرىشنى سورىغان. فەن يۈچى جىن كېنىڭ پىلانىنىڭ ئوڭۇشلۇق بولۇشى ئۈچۈن، ئۆزىنى ئۆلتۈرۈپ بەرگەنىدى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 1626 ـ بەت)

[4] جىن كې (荆轲)، م. ب. ? ـ 227 ـ يىللار) — جەنگو دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىدا ياشىغان پىدائىيلاردىن بولۇپ، يۇرتى ۋېي (卫) بەگلىكى. يەن بەگلىكىنىڭ ۋەلىئەھدى دەن (丹)نىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان. كېيىن جىن كې چىن شىخۇاڭنى ئۆلتۈرۈشكە پىدائىي بولۇپ چىققان بولسىمۇ، چىن شىخۇاڭغا ئۇرۇلغان خەنجەر ئەجەللىك يېرىگە تەگمەي قېلىپ، جىن كې ئۆلتۈرۈلگەنىدى.

(سىخەي «428 ـ بەت)

[5] ۋاڭ شې (王奢) — ئەسلىدە چى بەگلىكىدىن ئىدى. كېيىن ۋېي بەگلىكىگە قاچقان. چى بەگلىكىنىڭ قوشۇنى ۋېي بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىپ كەلگەندە، ئۇ سېپىلگە چىقىپ، چى بەگلىكىنىڭ سەركەردىسىگە: «سىز بۈگۈن مېنى تۇتۇش ئۈچۈنلا كەلدىڭىز. مەن ئۆزەمنىلا كۆزلەپ، ۋېي بەگلىكىگە بالايى-ئاپەت كەلتۈردىغان ئىشنى ھەرگىز قىلمايمەن» دەپلا ئۆزىنى ئۆلتۈرۇۋالغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» بەشىنچى توم 2472 ـ بەت)

[6] ۋېي شېڭ (尾生) — رىۋايەتلەردىكى ئۆز ۋەدىسىدە چىڭ تۇرغان

كىشى بولۇپ، ئۇ بىر قىز بىلەن كوۋرۈك تۈۋىدە كۆرۈشۈشكە ۋەدىلەشكەن. قىز ئۆز ۋاقتىدا بارمايدىكەن. دەريا سۈيى بارا-بارا ئۆرلىسىمۇ، ئۇ ۋەدىلەشكەن يەردىن قاچماي، ئاخىرى سۇدا ئۆلۈپ كېتىدىكەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» بەشىنچى توم 2472 ـ بەت)

[7] بەي گۈي (白圭) — ئەسلى جۇڭشەن بەگلىكىنىڭ سەركەردىلىرىدىن. ئالتە شەھەرنى قولدىن بېرىپ قويغانلىقى ئۈچۈن، جۇڭشەن بېگى ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا، ۋېي (魏) بەگلىكىگە قېچىپ كەتكەنىدى. ۋېي بېگى ۋېنخۇ ئۇنى ئوبدان قارشى ئېلىپ، ھۆرمەتلەپ كۈتكەنلىكى ئۈچۈن مىننەتدار بولغان بەي گۈي جۇڭشەن بەگلىكىنى يوقىتىپ بەرگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» بەشىنچى توم 2472 ـ بەت)

[8] شېن تۇدى (申徒狄) — يىن خانلىقى دەۋرىدە ياشىغان ئادەم ئىمىش. ئۇ يىن خانلىقىنىڭ زالىم خانى جوۋ ۋاڭغا نەسىھەت قىلغىنىدا، جوۋ ۋاڭ ئۇنىڭ سۆزىنى قوبۇل قىلمىغاچقا، خاپا بولۇپ، ئۆزىنى دەرياغا تاشلاپ ئۆلۈۋالغانىكەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» بەشىنچى توم 2474 ـ بەت)

[9] شۈيەن (徐衍) — جوۋ خانلىقىنىڭ ئاخىرىدا ياشىغان كىشى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» بەشىنچى توم 2474 ـ بەت)

[10] مۇجەي (墨翟) — «مۇجەينىڭ قىسقىچە تەرجىمىھالى»دا بېرىلىشىچە: «مۇ جەي سۇڭ بېگى جاۋ گۇڭ دەۋرىدە تۆرە بولغان. جاۋ گۇڭ دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا شەھەر باشلىقى خۇاڭ شى (يەنى زى خەن) ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ، سۇڭ بېگىنى تۇتقۇن قىلىپ، مۇجەينى بولسا قاماپ قويغان».

(«تارىخىي خاتىرىلەر» بەشىنچى توم 2474 ـ بەت)

[11] دەن جۇ (丹朱) — باش ئاقساقال ياۋنىڭ بالىسى. دەن جۇ توغرا يولدا ماڭمىغانلىقى ئۈچۈن، ياۋ باش ئاقساقاللىق ئورنىنى شۈنگە ئۆتۈنۈپ بەرگەن.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 23 ـ بەت)

[12] شياڭ (象) — باش ئاقساقال شۈننىڭ ئۆگەي ئىنىسى بولۇپ، شۈننى ئۆلتۈرمەكچى بولۇپ يۈرگەن. شۈن باش ئاقساقال بولغاندىن كېيىن، يۇبى (ھازىرقى خۇنەن ئۆلكىسى داۋشيەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا)نى شياڭغا سۇيۇرغال قىلىپ بەرگەن.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» قوشۇمچە قىسمى 18 ـ بەت)

[13] گۆەنشۇ، سەيشۇ (管叔 蔡叔) — جوۋ خانلىقىنىڭ خانى ۋېنۋاڭنىڭ بالىلىرى، جوۋۋاڭنىڭ ئىنىلىرى. ۋۇ ۋاڭ ئۆلگەندىن كېيىن، گۆەنشۇ، سەيشۇ يىڭ خانلىقىنىڭ زالىم خانى جيۇ ۋاڭنىڭ بالىسى ۋۇگېڭ بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئاسىيلىق قىلغانىدى. جوۋ خانى جى دەن قوشۇن ئەۋەتىپ، ۋۇگېڭ بىلەن گۆەنشۇنى ئۆلتۈرگۈزگەن، سەيشۇنى سۈرگۈن قىلغان. شۇنىڭ بىلەن قوزغىلاڭنى باستۇرغانىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» بەشىنچى توم 2473 - بەت)

[14] بەش ھۆكۈمران (五霸) — چۇنچيۇ دەۋرىدىكى چى بېگى خۇەنگۇڭ، جىن بېگى ۋېنگۇڭ، چىن بېگى مۇگۇڭ، سۇڭ بېگى شياڭگۇڭ ۋە چۇ بېگى شياڭۋاڭلار نەزەردە تۇتۇلىدۇ.

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 140 - بەت)

[15] ئۈچ خان (三王) — ئۈچ خان شيا خانلىقىنىڭ تۇنجى خانى يۈ، شاڭ خانلىقىنىڭ تۇنجى خانى تاڭ ۋە جوۋ خانلىقىنىڭ خانى ۋېنۋاڭلار نەزەردە تۇتۇلىدۇ.

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 26 - بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 86 - جىلد

پىدائىلار تەزكىرىسى

مەلۇم ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، چىن بەگلىكى سەنگۇنى فەن يۈچى چىن بېگىنى خاپا قىلىپ قويۇپ، يەن بەگلىكىگە قېچىپ بارغاندا، ۋەلىئەھد دەن[1] ئۇنىڭغا باشپانالىق بېرىپ، ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغانىدى. جۇ ۋۇ[2] تەكلىپ بېرىپ: «بولماسمىكىن! چىن بېگىنىڭ زوراۋانلىقى، ئۇزۇن ۋاقىتتىن بېرى يەن بەگلىكىگە ئۆچمەنلىك قىلىپ كېلىشى بىزنى تولىمۇ يۈرەكزادە قىلىۋەتتى. ئەگەر ئۇ فەن سەنگۇنىنىڭ بۇ يەردە ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ قالسا قانداق بولىدۇ؟ بۇ ‹قوينى بۆرىگە ئامانەت قويۇش› تەك بىر ئىش. بۇنىڭدا بىز جەزمەن ساقلانغىلى بولمايدىغان چوڭ بالا - قازاغا ئۇچرايمىز. گۇەن جۇڭ، يەن يىڭلەرگە ئوخشاش ئىقتىدارلىق ئادەملەرمۇ بۇنىڭغا ئامال قىلالمايدۇ. ۋەلىئەھد جانابلىرى، فەن سەنگۇننى دەرھال ھۇنلارنىڭ ئىچىگە قاچۇرۇۋېتەيلى، شۇ ئارقىلىق چىن بەگلىكىنىڭ باھانىلىرىنى يوقىتا چىقىرىۋېتەيلى. مۇندىن باشقا، جانابلىرىنى غەربدە خەن (韩)، جاۋ، ۋېي بەگلىكى بىلەن ھەمكارلىق ئەھدى تۈزۈشكە، جەنۇبدا چى، چۇ بەگلىكى بىلەن بىرلىشىشكە، شىمالدا ھۇن تەڭرىقۇتى بىلەن ياخشى بولۇشقا تەكلىپ قىلىمەن. شۇنداق قىلغاندىلا، بىر ئامالىنى قىلىپ چىن بەگلىكىگە تاقابىل تۇرغىلى بولىدۇ» دېگەندە، ۋەلىئەھد دەن: «ئۇستاز بېگىمنىڭ

پىلانى بويىچە بولغاندا، ۋاقىت تولىمۇ سوزۇلۇپ كېتىدىكەن. مېنىڭ كۆڭلۈم ئىنتايىن پاراكەندە. ئېھتىمال بىردەممۇ سەۋر-تاقەت قىلالمايمەن. بۇنىڭ ئۈچۈنلا ئەمەس، فەن سەنگون ئىنتايىن قىيىن ئەھۋالدا قالغانلىقى تۈپەيلى، ھاياتىنى ماڭا تاپشۇردى. مەن ھەر قانداق ئەھۋال ئاستىدا، زوراۋان چىن بەگلىكىنىڭ مەجبۇرلىشى بويىچە، ئۆزەم ھېمىداشلىق قىلىۋاتقان دوستۇمدىن كېچىپ، ئۇنى ھۇنلار دىيارىغا ئۇرۇنلاشتۇرالمايمەن. بۇ مېنىڭ جان پىدا قىلىدىغان ۋاقتىم. ئۇستاز بېگىمنىڭ ئويلىنىپ بېقىشىنى ئۈمىد قىلىمەن» دېدى.

(ئەسلى كىتاب 2529-بەت)

---

[1] ۋەلىئەھد دەن (太子丹، م. ب. ?-226-يىللار) — يەن دەن دەپمۇ ئاتىلىدۇ. يىغىلىق دەۋرىدە يەن بېگى شىنىڭ ۋەلىئەھدى ئىدى. ئىلگىرى چىن بەگلىكىدە تۇرغاق بولغان. ئۇ چىن بېگى يىڭ جىڭ بىلەن ئۆچ بولغاچقا، كېيىن يەن بەگلىكىگە قېچىپ كەلدى. م. ب. 227-يىلى (يەن بېگى شىنىڭ 28-يىلى) يەن دەن جىن كېنى چىن بەگلىكىگە كىرگۈزۈپ، چىن بېگىگە سۇيىقەست قىلدى. سۇيىقەست ئەمەلگە ئاشمىدى. چىن لەشكەر چىقىرىپ يەن بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلدى. يەن بېگى شى، دەننى ئۆلتۈرۈشكە مەجبۇر بولدى. شۇنىڭدىن بەش يىل كېيىن، چىن بەگلىكى يەن بەگلىكىنى يوقاتتى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 1955-بەت)

[2] جۈۋۇ: (鞠武) — ۋەلىئەھد دەننىڭ ئۇستازى. شۇڭا، ئاتا بەگ دەپ ئاتالغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» بەشىنچى توم 2528-بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 87-جىلد

لى سى[1] تەزكىرىسى

پىقىر ئاڭلىشىمچە: ۋەزىرلەر مۇساپىر ئەمەلدارلارنى قوغلاپ چىقىرىش توغرىسىدا تەكلىپ بېرىپتىمىش، بۇ توغرا بولماپتۇ. ئۆتمۈشتە چىن بېگى مۇگۇڭ دانىشمەنلەرنى ئىزدەپ، غەربتە رۇڭ ئېلىدىن يۇيۇكنى ئالدۇردى؛ شەرقتە ۋەندى دېگەن يەردىن بەيلى شىنى تاپتى؛ سۇڭ بەگلىكىدىن جيەن شۇ (蹇叔)نى ئېلىپ كەلدى؛ جىن بەگلىكىدىن پىي باۋ[2]، گۇڭسۇن جى[3]نى چاقىرىپ كەلدى. بۇ بەش دانىشمەننىڭ ھېچقايسىسى چىن بەگلىكىدىن ئەمەس ئىدى. لېكىن مۇگۇڭ ئۇلارنى ئەتىۋارلاپ ئىشلەتكەچكە، ئۇلار ئارقىلىق 20 ئەلنى ئۆزىگە قارىتىۋېلىپ، غەربىي رۇڭ ئەللىرىگە خوجا بولدى. شياۋگۇڭ شاڭ ياڭنىڭ چارە-تەدبىرىنى قوللىنىپ، ئۆرپ-ئادەتنى ئۆزگەرتكەنلىكتىن، ئاھالىلار بېيىپ، روناق تېپىپ، بەگلىك كۈچەيدى. پۇقرالار بەگ ئۈچۈن ئىشلەشكە رازى بولدى. باشقا بەگلەرمۇ ئۇنىڭغا يېقىنلاشتى ۋە بېقىندى. چۇ، ۋېي بەگلىكلىرىنىڭ قوشۇنلىرىنى يېڭىپ، 1000 چاقىرىمدىن ئوشۇق يەرنى بېسىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن چىن بەگلىكى تىنچ-ئەمىن بولۇپ، قۇدرەت تاپقاندى. خۇيۋاڭ جاڭ يىنىڭ پىلانى بويىچە ئۈچ دەريا رايونىنى[4] بېسىۋېلىپ، غەربتە با، شۇ خانلىقلىرىنى قارىتىۋېلىپ، شىمالدا شاڭجۈن ۋىلايىتىنى ئالدى. جەنۇبتا خەنجۇڭنى بېسىۋېلىپ، شەرقتىكى يات قەبىلىلەرنى بويسۇندۇرۇپ، پۈتكۈل يەن[5] ۋە يىڭ[6] دېگەن

جايلارنى كونترول قىلدى. شەرقتە چېڭگاۋنىڭ ئەپلىك يەر ۋەزىيە-
تىدىن پايدىلىنىپ، ئۈنۈملۈك يەرلەرنى قولىغا كىرگۈزدى. شۇنداق
قىلىپ، ئالتە بەگلىكنىڭ بىرلەشمە ئىتتىپاقىنى بۇزۇپ تاشلاپ،
ئۇلارنى چىن بەگلىكىگە خىزمەت قىلدۇردى. خۇيۋاڭنىڭ تۆھپىسى
تا بۈگۈنگىچە داۋاملاشماقتا. جاۋۋاڭ فەن سۇيگە[7] ئىگە بولۇپ،
راڭ تۆرىسىنى[8] ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، خۇاياڭ تۆرىسىنى[9]
ھەيدىۋەتتى. بەگ جەمەتىنىڭ ھوقۇقىنى كۈچەيتىپ، بايلارنىڭ
تەسىر كۈچىنى كونترول قىلىپ، بەگلىكلەرنى پەيدىن-پەي
بويسۇندۇرۇپ، ئاخىرى چىن بەگلىكى خاقانلىقىنىڭ ئاساسىنى
قۇردى. بۇ تۆت ھۆكۈمدارنىڭ ھەممىسى مۇساپىر ئەمەلدارلارنىڭ
تۆھپىسىگە تايانغانىدى. بۇنىڭدىن كۆرگىلى بولۇدۇكى، مۇساپىر
ئەمەلدارلارنىڭ چىن بەگلىكى ئالدىدا ھېچقانداق تىل قىسىنچىلىقى
يوق! ئەگەر بۇ تۆت ھۆكۈمدار مۇساپىر ئەمەلدارلارنى قوبۇل
قىلماي، ئۇلىمالارنى چەتكە قېقىپ، ئۆزىدىن يىراقلاشتۇرۇپ،
ئىشىنىپ ئىشلەتمىگەن بولسا، چىن بەگلىكى باي-پاراۋان بولالمىغان
ھەم قۇدرەتلىك شانۇ-شەۋكەتكە ئىگە بولالمىغان بولاتتى. ھازىر
جانابلىرى قاراقۇرۇم قاش تېشىغا ئىگە بولدىلا، سۇي تۆرىسى
مارجىنى[10]، خېششىبىيدەك[11] ئېسىل گۆھەر تاشلىرىمۇ بار.
ئۈنچە-مەرۋايىتلار خۇددى تولۇن ئايدەك نۇرچېچىپ تۇرماقتا.
بەللىرىدە ئېسىل شەمشەر، ئاستىلىرىدا تۇلپار، يېشىل قۇش
پەيلىرى بىلەن بېزەلگەن كىمخاپ تۇغلار بار. تىمساھ تېرىسىدە
ئىشلەنگەن دۇمباقلار تىزىلىپ تۇرماقتا. بۇ قىممەتلىك نەرسىلەرنىڭ
بىرسىمۇ چىن بەگلىكىدىن چىقمايدۇ. لېكىن ئالىيلىرى، ئەكسىچە،
يەنە شۇلارغا ئامراق. بۇ زادى نىمە ئۈچۈن؟ ئەگەر چوقۇم چىن
بەگلىكىدىن چىققان نەرسە بولسىلا ئىشلىتىدىغان ئىش بولسا، ئۇ
چاغدا كېچىسى نۇرچاقناپ تۇرىدىغان گۆھەرلەرنى ئوردىنى زىننەت-

لەشكە ئىشلىتىشكە بولمايدۇ؛ كەركىدان مۈڭگۈزى ۋە پىل چىشىدىن
ئىشلەنگەن ئەسۋاپلارنىمۇ كۆرۈپ ھۇزۇرلانغىلى بولمايدۇ؛ جېڭ
(郑)، ۋېي (卫) بەگلىكلىرىنىڭ ساھىپجامالىلىرىمۇ ئىچ ئوردىنى
تولدۇرالمايدۇ؛ ئېسىل تۇلپارلارمۇ ئات قورونى تولدۇرالمايدۇ؛
جياڭنەننىڭ ئالتۇن ۋە قەلەيلىرىنىمۇ ئىشلەتكىلى بولمايدۇ؛ غەربىي
شۇ (西蜀)نىڭ رەڭلىرى بىلەن رەسىم سىزغىلى بولمايدۇ. ئەگەر
ئىچ ئوردىنى زىننەتلەش، خەزىنىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىل-
دىغان بايلىقلار، كىچىك ئاغىچىنىڭ كۆڭلىنى ئالىدىغان زىبۇ-زىننەت
بۇيۇملىرىنىڭمۇ ھەممىسى چوقۇم چىن بەگلىكىدىن چىققان بولۇشى
كېرەك بولسا، ئۇ چاغدا، ۋەن دېگەن يەردىن چىققان مەرۋايىت-
لاردىن ئىشلەنگەن چاچ سانچىغۇچلار، ئۈنچە كۆزلۈك ھالقىلار،
دۇڭئا ناھىيىسىنىڭ دۇردۇن-تاۋارلىرىدىن تىكىلگەن كىيىم-كېچەك-
لەر، كىمخاپ ۋە گۈللۈك ئىپەك بۇيۇملىرىدىن ئىشلەنگەن كىيىم
بېزەكلىرىمۇ كۆزگە كۆرۈنمەيدۇ، لېكىن ئىجتىمائىي ئادەتلەرگە
ئەگىشىپ، نازاكەتلىك، كۆركەم، گۈزەل ياسىنىۋالغان جاۋ بەگلىكى
ساھىپجامالىلىرىمۇ يانلىرىدا تۇرالمايدۇ. ۋېن (甕)، فوۋ (缶)،
بالمان (筝) ناملىق چالغۇ ئەسۋابلىرىنى تەڭكەش قىلىپ، قۇلاقنى
يارغىدەك ۋارقىراپ ئېيتىلىدىغان ناخشىلار نەق چىن بەگلىكىنىڭ
ناخشا-مۇزىكىلىرى؛ «جېڭ مۇزىكىسى»، «ۋېي مۇزىكىسى»،
«ساڭجيەن مۇقامى»، «جاۋ مۇزىكىسى»، «يۈ مۇزىكىسى»، «ۋۇ
مۇزىكىسى»، «شياڭ مۇزىكىسى» غا ئوخشاش مۇزىكىلارنىڭ ھەممىسى
سىرتنىڭ مۇزىكىلىرى. بۈگۈنكى كۈندە ۋېن چالغۇ ئەسۋابى
ئەمەلدىن قېلىپ، «جېڭ مۇزىكىسى»، «ۋېي مۇزىكىسى» ئاڭلانماقتا.
زېڭ نامىلىق چالغۇ ئەسۋابىنى چېلىشنى توختىتىپ، «جاۋ مۇزى-
كىسى»، «يۈ مۇزىكىسى» قوللىنىلماقتا. نىمە ئۈچۈن مۇنداق
قىلىنىدۇ؟ بۇنىڭ سەۋەبى، بۇلار كۆڭۈلگە ئارام بېرىدۇ، خالاس.

ئەمما ھازىرقى ئادەم ئىشلىتىش مۇنداق ئەمەس. ئۇنىڭ مۇۋاپىق ياكى مۇۋاپىق ئەمەسلىكى سۈرۈشتە قىلىنمىدى. ئۇ ياخشى ياكى ناچار ئادەم بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، ئىش قىلىپ، چىن بەگلىكىدىن بولمىسىلا، كەتكۈزۈۋېتىلدى. ئومۇمەن، چەتتىن كەلگەن مۇساپىر ئەمەلدارلار بولسىلا ھەيدىۋېتىلدى. مانا بۇ، چىرايلىق ئۈنچە-مەرۋايىتلارنىڭ قەدىرلىنىپ، ئادەملەرنىڭ قەدىرسىزلەنگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ، ئەلنى بىرلىككە كەلتۈرۈشنىڭ، بەگلىكلەرنى بويسۇندۇرۇشنىڭ چارىسى ئەمەس.

(ئەسلى كىتاب 2541-2544-بەت)

---

① لى سى (李斯)، م. ب. ?—208-يىللار) — چۇ بەگلىكىدىكى شياڭسەي (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى شياڭسەي ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا)لىك. چىن خاقانلىقىنىڭ ۋەزىرى، سىياسىيون. ئۇ چىن شىخۋاڭنىڭ ئالتە بەگلىكنى يوقىتىپ، ئەلنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى ۋە سۈيۈرغاللىق تۈزۈمگە قارشى تۇرۇپ، ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈشتە چوڭ رول ئوينىدى. چىن شىخۋاڭ ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇ جاۋ بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، يالغان پەرمان چىقىرىپ، ۋە لىئەھد خۇسۇنى ئۆلۈۋېلىشقا مەجبۇر قىلدى ۋە چىن شىخۋاڭنىڭ كىچىك ئوغلى خۇخەينى خاقان قىلىپ تىكلىدى. ئاخىرى جاۋ گاۋ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنىدى.

(«سىخەي» 2892-بەت)

② پى باۋ (丕豹) — جىن بەگلىكىدىن بولۇپ، دادىسى جىن بېگى خۇيگۇڭ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۇ چىن بەگلىكىگە قېچىپ بېرىپ، چىن بەگلىكىنىڭ جىن بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىشىغا ياردەم بەرگەن.

(« زوچيۇمىڭ يىلنامىسى، شىگۇڭنىڭ ئونىنچى يىلى »دىن)

[3] گۇڭسۇن جى (公孙支) — جىجوۋ ئايمىقى (بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا)دىن. جىن بەگلىكىگە ساياھەت قىلغىلى بېرىپ، كېيىن چىن بەگلىكىگە ئۆتكەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى ئۈستىدە تەتقىقات» 3836-بەت)

[4] ئۈچ دەريا رايونى (三河之地) — يىشۈي، لوشۈي ۋە خۋاڭخېدىن ئىبارەت ئۈچ دەريانىڭ قوشۇلغان يېرى ئۈچ دەريا رايونى دەپ ئاتىلاتتى. ئورنى بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسىدىكى لوياڭ شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 26-بەت)

[5] يەن (鄢) — يەر ئىسمى. ئورنى بۈگۈنكى خۇبېي ئۆلكىسىدىكى يىچېڭ شەھىرىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى ئۈستىدە تەتقىقات» 1937-بەت)

[6] يىڭ (郢) چۇنچيۇ ۋە يىغىلىق دەۋرلىرىدە چۇ بەگلىكىنىڭ پايتەختى. ئورنى بۈگۈنكى خۇبېي ئۆلكىسىدىكى جياڭلىن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 1029-بەت)

[7] فەن سۈي (范睢)، م. ب. ?—255-يىللار) — يىغىلىق دەۋرىدىكى ۋېي بەگلىكىدىن. ئۇ ۋېي بەگلىكىدە تۇرغاندا، بۆھتان چاپلانغانلىقى ئۈچۈن، چىن بەگلىكىگە قېچىپ بېرىپ، چىن بېگى جاۋۋاڭنىڭ 41-يىلى (م.ب. 266-يىلى) چىن بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى بولغانىدى.

(«سىخەي» 1313-بەت)

[8] راڭ تۆرىسى (穰侯) — چىن بېگى جاۋۋاڭنىڭ ئانىسى بەگ ئانا شۋەن تەيخۇۋنىڭ ئانا بىر ئىنىسى، چىن بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى ۋېي رەن ئىدى. راڭ دېگەن يەر (بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسىدىكى دېڭشەن ناھىيىسىدە) ئۇنىڭغا سۈيۈرغال قىلىپ بېرىلگەنلىكى ئۈچۈن، راڭ تۆرىسى دەپ ئاتالغان.

(بىر توملۇق «سىيۋەن» 1115-بەت)

[9] سۈي تۆرىسى مارجىنى (随侯珠) — سۈي (بۈگۈنكى خۇبېي ئۆلكىسىدىكى سۈيشيەن ناھىيىسىدە) تۆرىسى ساياھەت قىلغاندا بىر زەخىملەنگەن ئىلاننى كۆرۈپ قالغانىكەن. ئۇ ئىلاننى ئۆيىگە ئاپىرىپ داۋالاپتۇ. كېيىن ئىلان ساقىيىپتۇ. ئىلان ئۇنىڭ شەپقىتىنى قايتۇرۇش ئۈچۈن يوغان بىر مارجاننى ئەكىلىپ بېرىپتۇ. شۇڭا، بۇ مارجان سۈي تۆرىسى مارجىنى دەپ ئاتالغان.

(«سىيۋەن» ۋۇ (戌) قىسمى 75-بەت)

[10] خېشىبىي (和氏璧) — چۇنچيۇ دەۋرىدە چۇ بەگلىكىدىن بولغان خې ئىسىملىك تاغدىن تېپىپ ئالغان گۆھەر تېشى.

(«سىخەي» 3985-بەت)

تارىخى خاتىرىلەر 88-جىلد

مېڭ تيەن تەزكىرىسى

م. ب. 221-يىلى (چىن شىخۇاڭنىڭ 26-يىلى) مېڭ تيەن ئاتا-بوۋىسىنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتى ۋە ئائىلىسىنىڭ دۆلەتمەن بولۇشى تۈپەيلى، چىن بەگلىكىنىڭ[1] سەركەردىسى بولۇپ، چى بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلدى ۋە ئۇنى يەڭدى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، دىۋان بېگى بولۇپ تەيىنلەندى. چىن شىخۇاڭ پۈتۈن ئەلنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، مېڭ تيەننى 300,000 كىشىلىك زور قوشۇن بىلەن شىمالغا ئەۋەتىپ، ھۇنلارنى قوغلاپ چىقاردى. مېڭ تيەن خېنەن رايونىنى (خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىنى) قايتۇرۇۋېلىپ، يەر تۈزۈلۈشىگە قاراپ، مۇھىم جايلاردىن پايدىلىنىپ، لىنتاۋدىن[2] باشلاپ تاكى لياۋدۇڭغا[3] قەدەر ئۇزۇنلۇقى ئونمىڭ چاقىرىمدىن ئارتۇق سەددىچىن سېپىلىنى رېمونت قىلىپ تۇتاشتۇردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ خۇاڭخې دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ياڭشەن تېغىنى[4] ئىگەللەپ، ئەگرى-توقاي يوللارنى بېسىپ، شىمالغا ئىلگىرىلىدى. مېڭ تيەن لەشكەرلىرى بىلەن سىرتتا ئون نەچچە يىل يۈرۈپ، نۇرغۇن ئىسسىق-سوغۇق ۋە بوران-چاپقۇننى بېشىدىن كەچۈردى. ئاخىرى ھۇنلاردىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن شاڭجۈن ۋىلايىتىدە تۇردى. مانا شۇ چاغلاردا، مېڭ تيەننىڭ شۆھرىتى ھۇنلارنى تەشۋىشكە سالغانىدى. چىن شىخۇاڭ مېڭ تيەن جەمەتىدىكىلەرنى ئىنتايىن ھۆرمەتلەيتتى،

ئۇلارنىڭ قابىلىيىتىگە ئىشىنەتتى ۋە ئاپىرىن ئوقۇيتتى. بولۇپمۇ، ئۇ مېڭ تيەننىڭ ئىنىسى مېڭ يىنى ياخشى كۆرگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئورنىنى ئالىي تۆرىلىككە كۆتەردى. چىن شىخۇاڭ ئوردىدىن سىرتقا چىقسا، مېڭ يى ئۇنىڭدىن نېرى كەتمەيتتى؛ ئوردا ئىچىدە بولسا، ئۇنىڭ يېنىدا خىزمەت قىلاتتى. مېڭ تيەن ھەربىي ئىشلارنى باشقۇراتتى، مېڭ يى بولسا، ئوردىدا دانىشلىق قىلاتتى. ئاكا-ئىنى ئىككىلىسى سادىق، ئىشەنچلىك دېگەن ئاتاققا ئېرىشكەنىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، سەنگۈن، سەركەردە ۋە ۋەزىر-ۋۇزرالار ئىچىدە ئۇلار بىلەن بوي تالىشىشقا جۈرئەت قىلغۇچىلار يوق ئىدى.

(ئەسلى كىتاب 2565-2566-بەتلەر)

مۇئەررىخ (سىماچيەن) مۇنداق دېگەنىدى: «مەن شىمالغا بېرىپ قايتىشىمدا، ئۇدۇل يول[5] بىلەن كەلدىم. يول ئۈستىدە مېڭ تيەن چىن خاقانلىقى ئۈچۈن سالدۇرغان سەددىچىن ۋە قورغانلارنى، تاغلارنى چېپىپ، جىلغىلارنى تىندۇرۇپ ياسىغان ئۇدۇل يوللارنى كۆردۈم. ئۇ خەلقنىڭ ئەمگەك كۈچىنى ئورۇنسىز سەرپ قىلغانىدى. چىن خاقانلىقى ئالتە بەگلىكنى ئەمدىلا يوقاتقان، خەلقنىڭ كۆڭلى تېخى ئەمىن تاپمىغان، يارىدارلارنىڭ جاراھىتى تېخى ساقايمىغان ئەھۋال ئاستىدا، مېڭ تيەن ئۆزىنىڭ ئاتاقلىق سەنگۈنلۈكىدىن پايدىلىنىپ، خاقانغا نەسىھەت قىلىپ، پۇقرالارنى ئېغىر چىلىقتىن قۇتۇلدۇرۇپ، پاناسىز قېرى-چۆرى ۋە يېتىم-يېسىرلارنىڭ بېشىنى سىلاپ، زور كۈچ بىلەن خەلققە تىنچ-ئەمىنلىك يارىتىپ بەرمەستىن، ئەكسىچە، چىن شىخۇاڭنىڭ رايى بويىچە سەددىچىن سېپىلىنى سوقتۇرغان. كېيىن بۇ ئىككى ئاكا-ئۇكا ئۆلتۈرۈلگەن. بۇمۇ ئەقىلگە سىغمىدىغان ئىشقۇ! بۇنى قانداقتۇ، يەرنىڭ تومۇرىنى ئۈزۈۋەتكەنلىكىدىن بولغان[6] دېگىلى بولسۇن؟»

(ئەسلى كىتاب 2570-بەت)

[1] چىن بەگلىكى (秦国) ـ م. ب. 246 ـ يىلى چىن بەگلىكىنىڭ بېگى جۇاڭشياڭۋاڭنىڭ بالىسى يىڭ جېڭ بەگلىك تەختىگە چىقتى. ئۇ م. ب. 230 ـ يىلدىن 222 ـ يىلغىچە ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ، خەن (韩)، جاۋ (赵)، ۋېي (魏)، چۇ (楚)، يەن (燕)دىن ئىبارەت بەش بەگلىكنى يوقاتتى. م. ب. 221 ـ يىلى چى بەگلىكىنى يوقىتىپ، پۈتۈن ئەلنى بىرلىككە كەلتۈردى. شۇ يىلى چىن خاقانلىقىنى قۇرۇپ، چىن شىخۇاڭ دەپ ئاتالغانىدى.

(«سىخەي» 3693 ـ بەت)

[2] لىنتاۋ (临洮) ـ ناھىيە. چىن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان بولۇپ، لوڭشى ۋىلايىتىگە قارايتتى. ئورنى بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسى مىنشيەن ناھىيىسىدە.

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 3693 ـ بەت)

[3] لياۋدۇڭ (辽东) ـ ۋىلايەت. يىغىلىق دەۋرىدە يەن بەگلىكى تەسىس قىلغان بولۇپ، مەركىزى شياڭپىڭ. ئورنى بۈگۈنكى لياۋنىڭ ئۆلكىسىدىكى لياۋخې دەرياسىنىڭ شەرق تەرىپىدە.

(«سىخەي» 2368 ـ بەت)

[4] ياڭشەن تېغى (阳山) ـ چىن، خەن دەۋرلىرىدە چوغاي تېغىنىڭ شەرقىي قىسمى ياڭشەن تېغى دەپ ئاتالغان. يەنى بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدىكى لاڭشەن تېغى.

(«سىخەي» 936 ـ بەت)

[5] ئۇدۇل يول (直道) ـ م. ب. 212 ـ يىلى (چىن شىخۇاڭنىڭ 35 ـ يىلى) سەنگۇن مېڭ تيەننىڭ باشقۇرۇشىدا ياسالغان يول بولۇپ، شىمالدىكى جيۇيۈەندىن (بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇل باۋتۇ شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدىن) تارتىپ، جەنۇبدىكى يۈنياڭ (بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى چۈنخۇا ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا) غىچە 1800 چاقىرىم ئۇزۇنلۇقتا بولۇپ، ئۇ گۇەنجۇڭ تۈزلەڭلىكىدىن خېتاۋ (بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇل ۋە نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونىدىكى خېلەنشەن تېغىنىڭ شەرقىي قىسمى، لاڭشەن ۋە چىڭگى-شەن تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي قىسمى ھەم خۇاڭخې دەريا بويلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) رايونىغا ماڭىدىغان ئەڭ مۇھىم يول ئىدى. بۇ يول بىر قەدەر ئۇدۇل بولغانلىقى ئۈچۈن، خەنزۇچىدا جىداۋ (直道) دەپ ئاتالغان.

(«سىخەي» 299 ـ بەت)

[6] يەرنىڭ تومۇرىنى ئۈزۈۋەتكەنلىكىمدىن بولغان ـ مېڭ تيەن ئۆلۈۋېلىشتىن ئىلگىرى: "سەددىچىن سېپىلىنى سوقاندا، يەرنىڭ تومۇرىنى ئۈزۈۋەتكەنلىكىم ئۈچۈن، تەڭرىنى خاپا قىلىپ قويغانمەن، شۇڭا، جىنايىتىم ئۈچۈن ئۆلۈمگە مەھكۇممەن" ـ دېگەنكەن.

خەن (بېگى) خەن شىن، لۇۋەن تەزكىرىلىرى

خەن (韩) بېگى خەن شىن (韩信) مەرھۇم خەن بېگى شىياڭ-ۋاڭنىڭ نەۋرىسى. بويى سەككىزچى بەش سۇڭ. شىياڭ لىياڭ[1] چۇ بەگلىكىنىڭ بېگى خۋەيۋاڭنىڭ[2] نەۋرىسى شىيۇڭ شىننى[3] خۋەي-ۋاڭ قىلىپ كۆتەرگەن ۋاقىتتا، يەن، چى، جاۋ، ۋېي بەگلىكلىرى ئالىلىقاچان بەگلىرىنى ئولتۇرغۇزۇپ بولغانىدى. خەن بېگى (韩) نىڭ ئەۋلادى بولمىغاچقا، كىچىك ئاغىچىدىن بولغان خېڭ-ياڭ[4] تۆرىسى بەگزادە خەن چېڭ (韩成) نى خەن (韩) بەگلىكىنىڭ بېگى قىلىپ ئولتۇرغۇزۇپ، شۇ ئارقىلىق خەن بەگلىكىنىڭ ئەسلىدىكى زېمىنىنى تىنچىتماقچى بولغانىدى. شىياڭ لىياڭ چىن سەركەردىسى جاڭ خەن تەرىپىدىن مەغلۇپ بولۇپ، دىڭتاۋدا ئۆلگەچكە، خەن (韩) بېگى خەن چېڭ خۋەيۋاڭ تەرەپكە قېچىپ كەتكەن. كېيىن پېي (沛) بېگى لىيۇباڭ قوشۇن تارتىپ ياڭچېڭغا[5] ھۇجۇم قىلغاندا، جاڭ لىياڭنى خەن (韩) بەگلىكىنىڭ ئاقارتىش بېگى سالاھىيىتى بىلەن خەن (韩) بەگلىكى زېمىنىدىكى ئەسكەر ۋە خەلقنى بويسۇندۇرۇشقا ئەۋەتتى. جاڭ لىياڭ خەن (韩) شىننى قولغا كەلتۈرۈپ ۋە ئۇنى خەن (韩) بەگلىكىنىڭ سەركەردىلىكىگە تەيىنلىدى. خەن (韩) شىن ئۆز قوشۇنلىرىنى باشلاپ، پېي بېگى لىيۇباڭ بىلەن ۋۇگۈەن قوۋۇقىغا[6] كىردى.

پېي بېگى لىيۇباڭ شىياڭ يۈ تەرىپىدىن خەن (汉) بېگى قىلىپ تەيىنلەنگەنلىكتىن، خەن (韩) شىن خەن (汉) بېگى بىلەن خەنجۇڭغا كەلدى. ئۇ خەن (汉) بېگىنى ئاگاھلاندۇرۇپ: «بەگلەر بېگى شىياڭ يۈ ھەممە سەركەردىلىرىنى بەگ قىلىپ تەيىنلەپ، يېقىن يەرلەرگە ئورۇنلاشتۇردى. ئەمما ئۇلۇغ بېگىمىز يەككە-يېگانە ھالدا يىراق، چەت رايوندا تۇرۇپ قالدىلا. بۇ مەرتىۋىلىرىنى تۆۋەنلەتكەنلىك ئەمەسمۇ! ئۇلۇغ بېگىمىزنىڭ قول ئاستىدىكى سىپاھ-بەگلەر ھەممىسى، خۋاشەن تېغىنىڭ شەرقىدىن كەلگەن. ئۇلار ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىشنى ئۈمىت قىلىدۇ. ئەگەر مۇشۇنداق كۈچلۈك ھېسسىياتتىن پايدىلىنىپ، قوشۇننى قايتۇرۇپ شەرققە يۈرۈش قىلساق، بەگلەر بېگى شىياڭ يۈ بىلەن ئەلنى تالاشقىلى بولىدۇ» دەپ مەسلىھەت بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن خەن (汉) بېگى قوشۇننى قايتۇرۇپ كېلىپ، ئۈچ چىننى[7] قايتۇرۇۋالدى. خەن شىننى خەن (韩) بەگلىكىنىڭ بېگى قىلىپ تەيىنلەشكە ۋەدە بېرىپ، ئالدى بىلەن ئۇنى خەن (韩) بەگلىكىنىڭ لەشكەر بېگى قىلدى ۋە قوشۇن تارتىپ خەن (韩) بەگلىكىنىڭ زېمىنىنى قولغا كىرگۈزۈشكە ئەۋەتتى. شىياڭ جى بەگلەرنى بەلگىلەپ بولغاندىن كېيىن، ئۇلارنى ئۆز سۇيۇرغال يەرلىرىگە قايتۇردى. خەن (韩) بېگى خەن چېڭ شىياڭ جى بىلەن بىرلىكتە خەنگۇ قوۋۇقىغا كىرمىدى. چەڭ تۆھپىسى بولمىغانلىقتىن، شىياڭ جى ئۇنى ئۆز سۇيۇرغال يېرىگە قايتۇرماي، بەگلىك ئورنىدىن تۆۋەنلىتىپ ئورنىغا چۈشۈرۈپ قويدى. ئەمدى شىياڭ جى خەن (汉) بېگىنىڭ خەن شىننى خەن (韩) بەگلىكىنىڭ يەرلىرىنى ئېلىشقا ئەۋەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ، بۇرۇن ئۆزى ۋۇجۇڭدا سەيلە-تاماشا قىلىپ يۈرگەندە تونۇشۇپ قالغان دوستى ۋۇشيەن ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى جېڭ چاڭنى خەن (韩) بەگلىكىگە تەيىنلەپ، ئۇ ئارقىلىق خەن (汉) قوشۇنىغا تاقابىل تۇرماقچى بولدى. م. ب. 205-يىلى

(گاۋدىنىڭ ئىككىنچى يىلى) خەن شىن ھۇجۇم قىلىپ، خەن(韩) بەگ-لىكىنىڭ ئون نەچچە شەھىرىنى ئالدى. خەن (汉) بېگى خېنەنگە كەلگەندە، خەن (韩) بېگى خەن شىن ياڭچېڭ شەھىرىدە خەن (韩) بەگلىكىنىڭ بېگى جېڭ چاڭغا شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىۋاتاتتى. جېڭ-چاڭ تەسلىم بولغاندىن كېيىن، خەن (汉) بېگى خەن (韩) شىننى خەن (韩) بەگلىكىنىڭ بېگى قىلىپ تەيىنلىدى. خەن (韩) بەگلىكى دائىم دىگۇدەك قوشۇنلىرىنى باشلاپ، خەن (汉) بېگى بىلەن بىرلىكتە جەڭ قىلدى. م. ب. 204-يىلى (گاۋدىنىڭ ئۈچىنچى يىلى) خەن (韩) بېگى شىڭياڭدىن كەتكەچكە، خەن(韩) بېگى خەن شىن ۋە جوۋكېلارنى شىڭياڭنى ساقلاشقا ئەۋەتكەنىدى. كېيىن، چۇ بەگلىكى قوشۇنى شىڭياڭنى بېسىۋالغاندا، خەن بېگى خەن شىن شياڭ جىغا تەسلىم بولدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، پۇرسەت تېپىپ قېچىپ، خەن (汉) بېگىنىڭ يېنىغا قايتىپ كېلىۋالدى. خەن (汉) بېگى ئۇنى يەنىلا خەن (韩) بەگلىكىنىڭ بېگى قىلىپ تەيىنلىدى. خەن (韩) شىن خەن (汉) بېگى بىلەن بىرلىكتە ئاخىرى شياڭجىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئەلنى تىنچىتتى. م. ب. 202-يىلى (گاۋدىنىڭ بەشىنچى يىلى) باھاردا، خەن (汉) بېگى خەن شىنگە يارلىق دەستىگى[8] بېرىپ، ئۇنى خەن (韩) بەگلىكىنىڭ بېگى قىلدى. بەگلىك يىڭچۇەن[9] ۋىلايىتىدە تەسىس قىلىندى.

م. ب. 201-يىلى (گاۋدىنىڭ ئالتىنچى يىلى) خەن (韩) شىننى قابىلىيەتلىك، ئۇنىڭ ئۈستىگە پالۋان، ئۇنىڭغا تەۋە يەرلەر شىمالدا گۇڭشيەن ناھىيىسى، لوياڭغا يېقىن، جەنۇبدا ۋەن[10]، يېشيەن[11] ناھىيىلىرىگە چېگرىداش، شەرق تەرەپتە خۇەيياڭ[12] بار. بۇ ئورۇنلارنى مەملىكەت بويىچە قاۋۇل، ئەزىمەتلەر چىقىدىغان يەرلەر دەپ قاراپ، خەن (韩) بېگى خەن شىننى تەيۈەننىڭ شىمالىدىكى رايونلاردا بەگلىك تەسىس قىلىشقا، ھۇنلارنىڭ تاجاۋۇزىدىن مۇدا-

پىئە كۆرۈشكە، جىنياڭنى بەگلىكىنىڭ باش شەھىرى قىلىشقا يارلىق چۈشۈردى. خەن شىن مەكتۇپ سۇنۇپ: «مېنىڭ بەگلىكىمنىڭ ئەتراپى پۈتۈنلەي چېگرا قورغانلىرى، ھۇنلار كۆپ قېتىم تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. جىنياڭ چېگرا قورغانلىرىدىن يىراقراق، شۇنىڭ ئۈچۈن، بەگلىكنىڭ مەركىزىنى مايىغا كۆچۈرسەك» دەپ ئىلتىماس قىلغانىدى. خاقان گاۋدى ئۇنىڭ ئىلتىماسىنى ماقۇل كۆردى. شۇڭا، خەن شىن مەركەزنى مايى شەھىرىگە كۆچۈردى. شۇ يىلى كۈزدە، ھۇن تەڭرىقۇتى باتۇر خەن شىنگە كەڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قىلغانلىقتىن، خەن شىن ھۇنلارغا كۆپ قېتىم ئەلچى ئەۋەتىپ، ياخشىلىشىشنى تەلەپ قىلدى. خەن خاقانلىقى قوشۇن ئەۋەتىپ، خەن شىننى قۇتقۇزۇۋالماقچى بولغان بولسىمۇ، لېكىن خەن شىننىڭ ھۇنلارغا ئۆز ئالدىغا يوشۇرۇن ئەلچى ئەۋەتكەنلىكىگە قاراپ، ئۇنى ئىككى يۈزلىمىلىك قىلىۋاتامدىكىن، دەپ گۇمانلاندى. ھەمدە كىشى ئەۋەتىپ خەن شىننى ئەيىبلىدى. خەن شىن كاللىسى كېتىشتىن قورقۇپ، خەن (汉) قوشۇنىغا بىرلىكتە ھۇجۇم قىلىش توغرىسىدا ھۇنلار بىلەن كېلىشتى. شۇڭا، خەن (汉)گە قارشى ئىسيان كۆتەردى ھەمدە ھۇنلارغا مايى شەھىرىنى بېرىپ تەسلىم بولۇپ، تەييۈەنگە ھۇجۇم قىلدى. م. ب. 200-يىلى (خەن خاقانلىقىنىڭ يەتتىنچى يىلى) قىشتا، خەن گاۋدى ئۆزى بىۋاسىتە قوشۇن باشلاپ جازا يۈرۈشى قىلدى. تۇڭدىدا خەن شىن قوشۇنىنى تارمار قىلىپ، خەن شىننىڭ سەركەردىسى ۋاڭ شىنى ئۆلتۈردى. خەن شىن ھۇنلار تەرەپكە قېچىپ كەتتى. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى سەركەردىلىرىدىن بەيتۇلۇق[13] مەن چيۇچېڭ، ۋاڭ خۇاڭ قاتارلىقلار جاۋ بەگلىكىنىڭ ئەۋلادى جاۋلىنى جاۋ بەگلىكىگە بەگ قىلىپ، خەن شىننىڭ يېڭىلىپ، پىتىراپ كەتكەن ئەسكەرلىرىنى يىغىپ-توپلاپ، خەن شىن ۋە باتۇر تەڭرىقۇت بىلەن بىرلىكتە خەن (汉) قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلىشنى

پىلانلاشتى. ھۇنلارنىڭ سول ۋە ئوڭ تۇغ قانلىرى ئون مىڭدىن ئارتۇق چەۋەندازنى باشلاپ، ۋاڭ خۋاڭ قاتارلىقلار بىلەن بىللە گۋاڭۋۇ[14] ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىن تاكى جىنياڭ ناھىيىسىگىچە بولغان يەرلەردە تۇرۇپ، خەن (汉) قوشۇنى بىلەن ئۇرۇشتى. خەن (汉) قوشۇنى ئۇلارنى تارمار قىلىپ، تاكى لىشى[15] ناھىيىسى ئىچىگە قەدەر قوغلاپ باردى ۋە ئۇ يەردە ئۇلارنى يەنە مەغلۇپ قىلدى. ھۇنلار لۇفەننىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدە قوشۇنلىرىنى قايتا توپلىغان بولسىمۇ، خەن خاقانلىقى جەڭ ھارۋىسى ۋە چەۋەندازلارنى ئەۋەتىپ ھۇنلارنى مەغلۇپ قىلدى. مەغلۇپ بولغان ھۇنلار چېكىنىۋەردى. خەن (汉) قوشۇنى غەلىبىدىن پايدىلىنىپ، قوغلاپ زەربە بېرىۋەردى. باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ دەيگۇدا[16] تۇرۇۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، جىنياڭدا تۇرغان گاۋدى چارلىغۇچىلارنى ئەۋەتىپ، باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ھەرىكەت ئەھۋالىنى كۆزەتتى. چارلىغۇچىلار قايتىپ كېلىپ: «ھۇجۇم قىلىشقا بولىدۇ» دەپ مەلۇمات بەردى. شۇنىڭ بىلەن گاۋدى پىڭچېڭ شەھىرىگە كېلىپ، پىڭچېڭ شەھىرىدىن بەيدېڭگە بارغاندا، ھۇن ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ مۇھاسىرىسىگە چۈشۈپ قالدى. گاۋدى تەڭرىقۇتنىڭ ئالچىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، نۇرغۇن سوغا-سالام يوللىدى. ئالچى باتۇر تەڭرىقۇتقا: «بۈگۈن خەنلىكلەرنىڭ زېمىنىغا ئىگە بولغان تەقدىردىمۇ، بۇ يەردە تۇرالمايمىز؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئىككى ئەلنىڭ ھۆكۈمدارى بىر بىرىنى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويماسلىقى كېرەك» دەپ مەسلىھەت بەرگەچكە، يەتتە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، ھۇن ئاتلىق ئەسكەرلىرى ئاستا-ئاستا چېكىنىپ كېتىشتى. شۇ كۈنلەردە ھاۋا ناھايىتى تۇمانلىق بولغاچقا، خەن ئەلچىلىرىنىڭ كېلىپ-كېتىپ تۇرغانلىقىنى ھۇنلار سەزمەي قالغانىدى. مۇھاپىزەتچى قوشۇن قارۇقچى بېگى چېن پىڭ گاۋدىغا: «ھۇن قوشۇنلىرى پۈتۈنلەي ئوقيا ۋە نەيزە ئىشلىتىدۇ. ماھىر ئوق-

ياچىلارنى تەيىنلەپ، ئىككىدىن ئوقنى دۈشمەنگە بەتلەپ، مۇھاسىرىدىن ئاستا چىقىپ كېتىش كېرەك» دەپ تەكلىپ بەردى. گاۋدى بۇ تەدبىرنى قوللىنىپ، بەيدېڭدىن چىقىپ پىڭچېڭ شەھىرىگە كىردىۋالدى. بۇ چاغدا، خەن خاقانلىقىنىڭ ياردەمچى قوشۇنىمۇ يېتىپ كەلگەنىدى. ھۇن قوشۇنلىرى مۇھاسىرىنى بوشىتىپ چېكىنىپ كەتتى. خەن خاقانلىقىمۇ قوشۇنىنى يىغىپ قايتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، خەن (韩) بېگى خەن شىن ھۇن قوشۇنلىرىنى باشلاپ، خەن خاقانلىقى چېگرا قورۇللىرىغا ھۇجۇم قىلىپ تۇردى. م. ب. 197-يىلى (خەن گاۋدىنىڭ ئونىنچى يىلى) خەن (韩) بېگى خەن شىن، ۋاڭ خۋاڭ قاتارلىقلارنى ئەۋەتىپ، چېن شىگە ۋەز-نەسىھەت قىلىپ، ئۇنى قايىمۇقتۇردى. م. ب. 196-يىلى (گاۋدىنىڭ 11-يىلى) باھاردا، ئىلگىرىكى خەن (韩) بېگى خەن شىن يەنە ھۇنلارنىڭ ئاتلىق قوشۇنى بىلەن بىرلىكتە سەنخېغا[17] بېسىپ كىرىپ، خەن (汉) قوشۇنىغا قارشى تۇرغان بولسىمۇ، خەن خاقانلىقى سەي ۋۇ سەنگۈن باشچىلىقىدا قوشۇن ئەۋەتىپ، ئۇنىڭغا قارشى ئاتلاندى. ھەمدە خەن (汉) بېگى خەن شىنگە نەسىھەت قىلىپ: «خاقان ئالىيلىرى كەڭ قوساق، مېھىر-شەپقەتلىك ئادەم. ئۇ بەگلەردىن ئاسىيلىق قىلىپ، قېچىپ كەتكەنلەر بولسىمۇ، ئۇلار قايتىپ كەلسىلا، بۇرۇنقى نام-ئەمەللىرىنى ئەسلىگە كەلتۈردى، زادىلا ئۆلتۈرمىدى. ئۇلۇغ بەگ جانابلىرى بۇنى بىلىدىلا. ھازىر بەگ جانابلىرى ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، ھۇنلار تەرەپكە قېچىپ بېرىۋالدىلا. ھېچقانچە چوڭ جىنايەتلىرى يوق، تېز قايتىپ كېلىۋرلا!» دەپ مەكتۇپ يوللىغانىدى، خەن (韩) بېگى خەن شىن: «خاقان ئالىيلىرى مېنى كوچىدىكى ئاددىي پۇقرا ئىچىدىن ئۈستۈرگەنىدى. بەگلىك-تۆرىلىك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلدۈم. بۇ مېنىڭ بەختى-تەلىيىم. لېكىن شىڭياڭدىكى جەڭدە مەن ئەل ئۈچۈن پىداكارلىق كۆرسىتەلمەي، شياڭ جىڭگە ئەسىر

چۈشتۈم، بۇ بىر جىنايىتىم. كېيىن ھۇنلار مايى شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغاندا، مەن بۇ يەرنى قاتتىق مۇداپىئە قىلالماي، شەھەرنى بېرىپ تەسلىم بولدۇم، بۇ ئىككىنچى جىنايىتىم. مانا ئەمدى، ھۇنلار ئۈچۈن قوشۇن باشلاپ، سەنگۈن جانابلىرى بىلەن ھەل قىلغۇچ جەڭ قىلىش ئالدىدا تۇرماقتىمەن بۇ ئۈچىنچى جىنايىتىم. ئىلگىرى ۋېن جۇڭ، فەن لىلەر[18] ناھايىتى زور خىزمەت كۆرسەتكەنىكەن. ئۇلارنىڭ ھېچقانداق گۇناھىمۇ يوق ئىدى؛ كېيىن بىرى ئۆلتۈرۈۋېلىپتۇ، بىرى قېچىپتۇ. ھازىر مەن خاقان ئالدىدا ئۈچ چوڭ جىنايەت ئۆتكۈزگەن بولساممۇ، يەنىلا دۇنيادا ياشىغۇم بار. ۋۇزىشۈنىڭ[19] ۋۇ بەگلىكىدە ئۆلۈشىنىڭ سەۋەبىمۇ مانا شۇ ئىدى. ھازىر مەن تاغ-جىلغىلاردا قېچىپ يۈرىمەن. ھەركۈنى بەدنۇي ياتلار ئارىسىدا مۇھتاجلىقتا يۈرۈپتىمەن؛ قايتىپ كېتىشنى ئويلايمەن. بۇ خۇددى پالەچ كىشى مېڭىشنى، قارغۇ كىشى كۆرۈشنى ئارزۇ قىلغاندەك بىر ئىش. لېكىن ئەمىلىيەتتە، بۇنى ئورۇندىيالمايمەن» دەپ جاۋاپ يازدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇ خەن قوشۇنى بىلەن جەڭ قىلدى. سەي ۋۇ سەنگۈننى ئېلىپ، پۈتۈن شەھەردىكى ھەربى ۋە پۇقرالارنى قەتلىئام قىلىپ، خەن (韩) بېگى خەن شىننى ئۆلتۈردى.

خەن (韩) بېگى خەن شىن ھۇنلار تەرەپكە قېچىپ بارغاندا، ئۆز ۋەلىئەھدى بىلەن بىللە بارغانىدى. تۇيداڭ شەھىرىگە بارغاندا، بىر ئوغلى دۇنياغا كەلگەچكە، ئۇنىڭ ئىسمىنى تۇيداڭ دەپ قويدى. خەن (韩) بېگى خەن شىننىڭ ۋەلىئەھدىمۇ بىر ئوغۇل تېپىپ، ئۇنىڭ ئىسمىنى يىڭ قويغانىدى. م. ب. 166-يىلى (خەن ۋېندىنىڭ 14-يىلى) تۇيداڭ ۋە خەن يىڭلەر قوشۇنلىرى بىلەن خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغانلىقتىن، خەن خاقانلىقى خەن تۇيداڭنى گۇڭگاۋ تۆرىسى، خەن يىڭنى شياڭچېڭ تۆرىسى قىلىپ تەيىنلىگەنىدى.

ۋۇ، چۇ قالايمىقانچىلىق يەتتە بەگلىك قوشۇن تارتىپ توپىلاڭ كۆتەرگەندە، گۇڭگاۋ تۆرىسى توپىلاڭنى تىنچىتىش جېڭىدە بارلىق سەركەردىلەر ئىچىدە بىرىنچى دەرىجىلىك خىزمەت كۆرسەتتى. ئۇنىڭ ئۇنۋانى ئوغلىغا، نەۋرىسىگە مىراس قالدى؛ نەۋرىسىدىن ئەۋلاد قالمىغاچقا، تۆرىلىك ئۇنۋانى كېيىن ئۈزۈلۈپ قالغانىدى. خەن-يىڭنىڭ نەۋرىسى ھۆرمەتسىزلىك جىنايىتى ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن، تۆرىلىك ئۇنۋانىدىن مەھرۇم قىلىندى. تۇيداڭنىڭ كىچىك خوتۇنىدىن بولغان نەۋرىسى خەن يەننى خاقان ۋۇدى ياخشى كۆرۈپ قېلىپ، ئۇ ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغانىدى. شۇ تۈپەيلى، ئۇ نام-شۆھرىتى ۋە بايلىقى بىلەن ئۆز زامانىسىدا داڭ چىقاردى. ئۇنىڭ ئىنىسى خەن يۈ ئىككى قېتىم ئۇنۋان ئېلىپ، كۆپ قېتىم سەنگۈن بولۇپ، ئاخىرىدا ئەنداۋ تۆرىسى بولدى. خەن يۈ ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى خەن جاڭجۈن (长君) تۆرىلىك ئۇنۋانىغا ۋارىسلىق قىلىپ، بىر يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن كېيىن، قانۇنغا خىلاپلىق قىلغىنى ئۈچۈن ئۆلتۈرۈلدى. يەنە بىر يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن كېيىن، خەن يۈنىڭ نەۋرىسى خەن زېڭ لۇڭگې تۆرىسى بولۇپ تەيىنلەندى. تۆرىلىك خەن يۈنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىغا مىراس بولۇپ قالدى.

* * *

لۇۋەن فىڭىي شەھىرىدىن بولۇپ، خەن گاۋدى بىلەن بىر يۇرتلۇق ئىدى. لۇۋەننىڭ ئاتىسى بولسا، گاۋزۇنىڭ ئاتىسى خان ئاتا[20] بىلەن دوست ئىكەن؛ گاۋزۇ بىلەن لۇۋەن ئىككىسى بىر كۈندە تۇغۇلغاچقا، يۇرتتىكى ئەل-ئاغىنىلىرى قوي ۋە هاراق ئېلىپ كېلىپ، لىۋ ئائىلىسى بىلەن لۇ ئائىلىسىنى مۇبارەكلەشكەنىكەن؛ گاۋزۇ بىلەن لۇۋەن چوڭ بولغاندا، ئىككىسى بىللە ئوقۇغان، بىر بىرى بىلەن دوست بولغان. يۇرتتىكىلەر بۇ ئىككى ئائىلىنىڭ ئاتىلىرى دوست ئۆتكەن، باللىرى بىر كۈندە تۇغۇلغانىدى، چوڭ

بولغاندا ئۇلارمۇ دوست بولدى. بۇ مەقسەتتە ناھايىتى ئاز ئۇچرايدىغان ئەھۋال دېيىشكەن ۋە بۇ ئىككى ئائىلىسىنى يەنە قويۇق ۋە ھاراقلار بىلەن مۇبارەكلىگەن. گاۋزۇ ئاددى پۇقرا ۋاقتىدا، دەۋا ئىشى دەستىدىن يوشۇرۇنۇشقا توغرا كەلگەندە، لۈۋەن ھەمىشە ئۇنىڭ بىلەن بىللە بولغان، بىر قەدەممۇ ئايرىلمىغان. گاۋزۇ پېيشيەن ناھىيىسىدىن قوزغىلاڭ كۆتىرىپ چىققاندا، لۈۋەن ئۇنىڭغا قاتناشقان؛ خەنجۇڭغا بارغاندا، سەنگون بولۇپ، گاۋزۇنىڭ يېنىدا خىزمەت قىلغانىدى. كېيىن گاۋزۇ بىلەن بىرلىكتە شەرقىي شياڭ جىغا ھۇجۇم قىلىپ، لەشكەر بېگى نامى بىلەن گاۋزۇنىڭ خىزمىتىدە بولۇپ، گاۋزۇنىڭ ھۇجرىسىغا كىرىپ-چىقىپ يۈرەتتى. ئۇنىڭ ئىنئام ئالغان يىمەك-ئىچمەك، كىيىم-كېچەكلىرىنى ئادەتتىكى ۋەزىرلەر خىيالىغىمۇ كەلتۈرەلمەيتتى. ھەتتا شياۋخې، ساۋسەن قاتارلىقلار قولىدىن ئىش كېلىدىغان بولغاچقا، گاۋزۇنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولسىمۇ، يېقىنلىق، ئەتىۋارلىق جەھەتتە لۈۋەنگە يېتەلمەيتتى. لۈۋەن چاڭئەن تۆرىسى بولۇپ تەيىنلەندى، چاڭئەن ئەسلىدىكى شيەنياڭ ئىدى.

م. ب. 202-يىلى (گاۋزۇنىڭ بەشىنچى يىلى) قىشتا، شياڭ جى يوقىتىلدى. لۈۋەن يەنە باشقا بىر قوشۇننى باشلاپ، ليۇجيا بىلەن بىرلىكتە لىنجياڭ بېگى گوڭ ۋېيغا[21] ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىلدى ۋە ئۇنى مەغلۇپ قىلدى. يەتتىنچى ئايدا چاڭئەنگە قايتىپ كېلىپ، يەنە گاۋزۇ بىلەن بىرلىكتە يەن بېگى زاڭ تۇغا جازا يۈرۈشى قىلدى. زاڭ تۇ تەسلىم بولدى. گاۋزۇ ئەلنى تىنچىتقان بولسىمۇ، لېكىن بەگلەر ئىچىدە فامىلىسى ليۇ بولمىغان يەتتە بەگ بولغانلىقتىن، لۈۋەننى بەگلىككە تەيىنلەشتە، ۋەزىرلەرنىڭ نارازى بولۇشىدىن ئەنسىرەيتتى. زاڭ تۇنى ئەسىر ئالغاندىن كېيىن، سەركەردە، تۆرە ۋە ۋەزىرلەر ئارىسىدىن ئەڭ زور خىزمەت كۆرسەتكەن بىرىنى تاللاپ

يەن بەگلىكىنىڭ بېگى قىلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. ۋەزىرلەر گاۋزۇنىڭ لۈۋەننى بەگ قىلماقچى بولۇۋاتقانلىقىنى سېزىپ: «لەشكەر بېگى چاڭئەن تۆرىسى لۈۋەن خاقان ئالىيلىرى بىلەن بىرلىكتە ئەلنى تىنچىتىشتا كۆپ خىزمەت كۆرسەتتى. ئۇنى يەن بېگى قىلىپ تىكلەشكە بولىدۇ» دېيىشتى. بۇنى ماقۇل كۆرگەن گاۋزۇ يارلىق چۈشۈرۈپ، لۈۋەننى بەگلىككە تەستىقلىدى. م. ب. 202-يىلى (گاۋزۇنىڭ بەشىنچى يىلى) سەككىزىنچى ئايدا، لۈۋەن يەن بېگى بولدى. ھېچكىم يەن بېگىدەك ئەتىۋارلىق بولمىغانىدى.

م. ب. 196-يىلى (خەن گاۋزۇنىڭ 11-يىلى) كۈزدە، گاۋزۇ دەي دىيارىدا ئىسيان كۆتەرگەن چېن شىگە قارشى جازا يۈرۈشىگە شەخسەن ئۆزى بىۋاستە باشچىلىق قىلىپ خەندەنگە كەلدى. يەن بېگى لۈۋەنمۇ ئۆز قوشۇنى بىلەن شەرقىي-شىمال تەرەپتىن ھۇجۇم قىلدى. بۇ چاغدا چېن شى ياردەم سوراپ، ۋاڭ خۇاڭنى ھۇنلار تەرەپكە ئەۋەتتى. يەن بېگى لۈۋەنمۇ قول ئاستىدىكى جاڭ شېڭنى ھۇنلار تەرەپكە ئەۋەتىپ، چېن شى باشلىق ئاسىي قوشۇنلارنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىنى خەۋەر قىلماقچى بولدى. جاڭ شېڭ ھۇنلار تەرەپكە بارسا، سابىق يەن بېگى زاڭ تۇنىڭ ئوغلى زاڭ يەن ھۇنلار تەرەپكە قېچىپ بېرىۋالغانىكەن. ئۇ جاڭ شېڭنى كۆرۈپ: «سىزنىڭ يەن بېگىنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولۇشىڭىز، ھۇنلارنىڭ ئەھۋالىنى ياخشى بىلگەنلىكىڭىزدىن. يەن بېگىنىڭ ئۇزاق ھۆكۈم سۈرۈپ تۇرالىشىنىڭ سەۋەبى، بەگلەر ئۈزلۈكسىز ئىسيان كۆتىرىپ، ئۇرۇشنىڭ داۋاملىق بولۇپ تۇرغانلىقىدىن بولغان. ھازىر سىز يەن بېگى ئۈچۈن چېن شى قاتارلىقلارنى تېزلا يوقاتماقچىسىز. چېن شى قاتارلىقلار يوقىتىلغاندىن كېيىن، رەت بويىچە نۆۋەت يەن بەگلىكىگە كېلىدۇ. سىلەرمۇ ئەسىر بولىسىلەر. سىز نېمە ئۈچۈن يەن بېگىنى چېن شىغا قىلىنىدىغان ھۇجۇمنى ۋاقتىنچە بوشاشتۇرۇپ، ھۇنلار

بىلەن ياخشىلىششقا ئۇنىدىمەيسىز؟ ئىش كەيىنىگە سوزۇلسا، يەن بېگى ئۇزۇن مۇددەت ھۆكۈم سۈرۈپ تۇرالايدۇ؛ ئەگەر خەن قوشۇنى ھۇجۇم قىلىشتەك بىر جىددى ئەھۋال يۈز بېرىندىغان بولسا، ئۇ چاغدا ھۇنلارنىڭ ياردىمى بىلەنمۇ بەگلىكنى ئامان ساقلاپ قالغىلى بولىدۇ » دېدى. جاڭ شېڭ بۇگەپنى مۇۋاپىق تېپىپ، ئاستىرتتىن ھۇنلارنى چېن شى قاتارلىقلارغا ياردەم قىلىپ، يەن بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىشقا ئۇنىدىسگەن. يەن بېگى لۇۋەن جاڭ شېڭنى ھۇنلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ئاسىيلىق قىلدى، دەپ گۇمانلىنىپ، جاڭ شېڭنى پۈتكۈل ئۇرۇق جەمەتى بىلەن يوقىتىش توغرىسىدا يۇقىرىغا مەلۇمات يوللىغان. جاڭ شېڭ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، لۇۋەنگە ئۆزىنىڭ نېمە ئۈچۈن مۇنداق قىلغانلىقىنىڭ سەۋەپلىرىنى تەپسىلى سۆزلەپ بەرگەن. بۇنى چۈشەنگەن يەن بېگى باشقىلارنىڭ جىنايىتى ئۈستىدىن ھۆكۈم چىقارغان بولۇپ، جاڭ شېڭ جەمەتىنى ئازات قىلىۋەتكەن ۋە ئۇلارنىڭ ھۇنلار بىلەن ئاستىرتتىن بېرىش-كېلىش قىلىشىغا يول قويغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە، فەن چىنى يوشۇرۇن ھالدا چېن شى تەرەپكە ئەۋەتىپ، ئۇزاق ۋاقىت ئىسيان قىلىش، قوشۇننى توختاتماي داۋاملىق ئىشقا سېلىشقا دەۋەت قىلغان.

م. ب. 195-يىلى (گاۋزۇنىڭ 12-يىلى)، گاۋزۇ ئۆزى بىۋاستە ئەسكەر باشلاپ، شەرققە چىڭبۇ ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى. چېن شى قوشۇن بىلەن ھەمىشە دەي دىيارىدا تۇراتتى. گاۋزۇ قوشۇن بىلەن ئەۋەتكەن فەن كۈەي (樊哙) چېن شىگە ھۇجۇم قىلدى ۋە ئۇنى ئۆلتۈردى. خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغان چېن شىنىڭ ياردەمچى سەنگۈنى، يەن بېگى لۇۋەننىڭ فەن چىنى چېن شى قارار-گاھىغا ئەۋەتىپ، ئىسيان كۆتىرىشنى پىلانلىغانلىقىنى پاش قىلدۇ. گاۋزۇ ئەلچى ئەۋەتىپ لۇۋەننى چاقىرتقان بولسىمۇ، لۇۋەن ئاغرىپ قالدىم، دەپ كەلمەيدۇ. گاۋزۇ يەنە بىنياڭ تۆرىسى شېن يىجىنى ۋە باش

تەپتىش بېگى جاۋياۋنى يەن بېگىنىڭ ئالدىغا ئەۋەتىدۇ ھەمدە يەن بېگىنىڭ ئەتراپىدىكى يېقىن ۋەزىرلىرىنى سوراققا تارتىدۇ. تېخىمۇ قورققان لۇۋەن مۆكۈنۈۋېلىپ چىقماي قويىدۇ. ئۆزىنىڭ يېقىن ۋەزىرلىرىگە: «لىيۇ فەمىلىلىك بولمىغان بەگلەردىن يالغۇز مەن بىلەن چاڭشا[22] بېگىلا قالدۇق. ئۆزاقى يىلى باھاردا، خەن خاقانلىقى خۇەيىيىن تۆرىسى خەن شىننى پۈتكۈل جەمەتى بىلەن جازالاپ ئۆلتۈردى. يازدا، لياڭ بېگى پېڭ يۆنى ئۆلتۈردى. بۇلارنىڭ ھەممىسى خانىش لۈخوۋنىڭ گېپى بىلەن بولدى. ھازىر خاقان ئاغرىق، دولەت ئىشلىرى خانىش لۈخوۋنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرۇلدى. خانىش لۈخوۋ ئايال كىشى. بانا تېپىپ، بەربىر يات فەمىلىلىك بەگلەرنى ۋە خىزمەت كۆرسەتكەن ۋەزىرلەرنى يوقىتىدۇ» دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئاغرىقلىقىنى ئېيتىپ، بارمايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئەتراپىدىكى ۋەزىرلىرىمۇ ئۆزلىرىنى چەتكە ئېلىشىدۇ. لۇۋەننىڭ يېقىن ۋەزىرلىرىگە قىلغان گەپ-سۆزلىرى ئاستا-ئاستا ئاشكارا بولۇپ قالىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان بىياڭ تۆرىسى چاڭئەنگە بېرىپ، گاۋزۇغا ئەھۋالنى تەپسىلى مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، گاۋزۇ تېخىمۇ خاپا بولىدۇ. بۇ چاغدا، ھۇنلاردىن تەسلىم بولغان كىشىلەر بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئېيتىشىچە، ھۇنلار تەرەپكە قېچىپ بارغان جاڭ شېڭ يەن بېگىنىڭ ئەلچىسى ئىكەن. گاۋزۇ: «لۇۋەن ئاسىيلىق قىپتۇ!» دەيدۇ ۋە فەن كۈەينى يەن بېگىگە جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. يەن بېگى لۇۋەن بارلىق ئوردا خادىملىرى، ئائىلە تەۋەسى ھەم نەچچە مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنى بىلەن سەددىچىننىڭ تۈۋىدە پۇرسەت كۈتۈپ تۇراتتى. گاۋزۇ ساقايغاندىن كېيىن، ئۆزى بىۋاستە ئوردىغا بېرىپ كەچۈرۈم سورىماقچى ئىدى. شۇ يىلى تۆتىنچى ئايدا گاۋزۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، لۇۋەن قوشۇنلىرى بىلەن ھۇنلار تەرەپكە قېچىپ كەتتى.

ھوقلار ئۇنى تۇڭگۇسلار ئېلىگە خان قىلىپ تەيىنلىگەنىدى. لۇۋەن ھۇن قەبىلىلىرىنىڭ بۇلاڭ-تالاڭلىرىغا ئۇچراپ تۇرغانلىقتىن، دائىم خەن تەرەپكە قايتىپ كېتىشنى ئويلىغان بولسىمۇ، بىر يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن كېيىن شۇ ياقتا ئۆلۈپ كەتتى.

خانىش لۈخوۋ ھاكىمىيەت باشقۇرۇپ تۇرغان مەزگىللەردە، لۇۋەننىڭ خوتۇنى قېچىپ كېلىپ، خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغانىدى. بۇ ۋاقىتتا خانىش لۈخوۋ ئاغرىق سەۋەبىدىن ئۇنى قوبۇل قىلالماي، يەن بېگى دەرگاھىغا (سارىيىغا) ئورۇنلاشتۇرۇپ قويدى. ساقايغاندىن كېيىن، زىياپەت بېرىپ كۆرۈشمەكچى بولغان بولسىمۇ، كۈتۈلمىگەندە ئۆلۈپ كېتىپ، كۆرۈشەلمەي قالغان، كېيىن لۇۋەننىڭ خوتۇنىمۇ ئاغرىپ ئۆلۈپ كەتكەنىدى.

م. ب. 144-يىلى (خاقان جىڭدىنىڭ ئالتىنچى يىلى) لۇتاجۇ تۇڭگۇسلار بېگى نامى بىلەن خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولۇپ، ياگۇ تۆرىلىكىگە تەيىنلەنگەنىدى.

* * *

چېن شى يۈەنچۇ[24] ناھىيىسىدىن بولۇپ، ئۇنىڭ دەسلەپتە قانداق قىلىپ گاۋزۇنىڭ خىزمىتىگە كىرىپ قالغانلىقى مەلۇم ئەمەس. م. ب. 200-يىلى (گاۋزۇنىڭ بەشىنچى يىلى) قىشتا، خەن (韩) بېگى خەن شىن ئاسىيلىق قىلىپ ھۇنلار تەرەپكە قاچقاندا، گاۋزۇ پىڭچېڭغا بېرىپ، چاڭئەنگە قايتتى. شۇنىڭ بىلەن چېن شى تۆرىلىككە تەيىنلىنىپ، دەي بەگلىكىنىڭ باش ۋەزىرى سۈپىتى بىلەن جاۋ، دەي ئىككى بەگلىكنىڭ چېگرا مۇداپىئە قوشۇنىغا قوماندانلىق ھەم نازارەتچىلىك قىلدى. چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرىمۇ ئۇنىڭ قارىمىقىدا بولدى. چېن شى رۇخسەت سوراپ ئۆيىگە قايتقاندا، جاۋ بەگلىكىنى بېسىپ ئۆتكەچكە، جاۋ بەگلىكى ۋەزىرى جوۋچاڭ چېن شى بىلەن كېتىۋاتقان مۇساپىر ئەمەلدارلارنىڭ مىڭ ھارۋىدىن ئۇشۇق ئىكەنلىكىنى،

خەندەندىكى ھۆكۈمەت مېھمانخانىلىرىنىڭ توشۇپ كەتكەنلىكىنى، چېن شىنىڭ ئۆز مۇساپىر ئەمەلدارلىرى ۋە كەمبەغەل دوستلىرىغا نىسبەتەن ناھايىتى ئەدەپلىك مۇئامىلە قىلغانلىقىنى كۆرگەنىدى. چېن شى دەي بەگلىكىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، جوۋچاڭ پايتەختكە بېرىپ، خاقان بىلەن كۆرۈشۈشنى ئىلتىماس قىلدۇ. گاۋزۇ بىلەن كۆرۈشۈپ، چېن شىنىڭ مۇساپىر ئەمەلدارلىرىنىڭ ناھايىتى كۆپلۈكىنى، سىرتتا بىر نەچچە يىل ئۆز ئالدىغا ھوقۇق تۇتقان ئادەمنىڭ ئاسىيلىق قىلىش ئېھتىمالى بولىدىغانلىقى توغرىسىدىكى كۆز قاراشلىرىنى تەپسىلى بايان قىلدۇ. شۇنىڭ بىلەن گاۋزۇ كىشى ئەۋەتىپ، چېن شىنىڭ مۇساپىر ئەمەلدارلىرى بىلەن دەي بەگلىكىدە ئۆتكۈزگەن مال-بايلىق جەھەتتىكى قانۇنسىز ئىشلىرىنى تەكشۈرگەن؛ بۇ ئىشلارنىڭ بىر مۇنچىسى چېن شىغا باغلىنىپ قالغان. بۇنىڭدىن قاتتىق تەشۋىشلەنگەن چېن شى ۋاڭ خۇاڭ، مەن چيۇچېڭلەرگە يوشۇرۇن ئادەم ئەۋەتىپ ئالاقە باغلىغان. م. ب. 197-يىلى (گاۋزۇنىڭ ئونىنچى يىلى) يەتتىنچى ئايدا، خان ئاتا ئۆلدۇ. گاۋزۇ چېن شىغا كىشى ئەۋەتىپ ئۇنى چاقىرتقان بولسىمۇ، لېكىن چېن شى ئاغرىپ قالغانلىقىنى ئېيتىپ كۆرۈشكىلى بارمايدۇ. توققۇزىنچى ئايدا، ۋاڭ خۇاڭ قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە ئىسيان كۆتۈرۈپ ۋە ئۆزىنى دەي بېگى ئېلان قىلىپ، جاۋ، دەي بەگلىكىدىكى پۇقرالارنى تالان-تاراج قىلدۇ.

گاۋزۇ چېن شىنىڭ ئاسىيلىق قىلغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئومۇمەن جاۋ، دەي بەگلىكلىرىدىكى چېن شىلار تەرىپىدىن چېتىۋېلىنغانلار، مەجبۇر قىلىنغانلار ھەممىسى كەچۈرۈم قىلىنىدىغانلىقى توغرىسىدا يارلىق چىقارغان ۋە گاۋزۇ ئۆزى بىۋاسىتە يۈرۈش قىلىپ، خەندەنگە بارغانىدا خوشال بولۇپ: «چېن شى جەنۇبدا جاڭشۇي دەرياسىنى ئىگىلىيەلمىگەن، شىمالدا خەندەننى مۇھاپىزەت قىلماپتۇ. بۇ ئۇنىڭ

ئىقتىدارسىز ئىكەنلىكىنى بىلەلىگەندۇ» دېگەن. جاۋ بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى جوۋچاڭ: «چاڭشەن ۋىلايىتىدە 25 شەھەر قارايتتى. چىن شىنىڭ ئىسيانى بىلەن 20 شەھەر قولدىن كەتكەنىدى. شۇڭا، چاڭشەن ۋالىيسى (قوشبېگى) بىلەن تۇتۇق بېگى ئۆلتۈرۈلۈشى كېرەك» دەپ مەلۇمات سۇندى. گاۋزۇ: «ۋالى (قوشبېگى) بىلەن تۇتۇق بەگ ئاسىيلىق قىلىپتىمۇ؟» دەپ سورىغاندا، جوۋچاڭ: «ياق» دەپ جاۋاپ بەردى. گاۋزۇ: «بۇ كۈچىنىڭ يېتىشمەسلىكىدىن بولغان» دەيدۇ ۋە ئۇلارنىڭ گۇناھىنى كەچۈرۈم قىلىپ، يەنىلا چاڭشەن ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى (قوشبېگى)، تۇتۇق بېگى بولۇپ تۇرۇۋېرىدۇ. گاۋزۇ جوۋچاڭدىن: «جاۋ بەگلىكىدىمۇ سەركەردە بولالىغۇدەك ئەزىمەتلەر بارمۇ؟» دەپ سورىغاندا، جوۋچاڭ: «مۇنداق كىشىدىن تۆتى بار» دەپ جاۋاپ بېرىدۇ. بۇ تۆت كىشى چاقىرىپ كېلىنىدۇ. گاۋزۇ تىللاپ: «سەن بىر نىمىلەر سەركەردە بولۇشالامسەن؟» دەيدۇ. تۆتەيلەن خىجالەتچىلىكتە تىترىلىنىپ تازىم قىلىدۇ. گاۋزۇ ئۇلارنىڭ ھەر قايسىسىغا مىڭ ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىدۇ ۋە سەركەردە قىلىپ تەيىنلەيدۇ. ئەتراپىدىكى ۋەزىرلەر مەسلىھەت بېرىپ: «ئالىلىرى بىلەن بىللە شۇ ۋە خەنجۇڭ بەگلىكىگە بارغان، چۇبېگى شىياڭيۇگە جازا يۈرۈشى قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەن كىشىلەر تېخى ئۇمۇميۈزلۈك مۇكاپاتلانماي تۇرۇپ، بۇگۈن بۇ بىر نەچچەيلەن قايسى كۆرسەتكەن خىزمىتى ئۈچۈن مۇنچىۋالا سۇيۇرغالغا ئىگە بولىدۇ؟» دېگەندە، گاۋزۇ: «بۇنى سىلەر چۈشىنەلمەيسىلەر! چىن شى ئاسىيلىق قىلدى. خەندەننىڭ شىمالىدىكى رايونلار چىن شىنىڭ ئىشغالىيىتى ئاستىدا، مەن ئەلنىڭ ھەممە يېرىدىكى ئەسكەرلەرنى جىددى يىغدىم. يالغۇز خەندەن شەھىرىدىكى مۇشۇ ئازغىنا ئەسكەرلەرلا كەلمىدى. مەن بۇ تۆت كىشىدىن 4000 ئۆيلۈك سۇيۇرغال يەرنى نىمىشقا ئايايمەن؟ جاۋ بەگلىكى يەرزەنتلىرىنى

مۇشۇنىڭ بىلەن خاتىرجەم قىلىپ قويمايمەنمۇ!» دەيدۇ. بۇنى ئاڭلىغان ۋەزىرلەر: «بارىكاللا» دېيىشىدۇ. گاۋزۇ: «چىن شىنىڭ سەركەردىسى كىم؟» دەپ سورىغاندا، «ۋاڭ خۇاڭ بىلەن مەن چيۇچېڭ، بۇلار ھەر ئىككىسى ئەسلى سودىگەر» دەپ جاۋاپ بېرىشىدۇ. گاۋزۇ: «خوپ، چۈشەندىم» دەيدۇ ۋە ۋاڭ خۇاڭ بىلەن مەن چيۇچېڭلارغا مىڭ جىڭدىن ئالتۇن بېرىپ، ئۇلارنى سېتىۋالماقچى بولىدۇ.

م. ب. 196 ـ يىلى (گاۋزۇنىڭ 11 ـ يىلى) قىشتا، خەن قوشۇنى چۈيېنى[24] شەھىرى يېنىدا چىن شىنىڭ سەركەردىسى خوۋچاڭ، ۋاڭ خۇاڭلار ئۆلتۈرۈلىدۇ. لياۋ چېڭ شەھىرىدە[25] يەنە چىن شىنىڭ سەركەردىسى جاڭ چۈن مەغلۇپ قىلىنىپ ئۇن مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنىڭ كاللىسى ئېلىنىدۇ. ھەربىي ئىشلار ۋەزىرى جوۋبو تەيۈەن بىلەن دەي دىيارىنى قايتۇرۇۋېلىدۇ. 12 ـ ئايدا، گاۋزۇ ئۆزى بىۋاستە دۇڭيۈەنگە يۈرۈش قىلىپ، دۇڭيۈەننى ئالالمايدۇ. ئۇ يەرنى مۇداپىئە قىلىۋاتقان ئەسكەرلەر گاۋزۇنى ھاقارەتلەپ تىللايدۇ. دۇڭيۈەن تەسلىم بولغاندىن كېيىن، تىللىغۇچىلارنىڭ ھەممىسىنىڭ كاللىسى ئېلىنىدۇ. تىللىمىغانلارنىڭ پېشانىسىگە خەت چېكىش جازاسى بېرىلىدۇ. دۇڭيۈەننىڭ ئىسمى جىيندىڭغا ئۆزگەرتىلىدۇ. ۋاڭ خۇاڭ، مەن چيۇچېڭنىڭ قول ئاستىدىكىلەر گاۋزۇنىڭ سېتىۋېلىشى ۋە ئىنئاملىشى بىلەن تەسلىم بولۇپ كېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن چىن شى قوشۇنى پارچىلىنىپ تارمار بولىدۇ.

گاۋزۇ لوياڭغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن: «دەي بەگلىكى چاڭشەن تېغىنىڭ شىمالىدا، جاۋ بەگلىكى بولسا، تاغنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدە، ئارىلىقى بەك يىراق» دەپ، ئوغلى خېڭ (恒)نى دەي بەگلىكىگە بەگ قىلىپ تەيىنلەپ، جوڭدۇنى بەگلىكىنىڭ مەركىزى قىلىغان، شۇنىڭ بىلەن دەيجۇن، يەنمېن ۋىلايەتلىرى دەي بەگلىكىگە تەۋە

بولغانىدى.

م. ب. 195-يىلى (گاۋزۇنىڭ 12-يىلى) قىشتا، فەن كۆەينىڭ قوشۇنى چېن شىنى ئاخىرى لىڭچيۇ[26] ناھىيىسىدە ئۆلتۈردى.

مۇئەررىخنىڭ سۆزى: «خەن (韩) بېگى خەن شىن، لۇۋەنلەر ئادەتتىكى ئەدەپ-ئەخلاقلىق ئائىلىدىن كېلىپ چىققان ئەمەس، بەلكى ۋاقىتلىق پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، قۇۋلۇق-شۇملۇق بىلەن مۇۋەپپەقىيەت قازانغانلاردىن ئىدى. ئۇلار خەن خاقانلىقىنىڭ ئەمدىلا قۇرۇلغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، سۇيۇرغالغا ئىگە بولۇۋېلىپ، جەنۇب تەرەپتە ئۆزى بەگ-ئۆزى خان بولۇۋالىدى. لېكىن ئۇلار ئىچكى جەھەتتە، كۈچ-قۇدرىتى ئۈستۈن بولغاچقا، گاۋزۇنى گۇمانلاندۇرۇپ قويغانلىقى، تاشقى جەھەتتە، ھۇنلارنىڭ ياردىمىگە تايانغانلىقى ئۈچۈن، خەن خاقانلىقى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى بارا-بارا يىراقلاشتى. شۇڭا، ئۆزلىرى خەۋپسىرەپ، ۋەزىيەت جىددىيلىشىپ، ئامال قالمىغانلىقىنى ھېس قىلىپ، ئاخىرى ھۇنلارغا تەسلىم بولۇپ كەتكەنىدى. بۇ ئېچىنارلىق ئىش ئەمەسمۇ؟ چېن شى لياڭ بەگلىكىدىن بولۇپ، ياش ۋاقتىدا شىنلىڭ[27] تۆرىسى ۋېي بەگزادىسىگە قايىل ئىكەنلىكىنى كۆپ قېتىم ئىزھار قىلغانىدى. سەنگۈن بولۇپ، چېگرا رايوننى قوغدىغاندا، مۇساپىر ئەمەلدارلارنى تەكلىپ قىلىپ، بىلىم ئەھلىرىگە ھۆرمەت قىلدى. نام-شۆھرىتى ئەمەلىيىتىدىن ئېشىپ كەتكەچكە، جوۋ چاڭ[28] ئۇنىڭدىن گۇمانلاندى. ئۇنىڭ بىر مۇنچە خاتالىق ۋە يېتەرسىزلىكلىرى ئاشكارىلاندى. ئۇ بىر تەرەپتىن ئۆز بېشىغا بالا-قازا كېلىۋاتقانلىقىدىن قورقۇپ، يەنە بىر تەرەپتىن، يامان كىشىلەرنىڭ گېپىگە كىرىپ ئاسىيلىق قىلىشتەك جىنايى يولغا ماڭدى. ئىسىت، نېمىدېگەن ئېچىنىشلىق! پىلان-تەدبىرلەرنىڭ پىششىق بولۇش-بولماسلىقى خەلق ئىشىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇش-بولماسلىقى بىلەن ھەقىقەتەن ئىنتايىن زىچ مۇناس-

ۋەتلىك ئىكەن-دە!»

(ئەسلى كىتاب 2631-2639-بەتلەر)

---

[1] شياڭ لياڭ (项梁، م. ب. ?-208-يىللار) — شاشيالىق (بۈگۈنكى جياڭسۇ ئۆلكىسىدىكى شۇچيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا). چىن خاقانلىقىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ داھىسى. بەگلەربېگى شياڭ يۈنىڭ تاغىسى.

(«سىخەي» 1167-بەت)

[2] چۇ بەگلىكى بېگى خۇەيۋاڭ (楚怀王، م. ب. ?-296-يىللار) — ئىسمى شيوڭ خۇەي. م. ب. 328-299-يىلغىچە تەختتە ئولتۇرغان.

(«سىخەي» 4141-بەت)

[3] شيوڭ شىن (熊心، م. ب. ?-205-يىللار) — يىغىلىق دەۋرىدىكى چۇ بېگى خۇەيۋاڭنىڭ نەۋرىسى. چىن خاقانلىقىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە شياڭ لياڭ قوزغىلاڭ كۆتەرگەندىن كېيىن، ئۇنى چۇ بەگلىكىنىڭ بېگى قىلىپ تىكلىگەن ۋە خۇەيۋاڭ دەپ ئاتىغان.

(«سىخەي» 4141-بەت)

[4] خېڭياڭ (横阳) — يەر ئىسمى. ئورنى بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسىدىكى شياڭچيۇ ناھىيىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى ئۈستىدە تەتقىقات» 4092-بەت)

[5] ياڭچېڭ شەھىرى (阳城) — خەن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسى دېڭفېڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى ئۈستىدە تەتقىقات» 4092-بەت)

[6] ۋۇگۇەن (武关) — ئۆتكەل. يىغىلىق دەۋرىدە چىن بەگلىكى قۇرغان. ئورنى بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسىدىكى دەنفېن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«سىخەي» 1642-بەت)

[7] ئۈچ چىن (三秦) — شياڭ يۈ چىن دېگەن يەرگە ھۇجۇم قىلىپ كىرگەندىن كېيىن، چىننىڭ گۇەنجۇڭ رايونىنى ئۈچ بۆلەككە بۆلۈۋەتكەن. چىندىن تەسلىم بولغان سەركەردە جاڭ خەننى يۇڭ بېگى قىلىپ شىيەنياڭنىڭ غەربىنى باشقۇرۇشقا، سىماشىننى سەي بېگى قىلىپ

شيەنياڭنىڭ شەرقىدىكى خۇاڭخې دەرياسىغا قەدەر بولغان يەرلەرنى باشقۇرۇشقا، دۆلەت يىنى دىلار بېگى قىلىپ، شياڭجۇننى باشقۇرۇشقا تەيىنلىگەن. م. ب 205 ـ يىلى لىيۇ باڭ خەن شىننىڭ ھىلىسى بىلەن ئۇچ چىننى تارتىۋالغان.

(تۈزبتىلگەن «سيۇەن» 33 ـ بەت)

[8] يارلىق دەستىگى (剖符) ـ قەدىمدە خان ـ بەگلەر، ۋەزىر ـ ۋۇزرالار ۋە سەنگۇن ـ سەركەردىلەرگە بېرىدىغان بىر خىل گۇۋانامە. ئۇ بامبۇكتىن قوشماق قىلىپ ياسىلىپ، بىرى خان ياكى بەگنىڭ قولىدا، يەنە بىرى ئالغۇچىنىڭ قولىدا ساقلىناتتى.

(تۈزبتىلگەن «سيۇەن» 359 ـ بەت)

[9] يىڭچۇەن (颍川) ـ ۋىلايەت. م. ب. 230 ـ يىلى. (چىن شىخۇاڭنىڭ 17 ـ يىلى) تەسىس قىلىنغان. ئورنى بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە سەل جەنۇبىي قىسمىغا توغرا كېلىدۇ.

(«سىخەي» 4233 ـ بەت)

[10] يۈەنشيەن ناھىيىسى (宛县) ـ قەدىمكى ناھىيە. ئورنى بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسىدىكى نەنياڭ ناھىيىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى ئۈستىدە تەتقىقات» 4094 ـ بەت)

[11] يېشيەن (叶县) ـ ناھىيە. ئورنى بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسى ئوتتۇرا قىسمىنىڭ سەل جەنۇبىي تەرىپىدە.

(«سىخەي» 1652 ـ بەت)

[12] خۇەيياڭ (淮阳) ـ يەر ئىسمى. ئورنى بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسى خۇەيياڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى ئۈستىدە تەتقىقات» 4094 ـ بەت)

[13] بەيتۇ (白土) ـ ناھىيە. خەن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. شياڭجۇن ۋىلايىتىگە قارايتتى. ئورنى بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇل ئىكجاۋ ئايمىقى ۋە كونا ئوردوستىكى سول قانات ئوتتۇرا خوشۇنىنىڭ (ناھىيىسىنىڭ) جەنۇبىدا

(«خەننامە، جۇغراپىيە تەزكىرىسى»)

[14] گۇاڭۋۇ (广武) ـ ناھىيە، خەن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى دەيشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىدە.

(«سىخەي» 1942 ـ بەت)

[15] لىشى (离石) ـ ناھىيە. خەن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان.

ئورنى بۈگۈنكى سەنشى ئۆلكىسى لىشى ناھىيىسىدە.

(«سىخەي» 810 ـ بەت)

[16] دەيگۇ (代谷) ـ يەر ئىسمى. ئورنى بۈگۈنكى سەنشى فەنجى ناھىيىسى ۋە جيۈچۈەن ناھىيىسى ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى ئۈستىدە تەتقىقات» 4097 ـ بەت)

[17] سەنخې (参合) ـ ناھىيە. خەن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى بۈگۈنكى سەنشى ئۆلكىسى ياڭگاۋ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا.

(«سىخەي» 1094 ـ بەت)

[18] ۋېن جۇڭ (文中) ـ فەن لى (范蠡) ـ يۆ بەگلىكىنىڭ بېگى گوۋجيەننىڭ تۆرىلىرى، ئۇلار يۆ بېگى گوۋجيەننىڭ ۋۇ بەگلىكىنى يوقىتىشى ئۈچۈن كۆچ چىقىرىپ، يۆ بەگلىكىنىڭ نومۇسىنى ئاقلىغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر. يۆ بېگى گوۋجيەن خانىدانى تەزكىرىسى»)

[19] ۋۇزىشۇ (伍子胥، م. ب. ? ـ 484 ـ يىللار) ـ چۇ بەگلىكىدىن. ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ، ۋۇ بەگلىكىنىڭ بەگلىرىدىن خېلۇ ۋە فۇسەيلەرگە خىزمەت قىلغان. كېيىن ۋۇ بېگى فۇسەي تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

(«سىخەي» 2002 ـ بەت)

[20] خان ئاتا (太上皇) ـ خاقاننىڭ دادىسى خان ئاتا دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ يەردە گاۋدى لىيۇباڭنىڭ دادىسى تەيگۇڭ (太公) كۆزدە تۇتۇلىدۇ.*

[21] گۇڭ ۋېي (共尉) ـ سابىق لىنجياڭ (بۈگۈنكى سىچۈەن ئۆلكىسى جۇڭشيەن ناھىيىسىدە) بېگى گۇڭ ئاۋنىڭ بالىسى.

(«سىخەي» 139 ـ بەت)

[22] چاڭشا بېگى (长沙王)، م. ب. ? ـ 202 ـ يىللار) ـ چاڭشا بېگى ۋۇرۇي دەسلەپ چىن خاقانلىقىنىڭ فەنياڭ (بۈگۈنكى جياڭشى ئۆلكىسى پۇياڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا) قۇشبېگى بولغان. چىن خاقانلىقىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ئەسكەر چىقىرىپ، قوزغىلاڭغا قاتناشقان. شۇڭا، بەگلەر بېگى شياڭ يۈ ئۇنى خېڭشەن بېگى قىلىپ تەيىنلىدى. خەن خاقانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇ چاڭشا بېگى بولۇپ تەيىنلەنگەندى.

(«سىخەي» 1671 ـ بەت)

[23] يۈەنچۇ (宛朐) ـ ناھىيە، خەن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى بۈگۈنكى شەندۇڭ ئۆلكىسى خېزى ناھىيىسىنىڭ غەربىي

شىمالىدا.

(«بىر تومluq «سىيۇەن» 25 ـ بەت)

[24] چۈنى (曲逆) ـ يەر ئىسمى. ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى ۋەنشيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى ئۇستىدە تەتقىقات» 4107 ـ بەت)

[25] لياۋچېڭ (聊城) ـ ناھىيە. چىن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى لياۋچېڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(«سىخەي» 4162 ـ بەت)

[26] لىڭچيۇ (灵丘) ـ ناھىيە. خەن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى لىڭچيۇ ناھىيىسىدە.

(«سىخەي» 2440 ـ بەت)

[27] شىنلىڭ تۆرىسى (信陵君، م. ب. ? ـ 243 ـ يىللار) ـ ۋېي ۋۇجى. ۋېي بېگى ئەنلىۋاڭنىڭ ئىنىسى.

(«سىخەي» 566 ـ بەت)

[28] جوۋچاڭ (周昌)، م. ب. ? ـ 192 ـ يىللار) ـ پېيشيەن (جياڭسۇ ئۆلكىسىدە) ناھىيىسىدىن بولۇپ، ليۇباڭ خەن بېگى بولغاندا، ليۇباڭغا ئەگىشىپ قارۇقچى بەگ بولغان. خەن خاقانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇ باش مۇپەتتىش ۋە فېڭيىڭ تۆرىسى بولۇپ تەيىنلەنگەن.

(«سىخەي» 457 ـ بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 94 ـ جىلد

تيەن دەن تەزكىرىسى

تيەن دەن دىلار ئولتۇراقلاشقان ناھىيىدىكى كىشى ئىدى[1]. ئىلگىرىكى تيەن فەمىلىسىدىكىلەردىن بولۇپ، چى بېگى خانىدانىغا مەنسۇپ ئىدى. تيەن دەننىڭ بىرنەۋرە ئىنىسى تيەن رۇڭ، تيەن رۇڭنىڭ ئىنىسى تيەن ـ خېڭلار ھەممىسى مەردانە ئادەملەر بولۇپ، ئۇرۇقلىرى قۇدرەت تېپىپ، كۆپچىلىك ئادەملەرنىڭ ھېسداشلىقى ۋە ھىمايىسىگە ئىگە بولغانىدى.

چېنشې دەسلەپ چىن خاقانلىقىغا قارشى ئاتلىنىپ، ئۆزىنى چۇ بېگى دەپ ئېلان قىلغاندىن كېيىن، جوۋشىنى[2] ئەۋەتىپ، سابىق ۋېي بەگلىكىنىڭ زېمىنىنى ئىشغال قىلدى ۋە شىمالغا يۈرۈش قىلىپ، دىشيەن ناھىيىسىگە باردى. دىشيەن ناھىيىسى ھاكىمى قوشۇن بىلەن شەھەردە مۇداپىئەدە تۇراتتى. تيەن دەن يالغاندىن ئۆي قۇلىنى باغلاپ، بىر توپ ياشلارنى ئەگەشتۈرۈپ ناھىيە يامۇلىغا باردى ۋە ھاكىمغا ئۆي قۇلىنى ئۆلتۈرۈش سەۋەپلىرىنى ئېيتماقچى بولدى. لېكىن ھاكىمنى كۆرۈش بىلەنلا، ئەكسىچە ھاكىمنى ئۆلتۈرۈۋەتتى ۋە نا ھىيىدىكى ئىناۋەتلىك ئەمەلدارلارنى، ياشلارنى يىغىپ: «ھازىر بەگلەرنىڭ ھەممىسى چىن خاقانلىقىغا قارشى ئاتلىنىپ، ئۆزلىرىنى بەگ قىلىپ تىكلىمەكتە. چى بەگلىكى ئەڭ بۇرۇن قۇرۇلغان. پېقىر تيەن دەن چى بېگى تيەن جەمەتىنىڭ نەۋرىسى بولىمەن. بەگ بولۇشقا مۇنا-

سىپمەن» دەپ تەشۋىق قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۆزىنى چى بېگى دەپ ئېلان قىلىپ، جوۋشىغا قارشى ھۇجۇمغا ئۆتتى. جوۋشى لەشكەرلىرىنى ئېلىپ چېكىنىپ كەتتى. تيەن دەن لەشكەر باشلاپ شەرققە ھۇجۇم قىلىپ، سابىق چى بەگلىكى زېمىنىنى ئىشغال قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 2643 ـ بەت)

---

① دى ناھىيىسى (狄县) — ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى بوشىڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى گاۋيۈەنزېندە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 5 ـ توم 2643 ـ بەت)

② جوۋشى (周市) — چىن خاقانلىقى دەۋرىدىكى ۋېي بەگلىكىدىن بولۇپ، كېيىن جاڭ خەن (章邯) ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا، ئۇ ئۆز ـ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 526 ـ بەت)

فەن كۈەي، لى شاڭ، شيا خوۋيىڭ، گۈەن يىن تەزكىرىلىرى

...فەن كۈەي — چى ۋۇياڭ، يىن پەنلەرنىڭ قوشۇنىنى ۋۇجۇڭ ۋە گۈاڭچاڭدا مەغلۇپ قىلدى ۋە ئەسىر ئالدى. يەنە چىن شىنىڭ ھۇن سەركەردىسى ۋاڭ خۇاڭ (王黄)نىڭ قوشۇنىنى دەي بەگلىكىنىڭ جەنۇبىدا مەغلۇپ قىلىپ، سەنخېدا خەن (韩) بېگى خەن شىنىڭ قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلدى. فەن كۈەينىڭ ئەسكەرلىرى خەن (韩) بېگى خەن شىنى ئۆلتۈردى. ھەمدە خېڭيۈدە چىن شىنىڭ ھۇن چەۋەندازلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، چىن شىنىڭ سەركەردىسى جاۋجى (赵既)نى ئۆلتۈردى. دەي بەگلىكى باش ۋەزىرى فېڭ لياڭنى، ۋىلايەت قۇشبېگى سۇن فېڭ، چوڭ سەركەردە ۋاڭ خۇاڭ، سەنگۇن مىراخۇر شى فۇ قاتارلىق ئون ئادەمنى ئەسىر ئالدى. سەركەردىلەر بىلەن بىرلىكتە دەي بەگلىكىنىڭ جەمئىي 73 شەھەر ۋە كەنتلىرىنى قايتۇرۇۋالدى.

(ئەسلى كىتاب 2665 ـ بەت)

خەن (汉) بېگى ليۇ باڭ خاقان بولغان شۇ يىلى كۈزدە، يەن بېگى زاڭ تۇ ئىسيان كۆتەرگەچكە، شيا خوۋيىڭ ئوردا مىراخورى سۈپىتىدە گاۋدى بىلەن بىرلىكتە زاڭ تۇغا جازا يۈرۈشى قىلدى.

م. ب. 206 ـ يىلى (خەن گاۋدىنىڭ بىرىنچى يىلى)، شياخوۋىيىڭ[1] گاۋدى بىلەن بىرلىكتە چىيىن[2] دېگەن يەرگە بېرىپ، چۇ بېگى خەن شىننى تۇتقۇن قىلغاچقا، رۇيىن دېگەن جاي شياخوۋىيگە سۇيۇرغال قىلىندى. يارلىق دەستىگى كېسىپ بېرىلىپ، ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا ۋارىسلىق قىلىش بەلگىلەندى. شياخوۋىيىڭ يەنە ئوردا مىراخۇرى مەنسۇپىدە خاقان گاۋدى بىلەن بىرلىكتە دەي بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىپ، ۋۇچۋەن، يۈنجۇڭغا قەدەر بارغانلىقى ئۈچۈن، 1000 ئۆيلۈك يەر ئۈستىلەپ سۇيۇرغال قىلىندى. شۇنداق قىلىپ، گاۋدى بىلەن بىرلىكتە جىنياڭ ئەتراپىدا، خەن (韩) بېگى خەن شىن ئىسيانچى قوشۇنلىرىنىڭ ھون ئاتلىق قىسىملىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى يەڭدى. لېكىن شىمالدا پىڭچېڭ شەھىرىگىچە قوغلاپ بارغاندا، ھونلار تەرىپىدىن مۇھاسىرىگە ئېلىنىپ، يەتتە كېچە ـ كۈندۈز ئالاقە ئۈزۈلۈپ قالدى. گاۋدى ئەلچى ئەۋەتىپ، تەڭرىقۇتنىڭ ئالچىسىغا كۆپ سوغا ـ سالام يوللىدى. شۇنىڭ بىلەن باتۇر تەڭرىقۇت مۇھاسىرىنىڭ بىر بۇرجىكىنى ئېچىۋەتتى. گاۋدى مۇھاسىرىدىن چىقىپلا، ئاتنى قامچىلاپ چاپتۇرۇپ كەتمەكچى بولغاندا، شياخوۋىيىڭ قەتئىي تۇردە ئاستا مېڭىشنى تەشەببۇس قىلىپ، سەركەردە ۋە ئەسكەرلەرگە ئوقيانى تاشقىرىغا بەتلەپ، جەڭگىۋار ھالەتتە مېڭىشنى بۇيرۇغان ۋە ئاخىرى ئامان ـ ئېسەن قۇتۇلۇپ كەتكەن. شۇڭا، گاۋدى شياخوۋىيگە يەنە شياڭدىن 1000 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلدى. ئۇ يەنە ئوردا مىراخۇرى مەنسۇپىدە گاۋدى بىلەن بىللە گوۋجۇ تېغىنىڭ شىمالىدا، ھون چەۋەندازلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، دۈشمەننى مەغلۇپ قىلدى. يەنىلا ئوردا مىراخۇرى مەنسۇپىدە پىڭچېڭ شەھىرىنىڭ جەنۇبىدا ھون چەۋەندازلىرى بىلەن جەڭ قىلىپ، ئۈچ قېتىم ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، ئەڭ كۆپ تۆھپە ياراتقاچقا، گاۋدى يەنە جىنايەت ئۆتكۈزگەن چوڭ تۆرىلەردىن جەرد ـ

مانە تەرىقىسىدە قايتۇرۇپ ئېلىنغان يەرلەردىن 500 ئۆيلۈك يەرنى شياخوۋىيگە سۇيۇرغال قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 2666 ـ بەت)

گۆەن يىڭ جېچېڭ (柘城)ھاكىمى ۋاڭ ۋۇ قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، يەن بەگلىكىنىڭ غەربىدە تۇردى. ئۇنىڭ قوشۇنلىرى لۇفەن ھونلىرى سەركەردىلىرىدىن بەشىنى، تۆرىلەردىن بىرنى ئۆلتۈرگەنىدى.

(ئەسلى كىتاب 2668 ـ بەت)

گۆەن يىڭ (灌婴) — خەن (汉) بېگى ليۇ باڭ بىلەن يېشياڭدا قوشۇلۇپ، بىرلىكتە چىيىن دېگەن يەردە شياڭ جى قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى مەغلۇپ قىلدى. قول ئاستىدىكى ئەسكەرلىرى لۇفەن ھونلىرىنىڭ ئىككى ئەمەلدارىنى ئۆلتۈرۈپ، سەككىز چەۋەنداز سەركەردىسىنى ئەسىر ئالغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا 2500 ئۆيلۈك يەر ئۈستىلەپ ئىنئام قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 2670 ـ بەت)

گۆەن يىڭ ھارۋا ـ ئاتلىقلار سەنگۈنى ئۇنۋانىدا، گاۋدى بىلەن بىرلىكتە، دەي دېگەن يەردە، ئاسىي خەن (韩) بېگى خەن شىنگە جازا يۈرۈشى قىلىپ، مايى شەھىرىگىچە باردى. گاۋدىنىڭ يارلىقى بويىچە، لۇفەننىڭ شىمالىدىكى ئالتە ناھىيىسىنى تەسلىم قىلدۇرۇپ، دەي بېگىنىڭ سول قول ۋەزىرىنى ئۆلتۈردى. ۋۇچۋەننىڭ شىمالىدا ھون چەۋەندازلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، يەنە گاۋدى بىلەن بىرلىكتە جىنياڭ شەھىرى تۈۋىدە خەن (韩) بېگى خەن شىننىڭ ئاتلىق ھون قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلدى. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى ئەسكەرلەر ھونلارنىڭ ئاق ماڭلاي سەركەردىسىدىن بىرنى ئۆلتۈردى. يەنە گاۋدىنىڭ يارلىقى بىلەن يەن، جاۋ، چى، لياڭ، چۇ دىن ئىبارەت بەش بەگلىكنىڭ جەڭ ھارۋا ۋە چەۋەندازلىرىغا باش بولۇپ، ساشى

(磬石) دېگەن يەردە ھۇن چەۋەندازلىرىنى يەڭدى. يۈرۈش قىلىپ پىڭچېڭ شەھىرىگە بارغاندا، ھۇنلار تەرىپىدىن مۇھاسىرىگە ئېلىندى. كېيىن گاۋدى بىلەن بىرلىكتە قوشۇننى چېكىندۈرۈپ، دۇڭيۈەنگە[3] كەلدى.

(ئەسلى كىتاب 2671 ـ بەت)

م. ب. 177 ـ يىلى (ۋېندىنىڭ ئۈچىنچى يىلى) جىياڭ تۆرىسى جوۋبو ۋەزىرلىك ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلانغاچقا، ئۆزىنىڭ سۈيۈرغال يېرىگە قايتىپ كەلدى. گۋەن يىڭ باش ۋەزىرلىككە تەيىنلەندى. لەشكەر بېگى قويۇش ئىشى توختىتىلدى. شۇ يىلى ھۇنلار بېيدى، شاڭجۇن ۋىلايەتلىرىگە كەڭ كۆلەمدە تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. خاقان ۋېندى يارلىق چۈشۈرۈپ، گۋەن يىڭنى 85000 چەۋەنداز بىلەن ھۇنلارغا زەربە بېرىشكە ئەۋەتتى. ھۇنلار بولسا، چېكىنىپ كەتتى. جىبېي بېگى لىيۇشىڭجۇ ئاسىيلىق قىلغانلىقتىن، ۋېندى يارلىق چۈشۈرۈپ، گۋەن يىڭنى چاڭئەنگە قايتۇرۇپ كەلدى.

(ئەسلى كىتاب 2673 ـ بەت)

---

① شياخوۋيىڭ (夏侯婴)، م.ب. ? ـ 172 ـ يىللار ـ غەربىي خەن خاقانلىقىدىكى پېيى ناھىيىسىدىن (بۈگۈنكى جياڭسۇ ئۆلكىسىدە) بولۇپ، خەن گاۋزۇ بىلەن بىللە قوزغىلاڭ كۆتىرىپ جەڭ قىلغان ۋە ئوردا مىراخورى بولغان. كېيىن رۇيىن تۆرىسى بولۇپ تەيىنلەنگەن.

(«سىخەي» 1917 ـ بەت)

② چېن (陈) — بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسى خۇەيياڭ ناھىيىسى، يەنى چۇنچيۇ دەۋرىدىكى چېن بەگلىكىنىڭ پايتەختى ۋەنچيۇ.

(بىر توملۇق «سىيۋەن» 1574 ـ بەت)

ئالىم لى يىجى، لۇجىيالار تەزكىرىلىرى

خاقان ۋېندى تەختتىكى ۋاقىتتا، خۇەينەن بېگى لىۋاڭ پىياڭ تۆرىسى شېڭ يىجىنى ئۆلتۈردى. بۇ ئۇنىڭ لۈ (吕) جەمەتلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ ناھايىتى قويۇقلىقىدىن بولغانىدى. ۋېندى بۇنى پىياڭ تۆرىسىنىڭ مۇساپىر ئەمەلدارى پىڭيۈەن تۆرىسى جۇجيەنىڭ ئەقىل كۆرسىتىشىدىن بولغان دەپ ئاڭلاپ، پىڭيۈەن تۆرىسىنى قولغا ئېلىش ئۈچۈن ئەمەلدار ئەۋەتتى ۋە ئۇنى جازالىماقچى بولدى. پىڭيۈەن تۆرىسى ئەمەلدارنىڭ بوسۇغىسىغا كېلىپ قالغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۆزىنى ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا، ئوغۇللىرى ۋە ھېلىقى ئەمەلدار ئۇنىڭغا نەسىھەت قىلىپ: «بۇ ئىشنىڭ قانداق بىر تەرەپ قىلىنىشىنى تېخى ئۇقماي تۇرۇپ، نېمە ئۈچۈن ھېلىتىن ئۆزىڭىزنى ئۆلتۈرۈۋالماقچى بولىسىز؟» دېگەندە، پىڭيۈەن تۆرىسى: «مەن ئۆلسەم بالا ـ قازا تۈگەيدۇ، سىلەرمۇ ئاۋارىچىلىق تارتمايسىلەر» دېگەن ۋە ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان. بۇنى ئاڭلىغان ۋېندى ئىنتايىن ئېچىنغان ھالدا: «مېنىڭ ئۇنى ئۆلتۈرۈش نىيىتىم يوق ئىدى» دەپ ئۇنىڭ ئوغلىنى چاقىرتقان ۋە ئۇنى كېڭەش بەگلىكىگە تەيىنلەپ، ھۇنلارغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتكەن. تەڭرىقۇت ئۇنىڭغا ھۆرمەت بىلەن مۇئامىلە قىلمىغانلىقتىن، تەڭرىقۇتنى تىللىغان، شۇنىڭ بىلەن ھۇنلارنىڭ قولىدا ئۆلگەنىدى.

لىيۇجىڭ، شۇ سۈنتۇڭ تەزكىرىلىرى

لىيۇجىڭ چى بەگلىكىدىن بولۇپ، م. ب. 202 - يىلى (گاۋدىنىڭ بەشىنچى يىلى) مۇھاپىزەت ۋەزىپىسى بىلەن لۇڭشىغا كېتىۋېتىپ، لوياڭغا كەلدى. بۇ چاغدا گاۋدى لوياڭدا ئىدى. لىيۇجىڭ قول ھارۋىسىنى قويۇپ، جۇۋىسىنى كىيىپ، چى بەگلىكىدىن بولغان يۈ (虞) سەنگۈن بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭغا: «كەمىنىلىرى ئېلىمىزنىڭ ئىشلىرىغا پايدىلىق مەسلىھەت بېرىش ئۈچۈن، خاقان بىلەن كۆرۈشۈشنى ئارزۇ قىلىمەن» دەيدۇ. يۈ سەنگۈن ئۇنىڭغا ئېسىل كىيىملەرنى كىيدۈرۈپ، ئاندىن كۆرۈشتۈرمەكچى بولغاندا، لىيۇجىڭ: «كەمىنىلىرى تاۋار - دۇردۇن كىيگەن بولسام شۇ پېتى كىرەي؛ ماتا - چەكمەن كىيگەن بولساممۇ، شۇپېتى كىرەي؛ كىيىمىمنى يۆتكەپ يۈرمەي» دەيدۇ. يۈ سەنگۈن ئوردىغا كىرىپ خاقان گاۋدىغا مەلۇم قىلغاندا، گاۋدى لىيۇجىڭنى قوبۇل قىلىپ، ھاراق - شاراپ، تائاملار بىلەن كۈتۈۋالغان.

بىر ئازدىن كېيىن، گاۋدى ئۇنىڭ نېمە دېمەكچى ئىكەنلىكىنى سورىغاندا، لىيۇجىڭ: «جانابى ئالىيلىرىنىڭ لوياڭنى پايتەخت قىلىشتىكى مەقسەتلىرى جوۋخاندانلىقىغا نىسبەتەن كىمنىڭ تېخىمۇ راۋاج تاپقانلىقىنى سېلىشتۇرۇپ بېقىشمۇ؟» دەيدۇ. گاۋدى: «ھە، شۇنداق» دەپ جاۋاپ بېرىدۇ. لىيۇجىڭ: «جانابى ئالىيلىرىنىڭ يۇرت ئېلىش ئەھۋالى جوۋخاندانىغا ئوخشىمايدۇ. جوۋ ئەجدادىغا

خوۋجىدىن باشلاپلا قەدىمكى باش ئاقساقال ياۋ تەرىپىدىن تەي[1] دېگەن يەر سۇيۇرغال قىلىنغانىدى. كېيىن جوۋ خانىدانى ئون نەچچە ئەۋلاد نۇرغۇن ياخشى ئىشلارنى قىلىشتى. گۇڭلىيۇ شىيا خاندانلىقىنىڭ زالىم خانى جېينىڭ زوراۋانلىقىدىن خالى تۇرۇش ئۈچۈن بىن شەھىرىگە كۆچكەن ئىدى. خان ئاتا (太王) بۇ يەردە دائىم دىلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ تۇرغانلىقتىن، بىن شەھىرىدىن ئاتلىنىپ، چى[2] دېگەن يەرگە كۆچۈپ كەتتى. ئەلدىكى پۈتكۈل خەلق ئۇنىڭغا بەس - بەس بىلەن ئەگىشىپ بىللە ماڭدى. كېيىن ۋېنۋاڭ غەرب تەرەپ بەگلەر بېگى[3] بولۇپ، يۈ (虞)، رۈي (芮) بەگلىكلىرىنىڭ ئەرز - شىكايەتلىرى ئۈستىدە ھۆكۈم چىقىرىپ، مۇقەددەس بۇرچىنى ئادا قىلىشقا كىرىشتى. لۈ ۋاڭ[4]، بويىلار[5] دېگىز ياقىسىدىن قايتىپ كېلىپ، ئۇنىڭغا ئەل بولۇشتى. ۋۇۋاڭ يىن خانى جوۋ (纣)غا قارشى قوشۇن باشلاپ ماڭغانىدى، 800 بەگ ئالدىن مەسلىھەتلىشىۋالغاندەك، مېڭجىن[6] كېچىكىدە ئۇچرىشىپ قېلىپ، بەگلەرنىڭ ھەممىسى يىن خانى جوۋ (纣)غا ھۇجۇم قىلىشقا بولىدۇ، دېيىشتى. شۇنىڭ بىلەن يىن خانلىقى يوق قىلىندى. چېڭۋاڭ (成王) تەختكە چىقتى. جوۋگۇڭغا ئوخشاش زات چېڭۋاڭنىڭ ئۇستازى، ۋەزىرى بولدى. شۇنىڭ بىلەن چېڭجوۋ، لويى شەھەرلىرى بىنا قىلىندى. چۈنكى، بۇ يەر پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ئوتتۇرىسى بولۇپ، سوغا - سالام ئەۋەتىش، باج - سېلىق تاپشۇرۇشتا ھەممە بەگلەر ئۈچۈن بۇ يەرنىڭ ئارىلىقى تەڭ ئىدى. ئەگەر خان پەزىلەتلىك بولىدىغانلا بولسا، مۇشۇ يەردە خانلىقنى گۈللەندۈرەلەيتتى. پەزىلەتسىز بولسا، مۇشۇ يەردە ھالاك بولاتتى. بۇ يەردە تۇرۇپ قېلىشتىن مەقسەت ئېھتىمال، ئۆز ئەتراپىدىكىلەرگە ئادىل سىياسەت يۈرگۈزۈش ئارقىلىق يىراقتىكىلەرنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن بولۇپ، ئەپلىك يەر شارائىتىغا تايىنىپ،

كېيىنكى ئەۋلادلارنى ئەيشى-ئىشرەت ۋە زوراۋانلىق بىلەن خەلققە زۇلۇم قىلدۇرۇش ئۈچۈن بولمىسا كېرەك. جوۋ خانلىقى گۈللەنگەن مەزگىلدە پۈتۈن مەملىكەت تىنچ-ئىناق ئۆتۈپ، ئەتراپتىكى ھەممە قەۋملەر خانلىققا ئىنتىلدى، توغرا يولنى ئارزۇ قىلدى. شەپقەت-ئىلتىپاتنى قەدىرلەپ، ھەممە جوۋ خانلىقىغا بويسۇنۇپ، خىزمەت قىلدى. بىرمۇ ئەسكەر تۇرغۇزۇلمىغان ۋە بىرمۇ ئەسكەر ئۇرۇشقا سېلىنمىغان بولسىمۇ، ئەتراپتىكى يات ئەللەرنىڭ ھەممىسى ۋاقتىدا سوغا-ھەدىيىلىرىنى يوللاپ، ئۆز بۇرچىنى ئادا قىلىپ تۇرۇشتى. كېيىن جوۋخانلىقى زەئىپلىشىپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى[7]. ھەر قايسى بەگلىكلەر زىيارەت قىلىشقا ۋە سوغا-ھەدىيە بېرىشكە كەلمەيدىغان بولۇپ قالدى. جوۋ خانلىقىمۇ ئۇلارنى باشقۇرالمايدىغان بولۇپ قالدى. بۇ ھال جوۋ خانلىقىنىڭ ئادالەتسىزلىكىدىن ئەمەس، بەلكى لۆياڭ يەر ۋەزىيىتىنىڭ ناچارلىقى سەۋەبىدىن بولغانىدى. ئالىيلىرى فېڭشيەن ۋە پېيشيەن ناھىيىلىرىدىن قوزغىلىپ، 3000 ئەسكەر بىلەن ئىلگىرىلەپ، شۇ ۋە خەننى ئىشغال قىلدىلا، ئۈچ چىننى تارتىۋالدىلا. شىياڭ يۈ بىلەن شىنياڭدا ئۇرۇش قىلىپ، چېڭگاۋدىن ئىبارەت بۇ خەتەرلىك ئېغىزنى تالاشتىلا. 70 قېتىم چوڭ جەڭ، 40 مەيدان كىچىك جەڭ قىلدىلا. ئەلدىكى خەلق دەھشەتلىك ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكىگە ئۇچراپ، دادىلار ئاتا-بالىلارنىڭ جەسىدى بىلەن تولدى. بۇنداق ئېچىنىشلىق ئەھۋالنى ئېيتىپ تۈگەتكىلى بولمايدۇ. يىغا-زارە ئاۋازلىرى تېخى تۈگىمىدى. مەجرۇھلارنىڭ جاراھىتى تېخى ساقايمىدى. مۇشۇنداق بىر ئەھۋالدا راۋاج تاپقانلىق جەھەتتە، جوۋخانى چېڭۋاڭ ۋە جوۋخانى كاڭۋاڭ[8] دەۋرى بىلەن بەسلىشىمەن دېسىلە، كەمىنىلىرىنىڭ پىكرىچە، تەڭلەشكىلى بولماي قالارمىكىن. چىن بەگلىكى يېرىگە كەلسەك، بۇيەر تاغ-دەريالار بىلەن ئورىلىپ تۇرىدۇ. ئەتراپىدا

مۇداپىئەگە ئەپلىك مۇھىم ئورۇنلار بار. تۇساتتىن جىددىي ئەھۋال يۈز بېرىپ قالسىمۇ، 1،000،000 كىشىلىك قوشۇنتى دەرھال جەڭگە ھازىرلىغىلى بولىدۇ. چىن بەگلىكىنىڭ ئەسلىدىكى مول بايلىقلىرى ۋە مۇنبەت يەرلىرىدىن پايدىلانغىلى بولىدۇ. مانا بۇ «بايلىق كانى» دۇر[9]. جانابلىرى خەنگۇگۈەن قوۋۇقىغا كىرىۋېلىپ، گۈەنجۇڭنى پايتەخت قىلىۋالسىلا، ياۋشەن بىلەن خۋاشەن تاغلىرىنىڭ شەرقىدە ئىسيان چىقىپ قالغان تەقدىردىمۇ، چىن بەگلىكىنىڭ بۇرۇنقى يېرىنى ئامان ساقلاپ قالغىلى بولىدۇ. ئەگەر باشقىلار بىلەن ئېلىشقاندا، ئۇنىڭ كانىيىدىن ئالمىسا، ئارقا تەرىپىدىن قاتتىق زەربە بەرمىسە، تولۇق غەلىبىگە ئېرىشكىلى بولمايدۇ. ئەمدى ئالىيلىرىنىڭ گۈەنجۇڭغا كىرىپ، ئۇ يەردە پايتەخت تەسىس قىلىشلىرى، چىن بەگلىكىنىڭ ئەسلى زېمىنىدە خاتىرجەم تۇرۇشلىرىمۇ، ئەلنىڭ كېلىدىن ئالغانلىق، ئارقا تەرىپىدىن قاتتىق زەربە بەرگەنلىك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ» دەيدۇ.

بۇ سۆزلەرنى ئاڭلىغان خاقان گاۋدى ۋەزىرلىرىدىن مەسلىھەت سورىغاندا، ۋەزىرلەرنىڭ ھەممىسى ياۋشەن، خۋاشەن تاغلىرىنىڭ شەرقىدىن بولغاچقا، ئۇلار: «جوۋ خانلىقى بۇ ئەلگە نەچچە يۈز يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. چىن خانىدانلىقى بولسا، ئىككى ئەۋلادلا ھۆكۈم سۈرۈپ ھالاك بولدى. پايتەختنى چېڭجوۋدا قۇرغىنىمىز ياخشى» دېيىشتى. گاۋدى قانداق قىلارىنى بىلەمەي ئىككىلىنىپ قالغانىدى، لىيۇخۇ تۆرىسى جاڭ لياڭ گۈەنجۇڭغا كىرىشنىڭ پايدىسىنى ئېنىق چۈشەندۈرگەندىن كېيىنلا، گاۋدى ئەقلىنى تېپىپ، شۇ كۈنىلا پايتەختنى گۈەنجۇڭدا قۇرۇشقا پەرمان چۈشۈرۈپ، ھارۋىلارنى قوشتۇرۇپ غەربكە ئاتلاندى.

شۇنىڭ بىلەن گاۋدى: «چىن دىيارىدا پايتەخت قۇرۇشنى دەسلەپ تەشەببۇس قىلغۇچى لوۋجىڭ (娄敬)، لوۋ (娄) — لىيۇ (刘) دېمەك-

تۇرەدەپ، ئۇنىڭغا لىيۇ فەمىلىسىنى ئىنئام قىلىپ كىچىك ئىشىك ئاغىسى قىلىپ تەيىنلىدى ۋە نەۋباھار تۆرە[10] دەپ نام بەردى.

م. ب. 200-يىلى (خەن گاۋدىنىڭ يەتتىنچى يىلى)، خەن (韩) بېگى خەن شىن ئاسىيلىق قىلغاچقا، گاۋدى شەخسەن ئۆزى لەشكەر تارتىپ جازا يۈرۈشى قىلدى. جىنياڭغا كەلگەندە، خەن (韩) بېگى خەن شىننىڭ ھۇنلار بىلەن بىرلىشىپ، خەن قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلماقچى بولغانلىقىنى ئاڭلاپ ئىنتايىن غەزەپلەنگەن گاۋدى ھۇنلارغا ئەلچىلەرنى ئەۋەتتى. ھۇنلار ئۆزلىرىنىڭ پالۋانلىرى ۋە قاۋۇل-سەمىز ئات-ئۆكۈزلىرىنى يوشۇرۇپ قويغاچقا، خەن ئەلچىلىرى ھۇنلارنىڭ قېرى-ئاجىز ئەسكەر ۋە ئاھالىلىرى ھەمدە ئورۇق-ئۆلەرمەن ئات-ئۇلاغلىرىنىلا كۆرۈشكەنىدى. ئىلگىرى-ئاخىر ھۇنلارغا بېرىپ قايتقان ئون نەچچە تۇركۇم خەن ئەلچىلىرىنىڭ ھەممىسى: «ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا بولىدىكەن» دېيىشتى. گاۋدى ئاخىرى لىيۇجىڭنىمۇ ئەلچىلىككە ئەۋەتكەنىدى، ئۇ قايتىپ كېلىپ: «بىر بىرىگە ھۇجۇم قىلماقچى بولغان ئىككى ئەل جەزمەن ھەر قايسىسى ئۆزىنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى كۆپتۈرۈپ، قارشى تەرەپنى چۆچۈتەتتى. بۇ قېتىم كەمىنىلىرى بارغىنىمدا ساپلا ئاغرىق-سىلاق، ئورۇق-ئاجىز قېرىلارنىلا كۆردۈم. بۇ چوقۇم ئۆزىنى ئەتەيلەپ ئاجىز كۆرسىتىپ، ئاساسىي كۈچىنى يوشۇرۇپ، تۇيۇقسىز ھۇجۇم ئارقىلىق غەلىبىگە ئېرىشىش غەرىزىدىن ئىبارەت. كەمىنىلىرىنىڭ ئاجىزانە پىكرىم شۇكى، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا بولمايدۇ» دېدى. بۇ چاغدا خەن قوشۇنى گوۋجۇ تېغىدىن ئېشىپ بولغان، 200000 كىشىدىن ئارتۇق قوشۇن ھۇنلار رايونىغا قاراپ ئىلگىرىلەپ كەتكەنىدى. غەزەپلەنگەن گاۋدى لىيۇجىڭنى تىللاپ: «ھوي، چى بەگلىكىدىن كەلگەن قۇل! سەن گەپدانلىق بىلەن ئەمەلگە ئېرىشىپسەن! يوقىلاڭ گەپلەر بىلەن قوشۇنۇمنىڭ ئالدىنى

توسىنغىدەك بولۇپ قالدىڭمۇ!» دېدى ۋە لىيۇجىڭنىڭ پۇت-قوللىرىنى بەنت قىلىپ، گۋاڭۋۇ[11] ناھىيىسىدە قاماپ قويدى. گاۋدى لەشكەرلىرىنى باشلاپ پىڭچېڭ شەھىرىگە يېتىپ بارغاندا، دېگەندەك ھۇنلار ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇمچى قوشۇنىنى ئىشقا سېلىپ، گاۋدىنى بەيدېڭ تېغىدا مۇھاسىرىگە ئالدى. يەتتە كۈندىن كېيىن مۇھاسىرىدىن قۇتۇلغان گاۋدى گۋاڭۋۇغا كېلىپ، لىيۇجىڭنى كەچۈرۈم قىلدى ۋە: «مەن سىزنىڭ گېپىڭىزگە كىرمەي، پىڭچېڭ شەھىرىدە مۇھاسىرىدە قالدىم. ئىلگىرى ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلغىلى بولىدۇ، دەپ كەلگەن ئون تۇركۇم ئەلچىنىڭ ھەممىسىنىڭ كاللىسىنى ئالدىم» دېدى. شۇنىڭ بىلەن لىيۇجىڭغا 2000 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىنىدى ۋە قوۋۇق ئىچى بەگلىكىگە تەيىنلىنىپ، جيەنشىن تۆرىسى دەپ ئاتالدى.

گاۋدى قوشۇنىنى ياندۇرۇپ پىڭچېڭ شەھىرىدىن پايتەختكە قايتىپ كەلدى. خەن (韩) بېگى شىن بولسا، ھۇنلارغا قېچىپ كەتتى. بۇ چاغدا باتۇر (بودۇ) تەڭرىقۇت ئىدى. ھەربىي كۈچ جەھەتتە، قۇدرەت تېپىپ، 300000 كىشىلىك ماھىر كامانداز قوشۇنىغا ئىگە بولغاچقا، شىمالىي چېگرىغا دائىم ھۇجۇم قىلىپ تۇراتتى. بۇنىڭدىن ئىنتايىن ئەنسىرىگەن گاۋدى ھۇنلارغا زادى قانداق تاقابىل تۇرۇش توغرىسىدا لىيۇجىڭدىن مەسلىھەت سورىغاندا، لىيۇجىڭ: «پۈتۈن مەملىكەت ئەمدىلا تىنچىدى. لەشكەرلەر ئۇزۇن مۇددەت جەڭ قىلغاچقا، بەك ھالسىراپ كەتتى. ھۇنلارنى ھەربىي كۈچكە تايىنىپ بويسۇندۇرغىلى بولمايدۇ. ئاتىسىنى ئۆلتۈرۈپ تەختكە چىققان باتۇر تەڭرىقۇت ئۆگەي ئانىسىنىمۇ خوتۇنلۇققا ئالدى. ئۇ ھاكىمىيەتنى ھەربىي كۈچكە تايىنىپ يۈرگۈزمەكتە. مۇنداق ئادەمنى ئاقكۆڭۈللۈك بىلەن كۆندۈرۈش مۇمكىن ئەمەس. مېنىڭچە، ھىيلە-مىكىر ئىشلىتىپ، ئۇنىڭ ئۇرۇق-ئەۋلادلىرىنى

مەڭگۈ خەن خاقانلىقىنىڭ ۋەزىرى بولۇپ ئۆتىدىغان قىلىۋېلىش كېرەك. ئەمما، ئالىلىرى بۇنداق قىلىشنى ماقۇل كۆرمەسلىمىكىن» دېدى. گاۋدى: «ئىمىشقا ماقۇل كۆرمەيمەن! لېكىن بۇنى زادى قانداق ئىشلەش كېرەك؟» دېۋىدى. ليۇجىڭ: «جانابى ئالىلىرى ئەگەر چوڭ خانىشتىن بولغان خانىكە (قونچۇي)نى باتۇرغا خوتۇنلۇققا بەرسىلە، ئۇنىڭغا يەنە كۆپ سوغا-سالام يوللاپ تۇرسىلا، ئۇ بۇ خانىكىنىڭ بۈيۈك خەن خاقانىنىڭ چوڭ خانىشىنىڭ قىزى ئىكەنلىكىنى بىلىدۇ ھەمدە سوغا-سالامنىڭ كۆپلۈكىنى كۆرۈپ، چوقۇم ئۇنى ئالچى (خانىش) قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن تۇغۇلغان ئوغۇل چوقۇم خان تەيكىن بولىدۇ. چوڭ بولغاندا، تەگرىقۇت بولۇپ تەختكە ئولتۇرىدۇ. نېمە ئۈچۈن؟ بۇنىڭ سەۋەبى، ھۇنلار خەن خاقانلىقىنىڭ سوغا-سالاملىرىغا قىزىقىدۇ. ئالىلىرى خەن خاقانلىقىنىڭ ھەر يىلى ئېشىپ قالغان نەرسىلىرىدىن ھۇنلاردا كەمچىل بولۇپ تۇرغانلىرىنى ئۇلارغا سوغا قىلىپ تۇرسىلا ھەمدە سۆزمەن، قولىدىن ئىش كېلىدىغان ئادەملەرنى ئەۋەتىپ، ئۇلارنى ئەدەپ-ئەخلاق بىلەن تەربىيىلىسىلە، باتۇر (بودۇ) ھايات ۋاقتىدا سىلىگە كۈيئوغۇل بولىدۇ. ئۆلگەندىن كېيىن، قىزلىرىدىن بولغان نەۋرىلىرى تەگرىقۇت بولىدۇ. نەۋرىسى بوۋىسى بىلەن تەڭ تۇرغان نەدە بار؟! مۇشۇنداق قىلىپ، ئۇرۇش قىلمايلا، ھۇنلارنى ئاستا-ئاستا بويسۇندۇرۇۋالغىلى بولىدۇ. ئالىلىرى موبادا، چوڭ خانىكىنى بەرمەي، ئۇنىڭ ئورنىغا خان جەمەتى قىزلىرىنى ياكى ئوردا كېنىزەكلىرىنى يالغاندىن خانىكە دەپ بەرسىلە، باتۇر تەگرىقۇت بۇنىمۇ بىلىۋالىدۇ-دە، ياخشىلاشقۇسى كەلمەي قالىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئىش بۇزۇلىدۇ» دەپ جاۋاپ بەردى. گاۋدى ماقۇل بولۇپ، چوڭ خانىكىنى بەرمەكچى بولغاندا، خانىش لۈ خوۋ: «مېنىڭ پەقەت بىرلا ۋەلىئەھد ئوغلۇم، بىرلا قىزىم تۇرسا، نېمىشقا بۇ بىر تال قىزىمنى ھۇنلارغا تاشلاپ

بېرىمەن؟!» دەپ كېچە-كۈندۈز زار-زار يىغلىغانلىقتىن، گاۋدى ئاخىرى چوڭ خانىكىنى ئەۋەتەلمەي، ئوردىدا نامى چىقمىغان بىر كېنىزەكنى چوڭ خانىكە دەپ تەگرىقۇتقا خوتۇنلۇققا بەرمەكچى بولىدۇ. ليۇجىڭنى قۇدىلىق ئەھدى[12] تۈزۈشكە ئەۋەتىدۇ.

ليۇجىڭ ھۇنلار ئېلىدىن قايتىپ كېلىپ، خاقانغا: «ھۇنلارنىڭ خېنەندىكى بەيان[13] ۋە لۇفەن خانلىرى ئەڭ يېقىن بولۇپ، ئۇلارنىڭ چاڭئەن بىلەن ئارىلىقى 700 چاقىرىم كېلىدىكەن. يېنىك چەۋەندازلار بىر كېچە-كۈندۈز ئىچىدىلا چىنجۇڭغا[14] يېتىپ كېلىدىكەن. چىنجۇڭ يېقىندىلا بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان، ئاھالىسى ئىنتايىن ئاز، يېرى مۇنبەت. بۇ يەرگە ئاھالە يۆتكەشكە بولىدۇ. چىن خانىدانلىقىنىڭ ئاخىرلىرى ئالتە بەگلىك قوزغالغان چاغدا، ئەگەر چى بەگلىكىدىكى تيەن، چۇ بەگلىكىدىكى جاۋ، چۇ، جىڭلارنىڭ ئەۋلادلىرى بولمىغان بولسا، بىز راۋاج تاپالمىغان بولاتتۇق. ھازىر ئالىلىرى گۇەنجۇڭدا پايتەخت قۇرغان بولسىمۇ، ئەمما ئەمەلىيەتتە، ئادەم سانىمىز ئاز، شىمال تەرىپىمىز ھۇنلارغا چېگرىداش. شەرق تەرىپىمىزدە ئالتە بەگلىكنىڭ قۇدرەتلىك بەگ جەمەتلىرى ۋە ئېسىلزادىلىرى بار. موبادا، بىرەر ئۆز گىرىش بولۇپ قالسا، ئالىلىرى بەرىبىر خاتىرجەم تۇرالمايدىلا. شۇنىڭ ئۈچۈن كەمىنىلىرى ئالىلىرىنىڭ چى بەگلىكىدىكى تيەن؛ چۇ بەگلىكىدىكى جاۋ؛ چۇ، جىڭ ھەمدە يەن، جاۋ، خەن، ۋېي قاتارلىق ئالتە بەگلىكنىڭ ئەۋلاتلىرىنى كۆچۈرۈپ، جايلاردىكى باتۇر-ئەزىمەت ۋە ئاتاقلىق ئۆلىمالار بىلەن بىرلىكتە گۇەنجۇڭدا ئولتۇراقلاشتۇرۇشلىرىنى ئۈمىت قىلىمەن. بۇنداقتا، تىنچ ۋاقىتلاردا ھۇنلاردىن ساقلانغىلى، بەگلىكلەردىن چاتاق چىقسا، شۇلارنى باشلاپ، شەرققە يۈرۈش قىلغىلى بولىدۇ. مانا بۇ غولنى كۈچەيتىپ، شاخنى ئاجىزلاشتۇرۇش چارىسىدۇر» دەپ مەلۇمات سۇندى. گاۋدى

بۇ مەلۇماتنى مۇۋاپىق كۆرۈپ، لىيۇجىڭنى ئەۋەتىپ، باي ۋە ئېسىلزادىلەردىن 100 نەچچە مىڭ ئاھالىنى كۆچۈرۈپ، گۇەنجۇڭ ئاھالىسىنى كۆپەيتكەن.

(ئەسلى كىتاب 2715 . 2720 ـ بەتلەر)

---

[1] تەي (邰) — قەدىمكى يەر ئىسمى. ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى ۋۇگۇڭ دېگەن يەرنىڭ غەربىي جەنۇبى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 5 ـ توم 2716 ـ بەت)

[2] چى (岐) — قەدىمكى يەر ئىسمى. ھازىرقى چىشيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 926 ـ بەت)

[3] غەرپ تەرەپ بېگى (西伯) — غەرپ تەرەپ بەگلەر بېگى. يىن (شاڭ) خانلىقىنىڭ خانى جوۋ مەخسۇس جازا يۈرۈشى قىلىش ئۈچۈن ۋېنۋاڭغا ئوقيا ۋە ئايپالتا تەقدىم قىلىپ، ئۇنى غەرپ تەرەپ بېگىلىكىگە تەيىنلىگەن («جوۋ تەزكىرىسى»گە قاراڭ).

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 5 ـ توم 2715 ـ بەت)

④ لۈ ۋاڭ (吕望) — جوۋ بەگلىكىنىڭ ئەڭ ئاخىرلىرىدا ياشىغان كىشى. فامىلىسى جياڭ، ئىسمى شاڭ. جوۋ بېگى ۋېنۋاڭ شىكارغا چىققاندا ئۇچرىشىپ قېلىپ، ئىككىسى خوشال پاراڭلىشىپ بىللە قايتىشقان. ئۇنىڭ ھەققىدە ۋېيخې دەرياسىغا قارماق تاشلاش دېگەن رىۋايەت بار. ئۇ تەيگۇڭ-ۋاڭ (太公王) مۇ دېيىلىدۇ.

(بىر توملۇق «سىيۇەن» 280 ـ بەت)

[5] بويى (伯夷) — شاڭ (يىن) خانلىقى ۋاقتىدىكى گۇجۇ بەگلىكى ھۆكۈمدارىنىڭ ئوغلى («تارىخىي خاتىرىلەر» «بويىلار تەزكىرىسى»گە قاراڭ).

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 5 ـ توم 2715 ـ بەت)

[6] مېڭجىن كېچىكى (孟津) — ھازىرقى مېڭشيەن ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا. ئېيتىلىشىچە، جوۋ (周) بېگى ۋۇۋاڭ جوۋ (纣) خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىشتا 800 بەگ بىلەن مانا مۇشۇ يەردە ئىتتىپاق تۈزگەنىكەن. شۇڭا، ئىتتىپاقلىق كېچىكى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە فۇپىڭجىن دېگەن نامىمۇ بار.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 785 ـ بەت)

[7] ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن (三为二分) — جوۋ خانلىقى زەئىپلەشكەندىن كېيىن، شەرقىي جوۋ، غەربىي جوۋ دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ، چېڭجوۋ شەرقىي جوۋ، ۋاڭچېڭ (پايتەخت) غەربىي جوۋ بولۇپ قالغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 5 ـ توم 2717 ـ بەت)

[8] چېڭ ـ كاڭ دەۋرى (成康之时) — جوۋ (周) خانلىرىدىن چېڭۋاڭ، جى سۇڭ ۋە كاڭۋاڭ جى جەنلەر ۋاقتىدا، جوۋگۇڭ، جاۋگۇڭ، بىڭگۇڭ قاتارلىق ۋەزىرلەر خانغا ياردەملىشىپ ئەلنى تىنچىتقان. جازا، قاماق ئىشلىرى قوللىنىلمىغان. تارىختا بۇ چېڭ ـ كاڭ ئىدارىچىلىقى دەپ ئاتىلىدۇ.

(«سىخەي» 3787 ـ بەت)

[9] بايلىق كانى (天府) — يېرى مۇنبەت، يەر ۋەزىيىتى خەتەرلىك، بايلىقى مول يەرلەرنى كۆرسىتىدۇ («جەنگو دەۋرىدىكى ۋەزىر ـ نەسىھەتچىلەر نۇتۇق توپلىمى»غا قاراڭ).

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 5 ـ توم 2717 ـ بەت)

[10] نەۋباھار تۆرە (奉春君) — «سويىن» دېگەن كىتاپتا: «جاڭ يەن: يىلنىڭ بېشى باھار، لۇجىڭ پايتەختنى گۇەنجۇڭدا قۇرۇشنى ھەممىدىن ئاۋال تەۋسىيە قىلغاچقا، ئۇ نەۋباھار تۆرە دەپ ئاتالغان، دېگەن» دېيىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 5 ـ توم 2718 ـ بەت)

[11] گۇاڭۋۇ (广武) — ناھىيە. خەن خاقانلىقى تەسىس قىلغان. «ھەقىقى شەرھ»دە: «قەدىمكى گۇاڭۋۇ ناھىيىسى گۇجۇ تېغىنىڭ جەنۇبىدا» دېيىلگەن بويىچە، بۇنىڭ خارابىسى ھازىرقى سەنشى دەيشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىدە بولسا كېرەك.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 1018 ـ بەت)

[21] قۇدىلىق ئەھدى (和亲) — خەن دەۋرىدە فېئودال خانلار ئاز سانلىق مىللەت باشلىقلىرى بىلەن ياخشىلىشىپ قۇدىلاشقان. بۇنداق قۇدىلىق مۇئەييەن سىياسىي مەقسەتكە ئىگە ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ قۇدىلىشىش سىياستى دەپ ئاتالغان. لىيۇجىڭ ئېلىمىز تارىخىدىكى قۇدىلىق سىياستىنىڭ ئىجاتچىسىدۇر.

(«سىخەي» 3984 ـ بەت)

[31] بەييەن (白羊) — ھۇن خانلىقلىرىنىڭ نامى.
(«تارىخىي خاتىرىلەر» 5-توم 2720-بەت)

[41] چىنجۇڭ (秦中) — ھازىرقى شەنشى، قەدىمكى چىن بەگلىكىنىڭ يېرى ئىدى. شۇڭا «چىنجۇڭ» دەپ ئاتىلىدۇ، يەنە گۇەنجۇڭ دەپمۇ ئاتىلىدۇ.
(«تۈزىتىلگەن «سىيۇەن»» 2301-بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 100-جىلد

جى بۇ، لۇەن بۇ تەزكىرىلىرى

جى بۇ چۇ بەگلىكىدىن بولۇپ، ئۇ ئادىللىقى بىلەن چۇ بەگلىكىدە ناھايىتى داڭلىق ئىدى... خاقان خۇيدى زامانىدا نۆكەر بېشى بولدى. تەڭرىقۇت خانىش لۈ خۇغا خەت يېزىپ ھاقارەتلىگەچكە، قاتتىق غەزەپلەنگەن خانىش لۈ خۇ سەركەردىلەرنى يىغىپ، ھۇنلارغا قانداق تاقابىل تۇرۇش توغرىسىدا مەسلىھەتلەشتى. چوڭ سەنگۇن فەن كۇەي: «كەمىنىلىرى يۈزمىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن بېرىپ، ھۇنلارنى تىرە-پىرەن قىلىۋەتسەم دەيمەن»—دېگەندە، باشقا سەنگۇنلەرنىڭ ھەممىسى خانىشنىڭ رايىغا قاراپ: «توغرا» دېيىشكەندى. جى بۇ: «فەن كۇەي ئۆلۈمگە مەھكۇم قىلىنىشى كېرەك! ئىلگىرى گاۋدى 400000 دىن ئوشۇق قوشۇن بىلەن چىقىپ، پىڭچېڭ شەھىرىدە مۇھاسىرىدە قالدى. بۈگۈنكى كۈندە فەن كۇەي قانداق قىلىپ يۈزمىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ھۇنلارنى تىرە-پىرەن قىلىۋېتەلەيدۇ؟ بۇ قاراپ تۇرۇپ يالغان گەپ قىلغانلىق ئەمەسمۇ؟ چىن خاندانلىقى ھۇنلاردىن مۇداپىئەلىنىش بىلەن ئاۋارە بولۇۋاتقاندا، چېن شېڭ[1] قاتارلىقلار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، چىن خاقانلىقىغا قارشى توپىلاڭ كۆتەردى. تاھازىرغىچە، بۇ ئۇرۇش جاراھەتلىرى تېخى ساقىيىپ بولمىغان تۇرسا، فەن كۇەي خان ئانىمىزنىڭ ئالدىدا خوشامەتچىلىك قىلىپ، ئەلنى پاراكەندىچىلىككە سالماقچى بولۇۋاتىدۇ» دېدى. شۇ چاغدا، ئوردى-

دىكى كىشىلەر ئىنتايىن قاتتىق تەشۋىش ئىچىدە قېلىشقانىدى. شۇ سەۋەپلىك خان ئانا ئوردا يىغىنىنى توختاتتى، ھونلارغا ھۇجۇم قىلىش توغرىسىدىكى مەسلىھەتمۇ شۇنىڭ بىلەن ئۈزۈلۈپ قالدى.

(ئەسلى كىتاب 2729 — 2731 ـ بەتلەر)

---

[1] چېن شېڭ (陈胜) — م. ب. ? — 208 ـ يىللار. چىن خاقانلىقى دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ياشىغان دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ يولباشچىسى.

تارىخىي خاتىرىلەر 102 ـ جىلد

جاڭ شىجى، فېڭ تاڭ تەزكىرىلىرى

فېڭ تاڭنىڭ بوۋىسى جاۋ بەگلىكىدىن بولۇپ، ئاتىسى دەي بەگلىكىگە كۆچۈپ بېرىپ ئولتۇراقلاشقانىدى. خەن خاقانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، دەي بەگلىكىدىن ئەنلىڭگە[1] كۆچۈپ كەلدى. فېڭ تاڭ ئاتا-ئانىسىغا ئىنتايىن ھۆرمەت قىلىش بىلەن مەشھۇر بولۇپ، ئۇ خەن خاقانى ۋېندىغا نۆكەرلەر مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى[2] بولغانىدى. بىر قېتىم خاقان ۋېندى قول مەپىسىگە ئولتۇرۇپ، نۆكەر بېشى مەھكىمىسى ئالدىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقاندا، فېڭ تاڭدىن: «بوۋا! قانداقسىگە نۆكەر بەگ بولۇپ قالغان ئىدىڭىز؟ ئۆيىڭىز قەيەردە؟» دەپ سورىدى. فېڭ تاڭ تەپسىلىي قىلىپ راست جاۋاپ بەردى. خاقان ۋېندى: «مەن دەي بەگلىكىدە تۇرغان چېغىمدا، داستۇرخان بېگىم گاۋچيۇ ماڭا جاۋ بەگلىكىنىڭ سەركەردىسى لى چىنىڭ ئاقىل ئادەم ئىكەنلىكىنى، جۈلۇ[3] شەھىرى تۈۋىدە چوڭ جەڭلەر قىلغانلىقىنى كۆپ قېتىم سۆزلەپ بەرگەنىدى. ھازىر مەن ھەر قېتىم تاماق يېگەن چېغىمدا، گاۋچيۇ سۆزلەپ بەرگەن لى چىنىڭ جۈلۇ جېڭىدىكى باتۇرلۇقلىرىنى ئەسلەپ تۇرىمەن. بوۋا، بۇ ئىشتىن خەۋىرىڭىز بارمۇ؟» دەپ سورىغانىدى. فېڭ تاڭ: «لى چى لىيەن پو، لى مۇلارغا تەڭ كېلەلمەيدۇ» دەپ جاۋاپ بەردى. ۋېندى: «نېمە ئۈچۈن؟» دەپ سورىغاندا، فېڭ تاڭ: «كەمىنىلىرىنىڭ بوۋىسى جاۋ بەگلىكىدىكى ۋاقتىدا، تۆۋەن دەرىجە-

لىنىڭ ھەربىي ئەمەلدار بولۇپ، لى مۇ بىلەن دوست ئىكەن. كەمىنە-
لىرىنىڭ ئاتىسى دەي بەگلىكىدە ۋەزىر بولۇپ تۇرغاندا، جاۋ بەگلى-
كىنىڭ سەركەردىسى لى چى بىلەن دوست ئىكەن. شۇڭا، مېنىڭ
ئۇلارنىڭ ئەخلاق-پەزىلىتىدىن خەۋىرىم بار» دېدى. ليەن پو، لى
مۇلارنىڭ ئەخلاق-پەزىلىتىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ناھايىتى
خۇرسەن بولغان خاقان ۋېيىندى يوتىسىغا بىرنى ئۇرۇپ ئېچىنغان
ھالدا: «ھەي، ئىسىت! مەن ليەن پو، لى چىلەرگە ئوخشاش
ئىستىداتلىق سەركەردىلەرگە ئىگە بولالمىدىم. ئەگەر شۇنداق
سەركەردىلەرگە ئېرىشكەن بولسام، مەن ھۇنلاردىن ئەنسىرەيتتى-
تىممۇ؟» دېدى. فېڭ تاڭ: «كەچۈرگەيلا، ئالىيلىرى! سىلى ليەن
پو، لى مۇلارغا ئېرىشكەن تەقدىردىمۇ، ئۇلارنى ئەتىۋارلاپ
ئىشلەتمەيتتىلە!» دېگەندى، قاتتىق غەزەپلەنگەن ۋېيىندى شۇئان
ئورنىدىن قوپۇپ ئوردىسىغا قايتىپ كەتتى. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆت-
مەي، ئۇ فېڭ تاڭنى چاقىرتىپ: «نېمە ئۈچۈن شۇنچە
خەقنىڭ ئالدىدا مېنى ھاقارەتلەيسىز؟ ئەجەبا، يىراق خالىراق جاي
تېپىلمىدىمۇ؟» دەپ ئەيىبلىگىنىدە، فېڭ تاڭ يەنىلا كەچۈرۈم سوراپ:
«يوشۇرۇن سۆزلەشنى بىلمەيدىكەنمەن» دېدى.

بۇ چاغدا، ھۇنلار جۇنا ناھىيىسىگە[4] تېخى ئەمدىلا كەڭ
كۆلەمدە تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، بېيدى ۋىلايىتىنىڭ تۇتۇق بېگى
سۇن ئاڭنى ئۆلتۈرگەنىدى. ھۇنلارنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى
ۋېيىندىنىڭ خىيالىنى بەك قىلىۋالغاچقا، ئۇ يەنىلا فېڭ تاڭدىن:
«سىز مېنىڭ ليەن پو، لى مۇلارنى ئۇنداق ئىشلەتمەيدىغانلىقىمنى
قانداق بىلىسىز؟» دەپ سورىدى. فېڭ تاڭ: «كەمىنىلىرىنىڭ
ئاڭلىشىچە، قەدىمكى زامانلاردا خان-بەگلەر سەركەردىلەرنى
ھەربىي يۈرۈشكە ئەۋەتسە، تىزلىنىپ تۇرۇپ، سەركەردىلەرنىڭ
ھارۋىسىنى ئىتتىرىدىكەن ھەمدە: «بوسۇغىنىڭ ئىچىدىكى ئىشلارغا

ئۆزۈم مەسئۇل، بوسۇغىنىڭ سىرتىدىكى ئىشلارغا سەنگۇن مەسئۇل،
ھەربىي خىزمەت كۆرسەتكەنلەرگە مەرتىۋە ۋە ئىنئام بېرىش ئىش-
لىرىنى سەنگۇن ئۆزى سىرتتا بىر تەرەپ قىلىپ، ئوردىغا قايتىپ
كەلگەندىن كېيىن، مەلۇمات بېرىپ قويسىلا بولىدۇ» دەيدىكەن. بۇ
ھەرگىز يالغان گەپ ئەمەس. بوۋام ھەمىشە، لى مۇ جاۋ بەگلىكىنىڭ
سەركەردىسى بولۇپ چېگرىدا تۇرغىنىدا، ھەربىي بازاردىن ئېلىنغان
بازارلىق باج-سېلىقلارنى تامامەن ھەربىيلەرگە مائاش قىلىپ بېرىدى-
كەن، ئىنئاملارنى سىرتتا ئۆزىلا بىر تەرەپ قىلىدىكەن. جاۋ بېگى
بۇنى سۈرۈشتۈرۈپ كەتمەيدىكەن. ئۇنى ئىشقا بۇيرۇغاندا، مۇۋەپپەقى-
يەت قازىنىشنىلا تەلەپ قىلىدىكەن. شۇنداق بولغاچقا، لى مۇ ئۆزى-
نىڭ بارلىق ئەقىل-پاراستى ۋە قابىلىيىتىنى تولۇق ئىشقا سالالىغان،
ئۇ تاللىغان 1300 جەڭ ھارۋىسى، 13000 ئاتلىق كاماندار ۋە يۈز
سەر ئالتۇن مۇكاپات بېرىشكە تېگىشلىك جەڭچىلەردىن يۈز مىڭ
جەڭچىنى ئەۋەتىپ، شىمال تەرەپتە تەڭرىقۇتنى قوغلاپ چىقىرىپ،
شەرقى خۇلارنى مەغلۇپ قىلىپ، دەنلىن (دىڭلىن)لارنى يوقاتقان؛
غەربتە قۇدرەتلىك چىن بەگلىكىنى بېسىقتۇرۇپ، جەنۇبدا بولسا،
خەن، ۋېي بەگلىكلىرىگە مەدەت بەرگەنىدى. جاۋ بېگى مانا شۇ
مەزگىل ئىچىدە بەگلەر بېگى بولۇشقا ئازلا قالغانىدى. كېيىن، چيەن
جاۋ بېگى بوپتۇ، ئۇنىڭ ئانىسى غەزەلخان ئىكەن. چيەن تەختكە چىق-
قاندىن كېيىن، گوكەينىڭ غەيۋەت-شىكايەتلىرىگە ئىشىنىپ، لى
مۇنى ئۆلتۈرۈپ، ئورنىغا يەن جۈ (颜聚)نى قويۇپتۇ. شۇنىڭ
بىلەن قوشۇن تارمار بولغانىكەن. ئۆزى چىن بەگلىكىنىڭ
سەركەردىسى ۋاڭ جيەن تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىنىپ، ئائىلىسى
خانىۋەيران، ئېلى مۇنقەرز بولغان ئىكەن. كەمىنىلىرى تۆۋەندە
ئاڭلاپ قالدىم. ۋېي شاڭ يۈنجۇڭ ۋىلايىتىنىڭ قوشبېگى ئىكەن. ئۇ
ئۆزى تۇرغان شەھەردىن ئېلىنغان باج-سېلىقنىڭ ھەممىسىنى

ئەسكەرلەرنى كۈتۈشكە ئىشلىتىدىكەن، ئۆزكىرىمىدىن پۇل ئاجرىتىپ، بەش كۈندە بىر كالا سويۇپ، مېھمانلار، ھەربىي ئەمەلدارلار ۋە يېقىن نۆكەرلىرىنى مېھمان قىلىدىكەن. شۇنداق بولغاچقا، ھۇنلار بۇ يەرگە يېقىن كېلەلمىگەن، يۈنجۇڭ ۋىلايىتىنىڭ چېگرىسىغا تېگەلمىگەن. ھۇنلار بىر قېتىم تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندە، ۋېي شاڭ ھارۋا-ئاتلىق قوشۇننى باشلاپ چىقىپ، ھۇجۇم قىلىپ، ناھايىتى نۇرغۇن دۈشمەننى ئۆلتۈرگەن. بۇ چېگرا مۇداپىئە جەڭچىلىرى ئاددىي پۇقرالارنىڭ پەرزەنتلىرى بولۇپ، ئېتىزدىن چىقىپلا ئەسكەر بولغانلار ئىدى. ئۇلار كۆرسەتكەن خىزمەتلىرىنى خاتىرىلەپ قويۇش، بىر بىرسىگە كېپىل بولۇشتەك ھەربىي قائىدىلەرنى نەدىن بىلسۇن؟ ئۇلار پەقەت كۈنلەپ-كۈنلەپ جەڭ قىلىپ، دۈشمەننى يوقىتاتتى ۋە ئەسىر ئالاتتى. كۆرسەتكەن خىزمەتلىرىنى بارگاھقا مەلۇم قىلغاندا، بىرەر رەقەمدە خاتالىق بولۇپ قالسا، مۇنشىلار ئۇلارنى قانۇنسى يول بىلەن جازالايتتى، ئەسكەرلەرگە بېرىلىدىغان مۇكاپات ئىجرا قىلىنماي قالسىمۇ، ئەمما قانۇن بويىچە ئىش قىلغان ئەمەلدارلار يەنىلا قەدىرلەپ ئىشلىتىلەتتى. كەمىنىلىرى كەم ئەقىل. مېنىڭ قارىشىمچە، ئالىيلىرىنىڭ قانۇن-پەرمانلىرى بەك قاتتىق، ئىنئاملىرى ئاز، جازالىرى بەك ئېغىر. يۈنجۇڭ قۇشبېگى ۋېي شاڭ جەڭ تەنتەنىلىرىنى مەلۇم قىلغاندا، ئۆلتۈرۈلگەن دۈشمەندىن ئالتە كىشىنىلا ئوشۇق ئېيتىپ قويۇپ خاتالاشقانىدى. ئالىيلىرى ئادالەت مەھكىمىسىگە تاپشۇردىلا؛ ئەمىلىدىن ئېلىپ تاشلاپ، ئەمگەك بىلەن جازالىدىلا. شۇنىڭدىن قارىغاندا، لىيەن پو بىلەن لى مۇلارغا ئېرىشكەن تەقدىردىمۇ، ئۇلارنى ئىشقا سالالمايدىكەنلا. كەمىنىلىرى بەكمۇ كەم ئەقىلمەن. ئېغىر كۆيدىغان گەپلەرنى قىلىپ قويدۇم؛ ئۆلۈمگە مەھكۇممەن!» دەپ جاۋاپ بەردى. بۇ گەپلەرنى ئاڭلىغان ۋېندى ناھايىتى خۇرسەن بولۇپ، شۇ كۈنى فېڭ تاڭغا يارلىق دەستىگى

تۇتقۇزۇپ، ۋېي شاڭنى ئالاھىدە كەچۈرۈم قىلىش ھەمدە ئۇنى يەنىلا يۈنجۇڭ ۋىلايىتىنىڭ قۇشبېگى قىلىپ تەيىنلەش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرۈشكە ئەۋەتكەن. فېڭ تاڭنى بولسا، خان ھارۋىسى تۇتۇقبېگى قىلىپ تەيىنلىگەن. ئۇنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى قارۇغ بەگلەرنى ۋە ۋىلايەت بەگلىرىنىڭ مەدىنى ئىشلىرىنى باشقۇرۇش بولغانىدى.

(ئەسلى كىتاب 2757 — 2760 - بەتلەر)

---

[1] ئەنلىڭ (安陵) — ناھىيە ئىسمى. خەن خاقانلىقى تەسىس قىلغان. خارابىسى ھازىرقى شەنشى شيەنياڭ شەھىرىنىڭ شەرقىدە.
(تۈزىتىلگەن «سيۇەن» 805 - بەت)

[2] نۆكەر بېشى (中郎署长) — «سويىن»دا: «نۆكەرمەھكىمىسىنىڭ باشلىقى» دېيىلگەن. ئىلاۋە: نۆكەر — ئەمەل ئىسمى. چىن خاقانلىقى تەسىس قىلغان، خەن خاقانلىقى داۋاملىق قوللانغان. نۆكەربېشى ئوردىنىڭ مۇھاپىزەت ۋە مۇلازىمەت ئىشلىرىنى باشقۇراتتى، ئىشىك ئاغىسىغا قارايتتى.
(«تارىخىي خاتىرىلەر» ئالتىنچى توم 275 - بەت)

[3] جۇلۇ (钜鹿) — ناھىيە. چىن خاقانلىقى تەسىس قىلغان. جۇلۇ ۋىلايىتىگە قارايدۇ. خارابىسى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ جۇلۇ ناھىيىسىدە.
(«سىخەي» 381 - بەت)

[4] جۇنا (朝那) — ناھىيە. خەن خاقانلىقى تەسىس قىلغان. ئەندىڭ ۋىلايىتىگە قارايدۇ. خارابىسى ھازىرقى گەنسۇ پىڭلياڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.
(بىر توملۇق «سيۇەن» 728 - بەت)

ۋەن دەن[1] جاڭ شۇلار تەزكىرىلىرى

م. ب. 112 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەندىڭنىڭ بەشىنچى يىلى)، ۋەزىر جاۋجوۋ جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن، خىزمىتىدىن ئېلىپ تاشلانغان. خاقان ۋۇدى مۇپەتتىشكە يارلىق چۈشۈرۈپ: «ۋەن دەن ئىلگىرىكى خاقاننىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغانىدى. ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھەممىسى ۋاپادارلىق كۆرسەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن باش تەپتىش بېگى شى چىڭ ۋەزىرلىككە كۆتۈرۈلۈپ، مۇچىۋ تۆرىلىككە تەيىنلەنسۇن» دېدى. بۇ دەل خەن خاقانلىقىنىڭ جەنۇبىدىكى ئىككى يۆ[2] قەۋملىرىگە يۈرۈش قىلىۋاتقان، شەرقتە چاۋشيەنگە ھۇجۇم قىلىپ، شىمالدا ھۇنلارنى قوغلاۋاتقان، غەربتە پەرغانىگە جازا يۈرۈشى قىلىۋاتقان ۋاقىت بولۇپ، خەن خاقانلىقى ئىنتايىن ئالدىراش ئىدى.

(ئەسلى كىتاب 2767 ـ بەت)

---

[1] ۋەن دەن (万石) — خەن خاقانلىقىنىڭ ۋەزىرى شى فېن (石奋) تۆت بالىسى بىلەن ھەرقايىسى 2000 دادەن ئاشلىق مائاش ئالىدىغان ئەمەلدار بولغانلىقى ئۈچۈن، خاقان جىڭدى ئۇنىڭغا ئالىجاناب ۋەن دەن دەپ نام بەرگەن. ۋەن دەن (تۈمەن دادەن ئاشلىق مائاش ئالغۇچى دەن) دەپمۇ ئاتىلاتتى.
(«سىيۇەن» 79 ـ بەت)

[2] ئىككى يۆ (两越) — جەنۇبىي يۆ بىلەن شەرقىي يۆدىن ئىبارەت ئىككى يۆ قەۋملىرىنى كۆرسىتىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 6 توم 2975 — 2977 ـ بەت)

تيەن شۇ تەزكىرىسى

ۋېندى خاقان بولغاندىن كېيىن، تيەن شۇنى چاقىرتىپ كۆرۈشكەن ۋە ئۇنىڭدىن: «سىز ئەلدىكى پىشقەدەم پەزىلەتلىك ئادەملەرنى بىلەمسىز؟» دەپ سورىغانىدى. تيەن شۇ: «پېقىرلىرى ھەممىنى قانداق بىلىپ كېتىمەن!» دەپ جاۋاپ بەردى. ۋېندى: «سىز شادىق پىشقەدەملەردىن بولىسىز، بىلىشىڭىز كېرەك» دېگەندە، تيەن شۇ باش قويۇپ: «سابىق يۈنجۇڭ قوشبېگى مېڭ شۇ[1] سادىق پىشقەدەملەردىن» دېدى. بۇۋاقىتتا ھۇنلار چېگرا قورۇلىغا كەڭ كۆلەمدە بېسىپ كىرىپ، بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ، يۈنجۇڭنى ئېغىر زىيانغا ئۇچراتقانلىقتىن، مېڭ شۇ خىزمىتىدىن ئېلىپ تاشلانغانىدى. ۋېندى: «ئاۋۋالقى خاقان مېڭ شۇنى يۈنجۇڭغا ئەۋەتىپ، ئون نەچچە يىل مۇداپىئە قىلدۇرغان، ھۇنلار شۇ جەرياندا ئاران بىر قېتىم بېسىپ كىرگەن بولىشىمۇ، مېڭ شۇ مۇداپىئە قىلالماي، بىرنەچچە يۈز ئەسكەرنى سەۋەپسىز ئۆلۈمگە تۇتۇپ بەردى. ئەجىبا، سادىق پىشقەدەم شۇنداق قىلامدۇ؟ سىز نېمىگە ئاساسلىنىپ مېڭ شۇنى سادىق پىشقەدەم دەيسىز؟» دېگەنىدى، تيەن شۇ باش قويۇپ: «مېڭ شۇنىڭ سادىق پىشقەدەم بولۇشىنىڭ سەۋەبىمۇ دەل مانا مۇشۇ. ئەينى يىللاردا گۇەنگاۋ[2] قاتارلىقلار ئىسيان پىلانلىدى. گاۋدى: «جاۋ بەگلىكى پۇقرالىرى جاۋ بېگى جاڭ ئاۋغا ئەگىشىشكە جۈرئەت قىلىدىكەن، ئۈچ جەمەتىنى ئۆلتۈرۈش جازاسى بېرىلىدۇ» دەپ

ﺟﺎﺭﻟﯩﻖ چۈشۈردى. لېكىن مېڭ شۇ چېچىنى چۈشۈرۈۋېتىپ، بويىنىغا تۆمۈر تاقاپ، جاۋ بېگى جاڭ ئاۋ (张敖) بىلەن بىرلىكتە بەلگىلەنگەن جايغا باردى ۋە جاڭ ئاۋ ئۈچۈن ئۆلمەكچى بولدى. ئۇ كەلگۈسىدە ئۆزىنىڭ يۈنجۇڭ قۇشبېگى بولۇپ قېلىشىنى نەدىن بىلسۇن! خەن (汉) بەگلىكى بىلەن چۇ بەگلىكى رىقابەتلىشىپ ئەلنى تالاشتى. لەشكەرلەر ئىنتايىن ھالىدىن كەتكەنىدى. مانا شۇنداق ئەھۋالدا ھۇن تەڭرىقۇتى باتۇر ئەمدىلا شىمالدىكى قەۋملەرنى بويسۇندۇرۇپ، غالىبانە كېلىپ، چېگرىدىكى ھەربىي ۋە خەلقلەرنى پاراكەندە قىلدى. مېڭ شۇ ئەسكەرلەرنىڭ ھارغىنلىقىنى بىلگەچكە، ئۇرۇش قىلىش يارلىقى چۈشۈرۈشكە كۆڭلى ئۇنىمىغانىدى. لېكىن ئەسكەرلەر بەس-بەس بىلەن سېپىلغا چىقىپ، خۇددى بالا ئاتىسى يولىدا، ئىنى ئاكىسى يولىدا ئۇرۇشقاندەك، دۈشمەن بىلەن قاتتىق ئۇرۇش قىلدى. بىرنەچچە يۈز ئادەم ئۆلدى. بۇ مېڭ شۇنىڭ ئۇلارنى قەستەن ئۇرۇشقا سالغانلىقى ئەمەس! ئەكسىچە، بۇ دەل مېڭ شۇنىڭ سادىق پېشقەدەم ئاتلىقلىرىنىڭ سەۋەبى» دەپ جاۋاپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن ۋېندى قايىل بولۇپ: «مېڭ شۇ يارايدۇ!» دېدى ۋە مېڭ شۇنى چاقىرتىپ، ئۇنى يۈنجۇڭ قۇشبېگى قىلىپ تەيىنلىدى.

(ئەسلى كىتاب 2776 — 2777 - بەتلەر)

تيەن رېن[3] قاۋۇل بولغانلىقى ئۈچۈن، سەنگۇن ۋېي چىڭنىڭ يېقىن خىزمەتكارى بولۇپ، بىر نەچچە قېتىم ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇشلارغا قاتناشتى. سەنگۇن ۋېي چىڭ ئۇنى خاقان ۋۇدىغا تونۇشتۇرغاچقا، ۋۇدى تيەن رېننى نۆكەرلىككە تەيىنلىدى. بىر نەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن، 2000 دەن مائاش ئالىدىغان باش ۋەزىر دورغاپلىقىغا تەيىنلەنگەن بولسىمۇ، كېيىن ئەمەلدىن قالغانىدى.

(ئەسلى كىتاب 2778 - بەت)

[1] مېڭ شۇ (孟舒) — خەن گاۋزۇنىڭ كۈيئوغلى. جاۋ بېگى جاڭ ئاۋنىڭ مۇھبىرلىرىدىن بولۇپ، ئۇنىڭ ھەققىدىكى ۋەقەلەر بۇ تەزكىرىدە بايان قىلىنغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 5 - توم 2584 - بەت)

[2] گۇەن گاۋ (贯高) — ئەسلىدە جاڭ ئاۋنىڭ دادىسى جاڭ ئېرنىڭ مۇھبىرلىرىدىن ئىدى. جاڭ ئاۋ جاۋ بەگلىكىگە بەگ بولغاندا، گۇەن گاۋ جاۋ بەگلىكىگە ۋەزىر بولغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 5 - توم 2584 - بەت)

[3] تيەن رېن (田仁) — تيەن شۇنىڭ كىچىك ئوغلى. سەنگۇن ۋېي چىڭنىڭ يېقىن خىزمەتكارى. يىغلىق دەۋرىدىن خەن خاقانلىقىنىڭ باشلاپقى دەۋرلىرىگىچە تۆرە، خوجا قاتارلىق ئېسىلزادە ئەمەلدارلارنىڭ يېقىن خىزمەتچىلىرى ئىچكى مەھرەم (舍人) دېيىلەتتى.

(تۈزىتىلگەن «سيۋەن» 2598 - بەت)

تارىخي خاتىرىلەر 106 ـ جىلد

ۋۇ بەگلىكى بېگى لىيۇپى تەزكىرىسى

ۋۇ بېگى لىيۇپى گاۋدىنىڭ ئاكىسى لىيۇجۇڭنىڭ ئوغلى. گاۋدى ئەلنى تىنچىتىپ يەتتە يىلدىن كېيىن، لىيۇجۇڭنى دەي بەگلىكى بېگى قىلىپ تەيىنلىگەنىدى. ھۇنلار دەي بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلغاندا، لىيۇجۇڭ مۇداپىئە قىلالماي، بەگلىكىنى تاشلاپ قېچىپ كەتكەن ۋە خىلۋەت، كىچىك يول بىلەن ئۇدۇل لوياڭغا كېلىپ، گاۋدىدىن ئەپۇ سورىغان. گاۋدى قان قېرىنداشلىقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، قانۇن بويىچە جازالاشقا كۆڭلى قىيماي، بەگلىك ئورنىدىن قالدۇرۇپ، خېياڭ (郃阳) تۆرىلىكىگە چۈشۈرۈپ قويغانىدى.

(ئەسلى كىتاب 2821 ـ بەت)

* *

جاۋ بەگلىكى بېگى ئاسىي لىيۇسۈي ھۇنلارغا يوشۇرۇن ئادەم ئەۋەتىپ ئالاقىلىشىپ، بىرلىكتە خەن خاقانلىقىغا ھۇجۇم قىلماقچى بولدى.

(ئەسلى كىتاب 2827 ـ بەت)

م. ب. 154 ـ يىلى (خاقان جىڭدىنىڭ ئۈچىنچى يىلى) بىرىنچى ئايدا، ۋۇ بەگلىكىنىڭ بېگى لىيۇپى گۋاڭلىڭدا[2] رەسمى ئىسيان كۆتەردى... ئۇ ھەرقايسى بەگلىكلەرگە مەكتۇپ يوللاپ... يەن بېگى، جاۋبېگىسىنىڭ ئىلگىرى ھۇن تەڭرىقۇتى بىلەن ئىتتىپاقلىق ئەھدى بولغاچقا، يەن بېگى شىمالغا ھۇجۇم قىلىپ، دەي ۋىلايىتى بىلەن

يۈنجۇڭ ۋىلايىتىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ھۇن لەشكەرلىرىنى باشلاپ، شياۋگۇەن ئۆتكىلىگە[3] ھۇجۇم قىلىپ كىرىش توغرىسىدا ئۆتۈنۈش قىلىش كېرەك. ھۇننىڭ بىلەن ئۇدۇل چاڭئەنگە يۈزلىنىپ، خاقاننىڭ خاتالىقىنى تۈزىتىشىگە ياردەم قىلىش ۋە گاۋزۇنىڭ خان جەمەتى ئىبادەتخانىسىنىڭ ئاماللىقىنى ساقلاپ قېلىش لازىم، دېگەنىدى.

(ئەسلى كىتاب 2828 ـ بەت)

---

[1] ۋۇ بېگى پى (吴王濞) ـــ خەن گاۋزۇنىڭ ئاكىسى لىيۇجۇڭنىڭ ئوغلى.
(«تارىخي خاتىرىلەر» 6 ـ توم 2821 ـ بەت)

[2] گۋاڭلىڭ (广陵) ـــ ۋىلايەت. يىغىلىق دەۋرىدە چۇ بەگلىكىنىڭ شەھەرلىرىدىن بىرى. ئورنى ھازىرقى جياڭسۇ ئۆلكىسى ياڭجۇۋ شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 1019 ـ بەت)

[3] شياۋگۇەن (肖关) ـــ قوۋۇق ئىسمى. ئورنى ھازىرقى نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى گۇيۈەننىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، قەدىمدە شىمالغا بارىدىغان مۇھىم جاي ئىدى.

(«سىخەي» 1357 ـ بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 108 ـ جىلد

خەن چاگرىۋ تەزكىرىسى

ئوردا باش تەپتىش بېگى خەن ئەنگو لياڭ بەگلىكىنىڭ چىڭ ـ
مەن [1] دېگەن يېرىدىن بولۇپ، كېيىن سۇيياڭغا كۆچۈپ بارغان.
خەن ئەنگو زوۋشيەن ناھىيىسىدىكى تيەن شېڭنىڭ ئۆيىدە خەن
فېيزى ۋە باشقا ئۆلىمالاردىن تەلىمات ئالدى. لياڭ بېگى شياۋۋاڭ ـ
نىڭ ھۇزۇرىدا دانىش بەگ بولۇپ خىزمەت قىلدى. ۋۇ، چۇ بەگلىك ـ
لىرى ئاسىيلىق قىلغاندا، لياڭ بېگى شياۋۋاڭ خەن ئەنگو بىلەن
جاڭ يۈنى سەركەردە قىلىپ، ئۇلارنى لياڭ بەگلىكىنىڭ شەرقىي
چېگرىسىنى ۋۇ بەگلىكى قوشۇنلىرىدىن قوغداشقا بۇيرۇدى. جاڭ يۈ
غەيرەت بىلەن ئۇرۇش قىلاتتى. خەن ئەنگو بولسا، ئېھتىيات بىلەن
سالماق ئىش قىلاتتى. شۇڭا، ۋۇ قوشۇنلىرى لياڭ بەگلىكىگە بېسىپ
كىرەلمىدى. ئاخىرى ۋۇ، چۇ بەگلىكلىرى مەغلۇپ بولۇپ، خەن
ئەنگو، جاڭ يۈلەر شۆھرەت قازاندى.

لياڭ بېگى شياۋۋاڭ خەن خاقانى جىڭدىنىڭ ئانا بىر ئىنىسى
بولۇپ، خان ئانا دۇ تەيخۇ ئۇنى ياخشى كۆرەتتى. ئۇنىڭ ۋەزىر
ھەم 2000 دادەنلىك مائاش ئالىدىغان مەنسەپدارلارنى ئۆز ئىختىيا ـ
رىچە تەيىنلىشىگە يول قوياتتى. شۇڭا، ئۇ ئۆزى ئوردىسىغا كىرىش ـ
چىقىش قائىدىلىرى جەھەتتە ۋە مۇراسىملاردا خاقاندەك بولۇۋالغا ـ
نىدى. خاقان جىڭدى بۇنى ئاڭلاپ ئىچىدە نارازى بولىدى. خان
ئانا خاقان جىڭدىنىڭ نارازىلىقىنى ئۇقۇپ، لياڭ بەگلىكىنىڭ ئەلچى ـ

سىگە كايىپ، ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈشنى خالىمىدى ۋە لياڭ بېگىنىڭ
قىلمىشلىرىنى رەتلەپ چىقىشنى تاپشۇردى. بۇ چاغدا خەن ئەنگو
لياڭ بەگلىكىنىڭ ئەلچىسى ئىدى. ئۇ چوڭ خانىكە داجاڭنى زىيارەت
قىلىپ ۋە يىغلاپ تۇرۇپ: «لياڭ بېگى شياۋۋاڭ ۋاپادار پەرزەنتلەر
ئىچىدىكى ئەڭ ۋاپادارى، خالايىق ئىچىدە ئەڭ سادىق ئادەم تۇرسا،
خان ئانا نېمىشقا بۇنى ئويلىمايدۇ؟ ئىلگىرى ۋۇ، چۇ، چى، جاۋ
قاتارلىق يەتتە بەگلىك ئىسيان كۆتەرگەندە، تۇڭگۇەن قوۋۇقىنىڭ
شەرقىدىكى بەگلىكلەرنىڭ ھەممىسى بىرلىشىپ غەربكە ھۇجۇم
قىلىشتى. مۇشۇنداق مۇشكۇل پەيتتە، پەقەت لياڭ بېگىلا ئوردا
بىلەن ئەڭ يېقىن مۇناسىۋەتتە بولدى. لياڭ بېگى شياۋۋاڭ خان
ئانا ۋە خاقانىڭ گۆھەنجۇڭدا ئىكەنلىكىنى ئېسىدىن چىقارمىدى.
باشقا بەگلىكلەر بولسا، پاراكەندىچىلىك سالدى. ئۇ يىغلاپ ۋە
يۈكۈنۈپ تۇرۇپ، يېقىر قاتارلىق ئالتە كىشىنى لەشكەر تارتىپ ۋۇ،
چۇ قاتارلىق بەگلىكلەرنىڭ قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىشقا ئەۋەتتى.
شۇنىڭ بىلەن ۋۇ، چۇ قاتارلىق بەگلىكلەرنىڭ قوشۇنلىرى غەربكە
كېلىشكە پېتىنالمىدى، ئاخىرى يوقالدى. بۇ لياڭ بېگىنىڭ كۆر ـ
سەتكەن خىزمىتى ئىدى. ھالا بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە، خان
ئانا ئۇششاق ـ چۈششەك قائىدە ـ يوسۇنلار يۈزىسىدىن لياڭ بېگىنى
قاتتىق ئەيىبكە بۇيرۇماقتا. لياڭ بېگىنىڭ دادىسى ۋە ئاكىسى خاقان
بولۇپ ئۆتكەن. شۇڭا، ئۇمۇ چوڭ ئىشلارنى كۆرگەن... بۇنىڭ
ئىشلىتىۋاتقان ئات ـ ھارۋا، تۇغ ـ ئەلەملىرىمۇ خاقانىڭ ئىنئاملىرى
بولۇپ، لياڭ بېگى شۇ ئارقىلىق چەت رايونلاردا ئۆزىنى كۆز ـ كۆز
قىلغانىدى. خان ئانا ۋە خاقانىڭ ئۆزىنى ئىنتايىن ياخشى كۆرىدى ـ
غانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، ئۆز بەگلىكى ئىچىدە ھارۋىغا ئولتۇ ـ
رۇپ، ئۇ ياقتىن ـ بۇ ياققا ئۆتۈپ، باشقا بەگلىكلەرگە ئۆزىنى كۆر ـ
سەتكەنىدى. ئەمدىلىكتە، لياڭ بەگلىكى ئەلچىسى كېلىشى بىلەنلا،

ئۇنىڭ قىلمىشلىرىنى رەتلەش بۇيرۇلدى. لياڭ بېگى قورقۇپ، كېچە-كۈندۈز يىغا ۋە ھەسرەت ئىچىدە خان ئانىمىزنى ۋە خاقانىنى سېغىنىپ، نېمە قىلارىنى بىلمەي تەمتىرەپ قالدى. لياڭ بېگىدەك ۋاپادار پەرزەنت، سادىق پۇقرا نېمە ئۈچۈن خان ئانىسىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشەلمەيدۇ؟» دېدى. چوڭ خانىكە داجاڭ بۇ سۆزلەرنى خان ئانىسىغا مەلۇم قىلدى. خان ئانا خۇرسەن بولۇپ: «بۇنى مەن خاقانغا ئېيتاي» دېدى ۋە ئېيتتى. بۇنى ئاڭلاپ گۇماندىن خالاس بولغان خاقان تاجىسىنى قولىغا ئېلىپ، خان ئانا ئالدىدا خاتالىقىنى ئۇستىگە ئالدى ۋە: «مەن ئىنىمگە تەربىيە بېرەلمەي، خان ئانىمىزنى تەشۋىشتە قويۇپتىمەن» دېدى. شۇنىڭ بىلەن لياڭ بەگلىكىنىڭ ئەلچىسىنى خاقان قوبۇل قىلىپ، ناھايىتى كۆپ ئىنئام بېرىدۇ. كېيىن لياڭ بېگى بىلەن تېخىمۇ يېقىن، تېخىمۇ ئىناق بولۇپ كېتىدۇ. خان ئانا چوڭ خانىكە (خانىكە دا جاڭ) مۇ خەن ئەنگوغا مىڭ سەر ئالتۇندىن كۆپرەك قىممەتكە ئىگە ئىنئام بېرىدۇ. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، خەن ئەنگو تېخىمۇ شۆھرەت قازىنىدۇ ۋە ئوردا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى تېخىمۇ يېقىنلىشىدۇ.

كېيىن، خەن ئەنگو قانۇنغا خىلاپلىق قىلغانلىقتىن، جازاغا تارتىلىپ، مېڭشيەن ناھىيىسىدە زىندانغا تاشلىنىدۇ. زىندان بېگى تيەن جيا خەن ئەنگونى ھاقارەتلەيدۇ. خەن ئەنگو: «ئۆچكەن ئوت قايتىدىن يالقۇنجىماسمۇ؟» دېگەندە، تيەن جيا: «يالقۇنجىسا، ئۇستىگە سىيىپ ئۆچۈرۈش كېرەك» دەيدۇ. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، لياڭ بەگلىكىدە دىۋان بېگىنىڭ ئورنى بوشاپ قالىدۇ. ئوردا ئەلچى ئارقىلىق خەن ئەنگونى دىۋان بېگلىككە تەيىنلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن، ئۇ بىردىنلا مەھبۇسلۇقتىن قۇتۇلۇپ، 2000 دادەن مائاشلىق ئەمەلدار بولۇپ قالىدۇ. تيەن جيا قورقۇپ قېچىپ كەتكەندە، خەن ئەنگو: «تيەن جيا قايتىپ كېلىپ ئۆز ئەملىنى تۇتمىسا، ئۇنىڭ

ئۇرۇق-جەمەتىنى قۇرۇتۇۋېتىمەن» دېگەچكە، تيەن جيا قايتىپ كېلىپ، بىر يېڭىنى چىقىرىۋېتىپ خاتالىقىنى تەن ئالىدۇ. خەن ئەنگو كۈلۈپ ئۇنىڭغا: «ئەمدى ئوتنى سىيىپ ئۆچۈرسىڭىز بولارمىكىن، سىزدەك ئادەمنى قانۇن بىلەن جازالاشنىڭ نېمە ئەھمىيىتى؟» دەيدۇ. ئاقىۋەت خەن ئەنگو ئۇنىڭغا ياخشى مۇئامىلە قىلىدۇ.

ئەسلىدە، لياڭ بەگلىكىدە دىۋان بېگىنىڭ ئورنى بوشاپ قالغاندا، لياڭ بېگى شياۋۋاڭ چى بەگلىكىدىن بولغان گۇڭسۇن گۈيگە ئېرىشكەنلىكى ئۈچۈن خوشال بولۇپ، ئۇنى دىۋان بېگى قىلىش توغرىسىدا ئىلتىماس قىلماقچى بولغانىدى. خان ئانا دۇتەيخوۋ بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ قېلىپ، دەرھال لياڭ بېگى شياۋۋاڭغا خەن ئەنگونى دىۋان بېگى قىلىپ تەيىنلەش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرگەنىدى.

گۇڭسۇن گۈي، ياڭ شېڭلار لياڭ بېگى شياۋۋاڭنى خاقاننىڭ ۋەلىئەھدى بولۇشنى ۋە ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى (زېمىنىنى) كېڭەيتىشنى تەلەپ قىلىشقا كۈشكۈرتتى. بۇ ئىشقا ئوردىنىڭ ۋەزىرلىرى يول قويماسمىكىن دەپ، ئوردىنىڭ چوڭ ھوقۇقىنى قولىدا تۇتۇپ تۇرغان بىر نەچچە مەسلىھەتچى ۋەزىرنى ئۆلتۈرۈشكە ئوغرىلىقچە ئادەم كىرگۈزۈپ، ۋۇ بەگلىكىنىڭ سابىق ۋەزىرى يۈەن ئاڭنى ئۆلتۈردى. خاقان جىڭدى گۇڭسۇن گۈي، ياڭ شېڭلارنىڭ بۇ سۇيىقەستلىرىنى بىلىپ قېلىپ، گۇڭسۇن گۈي، ياڭ شېڭلارنى قولغا ئېلىشقا ئادەم ئەۋەتىدۇ. ئوردىنىڭ لياڭ بەگلىكىگە قولغا ئېلىش ئۈچۈن ئەۋەتكەن ئون نەپەر ئادىمى بەگلىك بويىچە چوڭ ئاختۇرۇش ئېلىپ بېرىپ، ۋەزىردىن تۆۋەن دەرىجىلىك ھەممە ئەمەلدارلارنىڭ ئۆيلىرىنى قويماي، بىر ئايدىن ئوشۇق ئاختۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنى تاپالمايدۇ. گۇڭسۇن گۈي، ياڭ شېڭلارنىڭ دەل شياۋۋاڭنىڭ ئۆيىگە يوشۇرۇنۇۋالغانلىقىنى دىۋان بېگى خەن ئەنگو بىلىپ قېلىپ، شياۋۋاڭنىڭ ھۇزۇرىغا بارىدۇ ۋە يىغلاپ تۇرۇپ:

«خاقان ھاقارەتكە ئۇچرىسا، ۋەزىرلەر ئەلۋەتتە ئۆلۈشى لازىم. ئالىلىرىنىڭ قول ئاستىدا يارامىلىق ۋەزىر بولمىغانلىقتىن، كەينى-كەينىدىن پېشكەللىكلەر يۈز بەرمەكتە. بۈگۈن ئەگەر گۇڭسۇن گوي، ياڭ شىڭلار تۇتۇلمايدىغان بولسا، ئالىلىرىنىڭ مېنى ئۆلۈمگە بۇيرۇشلىرىنى تىلەيمەن» دەيدۇ. لياڭ بېگى شياۋۋاڭ: «بۇنىڭ سەۋەبى نېمە؟» دەپ سورىغاندا، خەن ئەنگو تېخىمۇ قاتتىق يىغلاپ: «سىلى، ئۆزلىرى خاقان بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىنى خان ئاتىسى بىلەن گاۋزۇخاننىڭ مۇناسىۋىتىگە ۋە خاقان بىلەن لىنجياڭ بېگىنىڭ مۇناسىۋىتىگە سېلىشتۇرۇپ باقسىلا، بۇلارنىڭ قايسىسىنىڭ مۇناسىۋىتى ئەڭ يېقىن؟» دەيدۇ. شياۋۋاڭ: «مەن ئۇلارغا يېتەلمەيمەن» دەيدۇ. خەن ئەنگو: «شۇنداق، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت — ئاتا-بالىلىق مۇناسىۋەت. لېكىن خاقان گاۋزۇ: ‹جاھاننى مەن قىلىچ بىلەن ئالغان› دېگەنىكەن. شۇڭا، خان ئاتىسى ئۆمۈر بويى دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرمىغان ئىكەن. ئۇنىڭ پۈتۈن ئۆمرى لېياڭدا ئۆتكەن. لىنجياڭ بېگىگە كەلسەك، ئۇ بۈگۈنكى خاقاننىڭ ۋەلىئەھدلىك ئورنىغا ئېرىشكەن چوڭ ئوغلى. ئانىسى بىر ئېغىز خاتا سۆز قىلىپ قويغانلىقى ئۈچۈن، ۋەلىئەھدلىكتىن مەھرۇم قىلىنىپ، لىنجياڭ بېگى بولۇپ قالغان. كېيىن ئوردا ئىبادەتخانىسىنىڭ يېرىنى ئىشلەتكەنلىكى سەۋەبىدىن، ئاخىرى قارۇغ بەگ مەھكىمىسىدە ئۆزىنى ئۆلتۈرىۋالغانىدى. بۇنىڭ سەۋەبى نېمە؟ دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتا خۇسۇسىي ئىشنى دەپ ئومۇمنىڭ ئىشىغا ھەرگىز دەخلى يەتكۈزۈشكە بولمايدۇ. ئادەتتە: ‹ئۆز ئاتاڭ بولسىمۇ، ئۇنىڭدىن يولۋاسلىق خوۋپى يۈز بەرمەسلىكىنى كىم بىلەسۇن؟ ئۆز ئاكاڭ بولسىمۇ، ئۇنىڭدىن بۆرىلىك خوۋپى يۈز بەرمەسلىكىنى كىم بىلسۇن؟› دېگەن گەپ بار. ھالا بۈگۈنكى كۈندە بېگىم ئالىلىرى بەگلىك مەرتىۋىسىدە تۇرۇقلۇق-ۋەسۋەسىگە كىرىپ،

ئوردىنىڭ چەكلىمىسىگە خىلاپلىق قىلىپ، قانۇننىڭ ئىجرا قىلىنىشىغا توسقۇنلۇق قىلىۋاتىدىلا. خاقان بولسا، خان ئانىسىنىڭ ۋەجىدىن سىلىنى جازالاشقا كۆزى قىيمايۋاتىدۇ. خان ئانىمۇ كېچە-كۈندۈز يىغلاپ كۆز يېشى قۇرۇماي، سىلىنىڭ سەۋەنلىكىنى تۈزىتىشلىرىنى كۈتمەكتە. ئەمما سىلى ھامان غەپلەتتىن قۇتۇلالماي كېلىۋاتىدىلا. مۇبادا، خان ئانىمىز كۈنلەرنىڭ بىرىدە دۇنيادىن كېتىپ قالسا، ئۆزلىرى كىمگە تايىنىدىلا؟» دەيدۇ. ئۇنىڭ سۆزى ئاياقلاشماتىنلا، شياۋۋاڭ ھۆكىرەپ يىغلاپ كېتىدۇ ۋە خەن ئەنگوغا: «مەن ھازىرلا گۇڭسۇن گوي، ياڭ شىڭلارنى چىقىرىپ بېرەي» دەيدۇ. لېكىن گۇڭسۇن گوي، ياڭ شىڭلار ئۆزلىرىنى ئۆلتۈرىۋالىدۇ. ئوردىنىڭ ئەلچىلىرى پايتەختكە قايتىپ، بۇ ئەھۋاللارنى خاقانغا مەلۇم قىلىپ، لياڭ بەگلىكىدىكى ئىشلار مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىنغانلىقىنى، بۇ خەن ئەنگونىڭ كۈچى بىلەن بولغانلىقىنى ئېيتىدۇ. خەن خاقانى جىڭدى ۋە خان ئانا شۇ سەۋەپتىن، خەن ئەنگونى تېخىمۇ قەدىرلەپ، لياڭ بېگى شياۋۋاڭ ئۆلگەندىن كېيىن، گوڭگۇاڭ بەگلىكىگە تەيىنلەيدۇ. كېيىن خەن ئەنگو (يەنە بىر قېتىم) قانۇنغا خىلاپلىق قىلغانلىقتىن، ئەمەلدىن ئايرىلىپ ئۆيدە بولۇپ قالىدۇ.

م. ب. 140 ـ 135 ـ يىللار (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى جيەنيۈەن يىللىرى)، ۋۇئەن بېگى تيەن فېن خەن خاقانلىقىنىڭ لەشكەر بېگى[2] بولدى. ئۇ خان جەمەتىدىن بولغاچقا، ناھايىتى زور ھوقۇققا ئىگە ئىدى. خەن ئەنگو ئۇنىڭغا 500 جىڭ ئالتۇن قىممىتىدە سوغا سۇنىدۇ. تيەن فېن خەن ئەنگونى خان ئانىغا تەۋسىيە قىلىدۇ. خاقانمۇ خەن ئەنگونىڭ زېرەك-ئىقتىدارلىق ئادەم ئىكەنلىكىنى بۇرۇندىن بىلگەچكە، ئۇنى دەرھال بېيدى تۇتۇقبەگلىكىگە تەيىنلەيدۇ. كېيىن ئۇ مالىيە-ئىقتىسات ۋەزىرى بولۇپ كۆتۈرۈلىدۇ.

مىڭيۈ، شەرقىي يۈ دۆلەتلىرى ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش قوزغالغاندا، خەنئەنگو بىلەن سورۇن بېگى[3] ۋاڭ خۇي لەشكەر تارتىپ يۈرۈش قىلىدۇ. بۇلار مىڭيۈ، شەرقىي يۈ دۆلەتلىرىگە يېتىپ بارغىچە، ئۇ يەردىكى خەلق ئۆزلىرىنىڭ خانلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، خەنگە تەسلىم بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خەن قوشۇنلىرى چېكىنىپ كېتىدۇ. م. ب. 135 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى جيەنيۈەنىنىڭ ئالتىنچى يىلى) ۋۇئەن بېگى تيەن فېن باش ۋەزىر، خەنئەنگو ئوردا باش تەپتىش بەگلىكىگە[4] تەيىنلىنىدۇ.

هۇنلار ئەلچى ئەۋەتىپ، قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلغاچقا، خاقان تۆۋەندىكىلەرگە بۇنى مۇزاكىرە قىلىپ بېقىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرىدۇ. سورۇن بېگى ۋاڭ خۇي يەن دىيارىدىن بولۇپ، چېگرا رايونلاردا كۆپ قېتىم ئەلچى بولۇپ تۇرغاچقا، هۇنلارنىڭ ئەهۋالىنى ناهايىتى ياخشى بىلەتتى. ئۇ: «هۇنلار هەر قېتىم خەن خاقانلىقى بىلەن قۇدىلىشىپ، بىر نەچچە يىل ئۆتەر ـ ئۆتمەيلا، كېلىشىمگە خىلاپلىق قىلىپ كەلدى. ئەڭ ياخشىسى، بۇ ئىشقا يول قويماسلىق، قوشۇن چىقىرىپ قارشى ئۇرۇش لازىم» دېدى. خەنئەنگو: «مىڭ چاقىرىم يىراقلىققا بېرىپ ئۇرۇش قىلساق، هەربىي جەهەتتىن هېچقانداق مەنپەئەت كۆرمەيمىز. هۇنلار هازىر يېتەرلىك هەربىي كۈچكە ئىگە ئىكەنلىكىگە ئىشىنىپ، هايۋانىي نەپسى كېڭەيمەكتە. قاغا ـ قۇزغۇندەك تىنىماي كۆچۈپ يۈرگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلارنى بويسۇندۇرۇش قىيىن. ئۇلارنىڭ يېرىنى ئالساق، زېمىنىمىزنىڭ كېڭىيىپ كېتىشى ناتايىن. ئۇلارنىڭ ئادەملىرىنى قولغا كىرگۈزسەك، تېخىمۇ قۇدرەت تېپىپ كېتىشىمىزمۇ ناتايىن. ئۇلار قەدىمدىن بۇيان بىزگە بويسۇنۇپ باققان ئەمەس. نەچچە مىڭ چاقىرىم يەرگە قوشۇن ئەۋەتىپ، ئۇلار بىلەن مەنپەئەت تالاشساق، ئادەم ۋە ئات ـ ئۇلاقلار چارچاپ هالىدىن كېتىدۇ، دۈشمەن تەرەپ بولسا، خەۋپسىز

مۇداپىئەدە تۇرۇپ، بىزنىڭ هالسىزلانغان قوشۇنىمىزغا قارشى تۇرىدۇ. ئېتىلغان ئوقيا هەر قانچە ئۆتكۈر بولغان بىلەنمۇ، ئاخىرى بېرىپ، هىلهىلە ياغلىقنى تېشىپ ئۆتەلمەيدۇ. بوران هەر قانچە كۈچلۈك بولسىمۇ، ئاخىرى بېرىپ بىر تال هاڭگىرت پېيىنى ئۇچۇرۇپ كېتەلمەيدۇ. بۇ يەردە گەپ ئوقيا بىلەن بوراننىڭ دەسلەپ كۈچسىز بولغانلىقىدا ئەمەس، بەلكى ئاخىرى بېرىپ زەئىپلەشكەنلىكىدە. هۇنلار بىلەن ئۇرۇش قىلىش پايدىسىز، قۇدىلاشقانغا يەتمەيدۇ» دەيدۇ. ۋەزىرلەرنىڭ كۆپچىلىكى خەنئەنگونىڭ تەشەببۇسىنى قوللايدۇ. شۇنىڭ بىلەن خاقان قۇدىلىشىشقا قوشۇلىدۇ.

ئىككىنچى يىلى يەنى م. ب. 134 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنگۇاڭنىڭ بىرىنچى يىلى) يەنمېن ۋىلايىتى مايى شەهىرىدىكى كاتتىلاردىن نيې يى بوۋاينىڭ سۆزىنى سورۇن بېگى ۋاڭ خۇي خاقانغا يەتكۈزۈپ: «هۇنلار يېقىندىلا قۇدىلاشقانلىقتىن، چېگرىغا ناهايىتى ئىشەنچلىك قارايدۇ. ئۇلارنى (ئانچە ـ مۇنچە) مەنپەئەتكە قىزىقتۇرۇپ قىلتاققا چۈشۈرۈشكە بولىدۇ» دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن نيې يى بوۋاي ئايغاقچى (جاسۇس) قىلىنىپ، ئوغرىلىقچە هۇنلار ئارىسىغا ئەۋەتىلىدۇ. ئۇ هۇن تەڭرىقۇتىغا: «مايى شەهىرى هاكىمى ۋە باشقا ئەمەلدارلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، مايى شەهىرىنى تەسلىم قىلدۇرساڭلار، پۈتۈن شەهەر بايلىقى سىلەرنىڭ بولىدۇ» دەيدۇ. تەڭرىقۇت ئۇنىڭ سۆزىگە ئىشىنىپ، شۇنداق قىلىشنى توغرا تاپىدۇ ۋە ئۇنى شۇ ئىشقا بۇيرۇيدۇ. نيې يى بوۋاي مايىغا قايتىپ كېلىپ، ئۆلۈم جازاسىغا هۆكۈم قىلىنغان بىر نەچچە مەهبۇسنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ كاللىسىنى مايى شەهىرى سېپىلىغا ئېسىپ قويۇپ، تەڭرىقۇتنىڭ ئەلچىسىگە يالغاندىن ئۆزىنىڭ پىلان بويىچە ئىش قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ هەمدە «مايى شەهىرىنىڭ هاكىمى ۋە باشقا ئەمەلدارلىرى ئۆلتۈرۈلدى. چاپسانراق يېتىپ كېلىڭلار!»

دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن تەڭرىقۇت يۈزمىڭدىن ئوشۇق ئاتلىق لەشكەر باشلاپ، چېگرا قورۇلدىن ئۆتۈپ، يەنمېن ۋىلايىتىنىڭ غەربىگە يۈز چاقىرىم كېلىدىغان ۋۇجوۋ ناھىيەسىنىڭ قورۇلىغا كىرىدۇ.

دەل شۇ پەيتتە، خەن خاقانلىقى مايى شەھىرىنىڭ چېتىدىكى بىر جىلغىغا ئەسكەر بۆكتۈرۈپ قويغانىدى. ۋەزىرى ياساۋۇل بەگ لى گۇاڭ ئالىپ چەۋەنداز سەنگۈنلىكىگە، مىراخور[5] گۇڭسۇن خې يېنىك ھارۋىلىقلار سەنگۈنلىكىگە، سورۇن بېگى ۋاڭ خۇي تۇراقلىق قوشۇن سەنگۈنلىكىگە، كېڭەش بېگى لى شى مەشقاۋۇللۇقىغا تەيىنلىنىدۇ. ئوردا باش تەپتىش بېگى خەن ئەنگو قوشۇن مۇھاپىزەتچى سەنگۈنلىكىگە تەيىنلىنىدۇ. يۇقىرىدىكى سەنگۈنلەر قوشۇننى باشقۇرۇش سەنگۈنىگە قارايدۇ. ئۇلار ھۇن تەڭرىقۇتى مايى شەھىرىگە كىرىشى بىلەنلا، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا كېلىشىۋالىدۇ. بۇنىڭ سىرتىدا، ۋاڭ خۇي، لى شى، لى گۇاڭلار ئاساسەن ھۇنلارنىڭ ئاشلىق، ئوت-سامان توشۇپ ماڭغان ھارۋىلىرىغا دەيجۈن ۋىلايىتى تەرەپتىن ھۇجۇم قىلماقچى بولىدۇ، بۇ چاغدا ھۇن تەڭرىقۇتى خەن خاقانلىقىنىڭ ۋۇجوۋ قورۇلىغا كىرىپ، يول بويى بۇلاڭ-تالاڭ قىلغانىدى. مايى شەھىرىگە يېتىپ كېلىشكە يەنە يۈز نەچچە چاقىرىم قالغاندا، تاغ-داللاردا يېيىلىپ ئوتلاپ يۈرگەن چارۋا-ماللاردىن باشقا بىرمۇ ئادەم كۆرۈنمەيدۇ. ھەيران بولغان تەڭرىقۇت خەن خاقانلىقىنىڭ تۇرلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، ۋۇجوۋ كۆزەتچى بېگىنى[6] قولغا چۈشۈرىدۇ ۋە ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولۇپ ئەھۋالنى سورايدۇ. كۆزەتچى بەگ: «بىر نەچچە يۈزمىڭ كىشىلىك خەن قوشۇنى مايى شەھىرىنىڭ يېنىدا مۆكۈپ ياتىدۇ» دەپ جاۋاپ بېرىدۇ. تەڭرىقۇت يېنىدىكىلەرگە قاراپ قويۇپ: «خەنلىكلەرنىڭ قىلتىقىغا چۈشكىلى تاس قاپتىمىز!» دەيدۇ ۋە لەشكەرلىرىنى ئېلىپ قايتىپ كېتىدۇ.

تەڭرىقۇت قورۇلدىن يېنىپ چىقىپ: «مېنىڭ مايى شەھىرى كۆزەتچى بېگىنى قولغا چۈشۈرگەنلىكىم، ھەقىقەتەن تەڭرىنىڭ ئىرادىسى» دەيدۇ ۋە مايى شەھىرى كۆزەتچى بېگىنى «خۇدا بەردى بەگ» دەپ ئاتايدۇ. بۇ چاغدا قورۇلدا، ھۇن تەڭرىقۇتى چېكىنىپ كېتىپتۇ، دېگەن گەپ تارقىلىپ، خەن قوشۇنى ھۇنلارنى چېگرا قورۇلغىچە قوغلاپ بارىدۇ ۋە يېتىشەلمەيدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ چېكىنىپ كېتىدۇ. ۋاڭ خۇي قاتارلىقلار 30,000 كىشىلىك قوشۇن بىلەن ماڭغانىدى. ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ خەن قوشۇنلىرى بىلەن جەڭ قىلمىغانلىقىنى ئىشىتكەچ، ھۇنلارنىڭ ئاشلىق ۋە ئوت-سامان توشۇغۇچى ھارۋا كارۋىنىغا ھۇجۇم قىلساق، چوقۇم تەڭرىقۇتنىڭ خىل لەشكەرلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ قالىمىز، خەن قوشۇنى مەغلۇپ بولىدۇ، دەپ قاراپ، قوشۇننى چېكىندۈرىدۇ. شۇڭا، بۇ قېتىملىق ئەسكىرىي يۈرۈش نەتىجىسىز بولۇپ قالىدۇ.

تەڭرىقۇتنىڭ قورال-ياراق، تەمىنات ھارۋىلىرىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلماستىن، قوشۇننى ئۆز ئىختىيارىچە چېكىندۈرگەنلىكى ئۈچۈن، خاقان ۋاڭ خۇيغا ناھايىتى كايىغاندا، ۋاڭ خۇي: «دەسلەپتە، ھۇنلار مايى شەھىرىگە كىرىپ، قوشۇنىمىز تەڭرىقۇت بىلەن تۇتۇشۇپ قالغان پەيتتە، مەن ئۇلارنىڭ ئاشلىق، ئوت-سامان توشۇغۇچى كارۋىنىغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلسام، شۇ چاغدىلا ئىشىمىز ئوڭۇشلۇق بولىدۇ، دەپ كېلىشىپ قويغانىدۇق. تەڭرىقۇت بولسا، ئەھۋالنى ئۇقۇپ قېلىپ، مايى شەھىرىگە يېتىپ بارماستىنلا چېكىنىپ كەتتى. مېنىڭ قارىشىمچە، بىز ئۆزىمىزنىڭ 30,000 كىشىلىك قوشۇنىمىز بىلەن تەڭرىقۇتنىڭ قوشۇنىغا تەڭ كېلەلمەيتتۇق، ئۇرۇشقان بولساق مەغلۇپ بولاتتۇق. ئۆز ئىختىيارىمچە قوشۇننى چېكىندۈرسەم كاللام ئېلىنىدىغانلىقىنى ئېنىق بىلەتتىم. لېكىن شۇنداق قىلغاندىلا، خاقان ئالىيلىرىنىڭ 30,000 لەشكىرىنى ساقلاپ قالغىلى

بولىدىكەن. شۇڭا، ئاخىرى قوشۇنىنى چېكىندۈردۈم» دېدى. شۇنىڭ بىلەن ۋاڭ خۇي يارغۇچىغا[7] تاپشۇرۇلدى. يارغۇچى بەگ بولسا: «ۋاڭ خۇي ۋاقتىنى كەينىگە سوزۇپ ھۇجۇمغا ئۆتمىگەنلىكتىن، ئۆلۈمگە مەھكۇم» دەپ ھۆكۈم قىلدى. ۋاڭ خۇي ۋەزىر تيەن فېنگە ئاستىرتتىن مىڭ ئالتۇن پارا بەردى. تيەن فېن بۇ ھەقتە خاقانغا بىر نەرسە دېيىشكە پېتىنالماي، خان ئانىسىغا: «ۋاڭ خۇي تۇنجى قېتىم مايى ۋەقەسىنى ئوتتۇرىغا قويغان ئادەم ئىدى. ئەمدىلىكتە مايى ۋەقەسى نەتىجىسىز بولۇپ چىققانلىقتىن، ۋاڭ خۇي ئۆلتۈرۈلمەكچى. بۇ ھۇنلار ئۈچۈن ئۆچ ئالغانلىق بولىدۇ» دەيدۇ. خاقان خان ئانىسىنى يوقلاپ كىرگەنىدە، خان ئانا باش ۋەزىر تيەن فېننىڭ سۆزلىرىنى خاقانغا دەيدۇ. خاقان: «بىرىنچى بولۇپ، مايى ۋەقەسىنى ئوتتۇرىغا قويغان ئادەم ۋاڭ خۇي. بىز قوزغىغان بۇ ئىش شۇنىڭ سۆزى بىلەن بولغانىدى. نەچچە يۈزمىڭ لەشكەر تەگرىقۇتنى قولغا چۈشۈرەلمىگەن تەقدىردىمۇ، ۋاڭ خۇينىڭ باشلاپ ماڭغان قوشۇنى ھۇنلارنىڭ قورال-ياراق تەمىناتىنى پۈتۈنلەي قولغا چۈشۈرەلەيتتى. شۇنىڭ بىلەن ۋەزىر-ۋۇزرالارغا تەسەللى بەرگىلى بولاتتى. ۋاڭ خۇينى ئۆلتۈرمەي، مەملىكەت ۋە خەلقنى تىنچلاندۇرغىلى بولمايدۇ» دەيدۇ. ۋاڭ خۇي بۇنى ئاڭلاپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالىدۇ.

خەن ئەنگو خېلى تەدبىرلىك بولۇپ، زېرەكلىكى ۋە قابىلىيىتى تۈپەيلى ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ماسلىشالايتتى. لېكىن سادىق ئەمەس، ئىنتايىن نەپسانىيەتچى ئىدى. ئۇ تەۋسىيە قىلغان ئادەملەرنىڭ ھەممىسى پاك ئادەملەر بولۇپ، ئۇنىڭدىن كۆپ ياخشى ئىدى. لياڭ بەگلىكىدە تەۋسىيە قىلغان خۇسۈي، زاڭ گۇ، جىژىتا قاتارلىقلار مەملىكەت بويىچە ئاتاقلىق ئادەملەر بولغاچقا، بىلىم ئەھلىلىرى ئۇلارنى ماختايتتى ۋە ئۇلارغا ھەۋەسى كېلەتتى. خاقانمۇ ئۇلارنى

مەملىكەتنىڭ تۈۋرۈكى دەپ قارايتتى. خەن ئەنگو ئوردا باش تەپتىش بېگى بولۇپ تۆت يىلدىن ئاشقاندا، باش ۋەزىر تيەن فېن ۋاپات بولغانلىقتىن، مۇۋەققەت باش ۋەزىرلىك ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى. ئۇ خاقانغا يول باشلاپ كېتىۋاتقىنىدا، ھارۋىدىن يىقىلىپ ئاقساپ قالىدۇ. خاقان خەن ئەنگونى رەسمىي باش ۋەزىر قىلىش توغرىسىدا مەسلىھەتلىشىپ، ئۇنى يوقلاشقا ئادەم ئەۋەتىدۇ، ئەمما ئۇ قاتتىق ئاقساپ قالغاچقا، پىڭجى بېگى شۈ زېنى باش ۋەزىرلىككە تەيىنلەيدۇ. خەن ئەنگو ئاغرىق سەۋەبىدىن بىر نەچچە ئاي دەم ئېلىپ ياتقاندىن كېيىن، پۇتى ساقىيىدۇ. شۇڭا، خاقان خەن ئەنگونى يەنە قارۇغ بەگلىككە تەيىنلەيدۇ. بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن، ۋەزىرى ياساۋۇل بەگ بولىدۇ.

م. ب. 129-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنگۋاڭنىڭ ئالتىنچى يىلى)، ھارۋا-ئاتلىقلار سەنگۈنى ۋېي چىڭ شاڭگۇدىن ئاتلىنىپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ھۇنلارنىڭ لۇڭچېڭ شەھىرىنى ئالدى. سەنگۈن لى گۇاڭ ھۇنلارغا ئەسىر چۈشتى، كېيىن قېچىپ كەتتى؛ گۇڭسۇن ئاۋ بولسا، نۇرغۇن ئەسكەر چىقىم تارتتى. بۇ ئىككەيلەن ئۆلۈمگە مەھكۇم قىلىندى. لېكىن پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، ئاددىي پۇقراغا ئايلاندۇرۇلدى. ئىككىنچى يىلى ھۇنلار چېگرىغا كەڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قىلىپ، لياۋشى قۇشبېگىسىنى، يەنە يەنمېن قوۋۇقىغا كىرىپ، بىر نەچچە 1000 ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ ۋە تۇتۇپ كەتتى. ھارۋا-ئاتلىقلار سەنگۈنى ۋېي چىڭ يەنمېندىن لەشكەر تارتىپ چىقىپ، ئۇلارغا قارشى يۈرۈش قىلدى. ۋەزىرى ياساۋۇل بەگ خەن ئەنگو مەشقاۋۇل بولۇپ، يۈياڭغا جايلاشتى. خەن ئەنگو ھۇنلارنىڭ تىلچىسىنى قولغا چۈشۈرۈپ، ھۇنلارنىڭ يىراققا قېچىپ كەتكەنلىكىنى بىلدى ۋە دەرھال خاقانغا مەكتۇپ ئەۋەتىپ، ھازىر تېرىقچىلىقنىڭ تازا ئالدىراش مەۋسۇمى بولغانلىقى

ئۈچۈن، ھەربى بازىلارنى ۋاقتىنچە ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. شۇندىن بىر ئاي كېيىنلا، ھۇنلار شاڭگۇ، يۈياڭلارغا يەنە كەڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قىلدى. بۇ چاغدا خەن ئەنگونىڭ قورغىنىدا ئاران 700 نەچچە ئەسكەر بار ئىدى. ئۇلار ھۇنلار بىلەن ئۇرۇش قىلىپ، غەلىبە قىلالماي، يەنىلا قورغانغا چېكىندى. ھۇنلار 1000 دىن ئوشۇق ئادەمنى ئەسىر قىلىپ، مال-چارۋىلارنى ئېلىپ كېتىپ قالدى. خاقان بۇنى ئاڭلاپ ناھايىتى غەزەپلەندى ۋە ئەلچى ئەۋەتىپ خەن ئەنگونى ئەيىبلىدى ھەمدە ئۇنى تېخىمۇ شەرقتىكى يۆتكەپ يوۋبېيپىڭغا جايلاشتۇردى. بۇ چاغدا ھۇنلاردىن چۈشكەن ئەسىرلەر، ھۇنلار شەرقتىن ھۇجۇم قىلىدۇ، دەپ يۇرۇشتى.

خەن ئەنگو دەسلەپ ئوردا باش تەپتىش بېگى ۋە قوشۇننى باشقۇرۇش سەنگۇنى بولدى. كېيىن بارا-بارا خاقاننىڭ ئىشەنچىسىدىن يىراقلاشتى ۋە تۆۋەنگە چۈشۈرۈلدى. خاقانغا ياقىدىغان قاۋۇل سەنگۇن ۋېي چىڭ قاتارلىقلار خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن تېخىمۇ ئەتىۋارلاندى. خەن ئەنگو خاقاننىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپ قالغانلىقى ئۈچۈن كۆزگە چېلىقمايتتى. ئۇ ئەمدىلا جايلاشقان قارارگاھقا ھۇنلار يەنە پاراكەندىچىلىك سېلىپ تۇرغاچقا، چىقىمى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۆزىمۇ ناھايىتى خىجالەتتە قالغانىدى. بەختىگە يارىشا، ئۇ يەردىن يۆتكىلىپ كېلىپ، تېخىمۇ شەرقتىكى قارارگاھ قۇرۇشقا بۇيرۇلغاچقا، گاڭگىراپ كۆڭلى پەرىشان بولدى. بىر نەچچە ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، ئاغرىپ، قان قۇسۇپ ئۆلدى. خەن ئەنگو م. ب. 127-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئىككىنچى يىلى) ۋاپات بولغانىدى.

مۇئەررىختىن: «مەن خۇسۇي بىلەن بىرلىكتە نەغمە قائىدىسى ۋە كالىندار تۈزۈپ چىقتىم. خەن چاڭرۇنىڭ ئادالەتلىكلىكىنى، خۇسۇينىڭ پاك ۋە ساداقەتمەنلىكىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم.

كىشىلەر لياڭ بەگلىكى تەۋەسىدە ساداقەتمەن پېشىۋالار كۆپ دېيىشەتتى. بۇ قۇرۇق گەپ ئەمەس ئىكەن! خۇسۇي ئاخىرى ۋەلىئەھدنىڭ خوجىدارى بولدى. خاقان ئۇنى ئەتىۋارلاپ باش ۋەزىر قىلماقچى بولغاندا، ئۇ ئۆلگەنىدى. ئۇنداق بولمىغان بولسا، كۆڭلى پاك، ئادىل، توغرا بولغان خۇسۇيدەك ئادەم كىشىلەرنىڭ قەدىرلىك نەمۇنىسى بولۇشقا يارايتتى».

---

[1] چېڭئەن (成安) — ناھىيە. پېيىيىن (裴骃) نىڭ «شەرھلەر توپلىمى» (集解) دا، شۇ گۇاڭنىڭ ئىپتىقالىرىغا ئاساسەن: «چېڭئەن ناھىيىسى رۇچۈەن بىلەن يىڭچۈەن ۋىلايەتلىرى ئارىلىقىدا بولسا كېرەك» دېيىلگەن. سىما جېن (司马贞) ئۆزىنىڭ «سويىن» ناملىق كىتابىدا «خەننامە. جۇغراپىيە بايان» غا ئاساسەن، چېڭئەن ناھىيىسى چېنلىيۇ ۋىلايىتىگە قارايدۇ، دەيدۇ. جاڭ شۇجېي ئۆزىنىڭ «ھەقىقى شەرھ» سىدە، «تەۋە يەرلەر بايانى» دىن نەقىل كەلتۈرۈپ: «چېڭئەننىڭ قەدىمكى شەھىرى رۇجۇ ۋىلايىتىدىكى لياڭشەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىن 23 چاقىرىم كېلىدىغان يەردە» دەپ قارايدۇ. «جۇغراپىيە بايان» دا ئېيتىلىشىچە، چېڭئەن يىڭچۈەن ۋىلايىتىگە تەۋە ئىكەن. لېكىن چېنلىيۇ ناھىيىسىدىمۇ چېڭئەن دېگەن بىر جاي بولۇپ، ئۇ يەرمۇ لياڭ بەگلىكىگە قارايتتى. بۇ يەردە ئېيتىلىۋاتقان چېڭئەن ناھىيىسىنىڭ زادى قايسى ناھىيە ئىكەنلىكى مەلۇم ئەمەس.

(تۈزىتىلگەن «سيۇەن» 1185-بەت)

[2] لەشكەر بېگى (太尉) — چىن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ھەربىي ئىشلارنى باشقۇراتتى، خەن دەۋرىدىمۇ داۋاملاشتۇرۇلدى. ئورنى ۋەزىرلەر بىلەن تەڭ بولۇپ، خاقان ۋۇدى چوڭ لەشكەر بېشى (大司马) غا ئۆزگەرتكەن. شەرقىي خەن دەۋرىدە خاقان گۇاڭ ۋۇ ھەربىي ئىشلار ۋەزىرى دېگەن نامنى ئەسلىگە كەلتۈردى. ئۇ ئۈچ ۋەزىر ئىچىدە مەرتىۋىسى ئەڭ يۇقىرىسى ئىدى (ئۈچ ۋەزىر: ھەربىي ئىشلار ۋەزىرى، يېزا ئىگىلىك ۋەزىرى، ئاقارتىش ۋەزىرى). بۇ ئەمەل ھەر دەۋردە داۋام قىلىپ كېلىپ، مىڭ خاقانلىقى دەۋرىدە ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان.

(بىر توملۇق «سيۇەن» 386-بەت)

[3] سورۇن بېگى (大行) — ئەمەل نامى. مېھمان كۈتۈش ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار.

(«سىخەي» 1426 ـ بەت)

[4] تەپتىش بېگى (御中大夫) — خەن دەۋرىدە پايتەختتىكى باش ۋەزىردىن قالسىلا، ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان يۇقىرى ئەمەلدار بولۇپ، ئاساسەن تەپتىش قىلىش، قانۇننى ئىجرا قىلىش، قوشۇمچە مۇھىم خەت ـ ئالاقە ۋە مۇھىم كىتابلارنى باشقۇرۇش ئىشلىرىنى قىلاتتى.

(بىر توملۇق «سىيۇەن» 558 ـ بەت)

[5] مىراخۇر (太仆) — ئەمەل نامى. جۇنچيۇ دەۋرىدە تەسىس قىلىنىپ، چىن، خەن دەۋرىدە داۋاملىق قوللىنىلغان. توققۇز ۋەزىرنىڭ بىرى. خاقاننىڭ ئات ـ هارۋىلىرى ۋە پۈتكۈل مەملىكەت ئاتلىرىنى باشقۇراتتى.

(«سىخەي» 1462 ـ بەت)

[6] كۆزەتچى ئەمەلدار (尉史) — ئەمەل نامى. تۈرمىلەرنى باشقۇرۇش ۋە ئوغرى ـ قاراقچىلارنى تۇتۇش ئىشىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار.

(بىر توملۇق «سىيۇەن» 466 ـ بەت)

[7] يارغۇچى بەگ (廷尉) — گۇناھكارلارنى سوراق قىلغۇچى ئەمەلدار. توققۇز ۋەزىرنىڭ بىرى.

(«سىخەي» 1138 ـ بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 109 ـ جىلد

لى سەنگۈن تەزكىرىسى

سەنگۈن لى گۇاڭ[1] لوڭشى ۋىلايىتىنىڭ چېڭجى[2] ناھىيىسىدىن. يەن بەگلىكىنىڭ ۋەلىئەھدى دەننى قوغلاپ تۇتقان چىن بەگلىكىنىڭ مەشھۇر سەنگۈنى لى شىننىڭ ئەۋلادى. ئۇلارنىڭ ئەسلى يۇرتى خۇەيلى[3] بولۇپ، كېيىن چېڭجى (成纪) غا كۆچكەن. مەرگەنلىك لى گۇاڭلار ئائىلىسى ئۈچۈن ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا ئاتا مىراس ئىدى. م. ب. 166 ـ يىلى (خەن خاقانى ۋېندىنىڭ 14 ـ يىلى) ھۇنلار شياۋگۇەن قوۋۇقىغا بېسىپ كىرگەندە، لى گۇاڭ پاك ئائىلىنىڭ[4] پەرزەنتى سۈپىتىدە قوشۇنغا قاتنىشىپ، ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇشتى. ئۇ ماھىر چەۋەنداز ۋە مەرگەن ئىدى. كۆپ دۈشمەننى ئۆلتۈرگەن ۋە ئەسىر ئالغانلىقى ئۈچۈن، خەن ئوردىسىدا ياردەمچى نۆكەر بەگ بولدى. لى گۇاڭنىڭ بىر نەۋرە ئىنىسى لى سەيمۇ نۆكەر بەگ ئىدى. كېيىن ھەر ئىككىسى چەۋەنداز مەھرەم بېگى بولغانىدى. يىلىغا 20 مىڭ چارەك (ئاشلىق) مائاش ئالاتتى. خاقان شىكار سەيلىسىگە چىقسا، لى گۇاڭ ئۇنى قوغداپ بىللە چىقاتتى. شۇ جەرياندا بەزىدە دۈشمەن ئىچىگە باستۇرۇپ كىرەتتى، بەزىدە دۈشمەننىڭ ئالدىنى توسايتتى. شەھەر، قورغانلارغا باتۇرلارچە ھۇجۇم قىلاتتى. بەزىدە يىرتقۇچ ھايۋانلار بىلەن ئېلىشاتتى. ۋېندى: «ۋاي ئىسىت، ئەجەپ تۇغۇلۇپ قاپتىكەنسەن!

گاۋدى زامانىدا تۇغۇلغان بولساڭ، تۇمەن بېگى بولمىقىڭ ھېچگەپ ئەمەس ئىكەن!» دەيتتى.

خاقان جىڭدىنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدا، لى گۇاڭ لۇڭشى ۋىلايىتىگە تۇتۇق بەگ بولۇپ تۇردى. كېيىن چەۋەنداز نۆكەر بېشى بولغانىدى. ۋۇ-چۇ توپىلىڭى ۋاقتىدا، لى گۇاڭ ئاتلىق چەۋەندازلار تۇتۇق بېگى بولۇپ، لەشكەر بېگى جوۋيافۇ باشچىلىقىدا ۋۇ-چۇ ئىسيانچى قوشۇنى بىلەن ئۇرۇشۇپ، چاڭيى[5] ئۇرۇشىدا، ۋۇ چۇ قوشۇنىنىڭ بايرىقىنى قولغا چۈشۈرۈپ خىزمەت كۆرسەتكەن ۋە داڭ چىقارغانىدى. لېكىن لياڭ بېگى[6] تەقدىم قىلغان سەنگۇنلۇك تامغىسىنى قوبۇل قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئوردىغا قايتقاندا مۇكاپاتتىن مەھرۇم بولدى. شاڭگۇغا قۇشبېگى قىلىپ ئەۋەتىلگەندە، ھۇنلار كۈندە دېگۈدەك ئۇنىڭ بىلەن توقۇنۇشۇپ تۇراتتى. قارام ئەللەر بېگى گۇڭسۈن خۈنيې[7] خاقانغا يىغلاپ تۇرۇپ: «لى گۇاڭ تەڭدىشى يوق پالۋان. ئۇ ئۆزىگە بەك تەمەننا قويىدۇ. ھۇنلار بىلەن كۆپ ئېلىشىدۇ. بۇ ئادەمدىن ئايرىلىپ قېلىشىمىز مۇمكىن» دەپ مەلۇم قىلغاچقا، لى گۇاڭ شاڭجۈن ۋىلايىتىنىڭ قۇشبېگى بولۇپ يۆتكەلگەندى. ئۇ ئىلگىرى چېگرا ۋىلايەتلەرگە لۇڭشى، بېيدى، يەنمېن، دەيجۈن، يۈنجۇڭلارغا قۇشبېگى بولۇپ، كېيىن شاڭجۈن ۋىلايىتىگە قۇشبېگى بولدى. بۇ يەرلەرنىڭ ھەممىسىدە باتۇرلارچە جەڭ قىلىپ، داڭ چىقارغانىدى.

ھۇنلار شاڭجۈن ۋىلايىتىگە زور كۆلەمدە باستۇرۇپ كىرگەندە، خاقان بىر ھەرەم ئاغىسىنى لى گۇاڭدىن تەلىم-تەربىيە ئېلىپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا چىقىرىدۇ. ھەرەم ئاغىسى نەچچە ئون نەپەر چەۋەندازنى باشلاپ، ھۇنلارغا ئات سالىدۇ ۋە ئۈچ نەپەر ھۇنغا دۇچ كېلىپ ئۇرۇشىدۇ. ھۇنلار كەينىگە قارىتىپ ئوقيا ئېتىپ، ھەرەم ئاغىسىنى يارىدار قىلىدۇ ۋە چەۋەندازلىرىنىڭ ھەممىسىنى

ئۆلتۈرىدۇ. ھەرەم ئاغىسى لى گۇاڭنىڭ بارگاھىغا قېچىپ بارىدۇ. لى گۇاڭ: «ئۇلار شۇڭقارنى ئېتىپ چۈشۈرىدىغان مەرگەنلەر ئىكەن-دە!» دەيدۇ ۋە شۇ ئان يۈز چەۋەندازنى باشلاپ، ھېلىقى ئۈچ ھۇننى قوغلاپ ئات سالىدۇ. ئۈچ ھۇن ئاتسىز، پىيادە بىر نەچچە ئون چاقىرىم يەرگە كېتىپ قالغانىدى. لى گۇاڭ ئۇلارغا يېتىشىپ، چەۋەندازلىرىغا ئوڭ-سولدىن قورشاشنى بۇيرۇپ، ئۈچ ھۇننىڭ ئىككىسىنى ئېتىپ ئۆلتۈرىدۇ، بىرىنى تىرىك تۇتۇۋالىدۇ. بۇ ئۈچ ھۇن ھەقىقەتەن شۇڭقارنى ئېتىپ چۈشۈرىدىغان مەرگەنلەر ئىكەن. ھېلىقى ھۇننى ئات ئۈستىگە دۈم ياتقۇزۇپ باغلاپ بولغاندىن كېيىن، يىراقتىن نەچچە مىڭ ھۇن ئاتلىقلىرى چىقىپ كېلىدۇ. ھۇنلار لى گۇاڭنى كۆرۈپ تۇزاقچىلار[8] دەپ قىياس قىلىدۇ ۋە چۆچۈپ، دەرھال بىر تاغنى ئىگەللەپ سەپ تۈزۈشىدۇ. لى گۇاڭنىڭ چەۋەندازلىرى سەراسىمىگە چۈشۈپ قېچىشقا تەمشەلگەندە، لى گۇاڭ: «چوڭ قوشۇن بىزدىن نەچچە ئون چاقىرىم ئۇزاقتا. بىز يۈز نەچچىلا ئادەم، قاچساق ھۇنلار قوغلاپ كېلىپ، ھەممىمىزنى ئۆلتۈرۈپ تاشلايدۇ. قاچماي تۇرساق، بىزنى ئۇلار چوقۇم ئۆزلىرىنى چوڭ قوشۇن ئىچىگە ئېلىپ كىرىشكە ھەركەت قىلىۋاتقان تۇزاقچىلار ھېسابلاپ تېگىشىش قىلالمايدۇ» دەيدۇ ۋە چەۋەندازلارغا: «ئالغا!» دەپ بۇيرۇق بېرىدۇ. ئۇلار ئىلگىرىلەپ بېرىپ، ھۇنلارنىڭ سېپىگە ئىككى چاقىرىمچە قالغاندا توختايدۇ. لى گۇاڭ: «ھەممەڭ ئاتتىن چۈش، ئىگەرنى ئاتتىن ئال!» دەپ بۇيرۇق بېرىدۇ. ئەسكەرلەر: «دۈشمەن كۆپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ناھايىتى يېقىن. ئەگەر جىددى ئەھۋال يۈز بېرىپ قالسا، قانداق قىلىمىز؟» دېيىشكەندە، لى گۇاڭ: «دۈشمەن بىزنى قاچىدۇ دەۋاتىدۇ. بىز بولساق، ئاتلىرىمىزنى كۆرسىتىپ، تۇزاقچى ئىكەنلىكىمىزگە ئۇلارنى ئىشەندۈرۈشىمىز كېرەك» دەيدۇ. شۇنداق قىلىپ، ھۇنلار ئۇلارغا ھەقىقەتەن

تېگەلمەيدۇ. ھونلارنىڭ ئاق ئاتلىق بىر سەركەردىسى سەپ ئالدىغا
چىقىپ، ئۆز ئەسكەرلىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈۋاتقاندا، لى گۇاڭ
ئاتلىنىپ، ئون نەچچە نەپەر چەۋەنداز بىلەن دۈشمەنگە ئۇدۇل
ئات سېلىپ بارىدۇ ۋە ئاق ئاتلىق ھون سەركەردىسىنى ئېتىپ
چۈشۈرۈپ، ئاندىن ئۆز قىسمىغا قايتىپ كېلىدۇ. ئېتىنىڭ ئىگىرىنى
ئېلىۋېتىپ، ئەسكەرلەرگە ئاتلارنى قويۇۋېتىش، ئازادە سوزۇلۇپ
يېتىش توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىدۇ. كۈن پېتىپ گۇگۇم چۈشىدۇ.
ھاڭ-تاڭ بولۇپ قالغان ھونلار ھۇجۇم قىلىشقا پېتىنالمايدۇ. ئۇلار،
خەن قوشۇنى يېقىن ئارىدا موكۇنگەن، كېچىدە بىزگە ئۇشتۇمتۇت
ھۇجۇم قىلىدۇ، دېگەن ئەندىشە بىلەن يېرىم كېچىدە لەشكەرلىرىنى
چېكىندۈرۈپ كېتىدۇ. ئەتىسى ئەتىگەن لى گۇاڭ چەۋەندازلىرىنى
ئېلىپ بارگاھقا قايتىدۇ. چوڭ قوشۇن لى گۇاڭنىڭ نەگە كەتكەن-
لىكىنى بىلمىگەنلىكتىن، ئۇنى كەينىدىن ئىزدىمىگەنىدى.

زامانلار ئۆتۈپ، خاقان جىڭدى ئۆلۈپ، ۋۇدى تەختكە چىقىدۇ.
ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يېقىن ئەمەلدارلىرى لى گۇاڭنى مەشھۇر
سەركەردە، ئۇنى ئىشتۋارغا ئېلىش كېرەك، دەپ ھېسابلايدۇ.
شۇنىڭ بىلەن ۋۇدى لى گۇاڭنى شاڭگۇ ۋىلايىتىنىڭ قوشبېگىلىـ
كىدىن قايتۇرۇپ كېلىپ ۋېيياڭ ئوردىسىغا، چېڭ بۇشنى چاڭلې
ئوردىسىغا ياساۋۇلبەگ قىلىپ تەيىنلەيدۇ.

چېڭ بۇشى بۇرۇن لى گۇاڭ بىلەن بىر قاتاردا چېگرىدىكى
قوشبېگى سۈپىتىدە چېگرا قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلاتتى. ۋاقتى
كەلگەندە، ھەربىي يۈرۈشتە قوشۇننىڭ تەشكىللىي قۇرۇلۇشلىرى ۋە
سەپ تۈزۈلۈشلىرى بىلەن ھېسابلاشمايتتى. سۇيى، ئوتى ياخشى
بولغان جايلاردا بارگاھ قۇراتتى. جەڭچىلەر توختىغان ۋە قونغان
چاغلاردا، ئۆزلىرىگە قولايلىق بولۇۋاتقانلىقىنى ھېس قىلاتتى. كېچىدە
تاكتاك ئۇرغۇزمايتتى، سىگنال بېرىش، كۆزەتچىلىك قىلىش

ئىشلىرىنى قىلدۇرمايتتى. لى گۇاڭنىڭ بارگاھى ئالاقە-ۋەسـ
ىقىلەر، يوقلىما-خاتىرىلەرنى ئىخچام تۇتاتتى. چارلاش ئىشىنى
ئىنچىكە ئېلىپ باراتتى. ھېچقاچان تاسادىپىي خەتەرگە ئۇچرىمايتتى.
چېڭ بۇشى قوشۇنىنىڭ تەشكىللىي قۇرۇلۇشى، بارگاھ قۇرۇش،
ھەربىي سەپ تۈزۈش ئىشلىرىنى چىڭ تۇتاتتى. كېچىلىرى تاكتاك
ئۇرغۇزۇپ، كۆزەتچىلىك قىلدۇراتتى. ئەمەلدارلىرى ھەربىي
رەسمىيەت، خەت-ئالاقە ئىشلىرىنى ئېنىق تۇتاتتى. قىسمىغا نىسبەتەن
تەلەپچان بولغاچقا، قىسمىغا ئارام يوق ئىدى. لېكىن بولارمۇ
خەۋپكە ئۇچرىمىغانىدى. چېڭ بۇشى: «لى گۇاڭ قوشۇنىنى ئاددىي-
ئىخچام باشقۇرىدۇ. لېكىن ھونلار ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن
تەقدىردە، ئۇنىڭغا ئۈنۈملۈك قارشى تۇرالمايدۇ. ئەمما، ئۇنىڭ
لەشكەرلىرى ئەمىن-ئەركىن، خۇشال-خۇرام بولغانلىقتىن، لى
گۇاڭ ئۈچۈن ئۆلۈشكە رازى. مېنىڭ قوشۇنۇم ھامان ئاۋارىگەر-
چىلىك، قاتىلاڭچىلىقتا ئۆتسىمۇ، ھونلار ماڭا تېگىشكە پېتىنال-
مايدۇ» دەيتتى. شۇ مەزگىللەردە لى گۇاڭ، چېڭ بۇشى ھەر
ئىككىلىسى خەن خاقانلىقىنىڭ چېگرا ۋىلايەتلىرىدىكى مەشھۇر
سەنگۇنلىرى ئىدى. لېكىن ھونلار لى گۇاڭنىڭ تەدبىرىدىن
چۆچۈيتتى. جەڭچىلەرنىڭ كۆپچىلىكى لى گۇاڭنى سۆيەتتى، چېڭ
بۇشىدىن ئاغرىناتتى. چېڭ بۇشى خاقان جىڭدى زامانىدا، خاقانغا
بىر نەچچە قېتىم دادىل مەسلىھەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن، كېڭەش
بېگى بولۇپ تەيىنلەنگەنىدى. ئۇ ساددا ئادەم بولۇپ، دۆلەتنىڭ
قائىدە-قانۇنلىرىغا ئېھتىيات ۋە ئىخلاس بىلەن ئەمەل قىلاتتى.

كېيىنكى چاغلاردا خەنلىكلەر مايى شەھىرىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى
چوڭ جىلغىغا ناھايىتى كۆپ ئەسكەر يوشۇرۇپ، تەڭرىقۇتنى
مايى شەھىرىگە ئالداپ ئەكەلمەكچى بولىدۇ. بۇ ۋاقىتتا لى گۇاڭ
قىران چەۋەنداز سەنگۇن بولۇپ، قوشۇنلارنى باشقۇرۇش سەنگۇنىگە

قارايتتى. تەڭرىقۇت بولسا، خەنلىكلەرنىڭ ئۆزىگە تۇزاق قويغانلىقىنى سېزىپ قېلىپ، قايتىپ كەتكەچكە، خەن قوشۇنى ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمىگەنىدى. شۇنىڭدىن تۆت يىل كېيىن(9)، لى گۋاڭ ياساۋۇل بەگلىك مەنسىۋىدىن يەنە سەنگۈنلۈككە يۆتكىلىدۇ ۋە يەنمېندىن يۈرۈشكە چىقىپ، ھۇنلار بىلەن ئۇرۇشىدۇ. ھۇنلار كۆپ بولغانلىقتىن، لى گۋاڭ قوشۇنى تارمار بولۇپ، ئۆزى ھۇنلارغا ئەسىر چۈشىدۇ. تەڭرىقۇت باشتىلا لى گۋاڭنىڭ دانىشمەنلىكىنى ئاڭلاپ، «لى گۋاڭنى تىرىك قولغا چۈشۈرۈش» توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرگەنىدى. ھۇن چەۋەندازلىرى لى گۋاڭنى تۇتقان پەيتتە، لى گۋاڭ يارىلانغانىدى. ھۇنلار ئارقاندىن تور توقۇپ، ئىككى ئاتنىڭ ئارىلىقىغا تورنى بېكىتىدۇ ۋە لى گۋاڭنى تورغا ياتقۇزۇپ ئېلىپ ماڭىدۇ. ئون نەچچە چاقىرىم يول يۈرگەندىن كېيىن، لى گۋاڭ ئۆلگەن قىياپەتكە كىرىۋېلىپ، يېنىدا يۈگرۈك ئات ئۈستىدە كېتىۋاتقان ھۇن يىگىتكە ئاستىرتتىن نەزەر تاشلايدۇ ۋە بىردىن ئېتىلىپ ھۇن يىگىتنى ئاتتىن ئىتتىرىپ چۈشۈرۈۋېتىپ، ئۆزى ھۇن ئېتىغا مىنىۋالىدۇ ھەمدە ھۇن يىگىتنىڭ ئوقياسىنى ئېلىپ، ئاتنى جەنۇپقا بۇراپ قامچىلايدۇ. نەچچە ئون چاقىرىم يەرگە ئات چاپتۇرۇپ بېرىپ، ئۆزىنىڭ قالدۇق قىسىملىرىغا كېلىپ قوشۇلىدۇ ۋە ئۇلارنى باشلاپ قورۇلغا كىرىۋالىدۇ. ھۇنلاردىن بىرنەچچە يۈز چاپارمەن ئاتلىقلار ئۇنى تۇتۇش ئۈچۈن قوغلىغاندا، لى گۋاڭ كېتىۋېتىپ، ھۇن يىگىتتىن تارتىۋالغان ئوقيا بىلەن قوغلاپ كېلىۋاتقان ئاتلىقلارنى ئۆلتۈرە-ئۆلتۈرە خەۋپتىن قۇتۇلىدۇ ۋە ئۆز ئېلىگە قايتىپ كېلىدۇ. خان ئوردىسى لى گۋاڭنى ئەدلىيەگە بېرىدۇ. لى گۋاڭنىڭ تەلاپىتى كۆپ بولغانلىقى ۋە تىرىك ئەسىر چۈشكەنلىكى ئۈچۈن ئۆلۈمگە بۇيرۇلۇپ، پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاددىي پۇقراغا ئايلاندۇرۇلىدۇ. ئاندىن بىر نەچچە يىل

ئاتلىنىسىدە بولىدۇ. لى گۋاڭ سابىق يېڭيىن تۆرىسى(10) بىلەن لەنتيەندىكى(11) نەنشەن تېغىدا خالى ئارامگاھ قۇرۇپ، ئوۋ ئوۋلاپ تىرىكچىلىك قىلىدۇ. بىر ئاخشىمى لى گۋاڭ بىر نەپەر چەۋەنداز چىرىكچى بىلەن دالىدا سەيلە قىلىپ يۈرۈپ، بىرسى بىلەن ھاراق ئىچىشىدۇ. قايتىپ بالىڭ زىيارەتگاھىلىقىغا(12) كەلگەندە، مەست ھالەتتىكى بالىڭ ھاكىمى قاتتىق توۋلاپ ئۇنى توختىتىۋالىدۇ. لى گۋاڭنىڭ چەۋەندازى: «سابىق سەنگۈن لى گۋاڭ» دېگەندە، ھاكىم: «ھازىر ئىش ئۈستىدىكى سەنگۈنتىكىمۇ كېچىدە بۇ يەر بىلەن يۈرۈشى مۇمكىن ئەمەس، سابىق سەنگۈن بولسا نىمە بوپتۇ؟» دەپ لى گۋاڭنى زىيارەتگاھتا بىر كېچە تۇتۇپ قالىدۇ. شۇ ۋەقەدىن كېيىن ئۇزۇن ئۆتمەي، ھۇنلار لياۋشى(13) ۋىلايىتىگە باستۇرۇپ كىرىپ، لياۋشى قۇشبېگىنى ئۆلتۈرۈپ، سەنگۈن خەن ئەنگونى مەغلۇپ قىلىدۇ. كېيىن خاقان تەرىپىدىن سەنگۈن خەن ئەنگو يوۋبېيپىڭغا يۆتكىۋېتىلىدۇ (ۋە شۇ يەردە ئۆلىدۇ). شۇنىڭ بىلەن خاقان يەنە لى گۋاڭنى ھوزۇرىغا چاقىرىپ، ئۇنى يوۋبېيپىڭغا قۇشبېگى قىلىپ تەيىنلەيدۇ. لى گۋاڭ خاقاندىن بالىڭ ھاكىمىنى بىللە ئېلىپ بېرىشنى ئۆتۈنىدۇ. ھاكىم قىسىمغا يېتىپ كەلگەن ھامان، لى گۋاڭ ئۇنىڭ كاللىسىنى ئالىدۇ.

ھۇنلار لى گۋاڭنىڭ يوۋبېيپىڭدا ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭغا «ئۇچار سەنگۈن» دەپ نام بېرىپ، بىر نەچچە يىل يوۋبېيپىڭدىن قولىنى تارتىپ، يوۋبېيپىڭغا ھۇجۇم قىلىشقا پېتىنالمايدۇ.

لى گۋاڭ ئوۋغا چىقىپ، ئوتلاق ئىچىدىكى بىر تاشنى كۆرۈپ، يولۋاس دەپ ئۇنىڭغا ئوق ئاتىدۇ. ئوق تاشقا سانچىلىدۇ. كېلىپ قاراپ باقسا، تاش ئىكەن. شۇنىڭ بىلەن تاشقا قايتا ئوق ئېتىپ كۆرۈپ باقىدۇ. لېكىن ھېچقانداق قىلىپ تاشقا ئوقنى كىرگۈزەلمەيدۇ. لى گۋاڭ بۇرۇن ئۆزى تۇرغان ۋىلايەتلەردە يولۋاس

بارلىقىنى ئاڭلىسىلا بىرىپ ئاتاتتى. يۇۋېيپىڭدا تۇرغان ۋاقتىدىمۇ يولۋاس ئاتقان. يولۋاس ئېتىلىپ كېلىپ لى گۇاڭنى يارىدار قىلغان. لېكىن، ئاقىۋەتتە، لى گۇاڭ يەنىلا يولۋاسنى ئۆلتۈرگەنىدى.

لى گۇاڭ پاك، ئىقتىسادچان كىشى ئىدى. ئۇ ھەر قاچان ئوردىدىن ئىنئام ـ مۇكاپات ئالغاندا، قول ئاستىدىكىلەرگە ئۈلەشتۈرۈپ بېرەتتى. يېمەك ـ ئىچمەكتە جەڭچىلەر بىلەن ھەمتاۋاق بولاتتى. لى گۇاڭ پۈتۈن ئۆمرىدە 40 نەچچە يىل ئەمەلدار بولۇپ، يىلىغا 50000 چارەك ئاشلىق مائاش ئالغان بولسىمۇ، ئائىلىسىدە ئارتۇقچە مال ـ مۈلۈك بولمىغانىدى. ئۆمرى بويى ئائىلە مال ـ مۈلكى ھەققىدە باشمۇ قاتۇرمايتتى. لى گۇاڭ بەستلىك، قوللىرى مايمۇنسىمان ئادەمنىڭكىدەك ئۇزۇن بولۇپ، مەرگەنلىكىمۇ ئۇنىڭغا تۇغما تالانت ئىدى. ئۆز ئەۋلادلىرى ۋە باشقا كىشىلەر مەرگەنلىكنى ئۇنىڭدىن ئۆگەنگەن بولسىمۇ، لېكىن ھېچكىم ئۇنىڭغا يېتىشەلمەيتتى. لى گۇاڭنىڭ نۇتۇق قابىلىيىتى ئاجىز بولۇپ، ئۆزى كەم سۆز ئىدى. بوش ۋاقىتلىرىدا كىشىلەر بىلەن يەرگە ئۇرۇش مەيدانىنى سىزاتتى ۋە بەسلىشىپ ئوقيا ئېتىشاتتى. ئۇتتۇرغانلار ھاراق ئىچەتتى. لى گۇاڭنىڭ ئۆمۈر بويى بىردىن ـ بىر ئېرمىكى ئوقيا ئېتىش ئىدى. لى گۇاڭ قوشۇن سۇ، ئوزۇق ـ تۈلۈك جەھەتتىن قىس ھالغا چۈشۈپ قالغاندا، ئەسكەرلەر سۇ ئىچىپ قانمىغىچە سۇغا يېقىن كەلمەيتتى. ئەسكەرلەر تاماقلىنىپ بولمىغىچە تاماق يېمەيتتى. لى گۇاڭ ئەسكەرلەرنى قوروپ ـ قىسمايتتى. شۇڭلاشقا، ئەسكەرلەر ئۇنى ياخشى كۆرەتتى، ئۇنىڭ ئۈچۈن خۇشال ـ خۇرام خىزمەت قىلاتتى. ئۇ دۈشمەن يېقىنلىشىپ بىر نەچچە ئون قەدەم قالمىغىچە ئوق ئاتمايتتى. ئاتقان ئوقى بىكارغا كەتمەيتتى. ئۇنىڭ قىسىملىرى بىلەن بىر نەچچە قېتىم مۇھاسىرىگە چۈشۈپ قېلىشى، يىرتقۇچ

ھايۋانلارنى ئاتقاندىمۇ، جاراھەتلىنىشى مۇشۇ سەۋەپتىن ئىدى.

ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، شى جيەن[14] ۋاپات بولدى، شۇنىڭ بىلەن خاقان شى جيەننىڭ ئورنىغا لى گۇاڭنى ئىشىك ئاغىسى قىلىپ تەيىنلىدى.

م. ب. 123 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت ـ دەۋرى يۈەنشونىڭ ئالتىنچى يىلى) لى گۇاڭ قايتىدىن ئارقىچى سەنگۈن بولۇپ تەيىنلىنىپ، چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭنىڭ قول ئاستىدا دىڭشياڭدىن[15] يۈرۈش قىلىپ، ھۇنلار بىلەن ئۇرۇشۇدۇ. ئۇرۇشتا سەركەردىلەرنىڭ كۆپچىلىكى ئۆزلىرى ئۆلتۈرگەن ۋە ئەسىر ئالغان دۈشمەننىڭ سانىغا قاراپ، بەگلىك مەرتىۋىسىگە ئېرىشىدۇ. لېكىن لى گۇاڭ قوشۇنى خىزمەت كۆرسىتەلمەيدۇ. شۇنىڭدىن ئىككى يىل كېيىن[16] لى گۇاڭ ئىشىك ئاغىسى سۈپىتى بىلەن 4000 ئاتلىقنى باشلاپ، يۇۋېيپىڭدىن قوزغىلىدۇ. بىللە تۆرە جاڭ چيەن[17] ئون مىڭ ئاتلىقنى باشلاپ، لى گۇاڭ بىلەن تەڭ يولغا چىقىدۇ. ئۇلار ئىككى يول بىلەن بىر نەچچە يۈز چاقىرىم ماڭغاندىن كېيىن، ھۇن سول تۇغ قانى 40000 چەۋەنداز بىلەن كېلىپ لى گۇاڭنى قورشىۋالىدۇ. لى گۇاڭنىڭ قوشۇنىدىكى جەڭچىلەر تامامەن ۋەھىمىگە چۈشىدۇ. لى گۇاڭ ئوغلى لى گەننى ئات سېلىپ بېرىپ، دۈشمەن قوشۇنىنى كۆزدىن كۆچۈرۈپ كېلىشكە ئەۋەتىدۇ. لى گەن نەچچە ئون نەپەر ئاتلىق ئەسكەر بىلەن دۈشمەن مۇھاسىرىسىنى يېرىپ چىقىپ، دۈشمەن سېپىنى ئوڭ ـ سولدىن يېرىپ قايتىپ كىرىدۇ ۋە لى گۇاڭغا «ھۇنلار تايىنلىق ئىكەن» دەپ مەلۇمات بەرگەندىن كېيىن، ئەسكەرلەرنىڭ كۆڭلى جايىغا چۈشىدۇ. لى گۇاڭ ئۆز قىسىملىرىنى دائىرە شەكلىدە (ھەممىنىڭ ئالدىنى سىرتقا قارىتىپ) سەپكە تۇرغۇزىدۇ. ھۇنلار ئۇلارغا شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىپ، يامغۇردەك ئوق ياغدۇرىدۇ. خەن ئەسكەرلىرىنىڭ يېرىمىدىن

كۆپرەكى ئۆلۈپ، ئوقى تۈگەي دەپ قالغاندا، لى گۇاڭ ئەس-
كەرلەرگە ئوقيانى دۈشمەنگە چېنەپ تەق تارتىپ تۇرۇشنى، لېكىن
ئاتماسلىقنى ئەمىر قىلىدۇ. ئۆزى داكۈي دىخۇاڭ نامىلىق ئوقيا(18)
بىلەن سول تۇغ قاننىڭ نائىبىنى ۋە يەنە بىر نەچچە كىشىنى ئېتىپ
يىقىتىدۇ، ھۇنلار شۇنىڭ بىلەن ئاستا-ئاستا بوشىشىدۇ. دەل شۇ
چاغدا كەچ كىرىپ قالىدۇ. ئەمەلدارلار ۋە ئەسكەرلەر قورقۇشۇپ
رەڭگىدە قان قالمايدۇ. لېكىن لى گۇاڭ روھى-ھالىتىنى قىلچە
ئۆزگەرتمەستىن، ئادەتتىكىدەك جاسارەت بىلەن ئۆز قىسىملىرىنى
تېخىمۇ تەرتىپكە سالىدۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، قوشۇندىكىلەر ئۇنىڭ
باتۇرلۇقىغا قايىل بولۇشىدۇ. ئەتىسى يەنە دەھشەتلىك ئۇرۇش
بولىدۇ. بىلگە تۆرە جاڭ چيەننىڭ قوشۇنلىرىمۇ يېتىپ كەلگەندىن
كېيىن، ھۇن قوشۇنلىرى مۇھاسىرىنى بوشىتىدۇ ۋە قايتىدۇ. چارچاپ
قالغان خەن قوشۇنىنىڭ ھۇنلارنى قوغلاشقا ماغدۇرى يەتمەيدۇ.
لى گۇاڭنىڭ قوشۇنى بولسا، پۈتۈنلەي يوقىلىشقا تاس قېلىپ،
ئۇرۇشنى يىغىشتۇرۇپ قايتىپ كېلىدۇ. بىلگە تۆرە بەلگىلەنگەن
ۋاقىتتا يېتىپ بارالمىغانلىقى ئۈچۈن ئۆلۈمگە بۇيرۇلىدۇ، پۇل تۆلەپ
قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاددى پۇقراغا ئايلاندۇرۇلىدۇ. لى
گۇاڭنىڭ ئۇرۇش نەتىجىسى بىلەن تالاپىتى باراۋەر كېلىپ،
مۇكاپات ئالالمايدۇ.

دەسلەپتە، لى گۇاڭنىڭ بىر نەۋرە ئىنىسى لى سەي لى گۇاڭ
بىلەن بىرلىكتە خاقان ۋېندىغا خىزمەت قىلغانىدى. خاقان جىڭدى
زامانىدا، لى سەينىڭ كۆرسەتكەن خىزمەتلىرى بەدىلىگە يىللىق
مائاشى 50000 چارەك ئاشلىققا يېتىدۇ. خاقان ۋۇدى زامانىدا دەي
بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى بولىدۇ. م. ب. 124 - يىلى (خاقان ۋۇدى
سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ بەشىنچى يىلى) يېنىك ھاۋۇلىنقلار
سەنگۈنى بولۇپ، چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭنىڭ باشچىلىقىدا، ئوڭ

تۇغ قانغا ھۇجۇم قىلغان، ئۇرۇشتا كۆرسەتكەن خىزمىتى دەرىجىسىگە
يېتىپ، لېئەن تۆرىسى بولۇپ تەيىنلەنگەنىدى. م. ب. 121 - يىلى
(خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشۇنىڭ ئىككىنچى يىلى)
گۇڭسۇن خۇڭنىڭ ئورنىغا باش ۋەزىر بولىدى. پەزىلەت ۋە قابى-
لىيەتتە ئوتتۇرا تۆۋەن(19) بولۇپ، نام-شۆھرەت جەھەتتە، لى
گۇاڭدىن كۆپ تۆۋەن تۇراتتى. ئەمما لى گۇاڭ ئۇنۋان ۋە
سۇيۇرغال ئالالمىغان ئىدى. ئۇنىڭ مەنسەپ دەرىجىسى «توققۇز
ۋەزىرلىك» قاتارىدىلا بولۇپ، ئۇنىڭدىن ئاشالمىغان ئىدى.
ھالبۇكى، لى سەي بولسا، چوڭ تۆرە بولۇپ، «ۋەزىر»(20)
دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلىدۇ. لى گۇاڭنىڭ قارىمىقىدىكى سىپاھ-
بەگلەرنىڭ كۆپچىلىكى بەگ ئۇنۋانىنى ئالىدۇ. لى گۇاڭ قىياپەتچى
ۋاڭ شۇ بىلەن بولغان خۇسۇسى سۆھبەتتە: «خەن خاقانلىقى
ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلغاندىن بۇيان، مەن لى گۇاڭ قاتناشمىغان
ئۇرۇش يوق. مېنىڭ قارىمىقىمدىكى چېرىكچى بەگلەردىن تۆۋەن
دەرىجىلىك، قابىلىيىتى ئوتتۇرا دەرىجىلىك كىشىلەرگىمۇ يېتىشەل-
مەيدىغان بىر نەچچە ئونلىغان كىشى ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇشتا نەتىجە
كۆرسىتىپ، بەگلىك ئۇنۋانىنى ئالدى. مەن لى گۇاڭ ئۇلاردىن
قېلىشمەنمۇ؟ لېكىن مەن ئەزەلدىن كىچىككىنە تۆھپەم ئۈچۈن
سۇيۇرغال ئالغان ئەمەس. بۇ زادى نېمە ئۈچۈن؟ مېنىڭ قىياپىتىم
بەگلىككە نالايىقمۇ ياكى ئەزەلدىن قىسمىتىم شۇنداقمۇ؟» دەيدۇ.
ۋاڭ شۇ: «سەنگۈن! ئويلاپ كۆرۈڭا، ئۆمرىڭىزدە ئەپسۇسلىنارلىق
بىرەر ئىش قىلمىغانمىدىڭىز؟» دەپ سورايدۇ. لى گۇاڭ: «لۇڭشىنى
باشقۇرۇپ تۇرغان چېغىمدا، چياڭلار ئىسيان قىلدى. مەن ھىيلە-مىكىر
بىلەن ئۇلارنى تەسلىم قىلدىم. تەسلىم بولغانلار 800 دىن ئوشۇق
ئادەم ئىدى. مەن ئۇلارنى شۇ كۈنىلا قىرىپ تاشلىدىم. ھازىرغىچە بۇ
قىلمىشىمدىن قاتتىق ئەپسۇسلىنىمەن» دەيدۇ. ۋاڭ شۇ: «باش

ئەگكەدلەرنى ئۆلتۈرۈشتىن ئارتۇق گۇناھ يوقتۇر. سەنگۈن، شۇنىڭ ئۈچۈن بەگ بولالمايۋېتىپسىز» دەيدۇ.

شۇنىڭدىن ئىككى يىل كېيىن[21] چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ بىلەن قىران چەۋەنداز سەنگۈن خوچۈبىڭ چوڭ قوشۇن تارتىپ، ھۇنلار بىلەن جەڭ قىلدى. بۇ قېتىم لى گۇاڭ يۈرۈشكە قاتنىشىشنى خاقاندىن نەچچە قېتىم ئىلتىماس قىلغان بولسىمۇ، خاقان لى گۇاڭنى قېرى كۆرۈپ رۇخسەت قىلماي، تەسلىكتە ماقۇل بولدۇ ۋە لى گۇاڭنى ئالدىنقى سەنگۈن[22] قىلىپ تەيىنلەيدۇ. بۇ م. ب. 119-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ تۆتىنچى يىلى) ئىدى. ھۇنلارغا قارشى يۈرۈشكە لى گۇاڭ چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ باشچىلىقىدا قاتناشقانىدى. قورۇلدىن چىقىش بىلەنلا، ۋېي چىڭ بىر ھۇننى ئەسىر ئېلىپ، تەڭرىقۇتنىڭ قەيەردىلىكىنى بىلىۋالىدۇ ۋە ئۆزى مۇنتىزىم قىسىملارنى ئېلىپ تەڭرىقۇتنى قوغلاپ ماڭىدۇ. لى گۇاڭغا بولسا، ئوڭ سەنگۈن جاۋيىجىنىڭ قىسىملىرى بىلەن بىرلىكتە، شەرقتىكى يول بىلەن يۈرۈشنى بۇيرۇيدۇ. شەرقىي يول بولسا، ئايلانما، سەل يىراقراق ئىدى. چوڭ قوشۇن بولسا، سۇ، ئوت-چۆپى قىس يولغا چۈشۈۋالغاچقا، مۇقەررەركى، تېز سۈرئەت بىلەن توختىماي ماڭماي ئامال يوق ئىدى. لى گۇاڭ ئۆزلىگىدىن ۋېي چىڭغا: «خىزمەتكارىڭىز ئالدىنقى سەنگۈن بولسىمەن. چوڭ سەنگۈن، مېنى شەرقتىكى يول بىلەن يۈرۈشنى بۇيرۇدىڭىز. ھالبۇكى، مەن ياشلىقىمدىن ھۇنلار بىلەن ئۇرۇشۇپ كەلدىم. مانا ئەمدى بىر قېتىم تەڭرىقۇت بىلەن روبىرو بولۇش پۇرسىتىگە ئېرىشىۋاتىمەن. خىزمەتكارىڭىز، مەن ئالدىنقى سەپكە بېرىپ، تەڭرىقۇت بىلەن ھايات-مامات كۈرىشى قىلىشنى خالايمەن» دەپ ئىلتىماس قىلىپدۇ. ھالبۇكى، خاقان چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭغا ئاستىرتتىن: «لى گۇاڭ قېرىپ قالدى، ئۇنىڭدىن ئامەت

قاچقان، ئۇنى تەڭرىقۇتقا قارشى ئۇرۇشقا سالماسلىق كېرەك. ئۇ بولۇڭ-بۇلۇڭدىن چىقالمايدۇ» دەپ قويغانىدى. ئەمما بۇ قېتىم يىغىندا تۆرلىك ئۇنۋانىدىن مەھرۇم قىلىنغان گۇڭسۇن ئاۋ ئوتتۇرىچى سەنگۈن سۈپىتى بىلەن چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ قارىمىقىدا يۈرۈشكە قاتناشقانىدى. چوڭ سەنگۈن بولسا، تەڭرىقۇت بىلەن بولىدىغان ئۇرۇشتا، گۇڭسۇن ئاۋنىڭ ئۆزى بىلەن بىللە بولۇشنى خالاپ، ئالدىنقى سەنگۈن لى گۇاڭنى ئۆزىدىن چەتلەشتۈرگەنىدى. ئەھۋالنى چۈشەنگەن لى گۇاڭ چوڭ سەنگۈننىڭ بۇيرۇقىنى قەتئىي رەت قىلغان بولسىمۇ، چوڭ سەنگۈن پەرۋا قىلمايدۇ ۋە دورغاپ (长史)قا دەرھال ئالاقە يېزىپ لى گۇاڭنىڭ بارگاھىغا تاپشۇرۇشنى بۇيرۇيدۇ. دورغاپ: «لى گۇاڭ تېزدىن ئۆز قىسمىغا قايتىپ، بۇيرۇقتىكىدەك ئىش قىلسۇن!» دەپ ئالاقە يازىدۇ. لى گۇاڭ چوڭ سەنگۈن بىلەن خوشلاشماي كېتىپ قالىدۇ ۋە غەش، ئەلەم، غەزەپ بىلەن قوشۇنىغا يېتىپ كېلىپ، ئوڭ سەنگۈن جاۋيىجى بىلەن بىرلىكتە قىسىملارنى باشلاپ شەرقىي يولغا چۈشىدۇ. قوشۇندا يول باشلىغۇچى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، لى گۇاڭ بىلەن جاۋيىجى قىسىملىرى يولدا ئادىشىپ، چوڭ سەنگۈن بەلگىلىگەن يەرگە ۋاقتىدا بارالمايدۇ. چوڭ سەنگۈن تەڭرىقۇتقا دۈچ كېلىپ جەڭ قىلغان بولسىمۇ، تەڭرىقۇت قېچىپ كېتىپ، ئۇنى قولغا چۈشۈرەلمەي ئارقىغا يانىدۇ ۋە چوڭ قۇملۇقنى توغرا كېسىپ كېلىپ، ئالدىنقى سەنگۈن، ئوڭ سەنگۈنلەر بىلەن ئۇچرىشىدۇ. لى گۇاڭ چوڭ سەنگۈن ھۇزۇرىدىن ئۆز بارگاھىغا يانغاندىن كېيىن، چوڭ سەنگۈن ھاراق-شاراپ ۋە يېمەكلىكلەر بىلەن دورغاپنى ئەۋەتىپ، لى گۇاڭ، جاۋيىجىلەرنىڭ يول ئېزىپ كېتىش ئەھۋاللىرىنى سۈرۈشتە قىلىدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق ھەربىي يۈرۈشنىڭ مۇۋەپپەقىيەتسىزلىككە ئۇچرىغانلىقىنى خاقانغا مەلۇم قىلماقچى بولىدۇ.

لى گۋاڭ بۇنىڭغا پەسەنت قىلمايدۇ. چوڭ سەنگۇننىڭ دورغابى لى گۋاڭنىڭ بارگاھىنى باشقۇرىدىغان چېرىكچى بەگلەرنى ئەدلىيەگە بېرىشقا ئالدىراتقاندا، لى گۋاڭ: «چېرىكچى بەگلەردە گۇناھ يوق، يول ئېزىپ كەتكەن مەن ئۆزەم. بارگاھقا سوراققا مەن ئۆزەم بارىمەن» دەپ جاۋاپ بېرىدۇ.

لى گۋاڭ (ۋېي چىڭ بارگاھىغا بارغاندىن كېيىن) قول ئاستىدىكىلەرگە: «مەن ياشلىقىمدىن بۇيان، ھۇنلار بىلەن چوڭ-كىچىك 70 نەچچە قېتىم جەڭ قىلدىم. ئەمدىلا ئامىتىم كېلىپ، تەڭرىقۇت قوشۇنى بىلەن بولىدىغان جەڭگە چوڭ سەنگۇن باشچىلىقىدا چىققان ئىدىم. لېكىن چوڭ سەنگۇن مېنىڭ قىسمىمنى يەنىلا ئەگرى يولغا سېلىپ قويدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە قايمۇقۇپ يول ئادىشىپ كەتتىم. ناھاتىكى، تەڭرىنىڭ ئىرادىسى شۇنداقتۇر! ئەمدى 60 ياشتىن ئېشىپتىمەن، ئاخىرى مەيدە-چۈيدە قەلەمبازلارنىڭ سوروقىغا نېمە دەپ بارىمەن!» دەيدۇ ۋە قىلىچىنى سۇغۇرۇپ ئۆزىنى بوغۇزلىۋېتىدۇ. لى گۋاڭ قوشۇنىدىكى سىپاھ-بەگلەر تامام يىغلىشىدۇ. ۋەقەدىن خەۋەر تاپقان ئاھالە، مەيلى لى گۋاڭنى تونۇيدىغان، تونۇمايدىغانلار بولسۇن، مەيلى قېرى ياكى ياش بولسۇن، ھەممىسى كۆز يېشى قىلىشىدۇ. جاۋاپكارلىققا يالغۇز ئۇ سەنگۇن جاۋېيجىلا قېلىپ، ئۆلۈمگە بۇيرۇلىدۇ. پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاددى پۇقراغا ئايلاندۇرۇلىدۇ.

لى گۋاڭنىڭ لى داڭخۇ، لى جياۋ، لى گەن دەپ ئۈچ ئوغلى بولۇپ، ئۈچىلىسى ئوردىدا نۆكەر بەگ ئىدى. خەن يەن[23] بىلەن خەن خاقانى ۋۇدى ھەزىللىشىپ، خەن يەن خاقانغا سەل ھۆرمەتسىزلىك قىلىپ قويغانىدى. لى داڭخۇ خەن يەننى ئۇرىدۇ، خەن يەن قاچىدۇ. لى داڭخۇنىڭ باتۇرلۇقى خاقانىڭ نەزىرىگە چۈشىدۇ. لېكىن لى داڭخۇ ياش ئۆلۈپ كېتىدۇ. خاقان ۋۇدى لى جياۋغا

دەيجۈننىڭ قوشبېگىلىكىنى ئېھسان قىلىدۇ. لى جياۋ ھەر ئىككىلىسى لى گۋاڭ ھايات چېغىدا ئۆلۈپ كەتكەن بولۇپ، لى داڭخۇنىڭ لى لىڭ ئىسىملىك ئوغلى لى داڭخۇ ئۆلگەندە ئانىسىنىڭ قورسىقىدا قالغانىدى. لى گۋاڭ قوشۇندا ئۆلگەندە، لى گەن قىران چەۋەنداز سەنگۇن خوچۇبىڭنىڭ قىسمىدا ئىكەن. لى گۋاڭ ئۆلۈپ بىر يىلدىن كېيىن، لى سەي باش ۋەزىرلىك سۈپىتى بىلەن، خاقان جىڭدى مەقبەرىسىنىڭ ئەتراپىدىكى بوش يەرگە دەخلى-تەرۇز قىلغانلىقى ئۈچۈن، قانۇنىي جاۋاپكارلىققا تارتىلىدۇ. لى سەي سوراققا تارتىلىشتىن قورقۇپ، ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئۇنۋانلىرى بىكار قىلىنىدۇ. لى گەن چېرىكچى بەگ ئۇنۋانىدا، قىران چەۋەنداز سەنگۇن قارىمىقىدا تۇرۇپ، ھۇنلارنىڭ سول تۇغ قانى بىلەن ئۇرۇشۇپ غەيرەت كۆرسىتىدۇ. سول تۇغ قانىنىڭ تۇغ ۋە نەققارىلىرىنى قولغا چۈشۈرۈپ، نۇرغۇن ھۇننىڭ كاللىسىنى ئالىدۇ. خاقان ئۇنىڭغا قۇۋۋىق ئىچى تۆرىسى[24] ئۇنۋانىنى بېرىپ، 200000 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىدۇ ۋە لى گۋاڭنىڭ ئورنىغا ئۇنى ئىشىك ئاغاسى قىلىپ تەيىنلەيدۇ. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، لى گەن چوڭ سەنگۇن ۋېي چىڭنىڭ ئاتىسىغا قىلغان ئۆچمەنلىكلىرىگە ئاداۋەت قىلىپ، چوڭ سەنگۇننى ئۇرۇپ يارىدار قىلىپ قويىدۇ. چوڭ سەنگۇن ۋەقەنى يوشۇرۇپ سىر تۇتىدۇ. لى گەن خاقانغا ئەگىشىپ يۈگشىيەن ناھىيىسىگە بارغاندا ۋە گەنچۈەن قەيىرىگە چىقىپ شىكار قىلغاندا، قىران چەۋەنداز سەنگۇن خوچۇبىڭ ۋېي چىڭگە تۇققانچىلىق قىلىپ، شىكاردا لى گەننى ئېتىپ ئۆلتۈرىدۇ. بۇ خوچۇبىڭنىڭ ئامىتى كېلىپ، دەۋر سۈرۈۋاتقان پەيتلىرى بولغانلىقتىن، خاقان ئەھۋالنى يوشۇرۇپ، سىرتقا «لى گەننى بۇغا ئۈسۈپ ئۆلتۈرۈپ قويدى» دەپ سۆز تارقىتىدۇ. بىر يىلدىن كېيىن خوچۇبىڭ ئۆلىدۇ.

لى گەنىڭ بىر قىزى خانىڭ ۋەلىئەھدىگە[25] كېنىزەك بولۇپ، ئۇ ۋەلىئەھدىنىڭ مۇھەببىتىگە سازاۋەر بولغاچقا، لى گەنىنىڭ ئوغلى لى يۈنىمۇ ۋەلىئەھد ناھايىتى ياخشى كۆرەتتى. ئەمما لى يۈ ئىنتايىن پۇلغا ئامراق بولۇپ، لى جەمەتى مانا شۇنداق تەدرىجى چۈشكۈنلىشىپ كەتكەنىدى.

لى لىڭ قۇرامىغا يېتىپ، جيەنجاڭ[26] قەسرىگە نازارەتچى ۋە ئاتلىق ئەسكەرلەرگە سەركەردە بولغانىدى. ئۇ ئۇستا مەرگەن بولۇپ، جەڭچىلەرنى ئوبدان ئاسرايتتى. خاقان لى جەمەتىنىڭ زامانلاردىن سەرگەردە بولۇپ كەلگەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇنىڭ ئىختىيارىغا 800 نەپەر ئاتلىق ئەسكەر بەرگەن. لى لىڭ ھۇن ئېلى ئىچىگە مىڭ چاقىرىمدىن ئوشۇق ئىچكىرىلەپ كىرىپ، جۈيەن[27] كۆلىدىن ئۆتۈپ، جايلارنىڭ تۈزۈلۈشىنى كۆزدىن كەچۈرگەن، لېكىن ھۇنلارغا يولۇقماستىن قايتىپ كەلگەچكە، ئاتلىقلار تۇتۇق بەگلىكىگە تەيىنلەنگەنىدى. دەنياڭدىكى[28] چۇلىقلاردىن 5000 نەپەر ئادەمنى، جيۇچۈەن، جاڭيېگە ئاپىرىپ تەربىيىلەپ، ھۇنلاردىن مۇداپىئە كۆرگەنىدى.

يىللار ئۆتۈپ، م. ب. 99-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تيەنخەننىڭ ئىككىنچى يىلى) كۈزلۈكى ئىبىرشى سەنگۇن لى گۇاڭلى 30000 ئاتلىق ئەسكەر بىلەن يېرىپ، ھۇنلارنىڭ ئوڭ تۇغ قانى بىلەن چىلىيەن[29] تېغىدا ئۇرۇشتى. خاقان لى لىڭغا ئۆزىنىڭ 5000 پىيادە ئوقياچىلىرى بىلەن جۈيەن كۆلىنىڭ شىمالىغا 1000 چاقىرىمدىن ئوشۇق يۈرۈش قىلىشنى بۇيرۇدى. مەقسەت، ھۇن ئەسكەرلىرىنىڭ ئىبىرشى سەنگۇنگە يوپۇرۇلۇپ كېلىپ قالماسلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنى پارچىلاپ تاشلاش ئىدى. لى لىڭ بەلگىلەنگەن ۋاقىت توشقان ھامان ئارقىسىغا ياندى. تەڭرىقۇت 80000 ئەسكەر بىلەن لى لىڭ قوشۇنىنى قورشىۋالدى. لى لىڭنىڭ

5000 ئادىمىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى ئۆلۈپ، ئوق-ياراقلىرى تۈگەي دەپ قالغانىدى، ھۇنلارنىڭمۇ ئون مىڭدىن ئوشۇق ئادىمى ئۆلگەن ۋە يارىدار بولغانىدى. لى لىڭ قىسىملىرىنى باشلاپ مۇھاسىرىدىن چېكىنىپ، چېكىنگەچ ئۇرۇشۇپ، ئۇدا سەككىز كۈن ئېلىشقاندىن كېيىن، جۈيەن كۆلىگە يۈز نەچچە چاقىرىم قالغاندا، ھۇنلار تارقاپچىغايدا لى لىڭ قىسىملىرىنىڭ يولىنى توسۇۋالدى. لى لىڭنىڭ ئوزۇق-تۈلۈكى تۈگىگەن، ياردەمچى قوشۇنلار يېتىپ كېلەلمىگەنىدى. ھۇنلار جەڭنى جىددىيلەشتۈرۈپ، لى لىڭنى تەسلىم بولۇشقا قىستايدۇ. لى لىڭ: «خاقان ھەززەتلىرىنىڭ دەرگاھىغا بېرىشقا ئەمدى يۈزۈم قالمىدى» دەپ ھۇنلارغا تەسلىم بولىدۇ. ئۇنىڭ ھەربىي كۈچلىرى تامامەن ھالاك بولۇپ، 400 دىن ئوشۇقراق ئادەم خەن خاقانلىقى تەرەپكە پېتىراپ قېچىپ كېلىدۇ.

تەڭرىقۇت لى لىڭنى ئەسىر ئالغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئەجدادىنىڭ شان-شۆھرىتىدىن خەۋەردار بولىدى. لى لىڭنىڭ جاسارىتى ۋە نەۋقىرانلىقىغا قاراپ قىزىنى بېرىپ، يۇقىرى مەرتىۋىگە كۆتەردى. بۇنى ئاڭلىغان خەن خاقانى لى لىڭنىڭ ئانىسى، خوتۇنى، ئوغلى ۋە پۈتكۈل ئۇرۇغ-ئەۋلادىنى ئۆلتۈردى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، لى جەمەتىنىڭ نامى بۇلغىنىپ كەتتى. لۇڭشىدىكى لى جەمەتى بىلەن باردى-كەلدى قىلغان زاتلار ئىزا-نومۇسقا قالغانىدى.

مۇئەررىختىن: «زوچيۇ مىڭ تەزكىرىلىرى» دە: «ھۆكۈمدار ئۆزى توغرا بولسا، بۇيرۇق قىلمايمۇ ئىشنى ئاققۇزالايدۇ؛ ھۆكۈمدار ئۆزى توغرا بولمىسا، بۇيرۇق قىلسىمۇ ئاقمايدۇ» دېيىلگەن. بۇ سۆز لى گۇاڭ سەنگۇننى كۆزدە تۇتۇپ ئېيتىلغانمىكىن؟ مەن كۆرگەن لى گۇاڭ سەنگۇن ساپ كۆڭۈللۈكلۈكى بىلەن سەھرالىققا ئوخشايتتى. ناتىق ئەمەس ئىدى. ئۇ ئۆلگەن كۈنى ئەلدە ئۇنى تونۇيدىغان، تونۇمايدىغانلارنىڭ ھەممىسى ھازا تۇتقان. ئۇ ئۆزىنىڭ ساداقىتى

ۋە سەھىمىيىتى بىلەن سىپاھ ـ بەگلەرنى ئۆزىگە ئىشەندۈرگەن ئەمەسمىدى؟ بىر ماقال باركى: «شاپتۇل بىلەن نەشپۈت ئۆزىنى جاكالىمىسمۇ، ئۇنىڭ تۈۋى يولۇچىلار ئۈچۈن يول». بۇگەپ ئاددى بولغىنى بىلەن ئۇنىڭ مەنىسى ناھايىتى چوڭقۇردۇر.

〔1〕 لى گۇاڭ (李广) ــ خەن خاقانلىقىنىڭ سەنگۇنى ئىدى، ئۇ لياڭ بەگلىكىنىڭ يېرىدە ئۇرۇش قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن لياڭ بېگى ليۇۋۇ ئۇنىڭغا سەنگۇنلىك تامغىسى تەقدىم قىلدى. لى گۇاڭ شەخسەن ئۆزى قوبۇل قىلىپ ئالدى. بۇھادىسە خەن خاقانلىقىنىڭ قانۇنىغا خىلاپ ئىدى. شۇ سەۋەپتىن ئوردىغا قايتقاندىن كېيىن ئۇسۇيۇرغال ۋە مۇكاپاتتىن مەھرۇم قىلىنغانىدى.

(«ئىككى خەن ئەدەبىيات تارىخى ئۈچۈن پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى»
354 ـ بەت)

〔2〕 چېڭجى (成纪) ــ ناھىيە. خەن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى چىنئەن ناھىيىسىنىڭ 30 چاقىرىم شىمالىدا. دەسلەپ لۇڭشى ۋىلايىتىگە قارىغان. م. ب. 134 ـ 129 ـ يىللار (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ يۈەنگۇاڭ يىللىرى) دىن كېيىن تيەنشۈي ۋىلايىتىنىڭ قارىمىقىغا ئۆتكەن.

(يۇقىرىقى «پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 353 ـ بەت)

〔3〕 خۇەيلى (槐里) ــ ناھىيە. خەن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى شىڭپىڭ ناھىيىسىنىڭ ئون چاقىرىم شەرقىي جەنۇبىدا.

(يۇقىرىقى «پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 353 ـ بەت)

〔4〕 پاك ئائىلە پەرزەنتلىرى (良家子) ــ خەن خاقانلىقى دەۋرىدە ھەربىي قوشۇن ئىككى خىل كىشىلەردىن تەركىپ تاپاتتى. بىرى پاك ئائىلە دەپ ئاتالغان ئادەتتىكى ئاھالە (تېۋىپلار، باخشىلار، سودىگەرلەر، ھۈنەرۋەنلەر بۇنىڭ سىرتىدا)نىڭ پەرزەنتلىرى. يەنە بىرى جىنا يەتچىلەر.

(يۇقىرىقى «پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 353 ـ بەت)

〔5〕 چاڭيى (昌邑) ــ شەھەر. لياڭ بەگلىكىنىڭ مۇھىم شەھىرى. ئورنى

ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى جىنشياڭ ناھىيىسىنىڭ 40 چاقىرىم غەربىي شىمالىدا.

(يۇقىرىقى «پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 354 ـ بەت)

〔6〕 لياڭ بېگى (梁王) خەن خاقانى ۋېندىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى. خەن خاقانى جىڭدىنىڭ ئانا بىر ئىنىسى. ئىسمى ليۇۋۇ (刘武).

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 1450 ـ بەت)

〔7〕 گۇڭسۇن خۇنيې (公孙昆邪) ــ خەن خاقانلىقىنىڭ مەشھۇر قوماندانلىرىدىن گۇڭسۇن خېنىڭ بوۋىسى.

(«ئىككى خەن ئەدەبىيات تارىخى ئۈچۈن پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى»
354 ـ بەت)

〔8〕 تۇزاقچىلار ــ بۇيەردە، قەدىمكى زاماننىڭ ئۇرۇشلىرىدا قوللىنىلغان ئازغىنا ئەسكەرنى كۆرسىتىپ قويۇپ، دۈشمەننى ئۇرۇشقا تارتىپ، ئالدىن ئورغۇن ساندىكى قوشۇن بىلەن دۈشمەننى تارمار قىلىش تاكتىكىسى بويىچە مەيدانغا تاشلىنىدىغان قىسىم كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ھۇنلار لى گۇاڭ ۋە ئۇنىڭ يۈز نەپەر ئاتلىق كىشىسىنى تۇزاقچىلار دەپ بىلىپ، ئۇلارغا تېگەلمىگەن. چۈنكى، ئۇلارنىڭ كەينىدە مۆكۈنگەن چوڭ قوشۇن بار دەپ پەرەز قىلغانىدى.

(يۇقىرىقى «پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 356 ـ بەت)

〔9〕 شۇنىڭدىن تۆت يىل كېيىن ــ م. ب. 129 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنگۇاڭنىڭ ئالتىنچى يىلى) كۆزدە تۇتۇلىدۇ.*

〔10〕 سابىق يىڭيىن تۆرىسى (颍阴侯) ــ گۇەن يىڭنىڭ نەۋرىسى گۇەن چاڭ كۆزدە تۇتۇلىدۇ. شۇ چاغدا، گۇەن چاڭ جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن تۆرىلىكتىن ئېلىپ تاشلانغانىدى.

(يۇقىرىقى «پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 361 ـ بەت)

〔11〕 لەنتيەن (兰田) ــ ناھىيە. بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى ۋېيخې ئوزلەڭلىكىنىڭ جەنۇبىي چېكىسىگە، چىنلىڭ تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە جايلاشقان.

(«سىخەي» 1381 ـ بەت)

〔12〕 بالىڭ زىيارەتگاھلىقى (霸陵) ــ خەن خاقانى ۋېندىنىڭ مەقبەردىسىنى كۆرسىتىدۇ. مەقبەرە بالىڭ ناھىيىسىدە، بالىڭ ناھىيىسىنىڭ ئورنى

بۇگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى چاڭئەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە.
(«ئىككى خەن ئەدەبىيات تارىخى ئۈچۈن پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى»
361 ـ بەت)

[13] لياۋشى (辽西) — ۋىلايەت، چىن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. بۇگۈنكى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي شىمال قىسمى ۋە لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ غەربىي قىسمىغا جايلاشقان.

(يۇقىرىقى «پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 361 ـ بەت)

[14] شى جيەن (石建) — خەن خاقانى ۋۇدى زامانىدىكى ئىشىك ئاغىسى.

(يۇقىرىقى «پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 313 ـ بەت)

[15] دىڭشياڭ (定襄) — ۋىلايەت. ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى يۈيۈ ناھىيىسىنىڭ شىمالى ۋە ئىچكى موڭغۇلنىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمىدا. ۋىلايەت مەركىزى ھازىرقى تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ خولىنكۆل ناھىيىسىدە.

(يۇقىرىقى «پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 365 ـ بەت)

[16] شۇنىڭدىن ئىككى يىل كېيىن — م. ب. 121 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ ئىككىنچى يىلى) كۆزدە تۇتۇلۇدۇ.*

[17] بىلگە تۆرە جاڭ چيەن (博望侯张骞) — «تارىخىي خاتىرىلەر» 123 ـ جىلد، «پەرغانە تەزكىرىسى»گە قاراڭسۇن.*

[18] داخۋاڭ ناملىق ئوقيا (大黄) — قورال ئىسمى. خەن خاقانلىقى دەۋرىدىكى ئەڭ يىرىك قورال. رەڭگى سېرىق، شەكلى ئوقياغا ئوخشاش بولۇپ، ئىنتايىن يىراققا ئېتىلاتتى.

(يۇقىرىقى «پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 366 ـ بەت)

[19] ئوتتۇرا تۆۋەن — خەن خاقانلىقى دەۋرىدە، كىشىلەر پەزىلەت، قابىلىيەت جەھەتتىن ئۈچ رەت، توققۇز خىلغا بۆلۈنەتتى. بىرىنچى رەتتىكىلەر: ئالىي، ئوتتۇرا ئالىي، تۆۋەن ئالىي بولۇپ ئۈچ خىل بولاتتى. ئىككىنچى رەتتىكىلەر: يۇقىرى ئوتتۇرانچى، ئوتتۇرا ئوتتۇرانچى، تۆۋەن ئوتتۇرانچىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل بولاتتى. ئۈچىنچى رەتتىكىلەر: يۇقىرى تۆۋەن، ئوتتۇرا تۆۋەن، تۆۋەن تۆۋەن بولۇپ ئۈچ خىل بولاتتى. لى سەي ئوتتۇرا تۆۋەن، يەنى سەككىزىنچى خىل بولغانىدى.

(يۇقىرىقى «پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 366 ـ بەت)

[20] ئۈچ ۋەزىر (三公) — خەن خاقانلىقى دەۋرىدە باش ۋەزىر. ھەربى ۋەزىر ۋە مۇپەتتىش ۋەزىر مەنسۇبىدىكى ئۈچ كىشى ئۈچ ۋەزىر دەپ ئاتىلاتتى. ئۇلار ئوردىنىڭ يۇقىرى ئەمەلدارلىرى ئىدى.

(يۇقىرىقى «پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 258 ـ بەت)

[21] شۇنىڭدىن ئىككى يىل كېيىن — م. ب. 119 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ تۆتىنچى يىلى) كۆزدە تۇتۇلۇدۇ.*

[22] ئالدىچى سەنگۈن (前将军) — خەن خاقانلىقى دەۋرىدە ئالدىچى سەنگۈن، ئارقىچى سەنگۈن، ئوتتۇرىچى سەنگۈن، ئوڭ قول سەنگۈن، سول قول سەنگۈن دەيدىغان ھەربى ئەمەلدارلار بولاتتى. بۇلار ۋەزىردىن بىردەرىجە تۆۋەن تۇراتتى.

(يۇقىرىقى «پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 368 ـ بەت)

[23] خەن يەن (韩嫣) — گۇڭگاۋ تۆرىسى خەن تۇيداڭنىڭ نەۋرىسى. سابىق ۋەزىر خەن (韩) بېگى خەن شىنىنىڭ چەۋرىسى. خەن خاقانى ۋۇدىغا ياراپ كەتكەن ئەمەلدار. كېيىن خان ئانا تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

(يۇقىرىقى «پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 372 ـ بەت)

[24] قوۋۇق ئىچى تۆرىسى (关内侯) — ئۇنۋان. چوڭ تۆرىدىن بىردەرىجە تۆۋەن.

(يۇقىرىقى «پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 372 ـ بەت)

[25] خاقان ۋەلىئەھدى (太子丹) — بۇيەردە خاقان ۋۇدىنىڭ خانىشى ۋېي زىفۇدىن تۇغۇلغان چوڭ ئوغلى ليۇجۇ (刘据) كۆزدە تۇتۇلۇدۇ.

(يۇقىرىقى «پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 373 ـ بەت)

[26] جيەنجاڭ قەسرى (建章宫) — خەن خاقانى ۋۇدى م. ب. 104 ـ يىلى (تەيچۇنىڭ بىرىنچى يىلى) سالدۇرغان. ئورنى بۇگۈنكى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ مەركىزى شىئەن شەھىرىنىڭ ئەتراپىدا.

(يۇقىرىقى «پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 374 ـ بەت)

[27] جۈيەن كۆلى (居延) — بۇگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسى جيۇچۈەن ۋىلايىتىگە قاراشلىق ئېرگىنە خوشۇنىدا.

(يۇقىرىقى «پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 374 ـ بەت)

[28] دەنياڭ (丹阳) — ۋىلايەت. بۇگۈنكى ئەنخۇي ئۆلكىسى جەنۇبىي ئەنخۇي رايونىنىڭ كۆپ جايلىرىنى ۋە جياڭسۇ، جېجياڭ ئۆلكىلىرىنىڭ بىر-

قىسىم جايلىرىنى ئۆزئىچىگە ئالىدۇ. دەنىياڭ ۋىلايىتى بۇرۇن چۇ بەگلىكىگە قارايتتى.

(يۇقىرىقى «پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 374 ـ بەت)

[29] چىلىيەنشەن (祁连山) ـــ تەڭرى تېغىنىڭ گەنسۇ رايونىدىكى قىسمى. ھۇنلار زامانىدا شىنجاڭ رايونىدىكى تەڭرى تېغى ـــ شىمالىي تەڭرى تېغى، گەنسۇ رايونىدىكى تەڭرى تېغى ـــ جەنۇبىي تەڭرى تېغى دەپ ئاتىلاتتى.

(يۇقىرىقى «پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 375 ـ بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 110 ـ جىلد

ھۇنلار تەزكىرىسى

ھۇنلارنىڭ ئەجدادى شياخوۋشى[1] ئەۋلادى بولۇپ، ئۇ چۇنۋېيـ-لەر[2] دەپ ئاتىلاتتى. تاڭ، يۈ زامانلىرىدىن ئىلگىرى ئۇلار (ھۇنلار) تاغ رۇڭلىرى، شيەنيۈن (猃狁)، شۈنيۈ (荤粥) دەپ ئاتىلىپ، شىمالدا چارۋا ـ مال بېقىپ، كۆچۈپ يۈرۈپ ياشايتتى. چارۋا ماللىرىنىڭ كۆپچىلىكى ئات، كالا، قوي بولۇپ، تۆگە، قۇلانلار (ياۋائات) بولسا، ئۇلارنىڭ نادىر چارۋىلىرى ئىدى. ئۇلار ئوت ـ چۆپ، سۇ قوغلىشىپ، كۆچۈپ يۈرەتتى. شەھەر ۋە مۇقىم تۇرىدىغان جايلىرى يوق ئىدى. دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانمايتتى. شۇنداق بولسىمۇ، ھەركىمنىڭ ئۆزىگە تەۋە يېرى بولاتتى. يېزىقى يوق بولۇپ، سۆزگە ئەمەل قىلىناتتى. بالىلىرى قوي مىنىپ، ئوقيا ئېتىپ، قۇشقاچ، چاشقان ئوۋلايتتى. سەل چوڭ بولغاندا بولسا، تۈلكە، توشقان ئېتىپ ئوزۇقلىناتتى. ياش ۋە ئوتتۇرا ياشلىق ئەر-لەر قاۋۇل، مەرگەن بولۇپ، ئۇلار تولۇق قوراللانغان چەۋەندازلار ئىدى. ئادەتتە، چوپانلىق قىلىپ، ئوۋ ئوۋلاش بىلەن تىرىكچىلىك قىلاتتى. زۆرۈرىيەت تۇغۇلغاندا بولسا، ھەممىسى ئاتلىنىپ، جەڭ مەشقى ئېلىپ بېرىپ، باسمىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئۇلارنىڭ تەبىئىتى مانا شۇنداق ئىدى. ئۇلار يىراقتا ئوقيا، يېقىندا قىلىچ-نەيزە ئىشلىتەتتى، ئۇرۇش پايدىلىق بولسا ئىلگىرىلەپ، پايدىسىز بولسا چېكىنەتتى. قېچىشنى ھار كۆرمەيتتى. پايدىنى كۆرسە،

ئەدەپ-قائىدىنى ئۆگەتتى، خان ۋە ئاقساقاللىرىدىن تارتىپ تاكى تۆۋەنگىچە ھەممىسى مالنىڭ گۆشىنى يەپ، تېرىسىنى كىيىم-كېچەك قىلىپ كىيەتتى. جۈۋىنى يېپىنچا، كىگىزنى سېلىنچا قىلاتتى. مالنىڭ سېمىزىنى قاۋۇل-قىرانلىرى، ئاشقانىنى قېرى-ئاجىزلىرى يەيتتى، ساغلام، قاۋۇل ئادەملەر ئەتىۋارلىنىپ، قېرى، ئاجىزلار كەمسىتىلەتتى. ئاتىسى ئۆلسە، ئوغلى ئۆگەي ئانىسىنى، ئاكىسى ئۆلسە، ئىنىسى يەڭگىسىنى، ئىنىسى ئۆلسە، ئاكىسى ئىنىسىنىڭ خوتۇنىنى ئالاتتى. ئۇلارنىڭ ئادىتىچە، ئىسىم ئاتىلاتتى، فامىلە بولمايتتى.

شيا خانلىقىدا تەرتىپ بۇزۇلۇپ، گۇڭ ليۇ ئېكىن بېگىنىلىك[3] ئەمىلىدىن مەھرۇم بولغاندىن كېيىن، غەربىي رۇڭلار ئىچىگە قېچىپ بېرىپ، رۇڭلارغا ئايلىنىپ، بىن (豳) دېگەن يەردە تۇرۇپ قالغانىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، 300 نەچچە يىللار ئۆتۈپ، رۇڭ-دىلار چوڭ ئاقسا قال دەنفۇ (大王亶父)غا ھۇجۇم قىلىدۇ. دەنفۇ چى تېغىنىڭ ئېتىكىگە قېچىپ بارىدۇ. بىنلىقلار ئۇنىڭغا ئەگىشىپ بېرىپ، شۇ يەرگە ئورۇنلىشىدۇ. شۇندىن ئېتىۋارەن، جوۋ (周) خانلىقىنىڭ ئاساسى قۇرۇلۇشقا باشلايدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن 100 نەچچە يىللار ئۆتۈپ، غەرب تەرەپ بەگلەر بېگى جىچاڭ چۈەن يىشى (畎夷氏) ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئون نەچچە يىللار ئۆتۈپ، جوۋ ۋۇ ۋاڭ (周武王) جوۋ (纣) ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ، لويى شەھىرىنى بىنا قىلدى. كېيىن يەنە فېڭچىڭ، خاۋچىڭ شەھەرلىرىدە تۇرۇپ، يات قەۋم رۇڭلارنى جىڭشۈي، لوشۈي دەريالىرىنىڭ شىمالىغا سۈرۈپ تاشلىدى. ئۇلارغا "قىر ياساقچىلىرى"[4] دەپ ئىسىم قويۇپ، ۋاقتى-ۋاقتىدا ئولپان ئېلىپ تۇردى. شۇنىڭدىن ئىككى يۈز نەچچە يىللار ئۆتكەندىن كېيىن، جوۋ خانلىقىدا تەرتىپ بۇزۇلۇپ، جوۋ مۇ ۋاڭ چۈەنرۇڭلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ، تۆت ئاق بۆرى، تۆت بۇغا غەنىمەت ئېلىپ قايتىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن،

قىردىن ياساق كەلمەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن جوۋ خانلىقىدا «جازا دەستۇرى»[5] تۈزۈلۈپ، (جازا قانۇنى) يولغا قويۇلىدۇ. جوۋ مۇ ۋاڭدىن كېيىن ئىككى يۈز نەچچە يىللار ئۆتىدۇ. جوۋ يوۋ ۋاڭ ئۆزىنىڭ سۆيۈملۈك كىچىك خانىشى باۋسى تۈپەيلىدىن شېن بېگى بىلەن ئارازلىشىپ قالىدۇ. غەزەپلەنگەن شېن بېگى چۈەنرۇڭلار بىلەن بىرلىكتە جوۋ يوۋ ۋاڭغا ھۇجۇم قىلىپ ۋە ئۇنى لىشەن تېغى ئېتىكىدە ئۆلتۈرۈپ، جوۋ خانلىقىدىن جياۋخو[6] كۆلىنى تارتىۋالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ، جىڭشۈي، ۋېيشۈي دەريالىرى ئارىلىقىغا ماكانلىشىۋېلىپ، جوۋ خانلىقىغا تاجاۋۇزچىلىق ۋە زوراۋانلىق قىلىشقا باشلايدۇ. چىن شياڭگۇڭ جوۋ خانلىقىنى قۇتقۇزۇپ قالغاندىن كېيىن، جوۋ پىڭ ۋاڭ فېڭچىڭ ۋە خاۋچىڭ شەھەرلىرىنى تاشلاپ، شەرققە لويى شەھىرىگە كۆچۈپ بارىدۇ. ئەنە شۇ چاغدا چىن شياڭگۇڭ رۇڭلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ، ئۇلارنى چى ۋىلايىتىگىچە قوغلاپ بارىدۇ. شۇندىن باشلاپ، چىن شياڭگۇڭ بەگلەر قاتارىغا ئۆتىدۇ. ئۇنىڭدىن 65 يىل كېيىن، تاغ رۇڭلىرى يەن بەگلىكىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، چى بەگلىكى ئۈستىگە يۈرۈش قىلغانلىقتىن، چى لىگۇڭ[7] شەھىر سىرتىدا رۇڭلار بىلەن جەڭ قىلىدۇ، ئۇنىڭدىن يەنە 44 يىل ئۆتۈپ، تاغ رۇڭلىرى (山戎) يەن بەگلىكى ئۈستىگە يۈرۈش قىلغاچقا، يەن بەگلىكى چى بەگلىكىدىن جىددى ياردەم سورايدۇ. چى خۇەنگۇڭ شىمالغا يۈرۈش قىلىپ، تاغ رۇڭلىرى بىلەن جەڭ قىلىدۇ، تاغ رۇڭلىرى قاچىدۇ. ئاندىن يەنە 20 نەچچە يىللار ئۆتكەندىن كېيىن، رۇڭ-دىلار لويى شەھىرىگە كېلىپ، جوۋ شياڭۋاڭغا يۈرۈش قىلىدۇ. جوۋ شياڭۋاڭ جېڭ (郑) بەگلىكىنىڭ فەنچىڭ[8] شەھىرىگە قېچىپ كېتىدۇ. باشتىلا جوۋ شياڭۋاڭ جېڭ بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىش غەرىزىدە يۈرگەنىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن رۇڭ-دىلاردىن ئۆيلىنىپ، خانىش (后) قىلىپ بېكىتىدۇ ۋە رۇڭ، دى ئەسكەر-

لىرى بىلەن بىرلىكتە جىلڭ بەگلىكى ئۈستىگە يۈرۈش قىلىدۇ، ئۇزۇن
ئۆتمەي، رۇڭ-دىلىق خوتۇننى خانىشلىقتىن قالدۇرىدۇ. خوتۇن
بۇنىڭغا نارازى بولىدۇ. جوۋشياڭۋاڭنىڭ ئۆگەي ئانىسى خانىش
خۇيخوۋ (惠后) نىڭ زى دەي[9] ئىسىملىك ئوغلى بولۇپ،
خانىش خۇيخوۋنىڭ ئوغلى زىدەينى خان قىلىپ تىكلەش غەرىزى
بولغاچقا، ئۇ رۇڭ-دىلىق خانىش ۋە زىدەيلەر بىلەن ئىچكىي جەھەت-
تىن ماسلىشىپ، رۇڭ-دىلارغا يول ئېچىپ بېرىدۇ. نەتىجىدە رۇڭ-
دىلار باستۇرۇپ كىلىپ، جوۋ شياڭۋاڭنى تارمار قىلىپ، زىدەينى
خان قىلىپ كۆتىرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن رۇڭ-دىلارنىڭ بىر قىسمى
لۇخۇنتگە ماكانلىشىپ، شەرقتە ۋېي (卫) بەگلىكىگە تۇتۇشۇدۇ ۋە
جوۋخانلىقىغا دائىم تاجاۋۇزچىلىق ۋە زوراۋانلىق قىلىپ تۇرغانلىق-
تىن، جوۋ خانلىقى رۇڭ-دىلاردىن تولىمۇ بىزار بولۇپ كېتىدۇ.
شۇنىڭ ئۈچۈن شائىرلار:

رۇڭ-دىلارغا زەربە بېرىپ،
شيەنيۈنگە يۈرۈش قىلىپ،
هارۋىنى گۈلدۈرلىتىپ،
تەيىۋەنگىچە باردۇق بىز.
دۈشمەنگە يۈرۈش قىلىپ،
قورغاننى پۇختا سېلىپ،
شىمال يۆننى (تەرەپىنى) تىنجىتىپ
بۇ ئەلنى قوغدايلى بىز.

دەپ قوشاق توقۇغاندى.

جوۋ شياڭۋاڭ تۆت يىل سىرتتا سەرگەردان بولۇپ يۈرۈپ،
ئاندىن جىن (晋) بەگلىكىگە ئەلچى ئەۋەتىپ ياردەم سورىدى،
بىگىدىن تەختكە چىققان جىن ۋېنگۇڭ زوراۋانلىق بىلەن ئۈستۈن-
لۈككە ئېرىشىش غەرىزىدە، ئەسكەر چىقىرىپ رۇڭ-دىلار ئۈستىگە

يۈرۈش قىلىپ، ئۇلارنى قوغلاپ چىقاردى. زى دەينى ئۆلتۈرۈپ،
جوۋ شياڭۋاڭنى قايتۇرۇپ كىلىپ، لويى شەھىرىگە ئورۇنلاشتۇردى.

بۇ ۋاقىتتا، چىن (秦)، جىن (晋) بەگلىكلىرى قۇدرەتلىك-
كۈچلۈك بەگلىكلەر ئىدى. جىن ۋېنگۇڭ رۇڭ-دىلارغا يۈرۈش
قىلىپ، ئۇلارنى خېشىدىكى يىنشۈي،[10] لوشۈي دەريالىرى ئارى-
لىقىغا قوغلىدى. بۇلار قىزىل دى، ئاق دى دەپ ئاتالدى. چىن
مۇگۇڭ يۈيۈكنى قولغا كەلتۈرگەندىن كېيىن، غەربىي رۇڭ دائىرىسى-
دىكى سەككىز خانلىق چىن خانلىقىغا قارىدى. لۇڭشەن تېغىنىڭ
غەربىدە مىيەنجۇ [11] رۇڭلىرى، كۈن رۇڭلىرى[12]، دىلار، ۋەن
رۇڭلىرى؛ چىشەن، لياڭشەن تاغلىرى، جىڭشۈي، چىشۈي دەريا-
لىرىنىڭ شىمالىدا يىچۈ رۇڭلىرى، دالى رۇڭلىرى، ۋۇجىز رۇڭ-
لىرى،[13] چۈيەن[14] رۇڭلىرى بولۇپ، جىن بەگلىكىنىڭ شىما-
لىدا بولسا، لىنخۇ رۇڭلىرى، لۇفەن رۇڭلىرى بار ئىدى، يەن بەگ-
لىكىنىڭ شىمالىغا بولسا، تۇڭگۇسلار[15]، تاغ رۇڭلىرى جايلاشقان.
ئۇلار ھەرقايسى تاغ-جىلغىلارغا تارقالغان بولۇپ، ئۆز ئالدىغا
باشلىقلىرى بولاتتى. توپ-توپ بولۇپ ئولتۇراقلاشقان بولسىمۇ،
بىرلىشىپ كېتەلمەيتتى.

بۇنىڭدىن 100 نەچچە يىللار ئۆتكەندىن كېيىن، جىن داۋ-
گۇڭ[16] ۋېي جياڭنى رۇڭ-دىلار بىلەن يارىشىشقا ئەۋەتكەچكە،
رۇڭ-دىلار جىن بەگلىكىنى زىيارەت قىلىدۇ. يەنە 100 نەچچە
يىللار ئۆتكەندە، جاۋشياڭزى گوۋجۇ تېغىدىن ئېشىپ، رۇڭ-دىلارنى
تارمار قىلىپ ۋە دەي بەگلىكىنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ، ھۇنلار ئېلىگە
يېقىنلىشىدۇ. ئاندىن جاۋشياڭزى خەن، ۋېي بەگلىكلىرى بىلەن
بىرلىكتە جىبونى يوقىتىپ، جىن بەگلىكىنىڭ يەرلىرىنى بۆلىۋېلىپ
ئالىدۇ. شۇنداق قىلىپ، جاۋ بەگلىكى، دەي بەگلىكى بىلەن گوۋجۇ
تېغىنىڭ شىمالىنى، ۋېي بەگلىكى خېشى بىلەن شاڭجۈن ۋىلايەت-

لىرىنى ئىگەللەپ، رۇڭلار بىلەن چېگرىداش بولىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، يىچۇ رۇڭلىرى شەھەر-قەلئەلەرنى سېلىپ ئۆزىنى قوغدىغان بولسىمۇ، لېكىن چىن بەگلىكى ئۇلارنىڭ يەرلىرىنى پىلە قۇرۇتىدەك يەپ، ئاخىرى چىن خۇيۋاڭ[17] زامانىغا كەلگەندە، يىچۇ رۇڭلىرىنىڭ 25 شەھىرىنى ئىگەللەيدۇ. خۇيۋاڭ ۋېي بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىپ، شىخې، شاڭجۈن ۋىلايەتلىرىنى تامامەن چىن بەگلىكىگە قوشۇۋالىدۇ. چىن جاۋۋاڭ زامانىسىدا يىچۇ رۇڭلىرىنىڭ خانى خان ئانا شۈەن تەيخۇ بىلەن ئوينايدۇ، خان ئانا شۈەن تەيخۇ يىچۇ رۇڭ خانىدىن ئىككى بالا تۇغىدۇ. خان ئانا شۈەن تەيخۇ يىچۇ رۇڭ خانىنى ھىيلە-مىكىر بىلەن گەنچۈەندە ئۆلتۈرىدۇ. ۋە ئەسكەر چىقىرىپ، يىچۇ رۇڭلىرىغا يۈرۈش قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، چىن بەگلىكى لۇڭشى، بېيدى، شاڭجۈن ۋىلايەتلىرىنى ئىگەللەيدۇ. سەددىچىننى بىنا قىلىپ، ھۇنلاردىن مۇداپىئە كۆرىدۇ. جاۋبەگلىكى بېگى ۋۇلىڭۋاڭمۇ ئۆرپ-ئادەتنى ئۆزگەرتىپ، ھۇنچە كىيىنىپ، ئات مىنىش ، ۋە ئوقيا ئېتىشنى ئۆگىنىپ، شىمالدا لىنخۇ، لۇفەن ھۇنلىرىنى تارمار قىلىپ، سەددىچىننى بىنا قىلىدۇ. (جاۋ ۋۇلىڭۋاڭ سېپىلنى دەيجۈندىن باشلاپ، چۇغاي (يىڭشەن) تېغىنىڭ ئېتىكى بىلەن گاۋچۈگە يەتكۈزىدۇ ۋە ئۇنى چېگرا قىلىپ، يۈنجۇڭ، يەنمېن، دەيجۈن ۋىلايەتلىرىنى تەسىس قىلىدۇ. كېيىن يەن بەگلىكىدە ئۆتكەن چىن كەي ناملىق دانىشمەن قوماندان ھۇن ئېلىدە تۇرغاق بولغانىدى. ھۇنلار ئۇنىڭغا ناھايىتىمۇ ئىشىنەتتى. ئۇ يەن بەگلىكىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، تۇڭگۇسلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى تارمار قىلغاچقا، تۇڭگۇسلار 1000 چاقىرىملاپ ئارقىغا چېكىنگەنىدى. جىن كې بىلەن بىللە چىن بېگىنى (چىن شىخۇاڭنى) ئۆلتۈرمەكچى بولغان چىن ۋۇياڭ دېگەن كىشى چىن كەينىڭ نەۋرىسى بولاتتى. يەن بەگلىكىمۇ ھۇنلاردىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن،

زاۋياڭدىن[18] شياڭپىڭغىچە[19] سېپىل سېلىپ ۋە شاڭگۇ، يۈياڭ[20]، يوۋبېيپىڭ، لياۋشى، لياۋدۇڭ ۋىلايەتلىرىنى تەسىس قىلغانىدى. شۇ زاماندا يەتتە مەدەنىيەتلىك بەگلىك ئىچىدە ئۈچ بەگلىك ھۇنلار بىلەن چېگرىداش ئىدى. جاۋ بەگلىكىنىڭ سەركەردىسى لى مۇ زاماندا، ھۇنلار جاۋ بەگلىكى چېگرىسىغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىشكە پېتىنالمايتتى، چىن بەگلىكى ئالتە بەگلىكنى تارمار قىلغاندىن كېيىن چىن شىخۇاڭ مېڭ تيەننى 100000 كىشىلىك قوشۇن بىلەن شىمالدىكى ھۇنلارغا قارشى جازا يۈرۈشىگە ئەۋەتىپ، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنى تامامەن قايتۇرۇپ ئالدى. شۇنىڭ بىلەن خۇاڭخې دەرياسىنى قورۇل قىلىپ، دەريا بويىدا 44 ناھىيە بىنا قىلىپ ۋە بۇ يەرلەرنى قوغداش ئۈچۈن جىنايەتچىلەرنى كۆچۈرۈپ چىقىپ ئورۇنلاشتۇرغانىدى. لىنتاۋدىن لياۋدۇڭغىچە سوزۇلغان 10000 چاقىرىمدىن ئوشۇق چېگرادىكى تاغلار، خەتەرلىك ھاڭ ۋە جىلغىلارنى بويلاپ سېپىل سوقتۇرۇپ (ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە كونا سېپىللار قايتىدىن ياسىلىپ)، جيۇيۈەندىن[21] يۈنياڭغىچە[22] ئۇدۇل يول ئاچقانىدى. يەنە دەريادىن ئۆتۈپ، ياڭشەن تېغى بىلەن بېيجيا ئارىلىقىدىكى يەرلەر ئىگەللەندى.

شۇ ۋاقىتلاردا، تۇڭگۇسلار كۈچەيگەن، ياۋچىلار راۋاج تاپقانىدى. ھۇنلارنىڭ تۇمەن[23] ناملىق تەڭرىقۇتى چىن خاقانلىقىغا تەڭ كېلەلمەي شىمالغا كۆچكەن. ئون نەچچە يىللار ئۆتۈپ، مېڭ تيەن ئۆلۈپ، بەگلەر چىن خاقانلىقىغا قارشى ئىسيان كۆتەرگەچكە، خاقانلىق پاراكەندىچىلىك ئىچىدە قېلىپ، چىن خاقانلىقى چېگرا ساقلاشقا كۆچۈرۈپ كەلگەن جىنايەتچىلەر ئاساسىي جەھەتتىن قايتىپ كېتىشكەنىدى. شۇنىڭ بىلەن قولايلىق شارائىتقا ئېرىشكەن ھۇنلار يېڭىۋاشتىن تەدرىجىي ھالدا دەريانىڭ (خۇاڭخېنىڭ) جەنۇبىغا ئۆتۈپ، چىن خاقانلىقى بىلەن قەدىمكى چېگرا بويىچە چېگرىداش بولۇ-

ۋالدى.

تەگرىقۇت تۇمەننىڭ باتۇر (بودۇ)[24] ئىسىملىك خان تېكىنى بار ئىدى. كېيىن تەگرىقۇتنىڭ سۆيۈملۈك ئالچىسى[25] ئۇنىڭغا كىچىك ئوغلىنى تۇغۇپ بەرگەندىن كېيىن، تەگرىقۇت باتۇرنىڭ خان تېكىنلىك ئورنىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، كىچىك ئوغلىنى خان تېكىن قىلماقچى بولىدۇ ۋە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن باتۇر ياۋچىلارغا تۇرغاق قىلىپ ئەۋەتىلىدۇ. باتۇر ياۋچى ئېلىدە تۇرغاق بولۇپ تۇرغاندا، تۇمەن ياۋچى ئېلىگە ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىدۇ. ياۋچىلار باتۇرنى ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا، باتۇر ياۋچىلارنىڭ بىر تۇلپار ئېتىنى ئوغۇرلاپ مىنىپ، ئۆز ئېلىگە قېچىپ كېلىدۇ. ئوغلىنىڭ باتۇرلۇقىغا قايىل بولغان تۇمەن ئۇنى 10000 چەۋەندازغا باش قىلىدۇ. باتۇر (ۋىژىلداپ ئۇچىدىغان) ئاۋازلىق ئوق ياسىتىپ، ئۆز چەۋەندازلىرىغا قارىتىپ ئېتىشنى مەشىق قىلدۇرىدۇ ۋە: «مېنىڭ ئاۋازلىق ئوقۇم قەيەرگە قارىتىپ ئېتىلسا، ھەممىڭلار شۇ يەرگە قارىتىپ ئاتىسىلەر، كىم ئاتمايدىكەن، ئۇنىڭ كاللىسى ئېلىنىدۇ!» دەپ بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ. ھەممە شىكارغا چىققاندا، ئاۋازلىق ئوق ئېتىلماستىن تۇرۇپ، ئوق چىقارغانلارنىڭ دەرھال كاللىسىنى ئالىدۇ. بىر قېتىم باتۇر ئۆزىنىڭ تۇلپار ئېتىنى نىشانلاپ ئاۋازلىق ئوق ئاتىدۇ. ئەتراپىدىكىلەردىن بەزىلەر ئاتنى ئېتىشقا جۈرئەت قىلالمىغاچقا، باتۇر دەرھال ئۇلارنىڭ كاللىسىنى ئالىدۇ. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، يەنە ئۆزىنىڭ سۆيۈملۈك خوتۇنىغا قارىتىپ ئاۋازلىق ئوق ئاتقاندا، ئەتراپىدىكىلەردىن بەزىلەر ئىنتايىن قورقۇپ ئېتىشقا جۈرئەت قىلالمىغانلىقتىن، باتۇر ئۇلارنىڭمۇ كاللىسىنى ئالىدۇ. بىر مەزگىل ئۆتۈپ، باتۇر يەنە بىر قېتىم شىكارغا چىققاندا، تەگرىقۇتنىڭ تۇلپار ئېتىنى نىشانلاپ ئاۋازلىق ئوق ئاتىدۇ. ئەتراپىدىكى نەۋكەرلىرىمۇ ئاتىدۇ. ئاندىن، باتۇر ئەتراپىدىكى ئادەملەرنىڭ كارغا يارايدىغانلىقىغا كۆزى يېتىدۇ.

كېيىن، ئاتىسى تۇمەن تەگرىقۇت بىلەن بىللە شىكارغا چىقىپ، تۇمەنگە قارىتىپ ئوق ئاتىدۇ، ئەتراپىدىكىلەرمۇ ئاۋازلىق ئوق بىلەن تەڭلا ئوق چىقىرىپ، تۇمەننى ئېتىپ ئۆلتۈرىدۇ، شۇنىڭدىن كېيىن باتۇر ئۆگەي ئانىسىنى، ئىنىسىنى ھەممە ئۆزىگە بويسۇنمىغان ۋەزىرلەرنى تامامەن ئۆلتۈرىدۇ ۋە ئۆزىنى تەگرىقۇت دەپ ئېلان قىلىدۇ.

باتۇر تەختكە چىققاندا، تۇڭگۇسلار قۇدرەتلىك ئەل ئىدى. ئۇلار باتۇرنىڭ ئاتىسىنى ئۆلتۈرۈپ تەختكە چىققانلىقىنى ئاڭلاپ، تۇمەندىن قالغان تۇلپارنى سوراپ، باتۇرغا ئەلچى ئەۋەتىدۇ. باتۇر ئەتراپىدىكى مەنسەپدارلارنى توپلاپ مەسلىھەت سالغاندا، مەنسەپدارلار: «تۇلپار ئات ھۇن ئېلىنىڭ تەۋەررۇك ئېتى. بەرمىسۇن» دېيىشىدۇ. باتۇر: «خوشنىمىز بولغان ئەلدىن بىر ئاتنى ئايايمىزمۇ؟» دەيدۇ ۋە ئاتنى تۇڭگۇسلارغا بېرىۋېتىدۇ. تۇڭگۇسلار باتۇرنى قورقۇنچاق ھېسابلاپ ئۇزۇن ئۆتمەي، تەگرىقۇتنىڭ بىر ئالچىسىنى سوراپ باتۇرغا يەنە ئەلچى ئەۋەتىدۇ. باتۇر ئەتراپىدىكى مەنسەپدارلىرىدىن مەسلىھەت سورىغىنىدا، مەنسەپدارلار غەزەپلىنىپ: «تۇڭگۇسلار يولسىزلىق قىلىپ ئالچى سوراپتۇ، ئۇلارنىڭ ئەدىۋىنى بېرەيلى!» دەپ ۋاقىرىشىدۇ، باتۇر بولسا: «خوشنىمىز بولغان ئەلدىن بىر ئايالنى ئايايمىزمۇ؟» دەپ ياخشى كۆرۈپ ئالغان ئالچىسىنى تۇڭگۇسلارغا بېرىۋېتىدۇ. تۇڭگۇسلار خانى بارغانچە كۆرەڭلەپ، غەربكە ھۇجۇم قىلىدۇ. تۇڭگۇسلار بىلەن ھۇنلارنىڭ ئارىلىقىدا 1000 چاقىرىمدىن ئوشۇق كېلىدىغان بىر ئىنسى-جىنسى يوق تاشلاندۇق يەر بولۇپ، ھەر ئىككى تەرەپ مۇشۇ يەرنىڭ ئىككى چېتىگە كەپىلەرنى ياساپ، قاراۋۇللارنى قوياتتى. تۇڭگۇسلار باتۇر تەگرىقۇتقا ئەلچى ئەۋەتىپ: «سىلەر ھۇنلار بىزنىڭ قاراۋۇلخانىمىز ئالدىدىكى تاشلاندۇق بوش يەرگە ئاياق باسقۇچى بولماڭلار. ئۇ

يەرنى بىز ئىگىلىمەكچىمىز» دەيدۇ. باتۇر مەنسەپدارلىرىنى يىغىپ يەنە مەسلىھەت سورىغاندا، مەنسەپدارلارنىڭ بەزىلىرى: «ئۇ يەرنى بىز تاشلىۋەتكەن، ئۇنى بەرسەكمۇ بولىدۇ، بەرمىسەكمۇ بولىدۇ» دېيىشىدۇ بۇنى ئاڭلاپ دەرغەزەپ بولغان باتۇر «يەر-زېمىن دۆلەتنىڭ ئاساسى. نېمە ئۈچۈن زېمىنىمىزنى بېرىدىكەنمىز؟!» دەيدۇ ۋە زېمىن بېرەيلى دېگۈچىلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ كاللىسىنى ئالىدۇ. باتۇر تەكرىقۇت يۇرۇشقا ئاتلىنىپ، ئەل ئىچىدە يۇرۇشقا چىقمىغانلارنىڭ كاللىسى ئېلىنىدىغانلىقىنى جاكالايدۇ. شۇنىڭ بىلەن شەرققە-تۇڭگۇسلار ئۈستىگە يۇرۇش قىلىدۇ. ئەزەلدىن باتۇرنى كۆزگە ئىلماي كەلگەن تۇڭگۇسلارنىڭ ھېچقانداق تەييارلىقى يوق ئىدى. باتۇر قوشۇن بىلەن كېلىپ، تۇڭگۇسلار خانىنى تار-مار قىلىپ، ئاھالىسىنى ئەسىر، مال-مۈلكىنى غەنىمەت ئېلىپ قايتىدۇ. باتۇر غەربكە-ياۋچىلار ئۈستىگە يۇرۇش قىلىپ، ياۋچىلارنى سۈرۈپ چىقىرىدۇ. جەنۇبتا لۇفەن خانىنى، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى بەيان خانىنى ئۆزىگە قارىتىۋالىدۇ. چىن شىخۇاڭ دەۋرىدە مېڭ تيەن ھۇنلاردىن تارتىۋالغان يەرلەرنىڭ ھەممىسىنى قايتۇرۇۋېلىپ، دەريانىڭ جەنۇبىدىكى قەدىمكى قورۇلىنى خەن خاقانلىقى بىلەن چېگرا قىلىپ، تاكى جۇنا، فۇشى دېگەن يەرلەرگىچە يېتىپ كېلىدۇ. ئاندىن، يەن، دەي ۋىلايەتلىرىگە تاجاۋۇز قىلىدۇ. شۇ چاغلاردا خەن قوشۇنلىرى شياڭ يۈ بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقان بولۇپ، خەن ئۇرۇش ھارغىنلىقى ئىچىدە تۇرۇۋاتقاچقا، باتۇر قۇدرەت تېپىپ، 300000 دىن ئارتۇق جەڭگىۋار قوشۇنغا ئىگە بولغانىدى.

ھۇنلار چۇنۋېيدىن تۈمەنگىچە بولغان نەچچە مىڭ يىللار مابەينىدە، بەزىدە كۆپىيىپ، بەزىدە ئازىيىپ، تارقاق ياشاپ كەلگەنىدى. ئۇلارنىڭ شەجەرە-نەسەبنامىلىرىنى بىلىش، تۈزۈشكە بولمايتتى. لېكىن باتۇرغا كەلگەندە ناھايىتى قۇدرەت تېپىپ، شىمالدىكى تائىپە-

لەرنى تامامەن بويسۇندۇرۇپ، جەنۇبتا خەنگە تاقابىل تۇرماقتا ئىدى، مانا شۇندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ شەجەرە-نەسەبنامىلىرى، ئەمەل-مەنسەپ ناملىرى ۋە ئۇنۋانلىرىنى بىلىۋېلىش-خاتىرىلەشكە ئىمكانىيەت تۇغۇلغانىدى.

باتۇر ئوڭ تۇغ قان، سول تۇغ قان، ئوڭ قول قان، سول قول قان، ئوڭ چوڭ سەركەردە[26]، سول چوڭ سەركەردە، ئوڭ چوڭ تۇتۇق بەگ[27]، سول چوڭ تۇتۇق بەگ، ئوڭ چوڭ تۇتۇن بېگى[28]، سول چوڭ تۇتۇن بېگى، ئوڭ قۇت بېگى[29]، سول قۇت بېگى تەسىس قىلدى. ھۇنلار بىلىملىك دانىشمەننى «تۇغ» دەپ ئاتايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئادەتتە سول تۇغ قانلىققا خان تېگىن بەلگىلىنەتتى. ئوڭ-سول تۇغ قانلاردىن تۆۋەندە سەنگۇنلەرگە قەدەر چوڭلىرىدا 10000، كىچىكلىرىدە بىر نەچچە مىڭ چەۋەنداز بولۇپ، ئومۇمەن، 24 باشلىق بولاتتى، بۇ قوشۇنلار «تۈمەن چەۋەنداز»[30] دەپ ئاتىلاتتى. ئۇلۇغ مەنسەپلەر ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا مىراس قالاتتى. قويان[31]، لان[32] ئۇرۇقلىرى، ئاندىن قالسا، شۇبۇ[33] ئۇرۇقى ئالىي مەرتىۋىلىك ئۈچ ئۇرۇق ھېسابلىناتتى. سول قانات قانلار شەرق تەرەپكە جايلاشقان بولۇپ، شاڭگۇ ۋىلايىتىگە ئۇدۇل كېلەتتى. شەرقتە خۇيخې[34]، چاۋشيەنلەر بىلەن تۇتىشاتتى. ئوڭ قانات قانلار غەرب تەرەپكە جايلاشقان بولۇپ، شاڭجۈن ۋىلايىتىگە ئۇدۇل كېلەتتى. غەربتىكى چېگرىسى ياۋچى، دى، چياڭلار بىلەن تۇتىشاتتى، تەكرىقۇتنىڭ ئوردىسى بولسا، دەيجۈن، يۈنجۇڭ ۋىلايەتلىرىگە ئۇدۇل جايلاشقانىدى. خانلارنىڭ يەرلىرى ئايرىم بولۇپ، ئۇلار ئوت-چۆپ، سۇ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرەتتى. لېكىن خانلار ئىچىدە، ئوڭ تۇغ قان، سول تۇغ قان، ئوڭ قول قان، سول قول قانلار ناھايىتى چوڭ بولاتتى. ئوڭ-سول قۇت بەگلىرى ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشكە ياردەملىشەتتى. 24 باشلىقنىڭمۇ ھەر قايسىسىنىڭ ئۆز

ئالدىغا تەسىس قىلغان مىڭبېشى[35] يۈز بېشى، ئون بېشى، كىچىك
قان[36]، ۋەزىر[37]، سەركەردە، تۇتۇق بەگ، تۇتۇن بېگى،
قۇتتۇبەگ (且渠) قاتارلىق ئەمەلدارلىرى بولاتتى.

ھەرىيلى نورۇز ئېيىدا، ھۇن باشلىقلىرى تەڭرىقۇت ئوردىسىدا
باش قوشۇپ نەزىر-چىراق قىلاتتى. بەشىنچى ئايدا لۇڭچېڭ[38]
شەھىرىگە يىغىلىپ، چوڭ مەرىكە ئۆتكۈزۈپ، ئاتا-بوۋى-
لىرى، ئاسمان—زېمىن، روھ-ئەرۋاھلارغا ئاتاپ زارا-خەتمە
قىلاتتى. كۈزدە ئاتلار سەمرىگەندە دەيلىن (蹛林) ئىبادەت ئورمان-
لىقى) گە يىغىلاتتى. ئادەم، ئات-ئۇلاقنىڭ ھېسابى ئېلىناتتى.
ھۇنلارنىڭ قانۇنىدا شەمشەر (پىچاق) بىلەن كىشىنىڭ بىر چىدىن
ئارتۇق يېرىنى زەخىملەندۈرگۈچىگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلەتتى.
مال-مۈلۈك ئوغۇرلىغۇچىلارنىڭ ئۆي-بىساتى، مال-مۈلكى مۇسا-
دىرە قىلىناتتى. جىنايەت سادىر قىلغانلاردىن جىنايىتى كىچىكلەرنىڭ
ئۇشۇقى چېقىلاتتى. جىنايىتى چوڭلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلەتتى.
قاماق جازاسى ئون كۈندىن ئاشمايتتى، پۈتۈن بىر ئەلدە قاماقتا ياتى-
قۇچىلار بىر نەچچە كىشىلا بولاتتى، خالاس. تەڭرىقۇت ھەر تاڭدا
قارارگاھىدىن چىقىپ، كۈنگە قاراپ تازىم قىلاتتى. ئاخشىمى ئايغا
تازىم قىلاتتى. ھۇنلار ئولتۇرۇشتا تۆرنى سولدىن باشلاپ، شىمالغا
يۈزلىنىپ ئولتۇراتتى. بۇرجىنىڭ بەشىنچى خانىسى بىلەن مۈچەلنىڭ
ئالتىنچى خانىسى بىرلەشكەن كۈن ھۇنلاردا خەيرلىك كۈن ھېساب-
لىناتتى. ھۇنلار ئۆلۈكنى دەپنە قىلىشتا، ئىچ-تاش قىلىپ، قوش
قەۋەت تاۋۇت ياساپ، ئۇنىڭغا ئۆلۈكنى ئالتۇن-كۈمۈش، كىيىم-
كېچەك بىلەن بىللە سالاتتى. ئۇلاردا گۆر ئۈستىگە دەرەخ تىكىش،
ھازا كىيىمى كىيىش ئادىتى يوق ئىدى. ئۆلگۈچى بىلەن ئۇنىڭ
يېقىن خىزمەتچىلىرى، كىچىك خوتۇنى بىللە كۆمۈلەتتى. مۇنداق
بىللە كۆمۈلگۈچىلەر كۆپ بولغاندا، بىر نەچچە ئون ياكى 100

كىشىگە يېتەتتى. ھۇنلار يۇلتۇز ۋە ئايغا قاراپ پائالىيەت ئېلىپ
باراتتى. ئاي تولغاندا جەڭگە چىقاتتى، ئاي كۆتمەك ۋاقتىدا جەڭدىن
قايتاتتى، دۈشمەندىن بىرنى ئۆلتۈرگۈچى ياكى ئەسىر ئالغۇچىغا بىر
ئاپقۇر شاراپ ئىنئام قىلىناتتى. ئېرىشكەن غەنىمەت-ئولجىسى
كۆرسەتكەن خىزمىتىگە قاراپ بېرىلەتتى. ئەسىر ئالغان ئادىمىنى
ئۆزى قۇل قىلاتتى. دېمەك، ھۇنلار جەڭ قىلىدىكەن، ھەممە ئۆز
مەنپەئەتلىرى ئۈچۈن كۈرەش قىلاتتى. ئۇلار دۈشمەننى ئالداپ،
مۇھاسىرىگە چۈشۈرۈپ يوقىتىشقا ماھىر بولۇپ، دۈشمەننى كۆرگەن
ھامان ئوقتەك ئېتىلاتتى. ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ يېڭىلىپ قالغاندا
بولسا، ھايت-ھۇيت دېگىچە بۆلۈنۈپ، پىتىراپ قېچىپ كېتەتتى.
جەڭدە ئۆلگەنلەرنى ئېلىپ قايتقۇچىلار، ئۆلگۈچىنىڭ پۈتۈن مال-
مۈلكىگە ئىگە بولاتتى.

باتۇر كېيىن شىمالدا خۇنيۇ[39] چۈشې[40]، دىڭلىڭ[41]،
قىرغىز (خاكاس[42])، شىنلى[43] ئەللىرىنى بويسۇندۇرغان ۋە
شۇنىڭ بىلەن ھۇن ئېلىنىڭ بارلىق مۆتىۋەرلىرى، ئۇلۇغ مەنسەپ-
دارلىرى باتۇر تەڭرىقۇتقا ئىتائەت قىلىپ، ئۇنى ئۆزلىرىگە «توغ»
قىلغانىدى.

بۇ خەن خاقانلىقى ئەلنى ئەمدىلا تىنچىتقان، خەن بېگى خەن-
شىن (韓王信) دەي ۋىلايىتىگە بەگ بولۇپ يۆتكەلگەن، مايى
شەھىرى مەركەز قىلىنغان ۋاقىت ئىدى. زور كۈچ بىلەن ھۇجۇم
قىلغان ھۇنلار، مايىنى مۇھاسىرە قىلىپ ئالغاچقا، خەن بېگى خەن
شىن ھۇنلارغا تەسلىم بولدۇ. ھۇنلار خەن شىننى قولغا چۈشۈر-
گەندىن كېيىن، لەشكەر تارتىپ جەنۇبقا چۈشۈپ، گوۋجۇ تېغىدىن
ئۆتۈپ، تەيىيۈەنگە ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن جىنياڭغا باردۇ. خەن
خاقانى گاۋدى ئۆزى قوشۇن باشلاپ، ھۇنلارغا قارشى ماڭغاندا،
قىشنىڭ مۇدھىش سوغۇقى، قار-شىۋىرغانلىرىغا دۈچ كېلىپ، ئەس-

كەرلەرنىڭ ئۇندىن ئىككى ـ ئۈچىنىڭ قول ـ پۇت بارماقلىرى ئۈششۈپ
چۈشۈپ كېتىدۇ. (تەڭرىقۇت) باتۇر يېڭىلگەن قىياپەتكە كىرىپ
قېچىپ، خەن قوشۇنلىرىنى مىلىكە قىلىپ ئەگەشتۈرۈپ ماڭىدۇ. خەن
قوشۇنلىرى باتۇرنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ يۈرۈپ ئۇرۇش قىلىدۇ.
باتۇر، جەڭگىۋار قىسىملىرىنى يوشۇرۇپ، ئۆزىنى ئاجىز قىلىپ كۆر-
سىتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن خەن خاقانى بارلىق كۈچلىرىنى ئىشقا
سالىدۇ. خەن قوشۇنلىرىنىڭ كۆپچىلىكى پىيادە قىسىملار بولۇپ،
320000 كىشى ئىدى. ئۇلار ھۇنلارنى شىمالغا قوغلاپ ھۇجۇم
قىلىدۇ. گاۋدى ئۆز قىسىملىرىدىن بۇرۇن پىڭچېڭ شەھرىگە يېتىپ
كەلگەنىدى. ئۇنىڭ پىيادە قىسىملىرى تولۇق يېتىپ كەلگىچە، باتۇر
400000 جەڭگىۋار ئاتلىق قوشۇن بىلەن كېلىپ، بەيدېڭ تېغىدا
گاۋدىنى قورشىۋالىدۇ. خەن قوشۇنلىرى تاشقى جەھەتتە ياردەمدىن
ئۈزۈلۈپ، ئىچكى جەھەتتە ئوزۇق ـ تۆلۈكتىن قىسىلىپ، يەتتە كېچە-
كۈندۈز قورشاۋدا قالىدۇ. خەن قوشۇنلىرىنى قورشاپ تۇرغان ھۇن
جەۋەندازلىرىنىڭ غەرب تەرەپتىكىلىرى پۈتۈنلەي ئاق ئاتلىقلار،
شەرق تەرەپتىكىلىرى كۆك ئاتلىقلار، شىمال تەرەپتىكىلىرى قارا
ئاتلىقلار، جەنۇب تەرەپتىكىلىرى بولسا تامامەن تورۇق ئاتلىقلار
ئىدى. گاۋدى زور سوغا ـ سالاملار بىلەن تەڭرىقۇتنىڭ ئالچىسىغا
ئەلچى ئەۋەتىدۇ، ئالچى باتۇرغا: «ئىككى ھۆكۈمدار بوغۇشماڭلار.
بۈگۈن خەن زېمىنىنى ئالدىڭىز، لېكىن سىز تەڭرىقۇت بەرىبىر
بۇ يەرنى ماكان تۇتۇپ تۇرالمايسىز، ئۇنىڭ ئۈستىگە، خەن خاقانى-
نىڭمۇ تەڭرىسى بار. تەڭرىقۇت ئويلىنىپ كۆرۈڭ» دەيدۇ. باتۇر-
نىڭ خەن بېگى خەن شىننىڭ سەركەردىلىرىدىن ۋاڭ خۇاڭ، جاۋ-
لىلار بىلەن ۋەدىلەشكەن قوشۇلۇش ۋاقتى بار ئىدى. لېكىن ۋاڭ
خۇاڭ، جاۋلىلارنىڭ قوشۇنلىرى تېخى يېتىپ كەلمىگەنلىكتىن،
باتۇر خەن خاقانى بىلەن ئۇلارنىڭ تىلى بىرمىكىن دېگەن گۇمانغا

كېلىدۇ. شۇڭا، ئالچىنىڭ گېپىنى ئېلىپ، مۇھاسىرىنىڭ بىر بۇرجى-
كىنى ئېچىۋېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، گاۋدى ئوقياچى سىپاھسالارغا:
«ھەممەڭلار يايىنى تولۇق تارتىپ، ئوقنى سىرتقا قارىتىڭلار!»
دەپ بۇيرۇق بېرىدۇ ۋە ئېچىپ بېرىلگەن بۇرجەكتىن ئۇدۇل
چىقىپ، زور قوشۇنغا قوشۇلىدۇ. باتۇر ئۆز قوشۇنلىرىنى ئېلىپ
ئارقىسىغا يانىدۇ. خەن خاقانلىقىمۇ قوشۇنلىرىنى قايتۇرۇپ، ياخشى-
لىشىش بىتىمى تۈزۈش ئۈچۈن ليۇجىڭنى ھۇنلارغا ئەۋەتىدۇ.
شۇنىڭدىن كېيىن، خەن بېگى خەن شىن ھۇنلارنىڭ سەركەردىسى
سۈپىتىدە، جاۋلى، ۋاڭ خۇاڭلار بىلەن بىللە توختىماي خىلاپ ھالدا،
دەيجۈن، يۈنجۇڭ ۋىلايەتلىرىگە بىر نەچچە قېتىم باستۇرۇپ كىرىپ،
بۇلاڭچىلىق قىلىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي، چېن شى ئاسىيلىق قىلىپ،
خەن بېگى خەن شىن بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، دەيجۈنگە ھۇجۇم
قىلغاچقا، خەن خاقانلىقى ئۇلارغا قارشى فەن كۇەيىنى ئەۋەتىپ،
دەيجۈن، يەنمېن، يۈنجۇڭ ۋىلايەتلىرىنى ناھىيىلىرى بىلەن قاي-
تۇرۇۋالىدۇ، لېكىن چېگرىنىڭ سىرتىغا چىقمايدۇ. بۇ چاغدا ھۇن-
لارغا خەن سەركەردىلىرى كۆپلەپ قېچىپ ئۆتۈپ تەسلىم بولۇپ
تۇرغانلىقتىن، باتۇر دەيجۈننىڭ يەرلىرىگە ھەمىشە تاجاۋۇز قىلىپ
تۇراتتى. خەن خاقانلىقى خەۋپ ئىچىدە قالغانىدى. گاۋدى يەنە ليۇ-
جىڭنى ئەۋەتىپ، خان جەمەتىدىن بولغان بىر خانىكىنى (قۇنچۇينى)
تەڭرىقۇتقا ئالچى قىلىپ بەردى. ھەر يىلى ھۇن ئېلىگە مەلۇم مىق-
داردا مەشۇت، يىپەك رەخت، ھاراق، گۈرۈچ ۋە باشقا ئوزۇق-
تۈلۈكلەرنى ئەۋەتىپ تۇردى. قۇدىلىشىش ئارقىلىق قېرىنداش-
لىق ئەھدىسى تۈزگەچكە، باتۇر ئۆزىنى بىر ئاز يىغىشتۇر-
غانىدى. كېيىن، يەن بېگى لۇۋەن ئىسيان كۆتىرىپ، ئۆز گۇرۇھى-
دىكى نەچچە مىڭ كىشى بىلەن ھۇنلارغا تەسلىم بولدى ۋە ھېمىشە
شاڭگۇنىڭ شەرقىغە پاراكەندىچىلىك سېلىپ تۇرىدىغان بولدى.

گاۋزۇ ئالەمدىن ئۆتۈپ، خۇيدى[44]، خان ئانا لۈتەيخۇۋ زاماندا، خەن خاقانلىقى ئەمدىلا ئەمىن تاپقانلىقى ئۈچۈن، هۇنلار كۆرەڭلەپ كېتىدۇ. باتۇر تەڭرىقۇت گاۋدىنىڭ خانىشىغا بولمىغۇر گەپلەر بىلەن مەكتۇپ يوللايدۇ. خانىش باتۇرغا قارشى ئۇرۇش قىلىش غەزىپىدە بولغان بولسىمۇ، سەركەردىلەر: «خاقان گاۋدى دانىشمەن، باتۇر تۇرۇقلۇق پىڭچېڭ شەھىرىدە مۇھاسىرىگە چۈشۈپ قالغانىدى» دېيىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خانىش لۈخوۋ ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ، هۇنلار بىلەن يەنە قۇدىلىشىدۇ.

خاقان ۋېندى تەختكە چىقىشى بىلەنلا، قۇدىلىشىش ئىشىنى يېڭىۋاشتىن يولغا قويىدى. م.ب. 177 — يىلى (ۋېندىنىڭ ئۈچىنچى يىلى بەشىنچى ئايدا، هۇنلارنىڭ ئوڭ تۇغ قانى باستۇرۇپ كىرىپ، خۋاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىنى ئىشغال قىلدى. شاڭجۈن ۋىلايىتىگە بېسىپ كىرىپ، چېگرىنى قوغداۋاتقان بەدىۋى يات قەۋملەرنى بۇلاپ-تالاپ، خەلقنى قىرغىن قىلدى. شۇنىڭ بىلەن خاقان ۋېندى باش ۋەزىر گۇەن يىڭگە يارلىق بەردى. گۇەن يىڭ هارۋا-ئاتلىق بولۇپ، 85000 كىشىلىك قوشۇن بىلەن چىقىپ، گاۋنۇدا ئوڭ تۇغ قان بىلەن ئۇرۇشۇدۇ. ئوڭ تۇغ قان قېچىپ چېگرىدىن چىقىپ كېتىدۇ. بۇ ۋاقىتتا ۋېندى تەييۈەنگە كەلگەنىدى، دەل شۇ پەيتتە، جىبېي بېگى (ليۇ شىڭجۈ) ئىسيان كۆتەرگەچكە، ۋېندى پايتەختكە قايتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن باش ۋەزىر قوماندىسىدىكى هۇنلارغا قارشى ئۇرۇش قىلىۋاتقان قوشۇننى قايتۇرۇپ ئالىدۇ.

كېلەر يىلى (م.ب. 176-يىلى) تەڭرىقۇت خەن خاقانىغا: «هۇن ئېلىنىڭ تەڭرى قويغان ئۇلۇغ تەڭرىقۇتى ئېھتىرام بىلەن خاقانغا سالام يوللايدۇ. ئۆتكەندە خاقان ياخشىلىشىش ئىشىنى ئوتتۇرىغا قويغان ئىدىلە، بۇ مەكتۇبىمدىكى پىكىرلەرگە ئۇيغۇن بولغاچقا، تەڭ خۇشال بولغانىمىز. خەن خاقانلىقىنىڭ چېگرىدىكى ئەمەلدارى

ئوڭ تۇغ قانىنى ھاقارەتلىگەن، ئوڭ تۇغ قان مەن تەڭرىقۇتقا ئىلتىماس قىلماستىن، ئىلىبېك نانچى قاتارلىقلارنىڭ مەسلىھەتى بويىچە، خەن خاقانلىقىنىڭ ئەمەلدارى بىلەن قارشىلاشقان. ئىككى ھۆكۈمدارنىڭ ئەھدىگە خىلاپلىق قىلىپ، قېرىنداشلارچە توققانچىلىقىمىزنى بۇزغان. خاقان قايتا-قايتا مەكتۇپ ئارقىلىق بىزنى ئەيىبلىدىلەر. ئەلچى ئارقىلىق جاۋابىنى بەردىم. ئەلچىمىز قايتىپ كەلمىدى، خەن خاقانلىقىمۇ ئەلچى ئەۋەتمىدى. شۇ سەۋەپتىن، خەن خاقانلىقى بىزدىن يامانلىدى. خوشنا ئەللەر ئۆز ئارا ئىتتىپاق ئۆتمەيدىغان بولۇپ قالدۇق، كىچىك بىر ئەمەلدارنىڭ ئەھدىنى بۇزغانلىقى ئارقىسىدا، ئوڭ تۇغ قانىنى جازالاپ، ئۇنى غەربكە ياۋچىلار ئۈستىگە ئۇرۇشقا ئەۋەتتىم؛ تەڭرىنىڭ ئىنايىتى بىلەن سىپاھ-بەگلەرنىڭ خىل، ئاتلارنىڭ قاۋۇللۇقى ئارقىسىدا، ياۋچىلار تارمار قىلىندى، قىرىپ تاشلاندى. قالغانلىرى ئەسىر ئېلىندى. روران[45]، ئۇيسۇن[46]، ئوغۇز[47] ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى 26 ئەل تىنچىتىلدى. ھەممىسى هۇنلارغا تەۋە بولدى. بارچە ئوقيا تۇتقان خەلق بىر ئائىلە بولۇپ ئۇيۇشتى. شىمالدىكى يەرلەرمۇ تىنچلاندى. ئەمدى ئۇرۇشنى توختىتىپ، ئەسكەرلەرگە ئارام بېرىپ، ئاتلارنى بېقىش نىيىتىدىمەن. ئۆتكەن ئىشلارنى تۈزىتىپ، بۇرۇنقى ئەھدىنامىنى ئەسلىگە كەلتۈرسەك، چېگرىدىكى ئاھالىگە ئارام بەرسەك، قەدىم زاماندىكىدەك ئۆسمۈرلەر ئۆسۈپ قىرانىغا يەتسە، قېرىلار ئۆز ماكانلىرىدا خاتىرجەم ياتسا، ئەۋلادتىن-ئەۋلادقاتىنچ، خۇشال-خورام ئۆتسەك دەيمەن. خاقاننىڭ ئىرادىسىدىن بىخەۋەر بولغانلىقىم ئۈچۈن، كىچىك ئىشىك ئاغىسى شىخۇرچان[48] ئارقىلىق مەكتۇپ ئەۋەتتىم. بىر تۇياق تۆگە، ئىككى تۇياق مىنىدىغان ئات، سەككىز تۇياق ھارۋا ئېتى ھەدىيە قىلدىم، قوبۇل قىلۇرلەر. خاقان جانابلىرى هۇنلارنىڭ چېگرىغا يېقىنلاشماسلىقىنى خالايدىغان بولسىلا، ئۇ

هالدا، ئەمەلدار، پۇقرالىرىنىڭمۇ ئۆزلىرىنى چېگرىسىدىن چەتكە ئېلىشى توغرىسىدا يارلىق بېرىۋۇزلار. ئەلچى بارغان هامان قايتۇرۇرلار» دەپ مەكتۇپ يازغانىدى. ئەلچى ئالتىنچى ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا شىنۋاڭغا(49) يېتىپ كېلىدۇ، مەكتۇپ تېگىشى بىلەن خەن خاقانى ئۇرۇشۇش ياكى ياخشىلىشىش توغرىسىدا ۋەزىرلىرىگە مەسلىهەت سالىدۇ، ۋەزىرلەر هەممىسى: «تەڭرىقۇت يېقىندا ياۋچىلارنى تارمار قىلىپ، غەلىبە ئۈستىگە غەلىبە قىلىۋاتىدۇ. ئۇرۇشۇپ يېڭەلمەيمىز. ئۇنىڭ ئۈستىگە هۇنلارنىڭ زېمىنى سازلىق، شورتاڭ. ئۇنى ئالغان بىلەنمۇ ماكانلىشىشقا ئەپسىز، ياخشىلىشىش مۇۋاپىق» دېيىشىدۇ. خەن خاقانى بۇ مەسلىهەتنى ماقۇل كۆرىدۇ.

م.ب. 174-يىلى (خاقان ۋېندى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ ئالتىنچى يىلى) خەن خاقانى هۇنلارغا مەكتۇپ ئەۋەتىپ: «هۇن ئېلىنىڭ ئۇلۇغ تەڭرىقۇتىغا خاقان ئېهتىرام بىلەن سالام يوللايدۇ، كىچىك ئىشىك ئاغىسى شىخۇرچانىدىن يوللىغان مەكتۇپلىرىدا: 'ئوك تۇغ قان تەڭرىقۇتقا مەلۇم قىلماستىن، ئېلىبېك نانچى قاتارلىقلارنىڭ مەسلىهەتى بويىچە، ئىككى هۆكۈمدارنىڭ ئەهدىگە خىلاپلىق قىلىپ، قېرىنداشلارچە تۇغقانچىلىقىمىزنى بۇزغاچقا، خەن خاقانلىقى بىزدىن يامانلىدى. خوشنا ئەللەر ئۆز ئارا ئىتتىپاق ئۆتمەيدىغان بولۇپ قالدۇق. كىچىك بىر ئەمەلدارنىڭ ئەهدىنامىنى بۇزغانلىقى ئارقىسىدا، ئوك تۇغ قانى جازالاپ، ئۇنى غەربكە، ياۋچىلار ئۈستىگە ئۇرۇشقا ئەۋەتتىم. ياۋچىلار پۈتۈنلەي تارمار قىلىندى. خاهىشىم بولسا، ئۇرۇشنى يىغىشتۇرۇپ، قوشۇنغا ئارام بېرىش، ئاتلارنى ئاسراشتىن ئىبارەت. ئۆتكەن ئىشلارنى تۈزىتىپ، بۇرۇنقى ئەهدىنامىنى ئەسلىگە كەلتۈرسەك، چېگرا خەلقى تېنچلىققا ئېرىشىپ، ئۇششاقلار ئۆسۈپ يېتىلسە، قېرىلار ئۆز ماكانلىرىدا خاتىرجەم ياتسا، ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا تىنچ خوشال-خورام ئۆتسەك، — دەپتۇرلەر. مەن بۇنىڭ ئۈچۈن

ئىنتايىن خوشالمەن. قەدىمكى دانىشمەن هۆكۈمدارلارنىڭ ئىرادىسى ئەنە شۇ بولغان. خەن خاقانلىقى هۇن ئېلى بىلەن قېرىنداشلىق ئەهدىنامىسى تۈزدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن تەڭرىقۇتقا چوڭ سوغا-سالاملار ئەۋەتتى. ۋاهالەنكى، ئەهدىنامىگە خىلاپلىق قىلىپ، قېرىنداشلىق-تۇغقانچىلىقنى بۇزغۇچىلار هەر قاچان هۇن ئېلى تەرەپتىن بولۇپ كەلدى. لېكىن ئوك تۇغ قان ۋەقەسى ئۆتۈپ كەتكەن ئىش. تەڭرىقۇت ئۇنى ئارتۇقچە ئەيىبلىمىگەيلا. ئەمما تەڭرىقۇتنىڭ نىيىتى مەكتۇبىدەك بولىدىغان بولسا، ئەمەلدارلىرىغا ئەهدىنامىگە خىلاپلىق قىلماسلىق، ئىشەشلىك بولۇش ۋە تەڭرىقۇتنىڭ مەكتۇبىگە ئەمەل قىلىشىنى ئۇچۇق جاكالىغاي. ئەلچى: ‹تەڭرىقۇت ئەللەر ئۈستىگە ئۆزى قوشۇن تارتىپ بېرىپ، ئۇرۇشلار قىلىپ، غەلىبىگە ئېرىشتى؛ جەڭ-جېدەللەرنىڭ جاپاسىنى ئىنتايىن تارتتى› دېدى. ئوتتۇرانچى بەگ يى (意)، جارچى بەگ جيەن ئارقىلىق تەڭرىقۇتقا ئۆزەم كىيىدىغان بىر ياقىلىق شاهانە كىمخاپ تاشلىق، تاۋار ئەستەرلىك تون، بىر ياقىلىق كىمخاپ كەمزۇل، ئىككى ياقىلىق تاۋار تاش ئەستەرلىك تون، بىر تاغاق، بىر زەررىن كەمەر، بىر جۈپ زەر تۈگمە، ئون توپ كىمخاپ، 30 توپ تاۋار، 40 توپ قىزىل دۇردۇن، 40 توپ كۆك دۇردۇن هەدىيە قىلدىم» دېگەنىدى.

شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇزۇن ئۆتمەي، باتۇر ۋاپات بولىدۇ. ئوغلى قايۇق (كىئوك)(50) تەختكە چىقىدۇ. ئۇ ئاغا تەڭرىقۇت دەپ ئاتالغانىدى.

ئاغا تەڭرىقۇت قايۇق تەختكە چىقىشى بىلەن خاقان ۋېندى يەنە خان جەمەتىدىن بولغان بىر خانىكىنى (قۇنچۇينى) تەڭرىقۇتقا ئالچى قىلىپ ئەۋەتىدۇ. خانىكىنىڭ هالىدىن خەۋەر ئېلىش ئۈچۈن يەن بەگلىكىدىن بولغان مەهرەم جۇڭخاڭ يۈ(51) بەلگىلەنگەن بولسىمۇ،

جۇڭخاك يۈ بارغىلى ئۇنىمىغاچقا، خاقان ئۇنى مەجبۇرلايدۇ. جۇڭخاك يۈ: «مەن بارىدىغانلا بولسام، خەنگە ئاپەت بولىمەن» دەيدۇ. جۇڭخاك يۈ ھۇن ئېلىگە يېتىپ بېرىش بىلەنلا، تەڭرىقۇت تەرەپكە ئۆتىدۇ، تەڭرىقۇت ئۇنى ئىنتايىن ياخشى كۆرۈپ قالىدۇ.

باشتا ھۇنلار خەن خاقانلىقىنىڭ يىپەك، مەشۇت، ئوزۇق-تۈلۈكلىرىگە مۇسەخخەر بولۇپ كەتكەنىدى. جۇڭخاك يۈ: «ھۇن ئېلىنىڭ ئاھالىسى خەننىڭ بىر ۋىلايىتىچىلىك كەلمىسىمۇ، ئۇلار خەنگە تايانماي، يېمەك-ئىچمەك، كىيىم-كېچەك جەھەتتىن ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولغانلىقى ئۈچۈن قۇدرەت تاپالىدى. ئەمدىلىكتە، تەڭرىقۇت ئۆرپ-ئادىتىنى ئۆزگەرتىپ، خەندىن كېلىدىغان نەرسىلەرگە بېرىلىپ كېتىۋېتىپتۇ. خەندىن كېلىدىغان نەرسىلەر ئۇنىڭ ماددى بايلىقىنىڭ $\frac{2}{10}$ قىسمىدىن ئاشمايدۇ. لېكىن ئەھۋال مۇشۇنداق بولىدىغان بولسا، ھۇن ئېلى ئاقىۋەت خەنگە بېقىنماي قالمايدۇ. بىز خەندىن ئالغان كىيىملەرنى كىيىپ توقايلىق ئىچىدە چېپىپ يۈرسەك، ئۇنىڭ بىر دەمدىلا جۇل-جۇل بولۇپ كەتكەنلىكىنى كۆرىمىز. بۇ خەندىن ئالغان يىپەك كىيىملەر ئۆزىمىزنىڭ تېرە كىيىملىرىدەك پۇختا ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىدۇ. خەندىن ئالغان ئوزۇق-تۈلۈكلەر تاشلىۋېتىلدى. مانا بۇ، بۇ نەرسىلەرنىڭ سۈت-قايماقتەك لەززەتلىك ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىدۇ» دەيدۇ. شۇنداق قىلىپ، جۇڭخاك يۈ تەڭرىقۇتنىڭ ئەتراپىدىكىلەرگە ھۇنلارنىڭ ئاھالىسى، مال-ۋارانلىرىنى پۇختا تىزىملاش، ھېسابلاپ باج ئېلىشنى ئۆگىتىدۇ.

خەن خاقانلىقى تەڭرىقۇتقا بىرچى بىرسۇڭ ئۇزۇنلۇقتىكى تارشىغا پۈتۈلگەن مەكتۇپ ئەۋەتىدۇ. مەكتۇپتا: «خاقان ھۇن ئېلىنىڭ ئۇلۇغ تەڭرىقۇتىغا ئېھتىرام بىلەن سالام يوللايدۇ» دېيىلىپ، ئاندىن ئەۋەتىلگەن ھەدىيەلەر، دېيىلىدىغان سۆزلەر قەيت قىلىنغانىدى، جۇڭخاك يۈ تەڭرىقۇتتىن خەن خاقانىغا ئەۋەتىلىدىغان مەكتۇبنىڭ

بىرچى ئىككى سۇڭ تارشىغا يېزىلىشىنى، تامغا ۋە لىپاپىسىنىڭ چوڭ-ئۇزۇن بولۇشىنى تەۋسىيە قىلىدۇ. مەكتۇپتا تەكەببۇرلۇق بىلەن: «ئاسمان-زېمىندىن تۇغۇلغان، قۇياش-ئاي تەرىپىدىن ئورۇنلاشتۇرۇلغان ھۇن ئېلىنىڭ ئۇلۇغ تەڭرىقۇتى خەن خاقانىغا ئېھتىرام بىلەن سالام يوللايدۇ» دېيىلىپ، شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئەۋەتىلگەن ھەدىيەلەر ۋە ئېيتىلىدىغان سۆزلەر يېزىلغانىدى.

خەن ئەلچىلىرىنىڭ بەزىلىرى: «ھۇنلاردا قېرىلىرىنى كەمسىتىش ئادىتى بارئىكەن» دېگەندە، جۇڭخاك يۈ خەن ئەلچىسىگە: «خەننىڭ ئادىتىچە، چېگرا قوغداش ئۈچۈن ھەربىي قىسىمغا كىرىپ، ئۆيىدىن ئايرىلغانلارغا قېرى تۇغقانلىرى ئۆزنەپسىدىن كېچىپ، كىيىم-كېچەكنىڭ قېلىنىنى، ئوزۇق-تۈلۈكنىڭ ئوبدىنىنى بېرىدىغۇ؟» دەپ جاۋاپ بېرىدۇ. خەن ئەلچىسى: «راست»-دەيدۇ. جۇڭخاك يۈ: «ھۇنلارنىڭ جەڭگىۋارلىقنى كەسىپ قىلغانلىقى ھەممىگە ئايان. ئۇلارنىڭ قېرى-ئاجىزلىرى ئۇرۇشقا يارىمايدىغان بولغانلىقتىن، ئۆزلىرىنى قوغداش ئۈچۈن ئوزۇق-تۈلۈكنىڭ ياخشىسىنى نەۋقىرانلىرىغا يېگۈزىدۇ. بۇ ئۆزىنى قوغدىغانلىق بولىدۇ. بۇ خۇددى ئاتا-بالىنىڭ بىر بىرىنى ئاسرايدىغانلىقىغا ئوخشايدۇ. بۇنى قانداقمۇ ھۇنلارنىڭ قېرىلارنى كەمسىتىشى دېگىلى بولسۇن؟» دەيدۇ. خەن ئەلچىسى: «ھۇنلاردا بىر كىگىز ئۆيدە ئاتا-بالا بىللە تۇرىدۇ. ئاتىسى ئۆلسە، ئوغلى ئۆگەي ئانىسىنى ئالىدۇ. ئاكىسى ئۆلسە، ئىنىسى ئاكىسىنىڭ خوتۇنىنى، ئىنىسى ئۆلسە، ئاكىسى ئىنىسىنىڭ خوتۇنىنى ئالىدۇ. ئۇلاردا زىننەتلىك كىيىم-كېچەكلەر بولمايدۇ، ئوردا ئەدەپ-قائىدىلىرىمۇ بولمايدۇ» دەيدۇ. جۇڭخاك يۈ: «ھۇنلاردا ئادەت شۇنداق. كىشىلەر چارۋا — ماللارنىڭ گۆشىنى يەپ، سۈتىنى ئىچىدۇ، تېرىسىنى كىيىم قىلىپ كىيىدۇ. چارۋا مال سۇ، ئوتقا مۇھتاج بولغانلىقتىن، ھۇنلارغا

ھەمىشە يۆتكىلىپ تۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. شۇ سەۋەپتىن، ھۇنلار جىددى ۋەزىيەت تۇغۇلغاندا، ھەممە كىشى ئاتقا مىنىش، ئوقيا ئېتىشنى مەشق قىلىدۇ. ئازادە شارائىتتا بولسا، ھەممە خوشال-خورام، خاتىرجەم كۈن ئۆتكۈزىدۇ. ھۇنلاردا قائىدە-يوسۇن ئاددى بولۇپ، بىر ئەلنىڭ ئىشى بىر كىشىنىڭ ئىشىغا ئوخشايدۇ. ھۇنلاردىكى ئاتىسى ئۆلسە، ئوغلى ئۆگەي ئانىسىنى ئالىدىغان، ئاكىسى ئۆلسە، ئۇنىڭ خوتۇنىنى ئىنىسى، ئىنىسى ئۆلسە، ئۇنىڭ خوتۇنىنى ئاكىسى ئالىدىغان ئادەتكە كەلسەك، ئۇلار نەسلىنىڭ بۇزۇلۇشىدىن قورقىدۇ. دېمەك، ھۇنلاردا ئادەت-قائىدىلەر گەرچە قالايمىقان بولسىمۇ، لېكىن مۇقەررەر ھالدا نەسەبلىرىنى ساقلاپ قالىدۇ. ھازىر خەن خاقانلىقى شەكلەن قائىدە-يوسۇنلۇق بولۇپ، بالا ئۆگەي ئانىسىنى، ئۇكا يەڭگىسىنى خوتۇن قىلمىغىنى ئۈچۈن، قېرىنداشلار بارا-بارا بىر-بىرىدىن بۆلۈنۈپ، يىراقلىشىپ، ئۆز ئارا قىرغىن قىلىشىدۇ. ئاقىۋەتتە، نەسەبمۇ ئۆزگىرىپ كېتىدۇ. ھەممىسىنىڭ ئەمەل قىلىدىغان قائىدىسى ئەنە شۇ. ئەدەپ-ئىنساپ ئۆزكۈچىنى يوقىتىپ، يۇقىرى بىلەن تۆۋەن ئۆز ئارا چىش بىلىشىپ، ئارازلىشىپ ئۆتىدۇ. ۋاھالەنكى، ئۆي-ئىمارەت، قەسرى-ئايۋانلارنىڭ مۇستەھكەم بولۇشى، كىشىنىڭ كۈچ-غەيرىتىنى يوقىتىدۇ. دېھقان، ئوزۇقلىنىش ۋە كىيىم-كېچەك قىلىش يولىدا كۈچ سەرپ قىلىپ يەر تېرىيدۇ ۋە پىلە باقىدۇ. ئۆزىنى شەھەر-قەلئەلەر سېلىپ، ئۇنىڭ ئىچىدە ئاسرايدۇ. دېمەك، بۇ خەلق جىددى شارائىت يۈز بەرسە، ئۇرۇشقا يارىمايدۇ، كەڭ-كۇشادە شارائىتتا ئېرىشسە، ئىش بىلەن بولۇپ ھالىدىن كېتىدۇ. توپا تام ئىچىدە ياشىغۇچىلارنىڭ ھالىغا ۋاي! تولا گەپنىڭ نېمە كېرىگى بار؟ سۆزمەنلىك قىلىسىلەر، چىرايلىق كىيىنىپ غادىيىۋالىسىلەر، چىرايلىق كىيىم زادى نېمىگە يارىغان؟» دەيدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن خەن ئەلچىلىرى مۇنازىرە قىلىشماقچى

بولسىلا، جۇڭخاڭيۆ: «خەن ئەلچىلىرى! ئوشۇق گەپ قىلماڭلار! خەن خاقانلىقىنىڭ ھۇنلارغا ئەۋەتكەن يىپەك، مەشۇت، گۈرۈچ، ھاراق ئېچىتقۇسى قاتارلىقلارنىڭ سانى تولۇق، سۈپىتى ئالى بولسىلا بولدى، نېمە تولا كاپشىيسىلەر! ئەۋەتكەن نەرسىلەر تولۇق، ياخشى بولسا، ئىشىنىڭ تۈگىگىنى شۇ! تولۇق، ياخشى بولمىسا، كۈزدە چەۋەندازلارنى ئەۋەتىپ، زىرائەتلىرىڭلارنى دەسسەپ-چەيلىۋېتەمىز» دەيدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، جۇڭخاڭيۆ پايدا-زىياننى ئاڭقىرىش ھەققىدە تەڭرىقۇتقا كېچە-كۈندۈز تەربىيە بېرىدۇ.

م. ب. 166-يىلى (خەن خاقانى ۋېندى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 14-يىلى) ھۇن تەڭرىقۇتى 140000 ئاتلىق قوشۇن بىلەن جۇنا، شياۋگۇەنلەرگە باستۇرۇپ كىرىپ، بېيدى ۋىلايىتىنىڭ تۇتۇق بېگى سۈن ئاڭنى ئۆلتۈرىدۇ، نۇرغۇنلىغان خەلقنى ۋە ئۇلارنىڭ چارۋا-مال، مۈلۈكلىرىنى بۇلاپ چىقىپ كېتىدۇ. ئاندىن پېڭياڭغا بېرىپ، زەربىدار قىسىملىرىنى خۈيجۇڭ[52] قەسرىگە كىرگۈزۈپ، ئۇ يەرگە ئوت قويغۇزىدۇ، ھۇن ئاتلىق چارلىغۇچىلىرى يۇڭجوۋ ئايمىقىدىكى گەنچۈەنگە يېتىپ بارىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ۋېندى قارۇغ بەگ جوۋشې، ئىشىك ئاغىسى جاڭ ۋۇ لارنى سەنگۈن تەيىنلەپ، 1000 ھارۋىلىق، 100000 ئاتلىق قوشۇن چىقىرىپ ۋە ئۇلارنى چاڭئەننىڭ يېنىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ھۇنلارغا قارشى مۇداپىئە تەييارلىقى كۆرىدۇ. چاڭ بېگى لۇچىڭنى شاڭجۈن ۋىلايىتىگە، نىڭ بېگى ۋېي سۈنى بېيدى ۋىلايىتىگە، لۇڭلۇ بېگى جۇزاۋنى لۇڭشى ۋىلايىتىگە سەنگۈن قىلىپ تەيىنلەيدۇ، دۇڭياڭ[53] بېگى جاڭ شياڭرۇنى چوڭ سەنگۈنلۈككە، چېڭ بېگى دۇڭ چىنى ئالدىنچى سەنگۈنلۈككە[54] تەيىنلەپ، زور كۆلەمدە ھارۋىلىق ئاتلىق قوشۇنلار بىلەن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىدۇ. تەڭرىقۇت چېگرا ئىچىدە بىر ئايدىن ئوشۇق تۇرۇپ قايتىپ كېتىدۇ. خەن قوشۇنلىرى چېگرىغىچە قوغلاپ زەربە بېرىپ

قايتىدۇ. قىرغىنچىلىق بولمايدۇ. بارغانسېرى كۆرەڭلەپ كەتكەن هۇنلار هەر يىلى چېگرىغا باستۇرۇپ كىرىپ، نۇرغۇن خەلقنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە چارۋا ماللارنى بۇلاپ كېتىدۇ. خەلقنى قىرىش ۋە تۇتقۇن قىلىش، چارۋا-ماللارنى، مال-مۈلۈكلەرنى بۇلاپ ئېلىپ كېتىش هادىسىسى، بولۇپمۇ، يۈنجۇڭ، لياۋدۇڭلاردا كۆپ سادىر بولۇپ تۇرىدۇ، دەيجۈن ۋىلايىتىدىلا 10000 دىن ئوشۇق ئادەم ئۆلتۈرۈلىدۇ ۋە تالان-تاراج قىلىنىدۇ. ئاپەت ئىچىدە قالغان خەن خاقانلىقى يەنە ئەلچى ئارقىلىق هۇنلارغا مەكتۇپ يوللايدۇ. تەڭرىقۇتمۇ تۇتۇن بېگنى ئەۋەتىپ جاۋاب مەكتۇپ يوللايدۇ. شۇنىڭ بىلەن ياخشىلىشىش ئىشى يەنە تەكرار ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ.

مىلادىدىن بۇرۇنقى 162-يىلى (خاقان ۋېندى سەلتەنەت دەۋرى خوۋيۈەننىڭ ئىككىنچى يىلى) خەن خاقانى ۋېندى ئەلچى ئارقىلىق هۇنلارغا ئەۋەتكەن مەكتۇبىدا: «خاقان هۇن ئۇلۇغ تەڭرىقۇتىغا سالام يوللايدۇ. تۇتۇن بېگى قۇتقۇ دىۋچۇنان[45] نۆكەر بەگ خەن لياۋ (韩辽)لار ئارقىلىق ماڭا هەدىيە قىلىپ ئەۋەتكەن ئىككى تۇياق ئات يېتىپ كەلدى. قوبۇل قىلىپ خۇرسەن بولدۇم. بۇرۇن ئۆتكەن خاقانلارنىڭ تۈزۈمى بويىچە، سەددىچىننىڭ شىمالىدىكى ئوقيالىقلار ئەللىرى تەڭرىقۇتقا تەۋە بولۇشى، سەددىچىننىڭ ئىچىدىكى بۆك كىيىپ كەمەر باغلايدىغان ئاهالە مېنىڭ ئىدارەمدە بولۇشى كېرەك ئىدى. پۈتۈن خەلقنىڭ دېهقانچىلىق، توقۇمىچىلىق، ئوۋچىلىق قىلىپ، كىيىم-كېچەك، ئوزۇق-تۈلۈكلىرىنى تەييارلاپ، ئاتا-بالىدىن ئايرىلماسلىقى، پادىشا-ۋەزىرلەر ئۆز ئارا ئەمىن بولۇشلىرى، ئىككىلا تەرەپ بىر بىرىگە دەخلى-تەرۇز قىلماسلىقلىرى لازىم ئىدى. هازىر ئاڭلىشىمچە، بۇزۇق ئادەملەر شەخسى مەنپەئەتلىرى تۈپەيلىدىن ۋەدىسىگە خىلاپلىق قىلىپ، سۈلھ شەرتنامىلىرىنى بۇزۇپ، ئومۇمى خەلقنىڭ تەقدىرىنى ئۇنۇتۇپ، ئىككى خاقاننىڭ

مۇناسىۋىتىگە بۆلگۈنچىلىك سېلىپتۇ. ئەمما بۇ ئىش ئۆتۈپ كەتتى. مەكتۇپلىرىدە: «ئىككى دۆلەت ياخشىلاشتۇق. ئىككى دۆلەتنىڭ خاقانلىرى ئاهايىتى ئىناق ئۆتتۈۋاتىمىز. بۇنىڭ ئۈچۈن هەربى هەرىكەتلەرنى توختىتىپ، ئەسكەرلىرىمىزنى دەم ئالدۇرۇشىمىز، ئۇزۇن زامانلارغىچە قۇدرەتلىك، بەختلىك بولۇپ ياشىشىمىز، قايتىدىن خاتىرجەم بىر ۋەزىيەت يارىتىشىمىز لازىم» دېيىلىپتۇ، بۇ تەكلىپلىرىنى ئىنتايىن قارشى ئالىمەن. دانىشمەنلەر ئۆزلۈكسىز يېڭىلىق يارىتىشى، قېرىلارنى دەم ئالدۇرۇشى، ئۆسمۈرلەرنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈشى لازىمكى، هەممە تاكى قېرىپ ئۆلگەنگە قەدەر تىنچ-ئامان ياشىسۇن. مەن ۋە تەڭرىقۇت مۇشۇ يولنى بويلاپ مېڭىشىمىز، تەڭرىنىڭ ئىرادىسىگە ئەمەل قىلىپ، خەلقنى ئاسرىشىمىز، زامان-زامانلارغىچە بۇ يولدا قەتئى چىڭ تۇرۇشىمىز لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا، ئەلدە ئوڭۇشلۇق بولىدۇ. خەن خاقانلىقى بىلەن هۇن ئېلى خوشنا بولغان تەڭ دەرىجىلىك دۆلەتلەر بولۇپ، هۇنلار شىمالىي رايونغا جايلاشقان. كىلىماتى سوغۇق. بالدۇر ئۈششۈك چۈشىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن تەڭرىقۇت جانابلىرىغا ئاقسوناق، شاراپ، ئالتۇن-كۈمۈش، تاۋار-دۇردۇن، يىپەك، پاختا ۋە باشقا بۇيۇملار ئەۋەتىش توغرىسىدا ئەمەلدارلىرىمغا يارلىق چۈشۈردۈم. هەرىيلى بەلگىلەنگەن مىقدار بويىچە ئەۋەتىپ تۇرۇلىدۇ. بۈگۈن ئەل ئامان، خەلق شادمان ياشاۋاتىدۇ. مەن ۋە تەڭرىقۇت ئۇلارنىڭ ئاتىسى بولۇشىمىز لازىم. مەن ئۆتمۈشتىكى ئىشلارنى ئەسلىدىم. بەزى ئۇششاق-چۈششەك ئىشلار هەم ۋەزىر-ۋۇزرالارنىڭ خاتا پىلانلىرى تۈپەيلى، ئىككىمىزنىڭ مۇناسىۋىتى يىرىكلەشتى. ئاڭلىشىمچە، ئاسماندىكى قۇياش بىر تەرەپنىلا يورۇتماسىمىش. زېمىن بولسا، قىسمەن رايوننىلا باقماسمىش. مەن ۋە تەڭرىقۇت ئۆتۈپ كەتكەن كىچىك ئىشلارنى ئۇنۇتۇپ، تىنچ ۋە

خاتىرجەم بولغان ياخشىلىشىشتىن ئىبارەت داغدام يول بىلەن مېڭىپ، ئارازلىقلارنى تاشلاپ، ئۇزۇن مۇددەتلىك تىنچلىقنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئىككى دۆلەت خەلقىنى بىر ئائىلىنىڭ پەرزەنتلىرىدەك قىلىشىمىز لازىم. ئاقكۆڭۈل خەلق، شۇنىڭدەك، تۆۋەندە بېلىق، تاشپاقىلار، يۇقىرىدا ئۇچار قۇشلار، ئومۇمەن، پۇتلىرى بىلەن ماڭىدىغان، ئاغزى بىلەن نەپەس ئالىدىغان ھاشارەتلەر، سازاڭ قۇرۇتلارغا ئوخشاش مەخلۇقلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك، بالا-قازادىن خالى بولغان تىنچ ھايات تەلەپ قىلىشىدۇ. شۇڭلاشقا، بىزنىڭ مۇناسىۋىتىمىز بۇنىڭدىن كېيىن داۋاملىق راۋاجلىنىپ بارىدۇ. بۇ ئىلاھى قانۇنىيەتتۇر. ئىككىلا تەرەپ ئۆتمۈشتىكى ئىشلەش ئۇسۇلىمىزنى ئۆزگەرتەيلى. قېچىپ كەلگەنلەر بىلەن ئەسىرلەرنى قويۇپ بېرىمەن. تەڭرىقۇت جاناپلىرى جانەر[55] قاتارلىقلارنى سۈرۈشتە قىلمىغايلار. ئاڭلىشىمچە، قەدىمكى خاقانلار قىلغان ئەھدىسىگە خىلاپلىق قىلماس ئىكەن. تەڭرىقۇت جانابلىرى ۋەدىلىرىدە چىڭ تۇرالىسىلا، ئەل ئامان بولاتتى. ياخشىلاشقىنىمىزدىن كېيىن، خەن خاقانلىقى تەرەپ ھەرگىز ئىنتىپاقلىق ئەھدىگە خىلاپلىق قىلمايدۇ. تەڭرىقۇت جانابلىرى كۆزىتىپ كۆرۈرلەر» دەپ يازغانىدى.

تەڭرىقۇت ياخشىلىشىش ئەھدى تۈزگەچكە، خاقان تەپتىش بېگىگە: «ھۇن ئۇلۇغ تەڭرىقۇتى ماڭا يازغان مەكتۇپىدا: ‹ياخشىلىشىش ئەھدى تۈزۈلدى›، دەپتۇ. قاچقۇنلارنى قوبۇل قىلىش بىلەن ئاھالىنى كۆپەيتكىلى، يەر ئاچقىلى بولمايدۇ. مۇندىن كېيىن، ھۇنلار چېگرا قورۇللىرىغا باستۇرۇپ كىرمەيدۇ. خەنلىكلەرمۇ قورۇلدىن چىقمايدۇ. بۈگۈنكى ئىتتىپاقلىق ئەھدىسىگە خىلاپلىق قىلغۇچىلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ. بۇ ئۇزۇن مۇددەتلىك ياخشىلىشقا، يامان ئاقىۋەتلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا، ئىككى تەرەپنىڭ ھەممىسىگە پايدىلىق بولىدۇ. مەن قوشۇلدۇم. ئېلانلار چىقىرىپ،

پۈتۈن مەملىكەتكە بىلدۈرۈلسۇن!» دەپ يارلىق چۈشۈرىدۇ.

تۆت يىل ئۆتكەندىن كېيىن، ئاغا تەڭرىقۇت قايۇق ئۆلىدۇ. ئورنىغا ئوغلى كۆن مىلاددىن بۇرۇنقى (老上单于稽粥) 161-يىلى تەڭرىقۇت بولىدۇ. خاقان ۋېندى ھۇنلار بىلەن ئىناق ئۆتىدۇ. ئەمما بۇ ۋاقىتتا، جۇڭخاڭ يۆ قايتىدىن ئىشەنچكە ئىگە بولغانىدى.

كۆن تەڭرىقۇت تەختكە چىقىپ تۆتىنچى يىلى، ھۇنلار يەنە ئىناق مۇناسىۋەتنى بۇزۇپ، يۈنجۇڭ، شاڭجۈن ۋىلايەتلىرىگە ئايرىم ھالدا 30000 دىن ئاتلىق قوشۇن بىلەن باستۇرۇپ كىرىپ، زور كۆلەمدە قىرغىن قىلىپ، بۇلاڭ-تالاڭ قىلىپ چىقىپ كېتىدۇ. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن خەن خاقانلىقى بېيدى، دەيجۈننىڭ گوۋجۇ، جاۋ بەگلىكى زېمىنى فېيخۇكوۋلارغا ئايرىم-ئايرىم ھالدا قوشۇن بىلەن ئۈچ سەنگۈن تۇرغۇزىدۇ. چېگرا بويلىرىغىمۇ قوشۇن ئەۋەتىپ، ھۇنلارنىڭ تاجاۋۇزى-پاراكەندىچىلىكىدىن قاتتىق مۇداپىئە كۆرىدۇ. بۇندىن باشقا، ئۈچ نەپەر سەنگۈننى قوشۇنلىرى بىلەن ئايرىم-ئايرىم ھالدا چاڭئەننىڭ غەربىدىكى شىلىيۇ، ۋېيشۈي (渭水) دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى جىمېن ھەمدە باشاڭلارغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ھۇنلاردىن مۇداپىئە كۆرىدۇ. ھۇن چەۋەندازلىرى دەيجۈندىكى گوۋجۇنىڭ چېگرىلىرىغا باستۇرۇپ كىرگەچكە، بەلگە ئوتلىرى توغرا گەنچۈەن، چاڭئەنلەرگە يېتىپ كېلىدۇ. بىر نەچچە ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، خەن قوشۇنلىرى چېگرىلارغا يېتىپ كېلىشى بىلەن ھۇنلار قورۇلدىن يىراقلارغا كېتىپ قالىدۇ. خەن قوشۇنلىرىمۇ قايتىدۇ. بىر يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، خاقان ۋېندى ئۆلۈپ (م. ب. 156-يىلى)، جىڭدى خاقان بولىدۇ. جاۋ بېگى لىيۇ سۈي[56] مەخپىي رەۋىشتە ھۇنلارغا كىشى ئەۋەتىدۇ. ۋۇ، چۇ بەگلىكلىرى ئىسيان كۆتىرىدۇ ۋە جاۋ بەگلىكى بىلەن بىرلىكتە چېگرىدىن

باستۇرۇپ كىرىشنى پىلانلايدۇ. خەن خاقانلىقى جاۋ بەگلىكىنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ تار-مار قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ھۇنلارمۇ توختاپ قالىدۇ. مانا شۇنىڭدىن كېيىن، خاقان جىڭدى ھۇنلار بىلەن بولغان ئىناق مۇناسىۋەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، بازارلارنى ئېچىپ بېرىدۇ. ھۇنلارغا سوغا-سالام ئەۋەتىپ، بۇرۇنقى توختام بويىچە، خانىكە (قۇنچۇي) ئەۋەتىدۇ. ئومۇمەن، خاقان جىڭدى زامانىدا، ھۇنلار ئاندا-ساندا چېگرىلارغا ھۇجۇم قىلىپ، بۇلاڭچىلىق قىلىپ تۇرغان بولسىمۇ، چوڭ كۆلەمدە چېگرىدىن باستۇرۇپ كىرىش ھادىسىلىرى بولمىغانىدى.

خەن ۋۇدى تەختكە چىقىشى بىلەن، ياخشىلىنىش ئەھدىنامىسىنى تەكىتلەپ، ھۇنلار بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتتە بولۇپ، بازارلارنى ئېچىپ بېرىپ، سېخىيلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ. ھۇنلار ئېلىدە تەڭرىقۇتتىن تارتىپ تۆۋەندىكىلەرگىچە ھەممىسى خەنگە خۇشتار بولۇپ، سەددىچىننىڭ ياقىسىغا بېرىپ-كېلىپ تۇرىدىغان بولىدۇ.

خەن خاقانلىقى مايىلىق نيې يى ناملىق بوۋاينى مەنئىي قىلىنغان ماللارنى ئېلىپ بېرىپ، ھۇنلار بىلەن سودىلىشىشقا ئەۋەتىدۇ. نيې يى بوۋاي مايى شەھىرىنى تەڭرىقۇتقا سېتىپ بېرىدىغان ساختا قىياپەت بىلەن ھۇن تەڭرىقۇتنى مايى شەھىرىگە جەلپ قىلىدۇ. نيې يى بوۋايىغا ئىشەنگەن ۋە مايى شەھىرىنىڭ بايلىقىغا قىزىققان تەڭرىقۇت 100000 چەۋەنداز بىلەن ۋۇجۇ[57] قەلئەسىدىن بېسىپ كىرىدۇ. خەن خاقانلىقى مايى شەھىرىنىڭ يېنىدا 300000دىن ئوشۇق قوشۇننى مۆكتۈرۈپ قويغانىدى. بۇ قوشۇنغا باش تەپتىش بېگى خەن ئەنگو قوشۇن مۇھاپىزەتچى سەنگۈنى بولىدۇ. خەن ئەنگونىڭ قارىمىقىدىكى تۆت سەنگۈن تەڭرىقۇتنى كۈتۈپ مۆكۈپ ياتىدۇ. خەن خاقانلىقى چېگرىسىدىن ئۆتۈپ مايى شەھىرىگە قاراپ كېلىۋاتقان تەڭرىقۇت مايى شەھىرىگە 100 چاقىرىمدىن ئوشۇقراق

قالغاندا، پۈتكۈل دالانى قاپلاپ كەتكەن ھېسابسىز چارۋا-ماللارنى كۆرىدۇ. لېكىن ئۇلارنى باققۇچى چوپانلىرى كۆرۈنمەيدۇ. ئەجەپلەنگەن تەڭرىقۇت قاراۋۇلخانىسىغا ھۇجۇم قىلىدۇ. دەل شۇ ۋاقىتتا، يەنمېننىڭ كۆزەتچى بېگى دۈشمەننى كۆرۈپ قېلىپ، قاراۋۇلخانىغا يوشۇرۇنىدۇ. تەڭرىقۇت خەن قوشۇنىنىڭ پىلانىنى بىلىدىغان كۆزەتچى بەگنى تۇتىدۇ ۋە ئۆلتۈرمەكچى بولىدۇ. كۆزەتچى بەگ خەن قوشۇنلىرىنىڭ مۆكۈپ ياتقان جايىنى تەڭرىقۇتقا ئېيتىپ بېرىدۇ. چۆچۈپ كەتكەن تەڭرىقۇت: «مەنمۇ شۇنداق گۇمان قىلغانىدىم» دەيدۇ ۋە قوشۇننى باشلاپ ئارقىغا يانىدۇ. چېگرىدىن چىقىپ كېتىۋېتىپ: «تەڭرىگە شۈكرى! كۆزەتچى بەگنى قولغا چۈشۈرۈپتىمەن. تەڭرى ئۇنىڭغا راستىنى ئېيتقۇزدى» دەيدۇ. تەڭرىقۇت كۆزەتچى بەگكە «خۇدا بەردى بەگ» دەپ نام بېرىدۇ. خەن قوشۇنلىرى تەڭرىقۇت مايىغا كېلىشى بىلەنلا ھۇجۇم قىلماقچى بولۇپ كۈتۈپ ياتقان بولسىمۇ، تەڭرىقۇت يېتىپ كەلمىگەچكە، ئۇلار ھېچنېمىگە ئېرىشەلمەيدۇ. خەن سەنگۈنى ۋاڭ خۇي ئۆز قىسىملىرى بىلەن دەيجۈن ۋىلايىتىدىن يۈرۈشكە چىقىپ، ھۇنلارنىڭ تەمىنات، نەقلىيات قىسىملىرىغا ھۇجۇم قىلماقچى بولسىمۇ، لېكىن تەڭرىقۇتنىڭ قايتىپ كەتكەنلىكىنى، ئۇنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ كۆپلۈكىنى ئاڭلاپ ھۇجۇم قىلىشقا پېتىنالمايدۇ. خەن ۋۇدى: «بۇ پىلاننى ئەسلىدە ۋاڭ خۇي ئوتتۇرىغا قويغانىدى. لېكىن ئۆزى ھۇجۇمغا چىقمىدى» دەپ قاراپ، ۋاڭ خۇيغا ئۆلۈم جازاسى بېرىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى ئۈزگەن ھۇنلار داۋاملىق يول توساپ، قەلئەلەرگە ھۇجۇم قىلىپ، چېگرىغا باستۇرۇپ كىرىپ، بۇلاڭ-تالاڭ قىلىپ تۇرىدۇ. لېكىن ھۇنلار ئاچكۆز بولۇپ، ئەزەلدىن ئۆتكەل بازارلىرىغا ئامراق ئىدى. خەن خاقانلىقىنىڭ مال-بويۇملىرىنى ياخشى كۆرەتتى. خەن خاقانلىقى ھۇنلارغا بازار قىلىپ بېرىپ

قىلتاقتا چۈشۈرەتتى.

مايى ۋەقەسى ئۆتۈپ بەش يىلدىن كېيىن، كۈز پەسلىدە خەن خاقانلىقى تۆت سەنگۈننى ھەر بىرسىگە 10000دىن چەۋەنداز بېرىپ، سودا بازارلىرىدا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. ۋېيچىڭ سەنگۈن شاڭگۇدىن چىقىپ لۇڭچېڭ شەھىرىگە بېرىپ، ھۇنلاردىن 700 كىشىنى ئۆلتۈرۈپ ئەسىر ئالىدۇ. گۇڭسۈن خې[58] يۈنجۇڭ ۋىلايىتىدىن چىقىپ، ھېچ نەرسىگە ئېرىشەلمەيدۇ. گۇڭسۈن ئاۋ[59] دەيجۈن ۋىلايىتىدىن چىقىپ، ھۇنلاردىن يېڭىلىپ، 7000دىن ئوشۇق كىشىنى تالاپەت بېرىدۇ. يەنمېندىن چىققان لى گۇاڭ ھۇنلاردىن مەغلۇپ بولۇپ، تىرىك قولغا چۈشۈپ قالىدۇ. كېيىن قېچىپ قۇتۇلۇپ كېلىدۇ. خەن خاقانلىقى گۇڭسۈن ئاۋ، لى گۇاڭلارنى قامايدۇ. گۇڭسۈن ئاۋ بىلەن لى گۇاڭ پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاددى پۇقراغا ئايلاندۇرۇلىدۇ. شۇ يىلى قىشتا، ھۇنلار بىر نەچچە قېتىم چېگرىدىن باستۇرۇپ كىرىپ. بۇلاڭ-تالاڭ قىلىدۇ. بولۇپمۇ يۈياڭ قاتتىق بۇلاڭ-تالاڭغا ئۇچرايدۇ. خەن خاقانلىقى سەنگۈن خەن ئەنگونى قوشۇن بىلەن يۈياڭدا تۇرغۇزۇپ، ھۇنلاردىن مۇداپىئە كۆرىدۇ. ئىككىنچى يىلى كۈزدە ھۇنلار 20000 چەۋەنداز بىلەن خەن خاقانلىقىغا باستۇرۇپ كىرىپ. لياۋشى ۋىلايىتىنىڭ قوشبېگىنى ئۆلتۈرۈپ. ئىككى مىڭدىن ئوشۇق كىشىنى تۇتۇپ كېتىدۇ. ھۇنلار يەنە يۈياڭغا باستۇرۇپ كىرىپ. يۈياڭ قوشۇنىدىن 1000 دىن ئارتۇق كىشىنى مەغلۇپ قىلىدۇ. سەنگۈن خەن ئەنگو مۇھاسىرىگە چۈشۈپ قېلىپ. 1000دىن ئوشۇق ئاتلىق قوشۇنى قىرىلىپ تۈگەي دەپ قالغاندا. يەن بەگلىكىدىن ياردەمچى قوشۇن كېلىپ قالغاچقا، ھۇنلار مۇھاسىرىنى بوشىتىدۇ. ھۇنلار يەنە يەنمېنگە باستۇرۇپ كىرىپ، مىڭدىن ئوشۇق ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ ۋە تۇتۇپ كېتىدۇ. خەن خاقانلىقى يەنمېندىن ۋېي چىڭ سەنگۈن باشچىلىقىدا 30000

چەۋەنداز چىقىرىپ، ھۇنلار بىلەن ئۇرۇشىدۇ. لى شى[60] دەيجۈندىن چىقىپ، ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇش قىلىپ، دۈشمەنىنىڭ نەچچە مىڭ ئادىمىنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە ئەسىر ئالىدۇ. ئىككىنچى يىلى، ۋېي چىڭ سەنگۈن يەنە غەربكە يۈرۈش قىلىپ، يۈنجۇڭدىن لۇڭشىغا بارىدۇ. ھۇنلارنىڭ لۇفەن، بەيان خانلىرى بىلەن خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا ئۇرۇش قىلىپ، دۈشمەنىنىڭ نەچچە مىڭ ئادىمىنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە ئەسىر ئالىدۇ. مىليوندىن ئوشۇق قوي-كالا ئولجىغا چۈشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خەن خاقانلىقى دەريانىڭ جەنۇبىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئۇ يەردە شوفاڭ شەھىرىنى سالدۇرىدۇ. قەدىمكى چىن خاقانلىقى زامانىدىكى مېڭ تيەن بىنا قىلغان قەلئەلەرنى قايتىدىن ئىسلاھ قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، خۇاڭخې دەرياسىنى بويلاپ مۇداپىئە كۆرۈلىدۇ. شاڭگۇ ۋىلايىتىنىڭ ياقا ناھىيىسىگە تەۋە زاۋياڭ دېگەن جاي ھۇنلارغا تاشلاپ بېرىلىدۇ. بۇ، م. ب. 127-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئىككىنچى يىلى) ئىدى.

كېيىنكى قىشتا، ھۇن ئېلىنىڭ تەڭرىقۇتى كۈن ئۆلىدۇ. كۈن تەڭرىقۇتنىڭ ئىنىسى سول قول قان ئىچىغسە ئۆزىنى تەڭرىقۇت ئېلان قىلىپ، كۈن تەڭرىقۇتنىڭ ۋەلىئەھدى يۇتان ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ، ئۇنى تارمار كەلتۈرىدۇ. يۇتان خەن خاقانلىقىغا قېچىپ كېلىپ تەسلىم بولىدۇ. خەن خاقانلىقى يۇتاننى شېئەن بېگى قىلىپ تەيىنلەيدۇ. ئۇ بىر نەچچە ئايدىن كېيىن ئۆلۈپ كېتىدۇ.

ئىچىغسە تەڭرىقۇت تەختكە چىققان يىلى يازدا، ھۇنلارنىڭ نەچچە ئون مىڭ ئاتلىق قوشۇنى دەيجۈن ۋىلايىتىگە باستۇرۇپ كىرىپ، قوشبېگى گۇڭ يوۋنى ئۆلتۈرۈپ، 1000دىن ئوشۇق كىشىنى تۇتۇپ كېتىدۇ. كۈزدە ھۇنلار يەنە يەنمېنگە باستۇرۇپ كىرىپ، 1000دىن ئارتۇق كىشىنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە ئەسىر ئالىدۇ. ئىككىنچى يىلى[61] ھۇنلار يەنە دەيجۈن، دىڭشياڭ، شاڭجۈن ۋىلايەتلىرىنىڭ ھەر بىرىگە

30000 چەۋەنداز بىلەن باستۇرۇپ كىرىپ، نەچچە مىڭلىغان كىشىنى ئۆلتۈرۈپ، تۇتۇپ كېتىدۇ. ھۇنلارنىڭ ئۇڭ تۇغ قانى خەن خاقانلىقىنىڭ خېنەندىكى (دەريانىڭ جەنۇبىدىكى) يەرلەرنى تارتىۋالغانلىقى ۋە شوفاڭ شەھىرىنى سالغانلىقىغا ئۆچمەنلىك قىلىپ، چېگرا جايلارغا بىر نەچچە قېتىم باستۇرۇپ كىرىپ، بۇلاڭ-تالاڭ قىلىدۇ. يەنە خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا باستۇرۇپ كىرىپ، شوفاڭ شەھىرىگە پاراكەندىچىلىك سالىدۇ. نۇرغۇنلىغان ئەمەلدار ۋە ئاھالىنى ئۆلتۈرۈپ، ئەسىر ئالىدۇ. ئىككىنچى يىلى (م. ب. 124-يىلى، خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ بەشىنچى يىلى) ئەتىيازدا، ۋېي چىڭ چوڭ سەنگۈنلۈككە تەيىنلىنىپ، ئالتە سەنگۈن ۋە 100000 دىن ئارتۇق قوشۇن بىلەن شوفاڭ، گاۋچۆدىن چىقىپ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىدۇ. ئۇڭ تۇغ قان: «خەن قوشۇنلىرى يېتىپ كېلەلمەيدۇ» دېگەن پەرەز بىلەن ھاراق-شاراپ ئىچىپ، مەست بولۇپ ياتقان بىر پەيتتە، خەن قوشۇنلىرى قورۇلىدىن چىقىپ، ئالتە-يەتتە يۈز چاقىرىم يول مېڭىپ، كېچىدە ئۇڭ تۇغ قانىنى مۇھاسىرىگە ئالىدۇ. چۆچۈپ كەتكەن ئۇڭ تۇغ قان ئۆزىلا قېچىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ ھەر قاچان يېنىدا بولىدىغان خىل چەۋەندازلىرى ئارقىدىن بارىدۇ. خەن قوشۇنلىرى ئۇڭ تۇغ قانغا تەۋە ئەر-ئايال بولۇپ، 15000 ئادەم ۋە 10 نەچچە كىچىك خاننى قولغا چۈشۈرۈۋالىدۇ. شۇ يىلى كۈزدە، ھۇنلار 10000دىن ئوشۇق چەۋەنداز بىلەن دەيجۈنگە باستۇرۇپ كىرىپ، دەيجۈن ۋىلايىتىنىڭ تۇتۇق بېگى جۇ يىڭنى ئۆلتۈرىدۇ. مىڭدىن ئارتۇق كىشىنى تۇتۇپ كېتىدۇ.

ئىككىنچى يىلى (م. ب. 123-يىلى، خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئالتىنچى يىلى) ئەتىيازدا، خەن خاقانى يەنە چوڭ سەنگۈن ۋېي-چىڭنى ئالتە سەنگۈن 100000دىن ئوشۇق چەۋەنداز بىلەن يۈرۈشكە چىقىرىدۇ. ئۇلار يەنە دىڭشياڭدىن

چىقىپ، نەچچە 100 چاقىرىم يۈرۈپ ھۇنلار بىلەن ئۇرۇشىدۇ. ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ، ئومۇمەن دۈشمەنىنىڭ 19000دىن ئارتۇق ئادىمىنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە ئەسىر ئالىدۇ. ئەمما خەن قوشۇنلىرىمۇ ئىككى سەنگۈن ۋە 2000دىن ئارتۇق چەۋەنداز چىقىم بېرىدۇ. ئۇڭ سەنگۈن سۇجيەن[62] ئۆز جېنىنى ئاران قۇتۇلدۇرۇپ قالىدۇ. ئالدىچى سەنگۈن يابغۇ جاۋسىن ئۇرۇشتا ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ، ھۇنلارغا تەسلىم بولىدۇ. جاۋسىن ئەسلىدە ھۇنلارنىڭ كىچىك خانلىرىدىن بىرى بولۇپ، خەنگە تەسلىم بولغانىدى. خەن خاقانلىقى ئۇنى يابغۇ قىلىپ تەيىنلىگەن. ئۇ ئالدىچى سەنگۈن بولۇپ، ئۇڭ سەنگۈن سۇجيەن ئەسكەرلىرىگە قوشۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئايرىم يول بىلەن ماڭغانىدى. تەڭرىقۇت قوشۇنلىرىغا ئۇچراپ قالغاچقا، بارلىق قوشۇنى نابۇت بولىدۇ. يابغۇنى قولغا چۈشۈرۈۋالغان تەڭرىقۇت ئۇنى نائىب قىلىۋالىدۇ. ئۆز ھەدىسىنى بېرىپ، ئۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە خەنگە تاقابىل تۇرۇش پىلانىنى تۈزىدۇ. جاۋسىن تەڭرىقۇتقا، قۇملۇقنىڭ شىمالىغا يىراق يەرلەرگە چېكىنىش، خەن قوشۇنلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ چارچىتىش، ئاندىن تارمار قىلىش، قورۇلغا يېقىن بارماسلىق توغرىسىدا مەسلىھەت بېرىدۇ. تەڭرىقۇت ئۇنىڭ پىلانىغا قوشۇلىدۇ. كېيىنكى يىلى ھۇنلارنىڭ 10000 ئاتلىق قوشۇنى شاڭگۇغا باستۇرۇپ كىرىپ، يۈزلىگەن كىشىنى ئۆلتۈرىدۇ.

كېيىنكى يىلى (م. ب. 121-يىلى، خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ ئىككىنچى يىلى) ئەتىيازدا، خەن خاقانلىقى قىران چەۋەنداز سەنگۈن خوچۈبىڭ باشچىلىقىدا 10000 ئاتلىق قوشۇننى يۈرۈشكە چىقىرىدۇ. خوچۈبىڭ لۇڭشىدىن چىقىپ، يەنجى[63] تېغىدىن ئۆتۈپ، 1000 چاقىرىمدىن ئارتۇق ئىلگىرىلەپ بېرىپ، ھۇنلار بىلەن ئۇرۇشىدۇ. دۈشمەنىنىڭ 18000دىن ئوشۇق ئاتلىق ئەسكىرى ئەسىر ئېلىنىدۇ، ئۆلتۈرۈلىدۇ. شۇتۇق قانىنىڭ[64] تېۋىند-

دىغان ئالتۇن بۇتى قولغا چۈشۈرۈلىدۇ. شۇ يىلى يازدا، قىران چەۋەنداز سەنگۇن يەنە ھەمدەملەشكۈچى بەگ گۇڭسۈن ئاۋ بىلەن بىرلىكتە نەچچە تۈمەن ئاتلىق ئەسكەرنى باشلاپ، لۇڭشى، بېيدى ۋىلايەتلىرىدىن چىقىپ، 2000 يول مۇساپە بېسىپ، ھۇنلار بىلەن ئۇرۇشىدۇ. جۈيەندىن ئۆتۈپ، چىليەن تېغىغا ھۇجۇم قىلىپ، ھۇنلارنىڭ 30000 دىن ئوشۇق ئادىمىنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە ئەسىر ئالىدۇ. كىچىك خان ۋە ئۇنىڭدىن تۆۋەن ئەمەلدارلار بولۇپ، 70 كىشىنى قولغا چۈشۈرىدۇ. شۇ پەيتلەردە، ھۇنلارمۇ دەيجۈن، يەنمېن ۋىلايەتلىرىگە باستۇرۇپ كىرىپ، نەچچە يۈزلىگەن كىشىنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە تۇتۇپ كېتىدۇ. خەن خاقانلىقى بىلگە تۆرە جاڭ چيەن ۋە سەنگۇن لى گۇاڭنى يۈرۈشكە بۇيرۇيدۇ. ئۇلار يوۋ بېيپىڭدىن چىقىپ، ھۇنلارنىڭ سول تۇغ قانى بىلەن ئۇرۇشىدۇ. سول تۇغ قان لى گۇاڭ سەنگۇننى 4000 دەك ئادىمى بىلەن قورشاپ ئالغاچقا، ھەممىسى تۈگەشكە تاس قالىدۇ. ھۇنلار بولسا، بۇلاردىن كۆپرەك چىقىم تارتىدۇ. دەل شۇ پەيتتە بىلگە تۆرە جاڭ چيەننىڭ ياردەمچى قوشۇنلىرى يېتىپ كېلىپ، لى گۇاڭ سەنگۇننى قۇتۇلدۇرۇپ ئالىدۇ. لېكىن خەن قوشۇنلىرى نەچچە مىڭلاپ كىشى تەلاپەت بېرىدۇ. ھەمدەملەشكۈچى بەگ قىران چەۋەنداز سەنگۇن بىلەن ۋەدىلەشكەن ۋاقىتتىن كېيىن كەلگەچكە، خەن خاقانلىقىنىڭ قانۇنى بويىچە، لى گۇاڭ، بىلگە تۆرە بىلەن بىرلىكتە ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىدۇ. ھەر ئىككىسى پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاددىي پۇقراغا ئايلاندۇرۇلىدۇ.

شۇ يىلىنىڭ كۈزلۈكى، قۇنشارقان، شۇتۇق قانلار ئىدارىسىدىكى غەرب تەرەپتە، خەن قوشۇنلىرى نەچچە ئون مىڭلىغان كىشىنى ئۆلتۈرۈپ ۋە ئەسىر ئېلىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، غەزەپلەنگەن تەڭرىقۇت ئۇلارنى چاقىرىپ ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا، قورقۇپ ئەندىشىگە

چۈشكەن قۇنشارقان ۋە شۇتۇق قانلار مەسلىھەتلىشىپ خەنگە تەسلىم بولماقچى بولۇشىدۇ. خەن خاقانلىقى ئۇلارنىڭ ئالدىغا قىران چەۋەنداز سەنگۇن خوچۈبىڭنى ئەۋەتىدۇ. قۇنشارقان شۇتۇق قاننى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ تۈپىنى باشلاپ خەنگە تەسلىم بولىدۇ. ئۇلار ئومۇمەن، 40000 كىشى بولسىمۇ، ئاتاقتا 100000 كىشى دەپ داۋراڭ قىلىنغانىدى. شۇنداق قىلىپ، خەن خاقانلىقى قۇنشارقاننى قولغا چۈشۈرگەندىن كېيىن، لۇڭشى، بېيدى، خېشىلاردا ھۇنلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىقى بارغانسېرى ئازايدى. ھۇنلاردىن تارتىۋېلىنغان خېشىنى (خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبى-ت)، شىنچىنجۈڭلارغا(65) گۇەندۇڭدىن كەمبەغەل ئاھالىلار كۆچۈرۈلۈپ تولدۇرۇلدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن بېيدىنىڭ غەربىدىكى مۇھاپىزەتچى قوشۇننىڭ يېرىمى قىسقارتىلدى. ئىككىنچى يىلى ھۇنلار يوۋبېيپىڭ، دىڭشياڭلارنىڭ ھەر بىرىگە بىر نەچچە ئون مىڭ ئاتلىق قوشۇن بىلەن باستۇرۇپ كىرىپ، مىڭدىن ئوشۇق كىشىنى ئۆلتۈرۈپ ۋە تۇتۇپ كەتتى.

ئىككىنچى يىلى (م. ب. 119-يىلى، خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ تۆتىنچى يىلى) ئەتىيازدا، خەن خاقانلىقى كېڭەش قىلىپ: «يابغۇ جاۋسۇننىڭ پىلانى بويىچە، تەڭرىقۇت قۇملۇقنىڭ شىمالىنى ئىگىلەپ ياتماقتا. ئۇلار خەن قوشۇنلىرى قۇملۇقتىن ئۆتۈپ كېلەلمەيدۇ، دەپ ئويلىسا كېرەك» دېگەن قاراشقا كېلىدۇ-دە، ئاتلىرى يارامىلىق 100000 ئاتلىق قوشۇن ماڭدۇرىدۇ. ئاشلىق ۋە كېيىم-كېچەك ئېلىپ ماڭغانلارنىڭ خۇسۇسى ئاتلىرى 140000 ئىدى. (قوشۇننىڭ ئوزۇق-تۈلۈكى ۋە ھەربىي لاۋازىمات توشۇيدىغان ئاتلار بۇنىڭ ئىچىگە كىرمەيدۇ) چوڭ سەنگۇن ۋېي چىڭ بىلەن قىران چەۋەنداز سەنگۇن خوچۈبىڭلارغا بۆلۈنۈپ يۈرۈش قىلىشقا يارلىق بېرىلگەچكە، چوڭ سەنگۇن دىڭشياڭدىن، قىران چەۋەنداز-سەنگۇن بولسا دەيجۈندىن چىقىپ، قۇملۇقتىن كېسىپ ئۆتۈپ،

ھۇنلارغا قارشى يۈرۈش قىلىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان تەگرىقۇت ئۆزىنىڭ يۈك-تاقلىرىنى يىراققا ماڭغۇزۇۋېتىپ، جەڭگىۋار قىسىملىرى بىلەن قۇملۇقنىڭ شىمالىدا ئۇلارنى كۈتۈپ تۇرۇپ، خەن خاقانلىقىنىڭ چوڭ سەنگۈنى ۋېي چىڭ بىلەن روبىرو بىر كۈن ئۇرۇشىدۇ. ئۇرۇش داۋام قىلىپ كەچ كىرگەن پەيتتە، بوران چىقىپ كېتىدۇ. خەن خاقانلىقىنىڭ قوشۇنلىرى تەگرىقۇتنى ئوڭ-سولدىن مۇھاسىرىگە ئالىدۇ. تەگرىقۇت خەن قوشۇنلىرى ئۈستىدىن غەلىبە قىلىشقا كۆزى يەتمەي، بىر نەچچە 100 قەيسەر چەۋەندازلىرى بىلەن خەن قوشۇنلىرىنىڭ مۇھاسىرىسىنى يېرىپ ئۆتۈپ، غەربىي شىمالغا قاچىدۇ. خەن قوشۇنلىرى كېچىدە قوغلاپ تۇتالمايدۇ. بۇ يۈرۈشتە ھۇن سىپاھ بەگلىرىدىن 19000 كىشى ئۆلتۈرۈلگەن ۋە ئەسىر ئېلىنغانىدى. خەن قوشۇنلىرى ھۇنلارنى قوغلاپ شىمالدا تيەنيەنشەن(66) تېغى، جاۋسۇن شەھىرىگە(67) قەدەر بېرىپ قايتىدۇ.

تەگرىقۇت قېچىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ قوشۇنلىرى كۆپرەك خەن قوشۇنلىرىغا ئارىلىشىپ يۈرۈپ، تەگرىقۇتنى ئىزدەپ يۈرىدۇ. تەگرىقۇت ئۇزۇنغىچە ئۆز توپى بىلەن تېپىشالمايدۇ. ئۇنىڭ ئوڭ قول قانى تەگرىقۇتنى ئۆلدى ھېسابلاپ، ئۆزىنى تەگرىقۇت دەپ جاكالايدۇ. ھەقىقىي تەگرىقۇت قايتىپ كېلىپ، ئۆز توپىنى تاپقاندىن كېيىن، ئوڭ قول قان تەگرىقۇتلۇقنى ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، قايتىدىن ئوڭ قول قان بولىدۇ.

خەن خاقانلىقىنىڭ قىران چەۋەنداز سەنگۈنى دەيجۇندىن چىقىپ، 2000 چاقىرىمدىن ئۇشۇق يۈرۈش قىلىپ، سول تۇغ قان بىلەن توقۇنۇشىدۇ. ئۇرۇشتا خەن قوشۇنلىرى ھۇنلاردىن 70000 دىن ئارتۇق كىشىنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە ئەسىر ئالىدۇ. سول تۇغ قان قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئارقىغا قاراپ قاچىدۇ. قىران چەۋەنداز سەنگۈن لاڭجۇشۇشەن(68) تېغىغا چىقىپ، ئاسمان ئىلاھىغا، قويانغا(69) بېرىپ يەر ئىلاھىغا نەزىر قىلىپ، بايقال كۆلىنىڭ بويىغىچە بېرىپ قايتىدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن، ھۇنلار يىراق جايلارغا كەتكەچكە، قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدا ئۇلارنىڭ بارگاھى بولمايدۇ. خەن خاقانلىقى دەريادىن (خۇاڭخېدىن) ئۆتۈپ، شوفاڭ ۋىلايىتىدىن، غەربتە لىڭجۇغىچە ھەممە يەردە ئېرىق-ئۆستەڭلەرنى چېپىپ، يەر ئېچىپ، سىپاھ-بەگلەردىن 50-60 مىڭ كىشىنى ئورۇنلاشتۇرىدۇ. شۇندىن باشلاپ، ھۇنلارنىڭ يېرىنى پىلە قۇرۇتىدەك يەپ، زېمىنىنى ھۇنلارنىڭ شىمالى بىلەن تۇتاشتۇرىدۇ.

باشتا خەن خاقانلىقىنىڭ ئىككى سەنگۈنى نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن يۈرۈش قىلىپ، تەگرىقۇتنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ، 80-90 مىڭ ئادەمنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە ئەسىر ئالىدۇ. خەن قوشۇنلىرىدىنمۇ نەچچە ئون مىڭلاپ ئەسكەر نابۇت بولۇپ، 100000 دىن ئۇشۇق ئات ئۆلىدۇ. گەرچە، ھۇنلار زەئىپلىشىپ يىراق جايلارغا كۆچۈپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن خەن خاقانلىقىدا ئات كەم بولغانلىقتىن، يەنىمۇ قوغلاشقا ئىمكان بولمىغانىدى. ھۇن ئېلى جاۋسۇننىڭ پىلانى بويىچە، خەن خاقانلىقىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، شېرىن سۆزلەر بىلەن ياخشىلىشىشنى تەلەپ قىلىدۇ. خاقان سارايى ئەرباپلىرىغا مەسلىھەت سالغاندا، بەزىلەر ياخشىلىشايلى دېسە، بەزىلەر، بىزگە بويسۇنسۇن دەيدۇ. ۋەزىر دورغابى رېن چاڭ:«ھۇنلار يېقىندا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. قىيىن شارائىتتا تۇرۇۋاتىدۇ. ئۇلارنى بىزنىڭ تاشقىي ۋەزىرىمىز قىلىش كېرەك. چېگرىغا كېلىپ، خەن خاقانلىقىغا بېقىنىشنى ئىلتىماس قىلسۇن» دەيدۇ. خەن خاقانلىقى رېن چاڭنى تەگرىقۇتقا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىدۇ. بۇ رېن چاڭنىڭ پىلانى ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ غەزەپلەنگەن تەگرىقۇت ئۇنى تۇتۇپ قالىدۇ. بۇرۇن خەن

خاقانلىقى تەرەپتىمۇ تەسلىم بولۇپ قېلىپ قالغان ھۇن ئەلچىلىرى بولغاچقا، تەڭرىقۇت شۇنىڭ بەدىلىگە بۇ خەن ئەلچىسىنى تۇتۇپ قالغانىدى. خەن خاقانلىقى قوشۇنلارنى قايتا يىغىپ تەربىيىلەۋاتقان بىر پەيتتە، قىران چەۋەندازسەنگۇن خوچۈبىڭ ئۆلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ھۇنلارغا ئۇزۇنغىچە ھۇجۇم قىلىنمايدۇ.

ئارىدا بىر نەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن، 13 يىل تەڭرىقۇت بولغان ئىچىغسە ئۆلۈپ، ئۇنىڭ ئوغلى ئۇۋېي تەڭرىقۇت بولىدۇ. بۇ، م. ب. 114-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەندىڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ئىدى. ئۇۋېي ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان چاغلاردا، خەن خاقانى ۋىلايەت-ناھىيىلەرنى كۆزدىن كۆچۈرۈشكە باشلايدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن، خەن خاقانلىقى جەنۇبدىكى ئىككى يۆ دۆلىتىگە جازايۇرۇشى قىلىدۇ. ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇش قىلمىغاچقا، ھۇنلارمۇ چېگرىغا باستۇرۇپ كىرمەيدۇ.

ئۇۋېي تەڭرىقۇت بولۇپ ئۈچىنچى يىلى (م. ب. 111-يىلى) خەن خاقانلىقى جەنۇبىي يۆ دۆلىتىنى مۇنقەرز قىلىدۇ. سابىق ئوردا مىراخۇرى گۇڭسۇن خې خاقانىنىڭ يارلىقى بويىچە، 15000 ئاتلىق قوشۇن بىلەن جيۇيۈەندىن چىقىپ، ئىككى مىڭ چاقىرىمدىن ئوشۇق يول مېڭىپ، فۇجۈجىڭگىچە[70] بېرىپ قايتىدۇ. ھۇنلاردىن بىركىشىمۇ يولۇقمايدۇ. خەن خاقانى ۋۇدى يەنە سابىق ئەگەشكۈچى بەگ جاۋپونۇنى 10000 دىن ئارتۇق قوشۇن بىلەن يولغا سالىدۇ. جاۋپونۇ لىڭجۈدىن چىقىپ، نەچچە مىڭ چاقىرىم يول مېڭىپ، شۇنخې دەرياسىغا[71] قەدەر بېرىپ قايتىدۇ. يەنىلا بىرەرمۇ ھۇننى ئۇچراتمايدۇ.

بۇ ۋاقىتتا، خاقان چېگرىنى كۆزدىن كۆچۈرۈش ئۈچۈن 180000 ئاتلىق قوشۇن بىلەن شوفاڭغا كېلىپ، ھەربىي قۇدرىتىنى نامايىش قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تەڭرىقۇتنى ۋاقىپلاندۇرۇش ئۈچۈن گوجىنى

ئەۋەتىدۇ. گوجى ھۇن ئېلىگە كەلگەندىن كېيىن، ھۇن ئېلىنىڭ كۈتكۈچى بېگى نىيمىشقا كەلگەنلىكىنى سورىغاندا، گوجى ئەدەپ بىلەن سىلىق گەپ قىلىپ: «تەڭرىقۇتنى كۆرۈپ، ئۆز ئاغزىم بىلەن ئېيتسام» دەيدۇ. تەڭرىقۇت گوجىنى قوبۇل قىلىدۇ. گوجى: «جەنۇبىي يۆ خانىنىڭ كاللىسى خەن خاقانلىقى پايتەختىنىڭ شىمالىي دەرۋازىسى ئالدىغا ئېسىلدى. تەڭرىقۇت جانابلىرى خەن خاقانلىقى قوشۇنى بىلەن ئۇرۇش قىلىمەن دەيدىغان بولسىلا، خاقانىمىز قوشۇنلىرىنى بىۋاسىتە ئۆزى باشلاپ چېگرىدا كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. ئەگەر تەڭرىقۇت جانابلىرى ئۇرۇش قىلالمايمەن دەيدىغان بولسىلا، دەرھال جەنۇبدىكى خەن خاقانلىقىغا بەيئەت قىلىشلىرى كېرەك ئىدى. مۇنچىۋالا يىراق يەرلەرگە قېچىپ، سۇسىز، گىياھسىز، شىمالنىڭ شىۋىرغانلىق دەشتلىرىدە يوشۇرۇنۇپ يۈرۈشنىڭ نىمە ھاجىتى؟» دەيدۇ. سۆزتۈگىشى بىلەن قاتتىق غەزەپلەنگەن تەڭرىقۇت دەرھال كۈتكۈچى بېگىنى ئۆلۈمگە بۇيرۇيدۇ. گوجىنى قايتۇرماي، بايقالغا ھەيدەيدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، تەڭرىقۇت خەن چېگرىسىغا باستۇرۇپ كىرىشكە زادى جۈرئەت قىلالمايدۇ. ھەربىي تەلىم-تەربىيە ئېلىپ بېرىپ، قوشۇننى تەربىيىلەيدۇ ۋە ئوۋچىلىقنى مەشق قىلدۇرىدۇ. خەن خاقانلىقىغا بىر نەچچە قېتىم ئەلچى ئەۋەتىپ، شېرىن-تاتلىق سۆزلەر بىلەن ياخشىلىشىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

خەن خاقانى ھۇنلارنى كۆزىتىپ كېلىشكە ۋاڭ ۋۇ قاتارلىق كىشىلەرنى ئەۋەتىدۇ. ھۇنلارنىڭ قائىدىسى بويىچە، خەن ئەلچىلىرى ئەلچىلىك دەستىگى بىلەن، يۈزىنى بويىماستىن تەڭرىقۇت ئوردىسىغا كىرەلمەيتتى. ۋاڭ ۋۇ بېيدى ۋىلايىتىدىن بولۇپ، ھۇنلارنىڭ ئادىتىنى ئوبدان بىلگەچكە، ئۇ ئەلچىلىك دەستىكىنى تاشلاپ قويۇپ، يۈزىنى بوياپ، تەڭرىقۇتنىڭ ئوردىسىغا كىرىدۇ. تەڭرىقۇت ئۇنى ئوبدان

قارشى ئالدۇ. چىرايلىق گەپ-سۆزلەرنى قىلىپ، خەن خاقانلىقىغا خان تېكىننى تۇتقاق قىلىپ ئەۋەتىشكە، خەن بىلەن ياخشىلىشىشقا يالغاندىن ماقۇل بولدۇ.

خەن خاقانلىقى هۇن ئېلىگە ياڭ شىننى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى. بۇ ۋاقىتتا خەن خاقانلىقى شەرقتە خۇيخې،[72] چاۋشيەن ئەللىرىنى بويسۇندۇرۇپ، ئۇ يەرلەردە ۋىلايەت تەسىس قىلىپ، غەربتە جيۇچۈەن ۋىلايىتىنى قۇرۇپ، هۇنلار بىلەن چياڭلار ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە يولىنى ئۈزۈپ تاشلايدۇ. خەن خاقانلىقى يەنە غەربتە ياۋچى، باكترىيە ئەللىرى بىلەن ئالاقىلىشىپ، ئۇيسۇن كۈنبېيگە خانىشىكە بېرىپ، هۇنلارنى غەربتىكى ئىتتىپاقچىلىرىدىن ئايرىتىپ تاشلايدۇ. شۇنىڭدەك، شىمالغا كېڭىيىپ، چېگرىنى شەنلۇڭگە[73] يەتكۈزىدۇ. هۇنلار ئاخىرى سۈكۈت قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. شۇ يىلى يابغۇ جاۋشۈن ئۆلدۇ. خەن ۋەزىر-ۋۇزرالىرى بۇ مۇناسىۋەتتە مۇناسىۋەتتى بىلەن هۇن ئېلى ئاجىزلاشتى. بويسۇندۇرۇش مۇمكىن، دەپ قارايدۇ. ياڭ شىن قەيسەر ئىرادىلىك ئادەم بولسىمۇ، ئېسىلزادىلاردىن كېلىپ چىققان ئەمەلدارلاردىن بولمىغاچقا، تەڭرىقۇتنىڭ ئىلتىپاتىغا دېگەندەك نائىل بولالمىغانىدى. تەڭرىقۇت هۇزۇرىغا چاقىرماقچى بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئەلچىلىك دەستىكىنى تاشلاپ قويۇشنى خالىمىغاچقا، تەڭرىقۇت چېدىر-بارگاھىنىڭ سىرتىدا ئولتۇرۇپ قوبۇل قىلىدۇ. ياڭ شىن: «تەڭرىقۇت جانابلىرى ياخشىلىشىشنى خالىسىلا، خان تېكىننى خەن خاقانلىقىدا تۇتقاق قىلسۇرلا» دېگەنىدى، تەڭرىقۇت: «بۇرۇنقى ئەھدىنامىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. بۇرۇنقى ئەھدىنامىلەر بويىچە، خەن ياخشىلىشىش بەدىلىگە ھەرقاچان خانىشىكە ئەۋەتىپ، يىپەك-مەشۇت، ئوزۇق-تۈلۈك بۇيۇملىرى بىلەن تەمىنلەپ تۇراتتى. شۇڭا، هۇنلارمۇ چېگرىغا قالايمىقانچىلىق سالمايتتى. ئەمدىلىكتە، بۇرۇنقى بەلگىلىمىلەرگە خىلاپلىق قىلىپ، خان تېكىننى

تۇتقاق قىلىپ بېرىش مۇمكىن ئەمەس» دەيدۇ. هۇنلار ئۆز ئادىتى بويىچە، خەن ئەلچىسىنى كۆرگەندە، ئەلچى ئېسىلزادىلەردىن بولماي، زىيالىيلاردىن بولسا، تەشۋىقاتچى دەپ بىلىپ، ئۇنىڭغا بەھس قىلىشقا يول بەرمەيتتى. ئەگەر ياش بولسا، پىدائىلار دەپ ھېسابلاپ، ئۇنىڭ روھىي-كەيپىياتىنى سۇندۇراتتى. خەن ئەلچىسى هۇن ئېلىگە كەلسە، هۇنلار خەن ئەلچىلىرىگە ئىنئاملار بېرەتتى. هۇن ئەلچىسىنى خەن خاقانلىقى تۇتۇپ قالسا، هۇنلارمۇ خەن ئەلچىسىنى تۇتۇپ قالاتتى. تەڭ مۇناسىۋەت مۇئامىلىسى قىلاتتى. ياڭ شىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، خەن خاقانلىقى ۋاڭ ۋۇنى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىدۇ. تەڭرىقۇت يەنىلا خۇشامەت بىلەن شېرىن سۆزلەرنى قىلىپ، خەن خاقانلىقىدىن كۆپرەك مال-بايلىق ئۇلۇش كويىدا بولىدۇ. ئۇ مەككارلىق بىلەن ۋاڭ ۋۇغا: «مەن خەن خاقانلىقىغا بېرىپ، خاقاننى زىيارەت قىلىپ، يۈز تۇرانە قېرىنداشلىق ئەھدى تۈزمەكچىمەن» دەيدۇ. ۋاڭ ۋۇ قايتىپ كېلىپ، خەن خاقانىغا مەلۇم قىلىدۇ. خەن خاقانى چاڭئەندە تەڭرىقۇت ئۈچۈن مېھمانخانا سالدۇرىدۇ. هۇن تەڭرىقۇتى: «خەن تۆرىلىرىدىن بىرەرسى ئەلچى بولۇپ كەلمىگىچە، مەن راست گېپىمنى ئېيتمايمەن» دەپ، ئۆزىنىڭ تۆرىلىرىدىن بىرىنى خەن خاقانلىقىغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىدۇ. ئەلچى كېلىپلا كېسەل بولۇپ قالىدۇ. خەن خاقانلىقى ئۇنى داۋالاپ ساقايتماقچى بولغان بولسىمۇ، بەختكە قارشى، ئۇ ئۆلۈپ قالىدۇ. خەن خاقانلىقى لۇچۇڭگوغا 50000 چارەكلىك مائاش بەلگىسى بولغان تامغىنى ئاستۇرۇپ، جەسەتنى هۇن ئېلىگە ئاپىرىش ئۈچۈن ئۇنى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىدۇ. ئۇ نەچچە مىڭ جىڭ ئالتۇن قىممىتىدە دەپنە ھەدىيىسى تەقدىم قىلىدۇ. هۇنلار ئەلچىنى «خەننىڭ ئېسىلزادىلىرىدىن ئىكەن» دەپ قارايدۇ. تەڭرىقۇت: «خەن خاقانلىقى مېنىڭ قەدىرلىك ئەلچىمنى ئۆلتۈردى» دەپ لۇچۇڭگونى

تۇتۇپ قالدۇ. تەگرىقۇتنىڭ ۋاڭ ۋۇغا قىلغان گەپ-سۆزلىرى يالغان
بولۇپ، ئۇنىڭ خەن خاقانلىقىغا زىيارەتكە بېرىش ۋە خان تېكىننى
خەن خاقانلىقىدا تۇرغاق قىلىش نىيىتى يوق ئىدى. شۇنداق قىلىپ،
هۇنلار بىر نەچچە قېتىم هۇجۇمچى قىسىملىرىنى ئەۋەتىپ، چېگرىغا
تاجاۋۇز قىلدۇ. خەن خاقانلىقى گوچاڭنى هۇنلارنى يوقىتىش سەن-
گۈنلۈكىگە تەيىنلەپ، جويىي تۆرىسى جاۋپونۇنى شوفاڭنىڭ شەرقىگە
ئورۇنلاشتۇرۇپ، هۇنلاردىن مۇداپىئە كۆرىدۇ. لۇچۇڭگو هۇن ئېلىدە
ئۇچ يىل تۇتقۇندا تۇرغاندىن كېيىن، تەگرىقۇت ئۆلىدۇ.
ئۇۋېي تەگرىقۇت ئون يىل هۆكۈمدارلىق قىلىپ ئۆلىدۇ. ئوغلى
ئۇشلۇ تەختكە چىقىدۇ. ئۇ ياش بولغانلىقتىن، بالاتەگرىقۇت دەپ
ئاتىلىدۇ. بۇ م. ب. 105-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى
يۈەنفېڭنىڭ ئالتىنچى يىلى) ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، تەگرىقۇت
تېخىمۇ غەربىي شىمالغا سىلجىيدۇ. ئۇنىڭ سول قاناتتىكى قوشۇنلىرى
يۈنجۇڭ ۋىلايىتىنىڭ ئۇدۇلىدا، ئوڭ قاناتتىكى قوشۇنلىرى بولسا،
جيۇچۈەن، دۈنخۇاڭلارنىڭ ئۇدۇلىدا تۇراتتى.
بالا تەگرىقۇت هۆكۈمدارلىق قىلىۋاتقان پەيتتە، خەن خاقانلىقى
ئىككى تۈركۈم ئەلچى ئەۋەتىدۇ. ئۇلارنىڭ بىر تۈركۈمى تەگرىقۇتقا،
بىر تۈركۈمى ئوڭ تۇغ قانغا تەزىيە بىلدۈرۈشكە كەلگەن بولسىمۇ،
بۆلگۈنچىلىك سېلىش نىيىتىدە بولغانلىقتىن، هۇنلار ئۇلارنى كېلى-
شىگىلا تەگرىقۇتقا مەلۇم قىلىدۇ. غەزەپلەنگەن تەگرىقۇت خەن
خاقانلىقىنىڭ بۇ ئىككى تۈركۈم ئەلچىسىنى تۇتۇپ قالىدۇ. هۇن
ئېلىدە تۇتۇپ قېلىنغان خەن ئەلچىلىرى ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ،
ئون نەچچە تۈركۈمدىن ئارتۇق ئىدى. خەن خاقانلىقىمۇ هۇن
ئېلىدىن كەلگەن ئەلچىلەرنى هەمىشە شۇنىڭ بەدىلىگە تۇتۇپ
قالاتتى. شۇ يىلى خەن خاقانى ئېرشى سەنگۈن لى گۇاڭلىنى
غەربكە-پەرغانە ئۈستىگە يۈرۈش قىلدۇرۇپ، يىنيۇ[74] سەنگۈنى

گوڭسۇن ئاۋغا تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىدىغان شەھەر[75]
سېلىشقا يارلىق چۈشۈرىدۇ. شۇ يىلى قىشلىقى هۇن ئېلىدە زور
كۆلەمدە جۇت بولۇپ، چارۋا-ماللارنىڭ كۆپچىلىكى ئاچتىن توڭلاپ
ئۆلىدۇ. بالا تەگرىقۇت ياش، ئۇرۇشخۇمار بولغانلىقى ئۈچۈن، ئاهالە
كۆپىنچە ئەنسىزلىكتە ياشايتتى. سول قول چوڭ تۇتۇق بەگ تەگرىـ-
قۇتنى ئۆلتۈرۈش غەرىزىدە، خەن خاقانلىقىغا يوشۇرۇن ئەلچى
ئەۋەتىپ: «مەن تەگرىقۇتنى ئۆلتۈرۈپ، خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بول-
ماقچىمەن. خەن ئېلى يىراق، دەرهال قوشۇن كەلسۇن، مەن
قوزغالماقچى» دەپ ئۇقتۇرۇش قىلىدۇ. ئەسلىدە، خەن خاقانلىقى
بۇ گەپنى ئاڭلاپ، تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەهىرىنى
سالغان بولسىمۇ، سول قول چوڭ تۇتۇق بەگ يەنىلا ئارىنى يىراق
كۆرگەنىدى.
ئىككىنچى يىلى ئەتىيازدا، خەن خاقانلىقى جويىي بېگى جاۋپونۇ
باشچىلىقىدا 20000 دىن ئوشۇق ئاتلىق قوشۇن ئەۋەتىدۇ. شو
فاڭدىن چىققان قوشۇن غەربىي شىمالغا ئىككى مىڭ چاقىرىمدىن
ئارتۇق يول مېڭىپ، ۋەدە بويىچە، سول چوڭ تۇتۇق بەگ بىلەن
جۈنجى[76] تېغىدا كۆرۈشۈپ، ئاندىن قوشۇننى قايتۇرماقچى بولغان
ئىدى. سول قول چوڭ تۇتۇق بەگ قوزغالماقچى بولۇپ تۇرغاندا،
سېزىلىپ قېلىپ، تەگرىقۇت ئۇنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە سول قاناتتىكى
قوشۇنلارنى جويىي بېگىگە قارشى سالىدۇ. جويىي بېگى بۇ يۈرۈشتە
دۈشمەننىڭ نەچچە مىڭلىغان كىشىسىنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە ئەسىر ئالىدۇ.
قايتىشتا، تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەهىرىگە 400 چاقىرىم —
قالغاندا، 80000 ئاتلىق هۇن قوشۇنى ئۇنى مۇهاسىرىگە ئالىدۇ. جويىي
بېگى كېچىدە ئۆزى سۇ ئىزدەپ چىققاندا، هۇنلار ئۇقۇپ قېلىپ، ئۇنى
تۇتۇۋالىدۇ ۋە ئۇنىڭ قوشۇنىغا ئۇشتۇمتۇت هۇجۇم قىلىدۇ، قوشۇنغا
گوزۇڭ مۇهاپىزەت سەركەردىسى ۋېي ۋاڭ لەشكەر بېشى بولىدۇ.

ئىككىسى مەسلىھەتلىشىپ، چېرىكچى بەگلەر سەنگۈندىن ئايرىلىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، ئۆلۈمدىن قورقۇپ، بىر بىرىنى قايتىپ كېتىشكە دالالەت قىلىشمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن، قوشۇن ھۇنلار تەرىپىدىن تارمار كەلتۈرۈلىدۇ. بۇنىڭغا تەنتەنە قىلغان ھۇنلارنىڭ بالا تەگرىقۇتى تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرىنى ئېلىشقا ھۇجۇمچى قىسىملىرىنى ئەۋەتكەن بولسىمۇ، ئۇلار شەھىرنى ئالالماي، چېگرىدىن باستۇرۇپ كىرىپ، قالايمىقان قىلىپ چىقىپ كېتىدۇ. كېلەر يىلى تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرىنى ئېلىشقا تەگرىقۇت ئۆزى ئاتلانغان بولسىمۇ، لېكىن يول ئۈستىدە كېسەل بولۇپ ئۆلىدۇ.

بالا تەگرىقۇت ئۈچ يىل ھۆكۈمدارلىق قىلىپ ئۆلىدۇ. ئوغلى كىچىك بولغانلىقتىن، ھۇنلار ئۇنىڭ تاغىسى، ئۇۋېي تەگرىقۇتنىڭ ئىنىسى ئوڭ تۇغ قان گويلىقۇ (呴犁湖)نى تەگرىقۇت قىلىپ كۆتىرىدۇ. بۇ م. ب، 102-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تەيچۇنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ئىدى.

گويلىقۇ تەگرىقۇت ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان پەيتتە، خەن خاقانلىقىنىڭ يارلىقى بويىچە، دانىش بەگ شۇ زىۋېي ۋۇيۈەن قورۇلىدىن چىقىپ، نەچچە يۈز چاقىرىم، ھەتتا مىڭ نەچچە چاقىرىم يىراقلىقتىكى لۇچۇ تېغىغىچە[77] شەھەر، قورغان، قاراۋۇلخانىلارنى سالدۇرىدۇ. بۇ شەھەر، قورغان، قاراۋۇلخانىلارنىڭ يېنىغا ھەرىكەتچان قوشۇنلار سەنگۈنى خەن يۈ، چاكپىڭ تۆرىسى ۋېي كاڭلار ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. كۈچلۈك ئوقيالىقلار تۇتۇق بېگى لۇبودې بۇيرۇق بويىچە جۈيەن سازلىقىدا[78] قورغان سالدۇرىدۇ.

شۇ يىلى كۈزلۈكى ھۇنلار دىڭشياڭ، يۈنجۇڭ ۋىلايەتلىرىگە زور كۆلەمدە ھۇجۇم قىلىپ، نەچچە مىڭلىغان كىشىنى ئۆلتۈرۈپ ۋە تۇتقۇن قىلىپ، 2000 دىن ئاشلىق مائاش ئالىدىغان ئەمەلدارلاردىن

بىر نەچچىسىنى تارمار قىلىپ چىقىپ كېتىدۇ. يول بويى دانىش بەگ بىنا قىلغان شەھەر، قورغان، قاراۋۇلخانىلارنى بۇزۇپ تاشلايدۇ. ھۇنلار يەنە ئوڭ تۇغ قاننى جيۇچۈەن، جاڭيېلەرگە كىرگۈزۈپ، بىر نەچچە مىڭ كىشىنى بۇلاپ ئېلىپ كېتىدۇ. دەل شۇ پەيتتە، رېن ۋېن[79] خەن قوشۇنىغا ياردەمگە كەلگەچكە، ھۇنلار ئېرىشكەن غەنىمەتلىرىدىن يەنە مەھرۇم بولۇپ چىقىپ كېتىدۇ. شۇ يىلى ئېرشى سەنگۈن لى گۇاڭلى پەرغانىنى ئېلىپ، پەرغانە خانىنى ئۆلتۈرۈپ قايتىدۇ. ئۇنىڭ ئالدىنى توسماقچى بولغان ھۇنلار ئۈلگۈرەلمەي قالىدۇ. شۇ يىلى قىشتا، ھۇنلار تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرىگە ھۇجۇم قىلماقچى بولىدۇ، لېكىن شۇ ئارىدا تەگرىقۇت كېسەل بولۇپ قالغاچقا، ھۇجۇم قىلىنمايدۇ.

گويلىقۇ بىر يىل تەگرىقۇت بولۇپ ئۆلىدۇ. ھۇنلار ئۇنىڭ ئىنىسى سول چوڭ تۇتۇقبەگ سۈيدىقۇنى تەگرىقۇت قىلىشىدۇ.

پەرغانە ئۈستىگە جازا يۈرۈشى قىلغان خەن خاقانلىقى چەت ئەللەرنى چۆچۈتۈۋەتكەنىدى. بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ھۇنلارنى بوغۇپ تاشلىماقچى بولغان خاقان: «بوۋىمىز خاقان گاۋدى پىڭچېڭ شەھىرىدە تارتقان دەرت-ئەلەملىرى ئۈچۈن قىساس ئېلىشنى ماڭا قالدۇرغان. گاۋدىنىڭ خانىشى زامانىدا، تەگرىقۇت مەكتۇپ ئارقىلىق خانىشنى ھاقارەتلىگەن. ئۆتمۈشتە، چى شياڭگوڭ توققۇز ئەجدادىنىڭ قىساسىنى ئالغانلىقى ئۈچۈن، «چۇنچيۇ (باھار-كۈز)» ناملىق كىتابتا ئۇنىڭغا يۇقىرى باھا بېرىلگەن ئىدى» دەپ يارلىق چۈشۈرىدۇ. بۇ، م. ب. 101-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تەيچۇنىڭ تۆتىنچى يىلى) ئىدى.

سۈيدىقۇ تەگرىقۇت تەختكە چىقىشى بىلەن، ھۇنغا تەسلىم بولمىغان خەن ئەلچىلىرىنى تامامەن قايتۇرىدۇ. لۇچۇڭگو قاتارلىقلار ئەنە شۇ چاغدا قايتىپ كېلىدۇ. تەگرىقۇت دەسلەپ تەختكە چىققاندا،

خەن خاقانلىقى ھۇجۇم قىلىدۇ، دېگەن ئەندىشىدە ئىدى. شۇڭا، ئۆزىچە: «مەن بالا بولۇپ، خەن خاقانى ئاتا بولغاچقا، خاپا قىلسام بولماس» دەپ يۈرەتتى. خەن خاقانى نۆكەر بېشى سۇۋۇنى[80] كۆپ سوغا-سالام بىلەن تەڭرىقۇتقا ئەۋەتىپ ئۆزىگە تارتقانىدى، تەڭرىقۇت بارغانسېرى مەغرۇرلىنىپ، ناھايىتى تەكەببۇرلىشىپ كېتىپ، خەن خاقانلىقىنىڭ كۆتكەن يېرىدىن چىقمايدۇ. ئىككىنچى يىلى جويىي تۆرىسى جاۋپونۇ خەن خاقانلىقىغا قېچىپ كېلىدۇ.

كېلەر يىلى، خەن خاقانلىقىنىڭ يارلىقى بويىچە، ئېرشى سەنگۇن لى گۋاڭلى 30000 ئاتلىق قوشۇن بىلەن جيۇچۈەندىن چىقىپ، چىلىيەن تېغىدا ئوڭ تۇغ قان بىلەن ئۇرۇشۇپ، ھۇن سىپاھ-بەگلىرىدىن 10000 كىشىنى ئۆلتۈرۈپ ۋە ئەسىر ئېلىپ قايتىدۇ. ھۇنلار ئېرشى سەنگۇننى قاتمۇ-قات مۇھاسىرىگە ئېلىۋالغاچقا، سەنگۇن ئاران قۇتۇلىدۇ. خەن قوشۇنلىرىدىن ئوندىن ئالتەيەتتىسى چىقىم بولىدۇ. خەن خاقانى يىنشيۇ سەنگۇنى گۇڭسۇن ئاۋنى قايتا چىقىرىدۇ. گۇڭسۇن ئاۋ قوشۇنى شىخېدىن چىقىپ، كۈچلۈك ئوقيالىقلار تۇتۇق بېگى لۇبودې بىلەن جوۋشيې[81] تېغىدا قوشۇلىدۇ. ئۇلار ئۇرۇشتا ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمەيدۇ. خەن خاقانى يەنە ئاتلىقلار تۇتۇق بېگى لى لىڭنى چىقىرىدۇ. لى لىڭ پىيادە ۋە ئاتلىق بولۇپ 5000 ئەسكەرنى باشلاپ، جۈيەندىن چىقىپ، شىمالغا قاراپ 1000 چاقىرىمدىن ئوشۇق يۈرگەندە، تەڭرىقۇتقا دۇچ كېلىپ قېلىپ ئۇرۇشىدۇ. لى لىڭ 10000 دىن ئوشۇق كىشىنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە ياردار قىلىدۇ. لى لىڭنىڭ قورال-ياراق، ئوزۇق-تۈلۈكى تۈگەيدۇ. قايتماقچى بولغىنىدا، ھۇنلار ئۇنى قورشاپ ئالىدۇ. لى لىڭ قورشاۋدىن چىقىپ كېتەلمەي، ھۇنلارغا تەسلىم بولىدۇ. قوشۇنلىرى تارمار بولىدۇ. 400 لا كىشى خەن خاقانلىقىغا

قايتىپ كېلىدۇ، تەڭرىقۇت لى لىڭنى قەدىرلەپ، ئۇنىڭغا قىزىنى بېرىدۇ.

ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن[82]، ئېرشى سەنگۇن باشچىلىقىدا 60000 ئاتلىق، 100000 پىيادە قوشۇن قايتىدىن يۈرۈشكە چىقىرىلىدۇ. ئېرشى سەنگۇن شو فاڭدىن يولغا چىقىدۇ. ئوقيالىقلار تۇتۇق بېگى لۇبودې 10000 دىن ئارتۇق قوشۇن بىلەن ئېرشى سەنگۇنگە قوشۇلىدۇ. ھەرىكەتچان قوشۇنلار سەنگۇنى خەن يۈ پىيادە، ئاتلىقلار بولۇپ 30000 كىشىلىك قوشۇن بىلەن ۋۇيۈەندىن يولغا چىقىدۇ. يىنشيۇ سەنگۇنى گۇڭسۇن ئاۋ 10000 ئاتلىق 30000 پىيادە قوشۇن بىلەن يەنمېندىن چىقىدۇ. بۇنى ئاڭلاپ، ھۇنلار يۈك-تاقلىرىنى يىراقتىكى يۈۋۇ[83] دەرياسىنىڭ شىمالىغا كەتكۈزۈۋېتىدۇ. تەڭرىقۇت 100000 ئاتلىق قوشۇن باشلاپ، دەريانىڭ جەنۇبىدا ئېرشى سەنگۇن بىلەن ئۇرۇش قىلىمەن دەپ كۈتۈپ تۇرىدۇ. ئېرشى سەنگۇن تەڭرىقۇت بىلەن ئون نەچچە كۈن ئۇرۇش قىلىپ، قوشۇنى بىلەن چېكىنىدۇ، ئەنە شۇ پەيتتە، ئېرشى سەنگۇن «خوتۇنى داخانلىق قىلىپ، خاقانغا سۇيىقەست قىلغان» دېگەن گۇنا بىلەن ئەيىبلىنىپ، ئۇرۇق-جەمەتىنىڭ قىرىپ تاشلانغانلىقىنى ئاڭلىغاچقا، ئۆزقىسمىلىرى بىلەن ھۇنلارغا تەسلىم بولىدۇ. ئۇنىڭ قوشۇنى ئىچىدىن ئاران بىر-ئىككى كىشى خەن خاقانلىقىغا قايتىپ كېلەلەيدۇ. ھەرىكەتچان قوشۇنلار سەنگۇنى خەن يۈ ھېچقانداق نەتىجە قازىنالمايدۇ. يىنشيۇ سەنگۇنى گۇڭسۇن ئاۋ سول تۇغ قان بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ قايتىپ كېلىدۇ. شۇ يىلى ھۇنلار بىلەن ئۇرۇشقان خەن قوشۇنلىرى تىلغا ئالغۇدەك ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمەيدۇ. سەركەردىلەر خاقان ھوزۇرىغا كىرىشكە مۇيەسسەر بولالمايدۇ. ئېرشى سەنگۇننىڭ ئۇرۇق-جەمەتى قىرىپ تاشلاندى دەپ، لى گۋاڭلى سەنگۇننىڭ ھۇنلارغا تەسلىم بولۇشىغا سەۋەبچى

بولغان سۇي دەن خاقانىنىڭ يارلىقى بىلەن قولغا ئېلىنىدۇ.

مۇئەررىختىن: «چۇنچيۇ» نى يازغان كۇڭ زى (مۇجۇڭنى) لۇ بەگلىكىنىڭ بېگى يىنگۇڭ، خۇەنگۇڭ دەۋرلىرىنى ئېنىق-تەپسىلى يېزىپ، دىڭگۇڭ، ئەيگۇڭ دەۋرلىرىنى بولسا، سىلاپ-سىپىلاپ ئۆتۈپ كەتكەنىدى. ئەينى زاماندىكى ئىشلارنى يازغاندا، ئۇنىڭغا مەدھىيە ئوقۇماستىن، ئېھتىيات قىلدى. ھۇنلار ھەققىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزگۈچى كىشىلەر بىرەر مەنسەپ ياكى خاقانىنىڭ ئىززەت-ھۆرمىتىگە ئېرىشىشنى مەقسەت قىلاتتى ۋە يارلىق چارىلەر بىلەن خاقانغا خوشامەت قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ پىكىرلىرىنى خاقانغا كىرگۈزەتتى. شۇ ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ئۆي-پىكىرلىرىگە ئوخشۇشلۇق تۇغدۇرماقچى بولاتتى. قارشى تەرەپنىمۇ، ئۆزىنىمۇ چۈشەنمەيتتى. سەركەردىلەر ئوتتۇرا جۇڭگو زېمىنىنىڭ چوڭلۇقىغا تايىنىپ كۆرەڭلەيتتى. خاقانمۇ چوڭ ئىشلارنى يۇقىرقىلارنىڭ پىكىرى بويىچە بەلگىلەيتتى. شۇڭا چوڭ خىزمەت كۆرسىتەلمەيتتى. ياۋ گەرچە دانىشمەن بولسىمۇ، روناق تاپمىدى. يۈ ئالەمنى تىنچىتتى. مۇقەددەس ھاكىمىيەتنى گۈللەندۈرمىز دېسەك، بىردىن-بىر تەدبىر-ۋەزىر-سەركەردىلەرنى تاللاپ ئىشلىتىش كېرەك.

---

[1] شياخوۋشى (夏后氏) — يۈ (禹) باش ئاقساقال شۈننىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلدى. بۇ ئاقساقاللىق (بەگلىك) شيا (夏) دەپ ئاتىلاتتى ۋە شياخوۋشى مۇ دېيىلەتتى. (تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 358-بەت)

[2] چۇنۋېي (淳维) — ھۇنلارنىڭ ئەجدادى شياخوۋشىنىڭ ئەۋلادى بولۇپ، چۇنۋېي دەپمۇ ئاتىلىدۇ،

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 889-بەت)

[3] ئېكىنبەگ (农官) — دېھقانچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدار.
(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 1452-بەت)

[4] قىرياساقچىلىرى (荒服) — پايتەختتىن 2000 چاقىرىم ياكى 2500 چاقىرىمغىچە بولغان يەرلەر قىر ياساقچىلىرى تەرىپىدىن باشقۇرۇلاتتى.
(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 1266-بەت)

[5] جازا دەستۇرى (甫刑) جازا قانۇنى ھەققىدىكى كىتاب.
(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 1013-بەت)

[6] جياۋخۇ (焦获) — قەدىمكى كۆل بولۇپ، بىر رىۋايەتتە، ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى جىڭياڭ ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا دېيىلسە، يەنە بىر رىۋايەتتە، سەنشى ئۆلكىسى ياڭشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىدە دېيىلىدۇ.
(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 941-بەت)

[7] چى لىگۇڭ (齐厘公) — م. ب. 730-يىلدىن م. ب. 698-يىلغىچە جەمئى 33 يىل ھۆكۈم سۈرگەن چى بەگلىكىنىڭ بېگى.
(«سىخەي» 4757-4758-بەتلەر)

[8] سى شەھىرى (汜邑) — ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى شۇچاڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا. چۈنچيۇ دەۋرىدە جېڭ بەگلىكىگە بېرىلگەن سۇيۇرغال ئىدى.*

[9] زى دەي (子带) — «جوۋ خانلىرى تەزكىرىسى» گە قارالسۇن.

[10] يىنشۇي (水‹閻‹閭) — قەدىمكى دەريا ئىسمى بولۇپ، بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى تۇۋېيخې (秃尾河) دەرياسى. خەن خانىدانلىقىدىن يۇەن خانىدانلىقىغىچە يىنشۇي دەپ ئاتىلاتتى.
(«سىخەي» 1782-بەت)

[11] ميەنجۇ (绵诸) — گەنسۇ ئۆلكىسى تيەنشۈينىڭ يېقىن ئەتراپىدا.
(««تارىخىي خاتىرىلەر» ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4505-بەت)

[12] ۋەن (豲) — قەدىمكى رۇڭلارنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ شىمالىدا ياشىغان.*

[13] ۋۇجى (乌氏) — قەدىمكى رۇڭ خانلىقى. بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جىڭچۇەن (泾川) ناھىيىسى. (««تارىخىي خاتىرىلەر» ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4506-بەت)

[14] چۈيەن (朐衍) — قەدىمكى رۇڭ خانلىقلىرىدىن بولۇپ، ئورنى ھازىرقى نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونىنىڭ يەنچى (盐池) ناھىيىسىدە.
(«سىخەي» 3862-بەت)

[15] شەرقىي خۇلار (东胡) — قەدىمكى قەۋملەردىن. ھۇنلارنىڭ شەرقىدە ماكانلاشقاچقا، مۇشۇ نام بېرىلگەن. چۇنچيۇ، يېغىلىق دەۋرلىرىدىن بېرى جەنۇبىدا يەن بەگلىكى بىلەن چېگرىنداش ئىدى. كېيىن يەن بەگلىكى سەنگۇنى چىن كەي تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. چىن بەگلىكىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە شەرقىي خۇلار كۈچىيىپ، ھۇنلاردىن ئات، زېمىن ھەتتا ھۇن ئالچىلىرىنى تەلەپ قىلغاچقا، باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ مەغلۇپ بولدى. ئۇغان تېغىغا چېكىنگەن شەرقىي خۇلارنىڭ بىر تارمىقى ئۇغانلار، سيانپى تېغىغا چېكىنگەن بىر تارمىقى سيانپىلار دەپ ئاتالدى.

(«سىخەي» 107 ـ بەت)

[16] جىن داۋگۇڭ (晋悼公) — چۇنچيۇ دەۋرىدىكى شياڭگۇڭنىڭ ئەۋلادلىرىدىن. ئىسمى جوۋ (周) بولۇپ، 15 يىل ھۆكۈم سۈرگەنىدى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 805 ـ بەت)

[17] چىن خۇيۋاڭ (秦惠王) — فامىلىسى يىڭ (嬴)، ئىسمى سى (驷) بولۇپ، م. ب. 337 ـ 331 ـ يىللاردا ھۆكۈمدار بولغان.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 829 ـ بەت)

[18] زاۋياڭ (造阳) — قەدىمكى شاڭگۇ (上谷) بولۇپ، شاڭگۇ ۋىلايىتى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ خۇەيلەي (怀来) ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«سىخەي» 2411 ـ بەت)

[19] شياڭپىڭ (襄平) — لياۋدۇڭنىڭ قەدىمكى ۋىلايەتلىرىدىن. ئورنى ھازىرقى لياۋياڭ (辽阳) شەھىرى.

(«سىخەي» 826 ـ بەت)

[20] يۈياڭ (渔阳) — قەدىمكى ئورنى ھازىرقى بېيجىڭ شەھىرى، مىيۈن (密云) ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا. يۈشۈي دەرياسىنىڭ كۈنگەي تەرىپىدە بولغانلىقى ئۈچۈن، مۇشۇ نام بېرىلگەن.

(«سىخەي» 2209 ـ بەت)

[21] جيۇيۈەن (九原) — قەدىمكى ناھىيە ۋە ۋىلايەت. ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى باۋتوۋ (包头) شەھىرىنىڭ غەربىدە.

(«سىخەي» 146 ـ بەت)

[22] يۈنياڭ (云阳) — قەدىمكى ناھىيە. ئورنى بۈگۈنكى شەنشى چۇنخۇا (淳化) نىڭ غەربىي شىمالىدا.

(«سىخەي» 1084 ـ بەت)

[23] تۈمەن تەڭرىقۇت (头曼单于) — م. ب. 220 ـ 209 ـ يىللاردا، جەمئىي 11 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ھۇن تەڭرىقۇتى. باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئاتىسى.*

[24] باتۇر، بودۇ، مەتە (冒顿)، م. ب. ? — 174 ـ يىللار) — ھۇن تەڭرىقۇتى. مىلادى 209 ـ يىلى ئاتىسى تۈمەننى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزى ھۆكۈمدار بولغان. ئىچكى قىسمىنى تەرتىپكە سېلىپ، ھەربىي دىكتاتۇرلۇق تۈزۈم ئورناتقان. شەرقتە شەرقىي خۇلارنى ئىتائەت قىلدۇرۇپ، غەربدە ياۋچىلارنى قوغلىغان. رۇران، ئۇيسۇن، ئوغۇزلارنى ھەم ئەتراپىدىكى 26 خانلىقنى ئىگەللىگەن. شىمالدا دىڭلىنلارنى، جەنۇبىدا لۇفەن، بەييان رايونلىرىنى بويسۇندۇرغان. چىن خاقانلىقى زېمىنىغا كىرىپ، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىنى (خېتاۋ ئەتراپلىرىنى) بېسىۋېلىپ، ئىنتايىن كۈچەيگەن. غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا دائىم غەربىي خەن فېئودال سۇلالىسىغا كۈچلۈك تەھدىت سالغانىدى.

(«سىخەي» 3218 ـ بەت)

[25] ئالچى (阏氏) — ھۇن تەڭرىقۇتلىرىنىڭ رەسمىي چوڭ خوتۇنى.

(«سىخەي» 2018 ـ بەت)

[26] ئوڭ، سول چوڭ سەركەردە (左右大将) — ھۇنلاردا يۇقىرى ھەربىي ئۇنۋان ۋە دەرىجە نامى.*

[27] ئوڭ، سول تۇتۇق بەگ (左(右)都尉) — ھۇنلاردا سەركەردە (سەنگۇن دەرىجىلىكلەر) دىن تۆۋەنرەك دەرىجىدىكى ھەربىي ئۇنۋان.*

[28] تۇتۇن بەگ، ياساقبەگ (当户) — ھۇنلاردا ئەمەل ئىسمى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 1023 ـ بەت)

[29] قۇتبەگ (骨都侯) — ھۇنلاردا ئەمەل ئىسمى. باتۇر تەڭرىقۇت تەسىس قىلغان. ئوڭ قۇتبەگ، سول قۇتبەگلەر بولۇپ، بۇلار يات فەمىلىلىك ئېسىلزادىلەردىن قويۇلاتتى. ئورنى قول قانالاردىن تۆۋەن تۇراتتى. ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى ئىدارە قىلىشتا تەڭرىقۇتنىڭ يېقىن ۋەزىرلىرى ھېسابلىناتتى.

(«سىخەي» 4650 ـ بەت)

[30] تۈمەن چەۋەنداز (万骑) — ھۇنلارنىڭ ئاتلىق قىسىملىرىنىڭ ئەڭ چوڭ بىرلىكى.*

[31] قويانلار (呼衍氏) — ھۇنلارنىڭ ئاساسىي ئۇرۇقلىرىنىڭ (فامىلە-

لىرىنىڭ) بىرى بولۇپ، شيەنبىلەر (سيانپىلار) نەزەردە تۇتۇلىدۇ.
(«تۈزىتىلگەن «سيۇەن» 283 ـ بەت)

[32] لانلار (兰氏) ـــ ھۇنلارنىڭ ئاساسىي ئۇرۇق (فامىلە) لىرىدىن بىرى.*

[33] شۇبۇلار (须卜氏) ـــ ھۇنلارنىڭ ئاساسىي ئۇرۇقلىرىنىڭ بىرى.*

[34] خۇيخېلار (秽貉) ـــ شىمال قەۋملىرىنىڭ بىرى.*

[35] مىڭبېشى (千长) ـــ ھۇن ئىجتىمائىي تەشكىلاتىدا 24 ئاقساقاللىقنىڭ ئۆز ئالدىغا مىڭبېشى (مىڭبېگى)، يۈزبېشى (يۈزبېگى (百长)، ئونبېشى (什长) قاتارلىق ئەمەلدارلىرى بولاتتى. («تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4518 ـ 4519 ـ بەتلەر)

[36] كىچىك قان (خان) (裨小王) ـــ ياردەمچى قانلار.
(«سىخەي» 4125 ـ بەت)

[37] بۆلۈن، ۋەزىر (相) ـــ ھۇنلاردا ۋەزىر ـــ بۆلۈن دەپ ئاتىلىدۇ.
(«ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرى»)

[38] لوڭچېڭ (龙城) ـــ شەھەر. ئورنى بۈگۈنكى لياۋنىڭ ئۆلكىسى چاۋياڭ ناھىيىسىنىڭ ئىچكى موڭغۇل بىلەن تۇتاشقان يېرىدە.
(«سىخەي» 4563 ـ بەت)

[39] خۇنيۈلەر (浑庾) ـــ شىمالدىكى كىچىك خانلىقلارنىڭ بىرى.
(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4521 ـ بەت)

[40] چۈشېلەر (屈射) ـــ شىمالدىكى كىچىك خانلىقلارنىڭ بىرى.
(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4521 ـ بەت)

[41] دىڭلىڭلار (丁零) ـــ كانگا (قانقىل)نىڭ شىمالىدا بولۇپ، شىمال خانلىقلىرىدىن بىرى.
(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4521 ـ بەت)

[42] قىرغىزلار (خاكاسلار 鬲昆) ـــ شىمالدىكى كىچىك خانلىقلارنىڭ بىرى.
(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4521 ـ بەت)

[43] شىنلى (薪犁) ـــ شىمالدىكى كىچىك خانلىقلارنىڭ بىرى.
(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4521 ـ بەت)

[44] خاقان خۇيدى (惠帝) ـــ خەن خاقانلىقىنىڭ ئىككىنچى خاقانى.

م. ب. 195 ـ يىل تەختكە چىقىپ، م. ب. 188 ـ يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن.
(«سىخەي» 4767 ـ بەت)

[45] روران، رائۇزاتا، رورايىنا (楼兰) ـــ غەربىي ئەل (قۇرىغان)نىڭ قەدىمكى خانلىقلىرىدىن بىرى. كېيىن پىشامشانغا ئۆزگەرتىلگەن.
(«غەربىي ئەل يەر ناملىرى» 55 ـ بەت)

[46] ئۇيسۇن، ئاسيانى (乌孙) ـــ قەدىمكى قەۋم. دەسلەپ چىلىيەن تېغى بىلەن دۇخان (دۇڭخۇاڭ) ئارىلىقىدا ماكانلاشقان. مىلادىدىن بۇرۇن 161 ـ يىل ئەتراپىدا ئىلى دەرياسى، تېكەس دەرياسى ۋە ئىسسىق كۆل ئەتراپلىرىغا كۆچكەن. شىمالىي، جەنۇبىي سۇلالە (مىلادى 420 ـ 851 ـ يىللار) دەۋرىدە پامىرنىڭ شىمالىغا كۆچكەن. نوپۇسى 630 مىڭ ئىدى. قازاقلار ئىچىدە ھېلىمۇ ئۇيسۇن قەبىلىلىرى بار. مىلادىدىن بۇرۇن 938 ـ يىلىدا ئۇيسۇنلار لياۋ خاندانلىقىغا باج ـ خىراج تۆلەيتتى.
(«سىخەي» 168 ـ بەت)

[47] ئوغۇز (呼揭) ـــ بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسى جيۇچۈەن ۋىلايىتىنىڭ غەربىگە جايلاشقان.
(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4526 ـ بەت)

[48] شىخۇرچان (系雩浅) ـــ ھۇن قانلىرىدىن بىرىنىڭ نامى*.

[49] شىنۋاڭ (薪望) ـــ يەر ئىسمى.
(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4526 ـ بەت)

[50] كىئوك ياكى قايۇق (稽粥)، م. ب. 174 ـ 160 ـ يىللار، ـــ ھۇن تەڭرىقۇتى. باتۇر (بودۇ)نىڭ ئوغلى. خەن خاندانلىقى خانىكىسى بىلەن ئۆيلەنگەن ۋە 14 يىل ھۆكۈمدار بولغانىدى. ئاغا تەڭرىقۇتمۇ دېيىلىدۇ.
(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 280 ـ بەت)

[51] جۇڭخاڭ يۆ (中行说) ـــ يەن بەگلىكىدىن بولۇپ، خەن خاقانى ۋېندى سارىيىدا خىزمەت قىلغۇچى ئاغۋات مەمۇرلاردىن ئىدى. ھۇن ئېلىگە خانىكە بىلەن بىللە بېرىشقا تەيىنلەنگەندە، بارغىلى ئۇنىمىغاچقا، مەجبۇرى ماڭدۇرۇلغان. شۇ خاپىلىقتا ھۇنلارغا تەسلىم بولۇپ، ئىخلاس بىلەن خىزمەت قىلىپ، خەن خاقانلىقىغا بىر ئاپەت بولغانىدى.
(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 23 ـ بەت)

[52] خۇيجۇڭ قەسرى (回中宫) ـــ خەن خاقانى ۋۇدى ياساتقان.

ئورنى بۇگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى فېڭشياڭ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىن 40 چاقىرىم يىراقلىقتا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4533 ـ بەت)

[53] دۇڭياڭ (东阳) ـــ يىغىلىق دەۋرىدە ۋېي بەگلىكىنىڭ يېرى بولۇپ، كېيىن جاۋ بەگلىكىگە قارىغان. خەن خاقانلىقى بۇيەردە ناھىيە ۋە تۆرىلىكمۇ تەسىس قىلغانىدى.

(بىر تومluq «سىيۋەن» 746 ـ بەت)

[54] قۇتتۇ دېۋچۇنان (雕渠难) ـــ ھۇنلارنىڭ ياساق بېگى. خەن خاقانلىقىغا ھەدىيە ئېلىپ كەلگەن ھۇن ئەلچىسى.*

[55] جانەر (章尼) ـــ خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغان ھۇن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4537 ـ بەت)

[56] جاۋ بېگى ليۇسۇي (赵王刘遂) ـــ خەن خاقانى گاۋدىنىڭ ئالتىنچى ئوغلى خۇەيەن بېگى ليۇيۇنىڭ بەگزادىسى. خاقان جىڭدىنىڭ ئىنىسى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 1476 ـ بەت)

[57] ۋۇجوۋ قورۇلى (武州塞) ـــ بۇگۈنكى سەنشى ئۆلكىسى داتۇڭ شەھىرىنىڭ غەربىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4538 ـ بەت)

[58] گۇڭسۇن خې (公孙贺) ـــ ئىسمى شۇ (叔). ياش ۋاقتىدا چەۋەندازلىق قىلاتتى. خەن خاقانى ۋۇدى دەۋرىدە هارۋا ـ ئاتلىقلار سەنگۇنى بولۇپ، چوڭ سەنگۇن بىلەن بىرلىكتە جەڭ قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، نەنجياۋ تۆرىلىكى بېرىلگەن. كېيىن پىرىخۇنلۇق قىلغانلىقى تۈپەيلى قاماققا ئېلىنىپ، تۈرمىدە ئۆلگەنىدى.

(بىر تومluq «سىيۋەن» 36 ـ بەت)

[59] گۇڭسۇن ئاۋ (公孙敖) ـــ خەن خاقانلىقى دەۋرىدە ياشىغان. خاقان جىڭدى زامانىدا مۇلازىم، ۋۇدى دەۋرىدە ئاتلىق قوشۇنلار سەنگۇنى بولۇپ، ھۇنلار بىلەن جەڭ قىلغان. جەڭدە ئەسكەرلىرى كۆپ چىقىم بولۇپ كەتكەچكە، ئۆلۈم جازاسى بېرىلگەن بولسىمۇ، ھىلە بىلەن ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ، ئەل ئىچىدە بەش ـ ئالتە يىل يوشۇرۇنۇپ يۈرگەن، كېيىن بىلىنىپ قېلىپ

قايتىدىن ئۆلتۈرۈلگەنىدى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 36 ـ بەت)

[60] لى شى (李息) ـــ يۈجۈلىق (بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسى چىڭياڭ ناھىيىسى). خەن خاقانى ۋۇدى دەۋرىدە سەنگۇن بولۇپ، چوڭ سەنگۇن ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا يۈرۈش قىلغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4602 ـ بەت)

[61] ئىككىنچى يىلى ـــ م. ب. 125 ـ يىلى يەنى خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ تۆتىنچى يىلى.*

[62] سۇجيەن (苏建) ـــ دۇلىڭلىق. بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى شىئەن شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا. چېرىكچى بەگ مەنسۇپىدە چوڭ سەنگۇن ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا يۈرۈش قىلغانلىقى ئۈچۈن، پىڭلىڭ (بۈگۈنكى خېبېي ئۆلكىسى داچىڭ ناھىيىسىدە) تۆرىسى بولۇپ تەيىنلەنگەنىدى.

(«ئىككى خەن دەۋرى ئەدەبىيات تارىخى ئۈچۈن پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 436 ـ بەت)

[63] يەنجىز تېغى (焉支山) ـــ بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسى يۇڭچاڭ ناھىيىسىنىڭ غەربى ۋە شەندەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«سىخەي» 3593 ـ بەت)

[64] شۇتۇق قان (休屠王) ـــ ھۇن خانلىرىدىن بىرى بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسى ۋۇيۇ ناھىيىسىنىڭ ئەتراپىدىكى ھۇن قەبىلىلىرىنى باشقۇراتتى.

(«سىخەي» 495 ـ بەت)

[65] شىنچىنجۇڭ (新秦中) ـــ چاڭئەن (بۈگۈنكى شىئەن)نىڭ شىمالىدىن شوفاڭ (بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇل خانگىن خوشۇنى)نىڭ جەنۇبىغىچە بولغان يەر شىنچىنجۇڭ دەپ ئاتىلاتتى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات) 4547 ـ بەت)

[66] تيەنيەن تېغى (阗颜山) ـــ بۈگۈنكى موڭغۇلىيە ئىگىزلىكىدىكى خانگاي تېغىنىڭ جەنۇبىدا.

(«سىخەي» 2161 ـ بەت)

[67] جاۋسۇن شەھىرى (赵信成) ـــ ھۇنلارغا تەسلىم بولغان جاۋسۇن سەنگۇنگە ھۇنلار مەخسۇس شەھەر سېلىپ بېرىپ، ئۇنى ماكانلاشتۇرغانىدى.

چاۋسۇن شەھىرى تيەلىيەن تېغىنىڭ ئېتىكىدە.

(«دتارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4549 ـ بەت)

[68] لاڭجۇشۇ تېغى (狼居胥山) — لاڭجۇشۇ تېغى تەخمىنەن بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇل خېشىڭگىتىن خوشۇنىنىڭ غەربىي شىمالىدىن ئاباگا خوشۇنىغىچە بولغان ئارىلىقتا جايلاشقان.

(«سىخەي» 1884 ـ بەت)

[69] قويان تېغى (姑衍山) — قويان تېغى تەخمىنەن بۈگۈنكى موڭغۇلىيە ئېگىزلىكىدىكى قۇملۇقنىڭ شىمالىغا توغرا كېلىدۇ.

(«تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 1875 ـ بەت)

[70] فۇجۇجىڭ (浮苴井) — يەر ئىسمى. ئورنى بۈگۈنكى موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتى خانگاي تېغىنىڭ شىمالىدا.

(«دتارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4541 ـ بەت)

[71] شيۇڭخې دەرياسى (匈河) — بۈگۈنكى موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىدىكى خانگاي تېغىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.*

[72] خۇيخې (秺貉) — يەر ئىسمى. ئورنى بۈگۈنكى چاۋشيەندىكى خامگيوڭ بوكدو ۋە ئېلىمىزدىكى لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي، جىلىن ئۆلكىسىنىڭ جەنۇبىدا. (تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 2023 ـ بەت)

[73] شيەنلېي (眩雷) — يەر ئىسمى. ئۈيسۇننىڭ شىمالىدا.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 2553 ـ بەت)

[74] يىنيۇ (因杅) — يەر ئىسمى. ھۇنلار ئېلىدىكى بىر يەرنىڭ ئىسمى. گۇڭسۇن ئاۋ يىنيۇ دېگەن يەرگە يۈرۈش قىلماقچى بولغانلىقى ئۈچۈن، يىنيۇ سەنگۇن دەپ ئاتالغانىدى.

(«دتارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدىكى تەتقىقات» 4557 ـ بەت)

[75] تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرى (受降城) — ئورنى بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇل خوخخوت شەھىرىنىڭ غەربىدىن 390 چاقىرىم كېلىدۇ.

(«دتارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4557 ـ بەت)

[76] جۈنجى تېغى (浚稽山) — جۈنجى تېغى بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسى ۋۇۋېي ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا.

(«دتارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4558 ـ بەت)

[77] لۇچۇ ([illegible]) — تاغ ئىسمى، بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇلدىكى لاڭشەن تېغىنىڭ شىمالىي قىسمى ئۆز ۋاقتىدا لۇچۇ دەپ ئاتىلاتتى.

(«دتارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4559 ـ بەت)

[78] جۈيەن سازلىقى (居延泽) — ئورنى بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇل ئېرگىنە خوشۇنىدا.

(«دتارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4560 ـ بەت)

[79] رېن ۋېن (任文) — خەن خاقانلىقىنىڭ يۈمېن قوۋۇقىدا تۇرۇشلۇق سەنگۇنى.

(«دتارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4560 ـ بەت)

[80] سۇۋۇ (苏武)، م. ب. ? ـ 60 ـ يىللار) — دۇلگىلىق (بۈگۈنكى شىئەن شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا). م. ب. 100 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تيەنخەننىڭ بىرىنچى يىلى) خەن خاقانلىقىنىڭ يارلىقى بىلەن ھۇنلارغا باردى. ھۇنلار ئۇنى تۇتۇپ قېلىپ تەسلىم بولۇشقا قىستىغان بولسىمۇ، ئۇقىلچە تەۋرەنمىگەن ۋە ھۇنلار كېيىن ئۇنى بايقالغا ئاپىرىپ قوي باقتۇرغانىدى. ئۇ 19 يىلچە قوي بېقىپ، م. ب. 81 ـ يىلى (خاقان جاۋدى سەلتەنەت دەۋرى سيۈەنىنىڭ ئالتىنچى يىلى) خەن خاقانلىقىغا قايتىپ كەلگەنىدى.

(«سىخەي» 1285 ـ بەت)

[81] جوتۇ (涿涂) — تاغ ئىسمى، ئورنى بۈگۈنكى شىنجاڭدىكى ئارغكۆلنىڭ شەرقىدە.

(«دتارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4563 ـ بەت)

[82] ئىككى يىل ئۆتكەندىن ـ م. ب. 97 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تيەنخەننىڭ تۆتىنچى يىلى).*

[83] يۇ ۋۇ دەرياسى (余吾水) — شوفاڭ شەھىرىنىڭ، يەنى بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇل خاڭجىن خوشۇنىنىڭ شىمالىدا.

(«دتارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4563 ـ بەت)

ۋېي چىڭ ۋەقىران چەۋەنداز سەنگۈن تەزكىرىسى

چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ پىڭياڭلىق. ئۇنىڭ ئاتىسى جېڭ جى ئەمەلدارلاردىن بولۇپ، پىڭياڭ تۆرىسىنىڭ ئۆيىدە خىزمەت قىلاتتى. ئۇ پىڭياڭ تۆرىسىنىڭ ئۆيىدىكى كۈڭ (دېدەك قول) ۋېي جۇۋان بىلەن شەھۋانىي مۇناسىۋەت ئۆتكۈزۈپ قويۇپ، ئۇنىڭدىن ۋېي چىڭ تۇغۇلغان. ۋېي چىڭنىڭ ئانا بىر ئاكىسى ۋېي جاڭزى دېيىلەتتى. سىڭلىسى ۋېي زىفۇ پىڭياڭ خانىكىسىنىڭ ئۆيىدە خاقاننىڭ مۇھەببىتىگە سازاۋەر بولغاچقا، ئۇ فامىلىسىنى ۋېي قىلىۋالغان. ۋېي چىڭنىڭ يەنە بىر ئىسمى ۋېي جۇڭچىڭ ئىدى. ئاكىسى ۋېي جاڭزى ئۆز ئىسمىنى ۋېي جاڭجۈڭ دەپ ئۆزگەرتتى. جاڭجۈڭنىڭ ئانىسى «ۋېي جۇۋان» دەپ ئاتالدى. ۋېي جۇۋاننىڭ چوڭ قىزى ۋېي رۇ، ئىككىنچى قىزى ۋېي شاۋئېر، ئۈچىنچى قىزى ۋېي زىفۇ بولۇپ، كېيىنچە، ۋېي زىفۇنىڭ ئىنىلىرى ۋېي بۇ، ۋېي گۇاڭلارمۇ فامىلىلىرىنى ۋېي [1] قىلىۋالغانىدى.

ۋېي چىڭ پىڭياڭ تۆرىسىنىڭ چاكىرى بولۇپ، كىچىك ۋاقتىدا ئاتىسىنىڭ يېنىغا قايتىپ كېلىدۇ. ئاتىسى ئۇنىڭغا قوي باقتۇرىدۇ. ئاتىسىنىڭ رەسمىي خوتۇنىدىن بولغان باللىرى ئۇنى ئۆز قېرىندىشى قاتارىدا كۆرمەي، قول ئورنىدا كۆرىدۇ. ۋېي چىڭ بىرسى بىلەن گەنچۈەن ئوردىسىدىكى سولاقخانىغا بېرىپ قالىدۇ. كويزا ـ كىشەن سېلىنغان بىر مەھبۇس ئۇنىڭ چىرايىنى كۆرۈپ: «سەن ئېسىلزادى-

لەردىن ئىكەنسەن، چوقۇم تۆرە بولىسەن» دەيدۇ. ۋېي چىڭ كۈلۈپ كېتىپ: «مەن كۈڭدىن (دېدەك قولدىن) تۇغۇلغان، تاياق يېمىسەم، تىل ـ ھاقارەت ئىشىتمىسەملا بولدى. ماڭا تۆرىلىك نەدە تۇرۇپتۇ» دەيدۇ.

ۋېي چىڭ چوڭ بولغاندىن كېيىن، پىڭياڭ تۆرىسىنىڭ ئۆيىدە چەۋەنداز نۆكەر بولۇپ، پىڭياڭ تۆرىسىنىڭ مۇلازىمى بولىدۇ. م. ب. 139 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى جيەنيۈەننىڭ ئىككىنچى يىلى) ئەتىيازدا، خەن ۋۇدى ۋېي چىڭنىڭ سىڭلىسى ۋېي زىفۇنى ئوردىغا ئېلىپ كىردى. خانىش بولسا، تاگيې تۆرىسىنىڭ خوتۇنى چوڭ خانىكە داچاڭنىڭ قىزى بولۇپ، ئوغۇل كۆرمىگەن، ھەسەتخور ئىدى. خانىشنىڭ ئانىسى چوڭ خانىكە داچاڭ ۋېي زىفۇنىڭ خاقانغا يېقىپ قالغانلىقى ۋە ھامىلدار ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ، ۋېي زىفۇغا قاتتىق كۈندەشلىك قىلىدۇ. ھەتتا ۋېي چىڭنى تۇتۇشقا ئادەم ئەۋەتىدۇ. ۋېي چىڭ بۇ چاغدا ئوردىسىنىڭ جيەنجاڭ قەسرىدە خىزمەت قىلىۋاتقان، تېخى نامى چىقمىغانىدى. چوڭ خانىكە داچاڭ ئۇنى قاماپ قويىدۇ ۋە ئۆلتۈرمەكچى بولىدۇ. ۋېي چىڭنىڭ دوستى — چەۋەنداز نۆكەر گۇڭسۈن ئاۋ ۋە باشقا پالۋانلار ئۇنى قاچۇرۇپ ئېلىپ كېتىدۇ. ۋېي چىڭ شۇنىڭ بىلەن ئامان قالىدۇ. خاقان بۇ ئىشلارنى ئاڭلاپ، ۋېي چىڭنى جيەنجاڭ قەسرىنىڭ نازارەتچىسى ۋە مەھرەم بېگى قىلىپ تەيىنلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ئانا بىر ئاكا ـ ئۇكا، ئاچا ـ سىڭىللىرىمۇ بايلىققا ۋە ئىززەت ـ ھۆرمەتكە ئېرىشىدۇ. ئۇلارنىڭ ئالغان ئىنئاملىرى بىر نەچچە كۈن ئىچىدىلا بىر نەچچە مىڭ جىڭلاپ ئالتۇنغا يېتىپ قالىدۇ. ئۇنىڭ چوڭ ئاچىسى ئوردا مىراخورى گۇڭسۈن خېغا ياتلىق بولىدۇ. ئىككىنچى ئاچىسى ۋېي شاۋئېر ئەسلىدە چېن جاڭ بىلەن شەھۋانىي مۇناسىۋەت ئۆتكۈزۈپ قويغانلىقتىن، خاقان چېن جاڭنىمۇ بايلىق ۋە

ئىززەت-ھۆرمەتكە سازاۋەر قىلىندۇ. گۇڭسۇن ئاۋ شۇنىڭ بىلەن خىمۇ باي ۋە ئىززەت-ھۆرمەتكە ئىگە بولىدۇ. ۋېي زىفۇ كىچىك خانىشلىققا كۆتىرىلىپ، ۋېي چىڭ كېڭەش بېگى بولىدۇ.

م. ب. 130-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنگۇاڭنىڭ بەشىنچى يىلى) ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن، ۋېي چىڭ ھارۋا-ئاتلىقلار سەنگۈنى بولۇپ شاڭگۇدىن؛ مىراخور گۇڭسۇن خې يىنىڭ ھارۋىلىقلار سەنگۈنى بولۇپ يۈنجۇڭدىن؛ كېڭەش بېگى گۇڭسۇن ئاۋ چەۋەندازلار سەنگۈنى بولۇپ دەيجۈندىن؛ ياساۋۇل بەگ لى گۇاڭ ئالىپ چەۋەنداز سەنگۈن بولۇپ يەنمېندىن يولغا چىقىدۇ. ھەرقايسى قوشۇندا 10000دىن چەۋەنداز بار ئىدى. ۋېي چىڭ لۇڭچېڭ شەھىرىگە يېتىپ بېرىپ، دۈشمەننىڭ نەچچە يۈز ئادىمىنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە ئەسىر ئالىدۇ. چەۋەنداز سەنگۈن گۇڭسۇن ئاۋنىڭ قوشۇنىدىن 7000 ئادەم چىقىم بولىدۇ. ياساۋۇل بەگ لى گۇاڭ ھۇنلارغا ئەسىر چۈشىدۇ ۋە كېيىن قېچىپ كېلىدۇ. بۇ ئىككەيلەن ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىدۇ. پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاددىي پۇقراغا ئايلاندۇرۇلىدۇ. گۇڭسۇن خېمۇ خىزمەت كۆرسىتەلمەيدۇ.

م. ب. 128-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ بىرىنچى يىلى) ئەتىيازدا، ۋېي كىچىك خانىش بىر ئوغۇل تۇغقاچقا، چوڭ خانىش بولىدۇ. شۇ يىلى كۈزدە ۋېي چىڭ ھارۋا-ئاتلىقلار سەنگۈنى بولۇپ 30000 چەۋەنداز بىلەن يەنمېن قوۋۇقىدىن چىقىپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىدۇ. بىر نەچچە مىڭ دۈشمەننى قىرىدۇ ۋە ئەسىر ئالىدۇ. م. ب. 127-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئىككىنچى يىلى) ھۇنلار ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، لياۋشى قۇشبېگىنى ئۆلتۈرىدۇ. يۈياڭ ناھىيىسىدىن 20000دىن ئوشۇق ئادەمنى ئەسىرگە ئېلىپ ۋە بۇلاپ كېتىدۇ. ئۇرۇشتا

خەن ئەنگو قوشۇنىنى تارمار قىلىدۇ. خەن خاقانلىقى سەنگۈن لى شىنى دەيجۈن ۋىلايىتىدىن ھۇجۇمغا ئۆتۈشكە، ھارۋا-ئاتلىقلار سەنگۈنى ۋېي چىڭنى يۈنجۇڭنىڭ غەربىدىن ھۇجۇمغا ئۆتۈشكە بۇيرۇغانىدى. ئۇلار گاۋچۆ (قورغىنى) گىچە ھۇجۇم قىلىپ بېرىپ، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنى قايتۇرۇۋېلىپ، لۇڭشىغا يېتىپ بارىدۇ. بىر نەچچە مىڭ چارۋا مال ئولجا ئېلىپ، ھۇنلارنىڭ بەيان ۋە لۇفەن خانلىرىنى قوغلىۋېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنى شوفاڭ ۋىلايىتى (شىمالىي ۋىلايەت) قىلىپ قۇرىدۇ. ۋېي چىڭغا 3800 ئۆيلۈك يەرسۇ-يۇرغال قىلىنىدۇ ۋە چاڭپىڭ تۆرىسى (长平侯) دېگەن مەرتىۋە بېرىلىدۇ. ۋېي چىڭنىڭ قول ئاستىدىكى چېرىكچى بەگ سۇجيەن خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا 1100 ئۆيلۈك يەرسۇيۇرغال قىلىنىپ، پىڭلىڭ تۆرىسى (平陵侯) دېگەن مەرتىۋە بېرىلىدۇ ۋە شوفاڭ شەھىرىنى بىنا قىلىشقا ئەۋەتىلىدۇ. ۋېي-چىڭنىڭ قول ئاستىدىكى چېرىكچى بەگ جاڭ سىگۇڭ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا ئەنتوۋ تۆرىسى (安头侯) دېگەن مەرتىۋە بېرىلىدۇ. خاقان: «ھۇنلار تەڭرىنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپلىق قىلىپ، ئەدەپ-قائىدىنى بۇزدى. قېرىلارغا قوپال مۇئامىلىدە بولدى. بۇلاڭچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، بەدنۇي قەبىلىلەرنى ئالداپ، سۈيقەست بىلەن ئۇلاردىن ئەسكەر ئېلىپ، چېگرىغا كۆپ قېتىم ئاپەت يەتكۈزدى. شۇنىڭ ئۈچۈن لەشكەر ۋە سەركەردىلەرنى ئەۋەتىپ ئۇلارنى جازالىدىم. «شېئىر نامە»دە:

... ...

شيەنيۈنگە يۈرۈش قىلىپ،
تەيۈەنگىچە باردۇق بىز.

ھارۋىنى گۇلدۇرلىتىپ،
قورغاننى پۇختا سېلىپ،
شىمال يۈننى تىنجىتىپ،
بۇ ئەلنى قوغدايلى بىز.

دېيىلگەن ئەمەسمۇ؟! بۈگۈنكى كۈندە بولسا، ھارۋا-ئاتلىقلار سەنگۈنى ۋېي چىڭ شىخې دەرياسىدىن كېچىپ ئۆتۈپ، گاۋچۈ قورغىنىغا قەدەر باردى. دۈشمەننىڭ 2300دىن ئوشۇق ئادىمىنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. ئاشلىق، ئوت-چۆپ ۋە باشقا ھەربىي مۇلازىمەتلىك نەرسىلىرى بىلەن نۇرغۇن چارۋا-مال ئولجا ئالدى. شۇڭا، ئۇنىڭغا چوڭ تۆرە مەرتىۋىسى بېرىلدى. ئۇ تېخىمۇ غەربدە خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى يەرلەرنى تىنچىتتى. كونا يۈشى قەلئەسىنى تېپىپ، زىلىڭدىن ئۆتتى. بېيخې دەرياسىغا كۆۋرۈك سالدى. پۇنىغا يۈرۈش قىلىپ، فۇنىنى تار-مار قىلدى. ھۇنلارنىڭ يېنىك زەربىدار قوشۇنىنى يوقىتىپ، بۆكتۈرمىدىكى 3071 چارلىغۇچى ئەسكىرىنى تۇتۇپ ئالدى ۋە ئۇلارنى سوراق قىلىش ئارقىلىق بەدبەشىرىلەرنى قولغا چۈشۈردى. 1000000 تۇياقتىن ئوشۇق ئات، كالا، قويلارنى ھەيدەپ، ھېچقانداق چىقىم تارتماي غەلىبە بىلەن قايتىپ كەلدى. شۇڭا، ۋېي چىڭغا يەنە 3000 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلدىم» دېدى. ياندۇرقى يىلى ھۇنلار تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، دەيجۈن قۇشبېگى گۇڭ يۈنى ئۆلتۈردى. يەنمېن قوۋۇقىغا كىرىپ مىڭدىن ئوشۇق ئادەمنى تۇتۇپ كەتتى. يەنە بىر ياندۇرقى يىلى ھۇنلار دەيجۈن، دىڭشياڭ ۋە شاڭجۈن ۋىلايەتلىرىگە كەڭ كۆلەمدە بېسىپ كىرىپ، خەن خاقانلىقىنىڭ بىر نەچچە 1000 ئادىمىنى ئۆلتۈردى ۋە تۇتۇپ كەتتى.

م. ب. 124-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ بەشىنچى يىلى) ئەتىيازدا، بۇيرۇق بويىچە خەن خاقانلىقىنىڭ

ھارۋا-ئاتلىقلار سەنگۈنى ۋېي چىڭ 30000 چەۋەنداز بىلەن گاۋچۈ قورغىنىدىن يولغا چىقتى. ياساۋۇل بەگ سۇجيەن ھەرىكەتچان قوشۇنلار سەنگۈنى، سول دىۋان بېگى لى جۈ كۈچلۈك ئوقيالىقلار سەنگۈنى، مىراخۇر گۇڭسۇن خې چەۋەندازلار سەنگۈنى، دەي بەگلىكى باش ۋەزىرى لى سەي يېنىك ھارۋىلىقلار سەنگۈنى بولدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى ھارۋا-ئاتلىقلار سەنگۈنى ۋېي چىڭغا قارايدۇ ۋە شوفاڭ ۋىلايىتىدىن يولغا چىقتى؛ سورۇن بېگى لى شى، ئەنتوۋ تۆرىسى جاڭ سىگۇڭلار سەنگۈن بولۇپ يوۋ بېيپىڭدىن يولغا چىقتى؛ بۇلار ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ئاتلاندى. ھۇنلارنىڭ ئوڭ تۇغ قانى، ۋېي چىڭ قاتارلىقلار باشلاپ ماڭغان زور قوشۇننىڭ يۈرۈش يولى ئۈستىدە تۇراتتى. لېكىن ئۇ خەن قوشۇنلىرى يېتىپ كېلەلمەيدۇ، دەپ قاراپ، ھاراق-شاراپ ئىچىش بىلەن بولۇپ كەتكەندى. خەن قوشۇنى كېچىسى يېتىپ كېلىپلا، ئوڭ تۇغ قانىنى قورشىۋالدى. ئوڭ تۇغ قان چۆچۈپ كېتىپ كېچىلەپ قاچتى. پەقەت ئۆزىنىڭ ئامراق كىچىك خوتۇنى ۋە بىر نەچچە يۈز نەپەر خىل چەۋەندازلىرى بىلەن مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقىپ، شىمالغا قاراپ كەتتى. خەن خاقانلىقىنىڭ يېنىك چەۋەندازلار چېرىكچى بېگى گوچىڭ قاتارلىقلار بىر نەچچە يۈز چاقىرىم يەرگىچە قوغلاپ يېتىشەلمىدى. ئوڭ تۇغ قاننىڭ قول ئاستىدىكى ياردەمچى قان باشلىق ئون نەچچە ئادەمنى ۋە 15000دىن ئوشۇق ئەر-ئايال پۇقرانى تۇتقۇن قىلىپ، بىر مىليونچە قوي-كالا غەنىيمەت ئېلىپ قايتىپ كەلدى. قورۇلغا كىرگەندە، خاقان ئەۋەتكەن ئەلچى چوڭ سەنگۈنلۈك تامغىسىنى كۆتىرىپ كېلىپ، قوشۇنلارنىڭ ئالدىدا ھارۋا-ئاتلىقلار سەنگۈنى ۋېي چىڭنى چوڭ سەنگۈن دەپ ئېلان قىلدى، باشقا ھەممە سەنگۈنلەر قوشۇنلىرى بىلەن ئۇنىڭ قارىمىقىغا ئۆتتى. شۇنداق قىلىپ، ۋېي چىڭ چوڭ سەنگۈنلۈك نامىنى ئېلىپ قايتىپ كەلدى. خاقان:

«چوڭ سەنگۇن ۋېي چىڭ ئۆزى لەشكەر تارتىپ چوڭ غەلىبە
قازاندى. هۇن خانلىرىدىن ئون نەچچىسىنى قولغا چۈشۈردى.
شۇڭا، ۋېي چىڭغا يەنە 6000 ئۆيلۈك يەر ئۇستىلەپ سۇيۇرغال قىلد-
ىندۇ» دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە ۋېي چىڭنىڭ ئوغلى ۋېي كاڭغا
يىچۈن تۆرىسى (宜春侯)، ۋېي بۇيىغا يىنئەن تۆرىسى (阴安侯)،
ۋېي دېڭغا فاگەن تۆرىسى (发干侯) دەپ نام بېرىدۇ. ۋېي چىڭ
ئۆزرە بىلەن رەت قىلىپ: «پېقىر بەختىيار ھالدا ئېھتىيات بىلەن
قوشۇندا خىزمەت قىلىپ كەلدىم، خاقان ئالىيلىرىنىڭ دانالىقىغا
تايىنىپ، قوشۇن چوڭ غەلىبە قازاندى. بۇ تامامەن، سىپاھ-
بەگلەرنىڭ باتۇرانە جەڭ قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسى. ئالىيلىرى پېقىرغا
شەپقەت ياغدۇرۇپ يەنە نۇرغۇن سۇيۇرغال ئىنئام قىلدىلا. پەرزەن-
تلىرىمنىڭ ھەممىسى كىچىك، تېخى ھېچقانداق خىزمەت كۆرسەت-
مىگەن تۇرۇقلۇق ئۈچ ئوغلۇمغا يەر-زېمىن ۋە مەرتىۋە ئىنئام
قىلدىلا. بۇ مېنىڭ قوشۇندا ئېھتىيات بىلەن خىزمەت قىلىپ، لەشكەر-
لەرنى باتۇرانە جەڭ قىلىشقا رىغبەتلەندۈرۈشتىكى مەقسىتىم ئەمەس.
ۋېي كاڭ قاتارلىق ئۈچ ئوغلۇم بۇ ئىنئامنى قانداقمۇ قوبۇل
قىلسۇن!» دېگەنىدى، خاقان: «مەن سىپاھ-بەگلەرنىڭ كۆرسەتكەن
خىزمىتىنى ئۇنتۇپ قالمىدىم. ئۇلارنىمۇ ئويلىشىۋاتىمەن» دەيدۇ ۋە
ئوردا تەپتىش بېگىگە يارلىق چۈشۈرۈپ: «باشقۇرغۇچى تۇتۇقبەگ
گۇڭسۇن ئاۋ، ئۈچ قېتىم چوڭ سەنگۇن بىلەن بىللە ھۇنلارغا ھۇجۇم
قىلدى ۋە هۇن خانىنى قولغا چۈشۈرگەن ئەسكەرلەرگە باشچىلىق قىلدى
ۋە دائىم مۇھاپىزەتچىلىك قىلىپ تۇردى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇنىڭغا
1500 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىنىپ، ھەمدەملەشكۈچى تۆرە
(合骑侯) مەرتىۋىسى بېرىلسۇن. تۇتۇق بەگ خەن يۈ چوڭ
سەنگۇن بىلەن بىللە يۇقۇندىن چىقىپ، ھۇن ئوڭ تۇغ قانىنىڭ
بارگاھىغا قەدەر ھۇجۇم قىلىپ بېرىپ، چوڭ سەنگۇننىڭ قوماندان-

لىقىدا ھۇنلار بىلەن قاتتىق ئېلىشىپ، بىر ھۇن خانىنى قولغا
چۈشۈردى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭغا 1300 ئۆيلۈك يەرسۇيۇرغال
قىلىنىپ، لۇڭئې تۆرىلىكى (龙额侯) مەرتىۋىسى بېرىلسۇن. چەۋەن-
دازلار سەنگۇنى گۇڭسۇن خې چوڭ سەنگۇن بىلەن بىللە ھۇن
قانىنى قولغا چۈشۈردى. شۇنىڭ ئۈچۈن 1300 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال
بېرىلسۇن ھەمدە نەنجياۋ تۆرىلىكى (南窌侯) مەرتىۋىسى بېرىل-
سۇن. يېنىك ھارۋىلىقلار سەنگۇنى لى سەي يەنە بىر قېتىم چوڭ
سەنگۇن بىلەن بىرلىكتە، ھۇن خانىنى قولغا چۈشۈرگەن. شۇنىڭ
ئۈچۈن ئۇنىڭغا 1600 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىنىپ، لېئەن تۆرد-
لىكى (乐安侯) مەرتىۋىسى بېرىلسۇن. چېرىكچى بەگ لى سۇ،
چېرىكچى بەگ جاۋ بۇيۇ، چېرىكچى بەگ گۇڭسۇن رۇڭنۇلار چوڭ
سەنگۇن بىلەن بىرلىكتە ئۈچ قېتىم ھۇن خانىنى قولغا چۈشۈرگەن.
شۇنىڭ ئۈچۈن، لى سۇغا 1300 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىنىپ،
شېجى تۆرىلىكى (涉轵侯) مەرتىۋىسى بېرىلسۇن. جاۋبۇيۇگە 1300
ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىنىپ، سۈيچېڭ تۆرىلىكى (随成侯)
مەرتىۋىسى بېرىلسۇن. گۇڭسۇن رۇڭنۇغا 1300 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال
قىلىنىپ، سۇڭپىڭ تۆرىلىكى (从平侯) مەرتىۋىسى بېرىلسۇن.
سەنگۇن لى شى ۋە چېرىكچى بەگ دوۋرۇيىلار ئۇرۇشتا خىزمەت
كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلارغا قوۋۇق ئىچى تۆرىلىكى مەرتىۋىسى
بېرىلىپ، ھەرقايسىسىغا 300 ئۆيلۈك يەرسۇيۇرغال قىلىنسۇن»
دەيدۇ. شۇ يىلى كۈزدە ھۇنلار دەيجۈن ۋىلايىتىگە بېسىپ كىرىپ،
تۇتۇق بەگ جۇيىڭنى ئۆلتۈرىدۇ.

ئىككىنچى يىلى (م. ب. 123-يىلى، خاقان ۋۇدى سەلتەنەت
دەۋرى يۈەنشونىڭ ئالتىنچى يىلى) ئەتىيازدا، چوڭ سەنگۇن ۋېي
چىڭ دىڭشياڭدىن يولغا چىقىدۇ. ھەمدەملەشكۈچى تۆرە گۇڭسۇن
ئاۋ ئوتتۇرىچى سەنگۇن، ئوردا مىراخورى گۇڭسۇن خې سول

سەنگۈن، يابغۇ (翁侯) جاۋسۇن ئالدىچى سەنگۈن، ياساۋۇل بەگ سۈجيەن ئوڭ سەنگۈن، ئىشىك ئاغاسى لى گۇاڭ ئارقىچى سەنگۈن، ئوڭ دىۋان بېگى لى جۇ كۆچلۈك ئوقيالىقلار سەنگۈنى بولۇپ تەيىنلىنىدۇ. بۇلار ھەممىسى چوڭ سەنگۈننىڭ قارىمىقىدا بولىدۇ ۋە دۈشمەننىڭ نەچچە مىڭ ئادىمىنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە ئەسىر ئالىدۇ. بىر ئايدىن ئوشۇق ۋاقىتتىن كېيىن، ئۇلار يەنە دىڭشياڭدىن چىقىپ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىدۇ، 10000دىن ئوشۇق ئادىمىنى ئۆلتۈرىدۇ. ئوڭ سەنگۈن سۈجيەن، ئالدىچى سەنگۈن جاۋسۇن قوشۇنلىرىدىن مىڭدىن ئوشۇق چەۋەنداز بىرلىشىپ، تەڭرىقۇت قوشۇنى بىلەن ئۇچرىشىدۇ. بىر كۈندىن ئوشۇق ۋاقىت مۇستەقىل جەڭ قىلىپ، خەن قوشۇنلىرى تارمار بولىدۇ. ئالدىچى سەنگۈن جاۋسۇن ئەسلىدە ھۇن بولۇپ، خەنگە تەسلىم بولغاندىن كېيىن، يابغۇ مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەنىدى. ئۇرۇشنىڭ خەتەرلىكلىكىنى بايقاپ ۋە ھۇنلارنىڭ ئۆزىگە تارتىشى ئارقىسىدا، قول ئاستىدىكى قالدۇق 800دىن ئارتۇق چەۋەنداز بىلەن تەڭرىقۇتقا تەسلىم بولغانىدى. ئوڭ سەنگۈن سۈجيەن پۈتۈن قوشۇنى تارمار بولغاندىن كېيىن، ئۆزى يالغۇز قېچىپ، چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭنىڭ ھۇزۇرىغا قايتىپ كېلىدۇ. چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ قول ئاستىدىكى يارغۇچى بەگ (ھەربىي ھەكەم) خۇڭ، دورغاپ ئەن، مەسلىھەتچى جوۋبالاردىن: «سۈجيەن قانداق جازاغا تارتىلىشى كېرەك؟» دەپ سورىغاندا، جوۋبا «چوڭ سەنگۈن لەشكەر باشلاپ ماڭغاندىن بۇيان، بىرەر كىچىك سەركەردىمۇ ئۆلتۈرۈلگىنى يوق. سۈجيەننىڭ پۈتكۈل قوشۇنى تارمار بولدى. ئۇنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، چوڭ سەنگۈننىڭ ھەيۋىسىنى كۆرسىتىش كېرەك» دەيدۇ. خۇڭ بىلەن ئەن ئىككەيلەن: «بۇنداق قىلىش توغرا ئەمەس. ھەربىي كىتابىدا، لەشكەر ئاز بولۇپ تۇرۇقلۇق قاتتىق كۈرەش قىلىسىمۇ، ئاخىرىدا يەنە كۆپ ساندىكى دۈشمەنگە ئەسىر چۈشۈپ قالىدىغان

ئەھۋاللار بولىدۇ، دەپ كۆرسىتىلگەن. سۈجيەن ئۆزىنىڭ بىر نەچچە مىڭ ئەسكىرى بىلەن تەڭرىقۇتنىڭ نەچچە ئون مىڭ قوشۇنىغا قارشى بىر كۈندىن ئوشۇق جەڭ قىلغاچقا، ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسى ئۆلگەن. ئۆزى بولسا، ئالا كۆڭۈللۈك قىلماي، يالغۇز قايتىپ كەلگەن. قايتىپ كەلگەنلەرنىڭ كاللىسى ئېلىنسا، بۇنىڭدىن كېيىن قايتىپ كەلمەسلىك كېرەك، دېگەنلىك بولىدۇ. شۇڭا، ئۇنى ئۆلتۈرمەسلىك لازىم» دېيىشكەن. چوڭ سەنگۈن: «مەن خاقاننىڭ تۇققىنى. قوشۇندا ئېھتىياتچانلىق بىلەن خىزمەت قىلىپ كەلدىم. ھەيۋىسىز بولۇپ قالارمەنمىكىن دەپ ئەنسىرىمەيمەن. جوۋبانىڭ سۈجيەننى ئۆلتۈرۈپ، ھەيۋەڭىزنى كۆرسىتىڭ دېگىنى كۆڭلۈمگە ئانچە ياقمايدۇ. ۋەزىپەم يۇقىرىسىدىن سەركەردىنى ئۆلتۈرۈشكە ھوقۇقلۇق بولغىنىم بىلەنمۇ، خاقاننىڭ ئىشەنچىسى ۋە قەدىرلىشىگە مۇيەسسەر بولغانلىقىم ئۈچۈن، ئۆز ئالدىمغا چېگرا سىرتىدا بىرەر سەركەردىنى خالىغانچە ئۆلتۈرۈشكە پېتىنالمايمەن. شۇڭا، بۇ ئىشنى خاقانغا مەلۇم قىلىپ، خاقاننىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا قالدۇرۇشقا مەجبۇرمەن. شۇنداق قىلىپ، خادىم بولغۇچىنىڭ باشباشتاقلىق قىلىپ، ئۆز ئالدىغا قالايمىقان ھوقۇق ئىشلىتىشكە جۈرئەت قىلالمىغانلىقىنى ئىسپاتلىسام ياخشى ئەمەسمۇ؟» دەيدۇ. سىپاھ-بەگلەرنىڭ ھەممىسى «ياخشى» دېيىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، سۈجيەن قەپەزگە سېلىنىپ، خاقاننىڭ بارگاھىغا ئەۋەتىلىدۇ. زور قوشۇنمۇ چېگرىدىن قايتۇرۇپ كېلىنىدۇ.

شۇ يىلى چوڭ سەنگۈننىڭ ئاچىسىنىڭ ئوغلى خوچۈبىڭ① 18 يېشىدىلا خاقاننىڭ قەدىرلىشىگە ئېرىشىپ، خاقاننىڭ مەھرەم بېگى بولغان. ئۇ چەۋەندازلىق، كاماندازلىقتا ماھىر ئىدى. چوڭ سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە ئىككىنچى قېتىم ئۇرۇشقا كىرگەندە، خاقاننىڭ يارلىقى بىلەن قىران چېرىكچى بەگ بولۇپ تەيىنلەندى.

ئۇ 800 نەپەر باتۇر يىنىك چەۋەنداز بىلەن زور قوشۇندىن نەچچە 100 چاقىرىم ئالدىدا مېڭىپ، ئوكۇشلۇق پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ جەڭ قىلدى. ئۇ ئۆلتۈرگەن ۋە ئەسىر ئالغان ئادەملەرنىڭ سانى ئۆز قوشۇنىدىكى ئادەم سانىدىن ئېشىپ كەتكەنىدى. شۇڭا، خاقان: «قىران چىرىكچى بەگ خوچۇبىڭ دۈشمەننىڭ 2028 ئادىمىنى، باش ۋەزىر، تۇتۇن بېگىنى ھەمدە تەگرىقۇتنىڭ بوۋا جەمەتلىرىدىن جىرۇ بېگى چەن بەگنى ئۆلتۈرگەن، تەگرىقۇتنىڭ تاغىسى رۇگبېينى (罗姑比) تىرىك قولغا چۈشۈرۈپ، قوشۇن بويىچە ئوزۇپ چىققان. شۇنىڭ ئۈچۈن، خوچۇبىڭغا 1600 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىپ، ئوزغان تۆرە (冠军侯) مەرتىۋىسىنى بېرىمەن. شاڭگۇ قۇشبېگى خاۋشيەن چوڭ سەنگۈن بىلەن تۆت قېتىم جەڭگە بىللە چىقىپ، 2000دىن ئوشۇق دۈشمەننى ئۆلتۈرگەن ۋە تۇتقۇن قىلغان. شۇڭا، خاۋشيەنگە 1100 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىپ، جۇڭلى بېگى (众利侯) مەرتىۋىسىنى بېرىمەن» دەيدۇ. شۇ يىلى ئىككى سەنگۈننىڭ قوشۇنى چىقىم بولۇپ، يابغۇ جاۋسىن ھۇنلار تەرەپكە قېچىپ كېتىدۇ. ھەربىي جەھەتتە كۆرسىتىلگەن خىزمەت كۆپ بولمىغانلىقى ئۈچۈن، چوڭ سەنگۈنگە سۇيۇرغاللىق قوشۇپ بېرىلمەيدۇ. ئوڭ سەنگۈن سۇجيەن خاقان ئوردىسىغا يەتكۈزۈلگەندىن كېيىن، خاقان ئۇنى ئۆلتۈرمەستىن كەچۈرۈم قىلىدۇ. پۇل تۆلەپ قۇتۇلۇپ ئاددىي پۇقراغا ئايلاندۇرۇلىدۇ.

چوڭ سەنگۈن ئوردىغا قايتىپ كەلگەندە، ئۇنىڭغا مىڭ سەر ئالتۇن ئىنئام قىلىنىدۇ. بۇ چاغدا ۋاڭ كىچىك خانىش پادىشانىڭ ئىززەت-ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغانىدى. نىڭ چىن چوڭ سەنگۈنگە «سىلىنىڭ كۆرسەتكەن خىزمەتلىرىنى ئانچە كۆپ دېگىلى بولمىسىمۇ، لېكىن سىلىنىڭ سىڭىللىرى خاقاننىڭ خانىشى بولغانلىقى ئۈچۈنلا، ئون مىڭ ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىندى. ئۈچ ئوغۇللىرى تۆرىلىك

مەرتىۋىسىگە ئېرىشتى. ۋاڭ كىچىك خانىش ھازىر پادىشانىڭ ئەتىۋارلىق خوتۇنى. ئەمما ئۇنىڭ جەمەتلىرى تېخى باي ۋە مەرتىۋىلىك بولۇپ كەتكىنى يوق. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆزلىرىگە ئىنئام قىلىنغان 1000 سەر ئالتۇننى خانىشنىڭ تۇغۇلغان كۈنىگە ھەدىيە قىلىشلىرىنى سورايمەن» دەيدۇ. چوڭ سەنگۈن خانىشنىڭ تۇغۇلغان كۈنىگە 500 سەر ئالتۇن ھەدىيە بېرىدۇ. خاقان بۇنى ئاڭلاپ، چوڭ سەنگۈندىن ئەھۋالنى سورىغاندا، چوڭ سەنگۈن راستىنى ئېيتىدۇ. خاقان نىڭ چىننى دۇڭخەي ۋىلايىتىنىڭ تۇتۇق بەگلىكىگە تەيىنلەيدۇ.

جاڭ چيەنمۇ چوڭ سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە ھەربىي يۈرۈشكە قاتناشقان ھەمدە باكتىرىيىگە ئەلچى بولۇپ بارغانىدى. يولدا ھۇنلارغا ئۇزۇن مۇددەت تۇتقۇن بولۇپ تۇردى. كېيىن قوشۇنغا يول باشلىغۇچى بولدى. ئۇ ئوت-چۆپ، سۇ بار يەرلەرنى ياخشى بىلگەنلىكى ئۈچۈن، قوشۇن ئاچ ۋە سۇسىز قالمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئىلگىرى يىراق، چەت ئەللەرگە ئەلچى بولۇپ بېرىپ، چوڭ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا بىلگە تۆرە (博望侯) مەرتىۋىسى بېرىلگەنىدى.

ئوزغان تۆرە خوچۇبىڭ تۆرىلىك مەرتىۋىسىگە ئېرىشىپ ئۈچىنچى يىلى يەنى م. ب. 121-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئىككىنچى يىلى) ئەتىيازدا، قىران چەۋەنداز سەنگۈن بولدى. ئون مىڭدىن ئوشۇق چەۋەنداز بىلەن لۇڭشىدىن چىقىپ، جەڭدە خىزمەت كۆرسەتتى. خاقان: «قىران چەۋەنداز سەنگۈن ئەسكەر باشلاپ، ۋۇلىي (乌盭) تېغىدىن ئۆتۈپ، سۇپۇ② قەبىلىسى ئۈستىگە جازا يۈرۈشى قىلدى. ئوزۇق-تۈلۈك، قورال-ياراق يېتەرلىك، ئادەم كۆپ بولغانلىقى ئۈچۈن قارشىلىق كۆرسەتمىگەنلەرگە تەگمىدى. خۇنۇ (狐奴) دەرياسىنى كېچىپ، بەش

خانلىقنى بېسىپ ئۆتۈپ، ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ ئوغلىنى قولغا چۈشۈرۈشنى كۆزلىدى. ئالتە كۈن يۆتكىلىپ يۈرۈپ جەڭ قىلىپ، يەنجى تېغىدىن ئۆتۈپ، مىڭ نەچچە چاقىرىم ئىلگىرىلىدى. دۈشمەن ئەسكەرلىرى بىلەن گىرەلەشمە جەڭ قىلىپ، شەرەن قاننى ئۆلتۈردى. رۇقۇ قاننىڭ كاللىسىنى ئالدى ۋە ئۇنىڭ پۈتۈن قوشۇنىنى يوقاتتى. قۇنشارقاننىڭ بالىسى ۋە ۋەزىرىنى، تۇتۇق بېگىنى تىرىك قولغا چۈشۈردى. دۈشمەننىڭ 8000دىن ئوشۇق ئادىمىنى ئۆلتۈرۈپ ۋە ئەسىر ئېلىپ، شۇتۇق قاننىڭ ئىبادەت قىلىدىغان ئالتۇن بۇتىنى ئولجا ئالدى. شۇڭا، خوچۈبىڭغا يەنە 2000 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلدىم» دېگەنىدى.

شۇ يىلى يازدا، قىران چەۋەنداز سەنگۈن خوچۈبىڭ بىلەن ھەمدەملەشكۈچى تۆرە گۇڭسۇن ئاۋلار بېيىدىن ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ چىقىپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى. بىلگە تۆرە جاڭ چيەن، ئىشىك ئاغىسى لى گۇاڭلار يۇۋبېيپىڭدىن چىقىپ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى. ئىشىك ئاغىسى لى گۇاڭ 4000 چەۋەنداز بىلەن قارار گاھقا ئاۋال يېتىپ باردى. بىلگە تۆرە جاڭ چيەن 10000 چەۋەنداز بىلەن كېيىن يېتىپ باردى. ھۇن سول تۇغ قاننىڭ قوماندىسىدىكى بىر نەچچە ئون مىڭ قوشۇن لى گۇاڭنى قورشىۋالغاچقا، لى گۇاڭ ئىككى كۈن جەڭ قىلىپ، قوشۇنىنىڭ تەڭدىن تولىسىنى چىقىم بەردى. دۈشمەننىڭ چىقىمىمۇ شۇنچىلىك بولدى. جاڭ چيەن يېتىپ بارغاندا، ھۇن قوشۇنى چېكىنىپ كەتكەنىدى. جاڭ چيەن ھەربىي يۈرۈشتە كېچىككەنلىكى ئۈچۈن ئۆلۈمگە بۇيرۇلدى. پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاددى پۇقراغا ئايلاندۇرۇلدى. قىران چەۋەنداز خوچۈبىڭ بولسا، بېيىدىن چىقىپ دۈشمەن ئىچىگە ئىچكىرىلەپ كىردى. ھەمدەملەشكۈچى تۆرە گۇڭسۇن ئاۋ يول ئېزىپ كەتكەنلىكتىن، ئۇنىڭ بىلەن ۋاقتىدا قوشۇلالمىغانىدى. قىران

چەۋەنداز خوچۈبىڭ جۈيەن ئېقىنىدىن ئۆتۈپ، چىلىيەنشەن تېغىغا يېتىپ بېرىپ نۇرغۇن دۈشمەننى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. خاقان: «قىران چەۋەنداز سەنگۈن جۈيەندىن ئۆتۈپ، كىچىك ياۋچىلار ئارقىلىق چىلىيەنشەن تېغىغا ھۇجۇم قىلىپ، تۇتۇ قاننى ئەسىر ئالدى. 2500دىن ئارتۇق ئادىمىنى تەسلىم قىلدۇردى. 30200 ئادىمىنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. بەش خان ۋە بەش خان ئانىسى، تەڭرىقۇتىنىڭ ئالچىسى، تېكىن قاتارلىق 59 ئادەمنى، باش ۋەزىر، سەنگۈن تۇتۇن بېگى، تۇتۇق بېگى قاتارلىق 63 ئەمەلدارنى قولغا چۈشۈردى. ئۆزى باشلاپ ماڭغان قوشۇننىڭ تەخمىنەن ئوندىن ئۈچ ئۈلۈشىلا چىقىمغا ئۇچرىدى. شۇڭا، خوچۈبىڭغا يەنە 5000 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىندى. قىران چەۋەنداز سەنگۈن بىلەن بىللە كىچىك ياۋچىلارغا بارغان چېرىكچى بەگلەرگە سول تۆرە مەرتىۋىسى بېرىلدى. شۇڭقار لەشكەر بېشى جاۋپونۇ يەنە قىران چەۋەنداز سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە سۇپۇ قاننىڭ كاللىسىنى ئالدى. جىكە قاننى تۇتۇۋالدى. مىڭ ئەسكەرنى باشلاپ جەڭگە چىقىپ، بىر قاننى ۋە ئۇنىڭ ئانىسىنى ھەم تېكىندىن تۆۋەن 41 ئادەمنى تۇتۇپ، جەمئىي 3300 ئادەمنى قولغا چۈشۈردى. ئۆتكەن قېتىم يەنە دۈشمەننىڭ 1400 ئادىمىنى تىرىك قولغا چۈشۈرگەنىدى. شۇڭا، جاۋپونۇغا 1050 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىپ، قىران چەۋەنداز سەنگۈنگە ئەگەشكۈچى مەرتىۋىسى بېرىلسۇن. چېرىكچى بەگ گوۋ خانى گاۋبۇش قىران چەۋەنداز سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە قويۇنچى قان بىلەن تېكىندىن تۆۋەن 11 كىشىنى تۇتۇپ، دۈشمەننىڭ 1768 ئادىمىنى قولغا چۈشۈرگەن. شۇڭا گاۋبۇشقا 1100 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىپ، ماسلاشقۇچى تۆرە مەرتىۋىسى بېرىلدى. چېرىكچى بەگ پۇدۇر غا كۆرسەتكەن خىزمىتى ئۈچۈن خويچۇ تۆرىسى دېگەن مەرتىۋە بېرىلدى» دەيدۇ. ھەمدەملەشكۈچى تۆرە گۇڭسۇن ئاۋ

ھەربىي يۈرۈشتە كېچىكىپ، قىران چەۋەنداز سەنگۈن بىلەن قوشۇلالمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىپ، پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاددى پۇقراغا ئايلاندۇرۇلىدۇ. كونا سەركەردىلەرنىڭ سىپاھ-بەگلىرى، ئات-ئۇلاق ۋە قورال ياراقلىرى قىران چەۋەنداز سەنگۈننىڭكىگە يەتمەيتتى. چۈنكى، قىران چەۋەنداز سەنگۈن دائىم ئەسكەرلەرنى تاللاپ ئالاتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇ دۈشمەن ئىچىگە ئىچكىرىلەپ كىرىشكە جۈرئەتلىك ئىدى. ئۇ دائىم باتۇر چەۋەندازلارنى باشلاپ چوڭ قوشۇننىڭ ئالدىدا ماڭاتتى. ئۇنىڭ قوشۇنى تەگرىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىپ، زادىلا ئىلاجسىز ئەھۋالغا چۈشۈپ قالمايتتى. كونا سەركەردىلەر بولسا، چېچىلاڭغۇ، تەرتىپسىز، بىر بىرىگە ماسلىشالماسلىقتەك خاتالىقلارنى ئۆتكۈزۈپ تۇراتتى. شۇڭا، قىران چەۋەنداز سەنگۈن كۈندىن-كۈنگە ئىززەتلىنىپ ۋە بېيىپ، چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ بىلەن باراۋەرلىشىپ قالغانىدى.

شۇ يىلى كۈزدە قۇنشارقاننىڭ غەربتە خەن قوشۇنلىرىدىن بىر قانچە قېتىم يېڭىلىپ، نەچچە ئون مىڭ ئادىمى قىران چەۋەنداز سەنگۈننىڭ قولىدا ھالاك بولغانلىقى ئۈچۈن غەزەپلەنگەن تەگرىقۇت ئۇنى چاقىرتىپ ئۆلتۈرمەكچى بولغانىدى. قۇنشارقان بىلەن شۇتۇق قان ئۆز ئارا مەسلىھەتلىشىپ، خەنگە تەسلىم بولماقچى بولدى ۋە ئالاقىلىشىش ئۈچۈن چېگرىغا ئادەم ئەۋەتتى. سورۇن بېگى لى شى خۇاڭخې دەرياسى بويىدا قەلئە ياسىتىۋاتاتتى. ئۇ قۇنشارقان ئەۋەتكەن ئەلچىلەر بىلەن كۆرۈشۈپ، بۇ خەۋەرنى دەرھال ئوردىغا مەلۇم قىلدى. خاقان بۇنى ئاڭلاپ، ئۇلارنىڭ يالغان تەسلىم بولۇپ، چېگرىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشىدىن ئەنسىرىدى. شۇڭا، قىران چەۋەنداز سەنگۈن خوچۇبىڭگە قوشۇن تارتىپ چېگرىدا ئۇلارنى قوبۇل قىلىش ھەققىدە يارلىق چۈشۈردى. قىران چەۋەنداز سەنگۈن

خۇاڭخې دەرياسىدىن ئۆتۈپ، قۇنشار قاننىڭ ئادەملىرى بىلەن روبىرو تۇردى. قۇنشارقاننىڭ سەركەردىلىرى خەن قوشۇنىنى كۆرۈپ قېلىپ، تەسلىم بولۇشقا ئۇنىماي، كۆپچىلىكى قاچقانىدى. قىران چەۋەنداز سەنگۈن ئاتلىنىپ، ئۇچقاندەك بېرىپ قۇنشارقان بىلەن كۆرۈشتى ۋە قاچماقچى بولغان 8000 ئادەمنى ئۆلتۈردى. قۇنشارقانى ئالاھىدە ئادەم قوشۇپ، ھارۋا بىلەن خاقان بارگاھىغا ئەۋەتتى ۋە ئۇنىڭ بارلىق ئادەملىرىمۇ خۇاڭخې دەرياسىدىن ئۆتتى. تەسلىم بولغانلار بىر نەچچە ئون مىڭ بولسىمۇ، ئېيتىلىشتا 100000 دەپ داۋراڭ قىلىندى. چاڭئەنگە بارغاندىن كېيىن، خاقان ئۇنىڭغا نەچچە ئون مىڭ پۇل-مال ئىنئام قىلىپ، يەنە 10000 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال بېرىپ، تايىن تۆرىسى دېگەن مەرتىۋىنى بەردى. ياردەمچى قان قۇدۇن قانغا شىيامو تۆرىسى، يانىبىي قانغا خۇيچۇ تۆرىسى، چىنلى قانغا خىچى تۆرىسى، چوڭ تۇتۇن بېگى توڭرىغا چاڭلى تۆرىسى مەرتىۋىلىرى بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن، خاقان يەنە قىران چەۋەنداز سەنگۈننىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتىنى تەقدىرلەپ: «قىران چەۋەنداز سەنگۈن خوچۇبىڭ چوڭ قوشۇن تارتىپ بېرىپ، ھۇنلارنىڭ غەربىي ئەلدىكى خانى قۇنشارقانغا ھۇجۇم قىلدى. قۇنشارقان ۋە ئۇنىڭ سىپاھ-بەگلىرى، ئاھالىسى دەرھال تەسلىم بولۇپ، قوشۇنىمىزنى ھەربىي ئاشلىق بىلەن قامدىدى. ئۇ يەنە 10000 دىن ئوشۇق ئوقيالىق ئەسكەر بىلەن بېرىپ، جاھىللىق قىلغان ئادەملەرنى ئۆلتۈرۈپ، 8000 دىن ئوشۇق ئادەمنى قىردى ۋە ئەسىر ئالدى. يات ئەلنىڭ خانلىرىدىن 32 كىشىنى تەسلىم قىلدى. خەن قوشۇنىنى چىقىمغا ئۇچراتماي، دۈشمەننىڭ ئون تۈمەن ئادىمىنى بويسۇندۇردى. نۇرغۇن قېتىم ئەسكەر تارتىپ يۈرۈش قىلىپ جاپا چەكتى. شۇنىڭ نەتىجىسىدە، خۇاڭخې دەرياسى بويىدىكى قەلئەلەر بىلەن قورۇل-سىرتىدىكى پۇقرالار ئۇرۇش ئاپىتىدىن

قۇتۇلۇپ ئەمىن تاپتى. شۇڭا، قىران چەۋەنداز سەنگۈنگە يەنە 1700 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلدىم» دېدى. شۇنىڭ بىلەن، لۇڭشى، بېيدى، شاڭجۈن ۋىلايەتلىرىنىڭ چېگرا مۇداپىئەسىدە تۇرۇۋاتقان ئەسكەرلەرنىڭ يېرىمى قىسقارتىلىپ، ئەلنىڭ ئۈستىدىكى سېلىق يېنىكلىتىلگەنىدى.

ئۇزۇن ئۆتمەي، تەسلىم بولغان ئاھالىلەر ئىلگىرى قورۇل سىرتىغا تەۋە بولغان بەش ۋىلايەتكە كۆچۈرۈلدى. بۇ جايلارنىڭ ھەممىسى خۋاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئۆرپ-ئادىتى بويىچە ياشىدى ۋە خەن خاقانلىقىغا بېقىندى خانلىق بولۇپ تۇردى. ياندۇرقى يىلى ھۇنلار يەنە يۇۋ بېيپىڭ، دىڭشياڭلارغا بېسىپ كىرىپ، خەننىڭ 1000 نەچچە ئادىمىنى ئۆلتۈردى ۋە تۇتۇپ كەتتى.

ياندۇرقى يىلى خاقان سەنگۈنلەر بىلەن مەسلىھەتلىشىپ: «يابغۇ جاۋسۇن تەكرىقۇتقا پىلان كۆرسىتىپ، خەن قوشۇنلىرى چوڭ قۇملۇقتىن ئۆتۈپ كېلەلمەيدۇ، كەلسىمۇ ئۇزۇن تۇرالمايدۇ، دەپتىكەن. بىز چوڭ قوشۇن ماڭدۇرساق، ۋەزىيەت چوقۇم بىز كۈتكەندەك بولۇپ چىقىدۇ» دېيىشتى. بۇ م. ب. 119-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشۇۋنىڭ تۆتىنچى يىلى) ئىدى.

شۇ يىلى ئەتىيازدا، خاقان چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ، قىران چەۋەنداز سەنگۈن خوچۈبىڭلارغا ھەر بىرىنىڭ 50000 دىن چەۋەنداز، نەچچە ئۈن مىڭدىن پىيادە ئەسكەر ۋە تەمىنات-نەقلىيات قوشۇنى بىلەن يۈرۈش قىلىش، غەيرەت بىلەن جەڭ قىلالايدىغان ۋە دۈشمەن ئىچىگە ئىچكىرىلەپ كىرەلەيدىغان قوشۇنلارنىڭ قىران چەۋەنداز سەنگۈننىڭ قوماندىنىسىدا بولۇش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. قىران چەۋەنداز سەنگۈن دەسلەپ دىڭشياڭدىن چىقىپ، تەكرىقۇت بىلەن ئۇچراشماقچى بولغانىدى. لېكىن ئەسىر چۈشكەن

ھۇن ئەسكىرىنىڭ ئېيتىشىچە، تەكرىقۇتنىڭ شەرقتە ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. شۇڭا، يارلىق ئۆزگەرتىلىپ، قىران چەۋەنداز سەنگۈن دەيجۈن ۋىلايىتىدىن، چوڭ سەنگۈن دىڭشياڭدىن چىقىدىغان بولغانىدى. ئىشىك ئاغىسى لى گۇاڭ ئالدىچى سەنگۈن، ئوردا مىراخورى گۇڭسۇن خې-سول سەنگۈن، ئۇنۋان بېگى جاۋيىجى ئوڭ سەنگۈن، پىڭياڭ تۆرىسى ساۋشياڭ ئارقىچى سەنگۈن بولغان ۋە بۇلارنىڭ ھەممىسى چوڭ سەنگۈنگە قارىتىلغانىدى. شۇنداق قىلىپ، 50000 چەۋەنداز قۇملۇقتىن ئۆتتۈشكە ئاتلىنىپ، قىران چەۋەنداز سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە ھۇن تەكرىقۇتىغا ھۇجۇم قىلدى. جاۋسۇن ھۇن تەكرىقۇتىغا مەسلىھەت بېرىپ: «خەن قوشۇنلىرى قۇملۇقتىن ئۆتكەن تەقدىردىمۇ، ئۇلارنىڭ ئادەم ۋە ئات-ئۇلاغلىرى ھالىدىن كېتىدۇ. ھۇنلار ھېچقانداق كۈچ سەرپ قىلماستىنلا، ئۇلارنى ئەسىر ئالىدۇ» دېدى. شۇنداق قىلىپ، ھۇنلار ھەربىي لازىمەتلىكلىرىنى يىراق ئارقا سەپكە تاشلاپ قويۇپ، سەر خىل ئەسكەرلىرى بىلەن قۇملۇقنىڭ شىمالىدا كۈتۈپ تۇردى. چوڭ سەنگۈننىڭ قوشۇنلىرى قورۇلدىن 1000 چاقىرىمدىن كۆپرەك يول يۈرۈپ، سەپ تۈزۈپ كۈتۈپ تۇرغان تەكرىقۇتنىڭ قوشۇنلىرىنى كۆرگەچكە، چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ جەڭ ھارۋىلىرى بىلەن ئەتراپىنى قورشاپ قورغان ھاسىل قىلىشقا يارلىق بەردى ۋە ھۇنلارغا قارشى 5000 چەۋەنداز ماڭدۇردى. ھۇنلارمۇ 10000 چەۋەنداز چىقاردى. بۇ گۇگۇم چۈشۈۋاتقان مەزگىل بولۇپ، بوران چىقىشقا باشلىغانىدى. قۇم تاشلار يۈزگە ئۇرۇلۇپ تۇراتتى. ئىككى قوشۇن بىر بىرىنى كۆرەلمەيتتى. خەن قوشۇنى ئوڭ-سولدىن ئەسكەر چىقىرىپ تەكرىقۇتنى مۇھاسىرىگە ئالدى. تەكرىقۇت خەن قوشۇنلىرىنىڭ كۆپ ۋە كۈچلۈكلۈكىنى كۆرۈپ، ئۇرۇشنىڭ ئۆزىگە پايدىسىز بولىدىغانلىقىنى پەملىدى ۋە گۇگۇم چۈشكەن چاغدا بىر نەچچە 100 قاۋۇل چەۋەندازلىرى بىلەن

قىچىرغا مىنىپ، مۇھاسىرىنى بۇزۇپ ئۆتۈپ، شىمالغا قاراپ قاچتى. قاراڭغۇ كەچتە، خەن قوشۇنى بىلەن ھۇن قوشۇنى ئۇچرىشىپ، گىرەلەشمە جەڭ بولۇپ كەتتى. ھەر ئىككى تەرەپنىڭ چىقىمى تەڭ بولدى. خەن قوشۇنىنىڭ سول چىرىكچى بېگى قولغا چۈشكەن ئەسىرلەردىن ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ گوگۇم پەيتىدە قېچىپ كەتكەنلىكىنى ئۇقۇپ قېلىپ، خەننىڭ يېنىك چەۋەندازلىرى ئۇلارنى كېچىلەپ قوغلىدى: چوڭ سەنگۈننىڭ ئەسكەرلىرىمۇ ئۇلارنىڭ كەينىدىن ئىلگىرىلىدى. ھۇن ئەسكەرلىرى تەرەپ-تەرەپكە قاچتى: قوشۇن تاڭ سۈزۈلگىچە 200 چاقىرىمدىن ئوشۇق ئىلگىرىلەپ، تەڭرىقۇتنى قولغا چۈشۈرەلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن، دۈشمەننىڭ 10000 دىن ئوشۇق ئادىمىنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى: تيەنيەنشەن تېغىدىكى جاۋسۈن شەھىرىگىچە قوغلاپ بېرىپ، ھۇنلارنىڭ زاپاس سۆكلىرىنى قولغا چۈشۈرۈپ، قوشۇننىڭ ئوزۇق-تۈلۈكىنى تولۇقلىدى. قوشۇن جاۋسۈن شەھىرىدە بىر كۈن تۇرغاندىن كېيىن، قېپقالغان ئاشلىقنى (سۆكلەرنى) كۆيدۈرۈپ تاشلىدى.

چوڭ سەنگۈن تەڭرىقۇت بىلەن ئۇچراشقاندا، ئالدىنقى سەنگۈن لى گۇاڭ، ئوڭ سەنگۈن جاۋيىجىلارنىڭ قوشۇنى شەرقىي يول بىلەن چىقىپ، يول ئېزىپ قالغاچقا، ھۇنلار بىلەن كېيىنرەك ئۇچراشتى. چوڭ سەنگۈن قوشۇنلىرىنى باشلاپ قۇملۇقنىڭ جەنۇبىغا قايتىپ كەلگەندىلا، ئاندىن ئالدىنقى سەنگۈن ۋە ئوڭ سەنگۈنلەر بىلەن قوشۇلغانىدى. چوڭ سەنگۈن ئادەم ئەۋەتىپ ئەھۋالنى خاقانغا مەلۇم قىلماقچى بولدى ھەمدە دورغاپقا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، خاتىرىلەنگەن خاتالىقلىرى بويىچە، ئالدىنقى سەنگۈننى سوراق قىلماقچى بولغاندا، لى گۇاڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. ئوڭ سەنگۈن يېتىپ كەلگەندە، يارغۇچىغا بېرىلدى. ئۇ پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاددىي پۇقراغا ئايلاندۇرۇلدى. چوڭ سەنگۈننىڭ قوشۇنلىرى قورۇلغا قايتىپ

كەلدى. بۇ قېتىمقى جەڭدە ئۇلار تەخمىنەن دۈشمەننىڭ 19000 ئادىمىنى ئۆلتۈرگەن ۋە ئەسىر ئالغانىدى.

شۇ چاغدا ھۇنلار ئۇن نەچچە كۈن تەڭرىقۇتسىز قالغاچقا، ئوڭ قول قان ئۆزىنى تەڭرىقۇت ئېلان قىلغان بولسىمۇ، تەڭرىقۇت قەبىلىلىرىنى تاپقاندىن كېيىن، ئوڭ قول قان ئۆزىنىڭ تەڭرىقۇتلۇق نامىنى بىكار قىلدى.

50000 چەۋەندازنى باشلاپ چىققان قىران چەۋەنداز سەنگۈن-نىڭمۇ جەڭ ھارۋىلىرى بىلەن يۈك ھارۋىلىرى چوڭ سەنگۈننىڭكى بىلەن باراۋەر بولۇپ، پەقەت ياندىش سەنگۈنلا يوق ئىدى. لى گەن قاتارلىقلار چوڭ چىرىكچىلىككە كۆتۈرۈلۈپ، ياندىش سەنگۈنلۈككە قويۇلدى. ئۇلار دەيجۈن ۋە يوۋبېيپىڭ (ۋىلايەت) لاردىن 1000 چاقىرىمدىن كۆپرەك ئىلگىرىلەپ بېرىپ، ھۇنلارنىڭ سول تەرەپ قوشۇنىغا زەربە بەردى. ئۇنىڭ دۈشمەننى ئۆلتۈرۈش ۋە ئەسىر ئېلىش جەھەتتىكى تۆھپىسى چوڭ سەنگۈننىڭكىدىنمۇ كۆپ ئىدى. قوشۇن قايتىپ كەلگەندە، خاقان: «قىران چەۋەنداز سەنگۈن خو چۈبىڭ ئۆز قوشۇنلىرىنى ۋە تەسلىم بولغان ھۇن ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، يېنىك ئاتلىنىپ، چوڭ قۇملۇقتىن ۋەدەريالاردىن ئۆتۈپ، جانقۇرت (تەڭرىقۇتنىڭ يېقىن ۋەزىرى)نى ئەسىر ئالدى. بەچەچ قاننى ئۆلتۈردى. يەنە بۇرۇلۇپ بېرىپ ھۇنلارنىڭ سول چوڭ سەركەردىسىگە زەربە بېرىپ، دۈشمەننىڭ تۇغ-ئەلەملىرىنى، ناغرا-دۇمباقلىرىنى غەنىمەت ئالدى. لىخۇشەن تېغى ئارقىلىق گۇگلۇ دەرياسىنى كېچىپ ئۆتۈپ، تانتۇغ قان، خان قان قاتارلىق 3 ئادەمنى، سەنگۈن، باش ۋەزىر، تۇتۇن بېگى، تۇتۇق بەگ قاتارلىق 83 ئادەمنى قولغا چۈشۈردى. لاڭجۈشۈ تېغىدا مېھراپ ياساپ، كوك تەڭرىگە، قوياندا يەر ئىلاھىغا ئىبادەت قىلىپ نەزىر بەردى. بايقالغا بېرىپ، بەدبەشىرىلەردىن 70443 ئادەمنى تىرىك قولغا

چۈشۈردى. خەن قوشۇنىدىن پەقەت ئۇندىن ئۇچى چىقىم بولدى، ئوزۇق-تۈلۈكنى دۈشمەندىن ئالدى، شۇڭا، قوشۇن يىراقتا يۈرۈش قىلسىمۇ، ئاشلىقتىن قىسىلىپ قالمىدى. قىران چەۋەنداز سەنگۈنگە يەنە 5800 ئۆيلۈك يەر قوشۇپ سۇيۇرغال بېرىلسۇن» دېدى. يۈۋبېيپىڭنىڭ قوشبېگى لۇبودې قىران چەۋەنداز سەنگۈننىڭ قاردىمىقىدا بولۇپ، ئۇ دەل ۋاقتىدا يۈچىپك شەھىرىدە قىران چەۋەنداز سەنگۈن بىلەن قوشۇلدى ۋە سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە تاۋتۇشەن تېغىغا بېرىپ، 2700 دىن ئوشۇق دۈشمەننى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. شۇڭا، لۇبودېغا 1600 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىنىپ، فۇلى تۆرىسى دېگەن مەرتىۋە بېرىلدى. بېيدىنىڭ تۇتۇقبېگى شىڭ شەن قىران چەۋەنداز سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە خۇن خانىنى قولغا چۈشۈرگەنىدى. شۇڭا، شىڭ شەنگە 1200 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىنىپ، يىياڭ تۆرىسى دېگەن مەرتىۋە بېرىلدى. ئىلگىرى ھەققەتكە قايتقان بەگلەر — ئىنانچ قان، فۇرۇز، روجان قان، ئىزگۇخانلار قىران چەۋەنداز سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، فۇرۇزغا 1300 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىنىپ، جۇاڭ (壮) تۆرىسى ئۇنۋانى بېرىلدى. ئىزگۇخانغا 800 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىنىپ، جۇڭلى تۆرىسى مەرتىۋىسى بېرىلدى. ئەگەشكۈچى تۆرە جاۋپونۇ، چاۋۋۇ تۆرە ئانگىلار[3] قىران چەۋەنداز سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسىغا يەنە 300 ئۆيلۈكتىن يەر سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلدى. چېرىكچى بەگ لى گەن دۈشمەننىڭ تۇغ-ئەلەم ۋە ناغرا-دۇمباقلىرىنى غەنىيمەت ئالغانلىقى ئۈچۈن، قوۋۇق ئىچى تۆرىسى مەرتىۋىسى بېرىلىپ، 200 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىندى. چېرىكچى بەگ شۇژىۋشىگە چوڭ تۆرە مەرتىۋىسى بېرىلدى. سىپاھ-بەگلەردىن مەنسەپكە چىققان ۋە ئىنئام ئالغانلار تېخىمۇ كۆپ ئىدى. چوڭ سەنگۈنگە سۇيۇرغال

قوشۇپ بېرىلمىدى. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى سىپاھ-بەگلەر ۋە ئەسكەرلەردىن ھېچقايسىسى تۆرىلىك مەرتىۋىسىگە ئېرىشەلمىدى.

ئىككى قوشۇن چېگرا قورۇلىدىن چىقىش ئالدىدا قىلىنغان كۆرەكتە، پادىشالىق ۋە خۇسۇسى ئات 140000 ئىدى. قورۇلغا قايتىپ كەلگەن ئاتنىڭ سانى 30000 غا يەتمەيتتى. ئۇردا يەنە چوڭ سەنگۈننى باش لەشكەر بېشى قىلىپ تەيىنلىدى ۋە يارلىق چۈشۈرۈپ قىران چەۋەنداز سەنگۈننىڭ ئورنى ۋە مائاشى چوڭ سەنگۈن بىلەن باراۋەر بولىدۇ، دەپ بەلگىلىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ كۈندىن-كۈنگە ئېتىباردىن قېلىپ، قىران چەۋەنداز سەنگۈننىڭ ئورنى كۈندىن-كۈنگە كۆتۈرۈلگەنىدى. چوڭ سەنگۈننىڭ ئىلگىرىكى دوست-يارانلىرى، قول ئاستىدىكى مۇلازىملىرىدىن كۆپچىلىكى قىران چەۋەنداز سەنگۈن تەرەپكە ئۆتۈپ، ھەممىسى مەنسەپ-مەرتىۋىگە ئېرىشكەن بولسىمۇ، پەقەت رېن ئەنلا ئۇنداق قىلمىغانىدى.

قىران چەۋەنداز سەنگۈن كەم سۆز، جىمغۇر، جەسۇر ۋە ئېغىر ۋەزىپىلەرنى ئۈستىگە ئېلىشقا جۈرئەتلىك ئادەم بولغاچقا، خاقان ئۇنىڭغا سۇن ۋۇ تىنىڭ ھەربىي ئىلمىنى ئۆگىتىش كويىدا بولغانىدى. ئۇ: «جەڭ پىلانلىرى ئەمەلىي ئەھۋالغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ. نۇقۇل ھەربىي ئىلىمنىلا ئۆگىنىش ھاجەتسىز» دەيتتى. خاقان ئۇنىڭغا خاس ھويلا-ئارام سالدۇرۇپ، ئۇنى كۆرۈپ بېقىشقا بۇيرۇغاندا، ئۇ: «ھۇنلار تېخى يوقىتىلمىدى. ئۆزەمگە ئۆي-روزىغار قىلىشىم ھاجەتسىز» دېگەچكە، خاقان ئۇنىڭغا تېخىمۇ ئامراق بولۇپ كەتكەنىدى. ئەمما ئۇ كىچىك ۋاقتىدا مەھرەمبەگ بولغانلىقى، ئىززەت-ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغانلىقى ئۈچۈن، سىپاھ-بەگ ۋە ئەسكەرلەرنىڭ قەدرىگە يەتمەيتتى. ئۇ يۈرۈشكە چىققاندا، خاقان ئۇنىڭغا ئادەملەر ئارقىلىق نەچچە ئونلىغان ھارۋىلاردا يېمەك-ئىچمەك ئەۋەتەتتى.

لېكىن ئۇ قايتقاندا، ئېشىپ قالغان ئاشلىق ۋە گۆشلەرنى تاشلىۋېتەتتى. ئەسكەرلەر بولسا، ئاچ قالاتتى. قورۇلنىڭ سىرتىدىكى ۋاقىتتا قوشۇنىنىڭ ئوزۇق-تۈلۈكى كەم بولغاچقا، ئەسكەرلەرنىڭ روھى تۆۋەن بولاتتى. خو چۈبىڭ بولسا، مەيدان ياسىتىپ پوكزەك تېپىپ ئوينايتتى. ئۇنىڭ بۇنداق ئىشلىرى كۆپ ئىدى. چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ رەھىمدىل، ئاقكۆڭۈل بولۇپ، باشقىلارغا يول قوياتتى. ئۇ خاقانغا مۇلايىم ۋە خوشامەت بىلەن مۇئامىلە قىلاتتى. شۇنداقتىمۇ، مەملىكەت بويىچە ئۇنى ماختايدىغان ئادەم چىقمىغانىدى.

قىران چەۋەنداز سەنگۈن م. ب. 119-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ تۆتىنچى يىلى) ئۇرۇشتىن قايتىپ كېلىپ، ئۈچ يىلدىن كېيىن، يەنى م. ب. 117-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ ئالتىنچى يىلى) ئۆلدى. خاقان ئۇنىڭغا ھازا تۇتقان ۋەبىقندى ئەللەرنىڭ تۆمۈر ساۋۇتلۇق قوشۇنلىرىنى چاڭئەن شەھىرىدىن ماۋلىڭ مەقبەرىسىگىچە تىزغان ۋە خۇددى چىلىيەنشەن تېغىغا ئوخشىتىپ قەۋرە ياساتقان، ھەمدە باتۇرلۇق كۆرسەتكەنلىكى ۋە دۆلەت زېمىنىنى كېڭەيتكەنلىكى ئۈچۈن، ئەل ئالمىش تۆرە (景桓侯) دەپ نام بەرگەنىدى. ئۇنىڭ تۆرىلىك ئورنىغا ئوغلى خوشەن ۋارىسلىق قىلدى. خوشەننىڭ يەنە بىر ئىسمى زىخۇ بولۇپ، خاقان ئۇنى ياخشى كۆرەتتى ھەمدە قاۋۇل بولغانلىقى ئۈچۈن، يېنىدا ئېلىپ يۈرەتتى. ئالتە يىلدىن كېيىن، م. ب. 110-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنفېڭنىڭ بىرىنچى يىلى) ئۆلدى. ئۇنىڭغا ھازىلىق تۆرە (哀侯) دەپ نام بېرىلدى. ئەۋلادسىز بولغاچقا، بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

قىران چەۋەنداز سەنگۈن ئۆلگەندىن كېيىن، چوڭ سەنگۈننىڭ چوڭ ئوغلى يىچۈن تۆرىسى ۋېي كاڭ قانۇنغا خىلاپلىق قىلغانلىقى

ئۈچۈن، تۆرىلىكتىن ئېلىپ تاشلاندى. ئارىدىن بەش يىل ئۆتكەندە، ئۇنىڭ ئىنىلىرى يىنگەن تۆرىسى ۋېي بۇيى بىلەن فاگەن تۆرىسى ۋېي دېڭلارمۇ نەزىر-چىراق ئۈچۈن تۆلىنىدىغان ئالتۇننى ساپ بەرمىگەنلىكتىن، تۆرىلىكتىن ئېلىپ تاشلانغانىدى. ئۇلار تۆرىلىكتىن مەھرۇم بولۇپ، ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن، ئوزغان تۆرە (خو چۈبىڭ)گە بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. يەنە تۆت يىل ئۆتكەندىن كېيىن (م. ب. 106-يىلى) چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ ئۆلدى. ئۇنىڭغا قەھرىمان تۆرە دەپ نام بېرىلدى. ۋېي چىڭغا ئىلگىرى ئىنئام قىلىنغان چاڭپىڭ تۆرىسى دېگەن مەرتىۋىگە ئۇنىڭ ئوغلى ۋېي كاڭ ۋارىسلىق قىلدى.

تەكرىقۇتنى قورشاپ، 14 يىلدىن كېيىن چوڭ سەنگۈن ئۆلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ھونلارغا ھۇجۇم قىلىنمىدى. چۈنكى، خەن خاقانلىقىدا ئات يېتىشمەيتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، جەنۇبتا ئىككى يۆ دۆلىتىگە، شەرقتە چاۋشيەنگە، چياڭلارغا، غەربىي جەنۇبتىكى بەدىۋىلەرگە ھۇجۇم قىلىنغاچقا، ئۇزاق ۋاقىتقىچە ھونلارغا يۈرۈش قىلىنمىغانىدى.

چوڭ سەنگۈن چىڭياڭ تۆرىسىنىڭ خوتۇنى چوڭ خانىكىنى[4] ئۆزىنىكىگە ئالغانلىقى ئۈچۈن، ئوغلى ۋېي كاڭ چاڭپىڭ تۆرىسى دېگەن مەرتىۋىگە ۋارىسلىق قىلالىدى. ئارىدىن ئالتە يىل ئۆتكەندە، قانۇنغا خىلاپلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن، ۋېي كاڭمۇ تۆرىلىكتىن مەھرۇم بولدى.

تۆۋەندە، سولدىن باشلاپ ئىككى چوڭ سەنگۈننىڭ ۋە كىچىك سەنگۈنلەرنىڭ ناملىرى ئاتاپ ئۆتۈلىدۇ:

ئومۇمەن، چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ ھونلارغا جەمئىي يەتتە قېتىم ھۇجۇم قىلىپ، دۈشمەننىڭ 50000 دىن ئوشۇق ئادىمىنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. بىر قېتىم تەكرىقۇت بىلەن ئۇرۇشۇپ، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنى قايتۇرۇۋالدى ۋە شوفاڭ ۋىلا-

يېتىنى تەسىس قىلدى. ئۇنىڭغا قايتا-قايتا ئۇنۋان ۋە مائاش قوشۇپ بېرىلىپ، جەمئىي 11800 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىندى. ئۈچ ئوغلىغا تۆرىلىك ئۇنۋان بېرىلىپ، ھەر بىرسىگە 1300 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال بېرىلدى. بۇنى قوشقاندا، ئۇلارغا جەمئىي 15700 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىنغان بولىدۇ. چېرىكچى بەگ، باسۇت (كىچىك) سەنگۈن قاتارلىق ئۇنىڭغا ئەگەشكۈچى بەگلەردىن توققۇز كىشىگە تۆرىلىك ئۇنۋانى بېرىلدى. باسۇت سەنگۈن ۋە چېرىكچى بەگلەردىن 14 ئادەم سەنگۈن بولدى. باسۇت سەنگۈن لى گۇاڭنىڭ تەزكىرىسى بار. تەزكىرىسى يوقلار تۆۋەندىكىچە:

سەنگۈن گۇڭسۇن خې: گۇڭسۇن خې يىچۈلىك. ئۇنىڭ ئەجدادلىرى ھۇن ئىدى. گۇڭسۇن خېنىڭ ئاتىسى گۇڭسۇن خۇنشى بولۇپ، خاقان جىڭدى دەۋرىدە ئۇنىڭغا پىڭچۇ تۆرىسى (平曲侯) ئۇنۋانى بېرىلدى. كېيىن، قانۇنغا خىلاپلىق قىلغاچقا، تۆرىلىكتىن مەھرۇم قىلىندى. گۇڭسۇن خې خەن خاقانلىقى خاقانى ۋۇدى ۋەلىئەھد ۋاقتىدا، ئۇنىڭ خاس مەھرەملىرىدىن ئىدى. ۋۇدى تەختكە ئولتۇرۇپ سەككىز يىل ئۆتكەندە، ئوردا مىراخورلىقىدىن يېڭىنىڭ ھارۋىلىقلار سەنگۈنلۈكىگە تەيىنلىنىپ، قوشۇنلىرى بىلەن مايى شەھىرىدە تۇردى. يەنە تۆت يىل ئۆتكەندىن كېيىن، يېڭىنىڭ ھارۋىلىقلار سەنگۈنى سالاھىيىتى بىلەن يۈنجۇڭدىن ئاتلىنىپ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى. يەنە بەش يىل ئۆتكەندە، چەۋەنداز سەنگۈن بولۇپ، چوڭ سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن نەنجياۋ تۆرىسى (南奅侯) دېگەن مەرتىۋىگە ئېرىشتى. بىر يىل ئۆتكەندە، سول سەنگۈن بولۇپ، يەنە بىر قېتىم چوڭ سەنگۈن بىلەن دىڭشياڭدىن يۈرۈش قىلىپ، خىزمەت كۆرسىتەلمىدى. يەنە تۆت يىل ئۆتكەندە، نەزىر-چىراق ئۈچۈن تۆلىنىدىغان ئالتۇننى ساپ بەرمىگەنلىكتىن، تۆرىلىكتىن ئېلىپ تاشلاندى. يەنە سەككىز

يىل ئۆتكەندە، فۇجۇ سەنگۈنلۈكىگە تەيىنلىنىپ، ۋۇيۈەندىن يۈرۈش قىلىپ، 2000 چاقىرىمدىن كۆپرەك يول يۈرگەن بولسىمۇ، خىزمەت كۆرسىتەلمىگەنىدى. يەنە سەككىز يىلدىن كېيىن، مىراخۇر بەگلىكتىن باش ۋەزىرلىككە كۆتۈرۈلۈپ، گېيى تۆرىسى دېگەن نامغا ئېرىشتى. گۇڭسۇن خې جەمئىي يەتتە قېتىم سەنگۈن بولدى. ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشتا چوڭ خىزمەت كۆرسەتمىگەن بولسىمۇ، لېكىن قايتا-قايتا تۆرىلىككە ئېرىشىپ، باش ۋەزىر بولدى. كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى گۇڭسۇن جىڭشېڭ خانىكە ياڭشى[5] بىلەن شەھۋانىي مۇناسىۋەت ئۆتكۈزگەنلىكى ۋە داخاتلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقى ئۈچۈن، پۈتۈن ئۇرۇق-جەمەتى بىلەن يوقىتىلغاچقا، ئۇنىڭدىن ئەۋلاد قالمىغانىدى.

سەنگۈن لى شى: يۈجۈلۈق. خەن خاقانى جىڭدىنىڭ زامانىسىدىن باشلاپ مەنسەپدار بولۇپ كەلدى. خاقان ۋۇدى تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىنكى سەككىزىنچى يىلى مەشقاۋۇللۇققا تەيىنلىنىپ، قوشۇن بىلەن مايى شەھىرىدە تۇردى؛ ئالتە يىلدىن كېيىن سەنگۈن بولۇپ، دەيجۈن ۋىلايىتىدىن يۈرۈش قىلدى. يەنە ئۈچ يىلدىن كېيىن سەنگۈن بولۇپ، چوڭ سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە شوفاڭ ۋىلايىتىدىن يۈرۈش قىلغان بولسىمۇ، ئەمما خىزمەت كۆرسىتەلمىگەنىدى. ئۇ جەمئىي ئۈچ قېتىم سەنگۈن بولۇپ، ئاخىرىدا سورۇن بېگى بولدى.

سەنگۈن گۇڭسۇن ئاۋ: يىچۈلىك. ئۇ ئەسلىدە ۋۇدى دەۋرىدە نۆكەر بەگ بولۇپ، خەن ۋۇدى تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىنكى 12-يىلى چەۋەنداز سەنگۈن بولدى. دەيجۈن ۋىلايىتىدىن يۈرۈش قىلىپ، 7000 ئەسكەرنى تالاپەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن ئۆلۈمگە بۇيرۇلدى. پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاددىي پۇقراغا ئايلاندۇرۇلدى. بەش يىل ئۆتكەندىن كېيىن چېرىكچى بەگ بولۇپ،

چوڭ سەنگۇن بىلەن خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن، ھەمدەمىلەشكۈچى تۆرە بولدى. يەنە بىر يىلدىن كېيىن ئوتتۇرىچى سەنگۇن بولۇپ، چوڭ سەنگۇن بىلەن بىرلىكتە دىڭشياڭدىن يۈرۈش قىلدى. لېكىن ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن، سەنگۇن بولۇپ بېيدىندىن يۈرۈش قىلىپ، بەلگىلەنگەن ۋاقىت ئىچىدە يېتىپ بارالمىغانلىقى ئۈچۈن، قىران چەۋەنداز سەنگۇن خوچۈبىڭ تەرىپىدىن ئۆلۈمگە بۇيرۇلدى. پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، ئاددى پۇقراغا ئايلاندۇرۇلدى. ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن، چېرىكچى بەگ بولۇپ، يەنە چوڭ سەنگۇن بىلەن بىرلىكتە يۈرۈش قىلدى. يەنىلا خىزمەت كۆرسىتەلمىدى. 14 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، يىگىيۇ سەنگۇن (因杆将军)لىككە تەيىنلىنىپ، تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىدىغان شەھەر (受降城) سېلىشقا مەسئۇل بولدى. يەنە يەتتە يىل ئۆتكەندىن كېيىن، يىگىيۇ سەنگۇنلۇق سالاھىيىتى بىلەن يۈرۈش قىلىپ، يۇ ۋۇشۇي (余吾水) دەرياسى بويىغا بارغاندا، لەشكەرلىرىدىن چىقىم كۆپ بولۇپ كەتكەنلىكتىن، يارغۇچىغا بېرىلدى. ئۆلتۈرۈلىدىغان چاغدا، يالغاندىن ئۆلگەن بولۇۋېلىپ قاچتى ۋە خەلق ئىچىدە بەش-ئالتە يىل مۆكۈپ يۈردى. كېيىن سېزىلىپ قېلىپ يەنە تۇتۇلدى. خوتۇنى داخانلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن، پۈتۈن جەمەتى بىلەن ئۆلتۈرۈلدى. ئۇ تۆت قېتىم سەنگۇن بولۇپ، ھۇنلار بىلەن جەڭ قىلدى ۋە بىر قېتىم تۆرىلىك مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەنىدى.

سەنگۇن لى جۇ: يۈنجۇڭلۇق. خاقان جىڭدى ۋاقتىدا ئەمەلدار بولغانىدى. ۋۇدى تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىنكى 17-يىلى سول دىۋان بېگى سالاھىيىتى بىلەن ئوقيالىقلار سەنگۇنى بولۇپ، بىر يىلدىن كېيىن، يەنە كۈچلۈك ئوقيالىقلار سەنگۇنى بولدى.

سەنگۇن لى سەي: چېڭجى ناھىيىسىدىن بولۇپ، خاقان ۋېندى،

جىڭدى ۋە ۋۇدى زامانلىرىدا ئەمەل تۇتۇپ كەلگەنىدى. يېنىك ھارۋىلىقلار سەنگۇنلۇقىغا تەيىنلىنىپ، چوڭ سەنگۇن بىلەن بىرلىكتە يۈرۈش قىلىپ، خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، لېئەن بېگى دېگەن مەرتىۋىگە ئېرىشىپ، كېيىن باش ۋەزىر بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، قانۇنغا خىلاپلىق قىلىپ ئۆلۈۋالغانىدى.

سەنگۇن جاڭ سىگۇڭ: خەندۇڭلۇق. چېرىكچى بەگ سالاھىيىتىدە سەنگۇن ۋېي چىڭ بىلەن يۈرۈش قىلىپ، خىزمەت كۆرسىتىپ، ئەنتوۋ تۆرىسى (岸头侯) مەرتىۋىسىگە ئېرىشتى. كېيىن خان ئانا ئۆلگەندە، سەنگۇنلۇقكە كۆتىرىلىپ، خاقان ئوردىسىنى قوغدىغۇچى قوشۇنغا مەسئۇل بولدى. بىر يىلدىن كېيىن، سەنگۇنلۇق سالاھىيىتىدە چوڭ سەنگۇن بىلەن بىرلىكتە يۈرۈش قىلدى. يەنە بىر قېتىم سەنگۇن بولغاندا، قانۇنغا خىلاپلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن، تۆرىلىكتىن مەھرۇم بولدى. جاڭ سىگۇڭنىڭ ئاتىسى جاڭ لۇڭ يېنىك ھارۋىلىقلار قوشۇنىدا ئوقياچى ئىدى. ئوقيا ئېتىشتا ماھىر بولغانلىقى ئۈچۈن، خاقان جىڭدى ئۇنى يېنىدا تۇرغۇزۇشنى خالايتتى.

سەنگۇن سۇجيەن: دۇلىڭ ناھىيىسىدىن. چېرىكچى بەگ سالاھىيىتىدە، ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، پىڭلىڭ تۆرىسى مەرتىۋىسىگە ئېرىشىپ، كېيىن سەنگۇنلۇقكە كۆتىرىلىپ، شوفاڭ شەھىرىنى قۇرۇشقا مەسئۇل بولغانىدى. تۆت يىلدىن كېيىن، ھەرىكەتچان قوشۇن سەنگۇنى بولۇپ، چوڭ سەنگۇن بىلەن بىرلىكتە شوفاڭ شەھىرىدىن يۈرۈش قىلدى. يەنە بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن، ئوڭ سەنگۇن بولۇپ، چوڭ سەنگۇن بىللەن بىللە دىڭشياڭدىن يۈرۈش قىلدى ۋە يابغۇ جاۋسىننى قاچۇرۇپ قويغانلىقى، قوشۇنلىرى تارمار بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۆلۈمگە مەھكۇم بولدى. پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاددى پۇقراغا ئايلاندۇرۇلدى. كېيىن دەيجۈن قوشبېگى بولۇپ تۇرغان ۋاقتىدا ئۆلۈپ كەتتى ۋە

دايۋ يېزىسىغا دەپنە قىلىندى.

سەنگۈن جاۋسۇن: ئەسلىدە ھۇنلارنىڭ باش ۋەزىرى ئىدى؛
خەنگە تەسلىم بولغىنىدىن كېيىن، يابغۇ دېگەن مەرتىۋە بېرىلدى.
ۋۇدى تەختكە ئولتۇرۇپ 17 ـ يىلى ئالدىنقى سەنگۈن بولۇپ تەيىنـ
لەندى. تەڭرىقۇت بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، ھۇنلارغا
تەسلىم بولدى.

سەنگۈن جاڭ چيەن: ئەلچى بولۇپ ياكتىرىيىگە بېرىپ، قايتىپ
كەلگەنىدىن كېيىن چېرىكچى بەگ بولدى؛ چوڭ سەنگۈن بىلەن
بىرلىكتە يۈرۈش قىلىپ، خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، بىلىگە
تۆرە مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەن. ئۈچ يىلدىن كېيىن سەنگۈن بولۇپ
يوۋبېيپىڭدىن يۈرۈش قىلغاندا، بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا دېگەن يەرگە
يېتىپ بارالمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۆلۈمگە بۇيرۇلدى. پۇل تۆلەپ
قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاددىي پۇقراغا ئايلاندۇرۇلدى. كېيىن
ئەلچى بولۇپ، ئۇيسۇنغا باردى ۋە سورۇن بېگى بولغىنىدا ئۆلۈپ
كەتتى. قەۋرىسى خەنجۇڭدا.

سەنگۈن جاۋيىجى: دۇيشۇ ناھىيىسىدىن. خەن ۋۇدى تەختكە
ئولتۇرۇپ 22 ـ يىلى ئۇنۋان بېگى مەنسۇپىدىن ئوتتۇرىچى سەنگۈنـ
لۈككە تەيىنلەندى. چوڭ سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە دىڭشياڭدىن
يۈرۈش قىلىپ، يول ئېزىپ كەتكەچكە، ئۆلۈمگە مەھكۇم بولدى.
پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاددىي پۇقراغا ئايلاندۇرۇلغا-
نىدى.

سەنگۈن ساۋشياڭ: پىڭياڭ بەگلىكىدىن. ئارقىچى سەنگۈنلۈككە
تەيىنلەنگەن؛ چوڭ سەنگۈن بىلەن دىڭشياڭدىن يۈرۈش قىلغان،
ساۋشياڭ ساۋسېننىڭ نەۋرىسى ئىدى.

سەنگۈن خەن يۈ: گۇڭگاۋ تورىسى خەنيىڭنىڭ جىيەن نەۋرىسى
ئىدى. ئۇ چېرىكچى بەگ سالاھىيىتىدە، چوڭ سەنگۈن بىلەن

بىرلىكتە يۈرۈش قىلىپ، خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، لۇڭئې
تۆرىسى مەرتىۋىسىگە ئېرىشتى. نەزىر ـ چىراقتا بېرىلىدىغان ئالتۇننى
ساپ بەرمىگەنلىكى ئۈچۈن، تۆرىلىكتىن ئايرىلىپ قالدى. م. ب.
111 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەندىڭنىڭ ئالتىنچى
يىلى) پەرمان كۆتكۈچىلىكتىن دېڭىزدىن ئۆتكۈچى سەنگۈن بولۇپ
تەيىنلىنىپ، شەرقىي يۆگە قىلىنغان جازا يۈرۈشىدە خىزمەت كۆرسەتـ
كەچكە، ئەنداۋ تۆرىسى مەرتىۋىسىگە ئېرىشتى. م. ب. 102 ـ يىلى
(خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تەيچۇنىڭ ئۈچىنچى يىلى)
ھەرىكەتچان قوشۇن سەنگۈنى بولۇپ، ۋۇيۈەننىڭ سىرتىدىكى
شەھەرلەردە تۇردى. يەنە ئىشىك ئاغىسى بولۇپ تەيىنلەندى،
كېيىن ۋەلىئەھد قەسرىسىنى كولىدى دېگەن بەتنام بىلەن ۋەلىئەھد
تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

سەنگۈن گوچاڭ: يۈنجۇڭلۇق. چېرىكچى بەگ سالاھىيىتىدە،
چوڭ سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە يۈرۈش قىلدى. م. ب. 107 ـ يىلى
(خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنفېڭنىڭ تۆتىنچى يىلى) كېڭەش
بېگىلىكتىن ھۇنلارنى يوقىتىش سەنگۈنلۈككە تەيىنلەنگەن. شوفاڭ
ۋىلايىتىدە تۇرۇپ قايتقاندىن كېيىن، كۇنمىڭغا ھۇجۇم قىلىپ
خىزمەت كۆرسىتەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، سەنگۈنلىك تامغىسى قايتۇرۇ-
ۋېلىنغانىدى.

سەنگۈن شۈن جى: تەييۈەن گۇاڭۋۇلۇق. ھارۋا ھەيدەشكە ماھىر
بولغانلىقتىن، مەھرەمبەگ بولغان، كېيىن چېرىكچى بەگ بولۇپ،
كۆپ قېتىم چوڭ سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە يۈرۈش قىلدى. م. ب.
108 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنفېڭنىڭ ئۈچىنچى
يىلى) سول سەنگۈن بولۇپ، چاۋشيەن يۈرۈشىدە خىزمەت كۆرسىتە-
لمىگەنلىكى ھەمدە قەۋەتلىك كېمە سەنگۈننى قولغا ئېلىپ قانۇنغا
خىلاپلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن ئۆلتۈرۈلگەندى.

قىران چەۋەندازلار سەنگۈننى خوچۇبىلەك جەمئىي ئالتە قېتىم ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلغان. بۇنىڭ تۆت قېتىمىدا سەنگۈنلۈك سالاھىيىتى بىلەن جەڭ قىلىپ، دۈشمەننىڭ 110000دىن ئوشۇق ئادىمىنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. قۇنشارقان نەچچە 10000 ئادىمى بىلەن تەسلىم بولغاندىن كېيىن، جيۇچۇەن قاتارلىق جايلارنى ئىگەللەپ، غەربىي چېگرىدا ھۇنلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىنى ناھايىتى كۆپ ئازايتتى. ئۈستى-ئۈستىلەپ تۆت قېتىم تۆرىلىك ئۇنۋانىغا ئېرىشىپ، جەمئىي 15100 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال ئالدى. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى چېرىكچى سىپاھ-بەگلەردىن ئالتە كىشى خىزمەت كۆرسىتىپ تۆرىلىككە ئېرىشتى. كېيىن ئىككى كىشى سەنگۈن بولغاندى.

سەنگۈن لۇ بودې: پىڭجوۋ ئايمىقىدىن. يوۋ بېيپىڭنىڭ قۇشبېگى سالاھىيىتىدە قىران چەۋەنداز سەنگۈن بىلەن يۈرۈش قىلىپ خىزمەت كۆرسىتىپ، فۇلى تۆرىسى مەرتىۋىسىگە ئېرىشتى. قىران چەۋەنداز سەنگۈن ئۆلگەندىن كېيىن، لۇبودې ياساۋۇل بەگلىكتىن ئەل تىنچىتقۇچى سەنگۈنلۈككە تەيىنلەندى. جەنۇبىي يۆگە يۈرۈش قىلىپ، ئۇنى يەڭگەنلىكتىن، ئۇنىڭغا سۇيۇرغاللىق كۆپەيتىپ بېرىلدى. كېيىن قانۇنغا خىلاپلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن، تۆرىلىكتىن ئېلىپ تاشلاندى. ئاندىن كۈچلۈك ئوقيالىقلار تۇتۇق بېگى بولۇپ، قوشۇنلىرى بىلەن جۇيەندە تۇردى ۋە شۇ يەردە ئۆلدى.

سەنگۈن جاۋپونۇ: ئەسلىدە جيۇيۇەنلىك. ئۇ ئىلگىرى ھۇنلار ئارىسىغا قېچىپ كەتكەن. كېيىن يەنە خەن تەرەپكە قايتىپ كېلىپ، قىران چەۋەنداز سەنگۈنگە لەشكەر بېگى بولدى. بېيدىدىن ھۇنلارغا يۈرۈش قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن، قىران چەۋەنداز سەنگۈنگە ئەگەشكۈچى تۆرە (从骠侯) مەرتىۋىسىگە ئېرىشتى، نەزىر-چىراق سوغىسى ئۈچۈن تۆلىنىدىغان ئالتۇننى ساپ تاپشۇرمىغانلىقتىن، تۆرىلىكتىن ئېلىپ تاشلاندى. كېيىنكى يىلى شيۇڭخې دەرياسى سەنگۈنى بولدى، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، شيۇڭخې دەرياسىغىچە بېرىپ، خىزمەت كۆرسىتەلمىدى. ئىككى يىلدىن كېيىن زوران خانىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى ئەسىرگە ئالغانلىقتىن، يەنە جوبېي تۆرىسى مەرتىۋىسىگە ئېرىشتى. ئالتە يىلدىن كېيىن، جۈنجى سەنگۈن بولۇپ، 20000 ئاتلىق قوشۇن بىلەن ھۇنلارنىڭ سول تۇغ قانىغا ھۇجۇم قىلدى. سول تۇغ قان 80000 ئاتلىق ئەسكەر بىلەن ئۇنى قورشىۋالغاندا، جاۋپونۇ ئەسىر چۈشۈپ، ئەسكەرلىرى تامامەن ھالاك بولدى. جاۋپونۇ ھۇنلارنىڭ قولىدا ئون يىل تۇرغاندىن كېيىن، ھۇن خانى تېيكىننى ئەنگۈر بىلەن بىللە خەن تەرەپكە قېچىپ كەلدى. كېيىن داخانلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقتىن، پۈتۈن ئۇرۇق-جەمەتى بىلەن ئۆلتۈرۈلدى.

ۋېي جەمەتى روناق تاپقاندىن كېيىن، چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ بىرىنچى بولۇپ مەرتىۋىگە ئېرىشتى. كېيىن، ئۇلارنىڭ ئەۋلادىدىن بەش كىشى تۆرە بولدى. 24 يىل ئىچىدە بەش تۆرىنىڭ ھەممىسى ئېلىپ تاشلاندى. شۇنىدىن كېيىن، ۋېي جەمەتىدىن ھېچكىم تۆرە بولالمىغاندى.

مۇئەررىختىن: سۇجيەن ماڭا مۇنداق دېگەنىدى: «مەن ھەمىشە چوڭ سەنگۈننى ئەيىبلەپ: «سىلى چوڭ ئىززەت ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغان بولسىلىمۇ، لېكىن مەملىكەتتىكى دانىشمەن تۆرىلەرنىڭ ھېچقايسىسى سىلىنى ماختىمايدۇ. چوڭ سەنگۈن، سىلى قەدىمكى مەشھۇر سەركەردىلەرنى ئۈلگە قىلىپ، قابىللار، دانىشمەنلەرنى جەلپ قىلسىلا. مۇشۇ جەھەتتە تىرىشچانلىق كۆرسەتسىلە بولار-

مىسكىن!»، دەيتتىم. چوڭ سەنگۇن ئۆزرە بىلەن رەت قىلىپ، ۋېيچى ۋۇئەن تۆرىنىڭ مۇساپىرلارنى ئىززەتلەپ كۆتكەنلىكى ئۈچۈن، خاقان ھەمىشە ئۇلاردىن قاتتىق نەپرەتلىنەتتى. تۆرە-ئۆلىمالارغا يېقىنلىشىش ۋە ئۇلارنى كۆتۈش، ياخشىلارنى تاللاپ خىزمەتكە قويۇش، ناچارلىرىنى خىزمىتىدىن ئېلىپ تاشلاش، بۇ — خاقاننىڭ ئىشى. بىز پۇقرالار قانۇنغا بويسۇنۇپ، ۋەزىپىمىزنى ئادا قىلساقلا بولىدى. نېمە ئۈچۈن تۆرە-ئۆلىمالارنى توپلاپ يۈرەتتۇق.» — دەيتتى. قىران چەۋەنداز سەنگۇنمۇ مانا شۇ كۆز قاراش بويىچە سەنگۇنلۇق قىلغانىدى».

---

[1] خوچۇبىڭ (霍去病، م. ب. 140—117-يىللار) — غەربىي خەن خاقانلىقىنىڭ ئاتاقلىق سەركەردىلىرىدىن. خېذۇڭ پىڭياڭ (ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى لىنفىننىڭ شەرقىي جەنۇبى)لىق. قىران چەۋەنداز سەنگۇن بولۇپ، ئوزغان تۆرە ئۇنۋانىنى ئالغان ئىدى. م. ب. 121-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئىككىنچى يىلى) ئىككى قېتىم ھۇنلارنى يېڭىپ، خېشى رايونىنى ئىگەللەپ، غەربىي ئەللەر يولىنى ئاچتى. م. ب. 119-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ تۆتىنچى يىلى) ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارنىڭ ئاساسىي كۈچىگە زەربە بەردى، ئۇ ئىلگىرى-ئاخىر ھۇنلارغا ئالتە قېتىم يۈرۈش قىلىپ، ھۇنلارنىڭ خەن خاقانلىقىغا بولغان تەھدىتىنى يوقاتقانىدى. («سىخەي» 4580-بەت)

[2] سۇپۇ* (邀濮) — ھۇن قەبىلىسىنىڭ ئىسمى.

(«بىرتوملۇق «سىيۈەن» 1475-بەت)

[3] ئانگى (安稽) — ھۇن قانلىرىدىن بولۇپ، جاۋ (赵) فەملىلىك ئىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 6-توم 2938-بەت)

[4] چوڭ خانىكە (长公主) — خەن ۋۇدىنىڭ ھەدىسى.*

[5] خانىكە ياڭشى (阳石公主) — ياڭشى يەر ئىسمى. ھازىرقى ئەنخۇي ئۆلكىسىنىڭ خوۋچيۇ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، ياڭشىچېڭ (羊石城) مۇ دېيىلىدۇ. خانىكە ياڭشىلىق بولغانلىقى ئۈچۈن، خانىكە ياڭشى دەپ ئاتالغانىدى. (بىرتوملۇق «سىيۈەن» 1578-بەت)

پىڭجىن تۆرىسى تەزكىرىسى

باش ۋەزىر گۇڭسۇن خۇڭ (公孙弘)، چى (齐) بەگلىكى زىچۇەن (菑川) ۋىلايىتىنىڭ شۆشيەن[1] ناھىيىسىدىن. تەخەللۇسى جى (季). ياشلىق چاغلىرىدا، شۆشيەن ناھىيىسىدە زىندان بېگى بولۇپ تۇردى. كېيىن خاتالاشقانلىقى ئۈچۈن، ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاندى. ئائىلىسى كەمبەغەللىشىپ، دېڭىز بويىدا چوشقا باقتى. 40 ياشتىن ئاشقاندا، «چۇنچيۇ» («春秋»)[2] ھەققىدىكى ھەر خىل بەھس-مۇلاھىزىلەرنى ئۆگىنىشكە باشلىدى. ئۆگەي ئانىسىنى ئىنتايىن ۋاپادارلىق ۋە ھۆرمەت بىلەن باقتى.

م. ب. 140-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى، جيەنيۈەننىڭ بىرىنچى يىلى) ۋۇدى تەختكە چىقىش بىلەن خۇلقى-ئەخلاقتا پازىل، ئىلىم-مەرىپەتتە كامىل، ئوقۇمۇشلۇق كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى. بۇ چاغدا گۇڭسۇن خۇڭ 60 ياشتا ئىدى. ئۇ ئىلمىي ئەرباپ سۈپىتىدە بوشى[3] ئۇنۋانى بىلەن ئىشقا ئېلىندى. ۋۇدى ئۇنى ھۇن ئېلىگە ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. گۇڭسۇن خۇڭنىڭ قايتىپ كەلگەندىن كېيىنكى ئوردىغا بەرگەن مەلۇماتى خەن ۋۇدىنىڭ كۆڭلىدىكىدەك بولۇپ چىقمىدى. ۋۇدى ناھايىتى خاپا بولۇپ، گۇڭسۇن خۇڭنى كارغا كەلمەيدىغان ئادەم ئىكەن، دەپ ھېسابلىدى. شۇڭا، گۇڭسۇن خۇڭ ئۆزىنىڭ كېسەللىكىنى ئېيتىپ، خىزمەتتىن ئايرىلىپ، ئائىلىسىگە قايتقانىدى.

[1] شۆشيەن (薛县) ـــ ناھيە. ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى تېڭشيەن ناھيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى شۆچېڭ شەھىرى دا ئىرىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 2949 ـ بەت)

[2] چۇنچيۇ (春秋) ـــ قەدىمكى كىتاپ ئىسمى. خرونولوگىيە (يىلنامە) شەكلىدە يېزىلغان تارىخ كىتاپ. لۇ بەگلىكىنىڭ تارىخىغا ئاساسەن، كۇڭ زى تەرىپىدىن تۈزۈپ چىقىلغان. لۇ يىنگۇڭ (鲁隐公)نىڭ بىرىنچى يىلى (م. ب. 722 ـ يىلى) دىن باشلاپ، لۇئەيگۇڭ (鲁哀公)نىڭ 14 ـ يىلى (م. ب. 481 ـ يىلى) غىچە ئۆتكەن جەمئى 242 يىل ئارىلىقىدىكى ۋە قەلەر خاتىرىلەنگەن. «چۇنچيۇ»غا زوشى (左氏)، گۇڭ ياڭ (公羊)، گۇلياڭ (穀梁)لاردىن ئىبارەت ئۈچ شەخس تەزكىرە يازغان.

(«سىخەي» 3688 ـ بەت)

[3] بوشى (博士) ـــ ئەمەل نامى. ئۆتمۈشتىن تاكى ھازىرغىچە بولغان بىلىملەرنى ئىگەللىگەن بىلىملىك ئالىم. ئالتە بەگلىك دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. چىن، خەن دەۋرلىرىدە داۋاملىق قوللىنىلدى. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەيچاڭنىڭ قارىمىقىدا بولغانىدى. خەن ۋۇدىنىڭ سەلتەنەت دەۋرى جيەنيۈەنىنىڭ بەشىنچى يىلى (م. ب. 136 ـ يىلى) بەش كىتاب بويىچە بوشى ئەمەلى تەسىس قىلىنغانىدى.

(«سىخەي» 329 ـ بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 118 ـ جىلد

خۇەيىنەن، خېڭشەن بەگلىكلىرى تەزكىرىسى

م.ب. 174 ـ يىلى (خاقان ۋېندى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ ئالتىنچى يىلى) خۇەيىنەن بېگى لىۋاڭ ليۇجاڭ، دەن قاتارلىق 70 كىشىنى ئەۋەتىپ، جىپۇ (棘蒲) بېگى سەي ۋۇنىڭ بەگزادىسى سەي چى بىلەن كېڭىشىپ، 40 چوڭ يۈك ھارۋىسى بىلەن گۇكوۋغا [1] يوشۇرۇن ئەسكەر توشۇپ، ئىسيان كۆتىرىشنى قارار قىلغانىدى ھەمدە مىنيۈ خانلىقى (闽越) ۋە ھۇنلارغا ئەلچىلەر ئەۋەتىپ، ئۇلار بىلەن بىر ۋاقىتتا تەڭلا ئەسكەر چىقىرىپ، خەن خاقانلىقىغا ھۇجۇم قىلىش توغرىسىدا كېلىشتى. خەن ئوردىسى بۇنى سېزىپ قېلىپ، ئۇنى قانۇن بويىچە بىر تەرەپ قىلماقچى بولۇپ، ۋېندى ئادەم ئەۋەتىپ، خۇەيىنەن بېگىنى ھۇزۇرىغا چاقىرتتى. خۇەيىنەن بېگى لىيۇجاڭ بۇيرۇق بويىچە چاڭئەنگە كەلدى...

م. ب. 124 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ بەشىنچى يىلى) خۇەيىنەن بېگى لىيۇجاڭنىڭ بەگزادىسى لىيۇچيەن قىلىچۋازلىقنى ئۆگەنگەنىدى. بۇ جەھەتتە ئۆزىگە ھېچكىمنى تەڭ كۆرمەيتتى. ئۇ كىچىك ئىشىك ئاغاسى لېي بېيىنىڭ ئۇستا قىلىچۋاز ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئۇنى چاقىرتىپ، ئۇنىڭ بىلەن قىلىچۋازلىق قىلىشتى. لېي بېي ئۇنىڭغا قايتا ـ قايتا يول قويۇپتۇ. ئاخىرىدا قايتۇرما زەربە بېرىشكە مەجبۇر بولۇپ، ئېھتىياتسىزلىقتىن بەگزادىنى

ياردار قىلىپ قويۇدۇ. بەگزادە غەزەپلەنگەچكە، لىبى بىبى ناھايىتى قورقۇدۇ. بۇ قوشۇنغا كىرىپ ئۇرۇشقا بارىدىغانلار پايتەختكە ماڭغۇزۇلۇۋاتقان ۋاقىت ئىدى. لىبى بىبى قوشۇنغا كىرىپ، جاسارەت بىلەن ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇش قىلىشنى خالايدىغانلىقىنى مەلۇم قىلىدۇ. بەگزادە لىۋچيەن بىر نەچچە قېتىم بەگ ھۇزۇرىدا لىبى بىبىنىڭ يامان گېپىنى قىلىدۇ. شۇڭا، بەگ ئىشىك ئاغاسىغا لىبى بىبىنى ئىشتىن بوشىتىش توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىپ، بۇنىڭ بىلەن باشقىلارغا ئىبرەت قىلماقچى بولىدۇ. لىبى بىبى چاڭئەنگە قېچىپ كېلىپ، خەن ۋۇدىغا ئۆزىنىڭ گۇناھسىز ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ مەكتۇپ يوللايدۇ...

لىبى بىبىنىڭ ئەرزىنى تەكشۈرگەن ئوردا ئەمەلدارلىرى خاقانغا: «خۇەينەن بېگى لىۋئەن ئۆز ئىختىيارى بىلەن ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇشقا ماڭماقچى بولغان لىبى بىبى قاتارلىق كىشىلەرگە توسقۇنلۇق قىلىش، خاقاننىڭ يارلىقىنى بىر تەرەپكە قايرىپ قويۇپ، ئۇنى ئىجرا قىلىشقا كۈچ چىقارماسلىق جىنايىتى ئۆتكۈزگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، قانۇن بويىچە ئۆلۈم جازاسى بېرىلگەي» دەپ مەلۇم قىلغان. ۋۇدى يارلىق چۈشۈرۈپ، مۇنداق قىلىشقا بولمايدىغانلىقىنى ئېيتقان. ۋەزىر-ۋۇزرالار لىۋئەننى بەگلىكتىن ئېلىپ تاشلاشنى تەلەپ قىلغان. خان بۇنىمۇ ماقۇل كۆرمىگەن. ۋەزىر-ۋۇزرالار يەنە ئۇنىڭغا بېرىلگەن سۇيۇرغال يەردىن بەش ناھىيىنى تارتىۋېلىشنى تەلەپ قىلغان. ۋۇدى «پەقەت ئىككى ناھىيە تارتىۋېلىنسۇن» دەپ يارلىق چۈشۈرگەن...

* * *

ۋۇبىبى خۇەينەن بېگى لىۋئەنگە: «مەن ئوردىدىكى سىياسىينى، خاقان بىلەن ۋەزىرلەر ئوتتۇرىسىدىكى شەپقەت ۋە ئىنساپنى، ئاتا-بالا ئوتتۇرىسىدىكى مېھرى-مۇھەببەتنى، ئەر-خوتۇن ئوتتۇرىسى-

دىكى پەرق-ئايرىمىنى، چوڭ-كىچىك ئوتتۇرىسىدىكى تەرتىپ قائىدىنى كۆزدىن كەچۈردۈم. ھەممىسى ئىنتايىن مۇۋاپىق ئىكەن. خاقان ئۆزىنىڭ ھەرىكەت ۋە تەدبىرلىرىدە قەدىمكىلەرنىڭ يولىغا تامامەن ئەمەل قىلىپتۇ، ئۆرپ-ئادەت، قانۇن-يوسۇن مۇكەممەللىشىپتۇ. ئۇلاغلارغا ماللارنى ئارتقان باي سودىگەرلەر ئەلنى ئايلىنىپ يۈرۈپتۇ. يوللار ئوچۇق، سودا-تىجارەت قىلىشقا قولايلىق ئىكەن. ماللار قولدىن-قولغا راۋان ئۆتۈپ تۇرىدىكەن. جەنۇبىي يۆ ئېلى ئىتائەت قىلىپتۇ. چياڭ (羌)، بو (僰) ئەللىرى خىراج تاپشۇرىدىكەن، دۇڭئوۋ ئېلى تەسلىم بولۇپتۇ. قارىياغاچ ئورمانلىقى قورۇلىغا قاراشلىق رايونلار كېڭەيتىلىپتۇ. شوفاڭ ۋىلايىتى ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق ناھىيىلەر تەسىس قىلىنىپتۇ. ھۇنلار قانىتىدىن ئايرىلغان قۇشتەك. يار-يۆلەكتىن مەھرۇم بولۇپ، ئەمدى قايتا باش كۆتۈرەلمەيدىغان ھالغا يېتىپتۇ. گەرچە، قەدىمكى زامانلاردىكى تىنچ ۋە ئاۋات جاھانغا سېلىشتۇرغىلى بولمىسىمۇ، ئەمما ھەر ھالدا چوڭ تىنچلىق ئورناپتۇ» دېگەن. خۇەينەن بېگى بۇنى ئاڭلاپ ناھايىتى خاپا بولغان. ۋۇبىبى دەرھال ئەپۇ سوراپ: «مەن ئۆلۈمگە مەھكۇم» دېگەن. خۇەينەن بېگى يەنە ۋۇبىبىدىن: «ئەگەر خۇاشەن تېغىنىڭ شەرقىدە قوزغىلاڭ چىقىپ قالسا، خەن خاقانلىقى چوقۇم چوڭ سەنگون ۋېي چىڭ باشچىلىقىدا لەشكەر ئەۋەتىپ، خۇاشەن تېغىنىڭ شەرقىنى بويسۇندۇرۇشى مۇمكىن. سىزنىڭچە، چوڭ سەنگون قانداقراق كىشىدۇ؟» دەپ سورىغان. ۋۇبىبى: «مېنىڭ ياخشى دوستۇم خۇاڭ يى ئىلگىرى چوڭ سەنگون بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇش قىلغان. قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئۇ ماڭا: «چوڭ سەنگون قول ئاستىدىكى بەگلەرگە ئىنتايىن ئەدەپ بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ. سىپاھلارغا بولسا، ئىنتايىن شەپقەت-مۇرۇۋۋەت قىلىدۇ. بارلىق سىپاھ-بەگلەر ئۇنىڭغا خىزمەت

قىلىشنى خالايدۇ ۋە شۇنىڭ ئۈچۈن ئىشلەيدۇ. ئۇ ئۆزى بولسا، ئاتقا مىنىۋېلىپ ئۇچقاندەك تاغمۇ-تاغ چېپىپ يۈرىدۇ، تالانت جەھەتتە، ئادەتتىكى كىشىلەردىن ئالاھىدە ئايرىلىپ تۇرىدۇ، دېگەنىدى. مېنىڭچە، چوڭ سەنگۈن پەۋقۇلئاددە تالانتقا ئىگە ھەم بىر نەچچە قېتىم قوشۇنغا سەركەردە بولۇپ، ھەربىي ماھارەتنى پۇختا ئىگەللىگەن. ئۇ كىشىگە تاقابىل تۇرۇش ئاسان گەپ ئەمەس، يېقىندا، جارچى ساۋلىياڭ چاڭئەندىن بۇ يەرگە ئەلچى بولۇپ كەلدى، ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، چوڭ سەنگۈننىڭ ھەربىي ئىنتىزامى ئىنتايىن قاتتىق ئىكەن. دۈشمەن بىلەن ئۇرۇشقاندا، ناھايىتى باتۇرلۇق قىلىدىكەن. ھەر قاچان ئەسكەرلەرنىڭ ئالدىدا باش بولۇپ ھۇجۇمغا ئۆتىدىكەن. بارىگاھتىكى ۋاقىتتا قۇدۇق تېخى قېزىلىپ بولمىغان بولسا، ئەسكەرلەر سۇ ئىچىپ بولمىغىچە، ئۆزى ئىچمەيدىكەن. ئۇرۇش توختىغاندىن كېيىن، ئەسكەرلەرنى ئاۋال خۇاڭخې دەرياسىدىن تامامەن ئۆتكۈزۈپ بولۇپ، ئاندىن ئۆزى ئۆتىدىكەن. خانىش ئۇنىڭغا ھەدىيە قىلغان بارلىق ئالتۇن-كۈمۈش بايلىقلارنى پۈتۈنلەي ھەربىي ئەمەلدارلارغا تارقىتىپ بېرىۋېتىپتۇ. قەدىم زاماننىڭ ئاتاقلىق سەركەردىلىرىمۇ مانا مۇشۇنداق قىلىپ كېتەلمىگەن» دېگەن. خۇەيناننىڭ بېگى بۇنى ئاڭلاپ، ئىغىز ئاچالماي قالغان.

[1] گۇكوۋ (谷口) — «ھەقىقى شەرھ»، «ئومۇمىي جۇغراپىيە مەلۇمات» تا: «گۇكوۋ خارابىسى لۇڭجۇ لىچۈەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن 40 چاقىرىم يەردە. يەنى خەن دەۋرىدىكى گۇكوۋ ناھىيىسىدۇر» دېيىلگەن. ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى جىڭياڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالى، لى چۈەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا. («تارىخىي خاتىرىلەر» 6-توم 3076-بەت)

پەرغانە (大宛) تەزكىرىسى

پەرغانە ھەققىدىكى خاتىرە دەسلەپ جاڭ چيەن[1] تەزكىرىسىدە كۆرۈلىدۇ.

جاڭ چيەن خەنجۇڭلۇق. خەن خاقانى ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ جيەنيۈەن يىللىرى نۆكەر بەگ[2] بولغانىدى. شۇ ۋاقىتلاردا، خاقان ۋۇدى تەسلىم بولغان ھۇنلاردىن ئەھۋال ئىگەللىگەندە، ئۇلار: «ھۇنلار ياۋچى خانىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇنىڭ باش سۆڭىكىنى شاراپ قاچىسى قىلدى. ياۋچىلار بولسا، يىراققا قېچىپ كەتتى. ئۇلار ھۇنلارغا ئۆچ، ھەمىشە قىساس ئېلىشنى ئويلايدۇ. سىلەرنىڭ ياۋچىلار بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلمايسىلەر؟» دەيدۇ. خەن خاقانلىقى بۇ ۋاقىتتا ھۇنلارنى يوقىتىشقا تەييارلىق كۆرۈۋاتقانىدى. شۇڭا، بۇ سۆزنى ئاڭلاپ، ياۋچىلارغا ئەلچى ئەۋەتمەكچى بولغان بولسىمۇ يول ھۇنلار ئارىسىدىن ئۆتىدىغان بولغاچقا، ئۇ يەرگە ئەلچى بولۇپ بارالىغۇدەك ئادەم ئىزدەيدۇ. جاڭ چيەن نۆكەر بەگ سۈپىتى بىلەن ئەلچى بولۇپ ياۋچىلارغا بارماقچى بولىدۇ. ئۇ تاڭيى گەنفۇ[3] بىلەن بىرلىكتە لۇڭشىدىن يولغا چىقىپ، ھۇنلار ئارىسىدىن ئۆتكەندە، تۇتۇلۇپ قېلىپ، تەڭرىقۇتنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بېرىلىدۇ. تەڭرىقۇت ئۇلارنى ماڭغۇزماي تۇتۇپ قالىدۇ ۋە: «ياۋچىلار بىزنىڭ شىمالىمىزدا. خەن نىمە ئۈچۈن ئۇ يەرگە ئەلچى ئەۋەتىدىكەن؟ ئەگەر بىز

يۆ خانلىقىغا ئەلچى ئەۋەتمەكچى بولساق، خەن بۇنىڭغا ئۇنامدۇ؟» دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ھۇنلار جاڭ چيەننى ئون نەچچە يىل تۇتۇپ قالىدۇ. شۇ جەرياندا، ئۇ ئۆيلىنىپ بالىلىق بولىدۇ. لېكىن جاڭ چيەن ئەلچىلىك دەستىگىنى قولىدىن چۈشۈرمەيدۇ ھەم ئۆزىنىڭ خەن ئەلچىسى ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇپ قالمايدۇ.

جاڭ چيەن ھۇنلار ئىچىدە ئۇزۇن تۇرغاچقا، نازارەت بارا-بارا بوشىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ قول ئاستىدىكى ئادەملىرىنى ئېلىپ، ياۋچىلار تەرەپكە قاچىدۇ ۋە غەربكە قاراپ ئون نەچچە كۈن يول يۈرۈپ پەرغانىگە بارىدۇ. پەرغانە خانى خەن خاقانلىقىنىڭ باي دۆلەت ئىكەنلىكىنى ئاڭلىغان ۋە ئۇنىڭ بىلەن دوستانە ئالاقە ئورنىتىشنى خېلى بۇرۇنلا ئويلىغان بولسىمۇ، ئەمەلگە ئاشۇرالمىغانىدى. شۇڭا، جاڭ چيەننى كۆرۈپ خۇشال بولۇپ، ئۇنىڭ نەگە بارىدىغانلىقىنى سورايدۇ. جاڭ چيەن: «مەن خەن ئەلچىسى، ئۇلۇغ ياۋچىلارغا بارىمەن. يولنى ھۇنلار توسىۋالغانلىقتىن، تۇتۇلۇپ قېلىپ قېچىپ چىقتىم. خان جانابلىرىنىڭ ئادەم قوشۇپ ئاپىرىپ قويۇشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن. ئەگەر مەن ئۇ يەرگە بېرىپ، ۋەزىپەمنى ئادا قىلىپ قايتىپ كېتەلىسەم، خەن خاقانى خان جانابلىرىغا كۆپ مال-بايلىق تەقدىم قىلىپ تەشەككۈر بىلدۈرەتتى» دەيدۇ.

پەرغانە خانى ياخشى گەپ ئىكەن، دەپ قاراپ، يولبويى ياتاق، ئۇزۇق-تۈلۈك تەييارلىتىپ ۋە ئادەم قوشۇپ، جاڭ چيەننى كاڭگاغا(4) يەتكۈزۈپ قويىدۇ. كاڭگا خانىمۇ ئادەم قوشۇپ، ئۇنى ياۋچىلارغا يەتكۈزۈپ قويىدۇ. ياۋچى خانى ھۇنلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئورنىغا ۋەلىئەھدى خان بولغان ۋە باكتېرىيىنى بويسۇندۇرۇپ، شۇ يەردە ياشاۋاتقانىدى. باكتېرىيىنىڭ يېرى مۇنبەت بولۇپ، دۈشمەننىڭ پاراكەندىچىلىكى ئاز، تۇرمۇش خاتىرجەم ۋە كۆڭۈللۈك ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ياۋچىلارنىڭ خەن

خاقانلىقى بىلەن ئارىلىقى يىراق، ھۇنلاردىن ئۆچ ئېلىش نىيىتىمۇ يوق ئىدى. جاڭ چيەن ياۋچىلاردىن چىقىپ باكتېرىيىگە بارىدۇ ۋە ياۋچىلار بىلەن كۆپ ئالاقىلىشىپ باققان بولسىمۇ، لېكىن دېگەندەك جاۋاپ ئالالمايدۇ.

جاڭ چيەن بۇ يەردە بىر يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت تۇرۇپ، قايتىشىدا جەنۇبىي تاغ (南山)نى بويلاپ، چياڭلار ئارىسى بىلەن قايتماقچى بولىدۇ. لېكىن يەنىلا ھۇنلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قېلىپ، بىر يىلدىن ئوشۇق تۇتقۇن بولىدۇ. تەڭرىقۇت ئۆلۈپ، سول قول قان(5) ۋەلىئەھدكە قارشى ئۇرۇش قىلىپ ۋە ئۇنى يېڭىپ، ئۆزى تەڭرىقۇت بولغان، ئەل ئىچىدە قالايمىقانچىلىق يۈز بەرگەنىدە، جاڭ چيەن مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ھۇن خوتۇنىنى ئېلىپ، تاڭيى گەنفۇ بىلەن بىرلىكتە خەن خاقانلىقىغا قېچىپ كېلىدۇ. خاقان ۋۇدى جاڭ چيەنگە كېڭەش بېگى(6)، گەنفۇغا غۇلامبەگ(7) مەنسىۋى بېرىدۇ.

جاڭ چيەن قەيسەر، كەڭ قوساق، مەردانە، سەمىمى-سادىق بىر ئادەم بولۇپ، ئۇنى ھۇنلار ۋە باشقا قەۋملەرمۇ ياخشى كۆرەتتى. تاڭيى گەنفۇ ھۇن ئىدى. ئۇ ئوقيا ئېتىشتا ماھىر بولۇپ، يولدا ئوزۇق تۈگەپ ئامالسىز قالغاندا، قۇش ۋە ھايۋانلارنى ئېتىپ، ئۆزىنى ۋە باشقىلارنى ئوزۇقلاندۇراتتى. دەسلەپ جاڭ چيەن يولغا چىققاندا، ئۇلار يۈز نەچچە ئادەم بولسىمۇ، 13 يىلدىن كېيىن ئاران تاڭيى گەنفۇ ئىككىسى قايتىپ كەلگەنىدى.

جاڭ چيەن پەرغانە، چوڭ ياۋچى، باكتېرىيە ۋە كاڭگالارغا ئۆزى بارغان. ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى قالغان بەش-ئالتە چوڭ دۆلەتنىڭ ئەھۋالىنى باشقىلاردىن ئۇقۇپ، قايتىپ بارغاندىن كېيىن، خاقان ۋۇدىغا: «پەرغانە خەن خاقانلىقىدىن ئون مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتا بولۇپ، ھۇنلارنىڭ غەربىي جەنۇبىغا، خەن خاقانلىقىنىڭ

يول غەربكە توغرا كېلىدۇ. پەرغانىلىقلار ئەۋلادتىن-ئەۋلاد ئولتۇراقلىشىپ كەلگەنىكەن. دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، شال، بۇغداي تېرىيدىكەن. ئۈزۈم شارابى چىقىرىدىكەن. ئۇلاردا ئوبدان ئات كۆپ بولۇپ، بۇ ئاتلارنىڭ ھەممىسى تۇلپار ئاتلاردىن ئىكەن. بەدىنىدىن قىزىل تەر تەپچىپ تۇرىدىكەن. شەھەر، قورغان، ئۆي-ئىمارەتلىرى بار، چوڭ-كىچىك 70 تىن ئوشۇق شەھەر قارايدىكەن. بىر نەچچە يۈز مىڭ ئاھالىسى بار ئىكەن. بۇ دۆلەتتە، ئەسكەرلەر ئوقيا، نەيزە ئىشلىتىدىكەن. ئۇلار ئاتقا مىنىش ۋە ئوقيا ئېتىشقا ماھىر كېلىدىكەن. شىمالىدا كانگا، غەربىدە چوڭ ياۋچى، غەربىي جەنۇبىدا باكتىرىيە، شەرقىي شىمالىدا ئۇيسۇن، شەرقىدە دەندان ئۆيلىك[8]، ئۇدۇن (خوتەن)[9] بار ئىكەن. ئۇدۇننىڭ غەربىدىكى رايونلاردا سۇ غەربكە ئېقىپ، غەربىي كۆلگە[10]، شەرقىدىكى رايونلاردا سۇ شەرققە ئېقىپ، لوپنۇر كۆلىگە[11] قۇيۇلىدىكەن. لوپنۇرنىڭ سۈيى يەر تېگىدە يوشۇرۇن ئاقىدىكەن. يوشۇرۇن ئېقىننىڭ ئايىقى خۇاڭخې دەرياسىنىڭ بېشى ئىكەن، دەريادىن قاشتېشى كۆپ چىقىدىكەن. خۇاڭخې ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە قاراپ ئاقىدىكەن. روران ۋە قوسىنىڭ بەزى شەھەر ۋە قورغانلىرى لوپنۇرغا يۈزلىنىپ تۇرىدىكەن. لوپنۇر بىلەن چاڭئەننىڭ ئارىلىقى 5000 چاقىرىم كېلىدىكەن. ھۇنلارنىڭ غەربىدىكى قەبىلىلىرى لوپنۇرنىڭ شەرقىدە بولۇپ، لۇڭشى سەددىچىنىگە[12] يېتىپ بارىدىكەن. جەنۇبىي چياڭلار ئېلىگە تۇتىشۇپ، خەن خاقانلىقىنىڭ پەرغانە ۋە ياۋچىلارغا بارىدىغان يولىنى توسۇپ تۇرىدىكەن.

ئۇيسۇن پەرغانىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن تەخمىنەن 2000 چاقىرىم كېلىدىغان كۆچمەن، چارۋىچى ئەل ئىكەن. ئوت-چۆپ، سۇ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرىدىكەن ئۆرپ-ئادەتلىرى ھۇنلارغا ئوخ-شايدىكەن. بىرنەچچە تۈمەن ئەسكىرى بولۇپ، ئۇلار جەسۇر،

جەڭگىۋار كېلىدىكەن، ئۇيسۇنلار بۇرۇن ھۇنلارغا قارىغان بولسىمۇ، قۇدرەت تاپقاندىن كېيىن، ھۇنلارنىڭ نازارىتىنىلا قوبۇل قىلىپ، تەڭرىقۇتنى زىيارەت قىلماس بولۇۋاپتۇ.

كانگا پەرغانىنىڭ غەربىي شىمالىدىن 2000 چاقىرىم كېلىدىغان كۆچمەن، چارۋىچى ئەل ئىكەن. ئۆرپ-ئادەتلىرى ياۋچىلارغا ئوخشاپ كېتىدىكەن. 80-90 مىڭچە ئەسكىرى بولۇپ، پەرغانە بىلەن خوشنا ئىكەن. ئۇ كىچىك دۆلەت بولغاچقا، جەنۇبىنى ياۋچىلار، شىمالىنى ھۇنلار كونتىرول قىلىپ تۇرىدىكەن.

ئائورسى[13] كانگانىڭ غەربىي شىمالىدىن 2000 چاقىرىم كېلىدىغان كۆچمەن، چارۋىچى ئەل بولۇپ، ئۆرپ-ئادەتلىرى ئاساسەن، كانگالىقلارغا ئوخشايدىكەن. يۈز نەچچە مىڭ ئەسكىرى بار، يېرى چەكسىز، بىپايان دېڭىز بويىغا جايلاشقانىكەن. بۇ ئېھتىمال، بېيخەي[14] دېڭىزى بولسا كېرەك.

ئۇلۇغ ياۋچىلار پەرغانىنىڭ غەربىدىن ئىككى-ئۈچ مىڭ چاقىرىم كېلىدىغان جەيھۇن (ئامۇ)[15] دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا جايلاشقان بولۇپ، جەنۇبىدا باكتىرىيە، غەربىدە ئارشاك[16]، شىمالىدا كانگا بار ئىكەن. ئۇ كۆچمەن، چارۋىچى ئەل بولغاچقا، چارۋىغا ئەگىشىپ كۆچۈپ يۈرىدىكەن. ئۆرپ-ئادەتلىرى ھۇنلارغا ئوخشاپ كېتىدىكەن. بىر-ئىككى يۈز مىڭ ئەسكىرى بار ئىكەن. بۇرۇن قۇدرەت تاپقان ۋاقىتلىرىدا ھۇنلارغا سەل قارىغان. باتۇر (بودۇ) تەڭرىقۇت بولغاندىن كېيىن، لەشكەر تارتىپ ئۇلارنى تارمار قىپتۇ. ئاغا تەڭرىقۇت تەختكە چىققاندىن كېيىن، ياۋچىلارنىڭ خانىنى ئۆلتۈرگەن ۋە ئۇنىڭ باش سۆڭىكىنى شاراب قاچىسى قىلغانىكەن. ياۋچىلار دەسلەپ دۇنخۇاڭ[17] بىلەن چىلىيەنشەن تاغلىرى ئارىلىقىدا ياشاپ، ھۇنلاردىن يېڭىلگەندىن كېيىن يىراقلارغا كۆچۈپ كەتكەن. پەرغانىدىن ئۆتۈپ، غەربتە باكتىرىيىگە ھۇجۇم

قىلىنغان ۋە ئۇنى بويسۇندۇرغانىكەن. جەيھۇن (ئامۇ) دەريانىڭ شىمالىغا پايتەخت قۇرۇپ، خان ئوردىسى بىنا قىلغانىكەن. يىراقتا كۆچۈپ كېتەلمەي قالغان ئاز بىر قىسىم ياۋچىلار بولسا، جەنۇبىي تاغ (南山)دىكى چياڭلارنىڭ ھىمايىسىگە كىرىپ، «كىچىك ياۋچىلار» دەپ ئاتالغانىكەن.

ئارشاك (پاتىيا) چوڭ ياۋچىلارنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن تەخمىنەن بىرنەچچە مىڭ چاقىرىم كېلىدىكەن. خەلقى شەھەر سېلىشقا ئادەتلەنگەن، ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا ئولتۇراقلىشىپ كەلگەنىكەن. دېھقانچىلىق قىلىپ، شال، بۇغداي تېرىيدىكەن. ئۈزۈم شارابى ئىشلەپچىقىرىدىكەن. شەھەر قورۇلۇشلىرى پەرغانىگە ئوخشايدىكەن. ئۇنىڭغا چوڭ-كىچىك بىرنەچچە يۈز شەھەر قارايدىكەن. مەيدانى بىرنەچچە مىڭ كۋادرات چاقىرىم بولۇپ، غەربىي ئەللەر بويىچە ئەڭ چوڭ دۆلەت ھېسابلىنىدىكەن. جەيھۇن (ئامۇ) دەرياغا يۈزلىنىپ تۇرۇدىكەن. سودا بازارلىرى بار ئىكەن. سودىگەرلەر ھارۋا ياكى كېمىلەردە يېقىن ئەتراپتىكى دۆلەتلەرگە ياكى بىرنەچچە مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتىكى جايلارغا بېرىپ سودا قىلىدىكەن. بۇ دۆلەتتە كۈمۈش تەڭگە خەجلىنىدىكەن. تەڭگىلەرگە خانلىرىنىڭ باش سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن بولۇپ، خان ئۆلسە، يەنە باشقا تەڭگە چىقىرىلىپ، ئۇنىڭغا يەنە يېڭى خانىنىڭ باش سۈرىتى چۈشۈرۈلىدىكەن. تېرىلەرگە توغرىسىغا يېزىلغان يېزىقلار بىلەن ئىش خاتىرىلەيدىكەن. ئۇلارنىڭ غەربىدە تاجىك (تەزىك)[18]، شىمالىدا بولسا، ئائورسى ۋە رىم[19] بار ئىكەن.

تاجىك ئارشاكنىڭ بىرنەچچە مىڭ چاقىرىم غەربىدە بولۇپ، غەربىي دېڭىزغا[20] يۈزلىنىپ تۇرىدىكەن. كىلىماتى ئىسسىق ۋە نەم ئىكەن؛ دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلىپ شال تېرىيدىكەن. ئۇ ئەلدە بىر چوڭ قۇش (تۆگە قۇشى) بولىدىكەن. ئۇنىڭ تۇخۇمى قوش

مۇشتەك كېلىدىكەن. ئاھالىسى كۆپ، كىچىك بەگلىرى بار ئىكەن. ئۇلارنى ئارشاكلار باشقۇرىدىكەن ۋە بېقىندى ئەل ھېسابلايدىكەن. تاجىكلار سېھىرگەر كېلىدىكەن. ئارشاكنىڭ مويسىپىتلىرى: «تاجىك دىياردا روشۇي[21] دەرياسى ۋە شىۋاڭمۇ (غەربىي خان ئانا)[22] بار. لېكىن ئۇنى كۆرگەن كىشى يوق» دەپ رىۋايەت قىلىدىكەن.

باكتىرىيە (باغتار) پەرغانىنىڭ جەنۇبىدىن ئىككى مىڭ نەچچە يۈز چاقىرىم كېلىدىغان جەيھۇن (ئامۇ) دەريانىڭ جەنۇبىي قىرغىقىغا توغرا كېلىدىكەن، خەلقى ئەۋلادتىن-ئەۋلاد ئولتۇراق تۇرمۇش كۆچۈرۈپ، شەھەرلەرنى بىنا قىلىپ كەلگەنىكەن. ئۆرپ-ئادەتلىرى پەرغانىلىقلارغا ئوخشاپ كېتىدىكەن. چوڭ ھاكىمى يوق، شەھەر-كەنتلىرىدە كىچىك بەگلەر بولىدىكەن. ئەسكەرلىرى ئاجىز، جەڭدىن قورقىدىكەن. ئاھالىسى سودىغا ماھىر ئىكەن. چوڭ ياۋچىلار غەرپكە كۆچكەن ۋاقىتتا، باكتىرىيىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۆزلىرىگە بويسۇندۇرغانىكەن. باكتىرىيىنىڭ ئاھالىسى كۆپ بولۇپ، بىر مىليوندىن ئاشىدىكەن. پايتەختى بەلخ[23] بولۇپ، بازارلىرىدا ھەر خىل نەرسىلەر سېتىلىدىكەن. شەرقىي جەنۇبىي ھىندىستانغا تۇتىشىدىكەن» دەپ مەلۇمات بېرىندۇ.

جاڭ چيەن: «پېقىر، باكتىرىيىدە چيوڭشەن تېغىنىڭ بامبۇك ھاسىسى، شۇ (سىچۈەن)نىڭ رەختلىرىنى كۆردۈم. بۇ نەرسىلەرنىڭ نەدىن كەلگەنلىكىنى سورىغان ئىدىم، باكتىرىيىلىكلەر: «سودىگەرلىرىمىز سىند (ھىند) ئېلىدىن[24] ئېلىپ كەلگەن. سىند (ئەنەتكەك) باكتىرىيىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن تەخمىنەن بىرنەچچە مىڭ چاقىرىم كېلىدۇ. ئۇ يەرنىڭ خەلقى ئولتۇراقلىشىش، تېرىقچىلىق قىلىش جەھەتتە باكتىرىيىگە ئوخشايدۇ. لېكىن يېرى ئويمان، نەم بولغاچقا، قاتتىق ئىسسىق بولىدۇ. ئۇ يەردىكى ئادەملەر پىلغا مىنىپ جەڭ قىلىدۇ. ئۇ دۆلەت دېڭىزغا يانداشىپ تۇرىدۇ» دېدى. پېقىرنىڭ

مۆلچەرىچە، باكتېرىيە خەن خاقانلىقىدىن 12000 چاقىرىم يىراقلىقتا بولۇپ، خەننىڭ غەربىي جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ. شۇ (سىچۈەن) مەھسۇلاتلىرىنىڭ بولغىنىغا قارىغاندا، ئۇلار شۇ ۋىلايەتتىن يىراقتا بولمىساكېرەك. باكتېرىيىگە ئەلچى ئەۋەتىدىغان بولساق، چياڭلارنىڭ ئىچى بىلەن مېڭىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ يول ناھايىتى خەتەر ۋە مۇشكۈل ئىكەن. چياڭلار ئۆتكۈزمەيدۇ. سەل شىمال بىلەن مېڭىشقا توغرا كەلسە، ھۇنلار تۇتقۇن قىلىدۇ. شۇ ۋىلايىتى بىلەن بارسا، بۇ يول يېقىن، بۇلاڭچىلارمۇ يوق» دەيدۇ.

خاقان ۋۇدى پەرغانە، باكتېرىيە، ئارشاك قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ چوڭ دۆلەتلەر ئىكەنلىكىنى، ئۇلاردىن ناھايىتى كۆپ قىممەتلىك نەرسىلەر چىقىدىغانلىقىنى، خەلقىنىڭ ئۇزۇن زاماندىن بېرى ئولتۇراقلىشىپ، ئاساسەن، خەن خاقانلىقىغا ئوخشاش دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەنلىكىنى، لېكىن ھەربىي كۈچىنىڭ ئاجىزلىقىنى، خەننىڭ مەھسۇلاتلىرىنى ئەتىۋار بىلىدىغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ شىمالىدا چوڭ ياۋچىلار، كاڭگالارنىڭ بارلىقىنى، ھەربىي جەھەتتە كۈچلۈك ئىكەنلىكىنى، مال-بايلىق بېرىش يولى بىلەن، ئۇلارنى پايدىغا قىزىقتۇرۇپ، خەنگە بەيئەت قىلدۇرۇشقا، ئەگەر ئۇلارنى ھەققەتەن ئەدەپ بىلەن بويسۇندۇرغىلى بولسا، خەن زېمىنىنى ئون مىڭ چاقىرىم يەرلەرگىچە كېڭەيتكىلى بولىدىغانلىقىنى، تىلدىن-تىلغا تەرجىمە قىلىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ ئۆرپ-ئادىتىنى ئۆزگەرتىشكە، خەننىڭ كۈچ-قۇدرىتى ۋە مېھىر-شەپقىتىنى يىراق يات ئەللەرگە تارقىتىشقا بولىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ، خوشاللىق بىلەن جاڭ چيەننىڭ سۆزىنى ئورۇنلۇق دەپ قارايدۇ. شۇڭا، شۇ، چيەنۋېي[25] قاتارلىق ئىككى ۋىلايەتتىن يىراق سەپەرگە ئەلچىلەرنى ماڭدۇرۇش توغرىسىدا جاڭ چيەنگە يارلىق چۈشۈرىدۇ. ئەلچىلەر تۆت يولغا بۆلۈنۈپ، تەڭلا يولغا چىقىدۇ. بىرىنچى

يولدىكى ئەلچىلەر ماڭ[26] دېگەن يەردىن، ئىككىنچى يولدىكى ئەلچىلەر رەن[27] دېگەن يەردىن، ئۈچىنچى يولدىكى ئەلچىلەر شى[28] دېگەن يەردىن، تۆتىنچى يولدىكى ئەلچىلەر چيۇڭ (邛)، بو (僰) دېگەن يەرلەردىن يولغا چىقىپ، ھەر قايسىسى 2000 چاقىرىمدىن يول ماڭىدۇ. ئۇلارنىڭ شىمالىي يول بىلەن ماڭغانلىرى دى (氐) ۋە زو[29] دېگەن يەردە، جەنۇبىي يول بىلەن ماڭغانلىرى شى[30] ۋە كۈنمىڭ (昆明) دېگەن يەرلەردە توسۇلۇپ قالىدۇ. كۈنمىڭ ئەتراپىدىكى يەرلەرنىڭ ھاكىمى يوق، يەرلىك خەلق ئوغرىلىق، بۇلاڭچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. خەن ئەلچىلىرىنى كۆرسە، ئۆلتۈرەتتى ۋە بۇلايتتى. شۇڭا، بۇ يولدىن زادىلا ئۆتكىلى بولمايتتى. لېكىن كۈنمىڭنىڭ غەربىدە، تەخمىنەن مىڭ چاقىرىمچە يىراقلىقتا پىلگە مىنىدىغان بىر دۆلەت بارلىقى، ئۇنىڭ ئىسمى دىيەنيۆ[31] ئىكەنلىكى، مەنئىي قىلىنغان بۇيۇملارنى ئېلىپ-ساتىدىغان شۇ سودىگەرلىرى ئىچىدە، بەزىلەرنىڭ ئۇ يەرگە بېرىپ تۇرىدىغانلىقى بىلىنىدۇ. شۇڭلاشقا، خەن خاقانلىقى باكتېرىيىگە بارىدىغان يولنى تېپىش ئۈچۈن، دىيەن (滇) دۆلىتى بىلەن ئالاقىلىشىشقا باشلايدۇ. ئىلگىرى خەن خاقانلىقى غەربىي جەنۇبتىكى يات قەبىلىلەر (夷) بىلەن ئالاقە باغلاشنى ئويلاپ كۆپ چىقىم قىلغان بولسىمۇ، لېكىن يول يەنىلا ئېچىلمىغانلىقتىن، توختىتىپ قويغانىدى. جاڭ چيەندىن باكتېرىيە بىلەن ئالاقىلىشىشقا بولىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ، غەربىي جەنۇبتىكى يات قەبىلىلەر بىلەن بولىدىغان ئالاقىنى يەنە قوزغىغانىدى.

جاڭ چيەن چېرىكچى بەگ[32] مەنسۇپىدە چوڭ سەنگۇن[33] بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇش قىلىدۇ. ئۇ يەرشارائىتنى، ئوت-چۆپ، سۇ بار يەرلەرنى بىلگەچكە، ۋېي چىڭنىڭ قوشۇنى ئوت-چۆپ ۋە سۇدىن قىسىلمايدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن جاڭ چيەنگە

بىلگە تۆرە دېگەن ئۇنۋان بېرىلدۇ. بۇ م. ب. 123 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئالتىنچى يىلى) ئىدى. ئىككىنچى يىلى، جاڭ چيەن ياساۋۇل بەگ مەنسىۋىگە كۆتىرىلىپ، سەنگۇن لى گۇاڭ بىلەن يوۋبېيپىڭدىن چىقىپ هۇنلارغا هۇجۇم قىلىدۇ. هۇنلار سەنگۇن لى گۇاڭنى مۇهاسىرىگە ئېلىۋالىدۇ. قوشۇنىدىن كۆپ ئادەم ئۆلىدۇ ۋە يارىدار بولىدۇ. جاڭ چيەن بەلگىلەنگەن يەرگە ۋاقتىدا يېتىپ بارالمىغانلىقى ئۈچۈن ئۆلۈمگە هۆكۈم قىلىنىدۇ. ئۇ پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاددىي پۇقراغا ئايلاندۇرۇلىدۇ. شۇ يىلى خەن خاقانلىقى قىران چەۋەنداز سەنگۇن[34] خو چۈبىڭنى ئەۋەتىپ، هۇنلارنىڭ غەربىي ئەلدە تۇرۇشلۇق بىرنەچچە تۈمەن قوشۇنىنى تارمار قىلىدۇ ۋە قوغلاپ زەربە بېرىپ، چىلىيەنشەن تېغىغا قەدەر بارىدۇ. يانۇرقى يىلى هۇن خانى قۇنشارقان ئادەملىرى بىلەن كېلىپ خەنگە تەسلىم بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن جىنچېڭ[35]، خېشى[36] ۋىلايەتلىرىنىڭ غەربىدىكى جەنۇبىي تاغ (南山) دىن لوپنۇرغىچە بولغان جايلاردا هۇنلاردىن ئەسەر قالمايدۇ. بەزىدە هۇنلار بۇ يەرگە چارلىغۇچىلارنى ئەۋەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ سانى ناهايىتى ئاز ئىدى. يەنە ئىككى يىلدىن كېيىن خەن قوشۇنلىرى هۇن تەڭرىقۇتىنى قۇملۇقنىڭ شىمالىغا قوغلىۋەتكەنىدى.

كېيىن خاقان ۋۇدى جاڭ چيەندىن باكتىرىيە تەرەپتىكى ئەهۋاللارنى يەنە كۆپ سۈرۈشتە قىلىدۇ. مەنسىۋىدىن مەهرۇم بولۇپ قالغان جاڭ چيەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ: «پېقىر، هۇنلارنىڭ ئىچىدە تۇرغان چېغىمدا، ئۇيسۇن خانىنىڭ كۇنبېيى[37] دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى ئاڭلىغانىدىم. كۇنبېينىڭ ئاتىسى هۇنلارنىڭ غەربىدە كىچىك بىر خانلىق قۇرغانىكەن، هۇنلار هۇجۇم قىلىپ، ئۇنىڭ ئاتىسىنى ئۆلتۈرگەن. بوۋاق كۇنبېينى دالىغا تاشلىۋەت-

گەنىكەن. گۆشتە چىشلىگەن بىر قاغا ئۇنىڭ باش ئۈستىدە ئۇچۇپ ئەگىپ يۈرۈدىكەن. بىر چىشى بۆرە كېلىپ ئۇنى ئىمىتىدىكەن. تەڭرىقۇت بۇنى ئاڭلاپ هەيران بوپتۇ ۋە «بۇ بالىغا تەڭرى يار بوپتۇ» دەپ ئۇنى بېقىپ چوڭ قىپتۇ. بالا چوڭ بولۇپ قۇرامىغا يەتكەندە، تەڭرىقۇت ئۇنى قوشۇنغا باش قىلىپ ئۇرۇشقا سېپتۇ. ئۇ كۆپ خىزمەت كۆرسىتىپتۇ. تەڭرىقۇت ئۇنىڭغا ئاتىسىنىڭ پۇقرالىرىنى تاپشۇرۇپ بېرىپ، غەربىي ئەلنى ئۇزۇن مۇددەت ساقلاشقا بۇيرۇپتۇ. كۇنبېي پۇقرالىرىنى تاپشۇرۇپ ئېلىپ ئۇلارنىڭ بېشىنى سىلاپتۇ. ئەتراپىدىكى كىچىك شەهەرلەرگە هۇجۇم قىلىپتۇ. ئەسكەرلىرى بىرنەچچە ئون مىڭغا يېتىپتۇ. ئۇلار ئۇرۇشقا ماهىر ئىكەن. تەڭرىقۇت ئۆلگەندىن كېيىن، كۇنبېي ئېلىنى باشلاپ يىراققا كۆچۈپ كېتىپتۇ ۋە ئۆز ئالدىغا بولۇۋېلىپ، هۇنلارغا بېقىنىشنى خالىماپتۇ. هۇنلار قوشۇن ئەۋەتىپ تۇيۇقسىز هۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، غەلىبە قىلالماپتۇ. شۇڭا، هۇنلار كۇنبېينى تەڭرى يۆلەۋاتىدۇ، دەپ قاراپ، ئۇنىڭدىن يىراقلىشىپ، كونترول قىلىش چارىسىنىلا قوللىنىپ، كۆپ هۇجۇم قىلمىغانىكەن. بۈگۈنكى كۈندە تەڭرىقۇت خەن تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. ئىلگىرى قۇنشارقان تۇرغان يەرلەر بوش قالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بەدنۇي يات قەبىلىلەر خەننىڭ بايلىقلىرىغا قىزىقىدۇ. مۇشۇ ياخشى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، كۆپ مىقداردا سوغا-سالام ۋە مال-بايلىق بېرىپ، ئۇيسۇننى شەرققە كۆچۈپ، ئىلگىرىكى قۇنشارقاننىڭ يەرلىرىگە ئولتۇراق-لىشىشقا، خەن بىلەن ئاغا-ئىنى بولۇشقا ئۈندەش كېرەك. هازىرقى ۋەزىيەتتىن قارىغاندا، ئۇيسۇنلار بىزنىڭ سۆزىمىزنى ئاڭلىشى مۇمكىن. ئۇلار سۆزىمىزگە كىرىپ، بىزنىڭ پىكرىمىز بويىچە ئىش كۆرسە، بۇ هۇنلارنىڭ ئوڭ قولىنى ئۈزۈۋەتكەنلىك بولىدۇ. ئۇيسۇن بىلەن بىرلىشىدىكەنمىز، ئۇنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى باكتىرىيە

قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى قولغا كەلتۈرۈپ، ئۇلارنى خەننىڭ تاشقى ۋەزىرلىرى (بېقىندى ئەللىرى)گە ئايلاندۇرغىلى بولىدۇ» دەيدۇ. خاقان ۋۇدى بۇنى توغرا تاپىدۇ ۋە ئۇنى نۆكەر بېشى قىلىپ تەيىنلەيدۇ. جاڭ چيەن 300 كىشىگە باش بولۇپ، كىشى بېشىغا ئىككىدىن ئات ئېلىپ، ئون مىڭدىن ئوشۇق قوي-كالا ھەيدەپ، قىممىتى نەچچە مىڭ تۈمەن پۇلغا يارايدىغان ئالتۇن-كۈمۈش، تاۋار-دۇردۇن قاتارلىق بايلىقلارنى ئېلىپ، ئەلچىلىك دەستىگى تۇتقان نۇرغۇن نائىپ ئەلچىلەر بىلەن يولغا چىقىدۇ. زورۇر تېپىلغاندا، يول ئۈستىدىكى دۆلەتلەرگە ئەلچىلەرنى ئەۋەتىپ، مۇناسىۋەت ئورناتماقچى بولىدۇ.

جاڭ چيەن ئۇيسۇنغا بارغاندا، ئۇيسۇن خانى كۈنبېي خەن ئەلچىلىرىگە ھۇن تەڭرىقۇتلىرىدەك مۇئامىلە قىلىدۇ. جاڭ چيەن ئوسال بولۇپ، ناھايىتى خاپا بولىدۇ. ئۇ بەدىۋى يات قەبىلىلەرنىڭ مال-بايلىققا ھېرىس ئىكەنلىكىنى بىلگەچكە: «خاقان خان جانابلىرىغا سوۋغا-سالام ئەۋەتكەن. ئەگەر خان جانابلىرى تازىم قىلىپ تەشەككۇر بىلدۈرمىسە، سوۋغىلارنى قايتۇرۇپ ئېلىپ كېتىمىز» دەيدۇ. كۈنبېي دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ تازىم قىلىپ، سوۋغىلارنى قوبۇل قىلىپ ئالىدۇ. باشقا قائىدە-يوسۇنلارمۇ بۇرۇنقىدەكلا بولىدۇ.

جاڭ چيەن خاقاننىڭ مەقسىتىنى يەتكۈزۈپ: «ئۇيسۇنلار ئەگەر شەرققە كۆچۈپ، ئىلگىرىكى قۇنشارقاننىڭ زېمىنىگە ئولتۇراقلاشسا، خەن خاقانى ۋۇدى كۈنبېيگە خوتۇنلۇققا قۇنچۇي[38] بېرىدۇ» دەيدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئۇيسۇنلار بۆلۈنۈپ كەتكەن بولۇپ، خان بولسا، قېرىپ قالغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، خەندىن يىراقتا بولغاچقا، خەننىڭ زادى قانچىلىك چوڭ دۆلەت ئىكەنلىكىنى بىلمەيتتى. شۇڭا، ھۇنلارغا ئۇزۇن ۋاقىت بېقىندى بولۇپ كەلگەنلىكى ھەمدە ھۇنلارغا يېقىن جايلاشقانلىقى تۈپەيلى ۋەزىر-بەگلەر ھۇنلاردىن قورقۇپ،

شەرققە كۆچۈشكە ئۇنىمايدۇ. خان ئۆز ئالدىغا ھۆكۈم قىلالمايدۇ. شۇنداق قىلىپ، جاڭ چيەن مەقسەتكە يېتەلمەيدۇ.

كۈنبېينىڭ ئون نەچچە ئوغلى بولۇپ، ئىككىنچى ئوغلى دارۇ[39] ئىقتىدارلىق، قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىشقا ماھىر ئىدى. ئۇ ئون مىڭدىن ئارتۇق قوشۇن بىلەن باشقا بىر يەردە تۇراتتى. دارۇنىڭ ئاكىسى ۋەلىئەھد ئىدى. ئۇنىڭ سەنچۇر[40] ئىسىملىك بىر ئوغلى بولۇپ، ۋەلىئەھد بۇرۇنلا ئۆلۈپ كەتكەن. ئۇ ئۆلۈش ئالدىدا: «مەن ئۆلگەندىن كېيىن سەنچۇر ۋەلىئەھد بولسا، باشقا كىشى بولمىسا» دەپ ئىلتىماس قىلغانىكەن. كۈنبېينىڭ ئۇنىڭغا ئىچى ئاغرىپ ماقۇل بولۇپ، سەنچۇرنى ۋەلىئەھد قىلىدۇ. ئۆزىنىڭ ۋەلىئەھد بولالمىغىنىغا غەزەپلەنگەن دارۇ ئاغا-ئىنىلىرىنى يىغىپ-توپلاپ، لەشكەر تارتىپ ئىسيان كۆتۈرۈپ، سەنچۇر ۋە كۈنبېيگە ھۇجۇم قىلماقچى بولىدۇ. ياشانغان كۈنبېي دارۇنىڭ سەنچۇرنى ئۆلتۈرۈپ قويۇشىدىن ئەندىشە قىلىپ، ئون مىڭدىن ئوشۇق چەۋەنداز بىلەن ئۇنى باشقا يەرگە ئورۇنلاشتۇرۇپ قويىدۇ. كۈنبېي ئون مىڭدىن ئوشۇق چەۋەنداز بىلەن ئۆزىنى مۇھاپىزەت قىلىدۇ. شۇندىن باشلاپ ئاھالە ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنۈپ كېتىدۇ. خانلىقنى ئاساسەن، يەنىلا كۈنبېي باشقۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئۆز ئالدىغا جاڭ چيەن بىلەن كېلىشىم تۈزەلمەيدۇ.

جاڭ چيەن پەرغانە، كانگا، چوڭ ياۋچى، باكتېرىيە، ئارشاك، ھىند، ئۇدۇن (خوتەن)، دەندان ئۆيلۈك (كېما) ۋە باشقا يېقىن ئەتراپتىكى خوشنا دۆلەتلەرگە نائىپ ئەلچىلەرنى ئەۋەتىدۇ. ئۇيسۇن يول باشلىغۇچى ھەم تىلماچ قوشۇپ، جاڭ چيەننى يولغا سېلىپ قويىدۇ. جاڭ چيەن ئۇيسۇننىڭ خەنگە تەشەككۈر بىلدۈرۈپ ئەۋەتكەن ئونلىغان ئەلچىلىرى بىلەن بىرلىكتە، ئونلاپ ئاتلارنى ئېلىپ يولغا چىقىدۇ. ئۇيسۇن خانى بۇ ئەلچىلەرگە خەن خاقانلىقنى

كۆزىتىپ، ئۇنىڭ قانچىلىك چوڭ دۆلەت ئىكەنلىكىنى بىلىپ كېلىشنى بۇيرۇيدۇ.

جاڭ چيەن قايتىپ بارغاندىن كېيىن، سورۇن بېگى بولۇپ تەيىنلىنىپ، توققۇز ۋەزىرلىك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلىدۇ. بىر يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن كېيىن ئاغرىپ ئۆلىدۇ.

ئۇيسۇن ئەلچىلىرى خەن خاقانلىقىنىڭ ئاھالىسى كۆپ ۋە باي ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، قايتىپ بارغاندىن كېيىن، ئۆز خانىغا ئەھۋالنى مەلۇم قىلىدۇ. شۇندىن باشلاپ، ئۇيسۇن خەن خاقانلىقىغا تېخىمۇ ئېتىۋار بىلەن قارايدىغان بولىدۇ. يەنە بىر يىلدىن كېيىن، جاڭ چيەن ئەۋەتكەن نائىب ئەلچىلەر باكتىرىيە ئەتراپىدىكى دۆلەتلەر بىلەن ئالاقە باغلاپ، ئۇلارنىڭ تەشەككۇر بىلدۈرۈپ ئەۋەتكەن ئەلچىلىرىنى باشلاپ قايتىپ كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن غەربىي شىمالدىكى دۆلەتلەر خەن خاقانلىقى بىلەن ئالاقە قىلىشقا باشلايدۇ. غەربىي ئەللەرگە بارىدىغان يولنى دەسلەپ جاڭ چيەن ئاچقانلىقتىن، ئۇ يۇقىرى ئىناۋەت قازانغانىدى. كېيىن غەربىي ئەللەرگە ئەۋەتىلگەن ئەلچىلەر ھەممىسى دېگۈدەك بىلگە تۆرىنىڭ نامىنى ئاتاپ، چەتئەللىكلەرنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشكەن، شۇ سەۋەپتىن، چەتئەللىكلەرمۇ ئۇلارغا ئىشەنگەنىدى.

بىلگە تۆرە جاڭ چيەن ئۆلگەندىن كېيىن، ھۇنلار «خەن خاقانلىقى ئۇيسۇن بىلەن بىرلىشىپتۇ» دەپ ئاڭلاپ غەزەپلىنىدۇ ۋە ئۇيسۇنغا ھۇجۇم قىلماقچى بولىدۇ. خەن ئەلچىلىرى ئۇيسۇنغا ھەمدە ئۇيسۇننىڭ جەنۇبى ئارقىلىق پەرغانە، ياۋچىلارغا ئايىغى ئۈزۈلمەي بېرىپ تۇراتتى. بۇنىڭدىن ۋەھىمىگە چۈشكەن ئۇيسۇنلار خەنگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ياخشى ئاتلارنى سوغا قىلىدۇ ھەمدە خەن خاقانلىقى قۇنچۇيىسىغا ئۆيلىنىش، خەن بىلەن قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى ئورنىتىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ۋۇدى ۋەزىرلەر بىلەن

مەسلىھەتلىشىدۇ. ۋەزىرلەر: «ئالدى بىلەن تويلۇقنى ئېلىپ، ئاندىن قۇنچۇيىنى بېرەيلى» دەپ مەسلىھەت بېرىشىدۇ. دەسلەپ خەن خاقانى ۋۇدى پال سالدۇرىدۇ. پالدا: «تۇلپار ئات[41] غەربىي شىمالدىن كېلىدۇ» دېيىلگەنىدى. خەن خاقانلىقى ئۇيسۇن ئاتلىرىغا ئېگە بولغاندىن كېيىن، ئۇنى «تۇلپار ئات» دەپ ئاتايدۇ. كېيىن پەرغانە ئاتلىرىغا ئىگە بولىدۇ. بۇ ئۇيسۇن ئاتلىرىدىنمۇ قاۋۇل بولغاچقا، ئۇيسۇن ئاتلىرىنى «يىراق غەرب ئېتى»، پەرغانە ئاتلىرىنى «تۇلپار ئات» دەپ ئاتايدۇ. شۇندىن باشلاپ، خەن خاقانلىقى لىڭجۇنىڭ[42] غەربىگە قورغان سېلىپ، جيۇچۈەن ۋىلايىتى تەسىس قىلىدۇ. شۇ ئارقىلىق غەربىي شىمالدىكى دۆلەتلەر بىلەن ئالاقە قىلىپ، ئارشاك، ئائورسى، رىم، تاجىك (تەزىك)، ھىند قاتارلىق دۆلەتلەرگە تېخىمۇ كۆپ ئەلچىلەرنى ئەۋەتىدۇ. ۋۇدى پەرغانە ئېتىنى ئىنتايىن ياخشى كۆرگەچكە، ئات ئېلىشقا ئەۋەتىلگەن ئەلچىلەر ئۈزۈلمەي مېڭىپ تۇرىدۇ. ھەر قېتىملىق ئەلچى كۆپ بولغاندا، نەچچە يۈز ئادەم بولۇپ، ئۇلار ئېلىپ بارغان سوغا-سالاملار بىلگە تۆرە جاڭ چيەننىڭ ۋاقتىدىكىدەك كۆپ ئىدى. كېيىن غەربىي شىمالنىڭ ئەھۋالى بىلەن تونۇشۇپ كەتكەچكە، ئەلچى ۋە سوغا-سالاملار ئەۋەتىش بارغانسېرى ئازىيىپ، ئەلچىلەرمۇ ھەر يىلى ئەڭ كۆپ بولغاندا ئون نەچچە، ئاز بولغاندا بەش-ئالتە تۈركۈم ئەۋەتىلىدىغان بولغانىدى. يىراق ئەللەرگە كەتكەن ئەلچىلەر سەككىز-توققۇز يىلدا، يېقىنقا كەتكەنلىرى بىرنەچچە يىلدا قايتىپ كېلەتتى.

بۇ ۋاقىتلاردا خەن خاقانلىقى جەنۇبىي يۆ خانلىقىنى بويسۇندۇرىدۇ. شۇ (蜀) قەبىلىلىرى ۋە غەربىي جەنۇبتىكى يات قەبىلىلەر[43] قاتتىق ئەنسىزچىلىككە چۈشۈپ، ئۇلار خەنگە بويسۇنۇش توغرىسىدا يەرلىك ئەمەلدارلارغا تەلەپ قويغانىدى.

شۇنىڭ بىلەن خاقان ۋۇدى يەجوۋ[44]، يۈسۈي[45]، چىنلى[46]، زاڭكې[47] ۋىنشەن ۋىلايەتلىرىنى قۇرۇپ، باكتېرىيىگە تۇتاشتۇرماقچى بولدۇ ۋە بىر يىل ئىچىدە بەي شىچاڭ، لۇ يۇرىنلاردىن ئىبارەت ئون نەچچە تۈركۈم ئەلچىلەر تەيىنلەپ، بۇ يېڭى تەسىس قىلىنغان ۋىلايەتلەر ئارقىلىق باكتېرىيىگە بارماقچى بولدۇ. لېكىن بۇلارنىڭ ھەممىسى كۈنمىڭگە بارغاندا يەرلىك خەلق تەرىپىدىن توسۇلۇپ قېلىپ، ئۆلتۈرۈلۈپ، پۇل-ماللىرى تالىنىپ، ئاخىرى باكتېرىيىگە بارالمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، خەن خاقانلىقى پايتەخت ئەتراپىدىكى شەھەرلەرنىڭ گۇناھكارلىرىنى بوشىتىپ، سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈپ ھەمدە بۇلارغا ۋە شۇ ۋىلايەتلىرىنىڭ بىرنەچچە تۈمەن ئەسكەرلىرىنى قوشۇپ، گوچاڭ ۋە ۋېيى گۋاڭ سەنگۈنلەرنىڭ قوماندانلىقىدا كۈنمىڭ يات قەبىلىلىرىگە جازا يۈرۈشى قىلدۇ. خەن خاقانلىقى ئەلچىلىرىنى ئۆلتۈرگەن بۇ يات قەۋملەرنىڭ نەچچە تۈمەن ئادىمىنى ئۆلتۈرۈپ ۋە ئەسىر ئېلىپ قايتىپ كېلىدۇ. كېيىن، يەنە ئەلچى ماڭدۇرغان بولسىمۇ، يەنىلا كۈنمىڭدا توسۇلۇپ، بۇلاڭ-تالاڭ قىلىنىدۇ ۋە ئۆلتۈرۈلىدۇ، باكتېرىيىگە ئاخىرى بارالمايدۇ. لېكىن شىمالدىن جيۇچۈەن ئارقىلىق باكتېرىيىگە بارىدىغان يول راۋانلىشىپ، ئەلچىلەر بارغانسېرى كۆپىيىدۇ. نەتىجىدە، چەتئەللىكلەر خەن خاقانلىقى سوغىلىرىغا، پۇل-ماللىرىغا قىزىقمايدىغان بولۇپ قالىدۇ.

بىلگە تۆرە چەتئەلگە بارىدىغان يولنى ئېچىپ، ھۆرمەتلىك ئۇنۋانغا ئېرىشكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ بىلەن بىللە بارغان كىچىك ئەمەلدارلار چەتئەلدىكى ئاجايىپ-غارايىپ ئىشلار ۋە ئۇنىڭ ئېلىمىزگە بولغان پايدىسى توغرىسىدا يۇقىرىغا مەكتۇپ سۇنۇپ، ئۆزىنىڭ ئەلچى بولۇشىنى ئىلتىماس قىلىدۇ. خاقان ۋۇدى بۇ ئەللەرنىڭ ئىنتايىن يىراقلىقى، ئادەتتىكى ئادەملەرنىڭ بېرىشىنى

خالىمايدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ ماقۇل بولىدۇ ۋە ئەلچىلىك گۇۋاھنامىسى بېرىدۇ. ئادەتتىكى ئەمەلدار ۋە خەلقنىڭ قانداق ئادەم ئىكەنلىكىنى سۈرۈشتە قىلماستىنلا، ئۇلارغا ئادەم قوشۇپ چەتئەلگە ئەۋەتىدۇ. شۇ ئارقىلىق ئالاقە باغلاش دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، بۇ ئەلچىلەر بېرىش-كېلىش جەريانىدا دۆلەتنىڭ پۇل-ماللىرىغا خىيانەت قىلىپ، ئوردىنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپ ئىشلارنى قىلىدۇ. خاقان ۋۇدى قانۇنغا خىلاپلىق قىلىپ ئۆگىنىپ قالغان مۇنداق ئەلچىلەرنى جازالىغان بولسىمۇ، يەنىلا پۇل تۆلەپ جىنايىتىنى يۇيۇشقا بۇيرۇپ، ئۇلارنى يەنە ئەلچى بولۇشنى تەلەپ قىلىشقا مەجبۇر قىلىدۇ. بۇلارنىڭ ئەلچى بولۇش پۇرسىتى كۆپ بولغانلىقتىن، جىنايەت ئۆتكۈزۈشتىن قورقمايتتى. يەنە باشقا ئەمەلدار ۋە ئەسكەرلەرمۇ چەتئەلنىڭ ئاجايىپ-غارايىپ ئىشلىرىنى مۇبالىغە قىلىپ، كۆككە كۆتۈرەتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ چوڭ مۇبالىغىچىلەرگە رەسمىي ئەلچىلىك گۇۋاھنامىسى، كىچىكرەك مۇبالىغىچىلەرگە نائىب ئەلچىلىك گۇۋاھنامىسى بېرىلەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بەزى قۇرۇق گەپ ساتىدىغان پەزىلەتسىز كىشىلەر بەس-بەستە ئۇلارنى دوراشقا باشلايدۇ. بۇ ئەلچى بولغانلارنىڭ كۆپچىلىكى كەمبەغەللەرنىڭ پەرزەنتلىرى بولۇپ، ھەمىشە دېگۈدەك خاقان ئەۋەتكەن سوغىلارنى چەتئەللىكلەرگە ئەرزان باھادا سېتىپ، پۇلنى ئۆزلىرىنىڭ چۆنتەكلىرىگە سالاتتى. چەتئەللىكلەر ئۇلارنىڭ ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان ھەر خىل گەپلىرىدىن بىزار بولۇپ، ئارىلىق يىراق، خەن لەشكەرلىرى بۇ يەرگە يېتىپ كېلەلمەيدۇ دەپ قاراپ، خەن ئەلچىلىرىنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلىمەي قىيىنچىلىق تۇغدۇراتتى. خەن ئەلچىلىرى ئاشلىقتىن ئۈزۈلۈپ، ئاچ قېلىپ، ئۇلاردىن نارازى بولىدۇ، ھەتتا ئۇلار بىر بىرىگە ھۇجۇم قىلىشىدۇ. روران، قوس قاتارلىق قاتناش يولىنىڭ ئاغزىدىكى

كىچىك دۆلەتلەر خەن ئەلچىسى ۋاڭ خۇي قاتارلىقلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى قاتتىق بۇلاڭ-تالاڭ قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۆكتۈرمىدىكى ھۇن ئاتلىقلىرى غەربىي ئەل (قۇرىغار)دىكى دۆلەتلەرگە كېتىۋاتقان خەن ئەلچىلىرىگە دائىم دېگۈدەك توسۇقسىز زەربە بېرىپ تۇرىدۇ. ئەلچىلەر بەس-بەس بىلەن خاقانغا، چەتئەلگە ئۆزلىرى يولۇققان پالاكەتلەرنى مەلۇم قىلغاندىن تاشقىرى، يەنە: «ئۇلارنىڭ شەھەر-قەلئەلىرى بولسىمۇ، ھەربىي كۈچى ئاجىز، ئاسان يېڭىۋالغىلى بولىدۇ» دەپ مەلۇم قىلىدۇ. شۇڭا، خاقان ۋۇدى ئەگەشكۈچى بەگ[48] جاۋپونۇنى[49] بېقىنىدى ئەللەر چەۋەندازلىرى ھەم ۋىلايەتلەرنىڭ نەچچە تۈمەن قوشۇنىغا قوماندان قىلىپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن شيۇگىخې دەرياسى بويىغا ئەۋەتىدۇ. ھۇنلار چېكىنىپ كېتىدۇ. كېلەر يىلى قوسقا ھۇجۇم قىلىنىدۇ. جاۋپونۇ 700دىن ئۇشۇق چەۋەنداز بىلەن ئالدىن-ئالا كېلىپ، روران خانىنى ئەسىر ئالىدۇ ۋە ئارقىدىنلا قوسنى ئالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەسكەرلەرنىڭ قۇدرىتىنى نامايىش قىلىپ، ئۇيسۇن، پەرغانە قاتارلىق دۆلەتلەرگە تەھدىت سالىدۇ. قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، جاۋپونۇنى جويېي تۆرىلىكىگە تەيىنلەيدۇ. ۋاڭ خۇي بىر قانچە قېتىم ئەلچىلىككە چىقىپ، روراننىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغاچقا، ئەھۋالنى خاقانغا مەلۇم قىلىدۇ. خاقان قوشۇن ماڭدۇرۇپ، ۋاڭ خۇينى جاۋپونۇغا ياردەمچى بولۇپ، روران ۋە قوسقا ھۇجۇم قىلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرىدۇ، ۋاڭ خۇيغا سەلتەنەت تۆرىسى ئۇنىۋانى بېرىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن جيۇچۈەندىن يۈمېنگۈەن[50] قوۋۇقىغا قەدەر ئۆتەڭ ۋە قورغانلار ياسىلىدۇ.

ئۇيسۇنلار تويلۇققا ياخشى ئاتتىن مىڭ تۇياق بېرىپ، خەن قۇنچۇيىسىنى ئالىدۇ. خەن خاقانلىقى خان جەمەتىگە مەنسۇپ قىزلاردىن جياڭدۇ بېگى ليۇجيەننىڭ قىزىنى ئۇيسۇنغا بېرىدۇ.

ئۇيسۇن خانى كۈنبېي بۇ قۇنچۇيىنى ئوڭ ئاغىچا[21] قىلىدۇ. ھۇنلارمۇ بىر قىز بېرىدۇ. ئۇنى سول ئاغىچا قىلىدۇ. كۈنبېي «مەن ياشانىدىم» دەپ نەۋرىسى سەنچۈرنى خەن خاقانلىقى قۇنچۇيىسىغا ئۆيلەندۈرۈش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرىدۇ. ئۇيسۇن ئېلىدە ئات كۆپ بولۇپ، بايلىرى تۆت-بەش مىڭ يىلقا باقاتتى.

خەن ئەلچىلىرى دەسلەپ ئارشاكقا كەلگەندە، ئارشاك خانى 20000 چەۋەنداز بىلەن ئۆزىنىڭ چوڭ سەركەردىسىنى شەرقىي چېگرىغا ئەۋەتىپ، ئۇلارنى قارشى ئالىدۇ. شەرقىي چېگرا خانلىق پايتەختىدىن نەچچە مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتا بولۇپ، چېگرىدىن پايتەختكىچە قەدەر ئاھالىسى كۆپ نەچچە ئونلىغان شەھەردىن ئۆتۈشكە توغرا كېلەتتى. خەن ئەلچىلىرى قايتىدىغان ۋاقىتتا، ئارشاك خانى ئۇلارغا ئەلچىلەرنى قوشۇپ، خەن خاقانلىقىغا ئەۋەتىدۇ. ئارشاك ئەلچىلىرى خەننىڭ قانچىلىك چوڭ دۆلەت ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، ۋۇدىغا تۆگە قۇشى تۇخۇمى ھەم رىم سېھىرچىسىنى تەقدىم قىلىدۇ. پەرغانىنىڭ غەربىدىكى كىچىك دۆلەتلەردىن خارەزم[52]، تاجىك، پەرغانىنىڭ شەرقىدىكى قوس، دەندان، ئۆيلىك، كېش[53] قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى خەن خاقانلىقىغا ئەلچى ئەۋەتىپ خەن ۋۇدى بىلەن كۆرۈشىدۇ. خاقان ناھايىتى خۇشال بولىدۇ. خەن ئەلچىلىرى يەنە خۇاڭخې (سېرىق دەريا)نىڭ مەنبەسىنى كۆزىتىپ، دەريانىڭ مەنبەسى ئۇدۇن (خوتەن) ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ تاغلىرىدا قاشتېشى كۆپ ئىكەنلىكىنى كۆرىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن بىر ئاز قېزىپ ئېلىپ كېتىدۇ. ۋۇدى قەدىمكى خەرىتە ۋە كىتابلارنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، بۇ مەشھۇر خۇاڭخې دەرياسىنىڭ باش مەنبەسىنى كۇئېنلۇن (قۇرۇم) تېغى دەپ ئاتايدۇ.

شۇ چاغلاردا خاقان ۋۇدى دېڭىز بويلىرىنى بىر قانچە قېتىم

كۆزدىن كۆچۈرگەنىدى. بۇ قىممەتلىك ئۇچەتتە ئېلىچىلەر بىلەن بىرلىكتە
كۆزدىن كۆچۈرۈشكە چىققاندا، ئاھالىنىڭ كۆپ، ئاۋات يەرلەردىن
ئۆتىدۇ. ئۇلارغا كۆپ مىقداردا پۇل-بايلىق، تاۋار-دۇردۇن ئىنئام
قىلىپ، مول نازۇ-نېمەتلەر بىلەن كۈتۈپ، مادادى نەرسىلەر
بىلەن ئوبدان تەمىنلەپ، خەن خاقانلىقىنىڭ بايلىقى ۋە كۈچ-
قۇدرىتىنى نامايان قىلىدۇ. بۇ جەرياندا كەڭ كۆلەمدە مۇزىكا-
ئۇسسۇل، سېھرىي ئويۇنلىرى ئوينىتىلىپ، كۆپ ئېسىل نومۇرلار
كۆرسىتىلىدۇ. بۇنى تاماشىبىنلار كۆپ ئادەملەر كۆرىدۇ. خاقان
مېھمانلارنى مۇكاپاتلاپ ۋە ئۇلارغا شاھانە زىياپەت ئۆتكۈزۈپ
بېرىپ، خەزىنىدىكى بايلىقلارنى كۆرسىتىپ، خەن خاقانلىقىنىڭ
چوڭ دۆلەت ئىكەنلىكىگە قايىل قىلىپ، ئۇلارنى ھەيران قالدۇرىدۇ.
سېھىرگەرلەرنىڭ ماھارىتى يۇقىرى بولغانلىقى، سېھرىي ئويۇنلىرى
بارغانچە ياخشىلانغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ئويۇنلار كۈندىن-كۈنگە
راۋاج تاپىدۇ.

غەربىي شىمالدىكى دۆلەتلەرنىڭ ئەلچىلىرى ئۈزۈلمەي كېلىپ-
كېتىپ تۇرىدۇ. پەرغانىنىڭ غەربىدىكى دۆلەتلەر خەن خاقانلىقى
يىراقتا دەپ قاراپ، تەلۋىلەرچە تەكەببۇرلۇق قىلىدۇ. ئۇلارنى
سوغا-سالام ۋە مېھرى-شەپقەت بىلەن بويسۇندۇرغىلى، ئىزگىنلە-
گىلى ۋە مەجبۇر قىلغىلى بولماي قالغانىدى. ئويسۇنىنىڭ غەربىدىن
ئارشاكقىچە بولغان دۆلەتلەر ھۇنلارغا يېقىن ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە،
ياۋچىلار ھۇنلاردىن ئەدەپ يەپ، تېخىچە ئۇلارنىڭ ئىززىغا چۈش-
مىگەنىدى. قۇللىرىدا تەڭرىقۇتنىڭ بىر پارچە خېتى بار ھۇن ئەلچى-
لىرىنىڭ ھەممە دۆلەتلەر ئوزۇق-تۈلۈك يەتكۈزۈپ بېرەتتى،
ھەرگىزمۇ ھۆرمەتسىزلىك قىلمايتتى. لېكىن خەن ئەلچىلىرى پۇل
خەجلىمىسە، مال-بايلىقلارنى چىقارمىسا ئاچ قالاتتى. ئۇلاغ
سېتىۋالمىسا، پىيادە قالاتتى. بۇنداق ئەھۋالنىڭ كېلىپ چىقىشى

ئاساسەن، ھەر قايسى دۆلەتلەرنىڭ خەندىن يىراقلىقى ۋە خەن
خاقانلىقىنىڭ باي ئىكەنلىكى سەۋەبىدىن بولغانىدى. شۇڭا، خەن
ئەلچىلىرى ئۇلارنىڭ كېرەكلىك نەرسىلەرنى سېتىۋېلىش يولى
بىلەن ئۆز ئېھتىياجلىرىنى قامدايتتى. مۇھىمى، ئۇلار خەن
ئەلچىلىرىنى كۈتۈپ، ھۇنلارنى رەنجىتىپ قويۇشتىن قورقاتتى.
پەرغانە ئەتراپىدىكى دۆلەتلەر ئۈزۈمدىن مەي چىقىراتتى. بايلىرى
مىليون جىڭدىن ئوشۇق مەي ساقلىشاتتى. بىرنەچچە ئون يىل
تۇرسىمۇ بۇزۇلمايتتى. بۇ دۆلەتلەردە مەي ئىچىش ئادەت ئىدى.
ئاتلىرى بېدە يەيتتى. خەن ئەلچىلىرى بېدە ئۇرۇقى ئېلىپ
كەلگەنلىكتىن، خاقان ۋۇدى مۇنبەت يەرلەرگە بېدە ۋە ئۈزۈم
تەرگۈزگەنىدى. كېيىن «تۇلپارئات»لار كۆپىيىدۇ. چەتئەل ئەلچىلى-
رىمۇ كۆپلەپ كېلىشكە باشلايدۇ. شۇڭا، ساراي ۋە ئىستىراھەتگاھ-
لارنىڭ ئەتراپلىرىمۇ پۈتۈنلەي چەكسىز كەتكەن ئۈزۈمزارلىق ۋە
بېدىلىككە ئايلىنىدۇ. پەرغانىنىڭ غەربىدىن ئارشاكقىچە بولغان
دۆلەتلەرنىڭ تىللىرى گەرچە، ئوخشاشمىسىمۇ، ئەمما ئۆرپ-
ئادەتلىرى ئاساسەن، بىردەك ئىدى. ئۆزئارا بىر-بىرىنىڭ گېپىنى
ئۇقۇشاتتى. بۇ دۆلەتلەردىكى ئادەملەر ئورا كۆز، ساقاللىق بولۇپ،
سودىگەرچىلىككە ماھىر ئىدى. تىجارەتتە يېرىمدىن-يىگىرمىسىگىچە
ھېسابلىشاتتى. ئادەتتە ئاياللارنى قەدىرلەيتتى. ئەرلىرى ئاياللارنىڭ
دېگىنى بويىچە ئىش قىلاتتى. بۇ يەردە يىپەك، سىر يوق ئىدى.
تۆمۈر ئەسۋاپ ئىشلەشنى بىلمەيتتى. خەن ئەلچىلىرى بىلەن كەلگەن
نۆكەرلەر ئۇلارغا ئەل بولغاندىن كېيىن، ھەربىي قورال ئىشلەشنى
شۇلار ئۆگەتكەنىدى. خەن خاقانلىقىدىن ئالغان ئالتۇن-كۆمۈش-
لەردىن زىبۇ-زىننەت بۇيۇملىرى ياسىغان، پۇل قىلىپ ئىشلەت-
مىگەنىدى.

غەربىي ئەللەر (قورغار)گە باردىغان خەن ئەلچىلىرى بارا-بارا

كۆپىيىپ، ئۇنىڭ ئىچىدە ئەلچىلەرگە ئەگىشىپ كەتكەن بىر مۇنچە ئادەملەر خاقان ۋۇدىغا خوشامەت قىلىپ: «پەرغانەدە ياخشى ئاتلار بار، ئېرشى[54] شەھىرىگە يوشۇرۇپ قويۇپ، خەن ئەلچىلىرىگە بەرمەيۋاتىدۇ» دەپ مەلۇم قىلىدۇ. ۋۇدى پەرغانە ئاتلىرىنى ئىنتايىن ياخشى كۆرگەنلىكتىن، بۇنى ئاڭلاپ، مىڭ جىڭ ئالتۇن ۋە زەر ئات[55] ھەيكىلى قاتارلىق نەرسىلەر بىلەن باتۇرچى لىڭ[56] قاتارلىقلارنى ئەۋەتىپ، پەرغانە خانىنىڭ ئېرشى شەھىرىدىكى ياخشى ئاتلىرىدىن سېتىۋالماقچى بولىدۇ. لېكىن پەرغانەدە خەن خاقانلىقىنىڭ مال-بۇيۇملىرى كۆپ بولغانلىقتىن، ئۇلار بۇ نەرسىلەرگە ئانچە قىزىقمايدۇ. ئۇلار ئۆز ئارا مەسلىھەتلىشىپ: «خەن بىزدىن يىراقتا، يولدا شورتاڭ سازلىقلار ۋە خەتەرلىك توسالغۇلار بار. بۇ يەرلەردىن ئۆتكىچە دائىم ئادەم ئۆلۈپ تۇرىدۇ. شىمال بىلەن ماڭسا، ھۇنلارنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرايدۇ؛ جەنۇبدا ئوت-چۆپ، سۇ يوق. بۇرۇن يۈزلەپ كەلگەن خەن ئەلچىلىرىنىڭ تەڭدىن تولىسى ئاچلىقتىن ئۆلگەن. مۇنداق شارائىتتا خەن خاقانلىقى قانداق قىلىپ چوڭ قوشۇن ئەۋەتەلەيدۇ؟ خەن بىزنى ھېچنېمە قىلالمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئېرشى ئاتلىرى پەرغانەنىڭ ئېسىل ئاتلىرى تۇرسا» دېيىشىدۇ. شۇڭا، ئۇلار خەن ئەلچىلىرىگە ئات بېرىشنى خالىمايدۇ. خەن ئەلچىسى غەزەپكە كېلىپ تىللايدۇ، ھەمدە زەر ئات ھەيكىلىنى چېقىپ تاشلاپ چىقىپ كېتىدۇ. پەرغانە تۆرىلىرى غەزەپلىنىپ: «خەن ئەلچىلىرى بىزنى كۆزگە ئىلمىدى» دەپ، ئۇلارنى قوغلاپ چىقىرىدۇ ۋە خەن ئەلچىلىرىگە توسۇپ زەربە بېرىش، ئۆلتۈرۈش، مال-بايلىقلىرىنى تارتىۋېلىش توغرىسىدا شەرق قىسمىدىكى ئۆزكەنت[57] خانىغا بۇيرۇق بېرىدۇ. خەن خاقانى ۋۇدى بۇنى ئاڭلاپ قاتتىق غەزەپلىنىدۇ. ئىلگىرى پەرغانەگە ئەلچى بولۇپ چىققان ياۋدىڭخەن قاتارلىقلار خاقانغا: «پەرغانە

ھەربىي كۈچ جەھەتتە ئاجىز، ئەگەر 3000 ئەسكەر ئەۋەتىلسىلا، كۈچلۈك ئوقيالار بىلەن ئېتىپ، پەرغانەنى تارمار قىلىشقا بولىدۇ» دەيدۇ. خاقان ئىلگىرى جويېي تۆرىسى جاۋپونۇنى رورانغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتكەندە، ئۇ 700 ئاتلىق ئەسكەر بىلەن جىددىي يۈرۈش قىلىپ، روران خانىنى تۇتقۇن قىلغانىدى. شۇڭا، خاقان ۋۇدى ياۋدىڭخەن قاتارلىق كىشىلەرنىڭ سۆزىنى توغرا تاپىدۇ. خاقان ئۆزىنىڭ ئامراق كىچىك خانىشى لى خېنىمنىڭ تۇغقانلىرىنى تۆرە قىلىش نىيىتىدە، ئۇنىڭ ئاكىسى لى گۇاڭلىنى[58] ئېرشى سەنگۈن[59] قىلىپ، بېقىندى خانلىقلار قوشۇنىدىن 6000 چەۋەنداز ۋە ھەرقايسى ۋىلايەت ۋە بەگلىكلەردىن بىر قانچە تۈمەن لۈكچەك ياشلارنى چىقىرىپ، پەرغانەگە جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. لى گۇاڭلى ئېرشى شەھىرىگە بېرىپ، تۇلپار ئاتلارنى قولغا چۈشۈرۈشنى ئارزۇ قىلىدۇ. شۇڭا، «ئېرشى سەنگۈن» دەپ ئاتىلىدۇ. جاۋشىچىڭ قوشۇنغا يارغۇچى بەگ[60]، بۇرۇنقى سەلتەنەت بېگى ۋاڭ خۈي قوشۇنغا يولباشلىغۇچى بولىدۇ. لى دو چېرىكچى بەگ بولۇپ، قوشۇننىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ.

بۇ م. ب. 104-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تەيچۇنىڭ بىرىنچى يىلى) ئىدى. گۋەندۇڭ (تۇڭگۈەن قوۋۇقىنىڭ شەرقى)[61] تەرەپلىرىدە چېكەتكە ئاپىتى يۈز بېرىپ، غەربتە دۇنخۇاڭغىچە يېتىپ كەلگەنىدى.

ئېرشى سەنگۈن قوشۇنلىرى غەربتە لوپنۇردىن ئۆتكەندىن كېيىن، يول ئۈستىدىكى كىچىك دۆلەتلەر قورقۇپ، شەھەرنى قاتتىق مۇداپىئە قىلىپ، ئۇلارغا ئاشلىق بېرىشكە ئۇنىمايدۇ. خەن قوشۇنى ھۇجۇم قىلىپ شەھەرنى دەماللىققا ئالالمايدۇ. شەھەرنى ئالغانلار ئاشلىققا ئېرىشىدۇ، ئالالمىغانلار بىر قانچە كۈن ئۇرۇشقاندىن كېيىن ئۆز يولىنى داۋام قىلدۇرىدۇ. ئۆزكەنت شەھىرىگە يېتىپ كەلگەندە،

ئاران بىرنەچچە مىڭ ئەسكەر قالىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئاچ، ھارغىن بولغاچقا، ئۆزكەنت شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، ئۆزكەنتلىكلەر خەن قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىدۇ. خەن قوشۇنىدىن كۆپ ئادەم ئۆلىدۇ ۋە يارىدار بولىدۇ. ئېرشى سەنگۇن لى دو، جاۋشىچىڭ قاتارلىقلار بىلەن كېڭىشىپ: «ئۆز كەنتتەك كىچىككىنە بىر شەھەرنى ئالالمىدۇق، ئۇلارنىڭ پايتەختىنى قانداق ئالىمىز؟» دېيىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن قالدۇق قوشۇننى ئېلىپ قايتىپ كېتىدۇ. بۇ جەرياندا، باردى-كەلدى بولۇپ، ئىككى يىل ۋاقىت ئۆتىدۇ. دۈنخۇاڭغا قايتىپ كەلگەندە، قوشۇنىنىڭ ئوندىن بىر-ئىككىسىلا قالىدۇ. ئادەم ئەۋەتىپ خاقانغا ئەھۋالىنى مەلۇم قىلىدۇ: «يول يىراق، ئاشلىق يوق، ئەسكەرلەر جەڭدىن قورقمىدى، ئاچلىقتىن قورقتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئادەم ئاز، پەرغانەنى ئېلىشقا كۈز يەتمىدى. ھازىرچە چېكىنىپ، قوشۇننى تولۇقلاپ، ئاندىن ھۇجۇم قىلىشنى ئىلتىماس قىلىمىز» دەيدۇ. بۇنى ئاڭلاپ دەرغەزەپ بولغان خاقان ۋۇدى يۈمېن قوۋۇقىغا ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇلارنى توسايدۇ ۋە: «يۈمېن قوۋۇقىدىن كىرىشكە جۈرئەت قىلغان سىپاھ-بەگلەرنىڭ كاللىسى ئېلىنىدۇ» دەپ يارلىق چۈشۈرىدۇ. ئېرشى سەنگۇن قورقۇپ دۈنخۇاڭدا تۇرۇپ قالىدۇ.

شۇ يىلى يازدا، خەن خاقانلىقى جوپى تۆرىسى جاۋپونۇنى 20000 دىن ئوشۇق قوشۇن بىلەن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتكەن بولسىمۇ، لېكىن مەغلۇپ بولىدۇ. ئوردىدىكى ۋەزىر-ۋۇزرالار پەرغانەگە ھۇجۇم قىلىشنى توختىتىپ، پۈتۈن كۈچ بىلەن ھۇنلارغا زەربە بېرىش توغرىسىدا تەكلىپ بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ چاغدا خاقان ۋۇدى پەرغانەگە جازا يۈرۈشى قىلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرۈپ قويغانىدى. چۈنكى، پەرغانەدەك كىچىككىنە بىر دۆلەتنى ئۇرۇشۇپ ئالالمىسا، باكتىرىيە قاتارلىق دۆلەتلەر خەن

خاقانلىقىنى كۆزگە ئىلماي قوياتتى، پەرغانە ئېتى زاۋىيلا قولغا كەلمەيتتى. ئۇيسۇن، بۇگۇر[62] قاتارلىق دۆلەتلەر خەن ئەلچىلىرىنى تېخىمۇ كۆزگە ئىلماي، مەسخىرە قىلاتتى. بۇ چەتئەللىكلەر ئالدىدا كۈلكە بولۇشتىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى. شۇڭا، پەرغانەگە يۈرۈش قىلىشقا جىددىي قارشى چىققۇچى دېڭ گۇاڭ قاتارلىقلار جازاغا تارتىلىدۇ. زىندانلاردىكى جىنايەتچىلەرگە ئومۇمىي كەچۈرۈم قىلىنىپ، ئۇلارنى ھەممىدە ھەرقايسى ۋىلايەت بەگلىكلەردىكى سەرگەردان ياشلارنى ئەسكەرلىككە قاتناشتۇرۇپ ھەم چېگرا ۋىلايەتلەردىكى ئاتلىق ئەسكەرلەرگە قوشۇپ، بىر يىلدىن ئوشۇق ۋاقىت ئىچىدە دۈنخۇاڭدىن 60000 كىشىلىك قوشۇن تەشكىللەپ يۈرۈش قىلىدۇ. شەخسىي تىجارەت بىلەن ئەسكەرلەرگە ئۆزلۈكىدىن ئەگىشىپ كېتىۋاتقانلار بۇ سانغا كىرگۈزۈلمەيدۇ. بۇندىن باشقا يەنە يۈز مىڭ تۇياق كالا، 30000 تۇياقتىن ئوشۇق ئات، ئېشەك، قېچىر، تۆگىلەرمۇ نەچچە مىڭغا يېتىدۇ. ئاشلىق، يەم-خەشەك يېتەرلىك، قورال-ئۇقيالار تولۇق ھازىرلانغان بولۇپ، دۆلەت غەليانغا كەلگەنىدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇيرۇق بويىچە پەرغانە يۈرۈشىگە 50 نەپەردىن ئارتۇق چىرىكچى بەگ چاقىرتىلغانىدى.

پەرغانەنىڭ پايتەختىدە قۇدۇق يوق بولۇپ، ئۇلار پۈتۈنلەي شەھەر سىرتىدىن ئېقىپ كېلىدىغان سۇ بىلەن تەمىنلىنەتتى. شۇڭا، خەن خاقانلىقى سۇ ئىشچىلىرىنى ئەۋەتىپ، شەھەرنىڭ سىرتىدىكى سۇ يولىنى ئۈزۈپ، شەھەردىكىلەرنى سۇسىز قالدۇردى. جيۇچۈەن، جاڭيېنىڭ[63] شىمالىغا جۈيەن[64]، شۇتۇق[65] قاتارلىق ئورۇنلارنى تەسىس قىلىپ، ئۇ يەرگە 180000 قوشۇن يۆتكەپ جيۇچۈەننى قوغدىدى. دۆلەت بويىچە ئەسكىرىي خىزمەت ئۆتەشكە تېگىشلىك يەتتە خىل كىشىلەرنى يۆتكەپ، ئېرشى سەنگۇنگە ئاشلىق ۋە يەم-خەشەك يەتكۈزۈپ بېرىشكە ئەۋەتتى. ھارۋىلاردا سۆرەپ، مۆرد-

لىرىدە كۆتىرىپ ئاشلىق توشۇۋاتقان ئادەملەر دۆڭخۇاڭغا قەدەر سوزۇلغانىدى. يەنە ئىككى نەپەر ئات تونۇيدىغان كىشىنى سالغىچى بەگ قىلىپ تەيىنلەپ، پەرغانەنى ئالغاندىن كېيىن، ئەڭ ئېسىل ئاتلارنى تاللاپ ئالماقچى بولغانىدى.

شۇڭا، ئېرشى سەنگون ئىككىنچى قېتىم يۈرۈش قىلغاندا، ئەسكىرى كۆپ، ھەيۋىسى چوڭ بولغانلىقتىن، يول بويى كىچىك دۆلەتلەرنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئۇچرىدى. ئۇلار ئۆزلۈكىدىن ئاشلىق بېرىپ ئەسكەرلەرنى تەمىنلىدى. بۈگۈرگە بارغاندا قارشىلىققا ئۇچراپ، بىرنەچچە كۈن جەڭ بولۇپ، قىرغىنچىلىق يۈز بەرگەندىن كېيىن، ئۇ يەردىن غەربكە قاراپ مېڭىپ 30000 خەن ئەسكىرى پەرغانە شەھىرىگە تىنچ-ئامان يېتىپ باردى. پەرغانە ئەسكەرلىرى خەن ئەسكەرلىرىگە قارشى ئۇرۇش قىلدى. لېكىن خەن ئەسكەرلىرى ئوقيا ئېتىپ ئۇلارنى چېكىندۇردى. پەرغانە ئەسكەرلىرى شەھەرگە كىرىۋېلىپ، قاتتىق مۇداپىئە كۆردى. ئېرشى سەنگون ئاۋال ئۆزكەنت شەھىرىگە ھۇجۇم قىلماقچى بولسىمۇ، لېكىن ۋاقىت سوزۇلۇپ قېلىپ، پەرغانەنىڭ يەنە باشقا ھىيلە ئىشلىتىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ، ئاۋال پەرغانەگە كېلىپ، ئۇلارنىڭ سۇ مەنبەسىنى ئۈزۈپ، دەريا يولىنى ئۆزگەرتىۋەتتى. پەرغانە ئەندىشە ۋە باش قېتىمچىلىق ئىچىدە قالدى. نەتىجىدە، تاشقى شەھەر ئېلىنىپ، پەرغانە ئېسىلزادىلىرىدىن پالۋان جانبىي قولغا چۈشتى. قاتتىق ۋەھىمە ئىچىدە قالغان پەرغانەلىكلەر ئىچكىرىكى شەھەرگە چېكىنىپ كەتتى ۋە پەرغانە ئېسىلزادىلىرى ئۆزئارا كېڭىشىپ: «خەنلىكلەر شۇنىڭ ئۈچۈن پەرغانەگە ھۇجۇم قىلىۋاتىدۇكى، بۇنىڭ سەۋەبى، خان ئۇگە تۇلپارلارنى يوشۇرۇپ قويۇپ، خەن ئەلچىسىنى ئۆلتۈردى. بىز خاننى ئۆلتۈرۈپ، تۇلپارلارنى چىقىرىپ بەرسەك، خەن قوشۇنلىرى مۇھاسىرىنى بوشىتىشى مۇمكىن. ئەگەر مۇھاسىرىنى

بوشاتمىسا، يەنە بىر قېتىم قاتتىق جەڭ قىلساقمۇ ئۆلگۈرىمىز» دېيىشتى. پەرغانە ئېسىلزادىلىرى بۇنى توغرا تاپتى ۋە بىرلىكتە خان ئۇگەنى ئۆلتۈردى. ئېسىلزادىلەر خاننىڭ كاللىسىنى كۆتىرىپ كېلىپ، ئېرشى سەنگون بىلەن كۆرۈشتى ۋە شەرت قويۇپ: «خەن قوشۇنلىرى بىزگە ھۇجۇم قىلمىسۇن. بىز ئوبدان ئاتلارنى چىقىرىپ بېرىمىز. ئۆزەڭلەر تاللاپ ئالسىلەر، ھەممىدە ئاشلىق بىلەن تەمىنلەيمىز، ئەگەر گېپىمىزگە كىرمىسەڭلار، پۈتكۈل تۇلپارلارنى ئۆلتۈرۈپ تاشلايمىز. كانگادىن كېلىدىغان ياردەمچى قوشۇنمۇ كېلىش ئالدىدا تۇرىدۇ. ئۇلار يېتىپ كەلگەن ھامان، بىزنىڭ قوشۇنلىرىمىز ئىچكىي تەرەپتىن، كانگا قوشۇنلىرى، سىرت تەرەپتىن خەن قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلىدۇ. قايسىسىدا تۇرىسىلەر؟» دېدى. بۇ ۋاقىتتا كانگا خەن قوشۇنلىرىغا ئادەم ئەۋەتىپ چارلاپ ۋە ئۇلارنىڭ كۈچلۈكلىكىنى كۆرۈپ، ئالغا ئىلگىرىلەشكە جۈرئەت قىلالماي تۇراتتى. ئېرشى سەنگون جاۋشىپېڭ، لىدو قاتارلىقلار بىلەن كېڭىشىپ: «پەرغانە شەھىرىگە يېقىندىن چىنلىقلار (秦人) كېلىپتىمىش، ئۇلار قۇدۇق قېزىشنى بىلىدىكەن. شەھەردە ئاشلىق تېخى كۆپىمىش، بىزنىڭ بۇ يەرگە كېلىشتىن مەقسىتىمىز، باش جىنايەتچى ئۇگەنى ئۆلتۈرۈش ئىدى. ئۇگەنىڭ كاللىسى كەلتۈرۈلدى. ئەگەر ماقۇل بولۇپ چېكىنمىسەك، ئۇلار جەزمەن قاتتىق مۇداپىئە قىلىدۇ. كانگا قاتارلىق دۆلەتلەر خەن قوشۇنى ھارغان ۋاقىتتا، پەرغانەگە ياردەمگە كېلىپ، ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتىن قىسىپ ھۇجۇم قىلسا، خەن قوشۇنىنى چوقۇم تارمار كەلتۈرىدۇ» دېدى. ھەربىي ئەمەلدارلارنىڭ ھەممىسى بۇنى توغرا تېپىپ، پەرغانەنىڭ شەرتلىرىگە ماقۇل بولدى. پەرغانە ئوبدان ئاتلارنى چىقىرىپ بېرىپ، خەنلىكلەرنىڭ تاللىۋېلىشىغا يول قويدى ۋە خەن قوشۇنلىرىنى نۇرغۇن ئاشلىق بىلەن تەمىنلىدى. خەن

قوشۇنلىرى ياخشى ئاتلاردىن بىرنەچچە ئونلىغان ئاتلارنى ۋە ئوتتۇرا ھال ئاتلاردىن ئەركەك، چىشى بولۇپ 3000 دىن ئوشۇقراقنى تاللاپ ئېلىشتى. پەرغانە ئېسىلزادىلىرىدىن ئىلگىرى خەن ئەلچىلىرىنى قىزغىن كۈتۈۋالغان مەساي ئىسىملىك كىشىنى پەرغانىگە خان قىلىپ تىكلىدى ھەمدە ئىككى تەرەپ توختام تۈزۈپ، قوشۇننى چېكىندۈرۈشتى. خەن قوشۇنى ئاخىرى شەھەرگە كىرەلمەستىنلا قايتتى.

باشتا ئېرشى سەنگۈن دۇڭخۇاڭدىن چىقىپ غەربكە يۈرۈش قىلغاندا، ئادەم كۆپ، يول ئۈستىدىكى دۆلەتلەر ئاشلىق بىلەن تەمىنلەپ كېتەلمەسمىكىن دەپ قوشۇننى بىر قانچىگە بۆلۈپ، جەنۇبىي ۋە شىمالىي يول بىلەن يۈرۈش قىلغانىدى. چېرىكچى بەگ ۋاڭ شىنشېڭ بىلەن سابىق مۇراسىم بېگى[66] خۇچۇڭگو قاتارلىق مىڭدىن ئوشۇق ئادەم باشقا يول بىلەن ئۈزكەنت شەھىرىگە بارغان، ئۈزكەنتلىكلەر شەھەرنى قاتتىق مۇداپىئە قىلىپ، ئۇلارنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلىمىگەنىدى. ۋاڭ شېنشېڭ بىلەن چوڭ قوشۇننىڭ ئارىلىقى 200 چاقىرىم كېلەتتى. ئۇ چوڭ قوشۇننىڭ ياردىمىگە ئىشىنىپ، دۈشمەننى سەل چاغلىغان ۋە ئۈزكەنتلىكلەرنى ئەيىبلىگەن. ئۈزكەنتلىكلەر يەنىلا ئاشلىق بەرمىگەن ۋە ۋاڭ شېنشېڭنىڭ ئەسكىرى كۈندىن-كۈنگە ئازىيىپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئۇقۇپ قېلىپ، بىر كۈنى ئەتىگەندە 3000 ئادەم بىلەن تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلغان. ۋاڭ شېنشېڭ قاتارلىقلار ئۆلۈپ، قوشۇن تارمار بولغان. بىر قانچە ئادەملا قۇتۇلۇپ قېلىپ، ئېرشى سەنگۈننىڭ يېنىغا قېچىپ بارغانىدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ قېتىم قايتقاندا، ئېرشى سەنگۈن ھەربىي تەمىنات تۇتۇق بېگى[67] شاڭگۇەنجېنى ئۈزكەنت شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتكەن. ئۈزكەنت شەھىرى مەغلۇپ بولۇپ، ئۈزكەنت خانى كانگاغا قاچقان، شاڭگۇەنجې ئۇنى

كانگاغا قەدەر قوغلاپ بارغانىدى. خەن قوشۇنىنىڭ پەرغانىنى تارمار قىلغانلىقىنى ئاڭلىغان كانگا خانى ئۈزكەنت خانىنى چىقىرىپ بېرىدۇ. شاڭ گۇەنجې ئۇنى باغلاپ، تۆت نەپەر ئاتلىق ئەسكەرگە ھەيدىتىپ، چوڭ سەنگۈنگە ئەۋەتىدۇ. يولدا بۇ تۆت ئەسكەر ئۆزئارا: «ئۈزكەنت خانى خەننىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى. ئۇنى تىرىك ئېلىپ بارىمىز دېگەن بىلەن يولدا كۈتۈلمىگەن ئىش يۈز بېرىپ قالسا، چاتاق بولىدۇ» دېيىشىپ ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولغان بولسىمۇ، ھېچكىم قول سالالمايدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە شاڭگۈي چەۋەندازى جاۋدى ئەڭ ياش ئىدى. ئۇ شەمشىرىنى سۇغۇرۇپ ئۈزكەنت خانىغا ئۇرىدۇ. خان ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ بېشىنى كېسىۋېلىپ، جاۋدى، شاڭگۇەنجېلەر چوڭ سەنگۈنگە يېتىشىۋالغانىدى.

دەسلەپ ئېرشى سەنگۈن ئىككىنچى قېتىم يولغا چىققاندا، خاقان ۋۇدى ئۇيسۇنغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭ ئەسكەر چىقىرىپ، پەرغانىگە بىرلىكتە ھۇجۇم قىلىشىنى تەلەپ قىلغانىدى. ئۇيسۇن 2000 ئاتلىق ئەسكەر چىقارغان بولسىمۇ، لېكىن ئىككىلىنىپ ئالغا باسمىغان. ئېرشى سەنگۈن غەلىبە قىلىپ قايتقاچقا، پەرغانىنىڭ يېڭىلگەنلىكىنى ئاڭلىغان يول بويىدىكى كىچىك دۆلەتلەر پەرزەنتلىرىنى ئەۋەتىپ، خەن خاقانلىقىغا سوغا تەقدىم قىلغان ھەمدە ئۇلارنى خاقانغا بەيئەت قىلىش ۋە شۇ يەردە تۇرغاق بولۇپ تۇرۇپ قېلىشقا بۇيرۇغانىدى.

ئېرشى پەرغانىگە بىرىنچى قېتىم ھۇجۇم قىلغاندا، يارغۇچى بەگ جاۋشىجېڭ تىرىشىپ ئۇرۇش تەييارلىقى ئېلىپ بېرىپ، ئەڭ كۆپ خىزمەت كۆرسەتتى. شاڭگۇەنجې دۈشمەن ئىچىگە يالغۇز ئۆز قوشۇنى بىلەنلا ئىچكىرىلەپ كىرىشكە جۈرئەت قىلدى. لىدو بولسا، جەڭ پىلانلىرىنى تۈزۈپ چىققانىدى. قوشۇن قايتقىنىدا،

يۈمېن قوۋۇقىغا ئازان ئون مىڭدىن ئۇشۇق ئادەم، 1,000 دىن ئۇشۇق جەڭ ئېتى قايتىپ كەلگەنىدى. ئېرشى سەنگۈن ئىككىنچى قېتىم يۈرۈشكە چىققاندا، قوشۇن ئاشلىقتىن قىسىلمىدى. ئۇرۇشتا كۆپ ئادەم ئۆلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەمەلدارلارنىڭ خىيانىتى ۋە ئۇلارنىڭ ئەسكەرلەرنى ئاسرىماسلىقى، ئەسكەرلەرنىڭ تەمىناتىغا خىيانەت قىلىشى نەتىجىسىدە-كۆپ ئۆلۈپ كەتكەنىدى. خاقان ۋۇدى بۇ ئەمەلدارلارنىڭ يىراق پەرغانەگە جازا يۈرۈشى قىلىپ، جاپا چەككەنلىكىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئۇلارنىڭ خاتالىقىنى سۈرۈشتە قىلماستىن، لى گۇاڭلىغا خەيشى تۆرىسى ئۇنۋانىنى بەردى. ئۆزكەنت خانىنى ئۆلتۈرگەن چەۋەنداز جاۋدىگە شىنجۇ تۆرىسى ئۇنۋانىنى بەردى. يارغۇچى بەگ جاۋشىچېڭنى دانىش بەگ[68] قىلىپ تەيىنلەپ، شاڭ گۇەنجېنى خەزىنە بېگى[69] قىلىپ تەيىنلىدى. لىدونى شاڭداڭ قۇشبېگى قىلىپ تەيىنلىدى. ھەربىي ئەمەلدارلاردىن توققۇز ۋەزىرلىك[70] دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەنلەر ئۈچ كىشى، تۆرە، ۋەزىر ھەم ۋالى بولغانلار ھەمدە 2000 دەندىن (ئاشلىق) مائاش ئالىدىغانلار[71] يۈز ئادەمدىن، مىڭ دەندىن تۆۋەن (ئاشلىق) مائاش ئالىدىغانلار مىڭ ئادەمدىن ئاشقانىدى. ئۆزلىرى تەلەپ قىلىپ قوشۇنغا قاتناشقانلارغا بېرىلگەن ئەمەل-مەنسەپلەر ئۇلار ئۆزى كۈتكەندىن ئېشىپ كەتتى. جىنايەتچى سۈپىتىدە قوشۇنغا قاتناشقانلارغا ئىنئام بېرىلمىدى. ئەسكەرلەرگە بېرىلگەن ئىنئامنىڭ قىممىتى 40000 ئاقچىغا يەتتى. ئىلگىرى-ئاخىر پەرغانەگە قىلىنغان ئىككى قېتىملىق جازا يۈرۈشى جەمئى تۆت يىل داۋام قىلغانىدى.

خەن قوشۇنى پەرغانەگە يۈرۈش قىلىپ، مەسايىنى[72] پەرغانەگە خان تىكلەپ قايتقان بولسىمۇ، بىرەر يىل ئۆتكەندىن كېيىن پەرغانە ئېسىلزادىلىرى خەنگە خوشامەت قىلىپ، ئېلىمىزنى ئۇرۇش

ئاپەتكە گىرىپتار قىلدى دەپ ئۇنى ئۆلتۈردى ۋە ئورنىغا ئۇگەنىڭ ئىنىسى چانپانىنى[73] پەرغانەگە خان قىلىپ، ئوغلىنى خەن ئوردىسىغا تۇتقاق قىلىپ ئەۋەتكەنىدى. خەن خاقانلىقى بولسا ئەلچى ئەۋەتىپ، سوغا-سالام يوللاپ، پەرغانەلىكلەردىن ھال سورىغان ۋە ئۇلارغا تەسەللى بەرگەنىدى.

خەن خاقانلىقى يەنە ئاجايىپ-غارايىپ نەرسىلەرنى تېپىپ كېلىش ھەمدە خەننىڭ پەرغانە يۈرۈشى تۈپەيلى قازانغان شان-شۆھرىتى ۋە ئىلتىپاتلىرىنى نامايان قىلىش ئۈچۈن، پەرغانەنىڭ غەربىدىكى دۆلەتلەرگە يەنە ئون نەچچە تۈركۈم ئەلچى ئەۋەتتى. دۇنخۇاڭدا جيۇچۈەن تۇتۇق بېگى تەسىس قىلىپ، غەربدە لوپنۇرغىچە مەنزىل-ئۆتەڭلەرنى قۇردى. بۈگۈردە بىرنەچچە يۈز چېرىك تۇرغۇزۇپ، تېرىقچىلىق قىلىپ، تېرىقچىلىق قىلىدىغانلارنى مۇھاپىزەت قىلىشقا ئەمەلدارلارنى بېكىتىپ، چەتئەلگە بارىدىغان خەن ئەلچىلىرىنى تەمىنلەش ئۈچۈن ئاشلىق توپلىدى.

مۇئەررىختىن: «شىيايۇ تەزكىرىسى»دە: «خۇاڭخې دەرياسى كۇئىنلۇن (قۇرۇم) تاغلىرىدىن باشلىنىدۇ. كۇئىنلۇن (قۇرۇم)نىڭ ئېگىزلىكى 2500 نەچچە چاقىرىم بولۇپ، ئۇ قۇياش ۋە ئاي نۇرىنى توساپ تۇرىدۇ. تاغنىڭ ئۈستىدە شەرۋەت بۇلىقى[74]، قاشتاش كۆلى[75] بار» دېيىلگەن. جاڭ چيەن باكتىرىيىگە ئەلچى بولۇپ چىققاندىن كېيىن، دەريانىڭ باش مەنبەسىنى كۆزەتكۈچىلەر «شىيايۇ تەزكىرىسى»دىكى كۇئىنلۇن (قۇرۇم) دېگەن تاغنى نەدە كۆرۈپتىكەن؟ تاغ-دەريالار سۆزلىنىدىغان كىتابلاردىن «سالنامە»دىكى خاتىرىلەر بىر قەدەر ئىشەنچلىك. «شىيايۇ تەزكىرىسى» ۋە «تاغ-دەريالار قامۇسى»دا خاتىرىلەنگەن ئاجايىپ-غارايىپ نەرسىلەر توغرىسىدا قالايمىقان بىرنەرسە دېيىشكە بولمايدۇ.

[1] جاڭ چيەن (张骞)، م. ب. ? — 114 ـ يىللار) — خەنجۇڭلۇق. م. ب. 139 ـ يىلى خەن خاقانى ۋۇدىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنا ئەن چوڭ ياۋچىلارغا ئەلچىلىككە چىقىپ، پەرغانە، كانگا، چوڭ ياۋچى، باكتىرىيە قاتارلىق خانلىقلارغا بارغان. م. ب. 119 ـ يىلى ئىككىنچى قېتىم يەنە غەربىي ئەلگە — ئۇيسۇنلارغا ئەلچى بولۇپ بېرىپ، نائىبىنى پەرغانە، كانگا، باكتىرىيە، ئارشاكلارغا ئەۋەتكەن. خەن خاقانلىقى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەللەر ئارىسىدا، سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي مۇنا سىۋەت ئورنىتىشقا ھەسسە قوشقان.

(«سىخەي» 2484 ـ بەت)

[2] نۆكەربەگ (卫尉) — يېغىلىق دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان ئەمەل بولۇپ، خەن خاقانلىقى دەۋرىدە توققۇز ۋەزىرلىك قاتارىغا كىرگۈزۈلگەن. مەخسۇس ساراي ـ ئوردا دەرۋازىلىرىنىڭ مۇھاپىزەت ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى.

(«سىخەي» 924 ـ بەت)

[3] گەنفۇ (甘父) — بەزى ماتېرىياللاردا تاڭيى (堂邑) فامىلە، گەنفۇ ئىسمى بولۇپ، ھۇنلۇق قۇل ئىدى دېيىلسە، بەزى ماتېرىياللاردا تاڭيى ناھىيىسىدىكى بىراۋنىڭ ئەسلى ھۇن، گەنفۇ ئىسمىلىك قۇلى دېيىلىدۇ. كېيىنكى تارىخچىلارگەن (甘)ھەرپىنى قىسقارتىپ، تاڭيى فۇ (堂邑父) دەيدىغان بولۇشتى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 6 ـ توم، 3158 ـ بەت)

[4] كانگا، قانقا، سوغدىيانا (康居) — غەربىي ئەلدىكى قەدىمكى خانلىق. شەرقى ئۇيسۇنغا، غەربى ئائورسىغا، جەنۇبى چوڭ ياۋچىغا شەرقىي جەنۇبى پەرغانەگە چېگرىداش بولۇپ، تەخمىنەن بالقاش بىلەن كاسپىي ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ.

(«سىخەي» 1965 ـ بەت)

[5] قول قان (谷蠡王) ھۇنلاردا ئەمەل ئىسمى. باتۇر تەكىرىقۇت تەسىس قىلغان بولۇپ، تۆغ قانلاردىن قالسىلا بۇلار تۇراتتى. ئوڭ قول قان (خان). سول قول قان (خان) لارغا ئايرىلىپ، ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئىشلارنى باشقۇراتتى. بۇ ئورۇنغا تەكىرىقۇتنىڭ تېكىنلىرى قويۇلاتتى.

(«سىخەي» 4523 ـ بەت)

[6] كېڭەش بەگ (太中大夫) — ئەمەل ئىسمى. چىن خاقانلىقى

تەسىس قىلغان. ئوردا (دىۋان) مەسلىھەتچىسى بولۇپ، خاقاندىن قالسىلا، يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلاردىن ئىدى.

(بىرتوملۇق «سىيۋەن» 388 ـ بەت

[7] غۇلامبەگ (奉使君) — بۇيرۇق بويىچە ئەلچىلىك خىزمىتى بىلەن چەتئەللەرگە بارغان خادىم.

(بىرتوملۇق «نسيۋەن 393 ـ بەت)

[8] دەندان ئۆيلۈك، ئۇزۇن تېتىر (扜弥) — غەربىي ئەلنىڭ قەدىمكى خانلىقلىرىدىن بىرى بولۇپ، مەنبەلەردە جۇمى (拘弥)، يۇمى (扜罙)، نىڭمى (宁弥)دەپمۇ يېزىلىدۇ. ئورنى كېرىيە دەرياسىنىڭ شەرقى، چىرىيە ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى قۇملۇقتا بولۇپ، خارابىسى بار.

(«سىخەي» 1519 ـ بەت)

[9] ئۇدۇن (خوتەن) (于田) — غەربىي ئەلنىڭ قەدىمكى خانلىقلىرىدىن بىرى. ھازىرقى خوتەن ئەتراپلىرىغا جايلاشقان. خەلقى دېھقان، چارۋىچى. ئۈزۈمە، كەندىر مول بولۇپ، قاشتېشى كۆپ چىقىدۇ. يېزىقى بار. غەربىي خەن دەۋرىدىلا بۇددىزىم تارقىلىپ، مىلادى X ئەسىر قاراخانىلار دەۋرىدە ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغانىدى.

(«سىخەي» 56 ـ بەت)

[10] غەربىي كۆل (西海) — بۇ ئاتالما ھەققىدە تۆۋەندىكى رىۋايەتلەر بار: 1) پارس قولتۇقى، قىزىل دېڭىز، ئەرەبىستان دېڭىزى، ھىند ئوكيانىنىڭ غەربىي شىمال قىسمى غەربىي كۆل دەپ كۆرسىتىلگەن؛ 2) غەربىي خەن دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا چىڭخەي (كۆككۆل) غەربىي كۆل دەپ ئاتالغان؛ 3) شەرقىي خەن دەۋرىدە ئىچكى موڭغۇل قويۇن كۆلى ئەتراپلىرى، غەربىي كۆل ۋىلايىتى دەپ كۆرسىتىلگەن؛ 4) باغراش كۆلى غەربىي كۆل دېيىلگەن؛ 5) ئوتتۇرا دېڭىز غەربىي كۆل دېيىلگەن. بۇيەردە ئارال كۆلى ياكى كاسپىي دېڭىزى كۆزدە تۇتۇلسا كېرەك.

(«سىخەي» 4196 ـ بەت)

[11] لوپنۇر كۆلى (盐泽)، تۇزلۇق كۆل، شورلۇق كۆل — «تارىخىي خاتىرىلەر»نىڭ پەرغانە تەزكىرىسىدە: «سۈيى شورلۇق بولغاچقا، لوپنۇر كۆلى تۇزلۇق (شورلۇق) كۆل دەپ ئاتالغان» دېيىلگەن.

(«سىخەي» 3863 ـ بەت)

[12] سەددىچىن (长城) — چۇنچيۇ، يىغلىق دەۋرىدە بەگلىكلەر ئۆز ئارا مۇداپىئە يۈزىسىدىن، جۇغراپىيە ئورنى مۇھىم يەرلەرگە ئۇزۇن قورغانلار سالدى، م. ب. 657 ـ يىلى چۇ بەگلىكىدە قورغان سالغانلىق ھەققىدە «زوجۇەن تەزكىرىسى» دە خاتىرىلەر بار. بۇ سەددىچىننىڭ دەسلەپكى قىسمەن قۇرۇلۇشى. يىغلىق دەۋرلىرىدە چى، چۇ، يەن، جاۋ، چىن ۋە جۇڭشەن قاتارلىق بەگلىكلەر ئارقىمۇ ـ ئار قاسىپىل سېلىشقا باشلىدى. چىن شىخۋاڭ ئالتە بەگلىكنى يوقىتىپ، مەملىكەتنى بىرلەشتۈرگەندىن كېيىن، شىمالدىكى ھۇنلارنىڭ تاجاۋۇزىنى توسۇش ئۈچۈن، م. ب. 214 ـ يىلى چىن، جاۋ، يەندىن ئىبارەت ئۈچ بەگلىكنىڭ شىمالدىكى سېپىللىرىنى رېمونت قىلدۇرغۇزۇپ تۇتاشتۇردى. شۇنىڭ بىلەن غەربىدە لىڭتاۋ (بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ مىنشيەن ناھىيىسى) دىن باشلاپ، شىمالدا يىنشەنگىچە، شەرقتە لياۋ دۇڭغىچە تۇتاشتۇرۇلدى. بۇ ئادەتتە «تۈمەن يوللۇق ئۇزۇن سېپىل» دېيىلىدۇ. كېيىن خەن، شىمالىي ۋېي، چى، شىمالىي جوۋ، سۈي سۇلالىلىرى دەۋرىدە، شىمالدىكى كۆچمەن چارۋىچى قەۋملەرگە چېگرىداش بولغان يەرلەرگىمۇ سېپىل سوقۇلدى. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، تاتارلار، ئويراتلارنىڭ بېسىپ كىرىشى پاراكەندىچىلىك سېلىشىدىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن، مىلادى 1368 ـ 1620 ـ يىللىرىغىچە ئىلگىرى ـ ئاخىر 18 قېتىم رېمونت قىلىندى. غەربىدە جيايۈگۈەندىن شەرقتە شەنخەيگۈەنگىچە «چېگرا تام» دەپ ئاتالدى. جەمئىي ئۇزۇنلۇقى 6700 كىلومېتىر كېلىدۇ. بەزى يەرلىرىنىڭ ئېگىزلىكى 8.5 مېتىر، كەڭلىكى 6.5 مېتىر، ئۈستىنىڭ كەڭلىكى 5.7 مېتىر بولۇپ، قوقتىسىنىڭ ئېگىزلىكى بىر مېتىر كېلىدۇ. دۇنيا تارىخىدا ئەڭ زور قۇرۇلۇشلاردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ.

(«سىخەي» 158 ـ بەت)

[13] ئائورسى، ئالان، ئەنسەي (奄蔡) — سوغدلارنىڭ قەدىمكى ئىسمى دېگۈچىلەرمۇ بار. ئۆز دەۋرىدىلا بۇلار شىمالىي كاپكاز، دون دەرياسىنىڭ شىمالىي ئېقىمىدا ياشىغان. تۈركىي تىل سىستېمىسىدىكى قەبىلىلەر ئىدى.

(«غەربىي ئەل يەرنامىلىرى» 5 ـ بەت)

[14] بېيخەي (北海) — مەنبەلەردە بېيخەي تۈرلۈكچە ئىزاھلانماقتا: چۇنچيۇ، يىغلىق دەۋرلىرىدە بوخەي دېڭىزى، «پەرغانە تەزكىرىسى» دە كاسپىي دېڭىزى، «خەننامە» «سۇۋۇ تەزكىرىسى» دە بايقال كۆلى،

بەزى كىتابلاردا بالقاش كۆلى بېيخەي دەپ كۆرسىتىلگەن.

(«سىخەي» 759 ـ بەت)

[15] ئامۇدەريا، ۋېيشۈي (妫水阿姆河) — ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىر دەريا. پامىر تېغىدىن ھاسىل بولۇپ، ئارال كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. بۇ دەريانى ئەرەبلەر جەيھۇن، ياۋروپالىقلار ئوكسۇس (Oxus) دەپ ئاتىشاتتى. ئوكسۇس قەدىمكى خەنزۇچىدا (妫水،乌浒) دېيىلەتتى.

(بىرتوملۇق «سىيۋەن» 1565 ـ بەت)

[16] ئارشاك (پاتىيا، پارتفىيە) (安息) — غەربىي ئاسىيانىڭ قەدىمكى دۆلىتى. ئەسلىدە ئىراننىڭ بىر مەمۇرى ئۆلكىسى. ئىسكەندەر ئىمپېرىيىسىگە قارىغان، م. ب. ئىككىنچى ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا پۈتۈن ئىران ئېگىزلىكى، ماۋەرائۇننەھر ۋادىسى ئارشاكقا قارىغانىدى.

(«سىخەي» 2291 ـ بەت)

[17] دۇڭخۇاڭ (دۇخان)، داكشاتا، دەشت (敦煌) — گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ غەربىي قىسمى، داڭخې دەرياسى ۋادىسىغا جايلاشقان. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىغا چېگرىداش. شەھەردىن شەرقىي جەنۇبىدا 25 كىلو مېتىر يەردە مىڭ ئۆي بولۇپ، IV ئەسىردىن XIV ـ ئەسىرگىچە بولغان مىنياتۇرلار، ئويما نەقىشلەر قاتارلىق سەنئەت بۇيۇملىرى بار.

(«سىخەي» 3371 ـ بەت)

[18] تاجىك، تەزىك (条支) — «تاجىك» سۆزى ئەسلىدە ئەرەب «تاي» قەبىلىسى ئىسمىدىن ئېلىنغان ۋە «ئەرەبلەر» مەنىسىدە قوللىنىلغان بىر ئىسىم. تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى قەبىلىلەر ئەرەبلەرنى ۋە مۇسۇلمانلارنى «تاجىك، تەزىك» دېگەنىدەك، خەنزۇلار «داشى» (大食) ياكى «تياۋجىژ» (条支) دەپ ئاتىغانىدى. ھەر ئىككى سۆز «تاجىك» سۆزىنىڭ خەنزۇچە ترانسكرىپسىيىسى. كېيىنچە، ئەرەبلەر ۋە ئۇلار بىلەن غەربتىن كەلگەن ئىرانلىق قەۋملەرنىڭ ھەممىسى پارسچە سۆزلەشكەنلىكى ئۈچۈن «تاجىك» ئىسمى «فارسي» مەنىسىدە قوللىنىلىدىغان بولدى. بۇ ئاتالما ھەققىدە جۇڭگو ۋە چەتئەل ئالىملىرىنىڭ قاراشلىرى ھەرخىلدۇر.

(«سىخەي» 1912 ـ 1913 ـ بەتلەر)

[19] رىم، رۇم، ئۇرۇم (犁轩) — قەدىمكى دۆلەت، رىم ئىمپېرىيىسى. بەزىلەر نىل دەرياسىنىڭ قۇيۇلۇشىدىكى ئىسكەندەرىيىنى رىم (رۇم، ئۇرۇم)

دىسە، ئىسلام ئەللىرى رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ چېگرىسى ئىچىدە بولغان ئاناتولى ۋە رۇم ئېلىنى رىم (رۇم، ئۇرۇم) دەيتتى.

(«سىخەي» 3317 ـ بەت؛ «ئوكيانۇس» 2438 ـ بەت)

[20] غەربىي دېڭىز (西海) — بۈيەردىكى غەربىي دېڭىز بەسرە قولتۇقىغا قارىتىلغان.

[21] روشۈي (弱水) — رىۋايەتلەرگە قارىغانىدا، قارا قۇرۇم تاغلىرىدىكى بىر دەريانىڭ ئىسمى ئىمىش.

(«سىخەي) 2498 ـ بەت)

[22] غەربىي خان ئانا (西王母) — ئەپسانىۋى مەسەلىلەردىكى شەخس. «تىللا ئانا»، «خان ئانا»، «غەربىي موما» ھەم دېيىلىدۇ. «تاغ ـ دەريالار قامۇسى» دا قاپلان قويرۇقلۇق، يولۋاس چىشلىق، ھۇشقۇيتىدىغان ئاجايىپ بىرمەخلۇق قىلىپ كۆرسىتىلگەن. «مۇتيەنزى تەزكىرىسى» دە، ھەلىم، غەزەلخان بىر ئايال قىلىپ تەسۋىرلەنگەن. «خەن خاقانلىقى ئىچ تەزكىرىسى» دە، تەخمىنەن 30 ياشلار ئەتراپىدىكى گۈزەللىكتە تەڭدىشى يوق بىر مەلەك كۆرسىتىپ، 3000 يىلدا بىر قېتىم پىشىدىغان يېسى (خاسىيەتلىك) شاپتۇلنى خەن خاقانى ۋۇدىغا ھەدىيە قىلغانلىقى يېزىلغان. «ئىلاھلار غەيرى خاتىرىسى» دە: ئۇنىڭغا بىر ھەمراھ — شەرقىي خان بەگ ئوبرازى يارىتىلىپ، يىلدا بىرلا قېتىم كۆرۈشىدىغانلىقى قەيت قىلىنغان. كېيىنكى زامانلاردا رومان ۋە تىياتىرلاردا «ھېكمەتلىك كۆلدىكى تىللا ئانا» (بۇكۆل قارا قۇرۇم تاغلىرىدا ئىمىش) دەپ ئاتالغان.

(«سىخەي» 4197 ـ بەت)

[23] باگلان، بەلخ (兰市城) — باكتېرىيا (باختار) نىڭ مەركەز شەھىرى بولۇپ، شىمالىي ئافغانىستاندىكى قۇندۇز دەرياسىنىڭ ئوڭ قىرغىقىغا جايلاشقان. «غەرب ساياھەتنامىسى»دا (缚加浪)، «يېڭى تاڭ نامە»دە (钵罗州) دەپ يېزىلغان.

(«غەربىي ئەلناملىرى» 9 ـ بەت)

[24] ھىند، ئەنەتكەك (身毒) — «تارىخىي خاتىرىلەر» ۋە «جۇڭگو تارىخىدىن تاللانمىلاردا «جۇەندۇ» خەنزۇچە «ئوكيانۇس» تا «يۇەندۇ»، «قەدىمكى ئۇيغۇر سۆزلۈكى» دە «ئەنەتكەك» دەپ يېزىلغان. ئاسىيانىڭ قەدىمكى دۆلەتلىرىدىن بىرى. ئورنى جەنۇبىي ئاسىيادا بولۇپ، جۇڭگو، بىرما،

بېنگال، بوتان، سىككىم، پاكىستان، نېپال قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن چېگرىداش.

(«سىخەي» 928 ـ بەت)

[25] چيەنۋېي (犍为) — شەرقىي خەن دەۋرىدە سىچۈەندىكى بىر ۋىلايەتنىڭ ئىسمى. ھازىر بۇ ناھىيە بولۇپ، سىچۈەننىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى مىنجياڭ ۋە مابيەن دەريالىرى بۇناھىيە تېررىتورىيىسى ئىچىدە قوشۇلىدۇ.

(«سىخەي» 3317 ـ بەت)

[26] ماڭ (駹) — بۈجاي رۇڭجوۋنىڭ غەربىي شىمالىغا توغرا كېلىدۇ.

(«سىخەي» 4320 ـ بەت)

[27] رەن (冉) — بۇ جايمۇ رۇڭجوۋنىڭ غەربىي شىمالىغا توغرا كېلىدۇ.

(«سىخەي» 446 ـ 447 ـ بەت)

[28] شى (徙) — سىچۈەندىكى قەدىمقى بىر ناھىيە (قەبىلە). يەن شىگۇ سى دەپ ئىزاھلىغان.

(«سىخەي» 3167 ـ بەت)

[29] زو(筰) — قەدىمقى ناھىيە ھەم قەبىلە: سىچۈەن خەنيۈەننىڭ شەرقىي شىمالىغا توغرا كېلىدۇ.

(«سىخەي» 1345 ـ بەت)

[30] شى (巂) — ناھىيە. م. ب. 109 ـ يىلى قۇرۇلغان. بۈگۈنكى يۈننەن ئۆلكىسىنىڭ يۈنلۇڭ دېگەن يېرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

(«سىخەي 1820 ـ بەت)

[31] ديەنيۆ دۆلىتى (滇越国) — غەربىي جەنۇبىدىكى قەدىمكى ئەللەرنىڭ بىرى. ھازىرقى يۈننەننىڭ شەرقىدىكى ديەنچى كۆلى ئەتراپىدا.

(«سىخەي» 2246 ـ بەت)

[32] چېرىكچى بەگ (校尉) — خەن دەۋرىدە سەنگۈندىن كىچىكرەك بىر ھەربىي ئەمەل.

(«سىخەي» 2979 ـ بەت)

[33] چوڭ سەنگۈن (大将军) — خەن خاقانلىقى دەۋرىدە چوڭ سەنگۈن، سەنگۈنلەرنىڭ ئەڭ يۇقىرى ئۇنۋانى بولۇپ، قوشۇننى ۋە جەڭ ئىشلىرىنى باشقۇراتتى.

(«سىخەي» 2979 ـ بەت)

[34] چەۋەنداز سەنگۈن (骑将军) — ئاتلىق قوشۇنلار سەنگۈنى. (بىرتوملۇق «سىيۇەن» (骑将军) ماددىسىغا قاراڭ. 1660 ـ بەت)

[35] جىنچېڭ (金城) — قەدىمكى ناھىيە. غەربىي خەن خاقانلىقى تەسىس قىلغان. ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى لەنجوۋ شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىغا توغرا كېلىدۇ.

(«سىخەي» 3872 ـ بەت)

[36] خېشى (دەريا غەربى) (河西) — قەدىمكى رايون. يېغىلىق دەۋرىدە خۇاڭخېنىڭ ھازىرقى سەنشى، شەنشى ئىككى ئۆلكە ئارىلىقىدىكى ئېقىمىنىڭ جەنۇب قىسمىنىڭ غەربى. خەن، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە، ھازىرقى گەنسۇ، چىڭخەي ئىككى ئۆلكە دا ئىرىسىدىكى خۇاڭخې ئېقىمىنىڭ غەربى يەنى دەريا غەربى كارىدورى بىلەن خۇاڭشۈي ۋادىسى: شىمالىي سۇلالە دەۋرىدە ئومۇمەن ھازىرقى سەنشى لۈلياڭشەن غەربىدىكى خۇاڭخېنىڭ شەرق - غەرب ئىككى قىرغىقى.

(«سىخەي» 2084 ـ بەت)

[37] كۇنبەك، كۇنبېي (昆莫) — قەدىمكى ئۇيسۇن خانىنىڭ نامى.

(«سىخەي» 3171 ـ بەت)

[38] خانىكچە، قۇنچۇي (翁主) — پادىشا، خاقان، سۇلتانلار ئۇرۇق جەمەتىنىڭ قىزى. پادىشا، خاقان، سۇلتانلارنىڭ ئاچا - سىڭىللىرى چوڭ خانىكە، ھامىلىرى باش چوڭ خانىكە دېيىلىدۇ.*

[39] دارۇ (大禄) — ئۇيسۇن خانى كۇنبەكنىڭ ئون نەچچە ئوغلىنىڭ بىرى.*

[40] سەنچۇر (岑娶) — ئۇيسۇن خانى كۇنبەكنىڭ نەۋرىسى.*

[41] تۇلپار (神马，天马) — خەن خاقانلىقى دەۋرىدە پەرغانە تەرەپلەردە ياخشى ئاتلار چىقاتتى. بۇ ئاتلار تۇلپار ئات دەپ ئاتىلاتتى.*

[42] لىڭجۇ (令居) — قەدىمكى ناھىيىلەردىن بىرى. غەربىي خەن دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى يۇڭدېڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىدە.

(«سىخەي» 715 ـ بەت)

[43] غەربىي جەنۇبدىكى يىلار (西南夷) — خەن دەۋرىدە بۈگۈنكى گەنسۇنىڭ غەربى، سىچۇەننىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسىملىرى ھەم

يۈننەن، گۈيجوۋ تەۋەلىرىدىكى ئازسانلىق مىللەتلەر مۇشۇ نام بىلەن ئاتالغان.

(«سىخەي» 4199 ـ بەت)

[44] يىجوۋ (益州) — 1) ئايماق. خەن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان بولۇپ، سىچۇەننىڭ كۆپرەك يېرىنى، گەنسۇ، شەنشى، خۇبېي گۈيجوۋ، يۈننەن ئۆلكىلىرىنىڭ قىسمەن يەرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. 2) ۋىلايەت. غەربىي خەن دەۋرىدە يەنى مىلاددىن بۇرۇن 109 ـ يىلدا يۈننەن دائىرىسىدىكى ديەنچىدە تەسىس قىلىنغان. ئۈچ پادىشاھلىق دەۋرىدە جيەنىڭجۇڭغا ئۆزگەرتىلدى. يىجوۋ ھازىرقى چېڭدۇغا كۆچۈرۈلگەنىدى.

(«سىخەي» 675 ـ بەت)

[45] يۆشى (越嶲) — ۋىلايەت. غەربىي خەن (م. ب. 111 ـ يىلى) دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. باش شەھىرى چيۇڭدۇ (بۈگۈنكى سىچۇەن شىچاڭنىڭ شەرقىي جەنۇبى). ھازىرقى يۈننەن لىجياڭ بىلەن سۇيجياڭ ئىككى ناھىيە ئارىلىقىدىكى جىنشاجياڭ دەرياسىنىڭ شەرقى. غەربىدىكى شياگۇەن، داياۋنىڭ شىمالى ھەم سىچۇەننىڭ دۇلى، شىميەن، گەنلۇ، لېيبو جەنۇبىدىكى يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

(«سىخەي» 4459 ـ بەت)

[46] چېنلى (沈黎) — ئايماق. م. ب. 111 ـ يىلى غەربىي خەن دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. بۈگۈنكى سىچۇەن ئۆلكىسىدىكى خەنيۇەننىڭ شەرقىي - شىمالىغا توغرا كېلىدۇ.

(«سىخەي» 2068 ـ بەت)

[47] زاڭكې (牂柯) — غەربىي خەن دەۋرىدە ھازىرقى گۈيجوۋ ئۆلكىسىدە بىر ناھىيىنىڭ ئىسمى. زاڭكېجياڭ دەرياسى نامىدىن ئېلىنىپ، كېيىنچە ئايماق تەسىس قىلىنغان.

(«سىخەي» 2024 ـ بەت)

[48] ئەگەشبەگ، ئەگەشكۈچى بەگ (从票侯) — يۈرۈشلەرگە بىرگە بارغۇچى تۆرە.*

[49] جاۋپونۇ (赵破奴) — جيۇيۇەنلىك. خاقان ۋۇدى دەۋرىدىكى سەركەردىلەردىن بىرى. روران خانىنى ئەسىر ئېلىپ، جويې تۆرىلىكىگە تەيىنلەنگەن. 20000 ئاتلىق ئەسكەر بىلەن ھۇنلارغا قارشى يۈرۈشكە چىققان.

بىر جەڭدە ھۇنلارغا ئەسىر چۈشۈپ قالىدۇ. ھۇن ئېلىدە ئون يىلدىن ئارتۇقراق تۇرۇپ، ئەنگۈر تېكىننى ئېلىپ، خەن خاقانلىقىغا قېچىپ كېلىدۇ. پىرىخۇنلۇق بىلەن ئەيىبلىنىپ، پۈتكۈل جەمەتى بىلەن ئۆلتۈرۈلىدۇ.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 1408 ـ بەت)

[50] قاشتۇۋۇق (玉门关) ـ گەنسۇ ئۆلكىسى خېشى كارىدورىنىڭ غەربىي قىسمىدا بولۇپ، خەن خاقانلىقى دەۋرىدە ناھىيە تەسىس قىلىنغان. ئىچكىي ئۆلكىلەرگە توشۇلىدىغان خوتەن قاشتاشلىرى مۇشۇ يەر ئارقىلىق توشۇلغاچقا، «قاشقۇۋۇق» نامى بېرىلگەن.

(«سىخەي» 3698 ـ بەت)

[51] خانىش، ئۇلۇغ قاتۇن (皇后) ـ پادىشاھ، خاقان، سۇلتانلارنىڭ رەسمىي خوتۇنى، قاتۇن.*

[54] خارەزم (欢潜) ـ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى دۆلەت. ئامۇ دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىغا جايلاشقان بولۇپ، مەركەز شەھىرى ئۈرگەنچ ئىدى. مىلادى VI ـ ئەسىرنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئەرەبلەر تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلدى. 11 ـ ئەسىردىن 13 ـ ئەسىرگىچە سەلچۇق تۈركلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ياشىدى. تېررىتورىيىسى ئافغانىستان ۋە ئىران زېمىنىغىچە كېڭەيدى. 1208 ـ ۋە 1220 ـ يىللىرى چىڭگىزخان ئىستىلاسىغا ئۇچرىغانىدى. 1388 ـ يىلى تۆمۈرلەڭ بېسىۋالدى. 14 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۆزبېك خانلىرىغا قارىدى. 16 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا پايتەختىنى خىۋىگە كۆچۈردى. 1873 ـ يىلى چار روسىيە ئۆزىگە قوشۇۋالدى.

(«سىخەي» 1276 ـ 1277 ـ بەت)

[53] كېش (史国) ـ «مىڭ خانىدانلىقى تارىخى» دا «كېش» (碣石) دەپمۇ يېزىلغان. كاسانمۇ دېيىلىدۇ. ھازىر سەمەرقەندنىڭ جەنۇبىدىكى شەھرىسەبزدىن ئىبارەت.

(«سىخەي» 1658 ـ بەت، «غەربىي ئەل يەرنامىلىرى» 48 ـ بەت)

[54] ئىرشى (سۇترىشانا) (贰师城) ـ 1) پەرغانەنىڭ قەدىمكى شەھەرلىرىدىن بىرى بولۇپ، «خەننامە. غەربىي ئەل تەزكىرىسى» دىكى «يەر نامىلىرىنى تەكشۈرۈش» ناملىق ئەسەردە، سۇترىشانانىڭ ئورنى ھازىرقى ئۆرە ـ تۆپە ۋە جىززاقتا دېيىلگەن، («خەننامە. غەربىي ئەل تەزكىرىسى» دىكى «يەر نامىلىرىنى تەكشۈرۈش» 299 ـ بەت)؛ 2) سۇترىشانا ـ پەرغانەنىڭ

قەدىمكى شەھەرلىرىدىن بولۇپ، ھازىرقى قىرغىزىستاننىڭ جەنۇبىدىكى مەرخەمەت دېگەن يەردە خارابىسى بار.

(«سىخەي» 1648 ـ بەت)

[55] زەر ئات (金马) ـ ئوردا ھەم ھەرەم دەرۋازىلىرىنىڭ ئىشىكلىرىنىڭ ئىككى يېنىغا قويۇلغان مىستىن قۇيۇلغان ئات ھەيكەللىرى «زەر ئات» دېيىلەتتى.

(«سىخەي» 3870 ـ بەت)

[56] چېلىڭ (车令) ـ پەرغانەگە ئات ئالغىلى بارغان خەن خاقانلىقى باتۇرلىرىدىن بىرى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 6 ـ توم 3174 ـ بەت)

[57] ئۆزكەنت (郁成) ـ جۇۋەينىنىڭ «تارىخىي جاھانكۇشا» سىدا: «ئىككى ئۆزكەنت بار. بىرى سىردەريانىڭ بويىدا بولۇپ، كۆرسىتىلگەن ئورنى ئېنىق ئەمەس. بۈگۈنكى قاراتاۋدا بولۇشى ئېھتىمال؛ يەنە بىرى پەرغانە يەنى قىرغىزىستاندىكى ئۆزكەنتتىن ئىبارەت» دېيىلگەن.

(«غەربىي ئەل يەر نامىلىرى» 73 ـ بەت)

[58] لى گۇاڭلى (李广利)، م. ب. ? ـ 88 ـ يىللار) ـ غەربىي خەن دەۋرىدە ياشىغان. جۇڭشەن (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى دىڭشيەن ناھىيىسى) دىن. خەن خاقانى ۋۇدى زامانىدا ئىرشى سەنگۈن بولۇپ، قوشۇن بىلەن پامىردىن ئېشىپ، پەرغانەنى يېڭىپ، 3000 تۇياق ئات ئالغان. كېيىن ھۇنلارغا قارشى يۈرۈشتە يېڭىلىپ تەسلىم بولۇپ، ئۇزۇن ئۆتمەي ھۇن بەگلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنىدى.

(«سىخەي» 2894 ـ بەت)

[59] ئىرشى (سۇترىشانا) سەنگۈن (贰师将军) ـ سۇترىشانا يۈرۈشىگە سەنگۈن لى گۇاڭلى تەيىنلەنگەنلىكى ئۈچۈن، ئىرشى سەنگۈن دەپ ئاتالغان (لى گۇاڭلى ماددىسىغا قارالسۇن).

(«سىخەي» 1648 ـ بەت)

[60] ھەربى ھەكەم، ھەربى يارغۇچى (军正) ـ قوشۇننىڭ ھەربى ئىشلار سوتچىسى.

(بىرتوملۇق «سىيۋەن» 1438 ـ بەت)

[61] گۇەندۇڭ (قوۋۇق شەرقى) (关东) ـ قوۋۇق (ئۆتكەل) شەرقى

مەنسىدە بولۇپ، چىن، خەن، تاڭ دەۋرىدە پايتەختلىرىنى بۇگۈنكى شەنشى ئۆلكىسىدە قۇرغان سۇلالىلەر خەنگوۋگۇەن (函谷关) بىلەن تۇڭگۇەن (潼关)نىڭ سىرتىدىكى رايونلارنى گۇەندۇڭ دېيىشەتتى.

(«سىخەي» 649-بەت)

[62] بۇگۇر (仑头) — ھازىر لۇنتەي (轮台) دەپ يېزىلىدۇ. غەربىي ئەلنىڭ قەدىمكى خانلىقلىرىدىن بولۇپ، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايون بۇگۇر ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى بۇگۇر ئېلىدە ئىدى.

(«سىخەي» 711-بەت)

[63] جاڭيې (张掖) — م. ب. 111-يىلى تەسىس قىلىنغان ۋىلايەت. ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى جاڭيې ۋىلايىتىنىڭ غەربىي شىمالىغا توغرا كېلىدۇ.

(«سىخەي» 2483-بەت)

[64] جۈيەن (居延) — قەدىمكى ناھىيە. خەن خاقانلىقىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە ھۇنلارنىڭ يېرى بولۇپ، جۈيەن سازلىقىنىڭ ئەتراپلىرى ئۆزدەۋرىدە خېشى رايونى بىلەن قۇملۇق-ئارىسىدىكى مۇھىم قاتناش يولى ئىدى.

(«سىخەي» 2455-بەت)

[65] شۇتۇق سازلىقى (休屠泽) — ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى ۋۇۋېي ۋىلايىتى مىنچىڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى بىر سازلىقنىڭ ئىسمى. غەربىي خەن دەۋرىدە بۇيەر ھۇن قانى (خانى) شۇتۇقنىڭ ئىدارىسىدىكى يەر بولغاچقا، ئۇنىڭ نامى بىلەن ئاتالغانىدى.

(«سىخەي» 494-بەت)

[66] مۇراسىم بەگ (鸿胪) — دىنىي مۇراسىم ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدار.

(«بىرتوملۇق «سىيۇەن» 1693-بەت)

[67] تەمىنات تۇتۇق بېگى (搜粟都尉) — خەن خاقانى ۋۇدى دەۋرىدە تەسىس قىلىنىپ، ھەربىي تەمىنات ۋە دېھقانچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇراتتى.

(بىرتوملۇق «سىيۇەن» 643-بەت)

[68] دانىش بەگ (光禄大夫) — مەشۇرەت-كېڭەش ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدار.

(بىرتوملۇق «سىيۇەن» 150-بەت)

[69] خەزىنە بەگ (少府) — يېغىلىق دەۋرىدە تەسىس قىلىنىپ، چىن، خەن دەۋرىدە داۋام ئەتتۈرۈلگەن توققۇز ۋەزىرلىكنىڭ بىرى. تاغ-دېڭىز مەھسۇلاتلىرىنىڭ كىرىمىگە، خاقان جەمەتىگە قاراشلىق قول سانائەتلىرىگە مەسئۇل ئىدى. شەرقىي خەن دەۋرىدە ئوردىنىڭ كىيىم-كېچەكلىرى، جاۋاھىرات قاتارلىق نەرسىلەرگىمۇ مەسئۇل قىلىندى.

(بىرتوملۇق «سىيۇەن» 474-بەت)

[70] توققۇز ۋەزىرلىك (九卿) — چىن ۋە خەن خاقانلىقى دەۋرىدە مۇراسىم بەگ (太常)، كەپتاۋۇل (郎中)، ياساۋۇل بەگ (卫尉)، مىراخۇر (太仆)، خان جەمەت ئىشلىرى بېگى (宗正)، خەزىنە بۇيرۇقى (少府)، ئەدلىيە بۇيرۇقى (延尉)، مىللىي ئىشلار بۇيرۇقى (典客)، مالىيە-ئىقتىسات بۇيرۇقى (大司农)ھەم (治粟内史)لاردىن ئىبارەت توققۇز ۋە زارەت مەركەزلىك مەمۇرىي ئىدارىلەرنىڭ ئومۇمىي نامى ئىدى.

(«بىر توملۇق «سىيۇەن» 57-بەت)

[71] سۇيۇرغال (封地) — قەدىمكى زامانلاردا ھەم كېيىنكى زامانلار غىچىلىك سىپاھلارغا ئۇرۇشلارغا كەتكەن قوماندان-تۆرىلەرگە ۋە خىزمەت كۆرسەتكەنلەرگە ئۆشرىنى ئېلىش ئۈچۈن ئايرىلغان يەر.

(«سىخەي» 4231-بەت)

[72] مەساي (昧蔡) — پەرغانە خانى ئۆگە ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن پەرغانىگە خان بولغان خەنپەرەست بەگلەردىن بىرى. ئەسلىدە پەرغانە سەنگۈنلىرىدىن ئىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 6-توم 3177-بەت)

[73] چانپان (蝉封) — پەرغانەنىڭ خەنپەرەست خانى مەساي ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا خان بولغان. ئۆگەنىڭ نەۋرە ئىنىسى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 6-توم 3179-بەت)

[74] شەرۋەت بۇلىقى (醴泉) — «شىيايۇ تەزكىرىسى» ناملىق كىتابتا: «قارا قۇرۇم تاغلىرىدا خۇشپۇراقلىق شەرۋەت بۇلىقى بار» دەپ يېزىلغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 6-توم 3179-بەت)

[75] قاشتاشكۆل (瑶池) — «شىيايۇ تەزكىرىسى» ناملىق كىتابتا: «قارا قۇرۇم تاغلىرىدا قاشتېشى چىقىدىغان كۆل بار» دەپ يېزىلغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 6-توم 3179-بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 125 ـ جىلد

خۇشامەتگۇيلار تەزكىرىسى

شۇكۇنلەردە خەن ۋۇدىنىڭ ھۇزۇرىدا خاقانغا يېقىن ئەمەلدارلاردىن، ئوقۇمۇشلۇق ئادەملەردىن خەن (韩) بېگى خەن شىنىنىڭ چەۋرىسى خەن يەن، ئاغۋات لى يەننىيەنلەر بولۇپ، خەن يەن بولسا، گۇڭگاۋ تۆرىسى خەن تۇيداڭنىڭ كىچىك ئاغىچىسى تەرەپتىن بولغان ئەۋرىسى ئىدى. خەن ۋۇدى جياۋدۇڭ[1] بېگى ۋاقتىدا، خەن يەن ۋۇدى بىلەن بىللە ئوقۇپ، ئۆز ئارا بىر بىرىگە ئامراق بولۇپ قېلىشقانىدى. خەن ۋۇدى ۋەلىئەھد بولۇپ تەيىنلەنگەندىن كېيىن، خەن يەنگە تېخىمۇ ئامراق بولۇپ كەتكەن. خەن يەن ئات مىنىشكە، ئوقيا ئېتىشقا ئۇستا ھەم شېرىن سۆزلەر بىلەن كىشىگە خۇشامەت قىلىشقىمۇ ئادەتلەنگەنىدى. ۋۇدى تەختكە چىققاندىن كېيىن، ھۇنلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلىشقا تەييارلىق كۆرىدۇ. خەن يەن بۇرۇندىنلا ھۇنلارنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنىڭ ئەھۋالىنى ئوبدان بىلگەنلىكى ئۈچۈن، خەن ۋۇدىنىڭ تېخىمۇ ئېتىۋارىغا سازاۋەر بولۇپ، چوڭ تۆرە دەرىجىسىگە قەدەر كۆتىرىلىدۇ. ئۇخۇددى خاقان ۋېندىنىڭ ئامراق ۋەزىرى دېڭ تۇڭغا[2] ئوخشاش ئىنئاملارغا ئىگە بولىدۇ.

(ئەسلى كىتاب 3194 ـ بەت)

[1] جياۋدۇڭ (胶东) ــ بەگلىك ئىسمى. خەن خاقانلىقىنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدا تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى پىڭدۇ، لەييياڭ، لەيشى قاتارلىق ناھىيىلەردە.

(«سىخەي» 3463 ـ بەت)

[2] دېڭ تۇڭ (邓通) ــ كىشى ئىسمى. شۇ ۋىلايىتىدىن بولۇپ، خاقان ۋېندى ۋاقتىدا كېمىلەر بېگى بولغان. كېيىن ۋېندىنىڭ ئېتىۋارىغا سازاۋەر بولۇپ، ئالىي تۆرە دەرىجىسىگە قەدەر كۆتۈرۈلگەنىدى.

(«سىخەي» 110 ـ بەت)

پالچىلار تەزكىرىسى

بەدەۋى ــ قەۋەملەر (蛮)، يىلار (夷)، ۋە ـ دى (氐)، چياڭ (羌) قەۋملىرىنىڭ خان ۋە ۋەزىرلىرىدە قائىدە ـ يوسۇن بولمىسىمۇ، ئەمما ئۇلاردىمۇ گۇمانلىق ۋە مۇشكۈل مەسىلىلەرنى ھەل قىلىدىغان پال سېلىش ئۇسۇلى بار ئىدى. بەزىلەر پال سېلىشتا مەدەن، تاش ئىشلەتسە، بەزىلەر ياغاچ ئىشلىتەتتى. ھەرقايسى ئەلنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى ئوخشاش بولمىسىمۇ، ئەمما ئۇلار ئومۇمەن پال ئارقىلىق ئۇرۇش ئېلىپ باراتتى. ھەربىي ئىشلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش ئىشىنى تەتقىق قىلىپ ۋە شۇ ئارقىلىق غەلىبىگە ئىنتىلەتتى. ھەر قايسىسى ئۆز ئىلاھىغا ئېتىقاد قىلىپ، پالغا قاراپ كەلگۈسىنى مۆلچەرلەيتتى...

* * *

خاقان ۋۇدى تەختكە چىققاندىن كېيىن، ھۈنەرۋەنلەرگە كەڭ يول ئېچىپ بېرىلدى. خىلمۇ ـ خىل ئالىملارنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكلىپ قىلدى. بىرەر خىل ھۈنەر بىلىدىغانلا كىشى دۆلەتكە خىزمەت كۆرسىتىش پۇرسىتىگە ئېرىشەتتى. ئۇنىڭ ھۈنىرى ئاممىدىن زىيادە بولسىلا، قەدىرلىنىپ، چەتكە قېقىلمايتتى. بىرنەچچە يىل ئىچىدە قۇرئەندازلار پايتەختكە كۆپلەپ توپلاندى. ۋۇدى ھۈنلارغا ھۇجۇم قىلماقچى، غەربدە پەرغانە ئۈستىگە يۈرۈش قىلماقچى، جەنۇبدا بەيۈلەرنى يىغىشتۇرماقچى بولغاندا، پال ئارقىلىق كۆرۈلگەن بىشارەت بويىچە، غەلىبىنى قانداق قولغا كەلتۈرۈشنى ئالدىن مۇھاكىمە قىلىشقا مۇمكىنچىلىك بولغانىدى.

سودا ـ تىجارەت تەزكىرىسى

ۋۇجىز (乌氏)لىق لو (倮) دېگەن كىشى چارۋا ـ مال باقاتتى. چارۋا ـ ماللىرى كۆپەيگەندە، ئۇنى سېتىپ، رەڭدار، كۆركەم يىپەك ماللارنى ئالاتتى ۋە ئۇنى رۇڭ خانىغا ھەدىيە قىلاتتى. رۇڭ خانى ئۇنى ئەسلى باھاسىدىن ئون باراۋەر ئۈستۈن باھادا ئېلىپ، چارۋا مال بېرەتتى. كېيىن ئۇنىڭ چارۋا ماللىرى شۇنچىلىك كۆپىيىپ كەتكەنكى، ئات ـ كالىنىڭ سانىنى جىلغا بويىچە ھېسابلايتتى. چىن شىخۇاڭ بۇ، لو دېگەن كىشىنى سۇيۇرغال ئالغان ئاقسۆڭەكلەر بىلەن بىر قاتاردا قويۇش ۋە ۋاقتى ـ ۋاقتىدا ۋەزىر بىلەن بىللە ئوردىغا كىرگۈزۈپ تۇرۇشنى بۇيرۇغانىدى...

(ئەسلى كىتاب 3261 ـ بەت)

تيەنشۈي، لۇڭشى، بېيدى، شاڭجۈن ۋىلايەتلىرىنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرى گۇەنجۇڭغا ئوخشاش ئىدى. ئەمما غەربدە چياڭلارنىڭ قوي ـ كالىلىرى، شىمالدا بولسا، رۇڭ، دىلارنىڭ چارۋا ماللىرى بار ئىدى. شۇڭا، بۇ رايونلارنىڭ چارۋىچىلىقى پۈتۈن ئەل بويىچە بىرىنچى ئورۇندا تۇراتتى. لېكىن يەر شارائىتى چەت ـ ياقا، خېيىم ـ خەتەرلىك بولۇپ، پەقەت پايتەختكە كېلىدىغان يولىلا بار ئىدى. گۇەنجۇڭنىڭ يەر كۆلىمى پۈتۈن مەملىكەتنىڭ $\frac{1}{3}$ قىسمىنى، ئاھالىسى $\frac{3}{10}$ قىسمىنى تەشكىل قىلىسىمۇ، لېكىن گۇەنجۇڭ خەلقىنىڭ بايلىقى

پۈتۈن مەملىكەت بايلىقىنىڭ $\frac{6}{10}$ قىسمىنى تەشكىل قىلاتتى...

(ئەسلى كىتاب 3262 ـ بەت)

ياڭشيەن[1] ۋە پېڭياڭدىن ئىبارەت بۇ ئىككى ناھىيىنىڭ كىشىلىرى غەربكە بېرىپ، چىن ۋەدىلار بىلەن تىجارەت قىلاتتى. جۇڭ[2]، دەي دېگەن يەرلەر شىيى (石邑) شەھىرىنىڭ شىمالىدا بولۇپ، ھۇنلار بىلەن چېگرىداش بولغاچقا، دائىم ئۇلارنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچراپ تۇراتتى. بۇ يەرنىڭ خەلقى قەيسەر ۋە تەرسا ئىدى. ئۆزلىرىنى ئادەتتىن تاشقىرى مەردانە ھېساپلايتتى. قانۇنغا خىلاپ ئىشلارنى قىلىۋېرەتتى. تىجارەتچىلىك، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشنى خالىمايتتى. ئۇلار شىمالدىكى قەۋملەرگە يېقىن بولغىنى ئۈچۈن، دائىم قوشۇن ماڭدۇرۇپ ئۇرۇش قىلىپ تۇراتتى. خەن خاقانلىقى ئەۋەتكەن تەمىنات دائىم يېتىپ قالاتتى. بۇ يەردىكى كىشىلەرنىڭ ھەممىسى ئوخشىمىغان دەرىجىدە قەيسەرلىككە ئىگە ئىدى. چۇنچيۇ دەۋرىدىكى جىن بەگلىكى (晋国) ئۆزىنىڭ راسا قۇدرەت تاپقان مەزگىللىرىدىمۇ، ئۇلارنىڭ قەيسەرلىكىدىن بېشى قاتقاندى. يېقىنقى دەۋردىكى ۋۇلىڭۋاڭ بولسا، ئۇلارنىڭ مۇنداق خۇسۇسىيىتىگە تېخىمۇ ئىلھام بەرگەن. بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئۇ يەردىكى قوشاق ـ ماقالىلار، ئۆرپ ـ ئادەتلەردە جاۋ بەگلىكى دەۋرىدىن قالغان تەسىرلەر بار. شۇنىڭ ئۈچۈن، ياڭشيەن ۋە پېڭياڭ ناھىيىلىرىنىڭ سودىگەرلىرى بۇ يەردە تىجارەت قىلىپ پايدا ئېلىپ، ئۆز مەقسەتلىرىگە يېتەتتى...

(ئەسلى كىتاب 3263 ـ بەت)

يەن بولسا، بوخەي بىلەن جېشى ئارىلىقىدىكى بىر شەھەر ئىدى. بۇ يەرنىڭ جەنۇبىي چى بەگلىكى، جاۋ بەگلىكى بىلەن تۇتىشاتتى. شەرق شىمالى ھۇنلار بىلەن چېگرىلىناتتى. شاڭگۇدىن لياۋدۇڭغىچىلىك بولغان ئارىلىق يىراق، ئاھالە شالاڭ بولۇپ،

ھەمىشە ھۇنلارنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچراپ تۇراتتى. بۇ يەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى ئاساسەن جاۋ بەگلىكى، دەي بەگلىكى بىلەن ئوخشاش ئىدى. ئەمما كىشىلىرى قەيسەر بولسىمۇ، لېكىن مەسىلىگە كەلگەندە كاللىسىنى ئىشلىتىپ ئويلاپ باقمايتتى. بۇ يەردىن بېلىق، تۇز، چىلان، كەستانە كۆپ چىقاتتى. شىمال تەرەپتە ئۇغان، فۇيۇ[3] ئەللىرى بىلەن چېگرىداش ئىدى. شەرق تەرەپتە خۇيىخې، چاۋشيەن ۋە جېنپەن[4] قاتارلىق يەرلەر بىلەن سودا ـ مۇئامىلىدە باغلىناتتى.

(ئەسلى كىتاب 3304 ـ بەت)

---

[1] ياڭشيەن (扬县) — ناھىيە. خەن خاقانلىقى تەسىس قىلغان. ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى خۇڭتۇڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.
(«تارىخىي خاتىرىلەر» 6 ـ توم 3263 ـ بەت)

[2] جۇڭ (种) — يەر ئىسمى. ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى لىشى ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا.
(«تارىخىي خاتىرىلەر» 6 ـ توم 3263 ـ بەت)

[3] فۇيۇ (夫余) — خانلىق. ھازىرقى سۇڭخۇاجياڭ دەرياسى ۋادىسىدا.
(تۈزىتىلگەن «سيۋەن» 700 ـ بەت)

[4] جېنپەن (真番) — ۋىلايەت. م. ب. 108 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنفېڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) چاۋشيەن تىنچىتىلغاندىن كېيىن تەسىس قىلىنغان. ئورنى چاۋشيەندە.
(تۈزىتىلگەن «سيۋەن» 2210 ـ بەت)

شيا (夏) خاندانلىقى

شيا خاندانلىقى سى (姒) فامىلىلىك بولۇپ، مەركىزى ئەنيى (安邑) هازىرقى سەنشى ئۆلكىسى شياشيەن ناھىيىسىنىڭ شىمالى)، ياڭدى (阳翟 هازىرقى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ يۈشيەن ناھىيىسى) قاتارلىق جايلار. (بۇ مەلۇمات «تارىخىي خاتىرىلەر»نىڭ «ئۇچ خاندان يىلنامىسى»دىن ئېلىندى).

称号	姓 名	سەلتەنەت يىلى مىلاددىن بۇرۇن	بەگلەرنىڭ ئىسمى	بەگلىك ئۇنۋانى	№
	启	2189–2197 تەخمىنەن	چى		1
	太康	2160–2188 〃	تەيكاڭ		2
	中康	2147–2159 〃	جۇڭكاڭ		3
	相	2118–2146 〃	شياڭ		4
	寒促	2080–2118 〃	خەنجو		5
	少康	2058–2079 〃	شاۋكاڭ		6
	杼	2041–2057 〃	جۇ		7
	槐	2015–2014 〃	خۋەي		8
	芒	1997–2014 〃	ماڭ		9
	泄	1981–1996 〃	شيې		10
	不降	1922–1980 〃	بۇجياڭ		11
	扃	1901–1921 〃	جيۇڭ		12
	廑	1880–1900 〃	جىن		13
	孔甲	1849–1879 〃	كۇڭجيا		14
	皋	1838–1848 〃	گاۋ		15
	发	1819–1837 〃	فا		16
	履癸(桀)	1766–1818 〃	لۈگۈي		17

شاڭ (商) خاندانلىقى

شاڭ خاندانلىقى زى (子) فامىلىلىك بولۇپ، مەركىزى بو (亳) ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى شاڭچيۇ ناھىيىسىنىڭ شىمالى) دۇر. (بۇ مەلۇمات «تارىخىي خاتىرىلەر»نىڭ «ئۇچ خاندان يىلنامىسى» دىن ئېلىنغان).

大乙 (汤)	履	1754_1765 تەخمىنەن	لۈ	چېڭتاڭ	1
外丙		1752_1753 〃		ۋەيبىڭ	2
中壬		1748_1751 〃		جۇڭرېن	3
太甲	至	1721_1747 〃	جۋ	تەيجيا	4
沃丁	绚	1692_1720 〃	شۈن	ۋودىڭ	5
太庚	辨	1667_1691 〃	بيەن	تەيگېڭ	6
小甲	高	1650_1666 〃	گاۋ	شياۋجيا	7
雍己	佃	1638_1649 〃	ديەن	يۇڭجى	8
太戊	密	1563_1637 〃	مى	تەيۋۇ	9
中丁	庄	1550_1562 〃	جۋاڭ	جۇڭدىڭ	10
外壬	发	1535_1549 〃	فا	ۋەيرېن	11
河亶甲	整	1526_1534 〃	جېڭ	خېدەنجيا	12
祖乙	滕	1507_1525 〃	تېڭ	زۇيى	13
祖辛	旦	1491_1506 〃	دەن	زۇشىن	14
沃甲	谕	1466_1490 〃	يۈ	ۋوجيا	15
祖丁	新	1434_1465 〃	شىن	زۇدىڭ	16
南庚	更	1409_1433 〃	گېڭ	نەنگېڭ	17
阳甲	和	1402_1408 〃	خې	ياڭجيا	18

شاڭ (يىن) 商 (殷) خاندانلىقى

پەنگېڭ (盘庚) مەركەزنى (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى ئەنياڭ شياۋتۈن كەنتىگە) كۆچۈرگەندىن كېيىن شاڭ خاندانلىقى دەپ ئاتالغان ئىدى.

谥 号	姓 名	يىلى مىلاددىن بۇرۇن	خانلارنىڭ ئىسمى	خانلىق ئۇنۋانى	№
盘庚	旬	1374_1401 تەخمىنەن	ديەن	پەنگېڭ	19
小辛	颂	1353_1374 〃	سۇڭ	شياۋشىن	20
小乙	敛	1325_1352 〃	ليەن	شياۋيى	21
武丁	昭	1266_1324 〃	جاۋ	ۋۇدىڭ	22
祖庚	曜	1259_1265 〃	ياۋ	زۇگېڭ	23
祖甲	载	1226_1258 〃	زەي	زۇجيا	24
廪辛	先	1220_1225 〃	شيەن	لىنشىن	25
庚丁	嚣	1199_1219 〃	شياۋ	گېڭدىڭ	26
武乙	瞿	1195_1198 〃	چۈ	ۋۇيى	27
太丁	託	1192_1194 〃	تو	تەيدىڭ	28
帝乙	羡	1155_1191 〃	شيەن	دىيى	29
纣辛	受	1122_1154 〃	شوۋ	جوۋشىن	30

جوۋ (周) خاندانلىقى

جوۋ خاندانلىقىنىڭ فامىلىسى جى (姬) مەركىزى خاۋ (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى شىئەن شەھىرىنىڭ غەربىدە بولۇپ، غەربىي جوۋ (西周) خانلىقى دەپ ئاتىلاتتى).

№	خانلىق ئۇنۋانى	خانلارنىڭ ئىسمى	يىلى مىلاددىن بۇرۇن		姓 名	谥 号
1	ۋۇۋاڭ	فا	1116—1122	تەخمىنەن	发	武王
2	چېڭۋاڭ	سۇڭ	1079—1115	〃	诵	成王
3	كاڭۋاڭ	جاۋ	1053—1079	〃	钊	康王
4	جاۋۋاڭ	شيا	1002—1052	〃	瑕	昭王
5	مۇۋاڭ	مەن	947—1001	〃	满	穆王
6	گۇڭۋاڭ	يىخۇ	935— 946	〃	繄扈	共王
7	يىۋاڭ	شى	910— 934	〃	囏	懿王
8	شياۋۋاڭ	بىفاڭ	895— 909	〃	辟方	孝王
9	يىۋاڭ	شيې	887— 894	〃	燮	夷王
10	لىۋاڭ	خۇ	842— 878	〃	胡	厉王
	جۇمھۇرىيەت①		828—②841	〃		共和
11	شۈەنۋاڭ	جىڭ	782— 827	〃	静	宣王
12	يوۋۋاڭ	گۇڭشىڭ	771— 781	〃	宫湦	幽王
13	پىڭۋاڭ	يىجيۇ	720—770	تەخمىنەن	宜白	平王
14	خۇەنۋاڭ	لىن	697—719	〃	林	桓王
15	جۇاڭۋاڭ	تو	682—696	〃	佗	庄王
16	لىۋاڭ	خۇچى	677—681	〃	胡齐	釐王
17	خۇيۋاڭ	لاڭ	652—676	〃	阆	惠王
18	شياڭۋاڭ	جېڭ	619—651	〃	郑	襄王
19	چىڭۋاڭ	رېنچېن	613—618	〃	壬臣	顷王
20	كۇاڭۋاڭ	بەن	607—612	〃	班	匡王
21	دىڭۋاڭ	يۈ	586—606	〃	瑜	定王
22	جيەنۋاڭ	يى	572—585	〃	夷	简王
23	لىڭۋاڭ	شيېشىن	545—571	〃	泄心	灵王
24	جىڭۋاڭ	گۈي	520—544	〃	贵	景王
25	جىڭۋاڭ	گەي	477—781	〃	丐	敬王

① جۇمھۇرىيەت — جوۋ خانلىقىنىڭ خانى لىۋاڭنىڭ ئوغلى جوۋشۈەنۋاڭنىڭ يېشى كىچىك بولغانلىقى ئۈچۈن، چوڭ ۋەزىرلەر خانلىقنى 14 يىل بامەسلىھەت ئىداره قىلغاچقا جۇمھۇرىيەت نامى قوللىنىلغانىدى.

② مىلاددىن 841 يىل بۇرۇنقى تارىخ يىللىرى مەنبەلەردە تەخمىنى بېرىلدۇ. مىلاددىن بۇرۇن 841 ـ يىلدىن باشلاپ تارىخ يىللىرىنى ئېنىق توغرا يېزىش باشلانغان.

جوۇخانى پىڭۋاڭ پايتەختىنى لوياڭغا كۆچۈرگەندىن كېيىن شەرقىي جوۋ (东周) خانلىقى دەپ ئاتالدى.

م.ب. 770 ـ يىلدىن 475 ـ يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا جۇڭگو تارىخىدا "چۇنچيۇ (باھار ـ كۈز)" دەۋرى دېيىلدۇ.

"چۇنچيۇ (春秋)" ئاتالمىسى ئەسلىدە كۇڭزى ئەسەرى لۇبەگلىنىكى تارىخى "چۇنچيۇ"دىن ئېلىنغان. "چۇنچيۇ" دەۋرى م.ب. 722 ـ يىلدىن باشلىنىپ، م.ب. 481 ـ يىلغىچە داۋام قىلغان. بىراق ھازىر كۆپ تارىخچىلار "چۇنچيۇ" دەۋرىنى م.ب. 770 ـ يىلدىن م.ب. 475 ـ يىلغىچە داۋام قىلغان دېيىشمەكتە.

№	بەگلىك ئۇنۋانى	بەگلەرنىڭ ئىسمى	يىلى	姓名	谥号
26	يۈەنۋاڭ	رېن	تەخمىنەن 469-476	仁	元王
27	دىڭۋاڭ	جيې	441-468 〃	介	定王
28	كاۋۋاڭ	ۋېي	426-440 〃	嵬	考王
29	ۋېيۋاڭ	ۋۇ	402-425 〃	午	威王
30	ئەنۋاڭ	جياۋ	376-401 〃	骄	安王
31	ليېۋاڭ	شى	369-375 〃	喜	烈王
32	شيەنۋاڭ	بيەن	321-368 〃	扁	显王
33	شېنجىڭۋاڭ	دىڭ	315-320 〃	定	慎靓王
34	نەنۋاڭ	يەن	356-314 〃	延	赧王

م. ب. 475 ـ يىلدىن م. ب. 221 ـ يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا يېغىلىق① (战国) دەۋرى دەپ ئاتىلىدۇ.

---

① «تارىخىي خاتىرىلەر» دىكى «ئالتە بەگلىك يىلنامىسى» م.ب. 476 ـ يىلدىن باشلىنىپ، م.ب. 207 ـ يىلغىچە داۋام قىلغان بولسىمۇ، ئىلمىزنىڭ كۆپىنچە تارىخچىلىرى يېغىلىق دەۋرىنى م.ب. 475 ـ يىلدىن م.ب. 221 ـ يىلغىچە داۋام قىلغان دېگەن كۆز قاراشلىرىنى ئىلگىرى سۈرگۈچىلەرمۇ باردۇر.

12 بەگلەر [جوۋ (周)، چۈنچيۇ (春秋)] خاندانلىرى

بۇ يىلنامە جوۋ (周) خانلىقىنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ، م. ب. 477 ـ يىلغىچە بولغان ئارىلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مىلاددىن 841 يىل بۇرۇنقى خاندانلار "تارىخىي خاتىرىلەر"نىڭ مۇناسىۋەتلىك "تەزكىرىلىرى"گە؛ مىلاددىن بۇرۇن 841 ـ يىلدىن كېيىنكى خاندانلار «تارىخىي خاتىرىلەر"نىڭ "12 بەگلەر يىلنامىسى"گە ئاساسلىنىلدى.

لۇ (鲁) بەگلىكى

جوۋ (周) خانى ۋۇۋاڭنىڭ ئىنىسى گۇڭ دەن (旦) نىڭ ئوغلى بوچىنغا سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەن بەگلىك، فامىلىسى جى (姬)، ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ غەربىي جەنۇب قىسمى. مەركىزى چۈفۇ (ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسىدىكى چۈفۇ (曲阜) ناھىيىسى) ئىدى.

№	بەگلىك ئۇنۋانى	بەگلەرنىڭ ئىسمى	يىلى	姓 名	谥 号
			مىلاددىن بۇرۇن		
1		بوچىن	تەخمىنەن ? -1063	伯禽	
2	كاۋگۇڭ	چيۇ	1059-1062 〃	酋	考公
3	ياڭگۇڭ	شى	1053-1058 〃	熙	炀公
4	يوۋگۇڭ	زەي	1039-1052 〃	宰	幽公
5	ۋېيگۇڭ	فېي	989-1038 〃	濆	魏公
6	لىگۇڭ	چو	952- 988 〃	擢	厉公
7	شيەنگۇڭ	جۇ	920- 951 〃	具	献公
8	جېنگۇڭ	بى	826-①855 〃	濞	真公
9	ۋۇگۇڭ	ئاۋ	816- 825 〃	敖	武公

10	يىگۇڭ	شى	〃	807 ـ 815	戏	懿公
		بويۇ	〃	796 ـ ②806	伯御	
11	شياۋگۇڭ	چېك	〃	769 ـ 795	称	孝公
12	خۇيگۇڭ	فۇخۇاڭ	〃	723 ـ 768	弗湟	惠公
13	يىنگۇڭ	شگۇ	〃	712 ـ 722	息姑	隐公
14	خۇەنگۇڭ	يۈن	〃	694 ـ 711	允	桓公
15	جۇاڭگۇڭ	تۇڭ	〃	662 ـ 693	同	庄公
16	مىنگۇڭ	كەي	〃	660 ـ 661	开	湣公
17	لىگۇڭ	شېن	〃	627 ـ 659	申	厘公
18	ۋېنگۇڭ	شىڭ	〃	609 ـ 626	兴	文公
19	شۈەنگۇڭ	تو	〃	591 ـ 608	倭	宣公
20	چېڭگۇڭ	خېيخۇڭ	〃	573 ـ 590	黑肱	成公
21	شياڭگۇڭ	ۋۇ	〃	542 ـ 572	午	襄公
22	جاۋگۇڭ	چوۋ	〃	510 ـ 541	稠	昭公
23	دىڭگۇڭ	سۇڭ	〃	495 ـ 509	宋	定公
24	ئەيگۇڭ	جياڭ	〃	468 ـ 494	将	哀公

① بۇ ھەقتە "تارىخىي خاتىرىلەر"نىڭ "لۇ بېگى جوۋ گۇڭ تەزكىرىسى"دە ئوخشىماسلىق بار. "تارىخىي خاتىرىلەر"نىڭ 1526 ـ بېتىگە قارالسۇن.

② "تارىخىي خاتىرىلەر"نىڭ "12 بەگلىك يىلنامىسى"دا مىلاددىن بۇرۇن 806 ـ يىلنى لۇ بېگى شياڭگۇڭنىڭ تۇنجى يىلى قىلىپ كۆرسىتىلگەن.

چى (齐) بەگلىكى

جياڭ تەيگۇڭ لۇشاڭغا بىرىلگەن سۇيۇرغال بەگلىك. فامىلىسى جياڭ (姜) . ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ شەرق قىسمى. مەركىزى يىڭچيۇ بولۇپ، ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسىدىكى زىبو شەھىرى ئىدى.

1	تەيگۇڭ	لۇشاڭ①	تەخمىنەن	1078 ـ 1122	吕尚	太公
2	دىڭگۇڭ	جى	〃	1052 ـ 1077	伋	丁公
3	يىگۇڭ	دې	〃	1006 ـ 1051	得	乙公
4	گۇيگۇڭ	سىمۇ	〃	935 ـ 1000	慈母	癸公
5	ئەيگۇڭ	بۇچېن	〃	894 ـ 934	不辰	哀公
6	خۇگۇڭ	جىڭ	〃	860 ـ 893	静	胡公
7	شيەنگۇڭ	شەن	〃	851 ـ 859	山	献公
8	ۋۇگۇڭ	شوۋ	〃	825 ـ 850	寿	武公
9	لىگۇڭ	ۋۇجى	〃	816 ـ 824	无忌	厉公
10	ۋېنگۇڭ	چژ	〃	804 ـ 815	赤	文公
11	چېڭگۇڭ	شو	〃	795 ـ 803	说	成公
12	جۇاڭگۇڭ	شۇ	〃	731 ـ 794	赎	庄公
13	لىگۇڭ	لۇفۇ	〃	698 ـ 730	禄父	厘公
14	شياڭگۇڭ	جۇئەر	〃	686 ـ 697	诸儿	襄公
15	خۇەنگۇڭ	شياۋبەي	〃	643 ـ 685	小白	桓公
16	شياۋگۇڭ	جاۋ	〃	633 ـ 642	昭	孝公
17	جاۋگۇڭ	پەن	〃	613 ـ 632	潘	昭公

① لۇ فامىلىلىكە سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەنلىكى ئۈچۈن، لۇ فامىلە قىلىنغانىدى.

懿公	商人	609—612	〃	شاڭرېن	يىگۇڭ	18
惠公	元	599—608	〃	يۈەن	خۇيگۇڭ	19
顷公	无野	582—598	〃	ۋۇيې	چىڭگۇڭ	20
灵公	环	554—581	〃	خۇەن	لىڭگۇڭ	21
庄公	光	548—553	〃	گۇاڭ	جۇاڭگۇڭ	22
景公	杵臼	490—547	〃	چۇجيۇ	جىڭگۇڭ	23
晏孺子	荼	489—489	〃	تۇ	يەن رۇزى	
悼公	阳生	485—488	〃	ياڭشېڭ	داۋگۇڭ	24
简公	壬	481—484	〃	رېن	جيەنگۇڭ	25
平公	骜	456—480	〃	ئاۋ	پىڭگۇڭ	26

جىن (晋) بەگلىكى

جوۋخانى ۋۇ (武) ۋاڭنىڭ ئوغلى تاڭشۇيۈگە بېرىلگەن سۇيۇرغال-لىق. فامىلىسى جى (姬)، ئورنى هازىرقى سەنشىدە. مەركىزى يى (翼) بولۇپ، هازىرقى سەنشى ئۆلكىسىدىكى يىچىڭ ئىدى.

唐叔	虞		يۈ	تاڭشۇ	1
晋侯	燮		شې	جىنخوۋ	2
武侯	宁族		نىڭزۇ	ۋۇخوۋ	3
成侯	服人		فۇرېن	چېڭخوۋ	4
厉侯	福		فۇ	لىخوۋ	5
靖侯	宜臼	841—858	يىجيۇ	جىڭخوۋ	6
釐侯	司徒	823—840	سىتۇ	لىخوۋ	7
献侯	籍	812—822	جى	شيەنخوۋ	8
穆侯	弗生	785—811	فۇشېڭ	مۇخوۋ	9
	殇叔	781—784	شاڭشۇ		

文侯	仇	746—780	چوۋ	ۋېنخوۋ	10
昭侯	伯	739—745	بو	جاۋخوۋ	11
孝侯	平	724—738	پىڭ	شياۋخوۋ	12
鄂侯	郤	718—723	چۆ	ئېخوۋ	13
哀侯	光	709—717	گۇاڭ	ئەيخوۋ	14
小子侯	小子	706—709	شياۋزى	شياۋزىخوۋ	15
晋侯	湣	679—706	مىن	جىنخوۋ	16
武公	称	677—678	چېڭ	ۋۇگۇڭ	17
献公	诡诸	651—676	گۇيجۇ	شيەنگۇڭ	18
	悼子	651	داۋزى		19
惠公	夷吾	637—650	يىۋۇ	خۇيگۇڭ	20
怀公	圉	637	يۈ	خۇەيگۇڭ	21
文公	重耳	628—636	چۇڭئېر	ۋېنگۇڭ	22
襄公	欢	621—627	خۇەن	شياڭگۇڭ	23
灵公	夷皋	607—620	يىگاۋ	لىنگۇڭ	24
成公	黑臀	600—606	خېيتۈن	چېڭگۇڭ	25
景公	据	581—599	جۈ	جىڭگۇڭ	26
厉公	寿曼	573—580	شوۋمەن	لىگۇڭ	27
悼公	周	558—572	جوۋ	داۋگۇڭ	28
平公	彪	532—557	بياۋ	پىڭگۇڭ	29
昭公	夷	526—531	يى	جاۋگۇڭ	30
顷公	去疾	512—525	چۈجى	چىڭگۇڭ	31
定公	午	475—511	ۋۇ	دىڭگۇڭ	32

چىن (秦) بەگلىكى

چىن بەگلىكى يىڭ (嬴) فامىلىلىك. فېيزى (非子) دىن بۇرۇنقى خانىدانىنى ئېنىقلاش قىيىن. جوۋ (周) خانى شياۋۋاڭ، چىن (هازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى تيەنشۈي شەھىرى) دېگەن يەرنى فېيزىغا سۇيۇرغال قىلىپ، بەرگەچكە، بۇ خانىدان چىن نامى بىلەن ئاتالغاندى.

谥 号	姓 名	يىلى مىلاددىن بۇرۇن	بەگلەرنىڭ ئىسمى	بەگلىك ئۇنۋانى	№
	非子	858–897 تەخمىنەن	فېيزى		1
秦侯		848–857 〃		چىنخوۋ	2
公伯		845–847 〃		گوڭبو	3
	秦仲	822–844 〃	چىنجۇڭ		4
庄公		778–821 〃		جۇاڭگوڭ	5
襄公		766–777 〃		شياڭگوڭ	6
文公		716–765 〃		ۋېنگوڭ	7
宁公		704–715 〃		نىڭگوڭ	8
	出子	689–703 〃	چۇزى		9
武公		678–697 〃		ۋۇگوڭ	10
德公		676–677 〃		دېگوڭ	11
宣公		664–675 〃		شۈەنگوڭ	12
成公		660–663 〃		چېڭگوڭ	13
穆公	任好	621–659 〃	رېنخاۋ	مۇگوڭ	14
康公	䓨	609–620 〃	يىڭ	كاڭگوڭ	15
共公	和	604–608 〃	خې	گوڭگوڭ	16
桓公		577–603 〃		خۇەنگوڭ	17
景公		537–576 〃		جىڭگوڭ	18
哀公		501–536 〃		ئەيگوڭ	19
惠公		491–500 〃		خۇيگوڭ	20
悼公		477–490 〃		داۋگوڭ	21

چۇ (楚) بەگلىكى

چۇ بەگلىكى مى (芈) فامىلىلىك. يۈشيۇڭ (鬻熊) دىن كېيىن شيۇڭ (熊) فامىلىسىنى قوبۇل قىلدى. چۇ بېگى ۋېنۋاڭ دەۋرىدە يىڭ (郢) هازىرقى خۇبېي ئۆلكىسىدىكى جياڭلىڭ ناهىيىسى دېگەن يەرنى مەركەز قىلىشقانىدى.

谥 号	姓 名	يىلى مىلاددىن بۇرۇن	بەگلەرنىڭ ئىسمى	بەگلىك ئۇنۋانى	№
	绎	1079–1115 تەخمىنەن	يى		1
	艾	1053–1078 〃	ئەي		2
	黮	1002–1052 〃	دەن		3
	胜	947–1001 〃	شېڭ		4
	杨	888–946 〃	ياڭ		5
	渠	878–887 〃	چۈ		6
	挚	877 〃	چژ		7
	延	848–876 〃	يەن		8
	勇	838–847 〃	يۇڭ		9

	严	828–837	″	يەن		10
	霜	822–827	″	شۋاك		11
	徇	800–821	″	شۈن		12
	鄂	791–799	″	ئې		13
若敖	义	764–790	″	يى	روئاۋ	14
霄敖	坎	758–763	″	كەن	شياۋ ئاۋ	15
蚡冒	眴	741–757	″	شۈن	فېنماۋ	16
武王	通	690–740	″	تۇڭ	ۋۇ ۋاڭ	17
文王	赀	677–689	″	زى	ۋېنۋاڭ	18
庄敖	囏	672–676	″	شى	جۇاڭئاۋ	19
成王	恽	626–671	″	يۈن	چېڭۋاڭ	20
穆王	商臣	614–625	″	شاڭچېن	مۇۋاڭ	21
庄王	侣	591–613	″	لۈ	جۇاڭۋاڭ	22
共王	审	560–590	″	شېن	گوڭۋاڭ	23
康王	招	545–559	″	جاۋ	كۇاڭۋاڭ	24
郏敖	员	541–544	″	يۈەن	جيا ئاۋ	25
灵王	围	529–540	″	ۋېي	لىڭۋاڭ	26
平王	居	516–528	″	جۈ	پىڭۋاڭ	27
昭王	珍	489–515	″	جېن	جاۋۋاڭ	28
惠王	章	432–488	″	جاڭ	خۈيۋاڭ	29

سۇڭ (宋) بەگلىكى

جوۋ (周) خانى چېڭۋاڭ دەۋرىدە يىن (殷) خانى جوۋ (周) ۋاڭنىڭ ئانا باشقا ئاكىسى ۋېيزى (微子) چى (启) غا سۇڭ دېگەن يەر سۇ يۇرغال قىلىپ بېرىلگەن. فامىلىسى زى (子) بولۇپ، مەركىزى شاڭچيۇ (بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسىدىكى شاڭچيۇ 商丘) ئىدى.

谥号	姓名	يىلى		بەگلەرنىڭ ئىسمى	بەگلىك ئۇنۋانى	№
		مىلادىدىن بۇرۇن				
	微子启	1078–1111	تەخمىنەن	ۋېيزى چى		1
	微仲	1054–1077	″	ۋېيجۇڭ		2
宋公	稽	1001–1053	″	جى	سۇڭگوڭ	3
丁公	申	936–1000	″	شېن	دىڭگوڭ	4
湣公	共	909–935	″	گوڭ	مىنگوڭ	5
炀公	熙	894–908	″	شى	ياڭگوڭ	6
厉公	鲋祀	859–893	″	فۇسى	لىگوڭ	7
厘公	举	831–858	″	جۈ	لىگوڭ	8
惠公	覸	800–830	″	گەن	خۈيگوڭ	9
哀公		800	″		ئەيگوڭ	10
戴公		766–799	″		دەيگوڭ	11
武公	司空	748–765	″	سىكوڭ	ۋۇگوڭ	12
宣公	力	729–747	″	لى	شۋەنگوڭ	13
穆公	和	720–728	″	خې	مۇگوڭ	14
殇公	与弟	711–719	″	يۈيى	شاڭگوڭ	15
庄公	冯	692–710	″	فېڭ	جۇاڭگوڭ	16
湣公	捷	682–691	″	جيې	مىنگوڭ	17
桓公	御说	651–681	″	يۈشو	خۇەنگوڭ	18

襄公	兹父	637—650 ″	زىفۇ	شياڭگوڭ	19
成公	壬臣	620—636 ″	ۋاڭچېن	چېڭگوڭ	20
昭公	杵臼	611—619 ″	چۇجيۇ	جاۋگوڭ	21
文公	鲍	589—610 ″	باۋ	ۋېنگوڭ	22
共公	瑕	576—588 ″	شيا	گوڭگوڭ	23
平公	成	532—575 ″	چېڭ	پىڭگوڭ	24
元公	佐	517—531 ″	زو	يۈەنگوڭ	25
景公	头曼	453—516 ″	تووۋمەن	جىڭگوڭ	26

ۋېي (卫) بەگلىكى

جوۋ (周) ۋۇۋاڭنىڭ ئىنىسى جى فېڭ (姬封) غا بېرىلگەن سۇيۇر-غاللىق. فامىلىسى جى (姬)، مەركىزى چاۋگې (朝歌) ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى چىشيەن (淇 ناھىيىسى) ئىدى.

谥 号	姓 名	يىلى مىلاددىن بۇرۇن	بەگلەرنىڭ ئىسمى	بەگلىك ئۇنۋانى	№
康叔	封	1079—1115 تەخمىنەن	فېڭ	كاڭشۇ	1
康伯		1053—1078 ″		كاڭبو	2
考伯		1017—1052 ″		كاۋبو	3
嗣伯		936—1016 ″		سىبو	4
疌伯		910—935 ″		جيېبو	5
靖伯		895—909 ″		جىڭبو	6
贞伯		867—894 ″		جېنبو	7
顷侯		855—866 ″		چىڭخوۋ	8
厘侯		813—854 ″		لىخوۋ	9
共伯	余	813 ″	يۈ	گوڭبو	10
武公	和	758—812 ″	خې	ۋۇگوڭ	11

庄公	杨	735—757 ″	ياڭ	جۇاڭگوڭ	12
桓公	完	719—734 ″	ۋەن	خۇەنگوڭ	13
宣公	晋	700—718 ″	جىن	شۇەنگوڭ	14
惠公	朔	696—699 ″	شو	خۇيگوڭ	15
	黔牟	688—695 ″	چيەنمۇ		16
惠公	朔	669—687 ″	شو	خۇيگوڭ	15
懿公	赤	660—668 ″	چۇ	يىگوڭ	17
戴公	申	660 ″	شېن	دەيگوڭ	18
文公	毁	635—659 ″	خۇي	ۋېنگوڭ	19
成公	郑	600—634 ″	جېڭ	چېڭگوڭ	20
穆公	遬	589—599 ″	سۇ	مۇگوڭ	21
定公	臧	577—588 ″	زاڭ	دىڭگوڭ	22
献公	衎	559—576 ″	كەن	شيەنگوڭ	23
殇公	狄	547—558 ″	دى	شاڭگوڭ	24
献公	衎	544—546 ″	كەن	شيەنگوڭ	25
襄公	恶	335—543 ″	ئې	شياڭگوڭ	26
灵公	元	493—534 ″	يۈەن	لىڭگوڭ	27
出公	辄	481—492 ″	جې	چۇگوڭ	28
压公	蒯聩	478—480 ″	كۇەيكۇي	جۇاڭگوڭ	29
卫君	起	477 ″	چى	ۋېيجۈن	30

چېن (陈) بەگلىكى

جوۋ (周) خانى ۋۇۋاڭنىڭ شۈن (舜) ئاۋلادى گۇي مەن (妫满)گە بەرگەن سۈيۇرغاللىقى چېن (陈) دېگەن يەردە بولۇپ، فامىلىسى گۇي، مەركىزى ۋەنچيۇ (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى خۋەيياڭ) ئىدى.

№	بەگلىك ئۇنۋانى	بەگلەرنىڭ ئىسمى	يىلى	姓名	谥号
1	خۇگۇڭ	مەن	تەخمىنەن 1122–؟	满	胡公
2	شېنگۇڭ	شىخۇۋ	〃	犀侯	申公
3	شياڭگۇڭ	گاۋياڭ	〃	皋羊	相公
4	شياۋگۇڭ	تۇ	〃	突	孝公
5	شېن گۇڭ	يۈرۇڭ	〃	圉戎	慎公
6	يوۋگۇڭ	نىڭ	832–854 〃	宁	幽公
7	لىگۇڭ	شياۋ	796–831 〃	孝	厘公
8	ۋۇگۇڭ	لىڭ	781–795 〃	灵	武公
9	يىگۇڭ	شو	778–780 〃	说	夷公
10	پىڭگۇڭ	شيې	755–777 〃	燮	平公
11	ۋېنگۇڭ	يۈ	745–754 〃	圉	文公
12	خۇەنگۇڭ	باۋ	707–744 〃	鲍	桓公
13	لىگۇڭ	تا	700–706 〃	他	厉公
14	لىگۇڭ	يۆ	700 〃	跃	利公
15	جۇاڭگۇڭ	لىن	693–699 〃	林	庄公
16	شۈەنگۇڭ	چۇجيۇ	648–692 〃	杵臼	宣公
17	مۇگۇڭ	كۇەن	632–647 〃	款	穆公
18	گۇڭگۇڭ	شو	614–631 〃	朔	共公
19	لىڭگۇڭ	پىڭگو	599–613 〃	平国	灵公
20	چېڭگۇڭ	ۋۇ	569–598 〃	午	成公
21	ئەيگۇڭ	رو	534–568 〃	弱	哀公
22	خۇيگۇڭ	ۋۇ	506–533 〃	吴	惠公
23	خۇەيگۇڭ	ليۇ	502–505 〃	柳	怀公
24	مىنگۇڭ	يۆ	479–501 〃	越	湣公

سەي (蔡) بەگلىكى

جوۋ (周) ۋۇ ۋاڭنىڭ ئىنىسى سەي شۇدۇ (蔡度) غا بېرىلگەن سۈيۇرغاللىق. فەمىلىسى جى (姬)، مەركىزى شاڭسەي (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ شاڭسەي (上蔡) ناھىيىسى) ئىدى.

№	بەگلىك ئۇنۋانى	بەگلەرنىڭ ئىسمى	يىلى مىلاددىن بۇرۇن	姓名	谥号
1	سەيشۇ	دۇ	تەخمىنەن 1109–1122	度	蔡叔
2	سەيجۇڭ	خۇ	1054–1108 〃	胡	蔡仲
3	سەيبو	خۇاڭ	948–1053 〃	荒	蔡伯
4	گۇڭخوۋ		894–947 〃		宫侯
5	لىخوۋ		864–893 〃		厉侯
6	ۋۇخوۋ		838–863 〃		武侯
7	يىخوۋ		810–837 〃		夷侯
8	لىخوۋ	سۇشى	762–809 〃	所事	厘侯
9	گۇڭخوۋ	شىڭ	760–761 〃	兴	共侯
10	دەيخوۋ		750–759 〃		戴侯
11	شۈەنخوۋ	سوفۇ	715–749 〃	措父	宣侯
12	خۇەنخوۋ	فېڭرېن	695–714 〃	封人	桓侯
13	ئەيخوۋ	شيەنۋۇ	675–694 〃	献午	哀侯
14	مۇخوۋ	شى	646–674 〃	肹	穆侯
15	جۇاڭخوۋ	جياۋۇ	612–645 〃	甲午	庄侯
16	ۋېنخوۋ	شېن	592–611 〃	申	文侯
17	جىڭخوۋ	گۇ	543–591 〃	固	景侯
18	لىڭخوۋ	بەن	①531–542 〃	班	灵侯
19	پىڭخوۋ	لۇ	522–528 〃	庐	平侯
20	داۋخوۋ	دۇڭگو	519–521 〃	东国	悼侯
21	جاۋخوۋ	شېن	491–518 〃	申	昭侯
22	چېڭخوۋ	شو	472–490 〃	朔	成侯

ساۋ (曹) بەگلىكى

جوۋ (周) ۋۇۋاڭنىڭ ئىنىسى ساۋشۇ جېندوغا بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق. فامىلىسى جى (姬) ، مەركىزى تاۋچيۇ (ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسىدىكى دىڭتاۋنىڭ غەربىي جەنۇبى) ئىدى.

1	ساۋشۇ .	جېندو	تەخمىنەن 1053_1122	振铎	曹叔
2	ساۋتەيبو		1002_1052 〃		曹太伯
3	جۇڭجۈن	پىڭ	935_1001 〃	平	仲君
4	گۇڭبو	خوۋ	895_934 〃	侯	宫伯
5	شياۋبو	يۈن	865_894 〃	云	孝伯
6	يىبو	شى	835_864 〃	喜	夷伯
7	يۇبو	جياڭ	826_834 〃	疆	幽伯
8	دەيبو	شيەن	796_825 〃	鲜	戴伯
9	خۇيگۇڭ	جۈ	760_795 〃	雉	惠公
10		شىپۇ	760 〃	石甫	
11	مۇگۇڭ	ۋۇ	757_759 〃	武	穆公
12	خۋەنگۇڭ	جۇڭشېڭ	702_756 〃	终生	桓公
13	جۇاڭگۇڭ	شېگۇ	671_701 〃	射姑	庄公
14	لىگۇڭ	يى	662_670 〃	夷	厘公
15	جاۋگۇڭ	بەن	653_661 〃	班	昭公
16	گۇڭگۇڭ	شياڭ	618_652 〃	襄	共公
17	ۋېنگۇڭ	شوۋ	595_617 〃	寿	文公
18	شۋەنگۇڭ	لۇ	578_594 〃	庐	宣公
19	چېڭگۇڭ	فۇ	555_577 〃	负	成公
20	ۋۇگۇڭ	شېڭ	528_554 〃	胜	武公
21	پىڭگۇڭ	شۇ	524_527 〃	须	平公
22	داۋگۇڭ	ۋۇ	515_523 〃	午	悼公
23	شياڭگۇڭ	يې	510_514 〃	野	襄公
24	يىنگۇڭ	تۇڭ	506_509 〃	通	隐公
25	جىڭگۇڭ	لۇ	502_505 〃	路	靖公
26	ساۋبو	ياڭ	487_501 〃	阳	曹伯

جېڭ (郑) بەگلىكى

جوۋ (周) شۋەنۋاڭنىڭ ئانا باشقا ئىنىسى جى يوۋغا بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق. فامىلىسى جى (姬) . مەركىزى جېڭ، ئورنى (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى خۇاشيەن ناھىيىسى). جوۋخانىدانى شەرققە-لوياڭغا كۆچكەندىن كېيىن جېڭ بېگى ۋۇگۇڭ مۇ يېڭى جېڭ بەگلىكى (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى جېڭجوۋ)گە كۆچكەندى.

№	بەگلىك ئۇنۋانى	بەگلەرنىڭ ئىسمى	يىلى مىلاددىن بۇرۇن	姓 名	谥 号
1	خۋەنگۇڭ	يوۋ	771_806	友	桓公
2	ۋۇگۇڭ	جۇەتۇ	744_770	掘突	武公
3	جۇاڭگۇڭ	ۋۇشېڭ	701_743	寤生	庄公
4	جاۋگۇڭ	خۇ	701	忽	昭公
5	لىگۇڭ	تۇ	697_700	突	厉公
4	جاۋگۇڭ	خۇ	695_696	忽	昭公
6		مىن	694	亹	
7		يىڭ	680_693	婴	
5	لىگۇڭ	تۇ	673_679	突	厉公
8	ۋېنگۇڭ	جيې	628_672	捷	文公
9	مۇگۇڭ	لەن	606_627	兰	穆公
10	لىڭگۇڭ	يى	605	夷	灵公
11	شياڭگۇڭ	جيەن	587_604	坚	襄公
12	داۋگۇڭ	فېي	585_586	沸	悼公

成公	睔	571 – 584	گۇن	چېڭگوڭ	13
厘公	侔	566 – 570	يۈن	لىگوڭ	14
简公	嘉	530 – 565	جيا	جيەنگوڭ	15
定公	宁	514 – 529	نىڭ	دىڭگوڭ	16
献公	蚕	501 – 513	چەي	شيەنگوڭ	17
声公	胜	464 – 500	شېڭ	شېنگوڭ	18

يەن (燕) بەگلىكى

جوۋ (周) بىلەن فامىلىداش جاۋگوڭ جى شىگە بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق. مەركىزى جى (姬، بۈگۈنكى بېيجىڭ شەھىرى) ئىدى.

谥号	姓名	يىلى مىلاددىن بۇرۇن	بەگلەرنىڭ ئىسمى	بەگلىك ئۇنۋانى	№
召公	奭	تەخمىنەن 1122 – ؟	شى	جاۋگوڭ	1
惠侯		827 – 864		خۇيخوۋ	10
厘侯		791 – 826		لىخوۋ	11
顷侯		767 – 790		چىڭخوۋ	12
哀侯		765 – 766		ئەيخوۋ	13
郑侯		729 – 764		جېڭخوۋ	14
穆侯		711 – 728		مۇخوۋ	15
宣侯		698 – 710		شۋەنخوۋ	16
桓侯		691 – 697		خۋەنخوۋ	17
庄公		658 – 690		جۇاڭگوڭ	18
襄公		618 – 657		شياڭگوڭ	19
桓公		602 – 617		خۋەنگوڭ	20
宣公		587 – 601		شۋەنگوڭ	21
昭公		574 – 586		جاۋگوڭ	22
武公		555 – 573		ۋۇگوڭ	23

文公		549 – 554		ۋېنگوڭ	24
懿公		544 – 548		يىگوڭ	25
惠公		536 – 543		خۇيگوڭ	26
悼公		529 – 535		داۋگوڭ	27
共公		524 – 528		گۇڭگوڭ	28
平公		505 – 523		پىڭگوڭ	29
简公		493 – 504		جيەنگوڭ	30
献公		465 – 492		شيەنگوڭ	31

يىغىلىق (战国) دەۋرىدىكى بەگلەر خاندانى

"تارىخىي خاتىرىلەر"نىڭ "ئالتە بەگلىك يىلنامىسى"م. ب. 476 - يىلدىن م. ب. 207 - يىلغىچە داۋام قىلىدۇ. يىلنامىمىز م. ب. 476 - يىلدىن م. ب. 221 - يىلغىچە بولغان بەگلەر خاندانىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ يىلنامە "بامبۇك كىتابەلەر يىلنامىسى"غا ھەمدە "تارىخىي خاتىرىلەر"نىڭ "ئالتە بەگلىك يىلنامىسى"، "تارىخىي خاتىرىلەر"نىڭ مۇناسىۋەتلىك تەزكىرىلىرى ھەم كېيىنكى ئالىملار-نىڭ تۈزەتمىلىرىگە ئاساسەن ئىشلەندى.

چىن (秦) بەگلىكى

(چۇنچيۇ دەۋرىدىكى چىن بەگلىكىنىڭ داۋامى)

厉共公		443 – 476		لىگۇڭگوڭ	22
躁公		429 – 442		زاۋگوڭ	23
怀公		425 – 428		خۋەيگوڭ	24

25	لىڭگۇڭ		415 ـ 424		灵公
26	جيەنگۇڭ		406 ـ 414		简公
27	جىڭگۇڭ		394 ـ 405		敬公
28	خۇيگۇڭ		387 ـ 393		惠公
29	چۇگۇڭ		385 ـ 386		出公
30	شيەنگۇڭ		362 ـ 384		献公
31	شياۋگۇڭ		338 ـ 361		孝公
32	خۇيۋېنۋاڭ		311 ـ 337		惠文王
33	ۋۇۋاڭ		307 ـ 310		武王
34	جاۋشياڭۋاڭ		251 ـ 306		昭襄王
35	شياۋ ۋېنۋاڭ		250		文王
36	جۇاڭشياڭۋاڭ	چۇ	247 ـ 249	楚	庄襄王
37	چىن شىخۇاڭ	جېڭ	210 ـ 246	政	始皇帝

ۋېي (魏) بەگلىكى

ۋېي (魏) نىڭ ئەجدادى جى گاۋ (姬高) نىڭ فامىلىسى جى (姬) بولۇپ، جوۋ (周) خاندانى بىلەن فامىلىداشدۇر. جوۋ (خانى) ۋۇۋاڭ جوۋ (纣) غا يۈرۈش قىلغاندا، جى گاۋغا بى (毕) دېگەن يەرنى سۇيۇرغال قىلىپ بەرگەچكە، فامىلىسىنى بى (毕) دەپ ئاتاشتى. كېيىن ئاۋلادى بى ۋەن جىن (بېگى) شيەنگۇڭغا خىزمەت قىلغانلىقى ئۈچۈن، بى ۋەنگە ۋېي (魏) ئېلىنى سۇيۇرغال قىلىپ بېرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن فامىلىسى ۋېي (魏) بولۇپ قالىدۇ. مەركىزى ئەنيى (هازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ شيا (夏) ناھىيىسى) ئىدى.

م. ب. 376-يىلى خەن (韩)، جاۋ (赵) بەگلىكلىرى بىلەن بىرلىكتە جىن (晋) ئېلىنى بۆلۈپ ئالدى، تارىختا بۇ ۋەقەگە "ئۈچ خاندانىڭ جىن ئېلىنى بۆلۈپ ئېلىشى" دېيىلىدۇ.

№	بەگلىك ئۇنۋانى	بەگلەرنىڭ ئىسمى	يىلى (مىلاددىن بۇرۇن)	姓 名	谥 号
1		بى ۋەن		毕万	
2		ۋۇزى		武子	
3		داۋزى		悼子	
4		جياڭ		绛	
5		يىڭ		嬴	
6		شيەنزى		献子	
7		چژ		侈	
8		خۇەنزى		桓子	
9	ۋېنخوۋ	سى①	396 ـ 445	斯	文侯
10	ۋۇخوۋ	جى	370 ـ 395	击	武侯
11	خۇيۋاڭ	يىڭ	318 ـ 369	䓨	惠王
12	شياڭۋاڭ	سى	296 ـ 318	嗣	襄王
13	جاۋۋاڭ	سۇ	277 ـ 295	遬	昭王
14	ئەنلىۋاڭ	يۇ	243 ـ 276	圉	安釐王
15	جىڭمىنۋاڭ	زېڭ	228 ـ 242	增	景湣王
16	ۋېيۋاڭ	جيا	225 ـ 227	假	魏王

① م.ب. 403-يىلى ۋېي (魏)، جاۋ (赵)، خەن (韩) بەگلىكلىرى بەگلىكلەر قاتارىغا كىردى.

خەن (韩) بەگلىكى

خەن (韩) نىڭ ئەجدادى جى (姬) فامىلىلىك بولۇپ، جوۋ (周) خانىدانى بىلەن فامىلىداشدۇر. كېيىن ئۇنىڭ ئەۋلادى جىن (晋) بەگلىكىگە خىزمەت قىلىپ، خەنيۋەن (韩原) دېگەن يەر سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەچكە، خەن (韩) فەمىلىلىك بولۇپ قالدى. مەركىزى پىڭياڭ (ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىدىكى لىنفېن 临汾) شەھىرى ئىدى.

献子	厥		چۆ	شيەنزى	1
宣子	启		چى	شۈەنزى	2
贞子	须		شۈ	جېنزى	3
简子	不信		بۇشىن	جيەنزى	4
庄子	庚		گېڭ	جۇاڭزى	5
康子	虎		خۇ	كاڭزى	6
武子	启章	409 _ 424	چىجاڭ	ۋۇزى	7
景侯	虔	337 _ 408	چيەن	جىڭخوۋ	8
哀侯		375 _ 376		ئەيخوۋ	9
懿侯	若山	363 _ 374	روشەن	يىخوۋ	10
昭侯		333 _ 362		جاۋخوۋ	11
宣惠王		312 _ 332		شۈەنخۇيۋاڭ	12
襄王	仓	296 _ 311	ساڭ	شياڭۋاڭ	13
厘王	咎	273 _ 295	جيۇ	لىۋاڭ	14
桓惠王		239 _ 272		خۇەن خۇيۋاڭ	15
韩王	安	230 _ 238	ئەن	خەنۋاڭ	16

جاۋ (赵) بەگلىكى

جاۋ (赵) بىلەن چىن (秦) نىڭ ئەجدادى بىر. كېيىنكى ئەۋلادى زاۋفۇغا جوۋخانى مۇۋاڭ جاۋچېڭ شەھىرىنى سۇيۇرغال قىلىپ بەرگەچكە، جاۋ فامىلە بولۇپ قالدى. مەركىزى جىنياڭ (ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىدىكى تەييۈەن شەھىرى) ئىدى.

	造父		زاۋفۇ		1
					2
					3
					4
					5
	奄父		يەنفۇ		6
	叔带		شۇدەي		7
					8
					9
					10
	夙		سۇ		11
	共孟		گوڭمېڭ		12
	衰		چۇ		13
	盾		دۇن		14
	朔		شو		15
文子	武		ۋۇ	ۋېنزى	16
景叔	成		چېڭ	جىڭشۇ	17
简子	鞅		ياڭ	جيەنزى	18
襄子	毋鲱	425 _ 475	ۋۇشۇ	شياڭزى	19
桓子		424		خۇەنزى	20
献侯	浣	409 _ 423	خۇەن	شيەنخوۋ	21

烈侯	籍	387_ 408		جى	لېيخوۋ	22
敬侯	章	375_ 386		جاڭ	جىڭخوۋ	23
成侯	种	350_ 374		جوڭ	چېڭخوۋ	24
肃侯	濮	326_ 349		شيې	سۇخوۋ	25
武灵王	雍	299_ 325		يوڭ	ۋۇلىڭۋاڭ	26
惠文王	何	266_ 298		خې	خۇيۋېنۋاڭ	27
孝成王	丹	245_ 265		دەن	شياۋچېڭۋاڭ	28
悼襄王	偃	236_ 244		يەن	داۋشياڭۋاڭ	29
幽穆王	迁	228_ 235		چيەن	يوۋمۇۋاڭ	30
代王	嘉	222_ 227		جيا	دەيۋاڭ	31

چۇ (楚) بەگلىكى

(چۇنچيۇ دەۋرىدىكى چۇ بەگلىكىنىڭ داۋامى)

简王	仲	408_ 431		جوڭ	جيەنۋاڭ	30
声王	当	402_ 407		داڭ	شېڭۋاڭ	31
悼王	疑	381_ 401		يى	داۋۋاڭ	32
肃王	臧	370_ 380		زاڭ	سۇۋاڭ	33
宣王	良夫	340_ 369		لياڭفۇ	شۈەنۋاڭ	34
威王	商	229_ 339		شاڭ	ۋېيۋاڭ	35
怀王	槐	299_ 328		خۇەي	خۇەيۋاڭ	36
顷襄王	横	263_ 298		خېڭ	چىڭشياڭۋاڭ	37
考烈王	元	238_ 262		يۈەن	كاۋلېيۋاڭ	38
幽王	悼	228_ 237		داۋ	يوۋۋاڭ	39
哀王	犹	228		يوۇ	ئەيۋاڭ	40
楚王	负刍	223_ 227		فۇچۇ	چۇ ۋاڭى	41

يەن (燕) بەگلىگى

(چۇنچيۇ دەۋرىدىكى يەن بەگلىكىنىڭ داۋامى)

孝公		455_ 476			شياۋگۇڭ①	32
成公		439_ 454			چېڭگۇڭ	33
文公		415_ 438			ۋېنگۇڭ	34
简公		370_ 414			جيەنگۇڭ	35
桓公		362_ 369			خۇەنگۇڭ	36
成侯	载	333_ 361		زەي	چېڭخوۋ	37
易王		321_ 332			يىۋاڭ	38
燕王	哙	312_ 320		كۇەي	يەنۋاڭ	39
昭王	平	279_ 311		پىڭ	جاۋۋاڭ	40
惠王		272_ 278			خۇيۋاڭ	41
武成王		258_ 271			ۋۇچېڭۋاڭ	42
孝王		255_ 257			شياۋۋاڭ	43
燕王	喜	222_ 254		شى	يەنۋاڭ	44

① بۇ مەلۇمات "بامبۇك كىتابەلەر يىلنامىسى" دىن ئېلىندى. "تارىخىي خاتىرىلەر"نىڭ "بەگلىك يىلنامىسى" غا ئوخشىمايدۇ.

چى (齐) بەگلىكى

(چۇنچيۇ دەۋرىدىكى چى بەگلىكىنىڭ داۋامى)

平公	骜	456_ 480		ئاۋ	پىڭگۇڭ	26
宣公	积	405_ 455		جى	شۈەنگوڭ	27
康公	贷	397_ 404		دەي	كاڭگۇڭ	28

تيەن چى (田齐) بەگلىكى

چى (بېگى) خۇەنگۇڭ زامانىدا چېن (陈) لىگۇڭ گۇي تانىڭ ئوغلى، گۇي ۋەن چى بەگلىكىگە قېچىپ بېرىپ، فامىلىسىنى تيەن (田) گە ئۆزگەرتكەنىدى. ئۇنىڭ ئەۋلادىدىن تيەن خې، ۋېي (魏) ۋېنخوۋ ئارقىلىق جوۋ (周) خانىدىن بەگلىكىنى ئېتىراپ قىلىشنى ئۆتۈنگەچكە، جوۋخانى تيەن خېنى چى (齐) بېگى قىلدى. تارىختا بۇ بەگلىك تيەن چى دەپ ئاتىلىدۇ. مەركىزى لىنزى (临淄 ھازىر- قى شەندۇڭ ئۆلكىسىدىكى لىنزى شەھىرى) ئىدى.

	完			ۋەن		1
	穉			جژ		2
	湣			مىن		3
文子	须无			شۇ ۋۇ	ۋېنزى	4
桓子	无宇			ۋۇ يۇ	خۇەنزى	5
釐子	乞			چى	لىزى	6
成子	常			چاڭ	چېڭزى	7
襄子	盘			پەن	شياڭزى	8
庄子	白			بەي	جۇاڭزى	9
悼子		405 — 410			داۋزى	10
齐侯	和	384 — 404		خې	چى بېگى	11
田侯	剡	375 — 383		يەن	چى بېگى	12
桓公	午	357 — 374		ۋۇ	خۇەنگۇڭ	13
威王	因齐	320 — 356		يىنچى	ۋېيۋاڭ	14
宣王	辟彊	301 — 319		پىجياڭ	شۇەنۋاڭ	15
湣王	地	284 — 300		دى	مىنۋاڭ	16
襄王	法章	265 — 283		فاجاڭ	شياڭۋاڭ	17
齐王	建	221 — 264		جيەن	چى بېگى	18

چىن (秦) خاقانلىقى

م. ب. 221-يىلى چىن بەگلىكى ئالتە بەگلىكنى مۇنقەرز قىلىپ، بىرلەشكەن، كۆپ مىللەتلىك، مەركەزلەشكەن تۈزۈمدىكى مۇستەبىد فېئودال خاقانلىق قۇردى. پايتەختى شيەنياڭ (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى شيەنياڭ شەرقىدە) ئىدى.

庙　号	姓　名	سەلتەنەت يىلى	خاقانلارنىڭ	خاقانلارنىڭ	№
		مىلاددىن بۇرۇن	ئىسمى	ئۇنۋانى	
始皇帝	嬴政	210 — 246	يىڭجېڭ	باش خاقان	1
二世	胡亥	207 — 209	خۇخەي	11-خاقان	2
	子婴	207	زىيىڭ		3

خەن (汉) خاقانلىقى

م. ب. 207-يىلى ليۇ باڭ شيەنياڭغا يۈرۈش قىلىپ، چىن خاقانلىقىنى مۇنقەرز قىلدى. م. ب. 202-يىلى ليۇ باڭ شياڭيۈنى مەغلۇب قىلىپ، خاقان بولدى، چاڭئەن (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى شىئەن شەھىرى)نى پايتەخت قىلدى. تارىختا بۇ خاقانلىق غەربىي خەن (西汉) ياكى ئالدىنقى خەن (前汉) خاقانلىقى دەپ ئاتىلىدۇ.

庙　号	姓　名	سەلتەنەت يىلى	خاقانلارنىڭ	خاقانلارنىڭ	№
		م. ب. ۋە م. ك.	ئىسمى	ئۇنۋانى	
高祖	刘邦	195 — 206	ليۇ باڭ	گاۋزۇ	1
惠帝	刘盈	188 — 194	ليۇ يىن	خۇيدى	2
高后	吕雉	180 — 187	لۇجى	گاۋخانىش	3

文帝	刘恒	157‒ 179		ليۇ خېڭ	ۋېندى	4
景帝	刘启	141‒ 156		ليۇ چى	جىڭدى	5
武帝	刘彻	87‒ 140		ليۇ چې	ۋۇدى	6
昭帝	刘弗陵	74‒ 86		ليۇ فۇلىڭ	جاۋدى ،	7
宣帝	刘询	49‒ 73		ليۇ شۈن	شۈەندى	8
元帝	刘奭	33‒ 48		ليۇ شى	يۈەندى	9
成帝	刘骜	7‒ 32		ليۇ ئاۋ	چېڭدى	10
哀帝	刘欣	1‒ 6		ليۇ شىن	ئەيدى	11
平帝	刘衎	5‒ 1	م . ك.	ليۇ يەن	پىڭدى	12
孺子	刘婴	8‒ 6	〃	ليۇ يىڭ	رۇزىيىڭ	13

شىن (新)

مىلادى سەككىزىنچى يىلى ۋاڭ ماڭ (王莽) تەشكىل قىلغان قىسقا ۋاقىتلىق ھاكىمىيەت.

	王莽	23‒ 9	ۋاڭ ماڭ		
淮阳王	刘玄	25‒ 23	ليۇشۈەن	خۈەييائ بېگى	

خەن (汉) خاندانلىقى

غەربىي خەن خاقانلىقىنىڭ خاقانزادىلىرىدىن ليۇشيۇ، ۋاڭ ماڭنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى دېھقانلار چوڭ قوزغىلىڭى پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، خەن خاقانلىقىنى قايتىدىن تەسىس قىلدى. لوياڭ (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى لوياڭ شەھىرى)نى پايتەخت قىلدى. تارىختا بۇ خاقانلىقنى شەرقىي خەن (东汉) ياكى كېيىنكى خەن (后汉) خاقانلىقى دېيىلىدۇ.

光武帝	刘秀	57‒ 25	م . ك.	ليۇ شيۇ	گۇاڭۇۇدى	1
明帝	刘庄	75‒ 58		ليۇ جۇاڭ	مىڭدى	2
章帝	刘炟	88‒ 76		ليۇ خۇەن	جاڭدى	3
和帝	刘肇	105‒ 89		ليۇ جاۋ	خېدى	4
殇帝	刘隆	106		ليۇ لۇڭ	شاڭدى	5
安帝	刘祜	125‒ 107		ليۇ يوۋ	ئەندى	6
顺帝	刘保	144‒ 126		ليۇ باۋ	شۈندى	7
冲帝	刘炳	145		ليۇ بىڭ	چۇڭدى	8
质帝	刘缵	146		ليۇ زەن	جىردى	9
桓帝	刘志	167‒ 147		ليۇ جىر	خۇەندى	10
灵帝	刘宏	189‒ 168		ليۇ خۇڭ	لىڭدى	11
少帝	刘辩	189		ليۇ بيەن	شاۋدى	12
献帝	刘协	220‒ 189		ليۇ شيې	شيەندى	13

ئۈچ (三国) خانلىق

ۋېي (魏) ، شۇ (蜀) ، ۋۇ (吴) خانلىقلىرىدىن ئىبارەت ئۈچ خانلىق ئەينى ۋاقىتتا سەلتەنەت سۈرگەنلىكى ئۈچۈن، تارىختا "ئۈچ خانلىق" دەپ ئاتىلىدۇ.

ۋېي (魏) خانلىقى

مىلادى 220-يىلى ساۋساۋنىڭ ئوغلى ساۋپىي خەن خاقانلىقىنىڭ ئورنىغا ۋېي خانلىقىنى قۇرۇپ لوياڭنى پايتەخت قىلدى.

庙 号	姓名	سەلتەنەت يىلى مىلاددىن كېيىن	خانلارنىڭ ئىسمى	خانلارنىڭ ئۇنۋانى	№
文帝	曹丕	226－220	ساۋپىي	ۋېندى	1
明帝	曹叡	239－227	ساۋرۇي	مىڭدى	2
劭陵厉公	曹芳	254－240	ساۋفاڭ	شاۋلىڭ لىگۇڭ	3
高贵乡公	曹髦	260－254	ساۋماۋ	گاۋگۈي شياڭگۇڭ	4
元帝	曹奂	265－260	ساۋخۇەن	يۈەندى	5

شۇ (蜀) خانلىقى

مىلادى 221-يىلى لىيۇ بېي شۇ خەن (蜀汉) خانلىقىنى تەسىس قىلىپ، چېڭدۇ (هازىرقى سىچۈەن ئۆلكىسىدىكى چېڭدۇ) شەھىرىنى پايتەخت قىلغان ئىدى.

庙 号	姓 名	سەلتەنەت يىلى مىلاددىن كېيىن	خانلارنىڭ ئىسمى	خانلارنىڭ ئۇنۋانى	№
昭烈帝	刘备	223－ 221	لىيۇ بېي	جاۋلىيېدى	1
后主	刘禅	263－ 223	لىيۇچەن	كېيىنكى خان	2

ۋۇ (吴) خانلىقى

مىلادى 222-يىلى سۈن چۈەن ۋۇ (吴) خانلىقىنى قۇرۇپ، جيەنيې (هازىرقى جياڭسۇ ئۆلكىسى نەنجىڭ) شەھىرىنى پايتەخت قىلغانىدى.

庙 号	姓 名	سەلتەنەت يىلى مىلاددىن كېيىن	خانلارنىڭ ئىسمى	خانلارنىڭ ئۇنۋانى	№
大帝	孙权	252－222	سۈن چۈەن	چوڭ خان	1
侯官侯	孙亮	258－252	سۈن لياڭ	خوۋگۇەنخوۋ	2
景帝	孙休	264－258	سۈن شيۇ	جىڭدى	3
归命侯	孙皓	280－264	سۈن خاۋ	گۈيمىڭخوۋ	4

جىن (晋) خانلىقى

مىلادى 265-يىلى سىمايەن ۋېي خانلىقىنىڭ ئورنىغا جىن خانلىقىنى قۇرۇپ، لوياڭ (هازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى لوياڭ) شەھىرىنى پايتەخت قىلدى. بۇ خانلىقتا تارىختا "غەربىي جىن" (西晋) خانلىقى دەپ ئاتىلىدۇ.

庙 号	姓 名	سەلتەنەت يىلى مىلاددىن كېيىن	خانلارنىڭ ئىسمى	خانلارنىڭ ئۇنۋانى	№
武帝	司马炎	290－265	سىمايەن	ۋۇدى	1
惠帝	司马衷	306－290	سىماجۇڭ	خۈيدى	2
怀帝	司马炽	313－307	سىماجى	خۇەيدى	3
湣帝	司马邺	317－313	سىمايې	مىندى	4

جىن (晋) خاقانلىقى

مىلادى 317 ـ يىلى سىماروي خانلىق تەختىگە ئولتۇرۇپ، 318 ـ يىلى خاقان بولدى، جيەنيې (建业 بۈگۈنكى جياڭسۇ ئۆلكىسىدىكى نەنجىڭ شەھىرى) نى پايتەخت قىلدى. بۇ خاقانلىقتا تارىختا شەرقىي جىن (东晋) خاقانلىقى دېيىلىدۇ.

庙　号	姓　名	سەلتەنەت يىلى مىلاددىن كېيىن	خاقانلارنىڭ ئىسمى	خاقانلارنىڭ ئۇنۋانى	№
元帝	司马睿	323 ـ 317	سىماروي	يۈەندى	5
明帝	司马绍	326 ـ 323	سىماشاۋ	مىڭدى	6
成帝	司马衍	342 ـ 326	سىمايەن	چېڭدى	7
康帝	司马岳	344 ـ 343	سىمايۆ	كاڭدى	8
穆帝	司马聃	361 ـ 345	سىمادەن	مۇدى	9
哀帝	司马丕	365 ـ 362	سىماپېي	ئەيدى	10
海西公	司马奕	371 ـ 366	سىمايى	خەيشىگۇڭ	11
简文帝	司马昱	372 ـ 371	سىمايۇ	جيەنۋېندى	12
孝武帝	司马昌明	396 ـ 373	سىماچاڭمىڭ	شياۋ ۋۇ دى	13
安帝	司马德宗	418 ـ 397	سىمادېزۇڭ	ئەندى	14
恭帝	司马德文	420 ـ 419	سىمادېۋېن	گۇڭدى	15

جەنۇب (南朝) خانلىقلىرى

سۇڭ (宋)، چى (齐)، لياڭ (梁)، چېن (陈) خانلىقلىرىغا تارىختا جەنۇب خانلىقلىرى دېيىلىدۇ.

سۇڭ (宋) خانلىقى

مىلادى 420 ـ يىلى ليۇ يۈ (刘裕) جىن خاقانلىقىنىڭ ئورنىغا سۇڭ خانلىقىنى قۇردى، پايتەختى جيەنيې (建业 بۈگۈنكى جياڭسۇ ئۆلكىسىنىڭ نەنجىڭ شەھىرى) ئىدى.

庙　号	姓　名	سەلتەنەت يىلى مىلاددىن كېيىن	خانلارنىڭ ئىسمى	خانلارنىڭ ئۇنۋانى	№
武帝	刘裕	422 ـ 420	ليۇ يۈ	ۋۇدى	1
少帝	刘义符	424 ـ 423	ليۇ يىفۇ	شاۋدى	2
文帝	刘义隆	453 ـ 424	ليۇ يىلۇڭ	ۋېندى	3
孝武帝	刘骏	464 ـ 454	ليۇ جۈن	شياۋ ۋۇ دى	4
废帝	刘子业	465 ـ 465	ليۇ زىيې	فېيدى	5
明帝	刘彧	472 ـ 465	ليۇ يۈ	مىڭدى	6
苍梧王	刘昱	477 ـ 473	ليۇ يۈ	ساڭۋۇۋاڭ	7
顺帝	刘准	479 ـ 477	ليۇ جۈن	شۈندى	8

چى (齐) خانلىقى

مىلاددىن كېيىن 479 ـ يىلى شياۋ داۋچېڭ (肖道成) سۇڭ (宋) خانلىقىنىڭ ئورنىغا چى (齐) خانلىقىنى قۇرۇپ، جيەنيې (建业 ھازىرقى جياڭسۇ ئۆلكىسىنىڭ نەنجىڭ شەھىرى) نى پايتەخت قىلدى.

庙　号	姓　名	سەلتەنەت يىلى مىلاددىن كېيىن	خانلارنىڭ ئىسمى	خانلارنىڭ ئۇنۋانى	№
高帝	肖道成	482 ـ 479	شياۋ داۋچېڭ	گاۋدى	1
武帝	肖赜	493 ـ 483	شياۋ زې	ۋۇدى	2
郁林王	肖昭业	494	شياۋ جاۋيې	يۈلىنۋاڭ	3
海陵王	肖昭文	494	شياۋ جاۋۋېن	خەيلىڭۋاڭ	4

明帝	肖鸾	498 — 494	شياۋ نەن	مىڭدى	5
东昏侯	肖宝卷	501 — 499	شياۋ باۋجۈەن	دۇڭخۇنخوۇ	6
和帝	肖宝融	502 — 501	شياۋ باۋرۇڭ	خېدى	7

لياڭ (梁) خانلىقى

مىلادى 502 ـ يىلى شياۋ يەن (肖衍) چى خانلىقىنىڭ ئورنىغا لياڭ (梁) خانلىقىنى قۇرۇپ، جيەنيې (建业 ھازىرقى جياڭسۇ ئۆلكىسىدىكى نەنجىڭ شەھىرى)نى پايتەخت قىلدى.

武帝	肖衍	549 — 502	شياۋ يەن	ۋۇدى	1
简文帝	肖钢	551 — 550	شياۋگاڭ	جيەنۋېندى	2
豫章王	肖栋	552 — 551	شياۋ دۇڭ	يۈجاڭۋاڭ	3
元帝	肖绎	555 — 552	شياۋ يى	يۈەندى	4
贞阳侯	肖渊明	555	شياۋ يۈەنمىڭ	جېن ياڭخوۇ	5
敬帝	肖方智	557 — 555	شياۋ فاڭجر	جىڭدى	6

چېن (陈) خانلىقى

مىلادى 557 ـ يىلى چېن باشيەن (陈霸先) لياڭ خانلىقىنىڭ ئورنىغا چېن (陈) خانلىقىنى قۇرۇپ، جيەنيې (建业 ھازىرقى جياڭسۇ ئۆلكىسىدىكى نەنجىڭ شەھىرى)نى پايتەخت قىلدى.

武帝	陈霸先	559 — 557	چېن باشيەن	ۋۇدى	1
文帝	陈蒨	566 — 560	چېن شى	ۋېندى	2
临海王	陈伯宗	568 — 567	چېن بوزۇڭ	لىنخەيۋاڭ	3
宣帝	陈顼	582 — 569	چېن شۇ	شۈەندى	4
后主	陈叔宝	589 — 583	چېن شۇباۋ	كېيىنكى خان	5

كېيىنكى لياڭ (梁) خانلىقى

مىلادى 555 ـ يىلى شياۋ چا (肖詧) كېيىنكى لياڭ (梁) خانلىقىنى قۇرۇپ، جياڭلىڭ (江陵 ھازىرقى خۇبېي ئۆلكىسىدىكى جياڭلىڭ) ناھىيىسىنى پايتەخت قىلغانىدى.

明宣	肖詧	562 — 555	شياۋ چا	شۈەندى	7
帝帝	肖岿	585 — 562	شياۋ كۈي	مىڭدى	8
莒公	肖琮	587 — 586	شياۋ سۇڭ	جۈگۇڭ	9

شىمال (北朝) خانلىقلىرى

شىمالىي ۋېي (北魏)، شەرقىي ۋېي (东魏)، غەربىي ۋېي (西魏)، شىمالىي چى (北齐)، شىمالىي جوۋ (北周) خانلىقلىرىغا تارىختا «شىمال خانلىقلىرى» دەپ ئاتىلىدۇ.

شىمالىي ۋېي (北魏) خانلىقى

مىلادى 386 ـ يىلى سىيانبىلاردىن توباگۈي (拓跋珪) شىمالىي ۋېي خانلىقىنى قۇرۇپ، شېڭلې (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىنىڭ خېلىنگېر ناھىيىسى)نى پايتەخت قىلدى. شياۋ ۋېندى توباخۇڭ

سەلتەنەت دەۋرىدە پايتەختنى لوياڭغا كۆچۈرۈپ، توبا نامىنى يۈەن (元) گە ئۆزگەرتتى. تارىختا بۇنىڭغا شىمالىي ۋېي (北魏) خانلىقى دېيىلىدۇ.

庙 号	姓 名	سەلتەنەت يىلى مىلاددىن كېيىن	خانلارنىڭ ئىسمى	خانلارنىڭ ئۇنۋانلىرى	№
道武帝	拓跋珪	409_386	توباگۇي	داۋ ۋۇ دى	1
明元帝	拓跋嗣	423_409	توباس	مىڭيۈەندى	2
太武帝	拓跋焘	452_424	توباتاۋ	تەيۋۇدى	3
南安王	拓跋余	452	توبايۇ	نەنئەنۋاڭ	4
文成帝	拓跋浚	465_452	توباجۈن	ۋېنچېڭدى	5
献文帝	拓跋弘	471_466	توباخۇڭ	شيەنۋېندى	6
孝文帝	拓跋宏	499_471	توباقۇڭ يۈەن قۇڭ	شياۋۋېندى	7
宣武帝	元恪	515_500	يۈەن كې	شۈەنۋۇدى	8
孝明帝	元诩	528_516	يۈەن شۈ	شياۋمىڭدى	9
孝庄帝	元子攸	530_528	يۈەن زىيۇ	شياۋجۇاڭدى	10
东海王	元晔	531_530	يۈەن يې	دۇڭخەيۋاڭ	11
节闵帝	元恭	532_531	يۈەن گۇڭ	جيېمىندى	12
安定王	元朗	531_532	يۈەن لاڭ	ئەندىڭۋاڭ	13
孝武帝	元修	534_532	يۈەن شيۇ	شياۋۋۇدى	14

شەرقىي ۋېي (东魏) خانلىقى

مىلادى 534 ـ يىلى يۈەن شەنجيەن يې (邺 ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ سىشيەن (磁县) ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى سەنتەي كەنتىدە) دېگەن جايدا ۋېي خانلىقىنى قۇردى. تارىختا بۇ خانلىققا "شەرقىي ۋېي" خانلىقى دېيىلىدۇ.

孝静帝	元善见	550_534	يۈەن شەنجيەن	شياۋ جىڭدى	15

غەربىي ۋېي (西魏) خانلىقى

مىلادى 535 ـ يىلى يۈەن باۋجۈ چاڭئەن (长安 ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىئەن شەھىرى)دە قۇرغان ۋېي خانلىقى. تارىختا بۇ خانلىققا "غەربىي ۋېي" (西魏) خانلىقى دېيىلىدۇ.

文帝	元宝炬	551_535	يۈەن باۋجۈ	ۋېندى	16
废帝	元钦	554_552	يۈەن چىن	فېيدى	17
恭帝	元廓	556_554	يۈەن كو	گۇڭدى	18

شىمالىي چى (北齐) خانلىقى

مىلادى 550 ـ يىلى گاۋياڭ (高洋) شەرقىي ۋېي (东魏) خانلىقىنىڭ ئورنىغا چى (齐) خانلىقىنى قۇرۇپ، يې (邺 ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ سىشيەن (磁县) ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى سەنتەي كەنتىدە) دېگەن جايدا چى (齐) خانلىقىنى قۇردى. تارىختا بۇ خانلىققا شىمالىي چى (北齐) دېيىلىدۇ.

文宣帝	高洋	559_550	گاۋ ياڭ	ۋېنشۈەندى	1
废帝	高殷	560	گاۋ يىن	فېيدى	2
孝昭帝	高演	561_560	گاۋ يەن	شياۋجاۋدى	3
武成帝	高湛	565_561	گاۋ جەن	ۋۇچېڭدى	4
温公	高纬	577_565	گاۋ ۋېي	ۋېنگۇڭ	5
安德王	高延宗	576	گاۋ يەنزۇڭ	ئەندېۋاڭ	6
幼王	高恒	577	گاۋ خېڭ	بالا خان	7

شىمالىي جوۋ (北周) خانلىقى

مىلادى 557-يىلى شىيانبىلاردىن يۈ ۋېنجۆ غەربىي ۋېي (西魏) خانلىقىنىڭ ئورنىغا جوۋ (周) خانلىقىنى قۇرۇپ، چاڭئەن (长安 ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى شىئەن شەھىرى)نى پايتەخت قىلدى. تارىختا بۇنىڭغا "شىمالىي جوۋ" (北周) خانلىقى دېيىلىدۇ.

闵帝	宇文觉	557	يۈ ۋېنجۆ	مىندى	1
明帝	宇文毓	560－557	يۈ ۋېنيۈ	مىڭدى	2
武帝	宇文邕	578－561	يۈ ۋېنيۇڭ	ۋۇدى	3
宣帝	宇文赟	579	يۈ ۋېنيۈن	شۈەندى	4
静帝	宇文衍	581－579	يۈ ۋېنيەن	جىڭدى	5

سۈي (隋) خاقانلىقى

مىلادى 581-يىلى ياڭ جيەن (杨坚) شىمالىي جوۋ (北周) خانلىقىنىڭ ئورنىغا سۈي (隋) خاقانلىقىنى قۇرۇپ، چاڭئەن (长安 ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىئەن شەھىرى)نى پايتەخت قىلدى.

庙号	姓名	سەلتەنەت يىلى (مىلاددىن كېيىن)	خاقانلارنىڭ ئىسمى	خاقانلارنىڭ ئۇنۋانى	
文帝	杨坚	604－581	ياڭ جيەن	ۋېندى	1
炀帝	杨广	617－605	ياڭ گۇاڭ	ياڭدى	2
恭帝	杨侑	618－617	ياڭ يوۋ	گۇڭدى	3

تاڭ (唐) خاقانلىقى

مىلادى 618-يىلى لى يۈەن (李渊) سۈي (隋) خاقانلىقىنىڭ ئورنىغا تاڭ (唐) خاقانلىقىنى قۇرۇپ، چاڭئەن (长安 ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىئەن)نى پايتەخت قىلدى.

庙号	姓名	سەلتەنەت يىلى (مىلاددىن كېيىن)	خاقانلارنىڭ ئىسمى	خاقانلارنىڭ ئۇنۋانى	№
高祖	李渊	626－618	لى يۈەن	گاۋزۇ	1
太宗	李世民	649－627	لى شىمىن	تەيزۇڭ	2
高宗	李治	683－650	لى جى	گاۋزۇڭ	3
中宗	李显	684	لى شيەن	جۇڭزۇڭ	4
睿宗	李旦	684	لى دەن	رۇيزۇڭ	5

ۋۇجوۋ

则天后	武曌	705－684	ۋۇجاۋ①	تاڭ خاقانچەسى زېتيەن خانىش	
中宗	李显	710－705	لى شيەن	جۇڭزۇڭ	4
温王	李重茂	710	لى چۇڭماۋ	ۋېنۋاڭ	6

① ۋۇجاۋ (武曌) — تاڭ خاقانى گاۋزۇڭنىڭ خانىشى بولۇپ، زېتيەن خانىش دېيىلەتتى. مىلادى 683-يىلى گاۋزۇڭ ئۆلدى. 684-يىلى زېتيەن خانىش خاقانلىقنىڭ ۋاقىتلىق ئىدارەسىنى ئۈستىگە ئالدى.

مىلادى 690-يىلى خاقانچە لىقىنى ئىلان قىلىپ، خاقانلىقنىڭ نامىنى جوۋغا (周) ئۆزگەرتتى. بۇنىڭغا تارىختا ۋۇ-جوۋ (武周) دېيىلىدۇ.

庙号	姓名		ئىسمى	ئۇنۋانى	№
睿宗	李旦	712-710	لى دەن	رۇيزۇڭ	5
玄宗	李隆基	756-712	لى لۇڭجى	شۈەنزۇڭ	7
肃宗	李亨	763-756	لى خېڭ	سۇزۇڭ	8
代宗	李豫	779-763	لى يۈ	دەيزۇڭ	9
德宗	李适	805-780	لى شى	دېزۇڭ	10
顺宗	李诵	805	لى سۇڭ	شۈنزۇڭ	11
宪宗	李纯	820-806	لى چۈن	شيەنزۇڭ	12
穆宗	李恒	824-821	لى خېڭ	مۇزۇڭ	13
敬宗	李湛	827-825	لى جەن	جىڭزۇڭ	14
文宗	李昂	840-827	لى ئاڭ	ۋېنزۇڭ	15
武宗	李瀍	846-841	لى چەن	ۋۇزۇڭ	16
宣宗	李忱	860-847	لى چېن	شۈەنزۇڭ	17
懿宗	李漼	874-860	لى سۈي	يىزۇڭ	18
僖宗	李儇	888-874	لى خۇەن	شىزۇڭ	19
昭宗	李晔	904-889	لى يې	جاۋزۇڭ	20
昭宣帝	李柷	907-905	لى چۇ	جاۋشۈەندى	21

بەش خاندانلىق (五代)

كېيىنكى لياڭ (后梁)، كېيىنكى تاڭ (后唐)، كېيىنكى جىن (后晋)، كېيىنكى خەن (后汉)، كېيىنكى جوۋ (后周) خانلىقلىرىغا تارىختا "بەش خاندانلىق" دەپ ئاتىلىدۇ.

كېيىنكى لياڭ (后梁) خانلىقى

مىلادى 907 ـ يىلى جۇۋېن (朱温) تاڭ خاقانلىقىنىڭ ئورنىغا لياڭ خانلىقىنى قۇرۇپ، بىيەنلياڭ (汴梁 ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى كەيفېڭ شەھرى)نى پايتەخت قىلدى، تارىختا بۇنىڭغا كېيىنكى لياڭ (后梁) خانلىقى دېيىلىدۇ.

庙　号	姓　名	سەلتەنەت يىلى	خانلارنىڭ	خانلارنىڭ	№
		مىلاددىن كېيىن	ئىسمى	ئۇنۋانى	
太　祖	朱　温	912-907	جۇۋېن	تەيزۇ	1
庶　人	朱友珪	913	جۇيوۋگۈي	شۇرېن	2
末　帝	朱友贞	923-913	جۇيوۋجېن	مودى	3

كېيىنكى تاڭ (后唐) خانلىقى

مىلادى 923 ـ يىلى شاتو تۈركلىرىدىن لى سۈنشۈ (李存勗) كېيىنكى لياڭ (后梁) خانلىقىنى يوقىتىپ، 'تاڭ' (唐) خانلىقىنى قۇردى' پايتەختى لوياڭ (洛阳 ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى لوياڭ شەھرى) ئىدى. تارىختا شاتولار قۇرغان بۇ خانلىقا كېيىنكى تاڭ (后唐) خانلىقى دېيىلىدۇ.

庙　号	姓　名	سەلتەنەت يىلى	خانلارنىڭ	خانلارنىڭ	№
		مىلاددىن كېيىن	ئىسمى	ئۇنۋانى	
庄　宗	李存勗	926-923	لى سۈنشۈ	جۇاڭزۇڭ	1
明　宗	李嗣源	933-926	لى سىيۈەن	مىڭزۇڭ	2
闵　帝	李从厚	934	لى سۇڭخوۋ	مىندى	3
潞　王	李从珂	936-934	لى سۇڭكې	لۇۋاڭ	4

كېيىنكى جىن (后晋) خانلىقى

مىلادى 936-يىلى قىتانلار شاتو تۈركلىرىدىن شى جىڭتاڭنى خان قىلىپ، خانلىقىنى جىن (晋) دەپ ئاتىدى. دالياڭ (大梁 ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى كەيفېڭ شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالى)نى پايتەخت قىلدى. تارىختا بۇ خانلىقنى "كېيىنكى جىن" (后晋) خانلىقى دېيىلىدۇ.

1	گاۋزۇ	شى جىڭتاڭ	941–936	石敬瑭	高　祖
2	چۇدى	شى جۇڭگۈي	946–942	石重贵	出　帝

كېيىنكى خەن (后汉) خانلىقى

مىلادى 947-يىلى شاتو تۈركلىرىدىن لىۇ جىيۈەن جىن (晋) خانلىقىنىڭ ئورنىغا خەن (汉) خانلىقىنى قۇرۇپ، بيەنلياڭ (ھازىرقى كەيفېڭ) شەھىرىنى پايتەخت قىلغانىدى. تارىختا بۇ خانلىقنى "كېيىنكى خەن" (后汉) خانلىقى دېيىلىدۇ.

1	گاۋزۇ	لىۇجىيۈەن	948–947	刘知远	高　祖
2	يىندى	لىۇ چېڭيوۋ	950–948	刘承祐	隐　帝

كېيىنكى جوۋ (后周) خانلىقى

مىلادى 951-يىلى گوۋېي كېيىنكى خەن خانلىقىنى مۇنقەرز قىلىپ، جوۋ (周) خانلىقىنى قۇردى. پايتەختى بيەن (汴 ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى كەيفېڭ شەھىرى) ئىدى. تارىختا بۇ خانلىقنى "كېيىنكى جوۋ" (后周) خانلىقى دېيىلىدۇ.

1	تەيزۇ	گوۋېي	954–951	郭　威	太　祖
2	شىزۇڭ	چەي رۇڭ	959–954	柴　荣	世　宗
3	گۇڭدى	گوزۇڭشۈن	960–959	郭宗训	恭　帝

سۇڭ (شىمالىي سۇڭ) 宋 (北宋) خانلىقى

مىلادى 960-يىلى جاۋكۇاڭيىن (赵匡胤) كېيىنكى جوۋ (后周) خانلىقىنىڭ ئورنىغا سۇڭ (宋) خانلىقىنى قۇردى. پايتەختى كەيفېڭ (开封 ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى كەيفېڭ) شەھىرى ئىدى. تارىختا بۇ خانلىقنى "شىمالىي سۇڭ" (北宋) خانلىقى دېيىلىدۇ.

№	خانلارنىڭ ئۇنۋانى	خانلارنىڭ ئىسمى	سەلتەنەت يىلى مىلاددىن كېيىن	姓　名	庙　号
1	تەيزۇ	جاۋ كۇاڭيىن	976–960	赵匡胤	太　祖
2	تەيزۇڭ	جاۋ گۇاڭيى	997–976	赵光义	太　宗
3	جېنزۇڭ	جاۋ خېڭ	1022–998	赵　恒	真　宗
4	رېنزۇڭ	جاۋ جېن	1063–1023	赵　祯	仁　宗
5	يىڭزۇڭ	جاۋ شۇ	1067–1064	赵　曙	英　宗
6	شېنزۇڭ	جاۋ شۈ	1085–1068	赵　顼	神　宗
7	جېزۇڭ	جاۋ شۈ	1100–1086	赵　煦	哲　宗
8	خۇيزۇڭ	جاۋ جى	1125–1101	赵　佶	徽　宗
9	چىنزۇڭ	جاۋخۇەن	1127–1126	赵　桓	钦　宗

سۇڭ (جەنۇبىي سۇڭ) 宋 (南宋) خانلىقى

مىلادى 1126-يىلى جىن قوشۇنلىرى كەيفېڭگە بېسىپ كىردى، مىلادى 1127-يىلى جاۋگوۋ (赵构) نەنجىڭ (南京 ھازىرقى خېنەن شاڭچيۇ (商丘) شەھىرى) دە خانلىق تەختىگە ئولتۇردى. مىلادى

1138-يىلى پايتەختنى لىنئەن (临安 ھازىرقى جېجياڭ ئۆلكىسىدىكى خاڭجۇ) شەھىرىگە كۆچۈردى. تارىختا بۇ خانلىققا جەنۇبىي سۇڭ (南宋) خانلىقى دېيىلىدۇ.

№	خانلارنىڭ ئۇنۋانى	خانلارنىڭ ئىسمى	سەلتەنەت يىلى ملاددىن كېيىن	姓名	庙号
10	گاۋزۇڭ	جاۋ گۇۋ	1162–1127	赵构	高宗
11	شياۋزۇڭ	جاۋ شېن	1189–1163	赵昚	孝宗
12	گۇاڭزۇڭ	جاۋ دۇن	1194–1190	赵惇	光宗
13	نىڭزۇڭ	جاۋ كۇۋ	1224–1195	赵扩	宁宗
14	لىزۇڭ	جاۋ يۈن	1264–1225	赵昀	理宗
15	دۇزۇڭ	جاۋ جى	1274–1265	赵禥	度宗
16	گۇڭدى	جاۋ شيەن	1276–1275	赵㬎	恭帝
17	دۇەنزۇڭ	جاۋ شى	1278–1276	赵昰	端宗
18	دىبىڭ	جاۋ بىڭ	1279–1278	赵昺	帝昺

قىتان (契丹) لياۋ (辽) لار خانلىقى

مىلادى 907-يىلى قىتانلارنىڭ باشلىقى يەل ئاباۋگى قىتانلار خانلىقىنى قۇردى. مىلادى 947-يىلى خانلىقنىڭ نامى لياۋغا ئۆزگەرتىلدى. مىلادى 982-يىلى قىتانلار دەپ ئاتالدى. مىلادى 1066-يىلى قايتا لياۋغا ئۆزگەرتىلدى. پايتەختى لىنخۇاڭ (临潢 ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىنىڭ بالىنيوۋ ئايمىقى) ئىدى.

№	خانلارنىڭ ئۇنۋانى	خانلارنىڭ ئىسمى	سەلتەنەت يىلى ملاددىن كېيىن	姓名	庙号
1	تەيزۇ	يەل ئاباۋگى	926–907	耶律阿保机	太祖
2	تەيزۇڭ	يەل دېگان	947–927	耶律德光	太宗
3	شىزۇڭ	يەل ئۇيۇ	951–947	耶律兀欲	世宗
4	مۇزۇڭ	يەل شۇلۇ	969–951	耶律述律	穆宗
5	جىڭزۇڭ	يەل شان	983–969	耶律贤	景宗
6	شېڭزۇڭ	يەل لۇڭشۇ	1031–983	耶律隆绪	圣宗
7	شىڭزۇڭ	يەل زۇڭجېن	1055–1031	耶律宗真	兴宗
8	داۋ زۇڭ	يەل قۇنجى	1101–1055	耶律洪基	道宗
9	تيەن زودى	يەل يانشى	1125–1011	耶律延禧	天祚帝

غەربىي قىتانلار (西辽) خانلىقى

جىن (金) خانىدانى قىتانلارنى مۇنقەرز قىلىش ئەرپىسىدە يەل تاش بىر تۈركۈم قىتانلارنى باشلاپ غەربكە كۆچتى. مىلادى 1124-يىلى ھاكىمىيەت قۇردى. پايتەختى قۇزئوردا ئىدى. تارىختا بۇ خانلىققا غەربىي قىتانلار (غەربىي لياۋ) خانلىقى دەپ ئاتىلىدۇ.

№	خانلارنىڭ ئۇنۋانى	خانلارنىڭ ئىسمى	سەلتەنەت يىلى ملاددىن كېيىن	姓名	庙号
1	دېزۇڭ	يەل تاش	1143–1124	耶律大石	德宗
2	گەنتيەن خانىش	شياۋ خانىم	1150–1144	肖氏	感天后
3	رېنزۇڭ	يەلىيل	1163–1151	耶律夷列	仁宗
4	چېڭتيەن خانىش	يەل خانىم	1177–1164	耶律氏	承天后
5	كېيىنكى خان	يەل جىگلۇق	1211–1178	耶律直古鲁	末主

جىن (金 جۇرجىتلەر) خاقانلىقى

مىلادى 1115 - يىلى جۇرجىتلەر (女真) نىڭ باشلىقى ئاگۇدا (阿骨打) جىن (金) خاقانلىقىنى قۇردى، پايتەختى خۇينىڭ (会宁 ھازىرقى خېيلۇڭجياڭ ئۆلكىسىدىكى ئاچېڭنان) شەھىرى ئىدى. مىلادى 1152 - يىلى پايتەختنى جۇڭدۇ (بۈگۈنكى بېيجىڭ) شەھىرىگە كۆچۈردى. مىلادى 1214 - يىلى پايتەختنى بىيەنجىڭ (汴京 خېنەن ئۆلكىسى كەيفېڭ شەھىرى)گە يۆتكىدى.

太祖	完颜旻	1123 — 1115	ۋەن يەنمىن - ۋەن يەن ئاگۇدا	تەيزۇ	1
太宗	完颜晟	1135 — 1123	ۋەن يەن شېڭ - ئۇچىماي	تەيزۇڭ	2
熙宗	完颜亶	1149 — 1135	ۋەنيەن دەن - ۋەنيەن قاسى	شىزۇڭ	3
海陵王	完颜亮	1161 — 1149	ۋەنيەن لياڭ - ۋەنيەن دىنەيگۇ	خەيلىڭۋاڭ	4
世宗	完颜雍	1189 — 1161	ۋەنيەن يۇڭ - ۋەنيەن مارۇ	شىزۇڭ	5
章宗	完颜景	1208 — 1190	ۋەنيەن جىڭ - ۋەنيەن ماداگ	جاڭزۇڭ	6
卫绍王	完颜永济	1213 — 1209	ۋەنيەن يۇڭجى - ۋەنيەن يۇڭجى	ۋېيشاۋۋاڭ	7
宣宗	完颜珣	1223 — 1213	ۋەنيەن شۈن - ۋەنيەن ئۇدۇ	شۈەنزۇڭ	8
哀宗	完颜守绪	1234 — 1224	ۋەنيەن شوۋشۈ - ۋەنيەن نىڭجاس	ئەيزۇڭ	9
末帝	完颜承麟	1234 — 1234	ۋەنيەن چېڭلىن	كېيىنكى خان	10

موڭغۇل (蒙古) يۈەن (元) خاقانلىقى

مىلادى 1206 - يىلى موڭغۇل شىمالىي قەبىلىسىنىڭ باشلىقى بورتجىگىن تىمۇچىن موڭغۇل خاقانلىقىنى قۇردى. مىلادى 1235 - يىلى قاراقۇرۇم (哈拉和林) نى پايتەخت قىلدى. مىلادى 1260 - يىلى قۇبىلايخان كەيپىڭ (كېيىن يۇقىرى پايتەخت 上都) گە ئۆزگەرتتى، ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىنىڭ جېڭلەن چىغولغان دائىرىسى)دە تەختكە چىقتى. مىلادى 1271 - يىلى خاقانلىق نامىنى يۈەن (元) گە ئۆزگەرتتى. كېيىن پايتەختنى خانبالىق (ھازىرقى بېيجىڭ)قا كۆچۈردى.

庙号	姓名	سەلتەنەت يىلى مىلاددىن كېيىن	خاقانلارنىڭ ئىسمى	خاقانلىق ئۇنۋانى	№
太祖	铁木真	1227 — 1206	تىمۇچىن	تەيزۇ	1
睿宗	拖雷	1228	تولى	رۇيزۇڭ	2
太宗	窝阔台	1241 — 1229	ئۆگداي	تەيزۇڭ	3
太宗后	乃马真氏	1245 — 1242	نەيما چىن خانىش	تەيزۇڭ خانىش	4
定宗	贵由	1248 — 1246	گۈيۈك	دىڭزۇڭ	5
定宗后	斡兀	1250 — 1249	ۋوۋۇ	دىڭزۇڭ خانىش	6
宪宗	蒙哥	1260 — 1251	مۆڭكا	شيەنزۇڭ	7
世祖	忽必烈	1294 — 1260	قۇبىلاي	شىزۇ	8
成宗	铁木耳	1307 — 1295	تۆمۈر	يۈەن چېڭزۇڭ	9
武宗	海山	1311 — 1308	قايشان	ۋۇزۇڭ	10

11	رېنزۇڭ	ئەيىۇلبالبادا	1320–1312	爱育黎拔力八达	仁宗
12	يىڭزۇڭ	شۇدىبالا	1323–1321	硕德八剌	英宗
13	تەيدىڭ قاغان	ئېسەن تۆمۈر	1328–1324	也孙铁木耳	泰定帝
14	بالاقاغان	ئاسۇجىبا	1328	阿速吉八	幼主
15	مىڭزۇڭ	خېشىلىسۇ	1329	和世琜	明宗
16	ۋېنزۇڭ	تۇ تۆمۈر	1332–1328	图铁木耳	文宗
17	نىڭزۇڭ	ئىلىنجىبان	1332	懿宁质班	宁宗
18	شۇندى	توقا تۆمۈر	1368–1333	妥懽铁木耳	顺帝

مىڭ (明) خاقانلىقى

مىلادى 1368-يىلى جۇيۈەنجاڭ (朱元璋) موڭغۇل (元) خاقانلىقىنى مۇنقەرز قىلىپ، مىڭ (明) خاقانلىقىنى قۇردى، جيەنكاڭ (ھازىرقى جياڭسۇ نەنجىڭ شەھىرى)نى پايتەخت قىلدى. 1409-يىلى مىڭ خاقانى چېڭزۇ جۇدى (朱棣) پايتەختنى بېيجىڭ (ھازىرقى بېيجىڭ)غا كۆچۈردى.

№	خاقانلارنىڭ ئۇنۋانى	خاقانلارنىڭ ئىسمى	سەلتەنەت يىلى مىلادىدىن كېيىن	姓名	庙号
1	تەيزۇ	جۇ يۈەنجاڭ	1398–1368	朱元璋	太祖
2	خۇيدى	جۇ يۈنۋېن	1402–1399	朱允炆	惠帝
3	چېڭزۇ	جۇ دى	1424–1402	朱 棣	成祖
4	رېنزۇڭ	جۇ گاۋجى	1425	朱高炽	仁宗
5	شۈەنزۇڭ	جۇ جەنجى	1435–1426	朱瞻基	宣宗
6	يىڭزۇڭ	جۇ چىجېن	1449–1436	朱祁镇	英宗

7	دەيزۇڭ	جۇ چىيۇ	1456–1450	朱祁钰	代宗
6	يىڭزۇڭ	جۇ چىجېن	1464–1457	朱祁镇	英宗
8	شيەنزۇڭ	جۇ جيەنشېن	1487–1465	朱见深	宪宗
9	شياۋزۇڭ	جۇ يوۋتاڭ	1505–1488	朱祐樘	孝宗
10	ۋۇزۇڭ	جۇ خوۋجاۋ	1521–1506	朱厚照	武宗
11	شىزۇڭ	جۇ خوۋسۇڭ	1566–1522	朱厚熜	世宗
12	مۇزۇڭ	جۇ زەيخوۋ	1572–1567	朱载垕	穆宗
13	شېنزۇڭ	جۇ يىجۈن	1620–1573	朱翊钧	神宗
14	گۇاڭزۇڭ	جۇ چاڭلو	–1620	朱常洛	光宗
15	شىزۇڭ	جۇ يوۋشياۋ	1627–1621	朱由校	熹宗
16	سىزۇڭ	جۇ يوۋجيەن	1644–1628	朱由检	思宗

جەنۇبىي مىڭ (南明) خانلىقلىرى

مىلادى 644-يىلى مانجۇر قوشۇنلىرى بېيجىڭنى بېسىپ ئېلىش بىلەن مىڭ خاندانلىقى مۇنقەرز بولدى. مىڭ خانزادىلىرى ئارقا-ئارقىدىن جەنۇبدا قىسقا ئۆمۈرلۈك بىر نەچچە ھاكىمىيەت قۇرۇشقاندى. تارىختا بۇ خانلىقلارغا "جەنۇبىي مىڭ خانلىقلىرى" دېيىلىدۇ.

1	فۇۋاڭ	جۇ يوۋسۇڭ	1645	朱由崧	福王
2	تاڭ ۋاڭ	جۇ لىجيەن	1646–1645	朱聿键	唐王
3		جۇ لىيۇ	1646	朱聿𨮁	
4	لۇۋاڭ	جۇ يىخەي	1655–1646	朱以海	鲁王
5	گۇيۋاڭ	جۇ يوۋلاڭ	1661–1647	朱由榔	桂王
6	خۇەيۋاڭ	جۇ چاڭچىڭ	1648	朱常清	淮王

چىڭ (清) خاقانلىقى

مىلادى 1616 - يىلى مانجۇرلارنىڭ باشلىقى ئەيشىنجولو نۇرخاچى جىن (金) خاقانلىقىنى قۇرۇپ، خېتۇئالا (赫图阿拉 ھازىرقى لياۋنىڭ ئۆلكىسى شىنبىڭ ناھىيىسى)نى پايتەخت قىلدى. كېيىن لياۋياڭ (辽阳) ۋە شېنياڭ (ھازىرقى لياۋنىڭ شېنياڭ (沈阳) شەھىرى)لارنى پايتەخت قىلدى. مىلادى 1636 - يىلى خاقانلىق نامىنى چىڭ (清) گە ئۆزگەرتتى. مىلادى 1644 - يىلى يەنجىڭ (燕京 ھازىرقى بېيجىڭ) شەھىرىنى پايتەخت قىلىپ بېكىتتى.

№	خاقانلارنىڭ ئۇنۋانى	خاقانلارنىڭ ئىسمى	سەلتەنەت يىلى مىلاددىن كېيىن	姓名	庙号
1	تەيزۇ	نۇرخاچى	1626-1583	努尔哈赤	太祖
2	تەيزۇڭ	خۇاڭ تەيجى	1643-1627	皇太极	太宗
3	شىزۇ	فۇلىن	1661-1644	福临	世祖
4	شېڭزۇ	شۋەن يې	1722-1662	玄烨	圣祖
5	شىزۇڭ	يىن جېن	1735-1723	胤禛	世宗
6	گاۋزۇڭ	خۇڭ لى	1795-1736	弘历	高宗
7	رېنزۇڭ	يۇڭ يەن	1820-1796	颙琰	仁宗
8	شۈەنزۇڭ	مىن نىڭ	1850-1821	旻宁	宣宗
9	ۋېنزۇڭ	يى نىڭ	1861-1851	奕宁	文宗
0	مۇزۇڭ	زەي چۈن	1874-1862	载淳	穆宗
11	دېزۇڭ	زەي تيەن	1908-1875	载湉	德宗
12		فۇيى	1911-1909	溥仪	

هۇن (匈奴) خانىدانى

(ئالدىنقى خەن دەۋرى)

№	تەڭرىقۇتلەرنىڭ ئۇنۋانى	تەڭرىقۇتلەرنىڭ ئىسمى	سەلتەنەت يىللىرى م.ب. ۋە م.ك.	姓名	称号
1	تۇمەن تەڭرىقۇت		م.ب. 209-?		头曼单于
2	باتۇر تەڭرىقۇت		170-209 〃		冒顿单于
3	ئاغا تەڭرىقۇت	قايۇق، كىمۇك	161-173 〃	稽粥	老上单于
4	كۆن تەڭرىقۇت		126-160 〃		军臣单于
5	ئۈچېغسە تەڭرىقۇت		114-125 〃		伊稚斜单于
6	ئۇۋۇيې تەڭرىقۇت		105-113 〃		乌维单于
7	ئۇشلو تەڭرىقۇت		102-104 〃		乌师卢儿单于
8	كۈيلىقۇ تەڭرىقۇت		101-101 〃		呴犁湖单于
9	چەتقۇ تەڭرىقۇت		96-100 〃		且鞮侯单于

狐鹿姑单于		85 _ 95 〃		قۇلۇقۇ تەڭرىقۇت	10
壶衍鞮单于		68 _ 84 〃		قويياندى تەڭرىقۇت	11
虚闾权渠单于		60 _ 67 〃		شۈرۈچانچۇ تەڭرىقۇت	12
握衍朐鞮单于	屠耆堂	58 _ 59 〃	تۇغتان	ئۇيانجۇت تەڭرىقۇت	13
呼韩邪单于	稽侯珊	31 _ 57 〃	جىخۇشان	خوخانيې تەڭرىقۇت	14
复株累若鞮单于	雕陶	20 _ 30 〃	دياۋ تاۋ	فۇجۇرجوتې تەڭرىقۇت	15
搜谐若鞮单于	且糜胥	12 _ 19 〃	چەمىش	سوشجوتى تەڭرىقۇت	16
车牙若鞮单于	且莫车	8 _ 11 〃	چەمچە	چەياجوتى تەڭرىقۇت	17
乌珠留若鞮单于	囊知牙斯	13 .م. ك. 7 .م. ب	نانكيياس	ئۇجرۇجوتى تەڭرىقۇت	18
乌累若鞮单于	咸	18 _ 14 .م. ك	شيەن	ئۇلجوتى تەڭرىقۇت	19
呼都而尸道皋单于	舆	46 _ 18 〃	يۇ	قۇتارشى داۋگاۋ تەڭرىقۇت	20

ئۇيسۇنلار (乌孙) خاندانى

称号	姓名	سەلتەنەت يىللىرى مىلاددىن بۇرۇن	بەگلەرنىڭ ئىسمى	بەگلەرنىڭ ئۇنۋانى	№
难兜靡		م . ب . ? _ 177		ناندو بېي (بەگ)	1
猎骄靡		104 _ 177		لېي جياۋ بەگ	2
军须靡	岑陬	72 _ 103	سەنچۇر	كۈنە شبەگ	3
翁归靡	肥王	60 _ 71	سېمىزخان	ئۇڭگۇر بەگ	4
泥靡	狂王	53 _ 59	قۇتراشخان	نىبەگ	5

چوڭ (大昆弥) كۈنبەكلەر

元贵靡		م . ب . 53 _ 51		يانقۇيبەگ	1
星靡		51 _ 51		شىڭبەگ	2
雌栗靡		11 _ 51		سىلبەگ	3
伊秩靡		? _ 11		ئىچبەگ	4

كىچىك (小昆弥) كۈنبەكلەر

	乌就屠	م . ب . 53 _ 21	ئۇجۇت		1
	附离	21 _ 21	بۇرى		2
	安日	11 _ 20	ئانرى		3
	末振将	? _ 11	موجىنجان		4

ئەسكەرتىش: كۈنەشبەگ (سەنچۇر)دىن كېيىنكى يىلنامىلەر لىن گەن، لۈجۇنلىڭلارنىڭ بىرلىكتە تۈزگەن «جۇڭگو تارىخىدىكى مىللەتلەرنىڭ يىلنامىلىرى» (ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى 1980 ـ يىل نەشرى) ناملىق كىتابتىن ئېلىندى. ئەمما ۋاڭ مىڭ جې، ۋاڭ بىڭخۇالار يازغان «ئۇيسۇنلار ھەققىدە تەتقىقات» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 ـ يىل نەشرى) ناملىق ئەسەردە كۆرسىتىلگەن يىللار بىلەن ئوخشاشمايدۇ.

ئىندېكس

(ئىزاھلىق سۆز-ئاتالمىلار ئۇچۇن* بەلگىسى قويۇلۇپ، ئىزاھ بېتى كۆرسىتىلدى. ئىزاھسىز سۆز-ئاتالمىلار ئۇچۇن، شۇ سۆز-ئاتالمىلار ئۇچرايدىغان بەتلەرنىڭ نومۇرى كۆرسىتىلدى)

ئا

ئاتلىقلار تۇتۇقبېگى: 384، 436. 骑都尉
ئارشاك (پاتىيا، پارتفيە)*: 521. 安息
ئارقىچى سەنگۇن: 172، 173، 174، 377، 456، 465، 476. 后将军
ئاغا تەڭرىقۇت: 409، 409، 417، 491. 老上单于
ئاقارتىش بېگى: 39، 194، 217، 217، 302. 司徒
ئاق دىلار: 395. 白翟
ئالپ چەۋەندازلار تۇتۇقبېگى: 370. 骁骑都尉
ئالپ چەۋەنداز سەنگۇن: 170، 170، 362. 骁骑将军
ئالتە بەگلىك يىلنامىسى: 125. 六国年表
ئالتە دەۋر بەگلىرى: 245. 六世
ئالچى (ھۇنلاردا خانىش)*: 441. 阏氏
ئالدىچى سەنگۇن*: 389. 前将军
ئامۇ دەريا (جەيھۇن)*: 521. 阿姆河（妫水）

ئانگى: 465، 468، 480. 安稽
ئائورسى (ئالان، ئەنسەي): 505، 520. 安蔡

ئە

ئەتراپ قەبىلە ئاقساقاللىرى*: 27. 四岳
ئەدەبنامە*: 130. 礼
ئەگەشكۈچى تۆرە*: 525. 从骠（侯）
ئەل ئالمىش تۆرە: 470. 景桓侯
ئەل تىنچىتقۇچى سەنگۇن: 478. 伏波将军
ئەمەلدارلار ۋەزىرى: 39. 司土
ئەمنىيەت ۋەزىرى: 39. 司寇
ئەنتوۋ (تۆرىلىكى): 143، 143، 171، 451، 453، 475. 岸头（侯）
ئەنگۇر: 479. 安国
ئەنلىڭ*: 137، 139، 347. 安陵
ئەنياڭ: 173. 安阳

ب

با*: 183. 巴
باتۇر (تەڭرىقۇت)*: 441. 冒顿（单于）
بارس سەنگۇن: 156، 174. 虎牙将军
بارىكۆل سەنگۇنى: 174. 蒲类将军
بازارنامە: 179، 183. 平准书
باسوت (كىچىك) سەنگۇن: 472، 472، 472. 裨将

باش تەپتىش بېگى: 368. 御史大夫

باش لەشكەر بېشى: 160، 175، 469. 大司马

باش ۋەزىر: 100، 101، 120، 136، 156، 158، 251، 251، 253، 256، 256، 259، 314، 325، 328، 350، 360، 365، 365، 365، 365، 367، 379، 383، 406، 453، 461، 467، 473، 473، 475، 476، 481. 丞相

باشاڭ*: 113 霸上

باكتىرىيا (باغىستار): 430، 459، 476، 488، 489، 489، 490، 491، 491، 493، 493، 493، 493، 493، 493، 494، 494، 494، 495، 495، 496، 499، 500، 502، 502، 502، 502، 502، 510، 517. 大夏

بالا تەگرىقۇت: 432، 432، 433، 434، 434. 儿单于

بالىڭ*: 387. 霸陵

باۋسى (جوۋ خانى يوۋ ۋاڭنىڭ خانىشى)*: 54. 褒似

باۋلۇ دەرياسى: 229، 229. 薄洛水

بايقال كۆلى: 259، 427، 429، 467. 贝加尔湖（北海）

بايلىق كانى*: 339. 天府

بەچەچ قان (هۇن ئىسمى): 467. 比车耆（匈奴人名）

بەدىۋى قەبىلىلەر: 532. 蛮

بەش ئەناسىر*: 22. 五行

بەش چوڭ ئاقسا قال*: 21. 五帝

بەش هۆكۈمران*: 五霸

بەگ ئاتا: 234، 234، 234، 234. 主父

بەگزادە جاڭ: 233. 公子章

بەگزادە جاۋخې: 233، 234. 王子赵何

بەگلەر بېگى: 345. 霸主

بەگلەر (خاندانى) تەزكىرىسى: 186، 188، 194، 197، 198، 202، 203، 215، 217، 221، 241، 244، 246، 248، 250، 252، 256، 257، 259. 世家

بەگلىك ياساقى: 42. 侯服

بەلخ*: 522. 蓝市城

بەنچۈەن*: 23. 阪泉

بەنشى*: 201. 阪师

بەيان (هۇن خانلىقى)*: 340. 白羊（匈奴王）

بەيتوۋ*: 97. 白头

بەيتۇ*: 320. 白土

بەيدېڭ: 306، 307، 335، 404. 白登

بەي شى: 44. 伯士

بەي شىچاڭ: 502. 柏始昌

بەي فۇ*: 59. 白服

بەي گۈي*: 289. 白圭

بەيلى شى: 140، 286، 293. 百里奚

بەي تياۋ: 208. 伯倏

بەي يۆ (يۆلەر)*: 245. 百越

بو (قەبىلە ـ مىللەت)*: 183. 僰（族）

بوخەي: 534. 勃海

بوشى*: 482. 博士

بولۇ: 173. 博陆

بوۋاك*: 163. 博望
بويى*: 338. 伯夷
بۇجۇ: 37، 37، 37، 42، 42. 不窋
بۆلۇن*: 442. 相
بۇگۇر*: 528. 仓头
بېنشى (سەلتەنەت دۆرى): 159، 174، 174. 本始（年号）
بېيجيا*: 93. 北假
بېيخەي*: 520 ـ 521. 北海
بېيخې دەرياسى: 452. 北河
بېيدى*: 105 北地
بېيفا*: 30. 北发
بېيئېر تېغى*: 178. 皋耳山
بىگۇڭ گاۋ (ئادەم ئىسمى): 241، 241، 241. 毕公高（人）
بىلگە تۆرە: 148، 148، 172، 377، 378، 378، 424، 424، 424، 460، 460، 476، 496، 500، 500، 502. 博望（侯）
بىن (ئايماق)*: 52. 豳（地）
بى ۋەن: 241، 242، 242. 毕万
بىيى*: 243. 毕邑

پ

پاك ئائىلە پەرزەنتلىرى*: 386. 良家子
پايىتەخت ئەتراپى*: 111. 封畿
پەرچىن (ئادەم ئىسمى): 137. 仆黥（人）
پەرغانە*: 118. 大宛

پەرمانچى: 462. 待诏
پەنمۇ: 26. 蟠木
پۇدۇر (ئادەم ئىسمى): 150. 仆多（人）
پۇرھېمان (ھۇن ئادەم ئىسمى)*: 165. 复累希缦（匈奴人名）
پۇلېي (باركۆل): 174. 蒲类
پۇنى: 452. 蒲泥
پۇيى*: 212. 蒲邑
پېڭياڭ: 413. 彭阳
پېڭ يۆ (ئادەم ئىسمى): 313. 彭越（人）
پېيشيەن ناھىيىسى: 257. 沛
پې باۋ*: 296. 丕豹
پىڭ*: 138. 饼
پىڭجوۋ ئايمىقى: 478. 平州
پىڭجى (تۆرىلىك): 365. 平棘（侯）
پىڭجىن تۆرىسى گۇڭسۇن خۇڭ: 481. 平津侯公孙弘
پىڭچېڭ شەھىرى*: 97. 平城
پىڭچۇ: 472. 平曲
پىڭلىڭ (تۆرىلىك)*: 162. 平陵（侯）
پىڭئېن (تۆرىلىك): 155. 平恩（侯）
پىڭياڭ (تۆرىلىك)*: 81. 平阳（侯）
پىڭياڭ (يەر ئىسمى): 534، 534. 平阳（地）
پىڭيۈەن تۆرىسى: 329، 329، 329، 329. 平原君

ت

تاجىك (تەزىك)*: 521. 条枝

تارىخىي خاتىرىلەر*: 21. 史记

تاغ رۇڭلىرى*: 30. 山戎

تاغا*: 58–59. 舅氏

تاڭ (ئادەم ئىسمى): 126، 182. 汤（人）

تاڭ (ئادەم ئىسمى): 391. 唐（人）

تاڭ ئاقساقال بودىگەن يەردىن چىققان*: 131. 汤起于亳

تاڭيى (يەر نامى): 449. 堂邑（地）

تاڭيى گەنفۇ (ھۇن ئىسمى)*: 487. 堂邑甘父（匈奴人名）

تائىتوغ قان (ھۇن خانلىرىدىن): 467. 屯头王（匈奴王）

تاۋتۇشەن تېغى: 468. 梼余山

تاۋلىن*: 235. 桃林

تەپتىش بېگى*: 368. 御史大夫

تەرەپ بېگى*: 57. 方伯

تەزكىرە: 16، 32، 37، 62، 90، 95، 100، 114، 117، 186، 188، 194، 197، 198، 202، 203، 215، 217، 221، 241، 244، 246، 248، 250، 252، 256، 257، 259، 263، 264، 267، 271، 273، 277، 280، 284، 291، 293، 298، 302، 323، 325، 329، 330، 341، 343، 348، 349، 352، 354، 369، 391، 448، 481، 483، 487، 530، 532، 533. 刘传

تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھرى*: 446. 受降城

تەڭرى تېغى (چىلىيەنشەن): 436. 天山（祁连山）

تەڭرىقۇت*: 111. 单于

تەمنات تۇتۇقبېگى*: 528. 搜粟都尉

تەن بو (ئادەم ئىسمى)*: 59. 谭伯（人）

تەي (يەر نامى)*: 338. 邰（地）

تەيچۇ (سەلتەنەت دەۋرى)*: 118. 太初（年号）

تەيخاڭشەن تېغى*: 193. 太行山

تەيشەن تېغى*: 24. 泰山

تەيشى تېغى: 215. 太室山

تەي كاڭ (ئادەم ئىسمى)*: 51. 太康（人）

تەيۋۇ (ئادەم ئىسمى)*: 78. 太戊（人）

تەييۈەن*: 97. 太原

تۇپا خاسىيىتىنىڭ ھېكمىتى*: 25. 土德之瑞

توققۇز ئايماق: 21. 九州

توققۇز پەدىلىك مۇقام*: 31. 九招

توققۇز چوڭ تاغ*: 29. 九山

توققۇز دەريا*: 30. 九河

توققۇز سازلىق*: 30. 九泽

توققۇز كۆل*: 21. 九泽

توققۇز ۋەزىرلىك*: 529. 九卿

توققۇز ئىسرىقدان*: 60. 九鼎

توڭرى: 463. 铜离

تۇتۇقان (ھۇن خانى): 461. 酋涂王（匈奴王）

تۇتۇقبەگ*: 109. 都尉

تۇر*: 55. 烽火台

تۇراقلىق قوشۇن سەنگۈنى: 170، 170، 362. 将屯将军
تۇغ (ھۇن ئەمەل ئىسمى): 401. 屠耆（匈奴官名）
تۇڭدى: 258، 305. 铜鞮
تۇڭگۇەن قوۋۇقى: 355، 309. 潼关
تۇلپار*: 524. 神马（天马）
تۆت دالا*: 111. 四荒
تۆرە بەگ: 82، 128. 庶长
تۇتۇنبېگى (ھۇن ئەمەل ئىسمى)*: 441. 当户（匈奴官名）
تۈمەن (تەڭرىقۇت)*: 441. 头曼（单于）
تۈمەن بېگى (ھۇن ئەمەل ئىسمى): 260، 261. 万夫长（匈奴官名）
تۈمەن چەۋەنداز*: 441. 万骑
تۇيداڭ (ئادەم ئىسمى): 308، 308، 308، 309. 颓当（人）
تېكىن: 461، 461 461. 特勤
تىسى (كىچىك ياۋچىلار خانى)*: 165. 骓兹（小月氏王）
تيەن جيا: 366، 366، 366، 366، 367. 田甲
تيەن چيەنچيۇ: 156. 田千秋
تيەنخەن (سەلتەنەت دەۋرى): 173، 384. 天汉（年号）
تيەن خېڭ (ئادەم ئىسمى): 323. 田横
تيەن دەن: 323، 323، 323، 323، 323، 324. 田儋
تيەن رۇڭ: 323، 323. 田荣
تيەن رېن*: 351. 田仁
تيەن شۇ: 349، 349، 349، 349. 田叔
تيەن شۇن: 156، 174، 174، 174. 田顺
تيەنشۈي: 533. 天水
تيەن شېڭ: 354. 田生
تيەن فېن: 359، 359، 360، 364، 364، 364، 365. 田蚡

تيەن گۋاڭمىڭ: 159، 174، 174، 174. 田广明
تيەنيەنشەن تېغى*: 66. 阗颜山

ج

جارچى: 486. 谒者
جارچى بەگ: 409. 谒者令
جازادەستۇرى*: 439. 甫刑
جاڭ ئاۋ: 349، 349، 349. 张敖
جاڭ تاڭ: 259، 260. 张汤
جاڭ چيەن*: 518. 张骞
جاڭ چۈن: 317. 张春
جاڭ خەن: 302. 章邯
جاڭ سىڭگۇڭ: 171، 451، 453، 475، 475. 张次公
جاڭ شېڭ: 311، 311، 311، 312، 312، 312، 312، 312، 313. 张胜
جاڭ شىجۇ: 343. 张释之
جاڭ شۇ: 348. 张叔
جاڭشۈي دەرياسى: 315. 漳水
جاڭ شياڭرۇ: 103، 169، 413. 张相如
جاڭ لۇڭ: 475. 张隆
جاڭ لياڭ*: 254. 张良
جاڭ ۋۇ: 169، 169، 413. 张武
جاڭيې*: 528. 张掖
جاڭ يى*: 272. 张仪
جاڭ يۈ: 354، 354، 354. 张羽

جانەر (هۇن)*: 444. 章尼
جانقۇرت (هۇن): 467. 章渠
جانبېي: 512 煎靡
جاۋ (بەگلىك)*: 235. 赵
جاۋ (يەر نامى): 337. 赵（地）
جاۋ (چۇ خانىدانىدىن): 337 昭（楚姓）
جاۋ (بەگلىكى. خەن خاقانلىقى تەيىنلىگەن): 248. 赵（汉封国）
جاۋ بۇيۇ: 146، 146، 456، 456. 赵不虞
جاۋ (بېگى) چيەن (جاۋچيەن): 345، 345. 赵王迁（赵迁）
جاۋ (بېگى) خۇيۋېنۋاڭ (جاۋ خې): 128، 128، 128، 128، 128، 128، 128، 129. 赵惠文王（赵何）
جاۋ (بېگى) شياۋچېڭۋاڭ (جاۋ دەن): 281، 281، 281، 281، 281. 赵孝成王（赵丹）
جاۋ (بېگى) لېيخوۇ (جاۋجى): 127. 赵烈侯（赵籍）
جاۋ(بېگى) ليۇسۇي: 444.
جاۋ (بېگى) ۋۇلىڭۋاڭ (جاۋيۇڭ)*: 236. 赵武灵王（赵雍）
جاۋ پونۇ*: 525. 赵破奴
جاۋ جۇۋ: 348. 赵周
جاۋ جۆ: 233. 赵爵
جاۋ جۈن: 231. 赵俊
جاۋ جى: 325. 赵既
جاۋ جيەنزى (جاۋ ياڭ)*: 200. 赵简子（赵鞅）
جاۋ چېڭ شەھىرى*: 79. 赵城
جاۋ چوڭگو: 158، 174، 175، 175. 赵充国
(جاۋ بېگى) چېڭخوۇ (جاۋ جوڭ)*: 87. （赵）成侯（赵种）
جاۋ، خەن، ۋېي ئۈچ خاندان*: 85. 赵、韩、魏三国

جاۋ دى: 515، 515، 516. 赵弟
جاۋ دۈن: 208، 209، 222، 223. 赵盾
جاۋ زاۋ: 231. 赵造
جاۋ سۇ: 222، 241، 241. 赵夙
جاۋ سۈن: 141، 141، 143، 172، 172، 423، 423، 427، 430، 456، 456، 456، 458، 464، 465، 466، 466، 475، 475. 赵信
جاۋ سۈن شەھىرى*: 445. 赵信城
جاۋ سۈي*: 213. 赵衰
جاۋ شاۋ: 233. 赵袑
جاۋ شى: 233 赵希
جاۋ شىچېڭ: 509، 510، 513، 515، 516. 赵始成
(جاۋ) شۇدەي: 222، 222. （赵）叔带
جاۋ شياڭزى (جاۋ ۋۇشۇ): 224، 225، 225، 230، 230، 230، 395، 395. 赵襄子（赵毋衅）
جاۋ كو: 228. 赵括
جاۋ گۇ: 233. 赵固
جاۋ لى: 305، 404، 404، 405. 赵利
جاۋ لياڭ: 264، 265. 赵良
جاۋ مۇزىڭكىسى: 295. 昭（乐）
جاۋ ۋېن: 231. 赵文
جاۋ ياۋ: 313. 赵尧
جاۋ يىجى: 173، 380، 381، 381، 381، 382، 465، 466، 476. 赵食其
جەسۇر سەنگۈن: 175. 奋武将军
يېغىلىق دەۋرى: 534. 战国

جەنۇبىي تاغ (نەنشەن): 489، 492، 496. 南山

جەنۇبىي يات قەۋملەر: 180، 180. 南夷

جەنۇبىي يۆ*: 94. 南越

جەي گاۋلاڭ*: 78. 宅皋狼

جژبو**: 85، 275. 智伯

جژتا: 364. 郅地

جژسەنگۈن: 115. 郅将军

جوتۇ تېغى*: 447. 涿涂山

جولۇ*: 23. 涿鹿

جولۇشەن تېغى: 17. 涿鹿山

جوبيې (تۆرىلىك): 144، 151، 432، 433، 433، 433، 436، 479، 504، 509، 510. 促野（侯）

جوۋ (خانىدانلىقى)*: 50—51. 周

جوۋ (دىشىن): 39، 40، 40، 63، 63، 64، 64، 64، 215. 纣（帝辛）

جوۋبا (جوۋبو)*: 96. 周霸（周勃）

جوۋ(خانى) ئەنۋاڭ (جى جياۋ): 127، 127. 周安王（姬骄）

جوۋ (خانى) پىڭۋاڭ (جى يىجيۇ)*: 55. 周平王（姬宜臼）

جوۋ (خانى) جىڭۋاڭ (جى گەي): 123. 周敬王（姬丐）

جوۋ چاڭ*: 322. 周昌

جوۋ (خانى) چېڭۋاڭ (جى سۇڭ): 64، 189، 197، 221، 331، 331، 332. 周成王（姬诵）

جوۋ (خانى) چىڭۋاڭ (جى رېنچېن): 122، 122. 周顷王（姬壬臣）

جوۋ (خانى) خۈيۋاڭ (جى لاڭ): 46، 46، 46، 周惠王（姬阆）

48، 120، 120، 120، 121،
219، 219، 219.

جوۋ (خانى) خۇەنۋاڭ (جى لىن): 48. 周桓王（姬林）

جوۋ (خانى) دىڭۋاڭ (جى يۈ): 50، 50، 50، 50، 50، 122، 126، 127، 127. 周定王（姬瑜）

جوۋ زاۋ: 169، 413. 周灶

جوۋ شاۋ: 231، 233. 周招

جوۋ شې: 103، 169، 413. 周舍

جوۋ (خانى) شېنجىڭۋاڭ (جى دىڭ): 128. 周慎靓王（姬定）

جوۋ شى*: 324. 周市

جوۋ (خانى) شياڭۋاڭ (جى جېڭ)*: 193. 周襄王（姬郑）

جوۋ (خانى) شياۋۋاڭ (جى بىفاڭ)*: 79. 周孝王（姬辟方）

جوۋ (خانى) شۇەنۋاڭ (جى جىڭ)*: 80. 周宣王（姬静）

جوۋ (خانى) شيەنۋاڭ (جى بيەن): 128، 128، 128. 周显王（姬扁）

جوۋ (خانى) كاڭۋاڭ (جى جاۋ): 189، 197، 332. 周康王（姬钊）

جوۋ (خانى) كاۋۋاڭ (جى ۋېي): 127. 周考王（姬嵬）

جوۋ كې: 304. 周苛

جوۋ گۇڭ (جى دەن): 331. 周公（姬旦）

جوۋ (خانى) لىڭۋاڭ (جى شيېشىن): 122. 周灵王（姬泄心）

جوۋ (خانى) لىۋاڭ (جى خۇ)*: 80. 周厉王（姬胡）

جوۋ (خانى) مۇۋاڭ (جى مەن)*: 53. 周穆王（姬满）

جوۋنەغمىلىرى*: 186. 周乐

جوۋ (خانى) نەنۋاڭ (جى يەن)*: 265. 周赧王（姬延）

جوۋ (خانى) ۋۇۋاڭ (جى فا)*: 53. 周武王（姬发）

周文公 جوۋ ۋېنگوڭ*: 53.

周文王（姬昌） جوۋ (خانى) ۋېنۋاڭ (جى چاڭ): 53–54.

周威烈王（姬午） جوۋ (خانى) ۋېيلىېۋاڭ (جى ۋۇ): 122، 122.

周亚夫 جوۋ يافۇ*: 109.

周元王（姬仁） جوۋ (خانى) يۈەنۋاڭ (جى رېن): 126.

周幽王（姬宫湦） جوۋ (خانى) يوۋۋاڭ (جى گوڭشېڭ)*: 54.

朱建 جۇ جيەن: 329.

祝兹（侯） جۇسى (تۆرە): 169.

朱水 جۇشۇي*: 251.

朱虚（侯） جۇ شۇ (تۆرەلىك): 250، 250.

种 جۇڭ*: 178.

中行说 جۇڭخاڭ يۆ*: 443.

中都 جۇڭدۇ*: 107.

仲孙丘 جۇڭ سۇنچيۇ: 191.

中山 جۇڭشەن بەگلىكى: 122، 122، 129، 129، 129، 224، 226، 229، 230، 230، 232، 233، 233، 233، 233، 235، 235، 274، 274، 277، 277، 285، 285، 285، 285.

尚书 جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامان قىسسىلىرى*: 162.

众利（侯） جۇڭلى (تۆرىلىك): 149، 149، 153، 153، 458، 468.

终南山 جۇڭنەنشەن تېغى*: 34–35.

中衍 جۇڭيەن: 221، 221، 221.

朝那 جۇنا*: 109.

朱英 جۇ يىڭ: 422، 455.

鞠 جۇ: 37، 37.

驹几 جۇجى: 155

沮水 جۇشۇي*: 34.

钜鹿 جۇلۇ*: 347.

浚稽 جۇنجى*: 446.

浚稽将军 جۇنجى سەنگۈن: 479.

鞠武 جۇۋۇ*: 292.

居延泽 جۇيەن سازلىقى*: 447.

居延 جۇيەن*: 389، 528.

壮 جۋاڭ*: 164.

庄公 جۋاڭگوڭ*: 80.

庄王 جۋاڭۋاڭ: 216.

颛顼高阳 جۋەنشۈگاۋياڭ: 26.

柘城 جېيچېڭ: 327.

碣石 جېشى*: 91.

郑 جېڭ بەگلىكى: 59–210.

郑吉 جېڭ جى: 160، 161، 161، 161.

郑季 جېڭ جى: 448.

郑昭公 جېڭ (بېگى) جاۋگوڭ*: 83.

郑庄公（姬寤生） جېڭ (بېگى) جۋاڭگوڭ (جى ۋۇشېڭ): 188، 218، 218، 218.

郑昌（项羽所封韩王） جېڭ چاڭ (شياڭ يۈ تەيىنلىگەن: خەن (韩) بېگى) 303، 304، 304.

郑桓公（姬友） جېڭ (بېگى) خۋەنگوڭ (جى يوۋ)*: 219–220.

征和（年号） جېڭخې (سەلتەنەت دەۋرى): 156، 173.

جېڭشيەن ناھىيىسى*: 83. 郑县
جېڭ (بېگى) لىگوڭ (جى تۇ): 48، 48، 219. 郑厉公（姬突）
جېڭ مۇزىكىسى: 295. 郑（乐）
جېڭ (بېگى) ۋۇگوڭ (جى جۆتۇ): 218. 郑武公（姬掘突）
جېڭ (بېگى) ۋېنگوڭ (جى جې): 48. 218، 郑文公（姬捷）
218، 219، 219،
219، 219، 220.

جېنپەن*: 535. 真番
جېندىڭ: 317. 真定
جى*: 279. 蓟
جى بۇ: 341، 341، 341. 季布
جىبېي: 168، 250، 250، 250، 251، 251، 215، 251، 济北
328.

جىپۇ (تۆرىلىك)*: 251. 棘蒲（侯）
جىتوۋ: 17. 鸡头
جىرۇ بەگ: 458. 籍若侯
جىرۇڭلار*: 83. 冀戎
جىزا*: 186. 季札
جىزې*: 214. 鸡泽
جى سۇن: 286. 季孙
جى شېڭ: 221، 221. 季胜
جىشى*: 35. 积石
جىكە قان (ھۇن خانى): 461. 稽沮王（匈奴王）
جىگوڭ مۇفۇ (ئادەم): 44. 祭公谋父（人）
جىڭ (چۇ خانىدانىدىن): 337، 337. 景（楚姓）

جىڭجوۋ: 19. 荆州
جىڭشەن*: 34. 荆山
جىڭشۇي: 34. 泾水
جىڭشىڭ*: 230. 井陉
جىمېن*: 113. 棘门
جىن*: 57. 晋
جىن (بېگى) جاۋخوۋ (جى بو): 188. 晋昭侯（姬伯）
جىن (بېگى) جىڭگوڭ (جى جۇ): 210، 210، 晋景公（姬据）
210، 210.

جىنچېڭ*: 524. 金城
جىن (بېگى) خۇيگوڭ (جى يىۋۇ): 207، 晋惠公（姬夷吾）
208، 209.

جىن (بېگى) داۋگوڭ (جى جوۋ)*: 440. 晋悼公（姬周）
جىن (بېگى) شياڭگوڭ (جى خۋەن)*: 213. 晋襄公（姬欢）
جىن (بېگى) شيەنگوڭ (جى گۈيجۇ): 120، 晋献公（姬诡诸）
189، 203، 203، 203، 203، 203،
204، 204، 204، 204، 204، 204،
204، 204، 205، 205، 205، 205،
205، 206، 206، 206، 206، 206،
206، 207، 207، 208، 208، 208،
208، 208، 208، 208، 208، 222،
241، 241، 241، 241، 241، 241.
جىن كې*: 288. 荆轲
جىن (بېگى) لىگوڭ (جى شوۋمەن)*: 213. 晋厉公（姬寿曼）
جىن (بېگى) ۋېنخوۋ (جى چوۋ): 222. 晋文侯（姬仇）

جىن (بېگى) ۋېنگۇڭ (جى چۇڭئېر): 49، 49، 49، 49، 49، 49، 50، 126، 207، 207، 219، 219، 394، 395. 晋文公（姬重耳）
جىنياڭ*: 107. 晋阳
جىھاگۇ (كىچىك ياۋچىلاردىن بىر كىشى): 155. 稽滑姑（小月氏人名）
جياتو: 207. 贾佗
جياجى: 209، 210. 贾季
جياڭ تۆرىسى: 257. 绛（侯）
جياڭدۇ بېگى: 504. 江都王
جياڭنەن (چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ جەنۇبى): 295. 江南
جياڭيى شەھىرى*: 212، 258. 绛邑
جياۋ جژ*: 26. 交址
جياۋ خۇ كۆلى*: 439. 焦获
جياۋ دۇڭ (يەر)*: 531. 胶东（王）
جيايى: 244. 贾谊
جيەن: 409. 肩
جيەنتۇ*: 60. 践土
جيەنجاڭ قەسرى*: 389. 建章宫
جيەندې: 248، 248. 建德
جيەنرۇ (قىزىل دىلاردىن): 194. 简如（赤狄人名）
جيەن شۇ: 293. 蹇叔
جيەنيۈەن (سەلتەنەت دەۋرى)*: 161. 建元（年号）
جيەنيۈەن سەلتەنەت دەۋرىدىن بويانقى تۆرىلەر يىلنامىسى*: 161. 建元以来诸侯年表
جيۇچۈەن*: 166. 酒泉

جيۇيۈەن*: 440. 九原
جيې (شى لۇكۇي): 63، 63، 63، 63، 215، 331. 桀（似履癸）

چ

چاڭ (جوۋ خانى ۋېنۋاڭ جى چاڭ): 39. 昌（周文王姬昌）
چاڭ (تۆرىلىك): 413. 昌（侯）
چاڭئەن*: 107. 长安
چاڭپىڭ (تۆرىلىك)*: 162. 长平（侯）
چاڭجياڭ دەرياسى: 19، 176. 长江
چاڭچيۇ*: 195. 长丘
چاڭشا (بەگ)*: 321. 长沙（王）
چاڭشەن تېغى*: 238. 常山
چاڭشۈي (تۆرىلىك)*: 167. 昌水（侯）
چاڭلې (هۇن بېگى)*: 164. 常乐（匈奴侯）
چاڭۋۇ (هۇن خانى): 144، 144. 昌武（匈奴王）
چاڭۋۇ (تۆرىلىك): 468. 昌武（侯）
چاڭيى*: 31. 长夷
چاڭيى (يەر ئىسمى)*: 386_387. 昌邑
چانپان (پەرغانە خانىنىڭ ئىنىسى)*: 529. 蝉封（大宛王弟）
چانتۇرۇ (هۇن كىشى ئىسمى): 153. 敞屠洛（匈奴人名）
چاۋسو*: 249. 晁错
چاۋشيەن: 268، 348، 401، 430، 471، 477، 535. 朝鲜
چەن (هۇن بېگى): 458. 产（匈奴侯名）
چەۋەندازلار سەنگۇنى*: 524. 骑将军
چەۋەندازلار مەھرەمبېگى: 369. 武骑常侍

چەۋەنداز نەۋكەر: 449. 骑郎
چەۋەنداز نەۋكەر بېشى: 370. 骑郎将
چوڭ ئاقساقال*: 26. 帝颛顼高阳
چوڭ تۆرە*: 116. 上大夫
چوڭ تۆرە بەگ*: 116. 大庶长
چوڭ تۇتۇنبېگى: 152، 463. 大当户（匈奴官名）
چوڭ چېرىكچى: 467. 大校
چوڭ خانىكە داجاڭ*: 480. 大长公主
چوڭ سەنگۈن*: 107، 523. 大将军
چوڭ قۇتقۇ (هۇن ئەمەل ئىسمى): 155. 大且渠（匈奴官名）
چوڭ ياۋچىلار: 259، 397، 400، 400، 401، 407، 407، 487، 487، 487، 487، 487، 487، 488، 488، 488، 488، 488، 489، 489، 489، 490، 490، 491، 491، 491، 491، 491، 492، 492، 493، 493، 494، 499، 500، 506. 大月氏
چوۋ يوۋ بەگلىكى*: 275 ـ 276. 仇犹
چۇ (بەگلىك)*: 56. 楚
چۇ (شياڭ يۈ): 316، 350. 楚（项羽）
چۇ (چېن شېڭ): 323. 楚（陈胜）
چۇ (خەن شىن): 325. 楚（韩信）
چۇ بەگلىكى (خەن خاقانلىقى تەيىنلىگەن بەگلىك): 354، 354، 355، 355، 355، 370، 370، 417. 楚（汉封国）
چۇ (بېگى) جۋاڭشۋاڭ (شيۇڭ لۈ): 50، 50، 50، 50، 50، 122، 122، 215، 215، 215. 楚庄王（熊侣）

چۇ (بېگى) چېڭۋاڭ (شيۇڭ يۈن): 189. 楚成王（熊恽）
چۇچيۇ*: 192. 楚丘
چۇ (بېگى) خۇەيۋاڭ (شيۇڭ خۇەي)*: 319. 楚怀王（熊槐）
چۇ (بېگى) خۇيۋاڭ (شيۇڭ جاڭ): 363. 楚惠王（熊章）
چۇ (بېگى) شۈەنۋاڭ (شيۇڭ لياڭفۇ)*: 86. 楚宣王（熊良夫）
چۇغاي . ى*: 93. 阴山
چۇفۇ*: 78. 处父
چۇفۇر (تۆرە ـ هۇن): 155. 渠复累（匈奴人名）
چۇ (بېگى) لىڭۋاڭ (شيۇڭۋېي): 215، 215، 215، 215، 215. 楚灵王（熊围）
چۇ (بېگى) يۈەنۋاڭ (ليۇ جياۋ)*: 249. 楚元王（刘交）
چۇڭ(بېگى)خۇ*: 53. 崇侯虎
چۇڭخې (تۆرىلىك): 173. 重合（侯）
چۇڭشەن*: 28. 崇山
چۇڭئېر (جىن بېگى ۋېنگوڭ): 191، 203، 203، 203، 204، 204، 204، 205، 205، 205، 205، 205، 206، 206، 207، 208، 208، 208، 208، 208، 208، 208، 208، 208، 208، 208، 208، 209، 209، 209، 209، 209، 209، 222، 222، 222، 222، 222. 重耳（晋文公）
چۇلىزى (ئادەم ئىسمى)*: 274. 樗里子（人）
چېدىر: 160. 渠犁
چېڭ (بېگى): 413. 成（侯）
چېڭئەن (يەر)*: 367. 成安（地）

程不识 چېڭ بۇشى: 372، 372، 373، 373، 373، 373، 373.
成汤 چېڭ تاڭ*: 77 ـ 78.
成周（地） چېڭجوۋ (ئايماق)*: 193.
成纪（地） چېڭجى (يەر نامى)*: 386.
成差 چېڭچا: 211.
成康之时 چېڭ ـ كاڭ دەۋرى*: 339.
成皋 چېڭگاۋ*: 254 ـ 255.
城阳（王） چېڭياڭ (بەگ): 250.
车令（人） چې لىڭ (ئادەم)*: 527.
陈宝 چېن باۋ*: 81.
陈平 چېن پىڭ*: 256.
陈掌 چېن جاڭ: 449، 449.
陈轸 چېن جېن*: 272.
陈涉 چېن شې*: 245.
陈豨 چېن شى: 253، 307، 311، 311، 311، 311، 311، 311، 312، 312، 312، 312، 312، 312، 314، 314، 314، 314، 315، 315، 315، 315، 315، 315، 315، 315، 315، 315، 316، 316، 316، 317، 317، 317، 317، 318، 318، 325، 325.
沈黎 چېنلى*: 525.
屈（楚姓） چۈ (چۇ خانىدانىدىن): 337، 337.
曲周（侯） چۈجوۋ (تۆرىلىك)*: 249.
渠度（族） چۈشۇۋ (قەبىلە)*: 30.
曲逆（地） چۈنى (يەر)*: 322.
曲阳 چۈياڭ*: 239.

朐衍戎 چۈيەن رۇڭلىرى*: 439.
曲沃（地） چۈۋو (يەر)*: 212.
屈射 چۈشې*: 442.
《春秋》 "چۈنچيۇ (باھار ـ كۈز)": 482.
淳维 چۈنۋېي*: 438.
垂 چۈي: 20.
屈邑 چۈيى*: 212.
犬丘 چۈەنچيۇ*: 79.
犬戎 چۈەنرۇڭ (قەبىلە)*: 28.
畎夷氏 چۈەن يىشى: 392.
齐 چى (بەگلىك)*: 56.
齐（田齐） چى (تيەن چى): 323، 323، 323، 324، 337، 337.
齐（汉封国） چى بەگلىكى (خەن خاقانلىقى تەيىنلىگەن بەگلىك): 355، 357، 481.
契 چى: 20
弃 چى: 20
骐（属国骑） چى (بېقىندى ئەل)*: 165.
起 چى*: 201.
耆国 چى بەگلىكى*: 52.
齐太公（姜太公、吕望） چى تەيگۇڭ (جياڭ تەيگۇڭ لۈ ۋاڭ)*: 338.
齐昭公（姜潘） چى (بېگى) جاۋگۇڭ (جياڭ پەن): 122، 122، 122، 192.
齐庄公（姜购） چى (بېگى) جۋاڭگۇڭ (جياڭ گوۋ)*: 192.
持装（侯、匈奴都尉） چىجۋاڭ (تۆرىلىك)*: 162.
齐姜 چى جياڭ: 203.

齐桓公（姜小白） چى (بېگى) خۇەنگۇڭ (جياڭ شياۋ بەي)*: 58.
齐惠公（姜元） چى (بېگى) خۇيگۇڭ (جياڭ يۈەن): 194.
齐悼惠王（刘肥） چى (بېگى) داۋخۇيۋاڭ (ليۇفېي): 251.
校尉 چېرىكچى بەگ*: 523.
赤松子（人） چى سۇڭزى (ئادەم)*: 255.
岐山 چىشەن*: 130.
齐宣王（田辟疆） چى (بېگى) شۈەنۋاڭ (تيەن پىجياڭ): 287.
漆水 چىشۈي دەرياسى*: 34.
齐襄公（姜诸儿） چى (بېگى) شياڭگۇڭ (جياڭ جۇ ئېر): 435.
黥布 چىڭ بۇ: 312.
青翟 چىڭدى: 259.
齐厘公（姜禄甫） چى (بېگى) لىگۇڭ (جياڭ لۇپۇ): 439.
齐协公（姜无忌） چى (بېگى) لىگۇڭ (جياڭ ۋۇجى): 120، 188.
连祁山 چېلىيەنشەن تېغى*: 390.
齐湣王（田地） چى (بېگى) مىنۋاڭ (تيەن دى): 129.
綦毋印（人） چى ۋۇ ئاڭ (ئادەم): 325.
齐威王（田因齐） چى (بېگى) ۋېيۋاڭ (تيەن يىنچى)*: 86.
蚩尤 چى يوۋ*: 22.
秦 چىن (بەگلىك)*: 56.
秦昭王 چىن (بېگى) جاۋۋاڭ*: 240.
秦庄公 چىن (بېگى) جۇاڭگۇڭ: 66، 66، 67، 67، 67.
秦仲 چىن جۇڭ: 66، 66، 66، 66، 67.
秦中 چىنجۇڭ: 337، 337.
秦楚之际月表 چىن، چۇ بەگلىكلىرى ئارىلىقىدىكى ئاينامە: 132.
秦桓公 چىن (بېگى) خۇەنگۇڭ: 210، 210.
秦惠公 چىن (بېگى) خۇيگۇڭ: 127، 127.

秦惠王 چىن (بېگى) خۇيۋاڭ*: 440.
秦惠文君（嬴驷） (چىن بېگى) خۇيۋېنجۈن (يىڭ سى)*: 88.
秦躁公 (چىن بېگى) زاۋگۇڭ: 74، 74، 74، 74، 74، 76.
秦襄公 (چىن بېگى) شياڭگۇڭ*: 178.
秦孝公（嬴渠梁） (چىن بېگى) شياۋگۇڭ (يىڭ چۈلياڭ)*: 86.
秦献公 (چىن بېگى) شيەنگۇڭ*: 88.
秦始皇（嬴政） چىن (خاقانى) شىخۋاڭ (يىڭ جېڭ)*: 90،
90، 90، 90، 90، 90.
秦凤 چىن قوشاقلىرى*: 186.
秦开 چىن كەي: 396، 396.
禽梨（匈奴人名） چىنلى (هۇن ئىسمى): 463.
秦人 چىنلىق: 513.
秦厉共公 (چىن بېگى) لىگۇڭگۇڭ: 74، 74، 74، 74، 74، 74،
74، 74، 74، 74، 75.
秦穆公（嬴任好） چىن (بېگى) مۇگۇڭ (يىڭ رېنخاۋ)*: 84.
秦宁公 (چىن بېگى) نىڭگۇڭ: 69، 69، 69، 69، 70، 70، 70،
70، 70.
秦武公 (چىن بېگى) ۋۇگۇڭ: 70، 70، 70، 70، 70، 70، 70،
70، 70.
秦武王（嬴荡） (چىن بېگى) ۋۇۋاڭ (يىڭ داڭ)*: 88.
秦舞阳 چىن ۋۇ ياڭ: 396.
秦文公 (چىن بېگى) ۋېنگۇڭ: 68، 68، 68، 68، 68، 68، 68،
69، 69، 69، 69، 69، 69، 69،
69، 69، 69، 69، 69، 69،
125.
亲阳（匈奴相） چىنياڭ (هۇن ۋەزىرى): 142، 142.

چىنىي*: 80. 秦邑
چىياڭ (قەبىلە): 21، 175، 175، 175، 379، 401، 430، 471، 485، 489، 490، 492، 494، 494، 532، 533. 羌（族）
چىياڭلارنى يوقىتىش سەنگۈنى: 175. 破羌将军
چىياۋرۇ (قىزىل دىلىقىنلىق نامى)*: 195. 乔如（赤翟人名）
چيەنشۈي*: 79. 汧水
چيەنفۇ*: 184. 千夫
چيەنمۇ*: 200. 黔牟
چيەنمۇ (يەر ئىسمى)*: 236. 千亩（地名）
چيەنۋېي*: 523. 犍为
چيۇڭ (تاغ)*: 183. 邛
چيۇڭدۇ*: 109. 邛都
چيۇڭ تېغى: 493. 邛山
چيۇيې: 233. 仇液

خ

"خاتىرىلەر": 277. 《说苑》
خارەزم*: 526. 欢潜（花剌子模）
خاس مەھرەم: 472. 舍人
خاسىيەتلىك ئىسرىقدان*: 24—25. 宝鼎
خاقان ۋەلىئەھدى دەن*: 389. 太子丹
خان ئاتا*: 321. 太上皇
خان ئانا: 354، 354، 355، 355، 355، 355، 356، 356، 356، 356، 356، 356، 364، 364، 364، 475. 太后

خان تېكىن: 401، 430، 430، 430، 432، 479. 汗特勤（匈奴太子）
خاندان (تۆرە): 138، 138، 248، 311. 邯郸（侯）
خان قان: 467. 韩王（匈奴王）
خانىدان بېگى*: 112. 宗正
خانىش*: 526. 皇后
خانىكىچە*: 524. 翁主
خانىكە ياڭشى*: 480. 阳石公主
خاۋ (شەھەر)*: 238. 鄗（地名）
خاۋ*: 131. 镐
خاۋ: 166. 浩
خاۋ شيەن: 149، 150، 458، 458. 郝贤
خەزىنە بېگى*: 529. 少府
خەن (شۇخەن ـ تەخمىنەن ھازىرقى سىچۈەن): 332. 汉（蜀汉）
خەن ئەنگو: 170، 170، 354، 354، 354، 354، 354، 355، 356، 356، 356، 356، 356، 356، 357، 357، 357، 357، 358، 358، 359، 359، 359، 359، 359، 359، 360، 360، 360، 361، 362، 365، 365، 365، 365، 365، 365، 366، 366، 366، 366، 366، 375، 375، 418، 418، 420، 420، 451. 韩安国
خەن (بېگى) ئەيخوۋ*: 86. 韩哀侯
خەن بەگلىكى: 74، 77، 77، 77، 133، 224، 229، 230، 233، 271، 291، 302، 302، 302، 302، 302، 303، 303، 303، 303، 303 韩

304، 304، 304، 304، 304،
304، 305، 337، 345.
韩王信 خەن (韩) بېگى خەن شىن*: 96–97.
韩襄王（韩仓） خەن (韩) بېگى شياڭۋاڭ (خەن ساڭ): 302.
韩颓当 خەن تۇيداڭ: 530.
韩长君 خەن جاڭجۈن: 309.
汉中 خەنجۇڭ*: 87.
韩长孺 خەن چاڭرۇ: 354، 366.
韩成 خەن چېڭ: 302، 302، 303.
汉 خەن خاقانلىقى: 100، 100، 104، 105، 117، 126، 132، 132،
133، 133، 136، 137، 137، 137، 137، 137،
138، 141، 142، 142، 142، 143، 144، 144،
149، 150، 150، 150، 152، 152، 152، 152،
152، 153، 153، 153، 154، 154، 154، 155،
156، 156، 161، 168، 170، 177، 177، 180،
249، 250، 251، 259، 260، 260، 305، 305،
306، 306، 307، 307، 307، 307، 308، 308،
312، 313، 314، 314، 318، 318، 336، 336،
336، 343، 348، 348، 352، 359، 360، 362،
362، 362، 373، 379، 385، 400، 403، 405،
405، 405، 406، 406، 407، 407، 407، 408،
409، 410، 410، 413، 414، 415، 416، 417،
418، 418، 418، 418، 419، 419، 420، 420،
420، 420، 420، 421، 421، 421، 422، 423،
423، 424، 424، 425، 425، 425، 426، 426،
426، 427، 427، 427، 427، 428، 428، 428،

428، 429، 429، 429، 429، 430، 430، 430،
430، 430، 431، 431، 431، 431، 431، 431،
431، 432، 432، 432، 432، 433، 433، 433،
433، 434، 434، 435، 436، 436، 436، 436،
436، 437، 451، 452، 452، 453، 464، 471،
487، 488، 489، 489، 489، 489، 490، 494،
494، 495، 495، 496، 500، 500، 500، 500،
500، 501، 501، 501، 502، 502، 504، 505،
505، 506، 506، 506، 507، 507، 508، 508،
510، 511، 511، 515، 517، 517، 534.
汉兴以来将相名臣年表 خەن خاقانلىقى قۇرۇلغاندىن بۇيانقى ئاتاقلىق سەنگۈن-ۋەزىرلەر يىلنامىسى: 168.
汉兴以来诸侯王年表 خەن خاقانلىقى قۇرۇلغاندىن بۇيانقى بەگلەر يىلنامىسى: 133.
汉昭帝（刘弗陵） خەن (خاقانى) جاۋدى (ليۇفۇلىڭ): 156، 157، 157، 157، 157،
158، 158، 159، 173،
173، 174، 174.
汉景帝（刘启） خەن (خاقانى) جىڭدى (ليۇچى): 115–116.
汉惠帝（刘盈） خەن (خاقانى) خۇيدى (ليۇيىن)*: 442–443.
惠景间侯者年表 خەن خاقانلىرى خۇيدى بىلەن جىڭدى ئارىلىقىدىكى تۆرىلەر يىلنامىسى: 136.
汉宣帝（刘询） خەن (خاقانى) شۈەندى (ليۇشۈن): 157، 158،
158، 158، 159، 159،

160، 174، 174، 174،
175، 175.
خەن (خاقانى) گاۋزۇ (ليۇباڭ)*: 95. 汉高祖（刘邦）
خەن (خاقانى) گاۋزۇنىڭ خىزمەت كۆرسەتكەن تۆرىلىرى يىلنامىسى: 130. 汉高祖功臣侯者年表
خەن (خاقانى) ۋۇدى (ليۇچې)*: 117 ـ 118. 汉武帝（刘彻）
خەن (خاقانى) ۋېندى (ليۇخېڭ)*: 105. 汉文帝（刘恒）
خەن (خاقانى) يۈەندى (ليۇشى): 175، 175. 汉元帝（刘奭）
خەندەن: 315، 315، 316، 316. 邯郸（地）
خەن زېڭ: 174، 175، 309. 韩曾
خەن سىجۈن: 175. 韩次君
خەنشۈي دەرياسى: 176. 汉水
خەن شىن (چۇ بېگى . خۇەيياڭ تۆرىسى): 313، 326. 韩信（楚王、淮阴侯）
خەن فېيزى: 354. 韩非子
خەنگۇگۇەن قوۋۇقى: 234، 252، 303، 333. 函谷关
خەن لياۋ (هۇن ئەلچىسى): 414. 韩辽（匈奴使者名）
«خەننامە»: 136، 174. 《汉书》
خەن يەن*: 389. 韩嫣
خەن يۆ: 145، 146، 146 ـ 173، 309،
309، 309، 309، 434، 437،
437، 454، 476. 韩说
خەن يېڭ: 308، 308، 309، 476. 韩婴
خەيشى (تۆرىلىك)*: 247. 海西（侯）
خو*: 243. 霍
خوتەيشەن تېغى*: 77. 霍太山

خۇتو*: 270. 嘑沱
خوچۇبىڭ*: 480. 霍去病
خورېن*: 258. 霍人
خوشەن: 470، 470. 霍嬗
خوگۇاڭ: 158، 158، 158، 160، 173. 霍光
خويۈن: 158، 159، 159. 霍云
خوۋجى*: 51. 后稷
خوۋچاڭ: 317. 侯敞
خوۋيۈەن*: 110 ـ 111. 后元
خۇجې (كىچىك ياۋچىلار خانى)*: 166. 瓠讘（小月氏王）
خۇچۇڭگو: 514. 壶充国
"خۇدا بەردى بەگ": 363. “天王”
خۇسۈي: 364، 366، 366، 367، 367. 狐遂
خۇشى (دىلىقلارنىڭ فەمىلىسى): 203. 狐氏（翟人之姓）
خۇشىۈي شاراب*: 60. 罂酒
خۇڭشاڭ*: 239. 鸿上
خۇنۇ (دەريا): 459. 狐奴（水）
خۇيەنجيۇفەن: 207. 狐偃咎犯
خۇسۇ*: 30. 狐竹
خۇيجۇڭ قەسرى*: 443 ـ 444. 回中宫
خۇيچۇ (پودۇر) تۆرىسى: 164. 辉渠（侯）
خۇي خانىش*: 240. 惠后
خۇيخې*: 446. 秽貉
خۇيخې (قەبىلە)*: 442. 秽貉（族）
خۇنيۇ (قەبىلە)*: 442. 浑庾（族）
خۋا*: 59. 滑

خۇاشەن تېغى*: 83.	华山
خۇاڭخۇا تېغى*: 236ـ237.	黄华山
خۇاڭخې دەرياسى*: 33.	黄河
خۇاڭدى*: 22.	黄帝
خۇاڭفۇ: 194.	皇父
خۇاليۇ: 221.	骅骝
خۇاياڭ*: 239.	华阳
خۇاڭ يى: 485.	黄义
خۇەندۇ*: 26.	讙兜
خۇەيخې دەرياسى: 19.	淮河
خۇەيشۈي دەرياسى: 75.	淮水
خۇەيشۈي ـ سىشۈي ئارىلىقى*: 87.	淮泗之间
خۇەيلى*: 386.	槐里
خۇەينەن: 329.	淮南
خۇەينەن بەگلىكى بېگى*: 109.	淮南王
خۇەيياڭ*: 320.	淮阳
خۇەيين (تۆرىلىك): 313.	淮阴（侯）
خېچى (يەر ئىسمى)*: 164.	河綦（匈奴地名）
سېدۇڭ: 475.	河东
خېشى*: 87، 524.	河西
خېشىبى (قاشتېشى)*: 297.	和氏璧
خېڭشەن بەگلىكى بېگى*: 109.	衡山王
خېڭ فۇ: 221.	衡父
خېڭياڭ: 319.	横阳
خېڭياڭ بەگ: 302.	横阳君
خېڭيۇ: 325.	横谷

خېنەن (خۇاڭخېنىڭ خېتاۋ جەنۇبى)*: 92.	河南（黄河河套南）
خېنەن خانى: 337.	河南王
خېنېي*: 60، 112.	河内
خېياڭ*: 60.	河阳
خېياڭ*: 131.	合阳
خېياڭ (تۆرە): 352.	郃阳（侯）
خېيشۈي دەرياسى: 33.	黑水

د

دابى*: 54.	大毕
داخۇاڭ ناملىق ئوقيا*: 388.	大黄
دارو (ئۇيسۇنلاردىن)*: 524.	大禄（乌孙人名）
داستۇرخان بېگى: 343.	尚食监
داشيا (باكتېرديە)*: 178.	大夏（地）
دافېي: 62، 62، 62، 62، 62، 63.	大费
داڭشې*: 81ـ82.	荡社
دالى رۇڭلىرى*: 84، 131.	大荔（戎）
داناۋ*: 25.	大挠
دانىش*: 528.	光禄
دانىشبەك (ئوتتۇرانجى بەگ)*: 111.	中大夫（光禄大夫）
داۋزى*: 213.	悼子
داۋگۇڭ*: 214.	悼公
داۋلى: 221.	盗骊
داۋۋ*: 235.	大戊
داۋۇ: 228.	大吴

دايي (هۇن خانى): 137. — 代（匈奴王名）
دەرياۋە ئۆتكەللەر*: 269. — 关河
دەن (ئادەم ئىسمى): 483. — 但（人）
دەن جۇ*: 289. — 丹朱
دەنچيۇ*: 239. — 丹丘
دەندان ئۆيلىك*: 519. — 打罙
دەنفۇ: 38، 38. — 亶父
دەن، لى*: 89. — 丹犁
دەنلىن: 345. — 澹林
دەنياڭ*: 389. — 丹阳
دەي (بەگلىك)*: 238. — 代
دەي (ليۇجوڭ، ليۇخېڭ): 317. — 代（刘仲、刘恒）
دەي (چېن شى): 314، 314، 315، 315، 315، 315، 315، 317، 317، 317، 352، 352، 453. — 代（陈豨）
دەيگۇ*: 321. — 代谷
دەيلىن (ئىبادەت ئورمانلىقى): 402. — 蹛林
دەي ۋىلايىتى: 352، 362، 370، 383، 401، 403، 405، 405، 405، 405، 417، 417، 417، 419، 420، 421، 421، 421، 422، 422، 424، 425، 426، 450، 451، 452، 452، 455، 465، 467، 473، 473، 475، 534. — 代（地）
دورغاب: 350، 381، 381، 381، 382، 427، 456، 466. — 长史
دوۋ رۇيى: 458. — 豆如意
دۇ (تۆرە كىن مىدى)*: 167. — 秺（侯、金日䃅）

دۇچېڭ (تۆرىلىك)*: 167. — 都成（侯）
دۇچېڭ*: 167. — 都城
دۇشيەن: 83. — 杜县
دۇڭئا: 295. — 东阿
دۇڭ چى: 103، 169، 413. — 董赤
دۇڭخەي: 459. — 东海
دۇنخۇاڭ (دۇخان)*: 521. — 炖煌
دۇڭشەن (قىزىل دىلارنىڭ بىر قەبىلىسى): 204، 204. — 东山（赤狄别种）
دۇڭمۇ (تۆرىلىك)*: 251. — 东牟（侯）
دۇڭئوۋ*: 161. — 东瓯
دۇڭياڭ (تۆرىلىك): 169. — 东阳（侯）
دۇڭيۈەن*: 239. — 东垣
دۇڭيۈۋۇ (هۇن تۇتۇقبېگى): 154. — 董余吾（匈奴都尉）
دۇلىڭ: 475. — 杜陵
دۇيې*: 35. — 都野
دۇنۋۇشەن تېغى*: 35. — 敦物山
دۇيشۇ: 476. — 祋祤
دېڭ تۇڭ*: 531. — 邓通
دېڭىزدىن ئۆتكۈچى سەنگۇن: 477. — 横海将军
دېڭ گۇاڭ: 511. — 邓光
دېۋچۇنان (هۇن): 414. — 雕渠难（匈奴人名）
دى (لار): 37، 37، 38، 38، 39، 47، 48، 48، 48، 48، 48، 48، 48، 49، 49، 49، 49، 75، 75، 120، 120، 120، 121، 121، 121، 121، 121، 122، 122، 122، 122، 123 — 狄（翟）

125، 125، 128، 140، 189، 189، 190،
191، 192، 192، 192، 192، 198، 198،
199، 199، 199، 202، 203، 203، 204،
205، 205، 205، 205، 205، 205، 206،
206، 208، 208، 208، 208، 209، 209،
209، 209، 210، 210، 210، 211، 219،
219، 222، 222، 222، 223، 223، 224،
225، 241، 242، 242، 242، 242، 264،
323، 331، 392، 393، 393، 393، 394،
394، 394، 394، 394، 394، 394، 394،
395، 395، 395، 395، 395، 395، 533،
533.

دى (لار): 21، 401، 495، 532، 氏
دىجىي (سەلتەنەت دەۋرى): 158، 158. 地节（年号）
دىشيەن ناھىيىسى*: 324. 狄（地）
دىڭتاۋ: 302. 定陶
دىڭشياڭ*: 388. 定襄
دىڭ فۇرىن*: 118. 丁夫人
دىڭلىڭ (قەبىلە)*: 442. 丁零（族）
دىلىق خانىش: 394، 394. 狄后
دىنى مۇراسىمبېگى: 175. 太常
دىۋانبېگى*: 110. 内史
دىيەنيۋ*: 523. 滇越

ر

راڭ تۆرىلىكى*: 297، 穰侯

رەن*: 523. 井
روجان قان (ھۇن خانى): 468. 楼专王（匈奴王名）
روجۇخان (كىچىك ياۋچىلار خانى): 150. 若且（小月氏王）
روشان قان: 153. 楼剸王
روشۇي*: 34. 弱水
روياڭ (رويان—ھۇن باش ۋەزىرى): 137. 若相（匈奴相）
رۇران*: 443. 楼兰
رۇقۇقان (ھۇن خانى): 460. 卢胡王（匈奴王名）
رۇگبېي (رۇگبەك ـ ھۇن): 罗姑比（匈奴人名）
رۇڭ (لار)*: 28. 戎
رۇڭجوۋ ئايمىقى*: 200. 戎州
رۇڭچېڭ*: 139. 容城
رۇڭرۇ: 194. 茱如
رۇڭ شۈشۈەن*: 79. 戎胥轩
رۇيىن (يەر ئىسمى): 326. 汝阴（地）
رۇي*: 52. 芮
رېن*: 237. 荏
رېن ئەن: 469. 任安
رېن پوخۇر: 155. 任破胡
رېن چاڭ: 427. 任敞
رېن چيەنچيۇ: 175. 任千秋
رېن ۋېن*: 447. 任文
رىم*: 521 ـ 522. 犁轩

ز

زاك تۇ: 310، 310، 310، 311، 325، 325. 臧荼
زاڭكي*: 525. 牂柯
زاڭگۇ: 364. 臧固
زاڭما*: 165. 臧马
زاك يەن: 311. 臧衍
زاۋفۇ*: 78. 造父
زاۋ ياك*: 440. 造阳
زەجەن: 137. 子军
زەرئات*: 527. 金马
زو (يەر ئىسمى)*: 523. 笮（地）
زوچيۇمىڭ: 385. 左丘明
زوۋ: 232. 邹
زوۋشيەن: 354. 驺
زوۋ ياك*: 288. 邹阳
زىڭ بەگلىكى*: 55. 缯
زىچۈەن: 481. 菑川
زىخەن: 286. 子罕
زى دەي*: 439. 子带
زىلىڭ (يەر ئىسمى): 452. 梓领（地）
زىندان بېگى: 356. 狱吏
زي يۇشى*: 84. 子兴氏

س

ساڭجيەن مۇقامى: 295. 桑间（乐）
ساڭخەي: 184. 沧海
سالغىنچىبەك: 512. 执驱校尉
ساۋسەن: 310. 曹参
ساۋشياڭ: 173، 465، 476، 476. 曹襄
ساۋلىياڭ: 486. 曹梁
سەددىچىن*: 520. 长城
سەركەردە (هۇن ئەمەل ئىسمى): 402. 将（匈奴官名）
سەلتەنەتلىك تۆرە*: 166. 诰（侯）
سەمىمىي تەربىيلەش*: 25ـ26. 淳化
سەن*: 165. 散
سەنچۇر (ئۇيسۇن خانى)*: 524. 岑娶（岑陬、乌孙王名）
سەنخې*: 321. 参合
سەنگۇن: 103، 103، 105، 105، 105، 105، 136، 148، 将军
169، 169، 169، 169، 171، 172، 172، 175،
181، 245، 246، 261، 280، 281، 291، 291،
299، 299، 308، 308، 309، 310، 325، 341،
345، 345، 350، 350، 369، 369، 373، 374،
375، 375، 375، 375، 375، 379، 385، 385،
401، 413، 413، 417، 417، 418، 420، 420،
420، 420، 420، 421، 422، 422، 423، 424،

424، 424، 427، 434، 436، 437، 453، 453، 458، 461، 464، 468، 472، 472، 473، 473، 473، 473، 473، 473، 474، 474، 474، 474، 474، 475، 475، 475، 475، 475، 475، 475، 476، 476، 476، 476، 476، 476، 477، 477، 477، 478، 478، 478، 478، 496، 496،

سەنمياۋ*: 27 ـ 28. 三苗

سەنۋېي*: 28. 三危

سەي بەگلىكى: 273، 273، 274. 蔡

سەي جۇڭ: 218. 祭仲

سەي چى: 483. 柴奇

سەي شۇ*: 290. 蔡叔

سەي ۋۇ: 251، 307، 308، 483. 柴武

سورۇنبېگى*: 368. 大行

سول تۆرە: 461. 左庶长

سول تۇغ قان (هۇن ئەمەل ئىسمى): 144، 149، 306، 383، 383، 401، 401، 401، 401، 424، 424، 426، 426، 437، 460، 479، 479. 左贤王（匈奴官名）

سول چوڭ تۇتۇقبەك (هۇن ئەمەل ئىسمى): 401، 433، 433، 433، 433، 435 左大都尉（匈奴官名）

سول چوڭ تۇتۇنبېگى (هۇن ئەمەل ئىسمى): 401. 左大当户（匈奴官名）

سول چوڭ سەركەردە (هۇن ئەمەل ئىسمى): 401، 467. 左大将（匈奴官名）

سول چېرىكچى: 466. 左校

سول دىۋانبېگى (سول قانات دىۋان بېگى): 171، 172، 453، 474. 左内史（同左冯翊）

سول سەنگۈن: 172، 173، 455، 465، 472، 477. 左将军

سول قانات رايون بېگى: 159. 左冯翊

سول قان (خان) (هۇن خانى): 153. 左王（匈奴王名）

سول قول (خان) (هۇن خانى): 401، 401، 421، 489. 左谷蠡王（匈奴官名）

سول قول ۋەزىر (هۇن ئەمەل ئىسمى): 273، 327. 左丞相（匈奴官名

سول قۇت بېگى (هۇن ئەمەل ئىسمى): 401، 401. 左骨都侯（匈奴官名）

سۇپۇ (قەبىلە): 480. 濮（族）

سۇترىشانا*: 526 — 527. 贰师城

سۇجيەن: 142، 143، 171، 172، 423، 451، 453، 456، 456، 456، 456، 457، 457، 457، 458، 475، 479. 苏建

سۇچىن: 267، 267، 267. 267، 268، 268، 285، 285، 285. 苏秦

سۇدەي*: 270. 苏代

سۇرمەن*: 195. 鄋瞒

سۇڭ بەگلىكى: 122، 122، 194، 202، 268، 268، 269، 285، 287، 293. 宋

سۇڭپىڭ (تۆرىلىك): 146، 147، 455. 从平（侯）

سۇڭ (بېگى) جاۋگوڭ (زى چۇجيۇ): 122، 202، 286، 287. 宋昭公（子杵臼）

سۇڭ (بېگى) ۋۇگۇڭ (زى سىكۇڭ)*: 195.	宋武公（子司空）
سۇۋۇ*: 447.	苏武
سۇيۇرغال*: 529.	食邑
سۇيى: 169.	苏意
سۇن ئاڭ: 103، 136، 413.	孙印
سۇن فېڭ: 325.	孙奋
سۇن ۋۇ: 469.	孙武
سۇي تۆرىسى مارجىنى*: 297.	随侯
سۇيچېڭ (تۆرىلىك): 146، 146.	随成（侯）
سۇيخۇي*: 213.	随会
سۇي دەن: 438.	随但
سۇيدىقۇ (ھۇن تەڭرىقۇتى): 435، 435.	且鞮侯（单于名
سۇيياڭ: 354.	雎阳
سېرىق قۇشقاچ قوشقى*: 84.	黄鸟之诗
سى: 137.	赐
سى شەھىرى: 439.	汜
سىشۇي دەرياسى*: 87.	泗水
سىگۇن (ھۇن خانى): 154.	次公（匈奴王名
سىماچيەن: 299، 318، 385، 438، 479، 517.	司马迁
سىماشى: 285.	司马喜

ش

شاشى*: 285.	砦石
شاڭجۈن ۋىلايىتى*: 92.	上郡
شاڭ جۇن (شاڭ ياڭ)*: 266.	商君（商鞅）

شاڭ چيۇچېڭ: 173.	商丘成
شاڭداڭ*: 238.	上党
شاڭگۇ: 149، 150، 170، 366، 370، 397، 401، 405، 420، 421، 423، 450، 458، 534.	上谷
شاڭگۇي: 515.	上邦
شاڭگۇەن جيې: 173، 514، 514، 515، 515، 515.	上官桀
شاۋدىيەن*: 22.	少典
شاۋگۇڭ*: 192.	邵公
شاۋلىڭ*: 192.	召陵
شەزەنقان (ھۇن خانى): 460.	折兰王（匈奴王）
شەرقتە خۇلار بار*: 237.	东有胡
شەرقىي خۇلار خانى (لۇۋەن): 440.	东胡王（卢绾）
شەرقىي جوۋ: 244.	东周
شەرقىي يۆ: 146، 360، 360، 477.	东越
شەرقىي يىلار*: 216.	东夷
«شەرھلەر توپلىمى»: 81.	《集解》
شەرۋەت بۇلىقى*: 529.	醴泉
شەنچېڭ*: 88.	陕城
شەنرۇڭلار*: 30.	山戎
شوفاڭ: 184.	朔方
شۆزې: 365.	薛泽
شۆشيەن ناھىيىسى*: 482.	薛县
شۇ*: 184.	蜀
شۇتۇق (يەر ئىسمى)*: 528.	休屠（地）
شۇتۇق خان (ھۇن خانى)*: 528.	休屠王（匈奴王名）
شۇتۇق سازلىقى*: 528.	休屠泽

شۇجۇن*: 108.

叔带（子带） شۇدەي (زىدەي)*: 58.

叔孙通 شۇسۇن تۇڭ: 330.

叔孙得臣 شۇسۇن دېچېن: 194.

鹰击司马 شۇڭقار لەشكەر بېگى: 461.

叔刘 شۇلىۋ: 208.

شۇنىڭدىن تۆت يىل كېيىن*: 387.

شۇنىڭدىن ئىككى يىل كېيىن*: 388.

شۇنىڭدىن ئىككى يىل كېيىن*: 189.

须卜氏 شۇبۇ ئۇرۇقى*: 442.

许钧 شۇجۈن: 233.

徐自为 شۇ زىۋېي: 434، 468.

许广汉 شۇ گۇاڭخەن: 160.

舜 شۈن: 19، 21، 33، 42، 62، 63، 65، 226، 231.

荀彘 شۈن جىژ: 477.

荀息 شۈن شى: 206، 206، 206.

荤粥（匈奴） شۈنيۇ (هۇن)*: 24.

徐厉 شۇ لى: 169،

许翁孙 شۇ ۋېڭسۇن: 160.

徐衍 شۇ يەن*: 289.

许延寿 شۇ يەنشۇۋ: 175.

徐偃王 شۇ يەنۋاڭ*: 78.

宣伯 شۈەنبو: 194.

宣太后 شۈەن خان ئانا: 396، 396، 396.

轩辕 شۈەنيۈەن: 16، 16، 16، 16، 16، 16، 17.

涉安（单于太子） شېئەن (تەڭرىقۇتزادە): 143، 143، 143.

涉轵（侯） شېجژ (تۆرىلىك): 147، 147.

解福 شې فۇ: 325.

申徒狄 شېن تۇدى*: 289.

申 شېن*: 216.

申侯 شېن بېگى*: 55.

神爵（年号） شېنجۆ (سەلتەنەت دەۋرى): 175.

申生 شېن شېڭ: 203، 203، 203، 203، 204، 204، 204، 204، 204، 204، 205، 208.

神农氏 شېن نۇڭشى*: 22.

审食其 شېن يىجى: 312، 329.

《诗经》 «شېئىرنامە» (نەزمنامە)*: 161.

翕（匈奴相） شى (هۇنلار باش ۋەزىرى، يابغۇ): 141، 141، 141، 143.

徙（地） شى (يەر ئىسمى)*: 523.

巂（地） شى (يەر ئىسمى)*: 523.

隰朋 شى پېڭ*: 58.

析枝 شىجژ*: 30.

石建 شى جيەن*: 388.

石庆 شى چىڭ: 348.

奚齐 شى چى: 203، 203، 206، 206، 206، 208.

西垂 شىچۇي*: 79، 178.

西河 شىخې*: 36.

西山 شىشەن*: 81.

息慎 شىشېن*: 31.

世父 شى فۇ: 67، 67، 67، 67.

شىڭشەن: 468، 468. 邢山
شىڭياڭ*: 107. 荥阳
شىليۇ*: 112. 细柳
شىمالىي دىلار*: 28. 北狄
شىمالىي رۇڭلار: 188، 218. 北戎
شىنەل: 501. 薪犁
شىنجى (تۆرىلىك): 516. 新畤（侯）
شىنچېڭ شەھىرى: 204. 新城
شىنچىنجۇڭ*: 445. 新秦中
شىنگۇڭ ئوردىسى*: 236. 信宫
شىنلىڭ تۆرىسى*: 322. 信陵君
شىنلى*: 442. 薪犁
شىنۋاڭ*: 443. 薪望
شىن ۋۇشيەن*: 170. 辛武贤
شىۋاڭمۇ (غەربىي خان ئانا)*: 522. 西王母
شىياڭ: 326. 细阳
شىيى شەھىرى*: 239. 石邑
شيا: 32، 42، 42، 62، 63، 63، 140، 182، 186، 186، 夏
190، 215، 231، 331، 392.
شياخوۋشى*: 438. 夏后氏
شياخوۋيىڭ*: 328. 夏侯婴
شيامو (ھۇن خانى)*: 448. 下摩（匈奴王）
شياڭ (ئادەم ئىسمى)*: 289. 象（人）
شياڭپىڭ*: 440. 襄平
شياڭجۈن ۋىلايىتى*: 93. 象郡
شياڭچېڭ (ھۇن خانى)*: 164. 湘成（匈奴符离王）

شياڭچېڭ (ھۇن باش ۋەزىرى)*: 144، 144. 襄成（匈奴相国）
شياڭچېڭ: 162. 襄城
شياڭشەن*: 24. 湘山
شياڭ لياڭ*: 319. 项梁
شيامو (تۆرىلىك): 448. 下摩（侯）
شيانەغمىلىرى*: 186—187. 夏声
شياڭ مۇزىكىسى: 295. 象（乐）
شياڭ يۈ (شياڭ جى): 303، 303، 303، 303، 项羽（项籍）
303، 303، 303، 304،
304، 310، 310، 327،
400.
شياۋخې: 253، 310. 肖何
شياۋگو*: 83. 小虢
شياۋگۇەن قوۋۇقى*: 353. 肖关
شيەن*: 195. 咸（卤咸）
شيەنجېن*: 213. 先轸
شيەنخۇ: 210، 210، 210، 210. 先縠
شيەنگۇڭ*: 211. 献公
شيەنلېي (ئۇيسۇنلارنىڭ يەر ئىسمى)*: 440. 眩靁（地、乌孙北）
شيەنمېن*: 92. 羡门
شيەنياڭ: 245، 310. 咸阳
شيەنيۈن (ھۇن): 391، 394، 451. 猃狁（匈奴）
شىخې*: 36. 西河
شىخۇرچان (ھۇن ئادەم ئىسمى)*: 443. 系雩浅（匈奴人名）
شيۇڭخې*: 446. 匈河
شيۇڭخې (ھۇن) دەريا سەنگۈنى: 151، 479، 479. 匈河将军

熊山 شيۇڭشەن تېغى*: 24.

熊心（项梁所立楚怀王） شيۇڭ شىن (شياڭ لياڭ تەسس قىلغان چۇ بېگى خۇەيۋاڭ)*: 319.

熊耳山 شيۇڭئېر تېغى: 176، 190.

修鱼 شيۇيۇ*: 88.

始元（年号） شيۈەن (سەلتەنەت دەۋرى): 174.

غ

西域 غەربىي رايون (قۇرىغار): 259، 492، 496، 497، 500، 500، 507.

西伯 غەرب تەرەپ بەگلەر بېگى*: 338.

西南夷 غەربىي جەنۇبدىكى يىلار*: 524 ـ 525.

西周 غەربىي جوۋ: 244.

西羌 غەربىي چياڭلار: 126، 157، 160، 175.

西王母 غەربىي خان ئانا*: 522.

西戎 غەربىي رۇڭ*: 28.

西蜀 غەربىي شۇ: 295.

西海 غەربىي كۆل*: 519، 522.

西畤 غەربىي نەزىرگاھ*: 80.

奉使君 غۇلامبەك*: 519.

ف

发 فا*: 31.

发（姬发） فا (جى فا)*: 53.

发干（侯） فاگەن (تۆرىلىك)*: 163.

枋子 فاڭزى*: 236.

氾城 فەنچېڭ شەھىرى*: 60.

范齐 فەنچى: 312، 312.

范雎 فەن سۈي*: 297.

樊哙 فەن كۇەي*: 97 ـ 98.

范蠡 فەن لى*: 321.

范明友 فەن مىڭيوۋ: 157، 158، 158، 174، 174، 174، 174،

樊于期 فەن ۋۇچى*: 288.

范阳 فەنياڭ*: 139.

氾邑 فەنيى شەھىرى*: 220.

滏 فۇ*: 237.

浮苴 فۇجۇ: 473.

浮苴井 فۇجۇجىڭ*: 446.

傅介子 فۇجېزى: 157، 157، 157، 157.

富丁 فۇدىڭ: 233.

复陆支（匈奴人名） فۇرۇز (ھۇنلۇقنىڭ ئىسمى): 153، 468، 468.

符离王（匈奴王） فۇرى (بۆرى ـ ھۇن خانى): 153.

釜山 فۇشەن تېغى*: 24.

肤施 فۇشى*: 240.

富文终甥 فۇفۇجۇڭشېڭ: 194.

符离（侯） فۇلى (تۆرىلىك)*: 164.

鄜畤 فۇنەزىرگاھى*: 80 ـ 81.

夫余 فۇيۇ*: 519، 585.

冯唐 فېڭ تاڭ: 343، 343، 334، 343، 343، 343، 344، 344، 344، 344، 344، 346، 347.

丰，镐 فېڭ، خاۋ*: 131.

凤后 فېڭخوۋ*: 25.

فېڭشۇي دەرياسى*: 34.	沣水
فېڭ ششى*: 83.	彭戏氏
فېڭ لياڭ: 325.	冯梁
فېڭلۇڭ*: 239.	封龙
فېڭيى شەھىرى*: 53، 135.	丰邑
فېنرۇ (قىزىل دىلارنىڭ نامىلىرىدىن): 194.	棼如（赤狄人名）
فېنياڭ*: 213.	汾阳
فېيچيۇ*: 132.	废丘
فېيخۇ*: 111.	飞狐
فېيخۇ كوۋ: 417.	飞狐口
فېي زى (چىن يىڭ): 65، 65، 65، 65، 65.	非子（秦嬴）
فېي لىيەن*: 78.	蜚廉
فېي يى*: 236.	肥义

ق

قاراتوپا*: 261.	黑土
قارام ئەللەر بەگلىكى: 370.	典属国
قارۇقچى بەگ*: 106.	中尉
قاشتاش كۆلى*: 529.	瑶池
قاشقوۋۇق*: 526.	玉门关
قايۇق (كىئوك)*: 443.	稽粥
قەبىلە ياساقى: 43.	宾服
قەدىمكى زامان مەنبەلىرىدىكى ئالتە تۇرلۇك يىرتقۇچ هايۋان: 23.	

قەھرىمان تۆرە: 471.	烈侯
قەۋەتلىك كېمە سەنگۇنى: 477.	楼船将军
قوس (قوسۇ)	车师（姑师）
قوشۇن مۇھاپىزەتچى سەنگۇنى: 170.	护军将军
قوغشار قان	
قول قان*: 518.	谷蠡王
قوۋۇق ئىچى تۆرىسى*: 398.	关内侯
قويان: 427.	姑衍氏
قويان تېغى*: 446.	姑衍山
قويۇنچى قان (هۇن خانى): 461.	呼于屠王（匈奴王名）
قۇتقۇ بەك (هۇنلاردا ئەمەل ئىسمى)*: 402، 414، 441.	且渠（匈奴官名）
قۇت بەك*: 441.	骨都侯
قۇتقۇدبۇچۇنان*: 444.	骨都侯雕渠难
قۇدۇن (هۇن خانلىرىدىن): 152، 463.	呼毒尼（匈奴王名）
قۇدىلىق ئەھدى*: 339.	和亲
قۇشبېگى: 105، 136، 146، 147، 149، 150، 152، 156، 159، 169، 171، 175، 175، 316، 316، 316، 325، 345، 346، 346، 365، 370، 370، 370، 370، 372، 372، 375، 375، 420، 421، 450، 452، 458، 468، 475، 478، 516.	太守
قۇتشارقان (هۇن خانلىرىدىن)*: 164.	浑邪王（匈奴王名）
قۇيان ئۇرۇقى*: 437.	呼衍氏
قىران چەۋەنداز سەنگۇن*: 163.	骠骑将军
قىران چېرىكچى بەگ: 457، 458.	剽姚校尉
قىر ياساقى*: 439.	荒服

قىرغىز (خاكاس)*: 442.	鬲昆
قىزىل دىلار*: 212.	赤狄
قىشلاق ياساقى: 42.	甸服
قىممەتلىك تاش ـ قاشتېشى*: 35.	璆

ك

كانگا*: 518.	康居
كۇڭتۇڭ*: 24.	空桐
كۇڭتۇڭ تېغى*: 177.	崆峒
كۇڭزى (چيۇ جۇڭنى)*: 60.	孔子（丘仲尼）
كۇڭزىچى: 200.	孔子之徒
كۇئىنلۇن (قۇرۇم تېغى، قاراڭغۇ تاغ): 517.	昆仑
كۆزەتچى بەگ*: 368.	尉史
كۆتكۈچى بەگ (هون ئەمەل ئىسمى): 429، 429.	主客（匈奴官名）
كۈچلۈك (قونداقلىق) ئوقيالىقلار تۇتۇقبېگى: 434، 436، 437، 478.	彊弩都尉
كۈچلۈك ئوقيالىقلار سەنگۈنى: 160، 171، 172، 175، 453، 456، 474، 474.	彊弩将军
كۇن*: 165.	
كۇن (بېقىندى ئەل چوڭ قۇتقۇبېگى): 165.	昆（属国大且渠名）
كۇنبەگ (كۇنبي)*: 524.	昆莫（弥）
كۇن تەگرىقۇت: 417، 417، 421، 421، 421.	军臣（单子称号）

كۇن رۇڭلىرى: 395.	绲戎
كۇنمىڭ: 477، 495، 495، 495، 502، 502، 502.	昆明
كېش (شەھرىسەبز)*: 526.	苏薤
كېڭەشبېگى*: 518 ـ 519.	太中大夫
كىچىك ئىشىك ئاغاسى: 334، 407، 408، 483.	郎中
كىچىك قان (هۇن خانى)*: 442.	小王（匈奴王名）
كىچىك ياۋچى*: 166.	小月氏
كىنارسان: 160، 160.	金安上
كىن ئۇگچور (كىن مىدى): 156، 160، 173، 174.	金日磾
كىئوك (قايۇق)*: 428، 443.	稽粥
كۋەي: 217.	郐
كۋەيشۈي دەرياسى*: 131، 243.	浍
كۋەيجى: 160.	会稽

گ

گاۋ بۇش*: 164.	高不识
گاۋ تاۋ: 20.	皋陶
گاۋ چۆ*: 93.	高阙
گاۋ چۇ: 343، 343.	高祛
گاۋچۇمى*: 83.	高渠眯
گاۋلياڭ*: 213.	高梁
گاۋ نۇ*: 106.	高奴
گەنچۈەن*: 105 ـ 106.	甘泉
گەنفۇ*: 518.	甘夫
گەن ماۋ*: 274.	甘茂

گو: 217. 虢
گو جى: 428، 429، 429، 429، 429. 郭吉
گو چاڭ: 432، 477، 502. 郭昌
گو چېڭ: 453. 郭成
گو خۇەي 郭槐
گو زۇڭ: 433. 郭纵
گو شىفۇ*: 55. 虢石父
گو كەي: 345. 郭开
گولاڭ*: 237. 郭狼
گوۋېي*: 279. 郭隗
گوۋ جۇ تېغى*: 112. 句注
گۇجۇ: 192. 孤竹
گۇكوۋ*: 486. 谷口
گۇڭزى چېڭ*: 238. 公子成
گۇڭزى خۇي*: 82. 公子翚
گۇڭسۇن: 16. 公孙
گۇڭسۇن ئاۋ*: 444. 公孙敖
گۇڭسۇن جژ*: 296. 公孙支
گۇڭسۇن جىڭشېڭ: 473. 公孙敬声
گۇڭسۇن خۇڭ: 379. 公孙弘
گۇڭسۇن خۇنشيې*: 138، 387. 公孙昆邪
گۇڭسۇن خې*: 444. 公孙贺
گۇڭسۇن رۇڭنۇ: 146، 147، 455، 455. 公孙戎奴
گۇڭسۇن گۇي: 357، 357، 357، 357، 357، 358، 359، 359. 公孙诡
گۇڭسۇن يەن: 271، 272. 公孙衍

گۇڭشيەن ناھىيىسى: 304. 巩县
گۇڭگاۋ (تۆرىلىك)*: 138. 弓高（侯）
گۇڭ ـ گۇڭ*: 27. 共工
گۇڭلۇ دەرياسى: 467. 弓闾
گۇڭلىيۇ*: 51ـ52. 公刘
گۇڭمېڭ: 222، 222. 共孟
گۇڭ ۋېي*: 320. 共尉
گۇڭ يوۋ: 171، 452. 共友
گۇڭ يوۋ: 421. 恭友
گۇ ياڭ*: 243. 固阳
گۇن*: 27. 鲧
گۇيروڭ*: 83. 邽戎
گۇيلىقۇ (تەڭرىقۇت): 434، 434، 435. 呴犁湖（单于称号）
گۇيلىن*: 93. 桂林
گۇاڭچاڭ: 325. 广昌
گۇاڭلىڭ*: 353. 广陵
گۇاڭۋۇ*: 320، 339. 广武
گۇەن جۇڭ*: 58. 管仲
گۇەنجۇڭ*: 254. 关中
گۇەندۇڭ*: 512ـ513. 关东
گۇەن شۇ*: 290. 管叔
گۇەن گاۋ*: 351. 贯高
گۇەن، يەن*: 263. 管晏
گۇەن يىڭ*: 106. 灌婴
گېڭ*: 243. 耿
گېيى (تۆرىلىك): 473. 葛绎（侯）

ل

لاڭجۇشۇشەن تېغى*: 446. 狼居胥山
لان ئۇرۇقى*: 442. 兰氏
لەشكەربېگى*: 367. 司马（太尉）
لەنتيەن*: 387. 蓝田
لو: 533، 533. 倮
لوپنوركۆلى*: 519. 盐泽
لوشۇي دەرياسى*: 255. 洛水
لوياڭ*: 178. 雒阳
لويىسەن (تۈرسلىك، ھۇن قۇنشارقان)*: 164. 漯阴（侯、匈奴浑邪王）
لويى شەھىرى*: 56. 雒邑
لۇ*: 82. 鲁
لۇ (بەگلىك)*: 195. 路（国名）
لۇ (بېگى) ئەيگوڭ (جى جياڭ): 438. 鲁哀公（姬将）
لۇبودې: 152، 434، 436، 437، 468، 468، 478، 478. 路博德
لۇتاجىر: 314. 卢他之
لۇ (بېگى) جوۋگوڭ (جى دەن): 194. 鲁周公（姬旦）
لۇجۇڭليەن*: 287. 鲁仲连
لۇجيا: 329. 陆贾
لۇجياڭ بېگى*: 109. 卢江王
لۇچۇڭگو: 431، 431، 432، 435. 路充国
لۇچۇتېغى*: 447. 卢朐

لۇچىڭ: 169، 413. 卢卿
لۇخۇن رۇڭلىرى*: 124. 陆浑之戎
لۇخۇەن*: 237. 楼缓
لۇ (بېگى) خۇەنگوڭ (جى يۈن): 438. 鲁桓公（姬允）
لۇ (بېگى) دىڭگوڭ (جى سۇڭ): 286، 287، 438. 鲁定公（姬宋）
لۇشېڭ: 90. 卢生
لۇفەن (قەبىلە)*: 237 ـ 238. 楼烦（族）
لۇ (بېگى) مىنگوڭ (جى كەي)*: 236. 鲁闵公（姬开）
لۇۋەن*: 99. 卢绾
لۇ (بېگى) ۋېنگوڭ (جى شىڭ): 122. 鲁文公（姬兴）
لۇ (بېگى) يىنگوڭ (جى شى)*: 82. 鲁隐公（姬息）
لۇڭ: 20. 龙
لۇڭجان: 137. 隆疆
لۇڭچېڭ (ھۇنلارنىڭ پايتەختى شەھىرى)*: 442. 龙城（匈奴首府）
لۇڭشەن تېغى*: 130. 陇山
لۇڭشى*: 109. 陇西
لۇڭلۇ (تۈرىلىك): 169، 413. 隆虑（侯）
لۇلياڭ*: 92. 陆梁
لۇڭمېن*: 35، 36. 龙门
لۇڭئې (تۈرىلىك)*: 162. 龙頟（侯）
لۇخانىش: 250، 254، 313، 313، 313، 314، 314، 336، 341، 341، 341، 406، 406، 406، 406، 435. 吕后
لۇشياڭ: 210. 畾相
لۇئېر: 221. 绿耳

لۇۋاڭ*: 338.	
لۇ يۆرېن: 502.	吕越人
لۋەن بو*: 109.	栾布
لېئەن (تۆرىلىك)*: 162.	乐安（侯）
لېپىڭ (تۆرىلىك)*: 167.	乐平（侯）
لېچېڭ: 175.	乐成
لېيبېي: 483، 483، 484، 484، 484، 484، 484، 484، 484.	靁被
لى*: 220.	栎
لىبو (يەر نامى): 272.	李伯（地）
لىجژ: 190.	离枝
لى جۇ: 171، 172، 453، 456، 474.	李沮
لى جى: 248.	郦寄
لى جياۋ: 382، 382، 383.	李椒
لى چى: 343، 343، 343، 344، 344.	李齐
لىخۇۋشەن تېغى: 467.	离侯（山）
لى داڭخۇ: 382، 382، 382، 382، 383، 383.	李当户
لى دو: 509، 510، 513، 515، 516.	李哆
لى سەي: 145، 145، 171. 369، 379، 383، 383، 453، 455، 474.	李蔡
لى سى*: 296.	李斯
لى شاڭ: 325.	郦商
لىشەن تېغى*: 54.	骊山
لىشەن تېغى: 215.	黎山
لىشەن رۇڭلىرى*: 123.	骊戎
لى شو: 147، 147.	李朔

لىشى*: 320.	离石
لى شى*: 445.	李息
لى شىن: 369.	李信
لىكې (ئادەم ئىسمى): 206، 206، 206، 207، 207، 207، 208.	里克（人）
لى كىچىك خانىش: 246.	李夫人
لى گەن: 383، 383، 383، 383، 383، 384.	李敢
لى گۇڭ*: 213.	历公
لى گۇڭگۇڭ*: 84.	历共公
لى گۋاڭ*: 386.	李广
لى گۋاڭلى*: 527.	李广利
لىڭجۇ*: 524.	令居
لىڭچيۇ*: 322.	灵丘
لىڭشوۋ چېڭ شەھىرى*: 240، 279.	灵寿
لىڭ ميەن: 169.	令免
لىڭۋاڭ*: 216.	灵王
لى لىڭ: 384، 384، 384، 384، 384، 385، 385، 385، 385، 385، 385، 385، 385، 385، 436، 436، 436، 436، 437.	李陵
لى مۇ*: 282، 283،	李牧
لىن*: 237.	蔺
لىنتاۋ*: 300.	临洮
لىنجياڭ بېگى: 310، 358، 358، 358.	临江王
لىنخۇ (قەبىلە)*: 237.	林胡（族）
لىن شياڭرۇ*: 282.	蔺相如
لىۋاڭ (خۋەينەن بېگى): 329.	厉王（淮南王）

لى يەنىيەن: 247، 530. 李延年
لى يۈ: 384، 384. 李禹
لى يىجى: 329. 郦食其
لياڭ بەگلىكى*: 212. 梁
لياڭ (پېڭيۈ) بېگى: 313. 梁王（彭越）
لياڭ (بېگى) شياۋۋاڭ*: 387. 梁孝王
لياڭ بەگلىكى (خەن خاقانلىقى تەيىنلىگەن بەگلىك): 354، 354، 354، 354، 355، 355، 356، 356، 357، 357، 359، 364. 梁（汉封国）
لياڭچى (تۆرىلىك)*: 165. 梁期（侯）
لياڭشەن*: 52. 梁山
لياڭفۇشەن تېغى*: 193. 梁父山
لياۋ (ھۇنلارنىڭ جاۋبەگلىكى خانى): 150، 150. 潦（匈奴赵王）
لياۋ (ھۇن خانى)*: 165. 僚（匈奴王）
لياۋچېڭ شەھىرى*: 322. 聊城
لياۋدۇڭ*: 300. 辽东
لياۋشۈي دەرياسى: 157، 174، 174، 174. 辽水
لياۋشى*: 388. 辽西
ليەن پو*: 282. 廉颇
ليۇ ئەن (خۇەينەن بېگى): 484، 484، 484. 刘安（淮南王）
ليۇ پى (ۋۇبەگلىكنىڭ بېگى): 352، 352، 352. 刘濞（吴王）
ليۇ جاڭ*: 108. 刘长
ليۇ جاڭ*: 251. 刘章
ليۇ جۇڭ (دەي بېگى): 352، 352، 352. 刘仲（代王）

ليۇ جۈ: 246. 刘据
ليۇ جىڭ (لۇ جىڭ): 252، 253، 330، 330، 330، 330، 330. 330، 330، 333، 334، 334، 335، 335، 335، 335، 335، 336، 338، 405، 405. 刘敬（娄敬）
ليۇ جيا: 310. 刘贾
ليۇ جيەن: 504. 刘建
ليۇ چيەن: 483، 484. 刘迁
ليۇ خۇڭ (چى بېگى): 259. 刘闳（齐王）
ليۇ(تۆرە)خوۋ*: 254. 留侯
ليۇ دەن (يەن بېگى): 259، 260، 260. 刘旦（燕王）
ليۇ سۈي (جاۋ بېگى): 248، 248، 352، 417. 刘遂（赵王）
ليۇ شا*: 26. 流沙
ليۇ شۈ*: 261. 刘胥
ليۇ شىڭجۈ: 168، 250، 250، 250، 250، 250، 251، 328، 406. 刘兴居
ليۇ لى: 169. 刘礼

م

ماسلاشقۇچى تۆرە: 150، 150. 宜冠
ماسۈي*: 213—214. 麻隧
ماڭ*: 523. 虦
ماڭ تۇڭ*: 173. 莽通
مالىيە ـ ئىقتىسات ۋەزىرى*: 181. 大农

ماۋلىڭ قەۋرىستانلىقى*: 470.	茂陵
مايى شەھىرى*: 94.	马邑
مەساي (پەرغانە خانى)*: 529.	昧蔡（大宛王名）
مەسلىھەتچى*: 456.	议郎
مەشقاۋۇل: 170، 362، 366، 473.	材官将军
مەنچيۇ چېڭ: 305، 315، 317، 317، 317.	曼丘成
مەھرەمبەك: 156، 156، 158، 158، 449، 457، 469، 477.	侍中
مۇپەتتىش (تەپتىش بېگى): 348، 418، 454.	御史
مۇجەي*: 289.	墨翟
مۇچيۇ: 348.	牧丘
مۇراسىمبەك*: 528.	鸿胪
مۇھاپىزەتچى سەنگۇن*: 106	卫将军
مۇھاپىزەتچى قوشۇن قارۇقچى بېگى: 256، 306.	护军中尉
مويې*: 54.	牧野
مېڭ: 287، 287.	蒙
مېڭ تيەن*: 92.	蒙恬
مېڭجىن*: 338‐339.	孟津
مېڭ زېڭ: 221.	孟增
مېڭ شۇ*: 351.	孟舒
*مېڭشى جۇڭيەن: 78.	孟戏中衍
مېڭشيەن ناھىيىسى: 366.	蒙县
مېڭ يى: 299، 299، 299.	蒙毅
مىراخۇر*: 368.	太仆
مىشۇ*: 52.	密须

مىڭبېشى (ھۇن ئەمەل ئىسمى)*: 442.	千长（匈奴官名）
مىڭبېگى: 260، 261.	千夫长
ميەنچى*: 255.	渑池
مىنشەن تېغى: 252.	岷山
مىنيۆ*: 108.	闽越
ميەنجۇ رۇڭلىرى*: 424‐425.	绵诸戎

ن

نازارەتچى: 157، 157، 384، 449.	监
نەزمنامە (شېئىرنامە): 71.	《诗经》
نەزىرنامە: 176.	封禅书
نەسىرنامە: 513.	《书》
نەغمىچى: 246.	协律
نەغمىنامە: 71، 227.	乐
نەنجۈن: 159.	南郡
نەنجېڭ*: 86.	南郑
نەنجياۋ (تۆرىلىك): 144، 144، 455، 472.	南奅（侯）
نەنخەي*: 93.	南海
نەنشەن*: 52.	南山
نەۋكەر: 183.	郎
نەۋكەر بەك*: 518.	中郎
نەۋكەر بېشى: 370، 436، 498.	中郎将
نەۋكەر مەھكىمىسى باشلىقى: 343.	中郎署长
نەۋباھار تۆرە*: 339.	奉春君
نىڭ (تۆرىسى): 413.	宁（侯）

نىڭجيا: 228. 宁葭
نىڭ چېن: 458، 459. 宁乘
نىڭ چى: 286. 宁戚
نياۋشۇشەن*: 35. 乌鼠山
نياۋيى*: 31. 乌夷
نيۇجيەن: 233. 牛翦
نىېساڭ*: 212. 啮桑
نىې يى (بوۋاي): 361، 347، 347، 418، 418، 418. 聂翁壹

ھ

ھارۋا-ئاتلىقلار تۇتۇقبېگى: 142. 车骑都尉
ھارۋا-ئاتلىقلار سەنگۈنى*: 110. 车骑将军
ھازىلىق تۆرە: 470. 哀侯
ھەربىي تەمىنات تۇتۇقبېگى*: 528. 搜粟都尉
ھەربىي تۆھپە ئۇنۋانى: 182، 182، 182. 武功爵
ھەربىي ھەكەم*: 527. 军正
ھەرىكەتچان قوشۇنلار سەنگۈنى: 171، 173، 434، 437، 437، 475، 477. 游击将军
«ھەقىقى شەرھ»: 277. 《正义》
ھەمدەملەشكۈچى تۆرە: 145، 145، 172، 172، 424، 424، 454، 455، 460، 460، 461، 474. 合骑（侯）
ھەيۋەتلىك سەنگۈن: 175. 建威将军
ھۇن**: 24، 92. 匈奴
ھۇن ئاتلىرى بار*: 270. 北有代马
ھۇنلارنى يوقىتىش سەنگۈنى: 432. 拔胡将军

ھۈنەركەسبلەر ئەمەلدارى*: 27. 工师
ھىندىستان (ئەنەتكەك): 522. 身毒国

ئو

ئوتتۇرا تۆۋەن*: 388.
ئوتتۇرا جۇڭگو: 中原，中国
ئوتتۇرىچى سەنگۈن: 172، 381، 455، 474. 中将军
ئوردامۇ نەججىمى*: 54. 太史
ئوزغان تۆرە*: 163. 冠军（侯）
ئوغۇز*: 443. 呼揭
ئوڭ خان (ھۇن ئەمەل ئىسمى): 152، 153، 153. 右王（匈奴官名）
ئوڭ تۇغ قان (خان)*: 105. 右贤王（匈奴官名）
ئوڭ چوڭ تۇتۇقبەگ (ھۇن ئەمەل ئىسمى)*: 441. 右大都尉（匈奴官名）
ئوڭ چوڭ تۇتۇنبېگى (ھۇن ئەمەل ئىسمى)*: 441. 右大当户（匈奴官名）
ئوڭ چوڭ سەركەردە (ھۇن ئەمەل ئىسمى): 441. 右大将（匈奴官名）
ئوڭ دىۋانبېگى: 456. 右内史
ئوڭ سەنگۈن: 143، 172، 173، 380، 381، 381، 423، 423، 456، 456، 456، 458، 465، 466، 466، 466، 475. 右将军
ئوڭ، سول تۇتۇقبەگ*: 441. 左（右）都尉
ئوڭ، سول چوڭ سەركەردە*: 441. 左右大将

ئۇك قول قان (هۇن ئەمەل ئۇنسمى): 401، 401، 401، 426، 426، 426، 467. 右谷蠡王（匈奴官名）
ئۇك قول ۋەزىر (هۇن ئەمەل ئىسمى): 273. 右丞相（匈奴官名）
ئۇك قۇت بېگى (هۇن ئەمەل ئىسمى)*: 441. 右骨都侯（匈奴官名）
ئون ئىككى ئايماق بەگلىرى*: 29.
12 بەگلىك يىلنامىسى*: 123. 十二诸侯年表
ئون بېشى (هۇن ئەمەل ئىسمى): 402. 什长（匈奴官名
ئوۋيۆ*: 238. 瓯越

ئۇ

ئۇچارسەنگۇن: 375. 飞将军
ئۇدۇن*: 519. 于窴
ئۇغان: 157، 174، 174، 535. 乌桓（丸）
ئۇشلۇ (تەگرىقۇت): 432. 乌师卢（匈奴儿单于）
ئۇنۋانبېگى: 173، 465، 476. 主爵
ئۇۋېي (تەگرىقۇت): 428، 428، 428، 432، 434. 乌维（匈奴单于称号）
ئۇيسۇن*: 443. 乌孙

ئۆ

ئۆزكەنت*: 527. 郁成

ئو

ئوچ بەگ*: 261. 三王
ئوچ بەگزادە*: 220. 三公子
ئوچ چىن*: 320—931. 三秦
ئوچ خان*: 290. 三王
ئوچ خاندان تەزكىرىسى: 三代世表
ئوچ دەريا رايونى*: 297. 三河之地
ئوچ ۋەزىر*: 389. 三公
ئوچ (هۇن) خۇ(لۇ فەنلەر، لىنخۇلار، شەرقىي خۇلار)*: 237—238. 三胡（楼烦、林胡、东胡）
ئوگە (پەرغانە خانى): 512، 513، 513، 513، 517. 毋寡（大宛王名
ئوگە (كىچىك ياۋچىلار خانى)*: 167. 扜者（小月氏王名）

ۋ

ۋاڭ بېن: 王贲
ۋاڭ جيەن: 王翦
ۋاڭچېڭ*: 85. 王城
ۋاڭ خۇاڭ: 305، 306، 307، 311، 315، 315، 317، 317، 317، 325، 325، 404، 404، 405. 王黄
ۋاڭ خەن: 248، 248. 王悍
ۋاڭ خۇي*: 166. 王恢
ۋاڭ خۇي (سەلتەنەتلىك تۆرە): 504، 504، 504، 509. 王恢（诰侯）

ۋاڭزى چېڭفۇ: 192، 194. 王子城父
ۋاڭ شو: 379، 379، 379. 王朔
ۋاڭ شې: 288. 王奢
ۋاڭ شېنشېڭ: 514، 514، 514، 514. 王申生
ۋاڭ شى: 305. 王喜
ۋاڭ شيې: 225، 226. 王緤
ۋاڭ ۋۇ: 327. 王武
ۋاڭ ۋۇ: 430، 430، 431، 431، 431، 432. 王乌
ۋەزىر (ھۇن ئەمەل ئىسمى): 442. 相（匈奴官名）
ۋەلىئەھد خۇ: 188، 188، 188، 218، 218، 218، 218، 218، 218. 太子忽
ۋەلىئەھددەن: 292. 太子丹
(ۋەلىئەھد) خوجىدارى: 367. 詹事
ۋەن (يەر ئىسمى): 293، 295، 304. 宛
ۋەن: 439. 貆
ۋەن دەن (ئادەم ئىسمى): 348. 万石
ۋەنشەن: 23 ـ 24. 丸山
ۋەيسەل (ئادەم ئىسمى): 132. 唯徐卢
ۋۇ (بەگلىكى): 138. 吴
ۋۇئاتابېگى: 186. 吴太伯
ۋۇئەن (تۆرىلىك): 359، 360، 480. 武安（侯）
ۋۇ بەگلىكى (خەن خانىدانلىقى تەيىنلىگەن بەگلىك): 352، 352، 354، 354، 354، 355، 355، 355، 357، 370، 370، 370، 471. 吴（汉封国）

ۋۇ بېي (ئادەم ئىسمى): 484، 485، 485، 485، 485. 伍被
ۋۇ بەگلىكىنىڭ بېگى پى*: 353. 吴王濞
ۋۇجىز: 533. 乌氏
ۋۇجىز رۇڭلىرى*: 439. 乌氏戎
ۋۇجۇڭ (يەرنامى): 325. 无终（地）
ۋۇجوۋ ناھىيىسى: 362. 武州
ۋۇجوۋ قورولى*: 444. 武州塞
ۋۇجۈ: 215. 伍举
ۋۇچۇ بەگلىكلىرىنىڭ ئاسىيلىق قىلىشى*: 249. 吴楚谋反
ۋۇچۇەن*: 257. 武泉
ۋۇچى: 469. 吴起
ۋۇچېڭ*: 85. 武城
ۋۇچيۇڭ*: 236. 无穷
ۋۇدافۇ(تۆرە)*: 184. 五大夫
ۋۇزىشۈ*: 321. 伍子胥
ۋۇشيەن ناھىيىسى: 303. 吴县
ۋۇگۇ تۆرىسى (بەيلى شى)*: 266. 五羖大夫（百里奚）
ۋۇگۇڭ*: 200. 武公
ۋۇگۇەن قوۋۇقى*: 319. 武关
ۋۇلېي تېغى: 459. 乌盭山
ۋۇ مۇزىكىسى: 295. 武（乐）
ۋۇيۇەن: 173، 434، 437، 473، 477. 五原
ۋېن*: 60. 温
ۋېن جۇڭ (ئادەم ئىسمى)*: 321. 文种（人）
ۋېنشەن: 502. 汶山
ۋېنگۇڭ*: 195. 文公

魏 ۋېي بەگلىكى*: 243.
卫 ۋېي بەگلىكى: 196.
卫步 ۋېي بۇ: 448.
卫不疑 ۋېي بۇيى: 184، 454، 471.
渭北 ۋېيبېي: 103.
魏章 ۋېي جاڭ*: 275.
卫长子 ۋېي جاڭزى: 448، 448.
卫长君 ۋېي جاڭجۈن*: 247.
卫庄公（姬扬） ۋېي (بېگى) جۇاڭگوڭ (جى ياڭ): 123، 123، 123،
123، 123، 198،
魏绛 ۋېي جياڭ*: 214.
199، 199، 199.
魏其（侯） ۋېيچى (تۆرە): 480.
卫青 ۋېي چىڭ: 141، 142، 142، 143، 143، 143، 144، 145،
145. 145، 146، 147، 147، 148، 148، 148،
149، 149، 149، 170، 170، 171، 171، 171،
172، 172، 172، 180، 181، 246، 246، 382،
383، 383، 420، 421، 422، 425، 426، 448،
448، 448، 448، 448، 448، 448، 449، 449،
449، 449، 449، 449، 449، 449، 450، 450،
450، 450، 451، 451، 451، 451، 452، 453،
453، 453، 453، 453، 454، 454، 454، 454،
455، 456، 456، 462، 464، 465، 469، 470،
471، 471، 471، 475، 475، 479، 485، 495.
渭河 ۋېيخې*: 79.
魏惠公（姬朔） (ۋېي بېگى) خۇيگوڭ (جى شو): 199، 199.

魏惠王（姬罃） ۋېي (بېگى) خۇيۋاڭ (جى يىڭ)*: 85، 234.
卫戴公（姬申） ۋېي (بېگى) دەيگوڭ (جى شېن): 199، 199، 199.
卫登 ۋېي دېڭ: 148، 454، 471.
卫孺 ۋېي رۇ: 448.
卫子夫 ۋېي زىفۇ*: 247.
魏遬 ۋېي سۇ: 169، 413،
魏尚 ۋېي شاڭ: 345، 346، 346، 347.
卫少儿 ۋېي شاۋئېر: 246، 448، 449.
卫山 ۋېي شەن: 154.
渭水 ۋېيشۇي دەرياسى*: 34.
尾生 ۋېي شېڭ*: 288—289.
卫伉 ۋېي كاڭ: 147، 147، 434، 454، 454، 470، 471، 471،
471.
卫康叔 ۋېي (بېگى) كاڭشۇ: 198، 198.
卫广 ۋېي گۇاڭ: 448، 502.
卫媪 ۋېي ئاۋ (ۋېي جۇۋان): 448، 448.
卫（乐） ۋېي مۇزىكىسى: 295.
渭南 ۋېينەن*: 86.
维王（人） ۋېي ۋاڭ (ئادەم ئىسمى): 433.
魏武子 ۋېي ۋۇزى: 207.
卫武公（姬和） ۋېي (بېگى) ۋۇگوڭ (جى خې): 198، 198، 198،
198، 198، 198.
魏武侯（魏击） ۋېي (بېگى) ۋۇخوۋ (ۋېي جى)*: 243.
卫文公（姬毁） ۋېي ۋېنگوڭ (خۇي): 189، 189، 199، 199.
魏文侯（魏都） ۋېي (بېگى) ۋېنخوۋ (ۋېي دۇ)*: 276.
渭阳 ۋېيياڭ: 127.

ۋېي (بېگى) يىگۇك (جى چى): 120، 120، 120، 120، 120، 198، 198، 198، 199، 199، 199، 199. 卫懿公（姬赤）

ئې

ئېرشى سەنگۈن (لى گۋاڭلى)*: 527. 贰师将军（李广利）
ئېرشى شەھىرى*: 526 ـ 527. 贰师城
ئېكىنبېگى*: 438. 稷官
ئېلىبېك نانچى (ھۇن سەنگۈنى): 407، 408. 后义卢侯难氏（匈奴将）
ئېلەي*: 78. 恶来

ئى

ئىچىخسە (تەگرىقۇت): 421، 421، 428. 伊稚科（单于）
ئىزگۇ خان: 468، 468. 伊即革干（匈奴人名）
ئىشىك ئاغاسى (دانىشبەك)*: 110. 郎中令（光禄勋）
ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن*: 339. 分二为二
ئىككى يۆ دۆلىتى*: 348. 两越
ئىككىنچى يىلى: 445. 第二年
ئىككى يىل ئۆتكەندىن: 447. 两年之后
ئىگىزدىلار: 122، 122، 122، 192، 192، 194، 194، 195، 202. 长翟

ئىل بايشات تۆرە: 156، 156، 174. 富民侯
ئىنانچ خان (ھۇن خانى): 468. 因淳王（匈奴王名）
ئىنچۇن خان (ھۇن خانى): 153. 因淳（匈奴王）
ئىگىز يىلار*: 31. 长夷

ي

يابغۇ: 172، 423، 423، 423، 425، 430، 456، 456، 464، 475، 476. 翕侯
يات قەۋملەر: 582. 夷
يات قەۋملەر ياساقى: 43. 要服
ياردەمچى قان (خان): 463. 裨王
يارغۇچى بەك (ھەربىي ھەكەم)*: 368. 军正
يارلىق دەستىكى*: 320. 剖符
ياساقبەگ*: 441. 当户
ياساۋۇل بەك: 170، 170، 170، 171، 172، 174، 362، 365، 365، 372، 450، 450، 453، 456، 478، 496. 卫尉
ياگۇ (تۆرىلىك)*: 139. 亚谷（侯）
ياڭچېڭ*: 319. 阳城
ياڭشەن*: 300. 阳山
ياڭ شېڭ (ئادەم ئىسمى): 357، 357، 357، 357، 358، 359، 359. 羊胜（人）
ياڭ شىن: 430، 430، 430، 431. 杨信
ياڭشيەن (يەر نامى)*: 535. 杨（地）
ياڭگەن: 211، 211، 242، 242. 杨干

延年（匈奴王） يانان (ھۇنلار خانى): 154.
鹰庇（匈奴人名） يانبېي قان (ھۇن ئىسمى): 463.
尧 ياۋ: 19، 19، 19، 19، 231، 231.
月氏 ياۋچىلار*: 166.
姚定汉 ياۋدىڭخەن: 508، 509.
崤山 ياۋشەن تېغى*: 184، 255.
燕 يەن (بەگلىكى)*: 91.
燕（卢绾） يەن (لۇۋەن): 309، 309، 309، 310، 310، 310،
310، 310، 311، 311، 311، 311،
311، 311، 312، 312، 312، 312،
313، 313، 313، 313، 313، 314،
314.
燕（臧荼） يەن (زاڭ تۇ): 325.
燕（汉封国） يەن بەگلىكى (خەن خاقانلىقى تەيىنلىگەن بەگلىك): 352، 352.
鄢 يەن (يەر ئىسمى)*: 297.
燕太子丹 يەن بەگلىكى ۋە لىئەھدى دەن*: 292.
燕召公（姬奭） يەن (بېگى) جاۋگۇڭ (جى شى): 197، 263.
燕昭王（姬平） يەن (بېگى) جاۋۋاڭ (جى پىڭ)*: 279.
燕庄公 يەن (بېگى) جۋاڭگۇڭ*: 197.
焉支山 يەنجۉ تېغى*: 445
颜聚 يەن جۇ: 345.
严道 يەنداۋ: 109.
燕悼公 يەن (بېگى) داۋگۇڭ*: 86ـ87.
炎帝 يەندى*: 22.
燕襄公 يەن (بېگى) شياڭگۇڭ: 197.

奄父 يەنفۇ: 222، 222، 222.
雁门 يەنمېن*: 116.
燕文侯 يەن (بېگى) ۋېنخوۋ: 268، 268.
晏婴 يەن يىڭ*: 263.
燕易王 يەن (بېگى) يىۋاڭ: 285، 285.
越 يۆ: 232، 287، 287، 348، 488.
乐卿 يۆچىڭ*: 185.
越嶲 يۆشى*: 525.
乐羊 يۆياڭ: 274، 274، 277، 277، 277، 277، 277.
栎阳 يۆياڭ*: 88.
乐毅 يۆيى: 277، 277.
右北平 يوۋبېيپىڭ: 152، 172، 172، 366، 375، 375، 375،
375، 375، 376، 377، 397، 424، 425، 453،
460، 464، 467، 468، 476، 478، 496.
游腾 يوۋتېڭ: 273.
有仍 يوۋرېڭ*: 216.
游孙 يوۋسۇن*: 59.
幽陵 يوۋلىڭ*: 26.
于单（军臣单于太子） يۇتان (كۈن تەڭرىقۇتنىڭ خان تېكىنى): 421، 421.
雍 يۇڭ: 73، 75، 177.
雍州 يۇڭجوۋ*: 33.
雍地 يۇڭدى*: 84.
雍山 يۇڭشەن: 130.
永光（年号） يۇڭگۇاڭ (سەلتەنەت دەۋرى): 175.
由余 يۇيۇ*: 84.

يـۇ*: 130 ـ 131. 禹

يـۇ*: 52. 虞

يۇ*: 52. 邘

يۈجۈ (يەر ئىسمى): 473. 郁郅(地)

يۈجۇڭ*: 93، 238. 榆中

يۈچېڭ: 468. 与城(地)

يۈخـۈن (يەر ئىسمى): 454. 窳浑(地)

يۈزبېشى (خۇن ئەمەل ئىسمى): 402. 百长(匈奴官名)

يۈ سەنگۈن: 330، 330، 330. 虞将军

يۈشـەن*: 29. 羽山

يۈشى: 452. 榆谿

يۈمېن (قاش) قوۋۇق*: 526. 玉门

يۈ مۇزىكىسى: 295، 295. 虞(乐)

يۈنجۇڭ*: 111. 云中

يۈنياڭ*: 440. 云阳

يۈياڭ*: 440. 渔阳

يۈۋۇ دەرياسى*: 447. 余吾水

يۈەن: 236. 原

يۈەن*: 139. 垣

يـۈەن ئاڭ: 357. 袁盎

يۈەنچۈ (يەر ئىسمى)*: 321 ـ 322. 宛朐(地)

يـۈەندىـڭ (سەلتەنەت دەۋرى)*: 165. 元鼎(年号)

يۈەنسى: 194، 202. 缘斯

يۈەنشو (سەلتەنەت دەۋرى)*: 163. 元朔(年号)

يۈەنشيەن*: 320. 宛县

يۈەنـشۇ (سەلـتەنەت دەۋرى)*: 163. 元狩(号)

يۈەنفېڭ (سەلتەنەت دەۋرى)*: 166. 元封(年号)

يۈەنفېڭ (سەلـتەنەت دەۋرى) 元凤(年号)

يۈەنگۇاڭ (سەلتەنەت دەۋرى): 141، 142، 170، 170، 361، 365، 450. 元光(年号)

يۈەنۋاڭ*: 88. 元王

يېزا ئىگىلىك ۋەزىرى: 39. 司空

يېشيەن ناھىيىسى*: 320. 叶县

يى (ئادەم ئىسمى): 139. 益(人)

يى*: 139. 易

يىجوۇ*: 525. 益州

يىچۈن (تۆرىلىك)*: 163. 宜春(侯)

يىچۈ (رۇڭلىرى): 85 ـ 86، 272. 义渠(戎)

يىراقنى تىنچلاندۇرغۇچى تۆرە: 160، 161. 安远(侯)

يىشۈي*: 255. 伊水

يىشۈي دەرياسى*: 270. 易

يىشياڭ (يەر نامى): 327. 颐乡(地)

يىگۇڭ*: 200. 懿公

يىگىرمە تۆت تارىخ: 5، 6. 二十四史

يىڭ (يەر ئىسمى)*: 297. 郢(地)

يىڭپىڭ (تۆرىلىك)*: 167. 营管平(侯)

يىڭچۈەن*: 320. 颍川

يىڭيىن (تۆرىسى)*: 106. 颍阴(侯)

يىن (شاڭ): 39، 40، 42، 42، 63، 63، 63، 63، 63، 63، 64، 64، 126، 176، 182، 190، 215، 221، 221، 231، 264، 331، 331، 331. 殷(商)

阴安（侯） يىنئەن (تۆرلىك): 163.

尹潘（人） يىن پەن (ئادەم ئىسمى): 325.

尹水 يىنشۇي دەرياسى: 439.

轻骑校尉 يىنىك چەۋەندازلار چېرىكچىبېگى: 453.

轻车将军 يىنىك ھارۋىلىقلار سەنگۇنى: 145، 170، 170، 171، 362، 378، 450، 453، 455، 472، 472، 475.

因杅 يىنيۇ(يەر)*: 446.

因杅将军 يىنيۇسەنگۇن*: 446.

义阳（侯、傅介子） يىياڭ (تۆرىسى فۇجيېزى): 157.

义阳（侯、卫山） يىياڭ (تۆرلىك. ۋېيشەن): 154.

宜阳 يىياڭ: 273.

史 记（维吾尔文）

二十四史中亚资料汇编

司 马 迁

新疆大学科研处二十四史中亚资料
选编组编译

新 疆 人 民 出 版 社 出 版

（乌鲁木齐市建中路54号）

新疆新华书店发行　民族印刷厂排版

新疆新华印刷二厂印刷

850×1168毫米　32开本21.25印张

1987年9月第1版　1989年9月第1次印刷

印数：1——1,200

ISBN7—228—01023—X/K·84 定价：6.50元

تارىخىي خاتىرىلەر

24 تارىختىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر تارىخىي ماتېرىياللار توپلىمى

سىماچيەن يازغان

شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي تەتقىقات باشقارمىسىنىڭ «24 تارىختىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللارنى تاللاپ تەرجىمە قىلىش گۇرۇپپىسى» تەييارلىغان

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جيەنجۇڭ كوچىسى №54)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
مىللەتلەر باسما زاۋۇتىدا تىزىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا 2 - باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 1168×850مم 1/32 باسما تاۋىقى: 21.25
1987 - يىل 9 - ئاي 1 - نەشرى
1989 - يىل 9 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 1 — 1,200
ISBN7-228-01023-X/K·84
باھاسى: 6.50 يۈەن